

Ян МАХНІК

(1930–2023)

ПАМ'ЯТІ

ПРОФЕСОРА ЯНА МАХНІКА

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
IVAN KRYPIAKEVYCH INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES

**MATERIALS AND STUDIES
ON ARCHAEOLOGY OF
SUB-CARPATHIAN AND VOLHYNIAN AREA**

VOLUME 28

Lviv 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ
З АРХЕОЛОГІЇ
ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНИ

ВИПУСК 28

Львів 2024

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Vol. 28 / [editor-in-Chief Natalia Bulyk]. Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, 2024. 509 p.

The collection contains articles and publications of materials of researches of new archaeological sites of the West of Ukraine and Central-East of Europe, scientific explorations of territorial and chronological issues and cultural-historical aspects; special problems of spiritual culture are considered and questions of history of archaeology are clarified.

Editor-in-Chief: Natalia Bulyk, PhD in History

Deputy Editor-in-Chief: Olena Tomeniuk, PhD in Geography

Managing editor: Maria Voitovych, PhD in History

EDITORIAL BOARD:

DSc in History *Vira Hupalo* (Ukraine); PhD in History *Yuriy Demidenko* (Ukraine); PhD in History *Ruslan Koropetskyi* (Ukraine); PhD in History *Larissa Kulakovska* (Ukraine); PhD Iryna Lucyk (Ukraine); PhD in Architecture *Yuriy Lukomskyi* (Ukraine); Prof., dr hab. *Przemysław Makarowicz* (Poland); *Volodymyr Petehyrych* (Ukraine); Prof., dr hab. *Marta Połtowicz-Bobak* (Poland); Prof., DSc in History *Oleksandr Sytnyk*; DSc in History *Vadim Stepanchuk* (Ukraine); Prof., dr hab. *Sylwester Czopek* (Poland); PhD in History *Petr Škrdla* (Czech Republic); PhD in History *Yana Yakovyshyna* (Ukraine).

The collection is indexed at international scientometric database *Index Copernicus*.

Recommended for publishing by the Scientific Council
of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
Protocol N 10 from November 28, 2024

Identifier in the Register of subjects in the field of media R-30-03116

Editorial board does not always share opinion, stated at publications by the authors and is not responsible for the accuracy of presented data.

Fortile illustration: Pot from the burial of Corded Ware culture in barrow VIII in Hai Nyzhni (Drohobych district, Lviv region)

© Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
and authors of the articles

ISSN 2223-1218

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 28 / [гол. ред. Наталя Булик]. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2024. 509 с.

У збірнику вміщено статті та публікації матеріалів з досліджень нових археологічних пам'яток України та Центрально-Східної Європи, наукові розробки територіально-хронологічних проблем і культурно-історичних аспектів; висвітлено окремі питання духовної культури; розглядаються питання історії археології.

Головний редактор: Наталя Булик, к.і.н., ст. досл.

Заступник головного редактора: Олена Томенюк, к.геогр.н.

Відповідальний секретар: Марія Войтович, к.і.н.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н. Віра Гупало (Україна); к.і.н. Юрій Демиденко (Україна); к.і.н. Руслан Коропецький (Україна); к.і.н. Лариса Кулаковська (Україна); канд. арх. Юрій Лукомський (Україна); PhD Ірина Луцик (Україна); професор, доктор наук Пшемислав Макаровіч (Польща); Володимир Петегирич (Україна); професор, доктор наук Марта Полтовіч-Бобак (Польща); професор, д.і.н. Олександр Ситник; д.і.н. Вадим Степанчук (Україна); професор, доктор наук Сильвестр Чопек (Польща); доктор філософії Петр Шкрдла (Чехія); к.і.н. Яна Яковишина (Україна).

Збірник індексований в міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Протокол № 10 від 28 листопада 2024 р.

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R-30-03116

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних.

Фортитул: Горщик із поховання культури шнурової кераміки в кургані VIII в Гаях Нижніх (Дрогобицький р-н Львівська обл.)

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та автори статей

ISSN 2223-1218

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДІУ** – Археологія і давня історія України
АДІУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів
АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ
АС – Археологический съезд
ВІМіШ – Всеукраїнський історичний музей імені Т. Г. Шевченка у Києві
ВІУ – Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів
ВДИ – Вестник древней истории
ВМГ – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ДАХмО – Державний архів Хмельницької області
ДІАЗ – Державний історико-архітектурний заповідник
Записки НТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів
ІМК – Інститут історії матеріальної культури ВУАН
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛННБ НАН України – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
МАСП – Матеріали по археології Северного Причорномор'я. Одеса
МДАІВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів
НА ВА ІУ НАН України – Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
НА ІА – Науковий архів Інституту археології
НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України
ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
СПМК – Секція історії матеріальної культури ВУАН
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові
ААС – Acta Archeologica Carpatica. Kraków
AP – Archeologia Polski
APŚ – Archeologia Polski Środkowowschodniej
AR – Archeologické Rozhledy. Praha
ERAUL – Études et recherches archéologiques de l'université de Liège
FAP – Fontes archaeologici Poznanienses. Poznań
FQ – Folia quartenaria. Kraków
JWP – Journal of the world prehistory
КНKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MA – Materiały Archeologiczne
MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie
MAAE – Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków
MS – Materiały Starożytne
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów
MW – Materiały Wczesnośredniowieczne
MZKHD – Mitteilungen der Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst-und historischen Denkmäler. Wien
PA – Památky Archeologické. Praha
PAK – Państwowyj Archiwum w Krakowie
Prz. A – Przegląd Archeologiczny. Lwów, Poznań–Wrocław
PE – Prèhistoire Européenne. Paris
SA – Slovenská Archeológia. Bratislava
Spr. A – Sprawozdania Archeologiczne. Kraków
WA – Wiadomości Archeologiczne. Warszawa
ZOW – Z Otchłani Wieków. Poznań–Warszawa
ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków

ЗМІСТ

<i>Дмитро Павлів, Володимир Петегирич.</i> Спогад про професора Яна Махніка.....	13
--	----

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

<i>Руслан Коропецький, Андрій Богуцький, Олена Томенюк, Олександр Ситник.</i> Опорні пам'ятки доби середнього та верхнього палеоліту на території Волино-Поділля: археологічний та геохронологічний аспекти.....	23
<i>Оксана Вотякова.</i> Планіграфічний аналіз середньопалеолітичної стоянки Рубань.....	68
<i>Андрій Гавінський.</i> Кераміка культури лійчастого посуду з Рудник: спроба інтерпретації.....	78
<i>Анастасія Баукова.</i> Місце і роль островів західного узбережжя Малої Азії в історії та економіці Північного Причорномор'я і Середземномор'я в античну добу.....	91
<i>Марина Сергеева, Ярослав Володарець-Урбанович.</i> Кістяні гребені у слов'ян раннього середньовіччя Півдня Східної Європи.....	99
<i>Володимир Петегирич.</i> Річки у повсякденному житті населення заходу України та в часи військових конфліктів княжої доби.....	116
<i>Богдан Гринюка.</i> «Княжна Олена»: вигадана чи реальна постать в історії Пліснеська	138
<i>Віра Гупало, Ірина Луцик.</i> Археологічні дослідження костелу Івана Хрестителя у Львові.....	147

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Андрій Сорокун, Артем Борисов, Сергій Павленко.</i> Селище 1 – нова пам'ятка доби первісності в басейні р. Рихта.....	191
<i>Андрій Бардецький, Юрій Пшеничний.</i> Комплекс могилянської групи ранньозалізного віку з багатошарової пам'ятки Дубно–Острів Дубовець.....	222
<i>Зоя Ільчишин, Олександр Сілаєв, Дмитро Мостовий.</i> Рятівні археологічні дослідження на поселенні Сокільники-1 в 2022 році.....	245
<i>Остан Лазурко.</i> Археологічні дослідження під час реставраційних робіт сакрального комплексу на території урочища Замочок у місті Белз.....	286
<i>Юрій Лукомський, Ігор Креховецький.</i> В'їзна башта XVI–XVIII століття Старостинського замку в Галичі. Результати та перспективи архітектурно-археологічних досліджень.....	299
<i>Марія Войтович, Яна Яковишина, Назар Демський, Ярина Демська.</i> Результати археологічних обстежень території Волино-Подільської височини (околиці с. Словіта).....	321

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

<i>Дмитро Ступак, Олександр Сілаєв, Зоя Ільчишин. Крем'яна колекція стоянки Підкамінь-Монастир із досліджень 2019 року.....</i>	370
<i>Віталій Конопля, Андрій Гавінський, Войцех Пастеркевіч. Пізньопалеолітична стоянка Середнє 1.....</i>	391
<i>Назар Демський, Кирило Мизгін. Скарб римських імператорських денаріїв зі села Словіта на Львівщині: старі та нові дані.....</i>	420

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

<i>Наталя Булик. Польське археологічне музейництво Галичини і Західної Волині у міжвоєнний період ХХ століття.....</i>	428
<i>Павло Пеняк. Ужгородська археологічна група: історія створення та діяльності.....</i>	452
<i>Руслан Коропецький, Володимир Чорнобривець. Роман Грибович – дослідник мезоліту заходу України.....</i>	467
<i>Mariya Padyuka, Oleh Osaulchuk. History of Archaeological Research on Main Oil Pipelines During the Independence Period.....</i>	487

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

<i>Андрій Гавінський, Марія Войтович, Яна Яковишина. Археологічна виставка «Польові дослідження 2023 р.».....</i>	501
---	-----

CONTENT

<i>Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyrych. Memories of Professor Jan Machnik.....</i>	13
--	----

PROBLEMS. HYPOTHESES. SUMMARIES

<i>Ruslan Koropetskyi, Andriy Bogucki, Olena Tomeniuk, Oleksandr Sytryk. Key Middle and Upper Palaeolithic sites on the territory of Volhynia and Podillia region: archaeological and geochronological aspects.....</i>	23
<i>Oksana Votyakova. Planigraphic analysis of the Middle Paleolithic site Ruban'.....</i>	68
<i>Andriy Havinskyi. Pottery of the Funnel Beaker culture from Rudnyky: an interpretation attempt</i>	78
<i>Anastasiya Baukova. The place and role of the islands of the west coast of Asia Minor in the history and economy of the Northern Black Sea and the Mediterranean in ancient times</i>	91
<i>Maryna Sergeeva, Yaroslav Volodarets-Urbanovych. Bone combs of the Slavs of the Early Middle Ages from the south of Eastern Europe.....</i>	99
<i>Volodymyr Petehyrych. Rivers in everyday life of the population of the West of Ukraine and during war conflicts of the Early Middle Ages.....</i>	116
<i>Bohdan Hrynyuka. «Princess Elena»: fictitious or real character in Plisneska's history.....</i>	138
<i>Vira Hupalo, Iryna Lutsyk. Archaeological research of the church of John the Baptist in Lviv.....</i>	147

FIELD RESEARCH

<i>Andrii Sorokun, Artem Borysov, Serhii Pavlenko. Selyshche 1 – a new site of the prehistoric period in the basin of the Rykhta River.....</i>	191
<i>Andrii Bardetskyi, Yurii Pshenychnyi. The Mohylianska group complex of the Early Iron Age from the multilayered site of Dubno–Ostriv Dubovets.....</i>	222
<i>Zoia Ilchyshyn, Oleksandr Silayev, Dmytro Mostovyi. Rescuing archaeological research on the settlement of Sokilnyky-1 in 2022.....</i>	245
<i>Ostap Lazurko. Archaeological research during the restoration works of the sacred complex on the territory of the Zamochok Place in the city of Belz.....</i>	286
<i>Yuri Lukomskyi, Ihor Krehovetskyi. Entrance tower of XVI–XVIII centuries of the Starostynskyi castle in Halych. Results and perspectives of the architectural and archaeological research.....</i>	299
<i>Maria Voitovych, Yana Yakovyshyna, Nazar Demskyi, Yaruyna Demska. Results of archaeological research of the territory of Volhynian-Podillian Upland (near Slovita)...</i>	321

MUSEUM COLLECTIONS. INDIVIDUAL FINDS

<i>Dmytro Stupak, Oleksandr Silayev, Zoia Ilchyshyn. Flint assemblage from the Pidkamin-Monastyr site.....</i>	370
<i>Vitalij Konoplia, Andriy Hawynskyi, Wojciech Pasterkiewicz. Late Paleolithic site Seredne 1.....</i>	391
<i>Nazar Dems'ky, Kyrylo Myzgin. A Roman Imperial denarii hoard from Slovita, Lviv region: an old and new data.....</i>	420

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY

<i>Natalia Bulyk. Polish archaeological museum activity in Halychyna and Western Volhynia during the interwar period of the XX century.....</i>	428
<i>Pavlo Penyak. Uzhhorod archeological group: the history of creation and activity.....</i>	452
<i>Ruslan Koropetskyi, Volodymyr Chornobryvets. Roman Hrybovych – researcher of Mesolithic of the West of Ukraine.....</i>	467
<i>Марія Падюка, Олег Осаульчук. Історія археологічних досліджень на магістральних нафтопроводах за Доби Незалежності.....</i>	487

CRITICAL REVIEWS. CHRONICLES

<i>Andriy Havynskyi, Maria Voitovych, Yana Yakovyshyna. Archaeological exhibition «Field research carried out in 2023».....</i>	501
---	-----

СПОГАД ПРО ПРОФЕСОРА ЯНА МАХНІКА

Навесні 2012 р. українсько-польська експедиція проводила розвідкові обстеження на теренах Верхньої Наддністрянщини в районі Галицько-Букачівської улоговини¹. Сонячний квітневий день виявився археологічно надзвичайно вдалим – у селах Тенетники й Мартинів відкрито кількадесят різночасових пам'яток із багатим матеріалом, зокрема стародавні кургани, сліди городища та замчище bastionного типу. Професор Ян Махнік, як завжди в білому ошатному експедиційному строї, бездоганно вчищених черевиках, обвішаний фотоапаратами і своєю сакральною археологічною лопаткою на поясі, вельми задоволений результатами розвідки, вийшов на вал городища на високому березі Дністра у місці впадіння в нього Свіржа. Перед нами розкривався розкішний крайобраз. Внизу, виблискуючи на сонці, поміж квітучими берегами, текла велична ріка, за нею простяглася розлога долина, оточена залісненими пагорбами (як виявилось, всіяними курганами). «Яка ж то Божа краса! Панове, я то все пам'ятаю з дитинства. А он там моє село Лука!» – зворушено мовив професор.

Так сталося, і в тому є щось символічне, що власне ці розвідки поблизу Луки у 2012 і 2013 рр. були останніми польовими роботами українсько-польської експедиції, які ми проводили разом із Я. Махніком. Він надзвичайно любив ці місця, це була *terra fertilis* у його спогадах. Під час відвідин села професор багато розповідав нам про свої дитячі роки, про події 80-річної давності, знайшов ще кількох своїх однолітків, із якими ходив до початкової школи. Мав чудову пам'ять, навіть до дрібних деталей. Якось, «полюючи» за курганами в лісах між Цвітовою і Которинами, що неподалік Луки, ми, вилізши із чергового яру, зупинилися на відпочинок. Професор вмотивувався «по-скаутськи» – ліг на землю поклавши руки за голову, а ноги підняв та опер на стовбур бука і пояснив: «Пригадую, як мій батько взяв мене раз до лісу і то він навчив, як треба відпочивати в поході». Не дивно, що значна частина наших досліджень фокусувалася на цьому регіоні Наддністрянщини.

Ян Махнік народився 20 вересня 1930 р. у Станіславові (тепер – Івано-Франківськ), дитинство провів у с. Лука, Калуського району Івано-Франківської області, де вчителювали його батьки. У час війни родина Махніків переїхала до Польщі. Усе своє життя відомий вчений, доктор габілітований, професор Ян Махнік присвятив археології. Вчився в Ягеллонському університеті у Кракові та Університеті ім. А. Міцкевича в Познані, працював в Інституті археології і етнології Польської академії наук (ПАН), упродовж 1966–1990 рр. очолював відділ археології Малопольщі у Кракові. Водночас від 1968 р. викладав у Ягеллонському університеті, від 1998 р. займався науковою і викладацькою роботою в Інституті археології Жешівського університету. Вчений досліджував археологічні культури кінця неоліту і початку епохи бронзи у Центрально-Східній Європі, зв'язки між Кавказом та Іберійсько-Альпійсько-Карпатським регіоном у III тис. до н. е., формування і взаємодію культур у басейнах верхньої Вісли, Дністра і Бугу в добу неоліту–бронзи. Був невтомним «польовим» археологом. Брав участь у роботі експедицій у Франції та Монголії, керував масштабними розкопками в Малопольщі, які здійснювалися спільно ПАН та Університетами Мічигану і Буффало США. Ініціатор дослідницьких програм, метою яких було вивчення давнього минулого Карпат, організатор і співкерівник багатьох експедицій, які проводили

¹ Підготовлено в рамках реалізації проекту «Археологічні дослідження верхньої Наддністрянщини 1992–2016 рр. як приклад наукової і культурної співпраці Польщі й України. Пам'яті Професора Яна Махніка (1930–2023)» стипендійної програми «Досліджуйте в Україні» від «Центру Діалогу ім. Юліуша Мерошевського».

дослідження в Карпатах і на Прикарпатті в Польщі, Словаччині та Україні. Автор і співавтор майже 300 наукових публікацій, зокрема 16 монографій. Багато зробив Я. Махнік як організатор науки: був дійсним членом *PAU (Polska Akademia Umiejętności)* і очолював низку комісій цієї установи, відповідальним за співпрацю з науковими установами України, а також членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту в Берліні та Міжнародної унії пра- і протоісторичних наук. Під його керівництвом підготовано і захищено 10 докторських дисертацій, його вихованцями є багато відомих польських археологів.

Після проголошення незалежності України, професор, чи не перший серед польських археологів, ініціював проведення спільних українсько-польських археологічних досліджень у верхній Наддністрянщині і від 1992 р. став співкерівником археологічної експедиції, у якій упродовж 22 років активно працювали співробітники відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Співпраця реалізовувалася у межах виконання угод, підписаних спочатку між Інститутом археології і етнології ПАН та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, а пізніше з Жешівським університетом. До співпраці була залучена ще одна вагома установа – Польська академія науки і мистецтв (*PAU*).

Рис. 1. Над Дністром – рікою свого дитинства. Розвідки поблизу сіл Тенетники і Мартинів у 2012 р.
Fig. 1. Over Dniester – the river of his childhood. Surveys near Tenetnyky and Martyniv villages in 2012

Українсько-польська експедиція стала першим прикладом міжнародної співпраці в галузі археології після здобуття Україною незалежності. У науковій біографії професора ця експедиція була найтривалішою (понад 20 років), а результати її діяльності принесли важливі, часто й сенсаційні відкриття в археології Західної України.

Дослідження експедиції здійснювалися у кількох напрямках: 1. Пошукові обстеження з метою виявлення невідомих пам'яток, що важливо для пам'яткоохоронної діяльності та перспектив майбутніх досліджень. 2. Проведення археологічних розкопок на кількох

пам'ятках, матеріали з яких могли б наповнити новим змістом стародавню історію Наддністрянщини та дали б змогу переглянути традиційні уявлення про історичні та культурні процеси в цьому регіоні в загальноєвропейському контексті. 3. Публікація щорічних результатів досліджень експедицій в українських та закордонних виданнях і їх презентація на міжнародних конференціях. 4. Підготовка та випуск підсумкових монографій за результатами пошукових і стаціонарних досліджень.

Пошукова діяльність українсько-польської археологічної експедиції з метою виявлення невідомих пам'яток археології, переважно стародавніх курганів, охоплювала доволі велику територію у басейні верхнього Дністра. Ця територія починалася від кордону з Польщею і продовжувалася в південно-східному напрямку вдовж течії Дністра до Галича. Об'єктом обстежень стали східна частина Сянсько-Дністровської височини, Самбірська і Дрогобицька височини, Моршинське підгір'я, Стільсько-Бібрське горбогір'я, Рогатинське Опілля, Присвіцька височина, Галицько-Букачівська улоговина, Войнилівська височина.

Рис. 2. Під час роботи Міжнародної археологічної конференції «Археологія заходу України». Львів, 2007 р. Зліва направо: О. Ситник, О. Кучерук, Я. Ісаевич, Я. Махнік

Fig. 2. During the period of work of the International archaeological conference «Archaeology of the West of Ukraine». Lviv, 2007. From left to right: O. Sytnyk, O. Kucheruk, J. Isaevych, J. Machnik

У перші роки співпраці, окрім розвідкових робіт на берегах р. Стривігор і на Самбірській та Дрогобицькій височинах, професор Я. Махнік організував спільні розвідкові роботи на сусідній території Польщі в околицях Перемишля, знайомив з методикою фіксації та картографування археологічних пам'яток, що проводиться в Польщі в межах загальнодержавної програми AZP (*Archeologiczne Zdjęcia Polski*), яка розпочалася в 1978 р. і триває та фінансується безперервно донині. Її завданням є пошук, реєстрація та картографування усіх виявлених пам'яток на території Польщі.

Від 1997 р., за пропозицією українських археологів, розпочалися систематичні масштабні обстеження окремих природно-географічних мікрорегіонів Верхньої Наддністрянщини. У

результаті широких розвідкових робіт на теренах Підкарпатських височин, відкрито понад 2 500 археологічних пам'яток, зокрема майже 2 000 курганів. Проведено точне картографування цих пам'яток, зроблено їхні обміри та фотофіксацію, виготовлено схематичні плани курганних могильників та інших типів пам'яток.

Активним учасником пошукових робіт був професор Ян Махнік, який ділився своїм досвідом проведення археологічних розвідок, роботи з картами, подавав приклад молодшим дослідникам. Він також добре розумів, що в сучасній археології необхідний міждисциплінарний підхід, тому долучив до пошукових і стаціонарних досліджень спеціалістів природничих дисциплін – палеоботаніків з Інституту ботаніки Ягеллонського університету, Університету ім. А. Міцкевича у Познані, вчених кафедри геоморфології і палеогеографії та ботаніки Львівського національного університету ім. І. Франка, Інституту географії і територіального господарювання ПАН. Археологічні артефакти, завдяки його старанням, опрацьовували антропологи, палеозоологи, проводилися мікроскопічні дослідження кераміки, ідентифікувався мінерально-хімічний склад охри з підкурганних поховань тощо.

Ми захоплювалися його цілеспрямованістю, енергією, вмінням долати організаційні та фінансові перешкоди в перші роки співпраці, налагоджувати контакти з місцевими мешканцями, які так необхідні під час археологічних розвідок і розкопок. Особливо вразив нас той факт, що навіть під час останнього польового сезону експедиції в 2013 р., Ян Махнік, не зважаючи на свій поважний вік (83 роки), разом із професором Сильвестром Чопеком активно обстежував пагорби Рогатинщини, Заліської височини та відкривав невідомі пам'ятки археології.

Один із багатьох результативних етапів розвідувальних робіт теж стався завдяки невтомній активності та великій науковій інтуїції професора. У 1999 р., після завершення дослідження кургану культури шнурової кераміки поблизу с. Биків на Дрогобиччині, Я. Махнік разом із польськими й українськими природознавцями здійснив поїздку на палеолітичні пам'ятки поблизу Єзуполя та Галича на Івано-Франківщині. Дорогою з Галича вперше за 60 років відвідав с. Лука, де він проживав із батьками до 1939 р. Після повернення на базу експедиції, професор з особливим трепетом згадував побачену у селі школу, побудовану його батьком, шкільний сад, який зберігся з тих часів, цікаві сільські місцини і пов'язані з ними події, своїх одноліток. Під час згаданої поїздки до Єзуполя дорога провадила через Войнилівську височину, перетинаючи яку, край дороги з Галича до Колодієва, професор запропонував зупинитися на залісненому пагорбі цієї височини. Поруч дороги у лісі він виявив кілька добре помітних курганів. На учасників поїздки – українських і польських природознавців, це справило велике враження, а для археологів стало сигналом для обстеження Войнилівської височини.

Незадовільний стан археологічного обстеження Войнилівської височини на початок ХХІ ст. красномовно характеризує тільки коротка інформація, поміщена у каталозі Богдана Януша, про кілька курганів в урочищі біля Калуша, один недосліджений курган поблизу с. Колодіїв та діоритовий топірець із Темирівців. Натомість, обстеженнями на заліснених пагорбах Войнилівської височини віднайдено майже 200 невідомих стародавніх курганних насипів, проведено їх обміри, фотофіксацію та картографування, виготовлено ситуаційні плани окремих груп курганів. Ці результати були особливо приємними для вченого, який став ініціатором і активним учасником вивчення цього милого його серцю куточка Наддністрянського краю, із яким були пов'язані його дитячі роки, спогади про батьків, родичів, односельчан.

Курганні некрополі, відкриті в процесі археологічного обстеження Верхньої Наддністрянщини, є частиною величезного, одного з найбільших у Центральній Європі курганного масиву, який охоплює майже все Українське Прикарпаття. Обстежені нами кургани суттєво доповнили реєстр археологічних пам'яток заходу України. Розкриття таємниць, схованих під насипами цих прадавніх могил, без сумніву, допоможе з'ясувати

питання генези, розвитку та поширення археологічних культур від доби енеоліту до середньовіччя не лише на західних теренах України, а й у Центральній Європі загалом.

Необхідно зазначити, що професор Я. Махнік, звертаючи головну увагу на вивчення курганів, наголошував на необхідності фіксувати також різночасові поселення цього регіону. Завдяки цьому вдалося виявити майже 500 невідомих до того часу пам'яток. У процесі обстежень відкрито навіть кілька городищ, поблизу яких теж розміщувалися скупчення невеликих курганів (Хатки у Мостиському районі, Голубутів на Стрийщині, Которини на Жидачівщині, Нижні Гаї на Дрогобиччині, Темирівці на Войнилівській височині). Можливо, що разом вони утворювали комплекси пам'яток княжої доби. Зафіксовано також унікальний випадок використання давніх курганних насипів для побудови укріплень пізнішого часу (городище в Чижках на Мостищині), відкрито невідоме замчище бастионного типу поблизу с. Тенетники Галицького району.

Рис. 3. Під час огляду археологічних пам'яток поблизу с. Биків на Дрогобиччині. 2012 р. Зліва направо: В. Пастеркевіч, Я. Махнік, В. Петегирич, С. Чопек

Fig. 3. During the observation of archaeological sites near the Bykiv village in Drohobych district. 2012. From left to right: W. Pasterkiewicz, S. Czopek

Отже, широкими розвідковими роботами українсько-польської експедиції охоплено великі території Верхньої Наддністрянщини, які дотепер були «білою плямою» на карті курганних та поселенських пам'яток. Культурна належність і хронологія відкритих курганних некрополів може бути встановлена після їх досліджень. Враховуючи результати попередніх розкопок курганів на цій території та порівнюючи особливості розташування могил, їхні розміри та планіграфію могильників, більшість виявлених нами пам'яток, ймовірно, можуть належати до культури шнурової кераміки. Іншу частину насипів можна пов'язувати із тщинецькою та комарівською культурами, для яких курганний поховальний обряд був також властивим. Ймовірно також, що частина ще не досліджених курганів, зокрема великі могили, які стоять поодинокі на високих пагорбах, можуть належати до пізньобронзової і ранньозалізної доби або до скитського світу. Серед усього величезного масиву виявлених

курганів траплялися у незначній кількості скупчення насипів, які за своїми параметрами дещо відрізнялися від тих, що становлять більшість. Вони розташовані не на гребенях пагорбів, а на їх схилах і мають менші розміри. Ймовірно, такі насипи пов'язуються з культурою карпатських курганів та раннім середньовіччям. Ці припущення, а також несподівані, інколи сенсаційні відкриття підтвердилися під час стаціонарних досліджень українсько-польської експедиції на кількох пам'ятках Самбірської і Дрогобицької височин.

Хоча розвідкові роботи українсько-польської експедиції принесли дуже вагомий результат, українські археологи і професор Я. Махнік мріяли про повномасштабні розкопки. Ми схилилися до досліджень курганних пам'яток, оскільки після Другої світової війни в регіоні Верхньої Наддністрянщини археологи майже не розкопували курганів. Серед величезної кількості обстежених нами під час розвідок пам'яток, особливо тих, яким загрожувало знищення, вибрано придатні для археологічних досліджень сучасними науковими методами.

Перші розкопки українсько-польської експедиції проведено холодного дощового вересня 1996 р. поблизу с. Сіде Самбірського району. Тут, поблизу курганного могильника, досліджено стоянку культури шнурової кераміки. Вона стала першою, датованою радіовуглецевим методом (2900 р. ВС), пам'яткою такого типу у басейні верхнього Дністра, яка належить до найранішої хронологічної фази цієї культури. Якщо наступні дослідження підтвердять таку ранню хронологію поселень культури шнурової кераміки в Прикарпатті, може виникнути необхідність переглянути існуючі схеми генези цієї культури в межах Центрально-Східної Європи.

Рис. 4. На розкопках в Бикові у 2006 р. Зліва направо: І. Принада, А.Гавінський, Я. Махнік
Fig. 4. During the excavations in Bykiv in 2006. From left to right: I. Prynada, A. Havinskyi, J. Machnik

Для розкопок курганів було обрано дві локації – групу насипів поблизу с. Биків та могильник у Гаях Нижніх. Про кургани в Бикові вперше написав у 1933 р. український археолог, етнограф і лікар, діяч товариства «Бойківщина» в Самборі Володимир Кобільник. Професору Я. Махніку сподобалось це місце – характерний ландшафт Дрогобицької височини, великі могильні насипи, розорані, але ще добре помітні, розташовувались на широкому, вільному від господарських робіт полі, що полегшувало процес розкопок. *«Продовжимо справу*

наших попередників, щоб діяння їхні не забулися», – сказав тоді професор, стоячи на кургані і оглядаючи чудові краєвиди підгір'я і пасмо Бескид, яке синіло на обрії.

Із цього кургану і розпочалися наймасштабніші розкопки українсько-польської експедиції, які тривали впродовж восьми польових сезонів (1998–1999, 2002–2006, 2009). Це була важка, кропітка і відповідальна праця з чудовими результатами. Досліджувались дві багат шарові різнокультурні пам'ятки, розташовані в двох урочищах на південних схилах пагорбів над долиною р. Трудниця, де загалом відкрито і досліджено майже 3 350 м² площі.

В урочищі Бігіївка досліджено чотири підкурганні поховання культури шнурової кераміки в ямах, облицьованих вертикально встановленими півколодами. Скелети не збереглися через хімічні особливості ґрунту. На цьому ж розкопі виявлено сліди поселення культури лійчастого посуду з IV–III тис. до н.е. та поселень пізніших періодів, зокрема межановицької культури, тщинецької культури, ранньозалізного часу та раннього середньовіччя.

Цікавою виявилася гробниця тщинецької культури з початків епохи бронзи, побудована у вигляді помосту на чотирьох потужних стовпах із накриттям. У межах цієї споруди знайдено посуд і рештки тілопального поховання. Очевидно, що над гробницею було насипано курган.

Унікальними в ур. Бігіївка виявились об'єкти пізньобронзової доби. Завдяки тому, що розкопками було розкрито значну площу пам'ятки, вдалося зафіксувати повний периметр (143 м) сліду величезної огорожі у вигляді рівчака зі стовповими ямами від високого частоколу, який оточував майдан овальної форми площею приблизно 1 300 м². Вхід до цієї «фортеці» вів через добре укріплену браму. В середині огорожі виявлено сліди наземної споруди стовпової конструкції, господарські ями, вогнища, скупчення фрагментів характерного керамічного посуду культури Гава-Голігради пізньобронзової доби. Це підтвердили результати радіовуглецевого аналізу, які датують описані об'єкти серединою X ст. ВС. Частину периметра ще однієї великої огорожі аналогічної конструкції відкрито у північній частині пам'ятки навколо насипу кургану 2 культури шнурової кераміки. Дискусійним є призначення таких конструкцій. Це могли бути оборонні укріплення садиб або, найімовірніше, місця для гуртового утримання худоби, аналогічні карпатським полонинським «стоїщам». На території України споруди пізньобронзової доби такого типу виявлено вперше.

На пам'ятці в урочищі Бігіївка під час досліджень одного з курганів виявлено ранньосередньовічний об'єкт – яму для добування дьогтю, вкопану у центральну частину насипу, яка за даними радіовуглецевого аналізу датується X–XI ст. Це чи не єдиний датований об'єкт виробничого призначення у верхів'ях Дністра, який засвідчує оволодіння місцевим населенням технологій лісохімічного промислу вже у X–XI ст.

Не менш важливі результати отримано під час розкопок в ур. Коло Фігури, де досліджено два з чотирьох курганоподібних насипів. У центрі першого насипу виявлено унікальний поховальний комплекс ранньоскитського часу, який складався зі слідів поховальної камери з круглими ямами на кутах і кремаційним похованням посередині. У похованні знайдено рідкісні для цієї території бронзові наконечники стріл, спіральні підвіски, скляні намистини, фрагменти ножа, глиняний кухлик та залізний бойовий топірець, які датують поховання кінцем VII – початком VI ст. до н.е. Під другим насипом знайдено поховальну яму культури шнурової кераміки, об'єкти межановицької культури ранньобронзової доби, зокрема поховання у видовбаних колодах та кремаційний некрополь тщинецької культури.

Виявлення і дослідження цих унікальних різночасових та різнокультурних комплексів принесло масу нових матеріалів і нових знань для реконструкції історичних процесів, які відбувалися в доісторичні часи на передкарпатських височинах Верхньої Наддністрянщини.

Організація і проведення розкопок такого рівня є складним процесом. Велика площа пам'яток, значна кількість об'єктів та матеріалу, дотримання сучасних методів досліджень вимагали значної концентрації зусиль і певного досвіду. Професор Я. Махнік такий досвід мав. Його поради, думки, розповіді дуже нам допомагали, це була своєрідна «школа» старшого

досвідченого колеги. Присутність професора на розкопі означала, що робота буде відбуватися ефективно та інтенсивно, він постійно наголошував, що експедиція має працювати як один добре налагоджений механізм, де однаково важливим є і розкопки, і побут, тоді буде добрий результат. Радились і дискутували з професором постійно, хоча дискусією він був нелегким. Частенько було так, що ввечері, підбивши підсумки цьогоденної роботи, довго узгоджували, що і як будемо робити завтра. А зранку, смакуючи на сніданку каву, професор повідомляв: «Панове, я вночі то все собі передумав, і ми зробимо інакше».

Рис. 5. Після робочого дня на розкопках. Зліва направо: А.Гавінський, Д.Павлів, В.Петегирич, І.Принада, в центрі – Ян Махнік, інші – робітники експедиції. 2006 р.

Fig. 5. After the working day on excavations. From left to right: A. Havinskyi, D. Pavliv, V. Petehyrych, I. Prynada, in the center – Jan Machik, others – workers of the expedition. 2006

На могильник у Гаях Нижніх ми натрапили під час розвідок без професора. Ця пам'ятка була дещо особлива. Між лісами (де ми також знайшли багато курганів) на широкому пасовищі за селом височило 17 добре збережених і компактно розташованих насипів. Невеличкі кургани оточували кілька більших. Урочище називалося Могилки. Некрополь у Гаях відрізнявся від відомих нам «стандартних» курганних могильників культури шнурової кераміки чи тцінецької із великими розповзлими насипами, що тяглися ланцюжками вздовж заліснених пагорбів. На нашу думку, на цій пам'ятці варто було б провести розкопки. Коли Я. Махнік побачив кургани в Гаях, згодився щодо розкопок. Невеликі розміри насипів, структура могильника та його розташування в ландшафті викликали питання щодо його хронології та культурної належності. Ми висували різні версії, із яких найімовірнішою вважали належність пам'ятки до культури карпатських курганів або навіть до раннього середньовіччя. Але професор, заклавши руки за спину і походивши трохи по могильнику, сказав, що це культура шнурової кераміки, але могильник незвичайний.

Упродовж двох польових сезонів 2000–2001 рр. українсько-польська експедиція розкопала на могильнику в Нижніх Гаях три кургани з похованнями культури шнурової кераміки. Ян Махнік мав рацію. А могильник дійсно виявився особливим. У більшому кургані, де містилося поховання дорослої особи, зафіксовано рідкісний у культурі шнурової кераміки

приклад втручання у засипану вже землею поховальну яму перед побудовою над нею насипу. Очевидно, йдеться про цікавий звичай поведінки з рештками померлих після захоронення. Два менші кургани прикривали поховання дітей. Встановлено, що поховання дитини під курганом трактувалося так само, як захоронення дорослої особи. Серед поховального інвентаря були невеликі посудинки та вохра як символічний заміник крові у багатьох захороненнях дорослих осіб цієї культури. Цікавою особливістю одного з курганів було спорудження насипу одночасно над двома або й трьома дитячими похованнями, що є новим явищем у культурі шнурової кераміки. Результати методично досліджених курганів у Нижніх Гаях, споруджених винятково для молодих осіб, розкривають невідомі досі моменти поховальної обрядовості та соціальної структури у носіїв культури шнурової кераміки на теренах Верхньої Наддністрянщини.

Рис. 6. Професори Ян Махнік і Сильвестер Чопек у Відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові. 2014 р.

Fig.6. Professors Jan Machnik and Sylwester Czopek in the Department of Archaeology of the I. Krypiakewych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv. 2014

Під час розкопок у Гаях запам'яталися запеклі дискусії щодо однієї археологічної проблеми. У багатьох курганах культури шнурової кераміки в Польщі і Словаччині навколо насипу викопували рівчак, очевидно сакрального символічного значення (розмежування світу мертвих і світу живих). Але в жодному кургані, розкопаному нашою експедицією, таких рівчаків не виявлено. *«То не можливо! Рівчак має бути! Треба уважніше дивитись! Прошу ще раз зачистити поверхню»*, – нервувався професор.

Але як скрупульозно не шукали, в українських «шнурових» курганах, ровиків не знаходили. Слід зазначити, що вже під час цих розкопок почали вироблятися певні методичні, багато в чому новаційні, засади археологічних інвазійних досліджень курганних поховальних пам'яток на теренах Верхньої Наддністрянщини. Уперше після розкопок за ініціативою професора на науковому рівні здійснено реконструкцію двох курганів у Гаях Нижніх.

Важливо, що всі результати археологічних робіт українсько-польської експедиції у басейні верхнього Дністра опубліковано у великій серії статей в українських і польських виданнях та у чотирьох монументальних колективних монографіях, де Я. Махнік був вимогливим і старанним редактором.

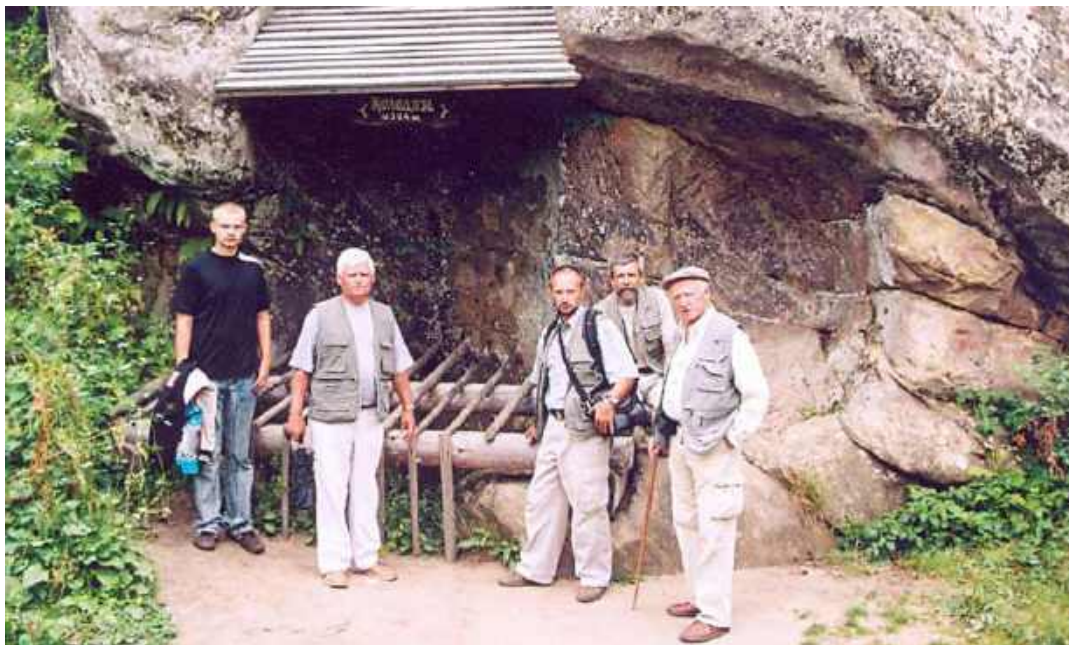

Рис. 7. Учасники українсько-польської експедиції під час відвідин наскельної фортеці Тустань у 2006 р. Зліва направо: В. Пастеркевіч, В. Петегирич, Д. Павлів, І. Принада, Я. Махнік

Fig. 7. Participants of the Ukrainian-Polish expedition during the visit to the cliff fortress of Tustan in 2006. From left to right: W. Pasterkiewicz, V. Petehyrych, D. Pavliv, I. Prynada, J. Machnik

Під час перебування в експедиціях професор любив спілкуватися з місцевими жителями, особливо старшого віку, які пам'ятали ще передвоєнні часи. Уважно слухав їхні розповіді, інколи щось записував, фотографував. Адже одним із його великих захоплень, окрім археології, була нова історія Речі Посполитої, особливо «Східної Малопольщі».

А ще професор Я. Махнік був чудовим фотографом. Завжди мав при собі кілька фотоапаратів. Окрім детальної фотофіксації, на розкопках знімав краєвиди, архітектурні пам'ятки (особливо церкви), побутові сценки, учасників експедиції, робітників. Фіксував моменти життя, а тепер це вже історія.

У розвідках і на розкопках, незважаючи на спеку чи холод, дощ і багнюку, тяжкі пошукові маршрути, професор завжди був з нами на рівні, не відстаючи, ще й підбадьорюючи. Хоча вже мав поважний вік, був сильний духом і сповнений прагненням до відкриттів. Ось таким ми і хочемо пам'ятати професора – незвичайну, мудру, дуже ерудовану, дуже інтелігентну і доброзичливу людину. Дякуємо, пане Професоре, Ви були для нас добрим вчителем, прикладом справжнього вченого, і гостинним господарем (незабутні дні у Кракові під опікою Я. Махніка!). Нам пощастило, що доля подарувала можливість співпрацювати з Вами.

Збережімо пам'ять про видатного археолога і чудову людину Професора Яна Махніка.

Дмитро ПАВЛІВ
Володимир ПЕТЕГИРИЧ

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

ОПОРНІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ СЕРЕДНЬОГО ТА ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ
НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНО-ПОДІЛЛЯ:
АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ГЕОХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ¹ , Андрій БОГУЦЬКИЙ² ,
Олена ТОМЕНЮК^{1,2} , Олександр СИТНИК¹

¹ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: ruskor@ukr.net

² Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua

На сьогодні найдавніші етапи заселення території України давніми людьми залишаються недостатньо вивченими. Поряд із всесвітньо відомою пам'яткою Королево у Закарпатті, де виявлені артефакти, що датуються близько 1,4 млн років тому, існує велика прогалина у відомостях щодо подальших міграцій давнього населення на території України. Важливими у заповненні цієї лакуни є результати комплексних досліджень опорних археологічних пам'яток території Волино-Поділля доби середнього і верхнього палеоліту. У статті наведено їхню детальну характеристику, включно з даними щодо історії їхнього відкриття і дослідження.

На основі багаторічного вивчення опорних пам'яток археології доби середнього і верхнього палеоліту на території Волино-Поділля виділено і схарактеризовано низку етапів заселення цього регіону давніми людьми. Для середнього палеоліту виокремлено три поселенських етапи, для доби переходу від середнього до верхнього палеоліту – один етап, для верхнього палеоліту – два етапи. Кожен з виділених етапів заселення регіону схарактеризовано у хронологічному порядку, зокрема наведено результати досліджень відповідних культурних шарів на опорних археологічних пам'ятках. При характеристиці кожного культурного горизонту в межах етапів заселення всебічно проаналізовано комплекс археологічних та остеологічних матеріалів археологічних пам'яток, наведено стратиграфічну позицію, літологічні характеристики та дані абсолютних датувань відкладів, які вміщують культурні шари. Для кожного культурного горизонту показано найближчі відомі аналогії.

Ключові слова: середній і верхній палеоліт, опорна археологічна пам'ятка, стратиграфія, палеогеографія, абсолютний вік, Волино-Поділля.

Проблема узагальнення, упорядкування та каталогізації інформації щодо археологічних пам'яток будь-яких хронологічних періодів завжди була одною з найактуальніших для археологічної науки. Культурно-історичні студії, які мають на меті проведення реконструкцій матеріальної та духовної культури давнього населення, ґрунтуються на таких узагальненнях масиву даних, зібраних у процесі вивчення окремих пам'яток. Дослідження палеолітичних стоянок на території Волині та Поділля триває вже понад століття. За цей час виявлено десятки пам'яток давньої кам'яної доби. Значна їхня частина досліджена стаціонарними розкопками, а результати археологічних студій доповнені даними, здобутими методами природничих наук. Для багатьох стоянок отримано абсолютні датування за радіовуглецевим, калій-аргоновим, люмінесцентними та іншими методами. Натомість у більшості таких ґрунтовних розробок

увага дослідників зосереджується на окремих стоянках або невеликих територіальних осередках, археологічних культурах, локальних індустріях. В інших випадках узагальнювальні праці концентруються на окремих аспектах матеріальної або духовної культури первісного населення: технології виготовлення знарядь праці, житлобудівництві, первісному мистецтві, релігії тощо.

Перші синтетичні роботи по палеоліту Волині та Поділля з'явилися у 1920–1930-х рр., майже одночасно з початком фахових досліджень кам'яної доби у регіоні. Однією з них була монографія Ю. Полянського «Подільські етюди», в якій учений зробив першу спробу комплексного вивчення палеолітичних пам'яток в контексті природного середовища проживання давньої людини [Полянський, 1929]. Враховуючи політичну ситуацію цього періоду, часто палеолітичні пам'ятки з території України розглядалися у контексті палеоліту Польщі, зокрема у роботі С. Круковського «Paleolit» [Krukowski, 1938–1948].

Починаючи з другої половини 1940-х рр., з накопиченням джерельної бази, відкриттям нових стоянок, продовженням досліджень вже відомих, кількість нових пунктів на археологічній карті регіону стрімко зростає. Серед важливих праць цього періоду, у яких узагальнено та каталогізовано здобуті дані, варто згадати роботу О. Черниша «Карта палеоліту УРСР» [Черниш, 1954]. В узагальнювальних працях, присвячених палеоліту СРСР, також представлено стоянки з території Волині та Поділля. До останніх належить, наприклад, колективна монографія «Палеоліт СРСР» (1984). Важливою віхою для підсумування результатів вивчення давнього кам'яного віку досліджуваного регіону стала публікація першого тому тритомного збірника «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку» (1981) [Археологічні пам'ятки..., 1981], який продовжує залишатися найповнішим каталогом археологічних пам'яток кам'яної доби для теренів Волині та Поділля до наших днів, хоча частина представленої у ньому інформації станом на сьогодні потребує актуалізації та доповнення.

Також потрібно згадати праці, у яких узагальнено інформацію по окремих областях та хронологічних періодах первісної доби. Вони характеризуються комплексністю представлених досліджень, поєднанням даних археології та природничих наук. Серед цих праць варто згадати монографії О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (1961), В. Савича «Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині» (1975), К. Пясецького «Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся» (2009). Важливе місце займали пам'ятки палеоліту досліджуваного регіону в сучасних узагальнювальних роботах, присвячених давній кам'яній добі України, серед яких, зокрема, монографії О. Ситника «Середній палеоліт Поділля» (2000), В. Степанчука «Нижний и средний палеолит Украины» (2006), Д. Нужного «Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)» (2015). В останні роки як результат міжнародного дослідницького проекту опублікована колективна монографія «Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej» (2015), у якій палеолітичні пам'ятки з території Волині та Поділля розглянуто у комплексі разом з палеолітичними пам'ятками Південно-Східної Польщі на тлі змін природного середовища у плейстоцені.

У нашій праці увагу зосереджено на опорних стоянках доби середнього та верхнього палеоліту з регіонів Волині та Поділля (рис. 1). Такими ми вважаємо пам'ятки, на яких проводились комплексні стаціонарні археологічні дослідження, завдяки чому порівняно добре вивчено стратиграфічні та планіграфічні умови залягання культурних шарів, а зібраний археологічний матеріал дає змогу дослідникам визначити приналежність отриманих збірок артефактів до конкретних хронологічних періодів. Додамо, що на більшості представлених нижче пам'яток проводились ґрунтовні природничі дослідження, що включали відбір зразків для отримання абсолютних дат. Комплексно дослідженою пам'яткою Поділля також є Меджибіж на Хмельниччині. Однак вона не стала предметом розгляду цієї статті, оскільки відноситься до нижнього палеоліту.

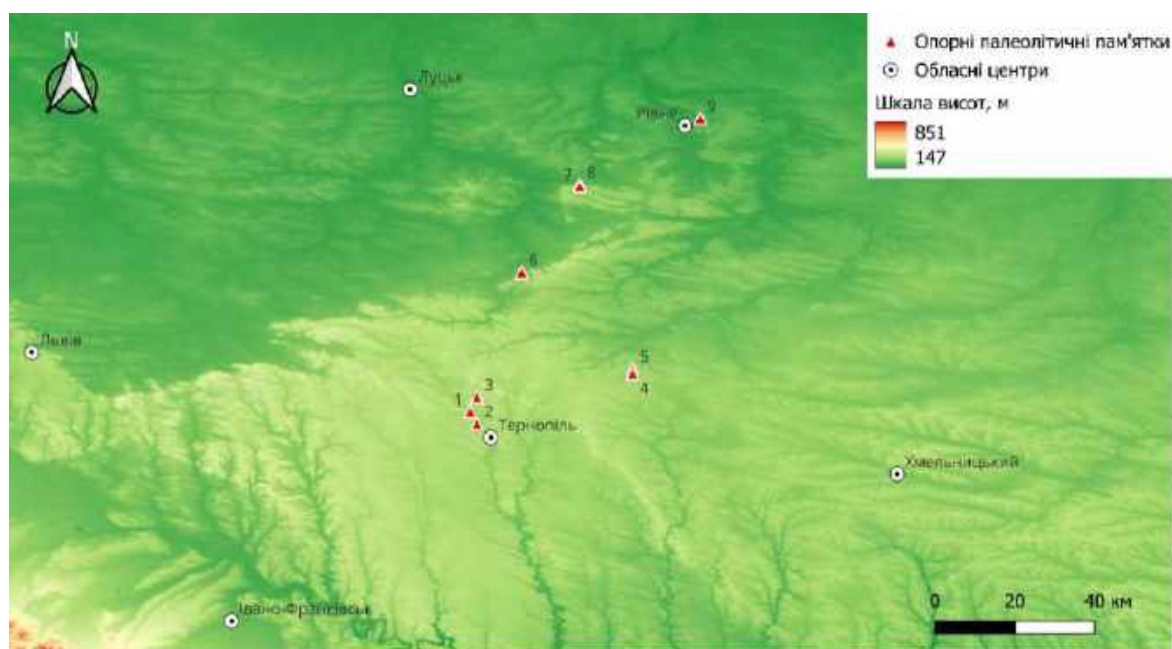

Рис. 1. Розташування опорних палеолітичних пам'яток Волино-Поділля: 1 – Великий Глибочок I, 2 – Пронятин I, 3 – Ігровиця I, 4 – Буглів V, 5 – Ванжулів I, 6 – Куличівка, 7 – Липа I, 8 – Липа VI, 9 – Бармаки

Fig. 1. Location of key Palaeolithic sites of Volhynia and Podillia region: 1 – Velykyi Hlybochok I, 2 – Proniatyn I, 3 – Ihrovytsia I, 4 – Buhliv V, 5 – Vanzhuliv I, 6 – Kulychivka, 7 – Lypa I, 8 – Lypa VI, 9 – Barmaky

Наявні дані про пам'ятки укладено в хронологічній послідовності, починаючи з найдавніших (рис. 2). За основу для систематизації взято схему, розроблену О. Ситником, який виокремлює вісім головних етапів найдавнішого заселення Поділля і Прикарпаття в добу середнього та верхнього палеоліту. У неї внесено зміни у територіально-хронологічному аспекті, відповідно до предмета нашого дослідження. Зазначимо, сам вчений наголошує, що визначені ним фази відображають насамперед стан джерельної бази, накопиченої на сучасному етапі вивчення пам'яток доби палеоліту в регіоні, й з часом, за умови проведення нових польових досліджень та теоретичних розробок, кількість визначених етапів фаз може зменшитись чи збільшитись; деякі з них можна буде об'єднати [Ситник, 2012, с. 41–43; Sytnyk, 2015, s. 723–797].

Отже, для Волино-Поділля виокремлено шість етапів заселення території: три – у середньому палеоліті, один – у добі переходу від середнього до верхнього палеоліту, два – у верхньому палеоліті.

Доба середнього палеоліту включає три хронологічних етапи:

- I етап – MIS 7¹, понад 200 тис. р. тому – включає пам'ятки Великий Глибочок I (культурний шар III); Буглів V (культурні шари I та II). У геологічному аспекті вони пов'язані з відкладами коршівського (кайдацького, люблінського, шенінгенського) горизонту².

- II етап – MIS 6, 190–130 тис. р. тому – до цього етапу належить лише одне поселення – Великий Глибочок I (культурний шар III-Б). Стратиграфічно, це тернопільський підгоризонт (порівняно тепліший період) у межах верхнього горизонту середньоплейстоценових лесів (між коршівським і горохівським викопними ґрунтовими комплексами).

¹ MIS (marine isotope stage) – морська ізотопна стадія.

² Тут і далі стратиграфічні горизонти і підгоризонти згідно зі стратиграфічною схемою [Богуцький, Волошин, Томенюк, 2021].

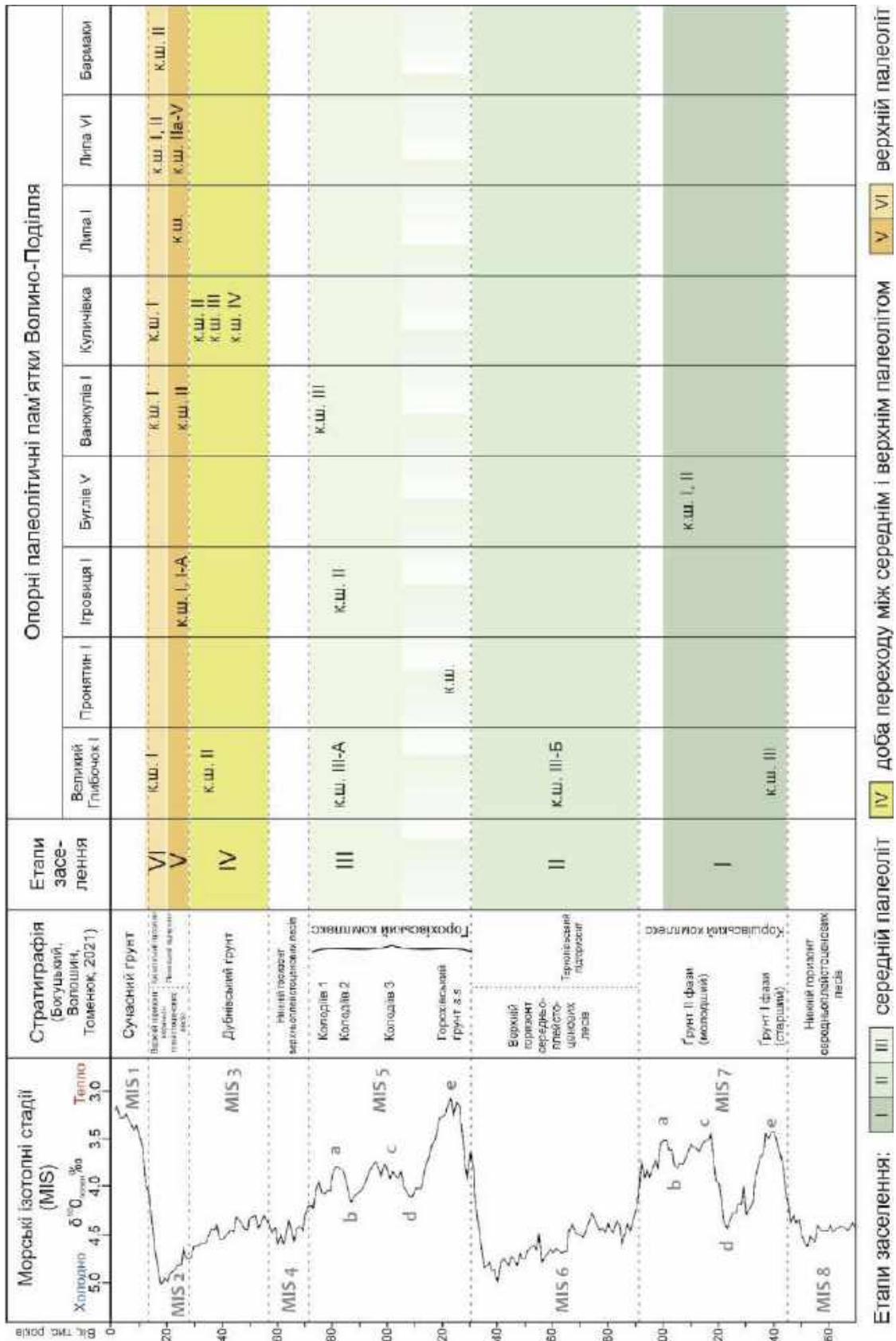

Рис. 2. Опорні пам'ятки доби середнього та верхнього палеоліту та етапи заселення території Волино-Поділля
 Fig. 2. Key Middle and Upper Palaeolithic sites and stages of settlement of the Volhynia and Podillia territory

- III етап³ – MIS 5с-а, 100–70 тис. р. тому – матеріали пам'яток цього етапу фіксуються у соліфлюкційній пачці, яка знаходиться між горохівським (прилуцьким, еемським) виковним ґрунтом s.s. та нижнім горизонтом верхньоплейстоценових лесів, що стратиграфічно відповідає колодіївським ґрунтам. З цим етапом пов'язані такі стоянки, як Пронятин I, Ігровиця I (культурний шар II), Ванжулів I (культурний шар III), Великий Глибочок I (культурний шар III-А).

До доби переходу між середнім та верхнім палеолітом віднесено один етап:

- IV етап – MIS 3, 57–30 тис. р. тому – ця фаза включає нижні культурні шари (III та IV) стоянки Куличівка в Кременці (а також, ймовірно, перевідкладені матеріали з культурного шару II цієї стоянки) та культурний шар II Великого Глибочка I. Стратиграфічно це дубнівський (витачівський) виковний ґрунт, часто дуже порушений делювіально-соліфлюкційними процесами.

З періодом верхнього палеоліту пов'язано два етапи:

- V етап – MIS 2, 30–20 тис. р. тому – до стоянок цього етапу належать Ванжулів I (культурний шар II), Липа I, Липа VI (культурні шари V–IIa) та Ігровиця I (культурні шари I та I-А). У геологічному аспекті ця фаза асоціюється з відкладами, що залягають між дубнівським та рівненським виковними ґрунтами.

- VI етап – MIS 2, 20–12 тис. р. тому – пов'язаний із завершальним періодом останнього зледеніння. До цього етапу належать стоянки Великий Глибочок I (культурний шар I), Ванжулів I (культурний шар I), Бармаки (культурний шар II), Липа VI (культурні шари I та II), Куличівка (культурний шар I).

Загальна характеристика палеолітичних пам'яток доби середнього та верхнього палеоліту Волино-Поділля

Окремі опорні пам'ятки доби середнього та верхнього палеоліту, розміщені на території *Волині*, відомі ще з 30-х років ХХ ст., зокрема завдяки дослідженням О. Цинкаловського, М. Рудинського [Сункаловський, 1961; Рудинський, 1952] та ін. (див. рис. 1). Масштабні стаціонарні дослідження у цьому регіоні розпочалися у кінці 1960–1980-х років та пов'язані з науковою діяльністю археологів В. Савича, В. Пясецького, Д. Нужного та В. Чабая.

В околицях с. Липа Дубенського р-ну Рівненської обл. відомо десять пунктів доби середнього та верхнього палеоліту. Шість з них (Липа VI–IX та ін.) були відкриті М. Островським у 1935–1937 рр. У 1948 р. на пам'ятках Липа VI та VIII провів невеликі розвідувальні розкопки М. Рудинський, а в 1960 р. розпочала польові дослідження Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом В. Савича. Впродовж 1960–1967 рр. учений обстежив вже відомі на той час пункти та відкрив чотири нових [Археологічні пам'ятки..., 1981, с. 103–112]. Дослідження більшості пам'яток обмежувались поверхневими зборами та зачистками стінок ярів та кар'єрів, а на двох стоянках (Липа I та VI) проведено стаціонарні розкопки.

Пам'ятка *Липа I* розташована на північному схилі Мізоцького плато, в ур. Мокренщина, на відстані 1 км на південний схід від с. Липа. Стоянка досліджувалась у 1963 та 1967 рр. [Савич, 1968, с. 203]. Упродовж першого польового сезону В. Савич провів розвідувальне шурфування пам'ятки, а згодом почав стаціонарні дослідження стоянки. Єдиний

³ Під час археологічних досліджень палеолітичних пам'яток на Поділлі найчастіше артефакти, пов'язані з горохівським виковним ґрунтовим комплексом (MIS 5), були виявлені у порушеній соліфлюкційними процесами пачці відкладів. Тому ці культурні горизонти часто розглядали у прив'язці до MIS 5с-а, що стратиграфічно відповідає інтерстадіальним колодіївським ґрунтам. Новітніми дослідженнями встановлено, що певні культурні горизонти, наприклад, як на пам'ятці Пронятин I [Богуцький та ін., 2020], пов'язані з ранішою підстадією MIS 5, а саме MIS 5e, яка була найтеплішим періодом останнього міжльодовик'я. Тому, ймовірно, що в майбутньому буде виявлено більше даних і цей етап заселення буде деталізовано. Не виключено, що він буде охоплювати усю MIS 5, тобто часовий інтервал орієнтовно в межах 130–70 тис. р. тому.

верхньопалеолітичний шар зафіксовано на глибині 1,40–1,95 м від нульової позначки [Савич, 1975, с. 37]. Остеологічні матеріали представлені переважно зубами тварин, що може свідчити про погані умові збереження кісткових решток.

Стоянка *Липа VI* знаходиться на півовальному мисі у західній частині с. Липа, у межах двох урочищ – Глинище та Загорода. Тривалий час у науковій літературі вона трактувалась як два окремих місцезнаходження – Липа II та Липа III. І лише в результаті стаціонарних досліджень, проведених В. Савичем, встановлено, що вони відносяться до однієї пам'ятки [Савич, 1975, с. 51]. Розкопки стоянки вели впродовж чотирьох польових сезонів (1960–1963 рр.). Всього на пам'ятці виокремлено шість культурних шарів. У 1967 та 1972 рр. стоянку оглянули геологи І. Іванова та А. Богуцький [Савич, 1975, с. 51].

Сировиною для виготовлення артефактів служив місцевий (волинський) кремій з туронського ярусу верхньої крейди. Колір кременю чорний, чорно-сірий, смугастий, трапляються поодинокі конкреції коричневого та жовтого забарвлень. Більшість крем'яних артефактів з верхньопалеолітичних шарів Липи VI непатиновані або вкриті спорадичною переважно однобічною легкою блакитною патиною. Хоча зустрічаються й сильнопатиновані (густа «молочна» патина вкриває від 75 до 100 % поверхні) предмети, їхня кількість порівняно невелика (не більше 1/7 від загальної чисельності збірки).

Остеологічні рештки та знаряддя праці, виготовлені з кістки, нечисленні. Більшість з них виявлені у культурних шарах III та IIa та належать мамонту й північному оленю. У колекції кістяних та рогових артефактів трапляються молотоподібні знаряддя, рукоятки та прикраси (намистини) [Савич, 1975, с. 81–92].

Стоянка *Бармаки* знаходиться на околицях обласного центру м. Рівне, біля с. Бармаки, на правому березі безіменного струмка – притоки р. Устя (басейн р. Горинь). Виявлена В. Пясецьким під час розвідкових обстежень у 1981 р. У 1982 р. ним же започатковано стаціонарні дослідження пам'ятки, які тривали з перервами у 1990-х та 2000-х роках. У 2002–2004 рр. розкопки на стоянці проводив київський археолог Д. Нужний. У 2018–2022 рр. у рамках міжнародного археологічного проекту «Між сходом та заходом. Соціальні зв'язки та природні умови перед, протягом та після максимуму льодовиків на Волині (Західна Україна)» дослідження Бармаків вела Волинська палеолітична експедиція, очолювана В. Чабаєм [Чабай та ін., 2020a, с. 179–182; 2020b, с. 252–255; 2022, с. 273–278]. На стоянці зафіксовано один основний культурний шар доби фінального палеоліту, ще один горизонт залягання артефактів простежується слабо.

Крем'яна сировина чорного або сірого кольору має місцеве походження, з туронських відкладів верхньої крейди. Найближчі виходи її знаходяться на відстані близько 0,5 км від стоянки. Артефакти переважно не патиновані, хоча на окремих ділянках розкопаної площі стоянки зустрічаються вироби вкриті легкою блакитною патиною [Нужний, Пясецький, 2003, с. 62]. Остеологічні рештки представлені насамперед кістками мамонта, північного оленя і бізона, знаряддями праці, виготовленими з них, та невеликою кількістю прикрас [Чабай та ін., 2020c, с. 111–122].

Стоянки, розташовані на території *Поділля*, які стали об'єктом дослідження у нашій роботі, належать до трьох палеолітичних осередків, виділених О. Ситником: Кременецького, Буглівського та Тернопільського [Ситник, 2015]. До Кременецького осередку віднесено палеолітичну пам'ятку Куличівка, до Буглівського – пам'ятки Буглів V та Ванжулів I, до Тернопільського – Великий Глибочок I, Ігровиця I, Пронятин I та ін. (див. рис. 1).

Археологічні пам'ятки Буглівського та Тернопільського палеолітичних осередків переважно відкриті та розкопані палеолітознавцем О. Ситником, який, починаючи з кінця 1970-х років, проводить масштабні та планомірні дослідження цього регіону. Ще одним дослідником, який зробив суттєвий внесок у вивчення пам'яток доби палеоліту Поділля був М. Левчук. Проблематику стратиграфії та абсолютної геохронології цих стоянок, так само як і

більшості згаданих нами вище пам'яток з території Волині вивчав геолог-четвертинник А. Богуцький разом з командою його колег – львівських і польських учених-природників.

Стоянка *Куличівка* (Кременець I) розташована на горі Куличівка у межах м. Кременця – районного центру Тернопільської обл. Стоянка відкрита О. Цинкаловським у 1937 р. У 1968–1989-х рр. пам'ятку ґрунтовно досліджено роботами археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Савича [Савич, 1975, с. 15–36; 1995, с. 22–31]. На пам'ятці розкопано майже 3 000 м² площі. Спочатку зафіксовано два культурних шари пізнього палеоліту та два шари поселень бронзового і ранньозалізного віку. Пізніше, у 1979 р. виділений третій (III) культурний шар, що був локалізований лише у східній частині пам'ятки; у 1984 р. В. Савич виділив IV, найглибший, культурний шар на тому ж місці, що й третій, але з ще меншою площею поширення [Коропецький, 2005]. У кінці 1990-х дослідження пам'ятки відновлено Палеолітичною експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом О. Ситника [Ситник, 1999; 2005]. У 1998, 2004, 2007, 2010 та 2015 роках проведено додаткові зачищення та шурфування пам'ятки, відібрано зразки для отримання абсолютних дат відкладів [Koropetskyi et al., 2021].

Сировиною для виготовлення знарядь слугував винятково якісний волинський кремій (верхня крейда, туронський ярус) місцевого походження. Він має загалом брунатно-жовтувато-сірий відтінок, іноді – медовий, шоколадний тощо. Добре розколюється, має доволі гострі краї та ребра. Він виходить на поверхню практично у кожній стінці відслонень Кременецьких гір (від слова «кремій» походить багато топонімів, у тому числі й назва міста Кременець). Поверхня артефактів з нижніх культурних шарів майже непатинована, натомість матеріали з культурного шару I часто мають інтенсивну білу патину.

Остеологічних решток на пам'ятці порівняно мало, стан їхнього збереження поганий [Савич, 1975, с. 26]. Панівні види викопних тварин (відповідно до кількості виявлених кісток): мамонт, північний олень, кінь [Савич, 1975, с. 28; 1995, с. 30].

Середньопалеолітична стоянка *Буглів V* розташована в ур. Кам'яна Гора на північно-східній околиці с. Буглів Кременецького р-ну Тернопільської обл. у верхів'ях р. Буглівка. Пам'ятка виявлена О. Ситником та М. Левчуком під час розвідкових досліджень у 1989 р. Археологічні матеріали зафіксовано у стінці піщано-вапнякового кар'єру. Цього ж року на місці знахідки закладено невеликий розкоп. У 1990, 1992–1995 рр. стаціонарні дослідження продовжено [Ситник, 1995, с. 5–27; 1996, с. 5–27]. Щосезону на стоянці працювали вчені-природники А. Богуцький, П. Волошин та їхні колеги з різних українських і польських установ. У 2006–2008 та 2010–2014 роках проводили додаткові обстеження пам'ятки, в тому числі з метою відбору зразків для проведення датування за люмінесцентними методами [Богуцький та ін., 2014, с. 87; Sytnyk, 2015, s. 704]. На стоянці зафіксовано два культурних шари доби раннього та пізнього етапів середнього палеоліту.

Як сировина використовувався місцевий високоякісний туронський кремій з верхньокрейдових відкладів. Найближчі його виходи зафіксовано на відстані близько 0,5 км від пам'ятки. Колір сировини – чорний або сірий, дуже зрідка – жовтувато-медового відтінку. Випадки використання іншої сировини (наприклад, кварциту, сеноманського кременю) поодинокі. Стан збереження крем'яних виробів з культурних шарів I та II помітно відрізняється. Матеріали верхнього шару виглядають суттєво пошкодженими – їхня поверхня звітріла, вкрита густою білою патиною, трапляються плями озалізнення та манганові вкраплення. Натомість поверхня переважної більшості артефактів з культурного шару II вкрита лише легкою патиною блакитного кольору й тільки в окремих випадках фіксується люстраж та сліди звітрювання [Ситник, 2000, с. 202–211]. Остеологічних матеріалів на більшості дослідженої площі пам'ятки не виявлено. Один дрібний фрагмент трубчастої кістки знайдено на рівні першого культурного шару на ділянці розкопу III. Така ситуація може пояснюватися кислотністю відкладів горизонту, у якому були виявлені культурні шари, що спричинило руйнування органічних матеріалів [Ситник, 2000, с. 209, 219].

Багатошарова стоянка **Ванжулів I** (ур. Замчисько) розташована на південно-східній околиці с. Ванжулів Кременецького р-ну Тернопільської обл., на високому плато правого берега р. Буглівка. Пам'ятка відкрита у 1986 р. М. Левчуком [Левчук, 1990, с. 20–23]. Дослідник проводив розкопки пам'ятки у 1987–1990 та 1995–1996 рр. У 2009 та 2013 роках стаціонарні дослідження стоянки проводила експедиція під керівництвом О. Ситника. Зафіксовано три культурних шари, які датують періодом від середнього до фінального палеоліту [Ситник та ін., 2014, с. 173–174].

Сировиною для виготовлення знарядь служив жовтовий кремій сірого або чорного кольору з туронського ярусу верхньої крейди. Поверхня артефактів вкрита інтенсивною білою патиною зі слідами звітрування та озалізнення, значна кількість виробів розламані або розшаровані під впливом природних чинників [Ситник, 2000, с. 240–241]. Відзначимо, що колекція матеріалів з культурного шару II, зібрана у процесі досліджень 2013 р., демонструє значно кращий стан збереження – патина на їхній поверхні майже відсутня, так само як й інші сліди пошкоджень. Osteологічні рештки поодинокі [Ситник та ін., 2014, с. 187–198; Ситник, 2014; Sytnyk, 2015, s. 781].

Пам'ятка **Великий Глибочок I** розташована на високому правому березі р. Серет, за 800 м на північ від с. Великий Глибочок Тернопільського р-ну Тернопільської обл., у борті кар'єру, де раніше видобували товтрові вапняки. Стоянку відкрито у 1979 р. розвідками О. Ситника [Ситник, 1980, с. 343]. Стаціонарні дослідження розпочали під керівництвом цього ж дослідника у 1981 р., які з перервами тривали до середини 2010-х рр. [Ситник, 1984, с. 332; 1985, с. 359–360; Ситник, 1998b, с. 3–32; Boguckij et al., 2009; Sytnyk et al., 2010; Łanczont et al., 2014a]. На пам'ятці зафіксовано три шари доби середнього палеоліту, один шар верхнього та один фінального палеоліту.

У якості сировини для виготовлення знарядь використовувався високоякісний туронський конкреційний кремій місцевого походження, що мав чорний або темно-сірий колір. Найближчі виходи такої сировини зафіксовані на відстані 1–3 км від місцезнаходження стоянки. Стан збереження крем'яних артефактів верхньопалеолітичного культурного шару II порівняно добрий, тоді як артефакти з середньопалеолітичних шарів (III, III-A та III-B) переважно мають вкриту білою або блакитною патиною поверхню, часто зі слідами звітрування та пошкоджень під впливом природних чинників (особливо це стосується матеріалів культурних шарів III та III-A) [Ситник, Богуцький, 1998, с. 17–57]. Комплекс osteологічних знахідок з пам'ятки включає численні фрагменти кісток та зубів тварин (мамонта, оленя, бізона, первісного коня, печерного ведмедя), які переважно пов'язані з культурними шарами доби середнього палеоліту [Ситник, Богуцький, 1998, с. 50].

Багатошарова стоянка **Ігровиця I** розміщена на лівому березі р. Ігри – лівої притоки р. Серет, на південній околиці с. Ігровиця Тернопільського р-ну Тернопільської обл., приблизно на відстані 20 км від м. Тернопіль. Пам'ятка відкрита О. Ситником у 1981 р. У 1988 р. та у 2011 р. пам'ятку досліджено стаціонарними розкопками [Ситник та ін., 2013, с. 23; Łanczont et al., 2014b]. На стоянці виявлено два культурних шари: верхній (I) – пізньопалеолітичного часу та нижній (II) – середньопалеолітичний. За результатами досліджень 2011 р. шар I розділений на два самостійні підгоризонти, які відрізняються між собою умовами збереження та рівнем культурної гомогенності [Ситник та ін., 2013, с. 23–24].

Крем'яні артефакти стоянки виготовлено з високоякісного туронського кременю місцевого походження чорного або сірого кольору. Вироби вкріті патиною, головно білою, зрідка сірою чи блакитною, помітно зруйновані морозобійними процесами. Матеріали з середньопалеолітичного культурного шару також мають сліди звітрування та легкий люстраж [Ситник та ін., 2013, с. 25]. На рівні шару II зібрано колекцію з понад 150 кісток великих (мамонт, волохатий носоріг, північний і благородний олені) та дрібних (песець, лисиця, ховрах) тварин [Ситник, 2000, с. 144; Krajcarz et al., 2011].

Стоянка *Пронятин I* розташована на правому березі р. Серет, на відстані 800 м на північний схід від с. Пронятин Тернопільського р-ну Тернопільської обл., в урочищі Гора Круча. Пам'ятка відкрита у 1977 р. розвідками О. Ситника [Ситник, 1978, с. 389]. Дослідник продовжив вивчення стоянки стаціонарними розкопками у кінці 1970–середині 2010-х років. На пам'ятці виявлено єдиний культурний шар доби середнього палеоліту [Ситник, 1978, с. 389; 1979, с. 409–410; 1980, с. 343; 1981, с. 313–314; 1983, с. 324–325; 1987, с. 419; Ситник та ін., 2011; Łanczont et al., 2015b; Богуцький та ін., 2020].

Як сировину для виготовлення знарядь праці використовували високоякісний кремій з місцевих туронських відкладів. Колір на зламі – чорний, темно-сірий або світло-сірий, дуже зрідка трапляються вироби з жовто-коричневого кременю. Стан збереження артефактів порівняно добрий, сліди механічних пошкоджень поодинокі, поверхня більшості виробів вкрита легкою синьо-блакитною патиною [Ситник, 2000, с. 34–36; Ситник та ін., 2011, с. 261–262]. На стоянці виявлено відносно небагато фауністичних решток, переважно кістки великих тварин (мамонта, північного оленя, волохатого носорога, зубра та первісного коня), які, очевидно, були об'єктами полювання для первісного населення. Стан збереження остеологічних матеріалів досить добрий. У цьому комплексі привертає увагу променева кістка зубра з нанесеним гравіюванням, що трактується як об'єкт первісного мистецтва [Ситник, 2000, с. 82–88; Ситник, Коропецький, Томенюк, 2020].

Етапи заселення території Волині та Поділля у період середнього та верхнього палеоліту представлені нижче на основі матеріалів з вивчення опорних стоянок цих регіонів у хронологічному порядку, починаючи з найдавнішого (див. рис. 2).

СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ

I етап (MIS 7, понад 200 тис. р. тому)

Великий Глибочок I. Культурний шар III. Матеріали цього шару у стратиграфічному аспекті у межах розкопу I пов'язані з гумусовим горизонтом одного з ґрунтів коршівського викопного ґрунтового комплексу та залягають на глибині 6–7 м від рівня денної поверхні (рис. 3). У нижній частині горизонту насиченість культурного шару зростає [Ситник, Богуцький, 1998, с. 8–10; Ситник, 2000, с. 114–115]. На дослідженій площі 67 м² (розкоп I) не фіксувалося жодних помітних скупчень артефактів, які можна було б інтерпретувати як місця обробки кременю. Загальна колекція крем'яних виробів налічує 369 предметів, включаючи такі категорії (рис. 4): нуклеуси та нуклеоподібні уламки (3%), вироби з вторинною обробкою або слідами використання (7,4%), пластини (7,8%), відщепи (48,8%), скалки, луски та уламки сировини (33%). У групі нуклеусів переважають нелевалуазькі радіальні (5 екз.) та безсистемні (3 екз.). У збірці знарядь представлено скребла (33%), ножеподібні (26%) та зубчасті (37%) форми, а також одне вістря. Ще 19 артефактів з цього культурного шару (переважно цілі відщепи та їхні фрагменти) виявлено у межах розкопу III, розташованому на відстані 50 м в напрямі на північний схід від розкопу I [Ситник, 2015, с. 723–725].

Новітніми дослідженнями стоянки в межах розкопу III встановлено, що артефакти культурного шару III тяжіють головню до гумусового та елювіального горизонтів нижнього (старшого) ґрунту коршівського викопного ґрунтового комплексу (див. рис. 2). Породи гумусового горизонту коричневого кольору з червонуватим відтінком (7,5YR6/6), у нижній частині вони мають підзолисту присипку. Породи шару з HCl не взаємодіють. Будова горизонту плямиста, повсюдно є плями жовтого кольору з лесовим наповнювачем. Їхній діаметр зрідка перебільшує 2 см. Можливо, це червоточини. В елювіальному горизонті колір порід світлішає, він стає червонувато-коричневим (7,5YR6/6). Породи шару з HCl не взаємодіють. Горизонт супіщаний, макропористий, але щільний. Є велика кількість білястої присипки по текстурних дрібногрудкуватих окремостях і у вигляді білястих плям до 2 см.

Важливо, що артефакти культурного шару III Великого Глибочка знайдені у розкопі III *in situ*. Це найдавніші середньопалеолітичні артефакти Поділля, виявлені у неперевідкладеному стані. На нашу думку, з цього горизонту варто починати середньопалеолітичний етап заселення цього регіону давньою людиною.

Рис. 3. Великий Глибочок I: культурний шар III – середній палеоліт, I етап заселення регіону, коршівський викопний ґрунтовий комплекс; культурний шар III-Б – середній палеоліт, II етап заселення регіону, тернопільський підгоризонт

Fig. 3. Velykyi Hlybochok I: cultural layer III – Middle Palaeolithic, I stage of settlement of the region, Korshiv palaeosol complex; cultural layer III-B – Middle Palaeolithic, II stage of settlement of the region, Ternopil subhorizon

Для відкладів, у яких виявлено матеріали культурного шару III, отримано низку абсолютних дат: у межах розкопу I для лесової пачки, яка залягає вище рівня виявлення артефактів, – 218,3–127,3 тис. р. тому (TL), для літологічного шару, що залягає нижче цього рівня, – 203,3 і 215,2 тис. р. тому (TL); а у межах розкопу III для відкладів культурного шару III – 210±20 та 235±22 тис. р. тому (IRSL), для відкладів, які перекривають культурний шар III, – дати в діапазоні від 208±12 до 159±11 тис. р. тому (IRSL) [Boguckij et al., 2009; Sytnyk et al., 2010; Łanczont et al., 2014a].

Серед найближчих аналогій для цієї пам'ятки, на думку О.Ситника, є ашельські комплекси культурних шарів V та Va стоянки Королево у Закарпатті, підйомні матеріали Житомирської стоянки та колекція з печерного комплексу Біснік у Польщі [Ситник, Богуцький, 1998, с. 29–31; Sytnyk, 2015, s. 727].

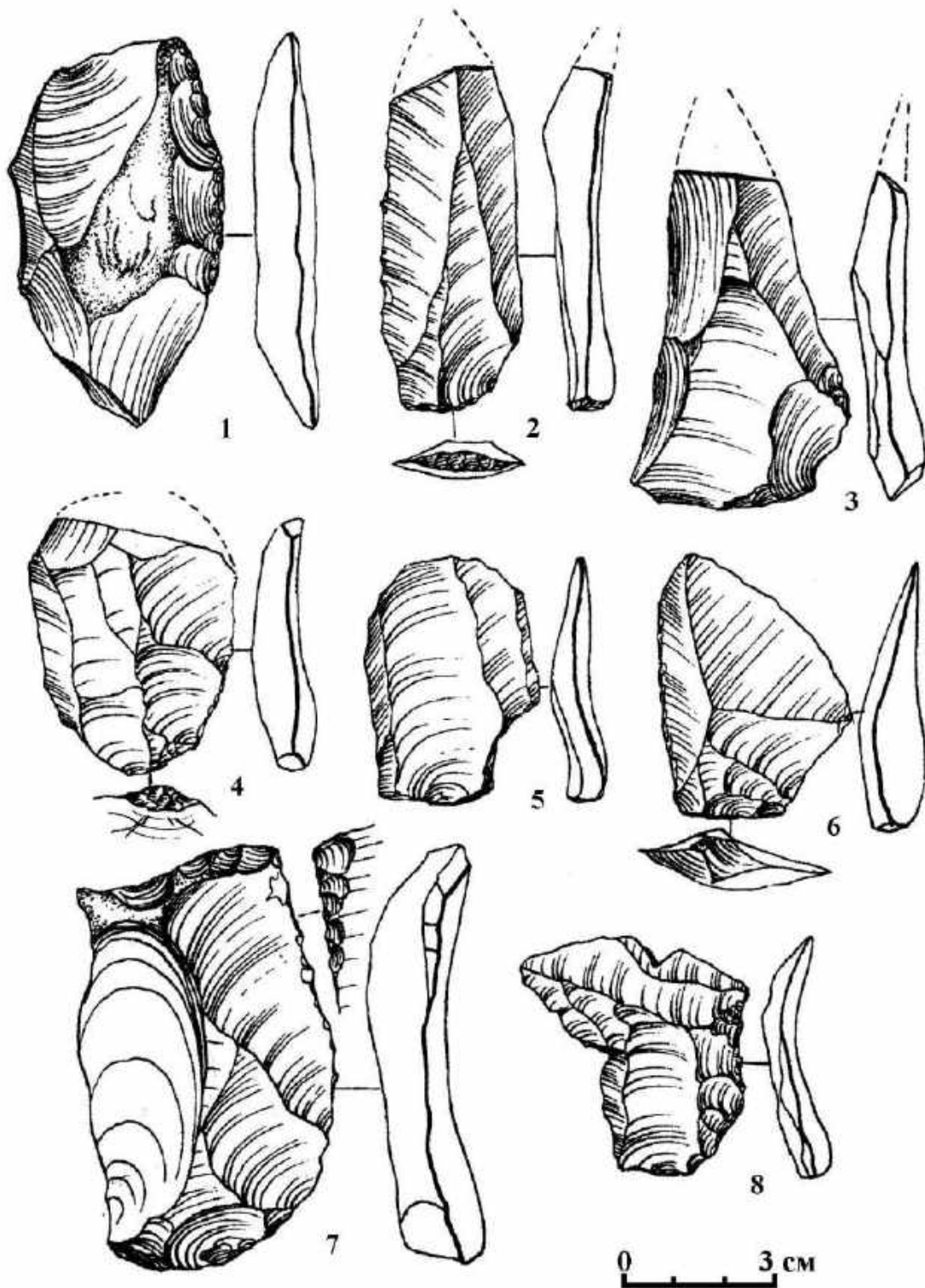

Рис. 4. Середній палеоліт. Великий Глибочок I. Культурний шар III. Крем'яні вироби
Fig. 4. Middle Paleolithic. Velykyi Hlybochok I. Layer III. Flint artifacts

Буглів В. Культурний шар I фіксується на глибині 2,3–1,1 м від рівня денної поверхні розкопу I. Він пов'язаний з прошарком делювіально-соліфлюкційних суглинків потужністю до 25 см, насичених домішками вапняків з буглівських верств неогену, які залягають нижче. Окремі артефакти трапляються у підстильному горизонті шаруватих неогенових пісків. Таке стратиграфічне положення цього культурного шару може свідчити про його залягання не *in situ* [Ситник, 2000, с. 197; Богуцький та ін., 2014, с. 87; Богуцький та ін., 2012]. Збірка археологічних матеріалів, знайдених у межах основного розкопу I, налічує 1 016 предметів. Ще двадцять артефактів виявлено у розкопі III, однак, судячи зі стану збереження цих знахідок, вони могли потрапити до культурного шару внаслідок дії схилових процесів [Ситник, 2000, с. 209], тому їх ми враховувати не будемо. Представлено такі категорії крем'яних виробів: нуклеуси та їхні фрагменти (8,9%), вироби з вторинною обробкою (7,8%), відщепи (73,8%), пластини (6,2%), скалки та природні уламки (3,3%). У групі цілих ядрищ домінують нелевалуазькі (43 екз.). Протолевалуазькі (11 екз.) та левалуазькі (7 екз.) ядрища представлені у значно меншій кількості. Переважна більшість нелевалуазьких ядрищ за системою огранення відносяться до радіальних однобічних (19 екз.) та паралельних (13 екз.). У збірці виробів з вторинною обробкою найбільше ножів (27,5%), скребел (23,7%) та скребків (12,5%). Також виокремлено сокироподібні знаряддя, скобелі, зубчасті форми, різакі, комбіновані знаряддя. Поодинокими знахідками представлено чопери та відбійники [Ситник, 2000, с. 202–215].

У 1994 р. з метою з'ясування стратиграфічної позиції культурного шару I Буглова V закладено окрему розчистку на вершині схилу, в якій зафіксовано чітку послідовність плейстоценових горизонтів лесів і викопних ґрунтів, починаючи від коршівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 7), який залягав на корінних буглівських верствах неогену. Коршівський викопний ґрунтовий комплекс (див. рис. 2) тут представлений лише ґрунтом другої (молодшої) фази ґрунтоутворення з досить чітким генетичним профілем. Гумусовий горизонт розвинений слабо. Це однорідні світло-коричневі суглинки, у нижній частині яких інтенсивність коричневого кольору зростає. По всьому горизонті спостерігаються залізо-манганові конкреції, переважно чорні, до 3 мм у діаметрі. Горизонт В головно піщаний, оранжево-жовтого кольору, переповнений червоточинами діаметром до 2 см, здебільшого чорного кольору, що створює «леопардовість» шару. Тут є чимало залізо-манганових конкрецій. У нижній половині шару помітне інтенсивне оглеєння.

У верхній частині гумусового горизонту коршівського викопного ґрунтового комплексу виявлено два крем'яні артефакти, що технічно та типологічно ідентичні масовому археологічному матеріалу культурного шару I розкопу I цієї стоянки. Отже, це дозволило зробити висновок, що перевідкладений культурний горизонт I первісно знаходився на привершинній ділянці схилу і був залишений поселенцями у коршівський час. Пізніше він був зміщений делювіально-соліфлюкційними процесами вниз по схилу, що зафіксовано у розрізі наявністю надкоршівської соліфлюкційної пачки.

Для культурного шару I відома одна абсолютна дата, отримана TL-методом, – 240±31 тис. р. тому [Богуцький та ін., 2014]. Зразки для датування відібрано з розчистки 1994 р., розташованої на відстані 150–200 м від розкопу I [Sytnyk, 2015, s. 730].

Найближчою аналогією для цього комплексу вважається культурний шар III стоянки Великий Глибочок I. Однак ця подібність стосується лише хронологічного аспекту, тоді як техніко-типологічні та морфометричні особливості збірок крем'яних артефактів з цих стоянок суттєво відрізняються [Ситник, 2000, с. 215].

Буглів В. Культурний шар II знаходиться у нижній частині плейстоценових нашарувань на глибині 1,95–2,05 м від рівня денної поверхні. Цей горизонт залягання знахідок виявлений у межах розкопу III, закладеному південніше розкопу I, у якому зафіксовано лише перший культурний шар. Не виключено, що на цій ділянці досліджень, ймовірно, присутня зворотна стратиграфія – явище, при якому хронологічно пізніший культурний шар залягає стратиграфічно нижче [Ситник, 2000, с. 195], хоча це питання дискусійне. Археологічні

матеріали зосереджені у центральній частині розкопу навколо добре збереженого вогнища, від якого залишилась овальна лінза зольного заповнення розміром 2,0×0,3 м та потужністю до 12 см. Колекція крем'яних артефактів включає такі категорії інвентарю: нуклеуси та нуклеоподібні уламки (1,1%), вироби з вторинною обробкою (1,8%), відщепи (25,5%), пластини (13,7%), скалки, луски (46,2%), природні уламки (11,5%). Усі ядрища належать до типу паралельних пласких, мають дві або три ударних площадки, іноді радіальну підтеску. Збірка знарядь нечисленна, представлена переважно ножеподібними виробами (7 екз., або 44%). Інші типи знарядь – гостроконечники, скобелі, скребки, скребла, відбійники – репрезентовані поодинокими екземплярами. Цікавою знахідкою є велике нуклеоподібне рубило, яке нагадує зменшений у пропорціях гігантоліт [Ситник, 2000, с. 210–215].

Відповідно до стратиграфії розкопу III культурний шар II приурочений до гумусованих пилюватих пісків з окремими уламками вапняків розмірами до 15 см у поперечнику на поверхні буглівських верств неогену. Горизонт розбитий вертикальними тріщинами, заповненими вторинними карбонатами. Ймовірно, що цей культурний шар варто пов'язувати з перевідкладеними породами коршівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 7). Стратиграфічна позиція культурного шару II не цілком певна [Богуцький та ін., 2012]. Вирішення цього питання потребує подальших досліджень. Це допоможе обґрунтувати доцільність виділення як самостійного культурного шару II, або навпаки, вкаже на необхідність об'єднання двох культурних шарів пам'ятки Буглів V у єдиний середньопалеолітичний горизонт.

При визначенні абсолютної хронології TL-методом у лабораторії Інституту геологічних наук НАН України (Київ) для лесової пачки, що залягає над рівнем культурного шару II у розкопі III, отримано дату 140 ± 12 тис. р. тому [Ситник, 2000, с. 218–219]. Вона, очевидно, є значно молодшою від віку культурного шару.

Пошук аналогій для матеріалів культурного шару II ускладнюється майже повною відсутністю виробів з вторинною обробкою та заготовок для знарядь. На думку О. Ситника, певну подібність до цієї збірки можна відшукати у ранньопалеолітичних індустріях, наприклад, у матеріалах стоянки Монте-Поджоло (Італія, Monte Poggiolo), яка має датування близько 1 млн р. тому, однак за техніко-типологічними характеристиками шар II стоянки Буглів V належить до пластинчастих індустрій левалуа доби середнього палеоліту [Ситник, 2000, с. 218–219; Sytnyk, 2015, s. 734–735].

II етап (MIS 6, 190–130 тис. р. тому)

Великий Глибочок I. Культурний шар III-Б зафіксовано на глибині 4,8–5,2 м від рівня нульової відмітки у розкопі I, у відкладах верхнього горизонту середньоплейстоценових лесів – надтернопільській соліфлюкційній пачці. Вертикальна «розтягнутість» горизонту залягання артефактів на понад 70 см разом з незадовільним тафономічним станом свідчать, що шар зберігся не *in situ* та може являти собою єдиний комплекс з матеріалами шару III-Б, переміщений та перевідкладений під впливом природних чинників [Ситник, Богуцький, 1998, с. 31–32; Богуцький та ін., 2012]. Колекція крем'яних виробів (рис. 5) порівняно невелика. На дослідженій площі 56 м² зібрано 104 артефакти, включаючи чотири нуклеуси, п'ять знарядь, 35 відщепів, дев'ять пластин, 40 лусок і скалок та п'ять природних уламків. Попри малу кількість збірка демонструє окремі яскраві риси у типології. Наприклад, серед нуклеусів представлені однібічні левалуазькі ядрища, а у наборі виробів з вторинною обробкою – «тейякське вістря» на відщепі левалуа, що дає змогу визначити цю індустрію як розвинуте левалуа з дископодібно-паралельною системою розщеплення сировини [Ситник, 2000, с. 119].

Стратиграфічно артефакти залягають у відкладах надтернопільської соліфлюкційної пачки (див. рис. 3), яка є складовою частиною верхнього горизонту середньоплейстоценових лесів (MIS 6) (див. рис. 2). Це оглеєні сизі суглинки, вологі, з великою кількістю карбонатних

дутиків, а також окремих уламків товтрових вапняків, деякі з них сягають понад 0,5 м у поперечнику. Вся товща плікативно деформована.

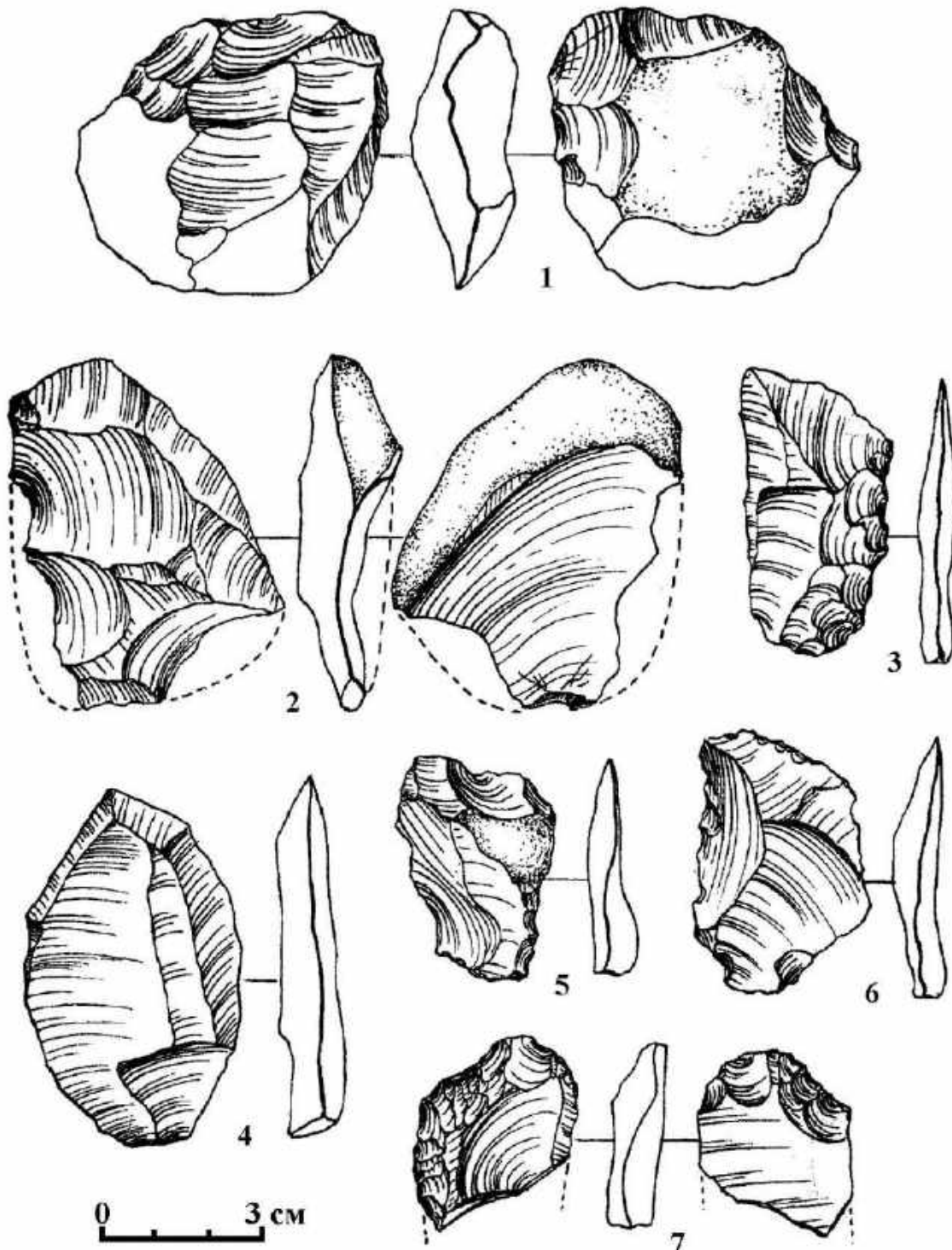

Рис. 5. Середній палеоліт. Великий Глибочок I. Культурний шар III-Б. Крем'яні вироби
Fig. 5. Middle Palaeolithic. Velykyi Hlybochok I. Layer III-B. Flint artifacts

Хронологія цього комплексу визначається абсолютним датуванням відкладів за IRSL-методом, у яких цей шар був виявлений, та становить 161 ± 12 , 159 ± 11 та 162 ± 15 тис. р. тому [Łanczont et al., 2014a].

Аналогії для цих матеріалів можна віднайти серед індустрій середньопалеолітичних стоянок межиріччя Дністра та Пруту. Це насамперед Старі Дуруїтори, Кишлянський Яр (південний комплекс), а серед територіально віддаленіших – Королево у Закарпатті (культурний шар V), печера Бісник (культурний шар 14-A), пам'ятки Дзержислав та Петрашин у Польщі тощо [Sytnyk, 2015, s. 737].

III етап (MIS 5c-a, 100–70 тис. р. тому)

Ванжулів I. Культурний шар III. Матеріали, приурочені до надгорохівської соліфлюкційної пачки та частково нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесів (див. рис. 2), зафіксовано на глибині 2,35–2,60 м від рівня денної поверхні. У планіграфічному аспекті археологічні знахідки рівномірно розпорошені по усій розкопаній території стоянки та не утворюють помітних скупчень. Колекція крем'яних виробів налічує 191 предмет та включає такі категорії: нуклеуси та нуклеоподібні уламки (4,2 %), вироби з вторинною обробкою (6,8 %), пластини (4,7 %), відщепи (34 %), скалки та луски (12,5 %), природні уламки та невизначені сколи (37,8 %). Два порівняно добре збережених ядрища демонструють різні способи розколювання кременю – паралельний та радіальний. До збірки виробів з вторинною обробкою включено відбійники, відщепи з ретушшю, скребло, комбіноване скребло-скобель, скобель, різець-скребок, фрагмент гостроконечника, зубчасто-виїмчаста форма та різцевий скол. Нуклеуси та знаряддя праці переважно фрагментовані, розшаровані під впливом природних чинників, що ускладнює аналіз колекції. Однак навіть за такої ситуації у ній помітні риси левалуазької техніки обробки кременю, що репрезентована фрагментом вістря левалуа та двома левалуазькими відщепами зі слідами ретушування [Ситник та ін., 2014, с. 176–186].

Стратиграфічно культурний шар III Ванжулова I пов'язаний з педоседиментом горохівського викопного ґрунтового комплексу (MIS 5). Він представлений лінзами темно-коричневих (з червонуватим відтінком) суглинків – залишків гумусового горизонту з максимальною потужністю до 0,10 м. У шарі зустрічаються також малопотужні (кілька сантиметрів) лінзи червонувато-бурих суглинків ймовірного горизонту В горохівського комплексу. Весь шар соліфлюкційно деформований, лінзоподібно побудований, безкарбонатний (лише по тріщинах констатуються вторинні карбонати) [Богуцький та ін., 2012]. Загальна потужність соліфлюкційної пачки – 0,20 м.

Для відкладів, які містять культурні рештки цього шару, та підстильних порід отримано за допомогою термолюмінесцентного методу дві дати: 150 ± 30 тис. р. тому – для підстильних лесів, $60,2\pm 9$ тис. р. тому – для лесів, що залягають безпосередньо над культурним горизонтом. Фактично ці датування маркують хронологічні межі цього археологічного комплексу [Ситник та ін., 2014; Sytnyk, 2015].

Порівняно мала кількість виявлених артефактів, їхня невиразність у техніко-типологічному аспекті та незадовільний стан їхнього збереження не дають можливості чітко визначити характерні риси індустрії та відшукати аналогії для неї. Попередньо можна вважати такою збірку культурного шару II стоянки Ігровиця I [Sytnyk, 2015, s. 756].

Великий Глибочок I. Культурний шар III-A залягає головню у верхній частині надгорохівської соліфлюкційної пачки та частково у відкладах нижньої частини перевідкладеного дубнівського викопного ґрунту на глибині 2,3–2,5 м від рівня денної поверхні (див. рис. 2). На дослідженій площі в понад 220 м² артефакти (рис. 6) цього шару зустрічаються спорадично – виявлено лише 172 предмети, які можна розподілити у такі категорії: нуклеуси (9 екз.), знаряддя (18 екз.), відщепи (107 екз.), пластини (13 екз.), уламки та фрагменти сколів (25 екз.). У колекції ядрищ переважають левалуазькі однібічні та нелевалуазькі паралельні. У категорії знарядь можна виокремити ножеподібні та зубчасті форми (кількісно переважають),

різці, скобелі, вістря левалуа, скребок та рубилоподібне знаряддя. Узагальнюючи, індустрію цього шару можна схарактеризувати як «розвинену левалузьку, середньопластинчасту, фасетовану» [Ситник, 2000, с. 122–123].

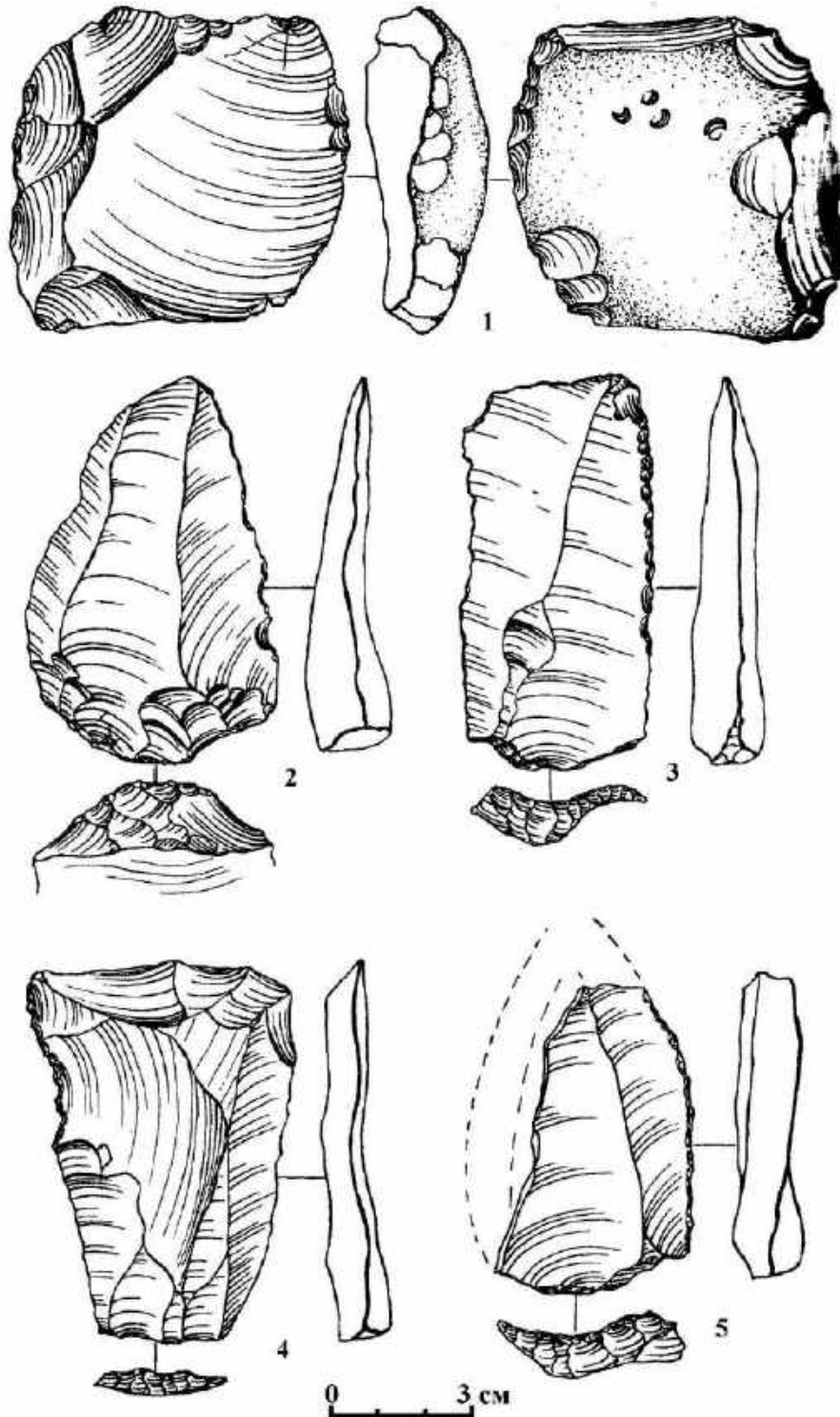

Рис. 6. Середній палеоліт. Великий Глибочок I. Культурний шар III-A. Крем'яні вироби: 1 – нуклеус, 2–5 – знаряддя

Fig. 6. Middle Palaeolithic. Velykyi Hlybochok I. Layer III-A. Flint artifacts: 1 – core, 2–5 – tools

Культурний шар III-A Великого Глибочка I стратиграфічно пов'язаний з надгорохівською соліфлюкційною пачкою, над якою залягає деформований делювіально-соліфлюкційними процесами дубнівський викопний ґрунт (MIS 3). На ділянці, де зафіксовано цей культурний горизонт, майже відсутній лесовий прошарок (MIS 4) між горохівським і дубнівським викопними ґрунтами, що призвело до змішання матеріалів культурних шарів III-A та II [Ситник, 2000, с. 119; Богуцький та ін., 2012]. Рештки горохівського викопного ґрунтового комплексу у соліфлюкційній пачці мають чіткошарувату будову і складаються головню з двох компонентів: основний фон червонувато-жовтий (10YR7/6), супіщаний, некарбонатний, з крапковими чорними залізо-мангановими примазками. У ньому є складної конфігурації лінзи і прошарки потужністю до 1 см темно-коричневого суглинистого матеріалу (10YR5/3), які, очевидно, склали гумусовий горизонт горохова, а фонові супіски – його горизонт В. Ця пачка виділяється особливо чітко у розрізі й, поза сумнівом, складена із матеріалів горохівського комплексу. Ще одним компонентом надгорохівської соліфлюкційної пачки є прошарки, складені палевими (10YR8/6), супіщаними, карбонатними, досить однорідними лесами потужністю до 10 см, що збереглися фрагментарно між горохівським і дубнівським ґрунтами. Що стосується залишків дубнівського ґрунту, то вони представлені щільними карбонатними суглинками з вмістом уламкового матеріалу товтрових вапняків неогену. Це додаткова ознака перевідкладання цього горизонту постдепозиційними процесами, які захопили матеріали культурного шару III-A.

За TL-методом для цього комплексу отримано дату 81 тис. р. тому, що добре корелює зі стратиграфічним положенням матеріалів [Boguckij et al., 2009].

До найближчих аналогій у техніко-типологічному та хронологічному аспектах можна зарахувати шар II стоянки Ігровиця I та перевідкладений комплекс стоянки Тернопіль I [Ситник, 2000, с. 123; Sytnuk, 2015, s. 754].

Ігровиця I. Культурний шар II. Матеріали розташовані у надгорохівській соліфлюкційній пачці на глибині 2,4–3,2 м від рівня денної поверхні. На початку досліджень робили спроби виокремити горизонти залягання культурних решток, однак згодом з'ясувалось, що всі артефакти, розпорошені у цьому потужному прошарку, належать до єдиного комплексу. У планіграфічному аспекті матеріали не утворювали скупчень, а їхня незначна концентрація у центральній частині розкопу була зумовлена схиловими процесами [Ситник, 2000, с. 144]. Збірка крем'яних артефактів з двох ділянок, досліджених у 1980–1990-х роках та у 2011 р. включає 1 218 предметів, зокрема нуклеуси та їхні фрагменти (1 %), знаряддя праці (2,6 %), пластини (9 %), відщепи (27,3 %), скалки, луски, природні уламки сировини (60,1 %). Цілі ядрища представлені поодинокими екземплярами, які демонструють радіальний (1 екз.) або біпоздовжній (2 екз.) методи розколювання сировини [Ситник та ін., 2013, с. 50–54]. У нечисленній збірці знарядь особливу увагу привертає поєднання мікоксських та левалузьких рис. Присутні як заготовки левалузьких ножів та вістер, так і фрагмент мікоксського вістря та масивний біфас [Sytnuk, 2015, s. 753; Ситник та ін., 2013, с. 54–55].

Стратиграфічно культурний шар II Ігровиці I пов'язаний з соліфлюкційно деформованим горохівським викопним ґрунтовым комплексом (див. рис. 2), що залягає на баденських пісках [Богуцький та ін., 2012]. Тут легко побачити складно побудовані тіла (лінзи, гриви), складені як матеріалом гумусового горизонту, так і матеріалом горизонту В. Горизонт виділяється завдяки неоднорідному іржаво-бурому кольору. Матеріал гумусового горизонту горохова супіщаний, темно-коричневий (7,5YR4/4). Матеріал горизонту В горохова також піщанистий, червоно-бурий (7,5YR5/6), є включення лінз лесу. Майже на повну потужність соліфлюкційно деформованого горохівського викопного ґрунтового комплексу трапляються артефакти середньопалеолітичного культурного шару II.

Для відкладів, у яких виявлено матеріали культурного шару II, існують дві дати, отримані за допомогою TL-методу зі зразків 2011 р. досліджень, відібраних у шурфі № 2. Ці дати –

105,2±12 та 91±8 тис. р. тому – відповідають періоду формування горохівського педокомплексу [Sytnyk, 2015, s. 753].

За типологією та технікою розколювання крем'яної сировини цей комплекс можна віднести до завершального етапу середнього палеоліту – доби переходу від середнього до верхнього палеоліту, хоча згідно зі стратиграфічним положенням він повинен датуватися значно ранішим періодом. Територіально найближчими аналогами для нього є колекції стоянок Великий Глибочок I (шар III-A) та Пронятин I [Sytnyk, 2015, s. 753].

Пронятин I. Як вважалось раніше, єдиний культурний шар пам'ятки пов'язаний із соліфлюкційними нагромадженнями, які залягають вище рівня горохівського викопного ґрунту *s.s.* (див. рис. 2) на глибині від 2,3 до 3,4 м нижче рівня денної поверхні, тобто він є повністю порушеним природними процесами [Богуцький та ін., 2012]. Потужність шару на окремих ділянках змінюється від 20 до 45 см. Пізнішими дослідженнями виявлені артефакти в елювіальному горизонті горохівського викопного ґрунту *s.s.*, які залягають *in situ*. Загальна досліджена площа пам'ятки становить 520 м², включаючи основний розкоп та п'ять розвідкових шурфів [Ситник, 2000, с. 32; Ситник та ін., 2011, с. 259]. У межах розкопу зафіксовано одне скупчення крем'яних артефактів, інтерпретоване як виробничий центр. На площі 4 м² зафіксовано 846 крем'яних виробів, переважно нуклеусів та відходів виробництва. Ще п'ять скупчень меншої потужності, за припущеннями О. Ситника, також були місцями, де відбувалось розколювання крем'яної сировини [Ситник, 2000, с. 32]. Збірка крем'яних артефактів з території пам'ятки, дослідженої у 1970–1980-х роках, складається з 6 410 предметів [Ситник, 2000, с. 34]. Ще 41 артефакт виявлено у прирізках, закладених у 2010 р. [Ситник та ін., 2011, с. 271–273]. Збірка включає такі категорії: нуклеуси та їхні фрагменти (3,8 %), знаряддя та вироби з ужитковою ретушшю та іншими слідами використання (4,6 %), заготовки левалуа (6,7 %), відщепи нелевалуа (43 %), пластини нелевалуа (9,1 %), скалки та луски (32,8 %). У категорії цілих нуклеусів переважають нелевалуазькі радіальні (31 %), левалуазькі радіальні (21 %), нелевалуазькі паралельні (13 %) та невизначені (16 %). Кількість ядрищ інших підрозділів не перевищує 10 % від загальної. У групі виробів з вторинною обробкою або слідами утилізації помітно переважають ножеподібні знаряддя (60 %, або 179 предметів). Також у цій категорії досить численними збірками представлено вістря (6,6 %), скребла (6,4 %), скобелі (4,7 %) та комбіновані ножі-різакі (3 %). Частка знарядь інших типів – скребоків, стамесок, проколок, відбійників, ретушерів, комбінованих ножів-скобелів та різаків-скобелів – не перевищує 1–2 % [Ситник, 2000, с. 36–65].

Стратиграфічно культурний горизонт Пронятин I, як відзначено вище, тривалий час пов'язували з надгорохівською делювіально-соліфлюкційною пачкою (див. рис. 2), яка охопила колодівські інтерстадіальні ґрунти (MIS 5c-a) і частково леси нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесів (MIS 4). Породи шару верстуваті у напрямку схилу (на схід) під кутом 5–7°. Пачка двокомпонентна: у ній суглинки гумусового горизонту горохівського викопного ґрунтового комплексу і леси, що залягають вище. Повсюдно спостерігається озалізнення й оглеєння порід. Максимальна потужність окремих прошарків становила до 10–15 см. Дослідженнями 2015 р. чітко встановлено, що вік культурного горизонту Пронятин I не відповідає віку делювіально-соліфлюкційної пачки, як вважалось раніше, а є давнішим від неї і пов'язаний з елювіальним горизонтом горохівського викопного ґрунту *s.s.* (MIS 5e) (рис. 7) [Богуцький та ін., 2020]. У шурфі № 5 зафіксовано два артефакти в елювіальному горизонті. Породи горизонту коричнево-білясті, на коричневому фоні (2,5YR5/2) спостерігаються білясті лінзочки і прошарки (5YR8/1). Максимальна товщина цих лінзочок і прошарків до 1,0–1,5 см. Швидше за все, це плитчастість, товщина плиток до 1 см. Є дрібненькі мікроскиди, що може свідчити на користь криогенного походження текстури. Породи безкарбонатні, гранулометрично це пилюватий пісок. Є чорні залізисто-манганові новоутворення (до 3 мм).

Вважаємо, що археологічні матеріали походять від одного гомогенного комплексу поселенської структури, при цьому наголосимо, що вироби з елювіального горизонту

знаходяться *in situ* – на місці свого первісного розташування. Загалом артефакти культурного шару Пронятин I (як перевідкладені, так і інсїтні) – це єдиний однокультурний комплекс як за технічними, морфологічними, так і за типологічними ознаками.

Для порід горизонтів, у межах яких виявлено матеріали культурного шару стоянки Пронятин I, отримано низку дат за люмінесцентними методами: для надгорохівської делювіально-соліфлюкційної пачки – 91 ± 13 тис. р. тому (TL, шурф 5), 95 ± 12 тис. р. тому (TL, прирізка 1); для практично непорушених колодіївських ґрунтів – 71 ± 10 , 84 ± 12 , 86 ± 11 тис. р. тому (TL, шурф 6), $93,1\pm 6,9$, $87,7\pm 7,7$, $74,3\pm 5,5$ тис. р. тому (OSL, шурф 5); для елювіального горизонту горохівського викопного ґрунту, в якому знайдено артефакти *in situ*, – 92 ± 11 тис. р. тому (TL, шурф 5), 107 ± 8 тис. р. тому (OSL, шурф 5) [Ситник та ін., 2011; Łanczont et al., 2015a; 2023, Supplement D].

Рис. 7. Палеолітична пам'ятка Пронятин I, культурний шар – середній палеоліт, III етап заселення регіону, горохівський викопний ґрунтовий комплекс

Fig. 7. Palaeolithic site Proniatyn I, cultural layer – Middle Palaeolithic, III stage of settlement of the region, Horokhiv palaeosol complex

О. Ситник інтерпретує пам'ятку Пронятин I як західноподільську, левалуазьку радіально-паралельну, відщепно-пластинчасту фасетовану індустрію з перевагою ноже-подібних знарядь, виготовлених на заготовках левалуа та з відсутністю двобічних форм. За технікою виготовлення знарядь та їхньою типологією найподібнішими є матеріали стоянок Придністер'я – Кетроси (основний культурний шар), Молодове I (шари I–IV), Молодове V (шари 12, 11) [Ситник, 2000, с. 79–82; Ситник та ін., 2011, с. 259; Sytnyk, 2015, s. 750–751]. Середньопалеолітичний культурний горизонт Пронятин I хронологічно добре корелюється з культурним шаром III Єзуполя I, вік якого оцінюють у $112,0\pm 11,2$ тис. р. тому і

106,7±11 тис. р. тому за даними TL-датувань, культурним шаром IV Маріямполья I, вік якого оцінюють у 110±18 тис. р. тому за даними TL-датувань і 102±16 тис. р. тому за даними OSL-датувань, та культурним шаром Маріямполья V [Богуцький та ін., 2019; Ситник та ін., 2016; Bogucki et al., 2020; Boguckij et al., 2001].

ПІЗНІЙ ПЕРІОД СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ – ПЕРЕХІД ВІД СЕРЕДНЬОГО ДО ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

IV етап (MIS 3, 57–30 тис. р. тому)

Великий Глибочок I. Культурний шар II зафіксовано на глибині 2,0–2,4 м від рівня денної поверхні, переважно у дубнівському викопному ґрунті (рис. 8), насиченому уламками вапняків, або безпосередньо над ним (див. рис. 2).

Рис. 8. Великий Глибочок I, культурний шар II – доба переходу між середнім і верхнім палеолітом, IV етап заселення регіону, дубнівський викопний ґрунт

Fig. 8. Velykyi Hlybochok I, cultural layer II – the Middle to Upper Palaeolithic transition, IV stage of settlement of the region, Dubno palaeosol

Загальна досліджена площа, на якій залягають матеріали цього шару, становить 352 м². Жодних скупчень артефактів, що могли б бути інтерпретовані як рештки стаціонарних об'єктів, не зафіксовано. У планіграфічному аспекті насиченість культурного шару незначна – концентрація знахідок не перевищує 1–2 предмети на 1 м². Розпорошеність матеріалів може бути результатом перевідкладення культурного шару під впливом схилових процесів. Збірка крем'яних артефактів культурного шару II складається з 1 068 предметів, включаючи такі категорії: нуклеуси, пренуклеуси та їхні фрагменти (3,5 %), знаряддя праці (5,9 %), відщепи (37,1 %), пластини (32,6 %), дрібні скалки та луски (15,8 %), природні уламки сировини (5,1 %).

У колекції ядрищ переважають призматичні форми з паралельним одностороннім ограненням, одною або двома площадками для зняття сколів. Поодинокими екземплярами представлені дископодібні та торцеві нуклеуси. У групі знарядь переважають ножеподібні форми, виготовлені на відщепі (11 екз.) або пластинах (19 екз.) та скребки (11 екз.). Інші продукти з вторинною обробкою – скребла, скобелі, різці, проколки-провертки та зубчасті форми менш численні. Окремі знаряддя можна трактувати як архаїчні (середньопалеолітичні) форми. До таких, зокрема, належить скребок, виготовлений на левалуазькому відщепі з дрібнофасетованою ударною площадкою [Ситник, Богуцький, 1998, с. 49–53].

Стратиграфічно артефакти культурного шару II залягають у дубнівському викопному ґрунті (MIS 3). Він суглинистий, дуже щільний, карбонатний, переповнений вторинними карбонатами (псевдоміцелієм та карбонатними кірками по тріщинах), з окремими дутиками до 2–3 см. У шарі є велика кількість уламків вапняків, включно з брилами до 0,6–0,7 м у поперечнику. Вони перевідкладені в дубнівський ґрунт з гіпсометрично вищих поверхонь товтрового останця.

Існує низка дат для відкладів дубнівського викопного ґрунту, з яким пов'язаний культурний шар II. Вони отримані за допомогою термolumінесцентного методу: для верхньої частини горизонту – $30,2 \pm 4$ тис. р. тому, для нижньої – $44,5 \pm 5,8$ і $48,3 \pm 6,3$ тис. р. тому [Łanczont et al., 2015a, 2023]. Ці датування цілком відповідають стратиграфічній позиції дубнівського ґрунту.

Пошук аналогій для матеріалів цього культурного шару ускладнюється невиразністю більшості атрибутованих знахідок. Однак, враховуючи наявність помітних ознак середньопалеолітичної традиції у техніці обробки кременю, цю пам'ятку можна віднести до перехідних між середнім та верхнім палеолітом – це комплекси Пронятини II та культурного шару III стоянки Куличівка. Однак, на відміну від останньої, збірка шару II Великого Глибочка I не має рис індустрії Богуніце та ближча у техніко-типологічному аспекті до оріньяцької традиції [Sytnyk, 2015, s. 775].

Куличівка. Культурний шар IV зафіксовано лише у межах розкопу IV ділянки 1981–1984 рр. (площа 200 м^2) та умовно в шурфі 2015 р. Збірка налічує понад 10 тис. предметів, включаючи нечисленні остеологічні рештки та грудки вохри. Жител чи вогнищ не зафіксовано, однак В. Савич відзначив наявність чотирьох скупчень крем'яних артефактів. Найменш насиченою знахідками є південно-східна частина дослідженої площі, у напрямі на північ та захід їхня концентрація зростає. Даючи інтерпретацію колекції артефактів культурного шару IV, В. Савич підкреслював присутність численних середньопалеолітичних знарядь та загальну архаїчність техніки обробки кременю [Савич, 1995, с. 25]. У кінці 1990-х рр. під час опрацювання колекцій з нижніх шарів пам'ятки українсько-французькою групою археологів у рамках міжнародної дослідницької програми (проект INTAS) було висловлене припущення, що шари III та IV могли бути частинами одного комплексу, зруйнованого та розділеного соліфлюкційними процесами [Meignen et al., 2004, p. 61–63].

Колекція крем'яних артефактів (рис. 9) шару IV з реперної ділянки розкопу IV (дослідження 1984 р.) опрацьована авторами, включає близько 8,5 тис. предметів. Серед них нуклеоподібні уламки становлять 4,2 %, сколи та уламки – 53,9 %, пластини – 13,7 %, мікропластини – 4,2 %, скалки та луски – 23,8 %, знаряддя праці – 3,4 %. У категорії нуклеусів найбільшу групу складають двоплощадкові ядрища (47), а найменшу – багатоплощадкові (3). У збірці знарядь найчисленнішу та найважливішу для атрибуції індустрії цього культурного шару групу (27,1 %) складають левалуазькі вістря. Наступні за кількістю серії скребел та скребків (24,7 %), ретушованих сколів-відщепів (17,6 %) та пластин (15,5 %). Інші знаряддя – різці, скобелі, проколки-провертки, відбійники та сколи з підтескою – представлені у значно меншій кількості.

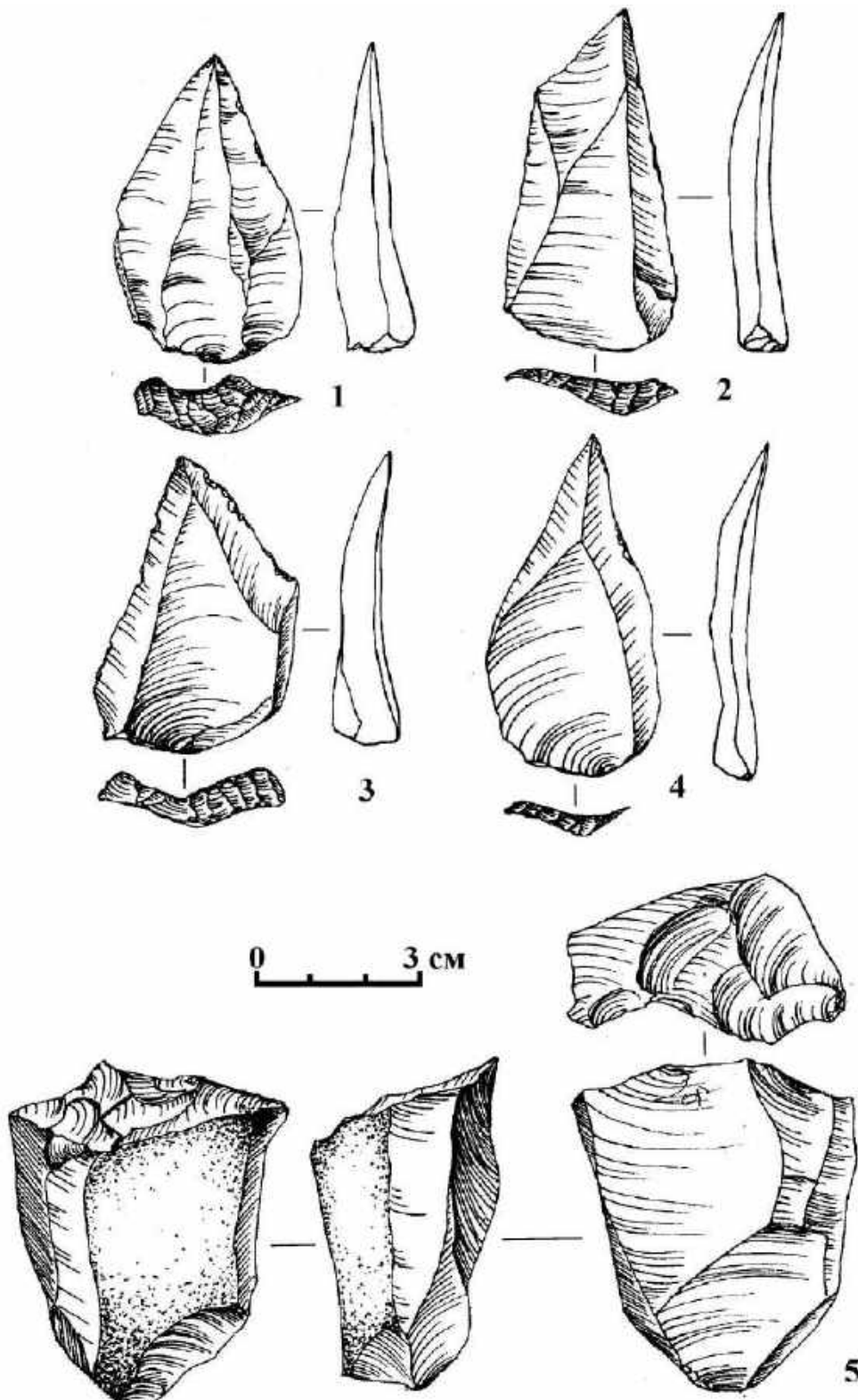

Рис. 9. Доба переходу від середнього до пізнього палеоліту. Куличівка. Культурний шар IV. Крем'яні вироби: 1-4 – знаряддя (вістря), 5 – нуклеус

Fig. 9. Middle to Upper Palaeolithic transition. Kulychivka. Layer IV. Flint artifacts. 1-4 – tools (points), 5 – core

Стратиграфічно матеріали цього горизонту містяться у смугастих суглинках з включеннями світло-сірого та червоного піску (потужність близько 50 см) на глибині 3,05–3,50 м від рівня денної поверхні. Очевидно, це фрагмент зруйнованого дубнівського (витачівського) викопного ґрунту та нижня частина наддубнівської соліфлюкційної пачки (див. рис. 2) [Богуцький та ін., 2012]. Потужність культурного шару коливається у межах 15–30 см.

У шурфах 2004 та 2010 рр. органічних матеріалів, пов'язаних з цим шаром і придатних для аналізу за ^{14}C , не виявлено, але згідно з даними TL-методу його можна датувати у проміжку від 34 ± 4 до 66 ± 9 тис. р. тому [Ситник та ін., 2012, с. 100–101]. Новітніми дослідженнями на основі датування за радіовуглецевим методом для цього культурного шару визначено вік: $42\ 946\text{--}40\ 311$ calBP і $44\ 504\text{--}42\ 037$ calBP [Koropetskyi et al., 2021, p. 5].

Поєднання плоскісної та об'ємної техніки розколювання в індустрії IV шару та наявність у збірці знарядь численної серії левалуазьких вістер не залишають сумніву в типологічній подібності цього комплексу та богуніцьких стоянок. Водночас потрібно враховувати присутність у ньому «оріньяцького компоненту» – високих кареноїдних скребків та масивних скребел. Враховуючи стратиграфічні умови залягання шару, не можна з впевненістю стверджувати, чи подібне поєднання є специфікою індустрії культурного шару IV, чи результатом механічного накладання артефактів з кількох різнокультурних горизонтів заселення [Ситник, Коропецький, 2010, с. 17–46].

Куличівка. Культурний шар III локалізовано В. Савичем на усій північно-східній частині розкопаної площі пам'ятки – 558 м^2 . На цій площі відкрито п'ять вогнищевих плям, чотири з яких сконцентровані у східній частині розкопу IV. Крем'яні артефакти творили п'ять скупчень, які тяжіли переважно до вогнищевих ліній.

Колекція крем'яних виробів та відходів налічує близько 30 500 екземплярів. Як і у комплексі шару IV, артефакти переважно непатиновані, хоча зустрічаються окремі предмети з легкою блакитною патиною. Типологічний склад крем'яного інвентарю III шару та особливості продукування сколів навели В. Савича на думку про наявність помітних архаїчних рис у збірці. Тому він відносив поселення III шару до пам'яток перехідної – початкової стадії пізнього палеоліту. Аналогії до цього поселення дослідник вбачав у таких пам'ятках, як Радомишль, Кормань IV (шари 8–7), Фогельхерд (Німеччина), Вілендорф, Бечув, Голодец, Енералька (Чехія та Словаччина) [Савич, 1995, с. 25].

Аналіз матеріалів культурного шару III з ділянки розкопу I, дослідженої у 1979 р. (площа 108 м^2), провели археологи В. Степанчук та В. Коен. Опрацьована ними збірка включала 6 408 предметів. Дослідники визначили такі категорії: пренуклеуси (0,2 %), нуклеуси та фрагменти (2,6 %), пластини (20,7 %), відщепи, уламки та луски (73,3 %), відходи при виробництві знарядь (0,7 %) та знаряддя (2,5 %). Серед нуклеусів домінують левалуазькі ядрища – призматичні паралельні та торцеві. У збірці знарядь праці переважають скребки (27,8 %), ножі (17,8 %), ретушовані сколи (16,3 %) та виїмчасті знаряддя (13,1 %). Вістря становили 9 % від загальної кількості знарядь. Головною ознакою проаналізованого комплексу дослідники називали співіснування та взаємовплив середньо- та верхньопалеолітичних способів розщеплення сировини.

Колекція крем'яних артефактів шару III з реперної ділянки розкопу IV (дослідження 1983 р.), що опрацьована авторами, складається з близько 26 700 предметів. Вона включає такі категорії: пренуклеуси (0,1 %), нуклеуси (0,8 %), відщепи та уламки (63,7 %), пластини (16,3 %), скалки-луски (16,8 %), знаряддя (2,3 %). Особливою рисою ядрищ цього комплексу є наявність серії масивних видовжених виробів, залишених на ранній стадії спрацювання – можливо, заготовки орієнтовані на імпорт. Серед знарядь домінують ретушовані пластини (27,9 %), різці (23,3 %), скребки (17 %) та масивні скребла (11,4 %). Останні, хоча й зустрічаються в інших культурних шарах пам'ятки, у цьому шарі представлені найчисельнішою та типологічно виразною збіркою і тому можуть вважатись одними із культуровизначальних типів знарядь

для цього поселенського горизонту. Інші категорії, включаючи вістря (2,6 %), представлені порівняно нечисленними групами. Таким чином, до основних ознак індустрії шару III можна зарахувати яскраво виражену призматичну об'ємну техніку обробки кременю, націленість виробництва на здобуття масивних видовжених пластин та присутність у наборі знарядь масивних скребел та виробів з високою спинкою та крутою ретушшю. Все це дозволяє інтерпретувати збірку шару III як комплекс із оріньяцькими рисами [Ситник, Коропецький, 2012, с. 422–427].

Стратиграфічно матеріали культурного шару III знаходилися на глибині 2,8–3,1 м від рівня денної поверхні. Їхня прив'язка до певних горизонтів в описах В. Савича для окремих ділянок стоянки відрізняється. Очевидно, цей шар, як і нижній (IV), стратиграфічно пов'язаний з середньою частиною потужної наддубнівської соліфлюкційної пачки. Потужність культурного шару становила 50–70 см.

За даними абсолютного датування культурний шар III має вік 34 ± 4 тис. р. тому (за TL-методом, Люблін) [Ситник та ін., 2012, с. 100–101]. За новими даними, вік цього шару оцінюють за радіовуглецевим (^{14}C) методом у $35\,292\text{--}33\,093$ calBP, $39\,073\text{--}36\,576$ calBP (Познань), $34\,312\text{--}32\,924$ calBP, $35\,890\text{--}34\,525$ calBP, $> 48\,609$ calBP (Університет Каліфорнії в Ірвайні) [Koropetskyi et al., 2021, p. 5, 13].

Куличівка. Культурний шар II залягає на глибині 1,93–2,19 м від денної поверхні. Потужність відкладів змінна, на конкретних ділянках різних розкопів коливається у межах 15–80 см. Згідно з В. Савичем, матеріали цього шару стратиграфічно пов'язані з нижньою частиною світло-коричневих суглинків жовтуватого забарвлення. У планіграфічному аспекті матеріали цього шару поширені на усій дослідженій території стоянки ($2\,441$ м²). Найбільша їхня концентрація зафіксована у центральній частині мису Куличівки. На розкопаних ділянках з півдня та півночі їхня кількість помітно зменшується.

У шарі II виявлено найбільшу кількість об'єктів (за В. Савичем): 5 жител, 22 вогнища та 14 скупчень артефактів. Усі вони розташовані у центральній та північній частинах розкопаної площі. Загальна збірка крем'яних артефактів культурного шару II налічує 116 200 предметів. З них нуклеуси складають 2 %, пластини – 14,7 %, відщепи, уламки та скалки – 79,9 %, знаряддя праці – 3,4 %. Переважають ядрища двоплощинні односторонні, сплющені та аморфні, великою групою представлені також призматичні та дископодібні. Серед знарядь найбільше скребків, ножеподібних знарядь та різців.

В. Савич відзначав наявність у техніці обробки кременю мустьєрських рис, хоча й менш виразних, ніж у комплексі культурного шару III. Аналогії матеріалам другого верхньо-палеолітичного шару Куличівки дослідник вбачав у збірках пам'яток Кормань IV (шари 8, 7), Молодове V (шари 10, 9), Радомишль, Бабин I (нижній шар). Базуючись на результатах радіовуглецевих аналізів, він датував цей культурний шар віком 25 тис. років тому та відносив до ранньої фази пізнього палеоліту [Савич, 1975, с. 27].

Загальний комплекс кам'яних решток шару II з реперної ділянки розкопу IV 1982 р. площею 210 м², опрацьований О. Ситником та Р. Коропецьким, включає 4 210 предметів та складається з таких категорій: пренуклеуси та природні жовна – 0,5 %, нуклеуси та нуклеподібні уламки – 4,4 %, пластини і їхні фрагменти – 9,9 %, відщепи, фрагменти відщепів та уламки – 64 %, дрібні скалки – 18,5 %, знаряддя праці – 2,7 %. Більшість ядрищ відносять до дископодібних та одноплощадкових. Найчисельнішою групою знарядь є ретушовані пластини (48 %), значно менше скребел (12,7 %), скребків (17,3 %), різців (14,5 %) та вістер (6,4 %); інші вироби поодинокі [Ситник, Коропецький, 2014, с. 41–72].

Стратиграфічно матеріали культурного шару II Куличівки залягають у перевідкладених делювіально-соліфлюкційними процесами відкладах верхньої частини дубнівського викопного ґрунту та нижньої частини наддубнівських лесів. Це сильно карбонатна, оглеєна та інтенсивно деформована пачка дуже неоднорідного гранулометричного складу. Тут переважають супіски, дуже опіщанені, з чисельними піщаними прошарками незначної (перші см) потужності. Пачка

озалізнена, досить щільна, делювіально-соліфлюкційного походження, з поодинокими крем'яними артефактами. Очевидно, це наддубнівські делювіально-соліфлюкційні відклади. У нижній частині пачки можна спостерігати фрагменти дубнівського ґрунту у вигляді прошарків потужністю 5–10 см. Колір цих дубнівських включень червонувато-коричневий, вони плікативно деформовані. Від поверхні шару розпочинаються вузькі тріщини, часто інкрустовані карбонатами.

За даними абсолютного датування культурний шар II має вік 28 ± 4 тис. р. тому (за TL-методом, Люблін) [Ситник та ін., 2012, с. 100–101]. За новими даними, вік цього шару оцінюють за радіовуглецевим (^{14}C) методом у $36\,026\text{--}34\,712$ calBP (Познань), $35\,642\text{--}34\,663$ calBP, $36\,806\text{--}34\,714$ calBP, $36\,921\text{--}35\,080$ calBP, $42\,231\text{--}41\,200$ calBP (Університет Каліфорнії в Ірвайні) [Koropetskyi et al., 2021, p. 5, 13].

У культурному плані комплекс “нейтральний”. Можна відзначити присутність окремих оріньяцьких і навіть богуніцьких елементів, але їх явно недостатньо для інтерпретації матеріалів шару II (частина богуніцьких рис – результат змішання внаслідок впливу соліфлюкції та схилових процесів). Для культурно-хронологічних порівнянь та аналітичних досліджень придатні матеріали II шару лише з південної ділянки, що знаходиться у верхній частині схилу, та з реперної ділянки розкопу IV Куличівки-східної. У нижній частині схилу шари II і I частково змішані.

РАННІЙ ПЕРІОД ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

V етап (MIS 2, 30–20 тис. р. тому)

Ванжулів I. Культурний шар II залягає на глибині 1,30–1,65 м від денної поверхні, у верхній частині відкладів дубнівського викопного ґрунту, порушених делювіально-соліфлюкційними процесами (рис. 10). У горизонтальному плані на рівні культурного шару не спостерігається концентрацій крем'яних артефактів, які можна було б інтерпретувати як сліди стаціонарних об'єктів [Ситник та ін., 2014, с. 174–175].

Збірка артефактів з цього культурного шару, отримана під час розкопок 1989–1990 років, включає близько 6 000 предметів, серед яких: нуклеуси та пренуклеуси (3%), вироби з вторинною обробкою (4,3%), відщепи (21%), пластини (23,3%), дрібні скалки та луски (43,6%), природні уламки (7,5%). Нуклеуси переважно призматичні, з одною або двома площадками для зняття сколів. Серед виробів з вторинною обробкою домінують різці (43%), переважно серединні, виготовлені на пластинах. Помітно менше ретушованих пластин (13,5%), відщепів (4,5%), скребків (4,5%), скребел (5,3%), скобелів (4,1%), зубчастих форм (3,3%), комбінованих знарядь (3,7%) та відбійників (0,8%). Ще 13,9% продуктів з вторинною обробкою визначені як сумнівні – атипові різцеві сколи та артефакти з дрібною (ужитковою) ретушшю [Левчук, 1997, с. 74–82].

Колекція артефактів (рис. 11), виявлена у розкопі 2013 р., кількісно невелика та налічує 166 предметів. У її складі пренуклеуси та нуклеуси (5 екз.), знаряддя праці (23 екз.), відщепи (68 екз.), пластини та мікропластини (21 екз.), дрібні скалки та луски (16 екз.), природні уламки та невизначені сколи (33 екз.). Переважна більшість знахідок у збірці ядрищ може бути схарактеризована як масивні, призматичні, об'ємні, одно- або двоплощадкові, залишені на етапі апробації сировини або на ранній стадії утилізації. Відсутність спрацьованих нуклеусів може пояснюватися близьким розташуванням доступних виходів сировини. У категорії знарядь праці найбільше ретушованих відщепів (5 екз.) та різців (4 екз.). Інші типи виробів з вторинною обробкою або слідами використання представлені одною-двома знахідками. Серед них: скребок, скребло, скобель, провертка, ножі з підтескою та з обушком, відбійники, пластини з ретушшю, зубчаста форма та різцевий скол [Ситник та ін., 2014, с. 186–198].

Стратиграфічно, як уже згадано, цей культурний шар пов'язаний з делювіально-соліфлюкційно деформованою частиною дубнівського викопного ґрунту (див. рис. 2), який за розрізом неоднорідний. У верхніх 0,25 м він складений суглинками сірими, голубувато-сірими,

оглеєними, плікативно деформованими. У шарі проглядаються складної форми лінзи сизих оглеєних суглинків, вологих, карбонатних, з півками озалізнення по периметрах. Тут також немало щільних карбонатних новоутворень. Озалізнення плямисте і типу кілець Лізеганга (концентрично-трубчасте, по рослинності). Перехід поступовий, за зникненням явних ознак плікативної (соліфлюкційної) деформованості. У нижніх 0,25 м дубнівського ґрунту суглинки подібні до описаних, але однорідніші, менш деформовані, з меншою кількістю залізистих новоутворень. Вони щільні, макропористі, вологіші. Зауважимо, що описаний горизонт несе подеколи ознаки будови рівненського підгоризонту, у зв'язку з чим потребує ретельнішого обґрунтування віку.

Рис. 10. Багат шарова палеолітична пам'ятка Ванжулів I: культурний шар II – верхній палеоліт, V етап заселення регіону, верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів; культурний шар I – верхній палеоліт, VI етап заселення регіону, горизонт B сучасного ґрунту, сформований на лесах верхнього горизонту верхньоплейстоценових лесів

Fig. 10. Multilayered Palaeolithic site Vanzhuliv I: cultural layer II – Upper Palaeolithic, V stage of settlement of the region, upper horizon of Upper Pleistocene loess; cultural layer I – Upper Palaeolithic, VI stage of settlement of the region, horizon B of modern soil, formed on the loess of the upper horizon of Upper Pleistocene loess

Для відкладів дубнівського викопного ґрунту, у якому виявлено матеріали культурного шару II, отримано дати за TL-методом: 23 ± 3 тис. р. тому (Люблін) і $32,6 \pm 4,8$ тис. р. тому (Гданськ); для лесів над дубнівським ґрунтом отримано дати 15 ± 2 тис. р. тому (Люблін) і $15,4 \pm 2,3$ тис. р. тому (Гданськ). Це дає змогу визначити хронологічні рамки функціонування поселення між 23 та 20 тис. р. тому [Łanczont et al., 2015a, s. 364; Sytnyk, 2015, s. 781].

Ґрунтуючись на складі збірки крем'яних артефактів зроблено припущення, що цей шар є периферією сезонного стійбища мисливців на північних оленів та первісних коней [Ситник, 2014, с. 235]. Найближчими аналогіями для пам'ятки можна вважати комплекс культурного

шару II стоянки Куличівка та шару I-A Ігровиці I [Sytnyk, 2015, s. 782]. Також подібними, на думку М. Левчука, є матеріали пам'ятки Липа I та верхньопалеолітичного шару Великого Глибочка I [Левчук, 1997, с. 82].

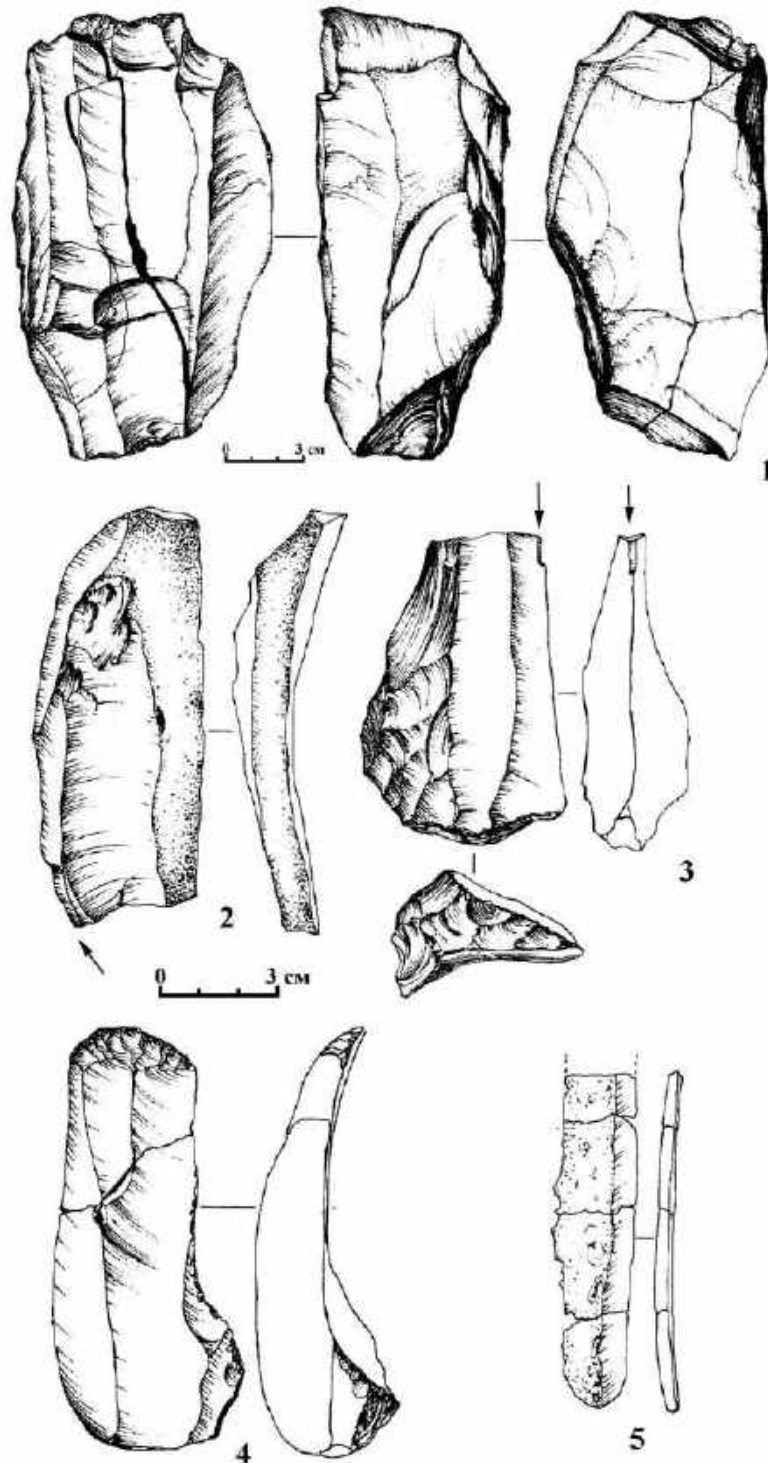

Рис. 11. Верхній палеоліт. Ванжулів I. Культурний шар II. 1 – нуклеус, 2-5 – знаряддя
Fig. 11. Upper Palaeolithic. Vanzhuliv I. Layer II. 1 – core, 2-5 – tools

Ігровиця І. Культурний шар І зафіксований на глибині 1,6 м від рівня денної поверхні у нижній частині лесової пачки, що залягає над дубнівським викопним ґрунтом та вміщує сліди його перевідкладання. Вертикальна потужність горизонту густо та рівномірно насиченого артефактами становила 20 см. На ділянці розкопу 1989 р. матеріали цього шару утворюють помітну концентрацію з щільністю залягання близько 2 тис. предметів на квадратний метр, тоді як на решті дослідженої території концентрація не перевищує 10–15 предметів на квадратний метр. Це скупчення інтерпретоване О. Ситником як виробничий центр, де відбувалось розколювання сировини [Ситник та ін., 2013, с. 35–36]. Збірка артефактів з культурного шару І налічує 6733 предмети, включаючи такі категорії: нуклеуси (0,06%), пластини та їхні фрагменти (16%), мікропластини (0,8%), відщепи (29%), скалки та уламки (51,3%), дрібні невизначені конкреції (0,5%), знаряддя праці (1,6%). Привертає увагу дуже мала у пропорції до загального розміру колекції кількість ядрищ – лише два екземпляри, які можна схарактеризувати як призматичні, поздовжні конкреції, з одною площадкою для зняття сколів. Однак, беручи до уваги стан крем'яних артефактів цього шару, можна зробити припущення, що певна кількість нуклеусів були розшаровані та збереглись у вигляді аморфних уламків [Ситник та ін., 2013]. У колекції знарядь праці найбільше ножеподібних форм, виготовлених на відщепі (23 екз.) та пластині (20 екз.), і скобелів, виготовлених на відщепі (17 екз.) та пластині (9 екз.). Решта типів знарядь представлені меншою кількістю знахідок. Це, зокрема, зубчасті форми (12 екз.), різці (8 екз.), скребки (7 екз.), скребла (6 екз.), мікроскробки (3 екз.), сколи з притупленим краєм (3 екз.) та мікрорізці (1 екз.). Як заготовки під час продукування знарядь праці відщепи та пластини використовували майже в однаковій пропорції (60 проти 49) [Ситник та ін., 2013, с. 38–41].

Стратиграфічно культурний шар І залягає в соліфлюкційно деформованій верхній частині дубнівського ґрунту та частково у лесовому горизонті, що перекидає його. Дубнівський ґрунт голубувато-сірий (10YR6/1), суглинистий, щільний, оглеений. Це, по суті, гомогенно-глейовий горизонт. Він містить велику кількість вторинних карбонатів (псевдоміцелій), плям озалізнення (до 5 см) і новоутворень типу кілець Лізеганга (до 3 см). По верхньому і нижньому контактах – бурі ортзанди (1 см). Верхньоплейстоценовий лес, що перекидає дубнівський ґрунт, – типовий, однорідний, карбонатний, переповнений псевдоміцелієм, з сучасними кротовинами діаметром до 10 см, заповненими гумусовим матеріалом. Є дутики, червоточини (особливо у верхній частині). У нижній частині породи оглеєні.

Для відкладів, у яких залягають матеріали цього культурного шару, проведено датування за люмінесцентними методами, які дають змогу визначити їхній вік у межах 20,6±2,4 тис. р. тому (TL), 19,5±1,6 тис. р. тому і 19,5±1,5 тис. р. тому (OSL), що відповідає техніко-типологічним особливостям збірки крем'яних артефактів. Леси над культурним шаром І продатовано на 18,8±1,6 тис. р. тому [Łanczont et al., 2015a, s. 334; 2023, Supplement E].

Порівняно мала кількість ключових для атрибуції крем'яної індустрії категорій матеріалів – виробів з вторинною обробкою та нуклеусів – дещо ускладнює пошук аналогій. З певними застереженнями такими можуть вважатися пам'ятки Молодове V (шари 8–7) та Кормань IV (шари 6–5), пізньопалеолітичні шари Куличівки, Липи І. Однак відзначимо, що комплекси верхньопалеолітичних шарів Ігровиці І мають локальні особливості, які, ймовірно, сформувалися внаслідок розвитку місцевих індустрій [Ситник та ін., 2013, с. 50].

Ігровиця І. Культурний шар І-А був виокремлений О. Ситником лише в межах розкопу 2011 р. У стратиграфічному відношенні він залягав на глибині 2,3–2,5 м від рівня денної поверхні, у нижній частині лесової пачки, у вигляді компактного горизонту, що був відокремлений стерильними прошарками від культурних шарів І та ІІ. За винятком північної ділянки розкопу пам'ятки, цей культурний шар мав нечітку стратиграфічну позицію. У горизонтальній площині культурні рештки утворювали скупчення у північній частині розкопаної ділянки, однак слідів стаціонарного об'єкта тут виявлено не було. Збірка артефактів

цього шару налічує 1 370 предметів, які можна розділити на такі категорії: нуклеуси (2,6 %), знаряддя праці (2,8 %), відщепи (34 %), пластини (15,2 %), дрібні скалки та луски (12,8 %), природні уламки та невизначені сколи (32,6 %). Серія ядрищ досить промовиста та дозволяє повністю відтворити процес апробації та послідовні етапи використання сировини. Нуклеуси переважно призматичні, з одною або двома площадками, хоча зустрічаються й нетипові зразки, наприклад, човникоподібний нуклеус, який характерніший для індустрії фінального палеоліту. У колекції знарядь праці найбільше ретушованих пластин (14 екз.) та різців (8 екз.), переважно кутових та бічних; менше скобелів (4 екз.) та скребків (2 екз.). Назагал в обробці кременю спостерігається орієнтація на отримання пластинчастих заготовок, які згодом переоформлювали у знаряддя праці, відщепи ж переважно мають вигляд відходів виробництва [Ситник та ін., 2013, с. 43–49].

Оскільки стратиграфічно шар I-A міститься у тих же відкладах, що й описаний вище шар I цієї стоянки, дата $20,6 \pm 2,4$ тис. р. тому (TL) може бути також використана для окреслення його хронологічної позиції. Отримана також нова дата у $20,5 \pm 1,9$ тис. р. тому (OSL) для відкладів, що вміщують артефакти цього культурного горизонту [Łanczont et al., 2015a, s. 334; 2023, Supplement E].

У техніко-типологічному та хронологічному аспектах як аналогії для цього комплексу можна розглядати матеріали стоянок Ванжулів I (шар II) та Куличівка (шар II). Крім того, відзначається подібність у техніко-типологічному аспекті між збірками обох верхньопалеолітичних шарів Ігровиці I [Sytnyk, 2015, s. 786]. Цей факт разом з нечіткою стратиграфічною позицією культурного шару I-A викликає необхідність подальшого обґрунтування самостійності шару I-A.

Липа I. Єдиний верхньопалеолітичний культурний шар стоянки (див. рис. 2) виявлено у світло-коричневих суглинках, місцями світліших. Пам'ятку досліджено стаціонарними розкопками на площі 111 м^2 до глибини 2 м від рівня денної поверхні. Зафіксовано рештки одного житлово-побутового комплексу – конструкції овальної форми, обкладеної по дну та по краях кам'яними плитками з розташованим усередині вогнищем. Сировиною для виготовлення артефактів на стоянці Липа I служив місцевий волинський креміль з туронського ярусу верхньої крейди. Колір сировини чорний, чорно-сірий смугастий, трапляються поодинокі конкреції коричневого та жовтого кольорів. Крем'яні вироби пам'ятки Липа I вкриті інтенсивною блакитною або білою патиною [Савич, 1975, с. 41], що, очевидно, свідчить про складні умови захоронення культурних решток. Колекція крем'яних артефактів та відходів виробництва з верхньопалеолітичного культурного шару Липи I нараховує 4 970 предметів. У її складі В. Савич виокремив наступні категорії: нуклеуси (183 екз.), уламки та фрагменти ядрищ (301 екз.), пластини та їхні фрагменти (1 125 екз.), відщепи та їхні фрагменти (3 036 екз.), знаряддя (325 екз.). У збірці знарядь домінують різці (114 екз.) та скребки (88 екз.). Інші групи виробів – вістря, скреблоподібні знаряддя, скобелі, відбійники, проколки, ретушовані сколи – трапляються значно рідше [Савич, 1975, с. 41–43].

Артефакти Липи I знаходились у світло-коричневих суглинках над елювієм сарматських органогенно-оолітових вапняків на глибині 1,40–1,65 м від рівня денної поверхні. Детальніше стратиграфію пам'ятки встановити проблематично [Богуцький та ін., 2018].

В. Савич датував єдиний верхньопалеолітичний шар стоянки кінцевою фазою раннього етапу пізнього палеоліту.

Аналогії для верхньопалеолітичного культурного шару стоянки Липа I дослідник знаходить у матеріалах пам'яток Радомишль, Пушкарі, Молодове V (шари VI та VII), а також Костьонки I, Гагаріно (росія), Барца, Кехнець (Словаччина), Дольні Вестоніце, Павлов (Чехія), Звезинець, Пекарі III, Пшегожали (Польща) [Савич, 1975, с. 50–51].

Липа VI⁴. Культурний шар V зафіксовано у темно-сірих суглинках з темно-коричневими та сірими прошарками на глибині 4,70–4,80 м від рівня денної поверхні. Цей комплекс досліджено на площі 150 м². Найбільша концентрація артефактів простежувалась у північно-східній та південно-західній ділянках розкопу. Північно-східне скупчення мало овальну форму, у його межах та по периметру розташовано п'ять вогнищ, залишки яких простежувалися у вигляді овальних у плані та лінзоподібних у перерізі плям, насичених дрібними уламками деревного вугілля. В. Савич трактував його як залишки однокамерного наземного житла [Савич, 1975, с. 53]. Збірка найнижчого культурного шару стоянки Липа VI налічує 1 676 предметів та включає 18 нуклеусів, 236 пластин та їхніх фрагментів, 1 329 відщепів та відходів виробництва, 93 знаряддя. У збірці нуклеусів переважають призматичні та неправильно призматичні (по 3 екз.) й аморфні ядрища (6 екз.). У якості заготовок для виготовлення знарядь переважають пластини та їхні фрагменти. Серед виробів з вторинною обробкою найбільше різців (32 екз.) та скребків (23 екз.). Інші типи знарядь: скребла (8 екз.), пластини з крайовою ретушкою та скобелів (10 екз.), вістря (6 екз.) та представлені поодинокими знахідками гостроконечники та проколки. У групі різців найбільше кутових (переважно виготовлених на пластинах). Переважна більшість скребків належать до типу кінцевих, мають дугастий або скошений робочий край. Osteологічні рештки представлені кістками мамонта, носорога, північного оленя тощо. Стан збереження кісток добрий, окремі екземпляри вкриті карбонатною кіркою. Також у цьому культурному шарі виявлено невелику збірку виготовлених з кістки та рогу артефактів: наконечник (дротика?), проколка, знаряддя для плетіння та фрагмент схематизованої антропоморфної статуетки.

В. Савич вбачав аналогії для матеріалів цього шару у пам'ятках Середнього Придністер'я: Молодове V (шар VI), Студениця «Біла гора»; Середнього Придніпров'я: Мізин, Гінці та ін. [Савич, 1962, с. 21; 1975, с. 53–68].

Липа VI. Культурний шар IV. Матеріали цього культурного шару виявлено у сірих суглинках зі смугами світло-сірого та темно-коричневого кольору на глибині 3,65–4,00 м від рівня денної поверхні. Знахідки зафіксовано на площі 150 м². Культурний шар насичений слабо, знахідки розпорошені. Єдине скупчення артефактів знаходилося у північно-східній ділянці розкопу й пов'язане з рештками вогнища. Об'єкт досліджений не повністю, оскільки його частина знаходилася за межами розкопаної ділянки. Колекція виробів з кременю налічує 105 предметів, включаючи такі категорії: нуклеус (1 екз.), пластини та їхні фрагменти (26 екз.), відщепи та відходи виробництва (74 екз.) і знаряддя (4 екз.). Єдиний нуклеус має неправильно призматичну форму. Колекція знарядь включає скребло, скобель, різець, фрагмент скребка та нуклеоподібний виріб з вторинною обробкою. Збірка osteологічних решток нечисленна, кістки фрагментовані, вкриті карбонатною кіркою; переважно належать мамонту та північному оленю.

Мала кількість матеріалів з культурного шару IV не дозволяє надійно визначити аналогії для нього, але, на думку В. Савича, він близький до культурного шару V стоянки Молодове V та, відповідно, може бути датований пізньою порою верхнього палеоліту [Савич, 1975, с. 68–70].

Липа VI. Культурний шар III виявлено у сірих суглинках з тонкими прошарками темно-коричневого та жовтого кольорів на глибині 2,50–2,60 м від денної поверхні. Археологічні матеріали розпорошені по усій дослідженій площі (353 м²), але переважно концентруються у південно-західній частині розкопу. Три аморфні скупчення крем'яних артефактів та кісток викопних тварин В. Савич трактував як залишки житлових споруд. Також зафіксовано рештки трьох вогнищевих плям, які містяться у межах «жител». Об'єкти мають овальну форму, потужність лінз 2–6 см, заповнення насичене дрібними фрагментами деревного вугілля. Ще

⁴ Для пам'ятки Липа VI характеристику культурних шарів наводимо за В. Савичем [Савич, 1975]. Стратиграфію стоянки та її датування наведено після опису всіх культурних горизонтів пам'ятки V і VI поселенських етапів [Богуцький та ін., 2018].

три маленькі вогнища знаходяться поза «житлами». Колекція крем'яних артефактів культурного шару III налічує 3 861 предмет. Серед них наявні такі категорії: нуклеуси (23 екз.), пластини та їхні уламки (409 екз.), відщепи та відходи виробництва (3 329 екз.), знаряддя (100 екз.). Серед нуклеусів переважають призматичні та неправильно призматичні (9 екз.), також велика кількість ядрищ, залишених на ранній стадії розщеплення (19 екз.). У збірці виробів із вторинною обробкою найбільше різців – 60 екз. Переважають кутові, виготовлені на пластинах та фрагментах пластин. Порівняно великі групи становлять пластини з крайовою ретушшю (15 екз.) та скребла (7 екз.). Інші категорії знарядь – скрепки, скобелі, сокироподібні знаряддя та інші – поодинокі. Колекція остеологічних решток численна, переважно представлена кістками мамонта та північного оленя.

В. Савич датував цей культурний шар пізнім етапом верхнього палеоліту та вбачав аналогії для нього у матеріалах стоянки Молодове V (шар III), Гінці, Чулатово II [Савич, 1975, с. 70–82].

Липа VI. Культурний шар IIa. Залишки цього шару простежено на глибині 0,56–1,24 м від нульової позначки у прошарку темно-коричневих суглинків по усій дослідженій площі пам'ятки (353 м²). Найінтенсивніше насичена знахідками з цього культурного шару південно-західна ділянка розкопу, де розташовані три вогнища. Ці об'єкти мають овальну форму, заповнення потужністю 2–6 см насичене дрібними фрагментами деревного вугілля. Збірка остеологічних решток нечисленна, кістки фрагментовані, вкриті карбонатною кіркою. Понад 60 % кісток належать північному оленю. Колекція крем'яних артефактів налічує 4 654 предмети та складається з таких категорій: нуклеуси (26 екз.), пластини та їхні фрагменти (904 екз.), відщепи та відходи виробництва (3 626 екз.), знаряддя (98 екз.). У групі нуклеусів переважають аморфні ядрища (15 екз.). Серед знарядь найбільше різців (44 екз., серед яких переважають кутові, виготовлені на уламках пластин) та скребоків (12 екз., переважно виготовлені на коротких уламках пластин, з заокругленим робочим краєм). Інші типи знарядь (відбійники, скребла, скобелі, виїмчасті знаряддя, пластини з притупленим краєм тощо) малочисленні. Зустрічаються у цьому шарі поодинокі вироби з кістки: руків'я для знарядь та намистини, виготовлені з кісток дрібних ссавців та птахів [Савич, 1969].

Аналогії для матеріалів цього культурного шару В. Савич вбачав у пам'ятках Придністер'я: Молодове V (шари II–III), Молодове I, Бабин, а також басейну Дніпра: Володимирівка, Гінці [Савич, 1962, с. 23; 1975, с. 83–93].

ПІЗНІЙ ПЕРІОД ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ – ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ

VI етап (MIS 2, 20–12 тис. р. тому)

Ванжулів I. Культурний шар I. Культурні рештки цього шару зафіксовано на глибині від 0,40–0,60 до 1,00–1,50 м від рівня денної поверхні. Більшість із них знаходилися у горизонті В сучасного ґрунту, тобто на переході між верхньоплейстоценовими та голоценовими відкладами (див. рис. 2). Значна частина матеріалів цього комплексу знаходилася у перевідкладеному стані, однак у північно-східному куті розкопаної площі фіксувалася ділянка, на якій знахідки збереглися *in situ*. Розташування артефактів у горизонтальному плані в межах цієї ділянки дає змогу інтерпретувати цей культурний шар як залишки кременярської майстерні. До такої гіпотези схиляє наявність у колекції крем'яних виробів великої кількості напівфабрикатів, уламків сировини та нуклеусів, залишених на фінальній стадії утилізації. Загалом збірка (рис. 12) налічує 318 предметів, включаючи нуклеуси та їхні уламки (4 %), знаряддя праці (3,1 %), відщепи (44,2 %), пластини (14,9 %), дрібні скалки та луски (17,1 %), природні уламки та невизначені сколи (16,7 %). У групі ядрищ переважно представлені призматичні, об'ємні, одно- або двоплощадкові нуклеуси, спрямовані на продукування невеликих пластин видовжених пропорцій. У невеликій збірці знарядь переважають різці (4 екз.) та кінцеві скрепки (4 екз.). Решта типів виробів з вторинною обробкою – комбіноване знаряддя, зубчасто-виїмчаста форма (скобель?), сколи з ретушшю –

представлені поодинокими знахідками. Особливу увагу у цьому наборі зрять привертає масивне високе скребло, яке має аналогії серед матеріалів значно давніших стоянок доби раннього верхнього палеоліту [Ситник та ін., 2014, с. 199–206].

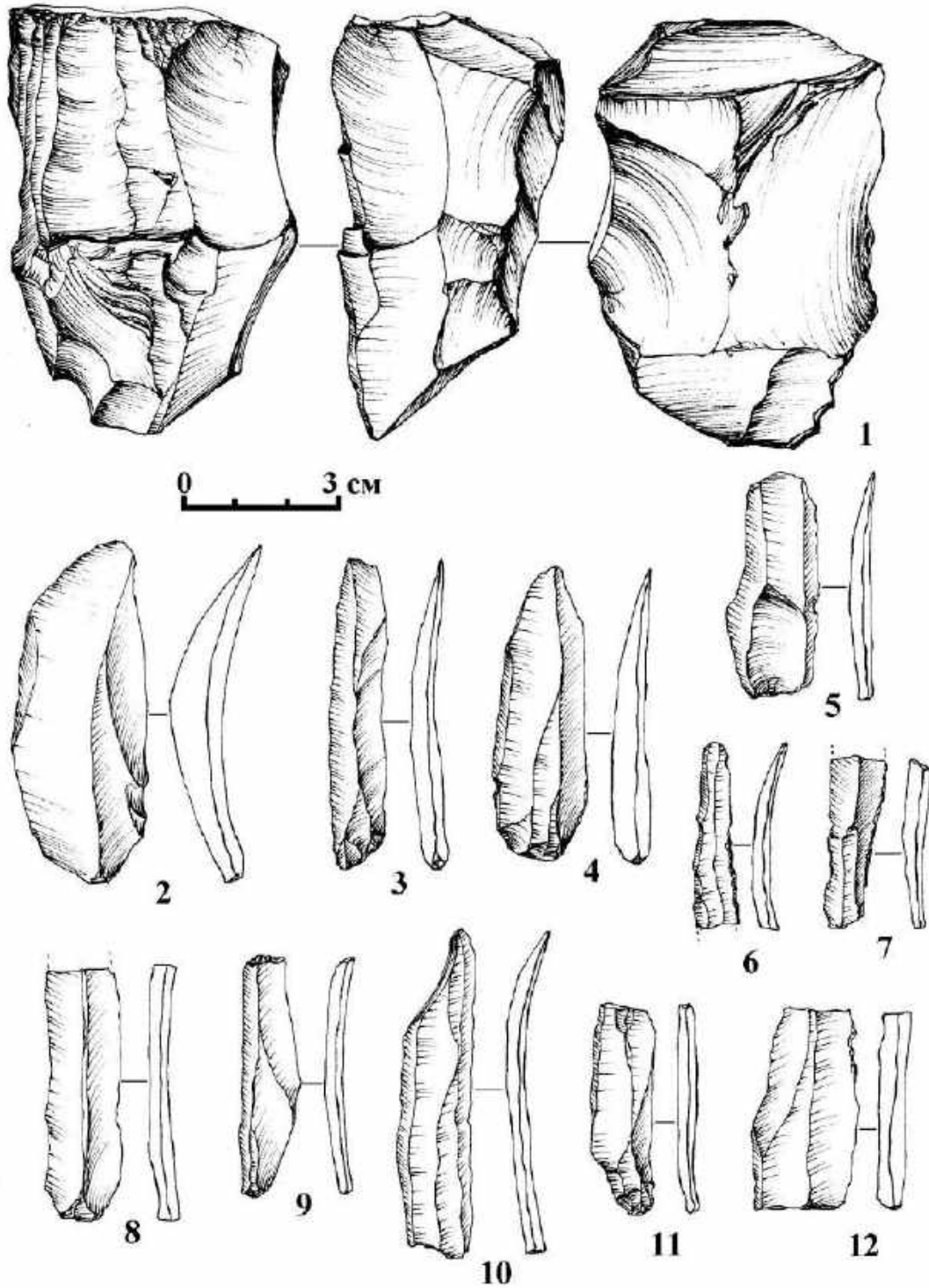

Рис. 12. Верхній палеоліт. Ванжулів I. Культурний шар I. 1 – нуклеус, 2–12 – знаряддя
Fig. 12. Upper Palaeolithic. Vanzhuliv I. Layer I. 1 – core, 2–12 – tools

Стратиграфічно культурний шар I Ванжулова I залягає у горизонті В сучасного ґрунту (див. рис. 10), який складений суглинками щільними, призматичними, бурими, озалізненими, пористими, з білястою підзолистою присипкою.

Згідно з висновками М. Левчука цей шар датується добою енеоліту–бронзи [Левчук, 1997, с. 74]. Однак, ґрунтуючись на результатах нових польових досліджень та повторного опрацювання колекції артефактів з розкопок 1980–1990-х років, можна зробити висновок про існування окремого шару доби фінального палеоліту, до якого потрапили поодинокі артефакти з пізніших поселень неоліт-енеолітичного та бронзового часу. Підйомні матеріали з цих поселень, ймовірно, були зафіксовані під час обстеження поверхні пам'ятки у 2013 р. За техніко-типологічними характеристиками збірки крем'яного інвентарю його вік можна орієнтовно визначити у 12–8 тис. р. тому. Для відкладів, що залягають під горизонтом В сучасного ґрунту, в якому міститься культурний шар I, отримано TL-дати: 15,4±2,3 тис. р. тому (Гданськ), 15±2 тис. р. тому (Люблін) [Ситник та ін., 2014, с. 175].

Аналогіями для цього культурного шару можна вважати синхронні фінально-палеолітичні горизонти стоянок Волині (шар I Куличівки, верхні шари Липи VI та ін.) [Ситник та ін. 2014, с. 198–199].

Великий Глибочок I. Культурний шар I зафіксований у горизонті В сучасного ґрунту на контакті з верхньою частиною пачки верхньоплейстоценових лесів. Глибина залягання від рівня денної поверхні на ділянках різних розкопів змінюється від 0,70–1,20 до 1,20–1,60 м. Переважна більшість матеріалів цього шару збереглися у перевідкладеному стані, лише на окремих ділянках розкопаної площі (у загальному до 12 м²) їх зафіксовано у непорушеному вигляді. Загальна чисельність збірки крем'яних артефактів – 773 предмети, однак 153 з них (п'ята частина колекції) являють собою аморфні сколи та уламки сировини, які погано надаються для класифікації, що негативно впливає на достовірність отриманих результатів техніко-типологічного аналізу [Ситник, Богуцький, 1998, с. 57–58].

Колекція знахідок, придатних для визначення, включає такі категорії: нуклеуси (26 екз.), знаряддя праці (49 екз.), відщепи (311 екз.) та пластини (224 екз.). Усі виявлені ядрища належать до типу призматичних. Переважають одноплощадкові нуклеуси (14 екз.), менше двоплощадкових (6 екз.) та поперечних (2 екз.); одиничними екземплярами представлено човникоподібні та ортогональні. Як заготовки для продукування знарядь праці домінують пластини (80 % колекції). Представлено такі типи виробів з вторинною обробкою: скребки (12 екз.), ретушовані відщепи (10 екз.), ножеподібні ретушовані пластини (9 екз.), різці (5 екз.), «свідеродні» наконечники (3 екз.), пластини з притупленим краєм (2 екз.), зубчасті (2 екз.) та виїмчасті (2 екз.) форми, а також один трапецієподібний мікроліт. Більша частина знарядь праці у цій збірці, за винятком наконечників, окремих різців та скребок, виглядає атиповими, що також ускладнює їхню культурно-хронологічну атрибуцію [Ситник, Богуцький, 1998, с. 6–66].

Стратиграфічно культурний шар I Великого Глибочка I приурочений до горизонту В сучасного ґрунту, який залягає на лесах верхньої частини MIS 2 (див. рис. 2). Горизонт В складений супісками жовто-сірими, переповнений червоточинами діаметром до 2 см і кротовинами діаметром до 10 см, заповненими матеріалом гумусового горизонту. Супіски інтенсивно взаємодіють із соляною кислотою і вміщують карбонатні дутики діаметром до 5 см. Їхня кількість зростає до підшови шару. Горизонт В сучасного ґрунту сформований на супіщаних лесах з великою кількістю карбонатних дутиків та псевдоміцелію. Тут також багато сучасних кротовин і червоточин.

Для відкладів, у яких виявлено матеріали цього культурного шару, отримано дати за допомогою OSL-методу: 9,05±0,27 тис. р. тому, 19,21±0,69 тис. р. тому (Глівіце). Для лесів, що залягають під сучасним ґрунтом, відомо дві дати: OSL – 13,26±0,39 тис. р. тому (ймовірно, найбільше відповідає періоду функціонування стоянки), TL – 16,0±2,1 тис. р. тому [Sytnyk, 2015, s. 795; Łanczont et al., 2023, p. 9]. На ранніх етапах дослідження пам'ятки цей шар був

інтерпретований як мезолітичний [Сытник, 1989, с. 90; Ситник, Богуцький, 1998, с. 57–59]. Наприклад, Л. Мацкевий відносив його до групи пам'яток Кунин I культури Кунин-Нобель [Мацкевой, 1991, с. 25, 47]. Однак згодом хронологічну позицію цього комплексу переглянуто та зараховано його до кола пам'яток свідерської культури Волині періоду фінального палеоліту.

Аналогії для культурного шару I стоянки Великий Глибочок I потрібно шукати у межах цього осередку. Наприклад, такими можуть бути стоянки Нобель та Красносілля [Sytnuk, 2015, s. 795–796].

Липа VI. Культурний шар II. Матеріали цього шару зафіксовано у сірих суглинках з червонуватими і світло-жовтими тонкими характерними прошарками та іржавими плямами на глибині 0,40–0,33 м нижче нульової позначки. У планіграфічному аспекті знахідки досить рівномірно розповсюджені по усій дослідженій території (353 м²). Основна концентрація артефактів пов'язана з п'ятьма вогнищами, які знаходилися у центральній та північно-східній ділянках розкопу. Вогнища овальні або округлі, їхній максимальний розмір 1,95×1,30 м. У колекції крем'яних артефактів (1 276 предметів) представлено такі категорії: нуклеуси (8 екз.), пластини та їхні фрагменти (289 екз.), відщепи та відходи виробництва (927 екз.), знаряддя (52 екз.). У категорії нуклеусів у рівній кількості представлені призматичні та аморфні ядрища. У колекції знарядь переважають різці (26 екз.), здебільшого кутові (12 екз.), скребки (8 екз.) та пластини з притупленим краєм (10 екз.). Знаряддя інших типів поодинокі [Савич, 1975, с. 93–97].

В. Савич відзначав подібність матеріалів цього шару до колекції культурного шару IIa та датував їх пізньою порою верхнього палеоліту.

Аналогіями для культурного шару II дослідник вважав збірки стоянок Придністер'я (Молодове V, шар II; Вороновиця I, верхній шар; Атаки I), Придніпров'я (Володимирівка, Гінці, Кирилівська стоянка), а також пам'яток з території Центральної та Західної Європи (Мадлен, Бокштейн, Таїнген) [Савич, 1975, с. 93–97].

Липа VI. Культурний шар I залягає на глибині 0,80–0,65 м вище рівня основної нульової позначки. Його досліджено на площі 353 м². Матеріали переважно концентрувалися у північно-східній та центральній ділянках розкопу, не утворюючи помітних скупчень. Колекція крем'яних артефактів складається з 790 предметів, включаючи один нуклеус, 20 знарядь та їхніх фрагментів, 167 пластин (цілих та фрагментів), 602 відщепів та відходів. У збірці знарядь переважають різці та скребки. Інші категорії виробів із вторинною обробкою представлені поодинокими знахідками. Типологічно знаряддя культурного шару I подібні до матеріалів культурного шару II.

В. Савич визначав цей шар як залишки короткотривалої стоянки та відносив її до кінцевої фази доби палеоліту [Савич, 1975, с. 99–100].

З метою уточнення стратиграфії пам'ятки Липа VI, а також кореляції виділених В. Савичем культурних горизонтів з іншими одновіковими пам'ятками Волино-Поділля у 2012 р. на цій пам'ятці проведено польові геолого-археологічні роботи, у ході яких описано розріз та відібрано низку зразків на абсолютні датування відкладів. Результати цих робіт опубліковано [Богуцький та ін., 2018]. Згідно з цими даними у розрізі пам'ятки Липа VI розкрито і продатовано майже всі горизонти і підгоризонти верхньоплейстоценової частини розрізу (MIS 2–3, частково MIS 4). На жаль, під час цих досліджень у розрізі безпосередньо над дубнівським ґрунтом виявлено лише один верхньопалеолітичний артефакт, приналежність якого до культурних шарів пам'ятки, виділених В. Савичем, встановити проблематично.

За даними термolumінесцентного датування визначено вік порід (див. рис. 2): MIS 2 – надкрасилівський лес (15,6±2,1 тис. р.), красилівський підгоризонт (15,1±2,1 тис. р., 17,8±2,5 тис. р.), підкрасилівський лес (21,4±2,8 тис. р.), рівненський підгоризонт (20,6±3,0 тис. р.), підрівненський лес (20,5±2,9 тис. р.), наддубнівська соліфлюкційна пачка (26,0±3,6 тис. р.), у якій виявлено єдиний верхньопалеолітичний артефакт; MIS 3 – дубнівський ґрунт (26,8±3,7 тис. р., 26,8±3,7 тис. р., 29,0±4,0 тис. р., 59,4±8,2 тис. р.); MIS 4 – піддубнівська

шарувата пачка (60,2±8,4 тис. р., 68,8±9,6 тис. р.) [Богуцький та ін., 2018]. На жаль, скорелювати нові дані стратиграфії та абсолютного датування відкладів з наведеними В. Савичем розрізами та наявними в них культурними горизонтами поки що не вдалось.

Куличівка. Культурний шар I. Глибина залягання першого шару – 0,93–1,06 м від рівня денної поверхні. Цей культурний горизонт пов'язаний із темно-коричневими грудкуватими суглинками буро-каштанового забарвлення (за І. Івановою – викопний ґрунт аллеред).

Матеріали культурного шару I трапляються у різній концентрації на усій дослідженій території стоянки (2 460 м²). У цьому шарі виявлено чотири відкритих вогнища, одне житло та вісім скупчень артефактів (за В. Савичем). Об'єкти та найбільша концентрація артефактів шару I спостерігаються у північній частині мису Куличівки, найменша – у південній та південно-західній.

Загальна збірка крем'яних виробів першого шару налічує більше 45 000 предметів. Серед них нуклеуси та їхні фрагменти (1,9%), пластини та їхні фрагменти (12%), відщепи та відходи виробництва (82,9%), знаряддя праці (3,2%). У колекції ядрищ переважають аморфні, призматичні та неправильно призматичні, менше багатогранних, конічних та однобічних сплюснених. У групі знарядь найбільше скребків, різців, пластин та їхніх фрагментів; значно менше вістер, скобелів, проколок та скреблоподібних знарядь. В. Савич говорив про значну подібність у типологічній структурі збірки шару I та нижніх шарів (II–III) стоянки. Відмінність між ними полягає у гіршому збереженні матеріалів шару I та порівняно слабких проявах пізньомустьєрських рис в обробці кременю.

На реперній ділянці розкопу IV культурний шар I досить бідний (концентрація артефактів становила лише 1–2 кремені на 1 м²). Глибина залягання від 0,01–0,22 м (нижня частина схилу, південна ділянка розкопу) до 1,97–2,37 м (верхня ділянка схилу, північна частина розкопу) від основної нульової лінії. Колекція кременів, що опрацьована авторами, складається з 220 крем'яних артефактів. Збірка включає такі групи виробів: нуклеуси та їхні фрагменти (2,7%), сколи (83,6%), відходи виробництва (8,7%), знаряддя (5%). За кількісним складом та техніко-типологічними характеристиками збірка шару I демонструє риси, притаманні для комплексів поселенських структур, близьких до покладів крем'яної сировини [Коропецький, 2006, с. 188–191].

Виникає припущення, що внаслідок активних делювіальних та інших схилових процесів певна частина артефактів культурного шару II потрапила до I (верхнього) культурного шару. Особливо добре наслідки цих процесів помітні в нижній частині схилу, де леси мають мінімальну потужність або ж цілком денудовані, а культурні шари верхнього і нижнього горизонтів практично накладені один на інший. Обидва ці поселенські рівні додатково збагачені матеріалами зі зруйнованих нижніх горизонтів з культурними впливами оріньяку та богунісьєну. Для порівняльних характеристик матеріали культурного шару I на усій розкопаній площі непридатні – колекції змішані, комплекс негомогенний.

Стратиграфічно культурний шар I Куличівки пов'язаний з верхньою частиною фінальноплейстоценових лесів і нижньою частиною сформованого на них горизонту В сучасного ґрунту (див. рис. 2). Лесова пачка складена пилюватими супісками, карбонатними, шаруватими; шаруватість при цьому хвиляста. Колір пачки палевий. Пачка містить дрібні (до 2 см у поперечнику) уламки карбонатів (здебільшого крейди). Від покрівлі вона розбита вузькими вертикальними тріщинами, які продовжуються і в підстильних породах. Відстань між тріщинами 0,5–0,6 см, їхня максимальна ширина не перевищує 1,0 см. Заповнювач тріщин білий і палевий карбонатний пісок, іноді озалізнений. Нижня частина лесової пачки оглеєніша і озалізнєніша. У пачці є сучасні кротовини до 10 см діаметром, заповнені як матеріалом гумусового горизонту, так і піщаним матеріалом палевого кольору. Біля нижнього контакту цієї пачки трапляються крем'яні верхньопалеолітичні артефакти. Поза сумнівом, вона також несе сліди делювіально-соліфлюкційного перевідкладання.

Горизонт верхньоплейстоценових лесів, з яким пов'язані матеріали цього культурного шару, датується за TL-методом на 16 ± 2 тис. р. тому [Ситник та ін., 2012, с. 100–101].

Аналогії для культурного шару I Куличівки В. Савич вбачав у таких пам'ятках, як Липа I, Пушкарі, Молодове V (шар 7) [Савич, 1975, с. 35–36]. Відзначимо, що припущення про подібність матеріалів верхніх шарів Куличівки та збірок з липських пам'яток залишається дискусійним [Ситник, 1998а, с. 195].

Бармаки. Культурний шар II виявлений у чотирьох відмінних за кольором (жовтий, білястий, коричнево-сірий, палевий) шарах лесоподібних суглинків, з якими пов'язані відповідні археологічні горизонти (2a–2d). Загальна розкопана площа стоянки, на якій зафіксовано матеріали культурного шару II, складає 147 м^2 . У її межах виявлено чотири господарські об'єкти: три ями та скупчення фрагментів мергелю. Останнє могло бути залишками відомостки, що оточувала вогнище [Чабай та ін., 2020с, с. 109]. Всі об'єкти концентрувалися у східній частині розкопу. Найінтенсивніше скупчення археологічних матеріалів пов'язане з ямою I. Усередині цього об'єкту та поруч з ним виявлено близько 10 тис. виробів з кременю та кілька десятків фрагментів кісток викопних тварин [Пясецький, 1997, с. 153]. Загальна збірка крем'яних артефактів з культурного шару II (дослідження 2018–2019 років) налічує 100 593 предмети та включає такі категорії: пренуклеуси та нуклеуси (0,08%), знаряддя та різцеві сколи (1,38%), відщепи (4,18%), пластини (2,92%), мікропластини (0,68%), дрібні скалки та луски (88,11%), невизначені сколи та природні уламки (2,64%). У категорії ядрищ переважають торцеві типи, поздовжні одноплощинкові, спрямовані на отримання пластин та мікропластин. Розколювання відбувалось за допомогою м'якого відбійника. У збірці знарядь праці найбільше різців (217 екз.), ретушованих сколів (144 екз.), мікролітів (110 екз.), тронкованих сколів (78 екз.) та невизначених знарядь (50 екз.). Меншою кількістю знайдок представлені скребки (17 екз.), свердла-проколки (7 екз.), комбіновані знаряддя (3 екз.), мікрорізці та вістря на пластинах (по 2 екз.) та зубчасті (1 екз.). У домінуючій групі різців найбільше виготовлених на косо-тронкованих пластинах бокових форм [Чабай та ін., 2020с, с. 111–121].

Стратиграфічно культурний шар II Бармаків пов'язаний з верхньою частиною верхнього горизонту верхньоплейстоценових лесів, які формувалися під час фінальної частини максимуму останнього льодовикового періоду.

Для цього культурного шару отримано низку радіовуглецевих дат: 18 663–19 111 calBP, 18 739–19 202 calBP та 18 828–19 272 calBP, за якими можна визначити його хронологічну позицію у межах 19,2–18,7 тис. р. тому, що робить його одним з найдавніших епіграветських комплексів регіону [Чабай та ін., 2020с].

Аналогією для культурного шару II Бармаків вважається мізинська індустрія епіграветського технокомплексу Середнього Придніпров'я. До найраніших проявів епігравету в Середньому Придніпров'ї також відносять стоянки Пушкарі IX (шар II), Чулатів (шар I), Межиріч (шар I та II фаза заселення), Тимонівка (шар I) [Нужний, 2015; Нужний, Пясецький, 2003; Пясецький, 2009; Пясецький, 1997; Чабай та ін., 2019, с. 213; 2020с, с. 121–122].

Висновки. Для усіх виділених культурних горизонтів палеолітичних пам'яток Волино-Поділля узагальнено дані про комплекси археологічних матеріалів, схарактеризовано їхню стратиграфію та хронологію, наведено аналогії.

На основі проведених досліджень у добі середнього та верхнього палеоліту для території Волино-Поділля виділено шість хронологічних етапів заселення. Найстарший із них пов'язаний з коршівським викопним ґрунтовим комплексом (гумусовим та елювіальним горизонтами ґрунту старшої фази коршева, MIS 7) багатошарової палеолітичної пам'ятки Великий Глибочок I. Цим етапом розпочинається заселення Волино-Поділля середньопалеолітичною людиною. Є усі підстави говорити, що початок середнього палеоліту регіону репрезентує саме цей етап. Наймолодший хронологічний етап заселення Волино-Поділля у верхньому палеоліті припав на завершальну фазу максимуму останнього зледеніння

та час панування перигляціальних умов красилівського палеокріогенного етапу. В цей період функціонували стоянки Ванжулів I (культурний шар I), Великий Глибочок I (культурний шар I), Липа VI (культурні шари I і II), Бармаки (культурний шар II) та ін.

Сировиною для виготовлення артефактів майже винятково слугував високоякісний місцевий волинський кремій з туронських відкладів верхньої крейди, повсюдно поширений у регіоні.

Прослідковано зміни у техніці обробки кременю від розвинутих середньопалеолітичних (левалуа) до фінальнопалеолітичних (епігравет та свідер) індустрій. Найраніші середньопалеолітичні стоянки демонструють традиції левалуа з домінуванням заготовок на відщепях (Буглів V, шар I; Великий Глибочок I, шари III, III-A, III-B) та на пластинах (Буглів V, шар II). Етап переходу від середнього до пізнього палеоліту та ранній період верхнього палеоліту представлені матеріалами індустрій Богуніце (Куличівка, шар IV) та оріньяцької (Великий Глибочок I, шар II; Куличівка, шари II та III). Серед матеріалів середньої та пізньої пори верхнього палеоліту відзначимо епіграветську збірку шару II стоянки Бармаки та свідерські матеріали шару I стоянки Великий Глибочок I. Крем'яні збірки низки верхньопалеолітичних стоянок досліджуваного регіону демонструють чіткі ознаки індустрій цього періоду (призматичні нуклеуси, орієнтація на отримання пластинчастих заготовок), однак у наборі виробів із вторинною обробкою відсутні характерні знаряддя, що не дає змоги віднести їх до конкретної індустрії (Ванжулів I, шар II; Великий Глибочок I, шар II). Комплекси окремих пам'яток доби верхнього палеоліту характеризуються домішкою архаїчних або навпаки – більш пізніх матеріалів (Ванжулів I, культурний шар I), або наявністю локальних техніко-типологічних особливостей (Ігровиця I, культурний шар I), які також ускладнюють їхню культурно-хронологічну інтерпретацію.

Серед аналогій для пам'яток Волино-Поділля переважають матеріали суміжних областей Східної Польщі та Придністер'я, що свідчить про спільний еволюційний розвиток означених регіонів, однак зустрічаються й віддаленіші, зокрема, центральноєвропейські стоянки індустрії Богуніце, що є ознакою глобальних міграційних процесів, які охоплювали широкі території Європи та Азії.

Авторський внесок. АБ, ОТ – природнича складова досліджень, у т.ч. оцінка ролі палеокріогенних делювіально-соліфлюкційних процесів у перевідкладанні палеолітичних культурних горизонтів; ОС, РК – археологічна складова досліджень; всі автори – участь у польових дослідженнях, написання і редагування тексту, підготовка ілюстрацій.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори цієї статті заявляють, що у них немає існуючого конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли б вплинути на дослідження, результати яких наведено у цій статті.

Подяки. Дослідження частково профінансоване Національним фондом досліджень України і є частиною проекту «Розвиток палеокріогенних процесів у плейстоценовій лесово-грунтовій серії України: інженерно-геологічний, ґрунтовий, кліматичний, природоохоронний аспекти» (2020.02/0165), а також держбюджетної теми відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Повсякдення і мілітарна культура давнього населення заходу України» (0124U002580).

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку (1981). АН УРСР, Ін-т сусп. наук; [І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой та ін. ; редкол.: О. П. Черниш (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 308 с.

Богуцький, А., Ланчонт, М., Томенюк, О., Ситник, О. (2012). Делювіально-соліфлюкційні процеси й проблеми перевідкладення і датування палеолітичних культурних горизонтів. *МДАПВ*, 16, 55–64.

Богуцький, А., Ситник, О., Ланчонт, М., Федорович, С., Стандзіковський, К., Томенюк О. (2014). Опорний розріз Буглів V та його значення для вивчення однойменної палеолітичної пам'ятки. *МДАПВ*, 18, 87–96.

Богуцький, А., Ситник, О., Томенюк, О., Коропецький, Р. (2018). Верхній палеоліт Мізоцької височини на матеріалах стоянок Липа I та Липа VI: природне середовище, вік, техніка обробки кременю, первісне мистецтво. *МДАПВ*, 22, 23–41. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-23-41>

Богуцький, А., Ситник, О., Томенюк, О., Коропецький, Р., Ланчонт, М. (2019). Пам'ятки середнього палеоліту в околицях Маріямполья на Дністрі. *МДАПВ*, 23, 26–42. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-26-42>

Богуцький, А., Томенюк, О., Ситник, О., Коропецький, Р. (2020). Нові дані про вік середньопалеолітичної пам'ятки Пронятин (Подільська височина). *МДАПВ*, 24, 47–65. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-47-65>

Богуцький, А., Волошин, П., Томенюк, О. (2021). Лесовий покрив Волинської височини: стратиграфія, опорні розрізи, інженерно-геологічна характеристика. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 152 с.

Коропецький, Р. (2005). Пам'ятка Кременець I у дослідженнях В. Савича (1968–1989). *АДЛУ*, 8, 237–264.

Коропецький, Р. (2006). Проблеми дослідження пізньопалеолітичного культурного шару I Куличівки. *АДЛУ*, 9, 179–192.

Левчук, М. (1997). Пізньопалеолітичний шар Ванжулова I. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*, 72–83.

Мацкевой, Л. (1991). *Мезолит Запада України*. Київ, 147 с.

Нужний, Д. Ю. (2015). *Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ, 478 с.

Нужний, Д. Ю., Пясецький, В. К. (2003). Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України*, 2, 58–74.

Полянський, Ю. (1929). Подільські етюди: тераси, леси і морфологія галицького Поділля над Дністром. *Збірник Мат.-природ.-лікар. секції НТШ*, 20. Львів. 191 с.

Пясецький, В. К. (1997). Начало раскопок познепалеолитического поселения Ровно (Бармаки). *Российская археология*, 1, 151–162.

Пясецький, В. К. (2009). *Палеоліт Волинської височини і Малоого Полісся*. Рівне, 238 с.

Рудинський, М. Я. (1952). Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, 143–154.

Савич, В. (1962). Багатошарова палеолітична стоянка Липа VI. *МДАПВ*, 4, 19–27.

Савич, В. (1968). Исследования позднепалеолитической стоянки Липа I на Волини. *Археологические открытия 1967 г.*, 203.

Савич, В. (1969). Костяные изделия стоянки Липа VI. *БКИЧП*, 36, 136–141.

Савич, В. (1975). *Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині*, Київ, 136 с.

Савич, В. (1995). Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці. *МДАПВ*, 6, 22–31.

Сытник, А. С. (1978). Мустьерская стоянка под Тернополем. *Археологические открытия 1977 г.*, 389.

Сытник, А. С. (1979). Исследования палеолита на Тернопольщине. *Археологические открытия 1978 г.*, 409–410.

Сытник, А. С. (1980). Исследования Тернопольской палеолитической экспедиции. *Археологические открытия 1979 г.*, 343.

Сытник, А. С. (1981). Новые данные о палеолите Тернопольщины. *Археологические открытия 1980 г.*, 313–314.

Сытник, А. С. (1983). Раскопки мустьерской стоянки Пронятин под Тернополем. *Археологические открытия 1981 г.*, 324–325.

Сытник, А. С. (1984). Новые палеолитические и мезолитические памятники в Приднестровье. *Археологические открытия 1982 г.*, 332–333.

Сытник, А. С. (1985). Новые палеолитические и мезолитические памятники в Приднестровье. *Археологические открытия 1983 г.*, 359–360.

Сытник, А. С. (1987). Исследования палеолита в западной Подолии. *Археологические открытия 1985 г.*, 419.

Сытник, А. С. (1989). Палеолит Приднестровской Подолии. *Каменный век: памятники, методика, проблемы*, 86–93.

Ситник, О. (1995). Звіт про результати археологічних досліджень Тернопільської палеолітичної експедиції пізньоашельської стоянки Буглів V на Тернопільщині у 1994 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (1996). Звіт про результати археологічних досліджень Тернопільської палеолітичної експедиції пізньоашельської стоянки Буглів V та ранньомустьєрської Галицької стоянки на Івано-Франківщині у 1995 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (1998а). До питання про «липську палеолітичну культуру» на Волині. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової Історико-краєзнавчої конференції 20–23 січня 1998 року*, Луцьк, 192–196.

Ситник, О. (1998b). Звіт про результати досліджень Тернопільської палеолітичної експедиції стоянки Великий Глибочок I і Галич I у 1997 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (1999). Звіт про археологічні дослідження Палеолітичної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1998 р. *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (2000). *Середній палеоліт Поділля*. Львів, 371 с.

Ситник, О. (2005). Звіт про археологічні дослідження Палеолітичної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2004 р. Розкопки багат шарової палеолітичної стоянки Єзупіль I, верхньопалеолітичних стоянок Галич I та Галич II, розвідкові дослідження палеолітичних пам'яток Буглів V, Кременець I (Куличівка). *НА ВА ІУ НАНУ*.

Ситник, О. (2012). Середній палеоліт Поділля: підсумки, перспективи, прорахунки. *МДАПВ*, 16, 41–43.

Ситник, О. (2014). Дослідження палеолітичної стоянки Ванжулів I у 2013 р. *АДУ*, 234–235.

Ситник, О., Богущький, А. (1998). *Палеоліт Поділля: Великий Глибочок I*. Львів, 144 с.

Ситник, О., Богущький, А., Коропецький, Р., Томенюк, О., Ланчонт, М., Кусяк, Я., Мадейська, Т. (2011). Нові датування та геологічно-археологічні дослідження палеолітичної стоянки Пронятин. *МДАПВ*, 15, 257–279.

Ситник, О., Богущький, А., Коропецький, Р., Ланчонт, М., Мадейська, Т., Кусяк, Я. (2012). Нові датування палеолітичних шарів Куличівки. *МДАПВ*, 16, 76–103.

Ситник, О., Богущький, А., Ланчонт, М., Мадейська, Т., Коропецький, Р., Томенюк, О. (2014). Ванжулів I – опорна палеолітична пам'ятка Волино-Поділля. *МДАПВ*, 18, 172–211.

Ситник, О., Богущький, А., Ланчонт, М., Томенюк, О., Коропецький, Р., Станзіковський, К., Мрочек, П. (2016). Маріямпіль V – нова середньопалеолітична пам'ятка Галицького Придністер'я. *МДАПВ*, 20, 221–236.

Ситник, О., Коропецький, Р. (2010). Палеолітична стоянка Куличівка: культурний шар IV. *МДАПВ*, 14, 17–46.

Ситник, О., Коропецький, Р. (2012). Куличівка: культурний шар III. *МДАПВ*, 16, 367–430.

Ситник, О., Коропецький, Р. (2014). Пізньопалеолітична стоянка Куличівка: Культурний шар II. *МДАПВ*, 18, 33–77.

Ситник, О., Коропецький, Р., Богущький, А., Томенюк, О., Ланчонт, М., Мадейська, Т., Крайцаж, М., Крайцаж, М. (2013). Багат шарова палеолітична стоянка Ігровиця I. *МДАПВ*, 17, 22–72.

Ситник, О., Коропецький, Р., Томенюк, О. (2020). Вияви духовної культури в палеоліті на території заходу України. *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. [Колективна монографія] / [відп. ред. Наталя

Булик; упоряд. Олена Томенюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. С. 11–35.

Чабай, В., Дудник, Д., Ступак, Д., Весельський, А. (2022). Польові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Бармаки у м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2020*, 273–278.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2019). Характеристика процесу акумуляції другого культурного шару верхньопалеолітичної стоянки Бармаки. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Матеріали роботи*, 213–225.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2020а). Верхньопалеолітична стоянка Бармаки у м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2018*, 179–182.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2020б). Розкопки верхньопалеолітичної стоянки Бармаки. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, 252–255.

Чабай, В., Ступак, Д., Весельський, А., Дудник, Д. (2020с). Стоянка Бармаки в контексті епіграфету Середнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), 107–125.

Черниш, О. (1954). Карта палеоліту УРСР. *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР*, 2, 67–152.

Bogucki, A., Cyrek, K., Konecka-Betlej, K., Lanczont, M., Madeyska, T., Nawrocki, J., Sytnyk, O. (2001). Palaeolithic loess-site Yezupil on Dnister (Ukraine) – stratigraphy, environment and cultures. *Studia Quaternaria. An interdisciplinary journal on the Quaternary*, 18, 25–47.

Bogucki, A., Lanczont, M., Łącka, B., Madeyska, T., Sytnyk, O. (2009). Age and the palaeoenvironment of the West Ukrainian Palaeolithic: the case of Velykyi Glybochok multi-cultural site. *Journal of Archaeological Sciences*, 36, 1376–1389. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.01.027>

Bogucki, A., Tomeniuk, O., Sytnyk, O., Koropetskyi, R. (2020). Main problems of the research on the Palaeolithic of Halych-Dnister region (Ukraine). *Open Geosciences*, 12(1), 791–803. <http://doi.org/10.1515/geo-2020-0029>

Cynkałowski, A. (1961). *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

Koropetskyi, R., Stepanchuk, V., Škrdla, P., Sytnyk, O., Bogucki, A., Southon, J., Hoffecker, J F. (2021). Radiocarbon Dating the Initial Upper Paleolithic on the East European Plain at Kulychivka (Western Ukraine). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 4, 1–17. <https://doi.org/10.1007/s41982-021-00082-9>

Krajcarz, M.T., Krajcarz, M., Nadachowski, A., Sytnyk, O., Bogucki, A. (2011). Nory ssaków drapieżnych ze stanowiska Ihrowica I jako przykład plejstocenijskich bioturbacji na archeologicznych stanowiskach paleolitycznych. *МДАПВ*, 15, 28–34.

Krukowski, S. (1938–1948). Paleolit. In S. Krukowski, R. Jakimowicz, J. Kostrzewski (Eds.), *Prehistoria ziem polskich. Encyklopedia Polska, IV(I)*, 1–117.

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Sytnyk, O., Kusiak, J., Frankowski, Z., Komar, M., Nawrocki, J., Żogała, B. (2014a). Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site. *Quaternary International*, 326–327, 191–212.

Łanczont, M., Sytnyk, O., Bogucki, A., Madeyska, T., Krajcarz, M., Krajcarz, M.T., Koropeckij, R., Żogała, B., Tomek, T., Kusiak, J. (2014b). Character and chronology of natural events modifying the Palaeolithic settlement records in the Ihrovytsia site (Podolia, Ukraine). *Quaternary International*, 326–327, 213–234, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.09.027>

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Mroczek, P., Hołub, B., Łącka, B., Fedorowicz, S., Nawrocki, J., Frankowski, Z., Standzikowski, K. (2015a). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej. *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska*, Lublin, 55–458.

Łanczont, M., Madeyska, T., Sytnyk, O., Bogucki, A., Komar, M., Nawrocki, J., Hołub, B., Mroczek, P. (2015b). Natural environment of MIS 5 and soil catena sequence along a loess slope in the Seret River valley: Evidence from the Pronyatyn Palaeolithic site (Ukraine). *Quaternary International*, 365, 74–97. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.05.035>

Łanczont, M., Madeyska, T., Mroczek, P., Komar, M., Hołub, B., Standzikowski, K., Fedorowicz, S. (2023). Reconstruction of the environmental conditions during the earliest Palaeolithic occupations in the

Podillia Upland (W Ukraine) and the formation of archaeological layers. *Catena*, 221, 106753. <https://doi.org/10.1016/j.catena.2022.106753>

Meignen, L., Geneste, J. M., Koulakovskaia, L., Sytnik, O. (2004). Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe. *The early Upper Paleolithic beyond Western Europe*, 50–63.

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podolia: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy. *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska*, Lublin, 691–835.

Sytnyk, O., Bogucki, A., Łanczont, M., Madeyska, T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes. *Quaternary International*, 220, 31–46.

REFERENCES

Hereta, I. P., Hrybovych, R. T., Matskevoi, L. H., et al. (1981). *Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku*. AN URSSR, In-t susp. nauk. O. P. Chernysh et al. (Eds.). Kyiv: Nauk. dumka, 308 p. (in Ukrainian).

Bogucki, A., Łanczont, M., Tomeniuk, O., & Sytnyk, O. (2012). Delluvial-solifluctional processes and problems of redeposition and dating of Palaeolithic cultural horizons. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 16, 55–64 (in Ukrainian).

Bogucki, A., Sytnyk, O., Łanczont, M., Fedorowicz, S., Standzikowski, K., Tomeniuk, O. (2014). Key section Bugliv V and its significance to the studying of eponymous Palaeolithic site. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 18, 87–96. (in Ukrainian).

Bogucki, A., Sytnyk, O., Tomeniuk, O., & Koropetskyi, R. (2018). Upper Palaeolithic of Mizoch Upland on the materials of Lypa I and Lypa VI sites: natural environment, age, technique of flint knapping, primeval art. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 22, 23–41. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-23-41> (in Ukrainian).

Bogucki, A., Sytnyk, O., Tomeniuk, O., Koropetskyi, R., & Łanczont, M. (2019). Middle Palaeolithic sites in the vicinity of Mariampil on Dnister River. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 23, 26–42. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-26-42> (in Ukrainian).

Bogucki, A., Tomeniuk, O., Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2020). New data on the age of the Middle Palaeolithic site of Proniatyn (Podolian Upland). *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 24, 47–65. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-47-65>

Bogucki, A., Voloshyn, P., & Tomeniuk, O., (2021). Loess Cover of Volhynian Upland: stratigraphy, key sections, engineering and geological characteristics. Lviv : Ivan Franko National University of Lviv. 152 p. (in Ukrainian).

Koropetskyi, R. (2005). Pamiatka KremenetsI u doslidzhenniakh V.Savycha (1968–1989). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 237–264. (in Ukrainian).

Koropetskyi, R. (2006). Problemy doslidzhennia piznopaleolitychnoho kulturnoho sharu I Kulychivky. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, 179–192. (in Ukrainian).

Levchuk, M. (1997). Piznopaleolitychnyi shar Vanzhulova I. *Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie* (pp. 72–83). (in Ukrainian).

Mackevoj, L. (1991). *Mezolit Zapada Ukrainy*. Kiev, 147 s. (in russian).

Nuzhnyi, D. Yu. (2015). *Verkhni paleolit zakhidnoi i pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv, 478 p. (in Ukrainian).

Nuzhnyi, D. Yu., & Piasetskyi, V. K. (2003). Kremiany kompleks verkhnopaleolitychnoi stoianky Barmaky na Rivnenshchyni ta problema isnuvannia pamiatok mizynskoi industrii na Volynskii vysochyni. *Kamiana doba Ukrainy*, 2, 58–74. (in Ukrainian).

Polański, Yu. (1929). Podilski etiudy: terasy, lesy i morfolohiia Halytskoho Podillia nad Dnistrom. *Zbirnyk matematychno-pryrodopysno-likarskoi sekcii NTSh*, 20, 191 pp. (in Ukrainian).

Pjaseckij, V. K. (1997). Nachalo raskopok poznepaleolitycheskogo poselenija Rovno (Barmaki). *Rossijskaja arheologija*, 1, 151–162. (in russian).

Piasetskyi, V. K. (2009). *Paleolit Volynskoi vysochyny i Maloho Polissia*. Rivne, 238 p. (in Ukrainian).

- Rudynskiy, M. Ya. (1952). Dubno-Kremenetska paleolitychna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pamiatky URSS, IV*, 143–154. (in Ukrainian).
- Savych, V. (1962). Bahatosharova paleolitychna stoianka Lypa VI. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 4, 19–27. (in Ukrainian).
- Savich, V. (1968). Issledovaniya pozdnepaleoliticheskoy stojanki Lipa I na Volyni. *Arheologicheskie otkrytija 1967 g.*, 203. (in russian).
- Savich, V. (1969). Kostjanye izdelija stojanki Lipa VI. *Bjulleten' Komissii po izucheniju chetvertichnogo perioda*, 36, 136–141. (in russian).
- Savych, V. (1975). *Piznopaleolitychne naselennia Pivdenno-Zakhidnoi Volyni*. Kyiv, 136 p. (in Ukrainian).
- Savych, V. (1995). Pidsumky doslidzhen piznopaleolitychnykh poselen Kulychivky u m. Kremetsi. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 6, 22–31. (in Ukrainian).
- Sytnik, A. S. (1978). Must'erskaja stojanka pod Ternopolem. *Arheologicheskie otkrytija 1977 g.*, 389. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1979). Issledovaniya paleolita na Ternopol'shhine. *Arheologicheskie otkrytija 1978 g.*, 409–410. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1980). Issledovaniya Ternopol'skoj paleoliticheskoy jekspedicii. *Arheologicheskie otkrytija 1979 g.*, 343. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1981). Novye dannye o paleolite Ternopol'shhiny. *Arheologicheskie otkrytija 1980 g.*, 313–314. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1983). Raskopki must'erskoj stojanki Pronjatin pod Ternopolem. *Arheologicheskie otkrytija 1981 g.*, 324–325. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1984). Novye paleoliticheskie i mezoliticheskie pamjatniki v Pridnestrov'e. *Arheologicheskie otkrytija 1982 g.*, 332–333. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1985). Novye paleoliticheskie i mezoliticheskie pamjatniki v Pridnestrov'e. *Arheologicheskie otkrytija 1983 g.*, 359–360. (in russian).
- Sytnik, A. S. (1987). Issledovaniya paleolita v zapadnoj Podolii. *Arheologicheskie otkrytija 1985 g.*, 419. (in russian).
- Sytnik, A. (1989). Paleolit Pridnestrovskoj Podolii. *Kamennyj vek: pamjatniki, metodika, problemy*, 86–93. (in russian).
- Sytnyk, O. (1995). Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen Ternopil'skoi paleolitychnoi ekspedytsii piznoashelskoi stoianky Buhliv V na Ternopilshchyni u 1994 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1996). Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen Ternopil'skoi paleolitychnoi ekspedytsii piznoashelskoi stoianky Buhliv V ta rannomustierskoi Halytskoi stoianky na Ivano-Frankivshchyni u 1995 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1998a). Do pytannia pro «lypsku paleolitychnu kulturu» na Volyni. In *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskiy i kraj. Materialy IX naukovoї Istoryko-kraieznavchoї konferentsii 20–23 sichnia 1998 roku*, Lutsk, 192–196. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1998b). Zvit pro rezultaty doslidzhen Ternopil'skoi paleolitychnoi ekspedytsii stoianky Velykyi Hlybochok I i Halych I u 1997 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (1999). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Paleolitychnoi ekspedytsii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy u 1998 r. *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2000). *Serednii paleolit Podillia*. Lviv, 371 p. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2005). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Paleolitychnoi ekspedytsii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy u 2004 r. Rozkopky bahatosharovoi paleolitychnoi stoianky Yezupil I, verkhnopaleolitychnykh stoianok Halych I ta Halych II, rozvidkovi doslidzhennia paleolitychnykh pamiatok Buhliv V, Kremenets I (Kulychivka). *NA VA IU NANU*. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2012). Serednii paleolit Podillia: pidsumky, perspektyvy, prorakhunky. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 16, 41–43 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2014). Doslidzhennia paleolitychnoi stoianky Vanzhuliv I u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*, 234–235 (in Ukrainian).

- Sytnyk, O., & Bogucki, A. (1998). *Paleolit Podillia: Velyki Hlybochok I*. Lviv, 144 s. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Koropetskyi, R., Tomeniuk, O., Lanczont, M., Kusiak, J., & Madeyska, T. (2011). New dating and geological-archaeological researches of Paleolithic site Proniatyn. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 15, 257–279 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Koropetskyi, R., Lanczont, M., Madeyska, T., & Kusiak, J. (2012). New dating of the Paleolithic layers of Kulychivka. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 16, 76–103 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Lanczont, M., Madeyska, T., Koropetskyi, R., & Tomeniuk, O. (2014). Vanzhuliv I – key Paleolithic site of Volhyn-Podillia. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 18, 172–211 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Bogucki, A., Lanczont, M., Tomeniuk, O., Koropetskyi, R., Standzikowski, K., & Mroczek, P. (2016). Mariampil V – a new Middle Palaeolithic site in Halych-Dnister Region. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 20, 221–236 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2010). Palaeolithic site Kulychivka: cultural layer IV. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 14, 17–46 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2012). Kulychivka: cultural layer III. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 16, 367–430 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2014). Late Paleolithic site Kulychivka: cultural layer II. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 18, 33–77 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Koropetskyi, R., Bogucki, A., Tomeniuk, O., Lanczont, M., Madeyska, T., Krajcarz, M., & Krajcarz, M., (2013). Multilayered Palaeolithic site Ihrovytsia I. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian Area*, 17, 22–72 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., Koropetskyi, R., & Tomeniuk, O. (2020). Evidence of spiritual culture in the Palaeolithic on the territory of the west of Ukraine. In N. Bulyk (Ed.); O. Tomeniuk (Compil.), *Spiritual culture of the population of Sub-Carpathian, Volhynian and Trans-Carpathian area from ancient times to Middle Ages (selected problems)* (p. 11–35). NAS of Ukraine, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv (in Ukrainian).
- Chabai, V., Dudnyk, D., Stupak, D., & Veselskyi, A. (2022). Poľovi doslidzhennia verkhнопалеолітичної стоianky Barmaky u m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020*, 273–278. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2019). Kharakterystyka protsesu akumulatsii druhoho kulturnoho sharu verkhнопалеолітичної стоianky Barmaky. *I Vseukrainskyi arkheolohichniy zizd. Materialy roboty*, 213–225. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2020a). Verkhнопалеолітична стоianka Barmaky u m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018*, 179–182. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2020b). Rozkopky verkhнопалеолітичної стоianky Barmaky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*, 252–255. (in Ukrainian).
- Chabai, V., Stupak, D., Veselskyi, A., & Dudnyk, D. (2020c). Stoianka Barmaky v konteksti epihravetu Serednoho Podniprovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4(37), 107–125 (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1954). Karta paleolitu URSR. *Naukovi zapysky Instytutu suspilnykh nauk AN URSR*, 2, 67–152 (in Ukrainian).
- Boguckij, A., Cyrek, K., Konecka-Betlej, K., Lanczont, M., Madeyska, T., Nawrocki, J., & Sytnyk, O. (2001). Palaeolithic loess-site Yezupil on Dnister (Ukraine) – stratigraphy, environment and cultures. *Studia Quaternaria. An interdisciplinary journal on the Quaternary*, 18, 25–47.
- Boguckij, A. B., Lanczont, M., Łacka, B., Madeyska, T., & Sytnyk, O. (2009). Age and the palaeoenvironment of the West Ukrainian palaeolithic: the case of Velyki Glybochok multi-cultural site. *Journal of Archaeological Science*, 36(7), 1376–1389. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.01.027>
- Bogucki, A., Tomeniuk, O., Sytnyk, O., & Koropetskyi, R. (2020). Main problems of the research on the Palaeolithic of Halych-Dnister region (Ukraine). *Open Geosciences*, 12(1), 791–803. <http://doi.org/10.1515/geo-2020-0029>
- Cynkałowski, A. (1961). *Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa. (in Polish).

Koropetskyi, R., Stepanchuk, V., Škrdla, P., Sytnyk, O., Bogucki, A., Southon, J., & Hoffecker, J. F. (2021). Radiocarbon Dating the Initial Upper Paleolithic on the East European Plain at Kulychivka (Western Ukraine). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 4(1), Article number 2. <https://doi.org/10.1007/s41982-021-00082-9>

Krajcarz, M.T., Krajcarz, M., Nadachowski, A., Sytnyk, O., & Bogucki, A. (2011). Nory ssaków drapieżnych ze stanowiska Ihrowica I jako przykład plejstocенських біотурбації на археологічних stanowiskach paleolitycznych. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 15, 28–34 (in Polish).

Krukowski, S. (1938–1948). Paleolit. In S. Krukowski, R. Jakimowicz, J. Kostrzewski (Eds.), *Prehistoria ziem polskich. Encyklopedia Polska, IV* (I), 1–117 (in Polish).

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Sytnyk, O., Kusiak, J., Frankowski, Z., Komar, M., Nawrocki, J., & Żogała, B. (2014a). Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site. *Quaternary International*, 326–327, 191–212.

Łanczont, M., Sytnyk, O., Bogucki, A., Madeyska, T., Krajcarz, M., Krajcarz, M. T., Koropeckyj, R., Żogała, B., Tomek, T., & Kusiak, J. (2014b). Character and chronology of natural events modifying the Palaeolithic settlement records in the Ihrovysia site (Podolia, Ukraine). *Quaternary International*, 326–327, 213–234. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.09.027>

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Mroczek, P., Hołub, B., Łącka, B., Fedorowicz, S., Nawrocki, J., Frankowski, Z., & Standzikowski, K. (2015a). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (pp. 55–458). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Łanczont, M., Madeyska, T., Sytnyk, O., Bogucki, A., Komar, M., Nawrocki, J., Hołub, B., & Mroczek, P. (2015b). Natural environment of MIS 5 and soil catena sequence along a loess slope in the Seret River valley: Evidence from the Pronyatyn Palaeolithic site (Ukraine). *Quaternary International*, 365, 74–97. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.05.035>

Łanczont, M., Madeyska, T., Mroczek, P., Komar, M., Hołub, B., Standzikowski, K., & Fedorowicz, S. (2023). Reconstruction of the environmental conditions during the earliest Palaeolithic occupations in the Podillia Upland (W Ukraine) and the formation of archaeological layers. *Catena*, 221, 106753. <https://doi.org/10.1016/j.catena.2022.106753>

Meignen, L., Geneste, J. M., Koulakovskaia, L., & Sytnik, O. (2004). Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe. *The early Upper Paleolithic beyond Western Europe*, 50–63.

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (pp. 691–835). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Sytnyk, O., Bogucki, A., Łanczont, M., & Madeyska, T. (2010). The Dniesterian Mousterian from the Velykyi Glybochok site related to palaeoenvironmental changes. *Quaternary International*, 220, 31–46.

Стаття: надійшла до редакції 01.11.2023
прийнята до друку 15.05.2024

KEY MIDDLE AND UPPER PALAEOLITHIC SITES ON THE TERRITORY OF VOLHYNIA AND PODILLIA REGION: ARCHAEOLOGICAL AND GEOCHRONOLOGICAL ASPECTS

Ruslan KOROPETSKYY¹, Andriy BOGUCKI², Olena TOMENIUK^{1,2}, Oleksandr SYTNYK¹

¹ *Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: ruskor@ukr.net*

² *Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenka Str., 41, 79007, Lviv, Ukraine,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua*

Today, the oldest stages of settlement of the territory of Ukraine by ancient people remain insufficiently studied. Along with the world-famous site of Korolevo in the Transcarpathian region, where artifacts dating back to about 1.4 million years ago were discovered, there is a large gap in information about further migrations of the ancient population on the territory of Ukraine. Results of comprehensive studies of the key Middle and Upper Palaeolithic archaeological sites of the Volhynia-Podillia territory are very important for filling this gap. The article provides their detailed characteristics, including data on the history of their discovery and research.

Based on the results of a long-term study of the key Middle and Upper Palaeolithic sites in the territory of Volhynia and Podillia region, several stages of settlement of this region by ancient people have been identified and characterized. For the Middle Palaeolithic, three settlement stages have been identified, for the period of the Middle to the Upper Palaeolithic transition – one stage, for the Upper Palaeolithic – two stages. Each of the identified stages of settlement of the region is characterized in chronological order, in particular, the results of research of the corresponding cultural layers on the key archaeological sites are presented. When characterizing each cultural horizon within the stages of settlement, a comprehensive analysis of the complex of archaeological and osteological materials from archaeological sites has been conducted, and the stratigraphic position, lithological characteristics, and absolute dates for deposits containing cultural layers are given. For each cultural horizon, the closest known analogies are also shown.

Key words: Middle and Upper Palaeolithic, key archaeological site, stratigraphy, palaeogeography, absolute age, Volhynia and Podillia region.

ПЛАНІГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РУБАНЬ

Оксана ВОТЯКОВА

Інститут археології НАН України,
пр. Володимира Івасюка, 12, 04210, м. Київ, Україна,
e-mail: oksana_votyakova@ukr.net

Досліджено планіграфію розкопу 1 стоянки Рубань, враховуючи контекст технологічного аналізу та ремонту артефактів. Основною метою визначено кореляцію даних і реконструкцію процесу обробки каменю на вказаній ділянці. Під час археологічних розкопок культурний шар досліджено на площі 126 м².

Зазначено, що аналіз планіграфії ділянки розкопу продемонстрував досить низьку щільність залягання знахідок, а також нерівномірне їхнє розподілення. Відмічено три зони концентрації матеріалу: в північній, південній та південно-східній частинах розкопаної ділянки. Констатовано, що планіграфічний аналіз артефактів за категоріями показав, що в північній зоні віднайдено найбільшу кількість нуклеусів. У південній зоні зафіксовано підвищення концентрації ядер у західній її частині та знарядь – у східній. Проте найбільша кількість останніх спостережено в південно-східній зоні. Так, у попередньому плані окреслено три окремі умовні виробничі ділянки на стоянці: дві з них (у північній і південній частинах) маркують зони розколювання кам'яної сировини, третя, локалізована у східній частині, може бути ідентифікована як місце активного використання знарядь.

Для кореляції цих спостережень використано планіграфічний аналіз ремонту, до якого було залучено 259 артефактів (30 % від усієї колекції). Частину виробів відновлено із фрагментів, а інші формують окремі блоки розколювання, у які входять нуклеуси, сколи та знаряддя. Вказано, що їхній планіграфічний аналіз підтвердив наявність на розкопі 1 виробничого комплексу, що складається із двох зон активного розколювання сировини на півночі і півдні та однієї – використання знарядь праці у східній частині, пов'язаних між собою. Зазначено, що цей зв'язок відображається в експорті заготовок/знарядь із зон розколювання до зони використання, а також заготовок/нуклеусів між обома зонами обробки кам'яної сировини.

Ключові слова: середній палеоліт, стоянка Рубань, планіграфія, ремонт.

Стоянка Рубань локалізована на схилі високої пологої ранньоплейстоценової тераси лівого берега р. Тиса, в однойменному урочищі на території колишнього кар'єру, на північно-східній околиці с. Горбки Березівського р-ну Закарпатської обл. (рис. 1), за 2 км на південний схід від стоянок Королево I, II. На пам'ятці були проведені комплексні дослідження: археологічні, геостратиграфічні та петрографічні [Вотякова, Рац, Весельський, 2023; Кулаковська та ін., 2018; Gerasimenko et al., 2019]. У 2006–2008 рр. колектив Закарпатської палеолітичної експедиції провів археологічні роботи на розкопі 1 (рис. 2). Внаслідок чого досліджено ділянку загальною площею в 126 м², де зафіксовано один компактний культурний шар *in situ* потужністю 10–15 см насичений кам'яними артефактами, який залягає у верхах перехідного горизонту від прилуцького до удайського етапів (MIS 5a–MIS 4) та датується близько 74–64 тис. років тому [Кулаковська та ін., 2018; Gerasimenko et al., 2019].

Рис. 1. Карта палеолітичних пам'яток Закарпаття
Fig. 1. Map of Paleolithic sites in Transcarpathia

Матеріали та методи. Здобута під час досліджень колекція артефактів налічує близько 1 000 знахідок. Серед них є всі категорії виробів, характерні для повного циклу розколювання та виготовлення знарядь (рис. 3). Комплекс складається із 2 пренуклеусів, 58 нуклеусів та їхніх фрагментів, 718 сколів і їхніх фрагментів, 82 знарядь та їхніх фрагментів, відбійника й ретушера, 20 уламків, 14 гальок та їхніх фрагментів, 9 із них – зі слідами розколювання. Основною сировиною для обробки (97% всієї колекції), за петрографічним визначенням Бейлі Раца, був різнокольоровий кременистий пісковик різного ступеню зернистості, який у формі гальок і зараз трапляється в нижній частині схилу, у безпосередній близькості від стоянки. Невелика кількість предметів зроблена із кременистого аргіліту [Вотякова, Рац, Весельський, 2023].

За техніко-типологічними характеристиками та моделлю розколювання індустрія Рубані належить до кола пам'яток шаранту типу Кіна, які походять із Південно-Західного регіону Франції [Bordes, Bourgon, 1951], і має аналогії в колекціях індустрій шару II стоянки Королево та II комплексу Малого Раковця IV на Закарпатті [Кулаковська та ін., 2018; Gerasimenko et al., 2019; Kulakovska, Usik, 2011].

Методика, використана в цій роботі, охоплює три етапи роботи з даними. Перший – складання загального плану розкопу 1 на основі польових креслень [Кулаковська, Усик, Вотякова, 2007; 2008]. Другий – його кількісно-якісний аналіз з урахуванням категорій

артефактів. Третій – планіграфічний аналіз даних ремонту, задля кореляції результатів попередніх планіграфічних спостережень і реконструкції більш точної моделі діяльності давніх мешканців стоянки [Вотякова, 2021]. Ремонт артефактів зроблено з використанням методичних розробок Віталія Усика [Усик, 1986, 1992].

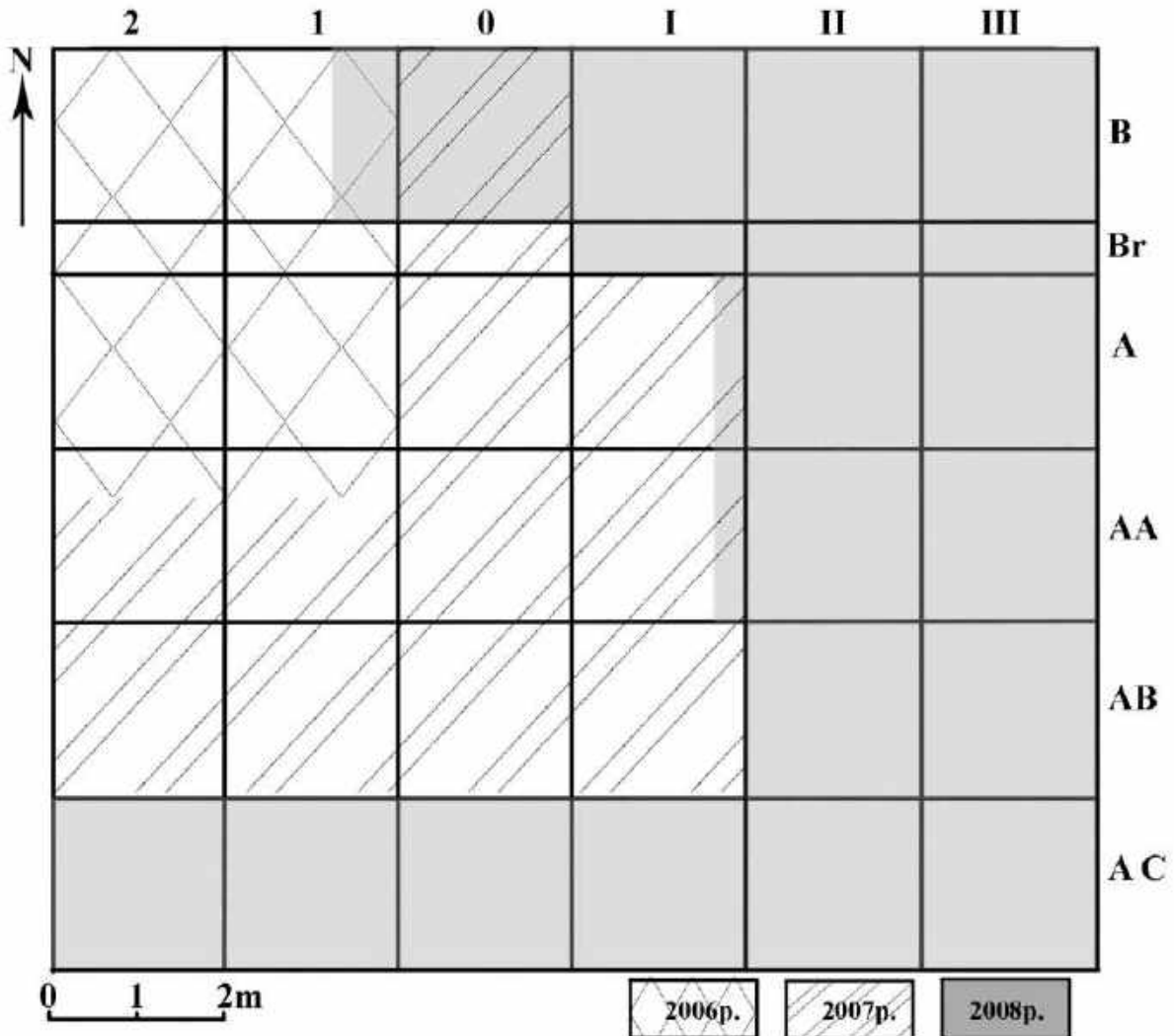

Рис. 2. Стоянка Рубань, план-схема розкопу 1

Fig. 2. Ruban' site, plan-scheme of excavation 1

Аналіз планіграфії розкопу 1 показав низьку щільність залягання знахідок: у середньому сім артефактів на квадрат, до того ж розподіляються вони нерівномірно. Виокремлюються три зони концентрації матеріалів: у північній, південній та південно-східній частинах ділянки (рис. 4). Перша, північна, зона займає три квадрати по лінії В, у її межах відмічено найбільшу кількість нуклеусів, які формують дві ділянки максимальної концентрації на квадратах В-1 та В-І. Друга – найбільша за територією розповсюдження – займає практично всю південну частину розкопу. В її західній частині зафіксовано незначне превалювання кількості ядер над знаряддями, водночас кількість останніх зростає у північно-східному напрямку по лінії квадратів АВ (див. рис. 4). Також варто зауважити, що знаряддя для обробки каменю – нуклеус – використаний як відбійник гальки, зокрема зі слідами розколювання виявлено біля або в межах північної та південної зон.

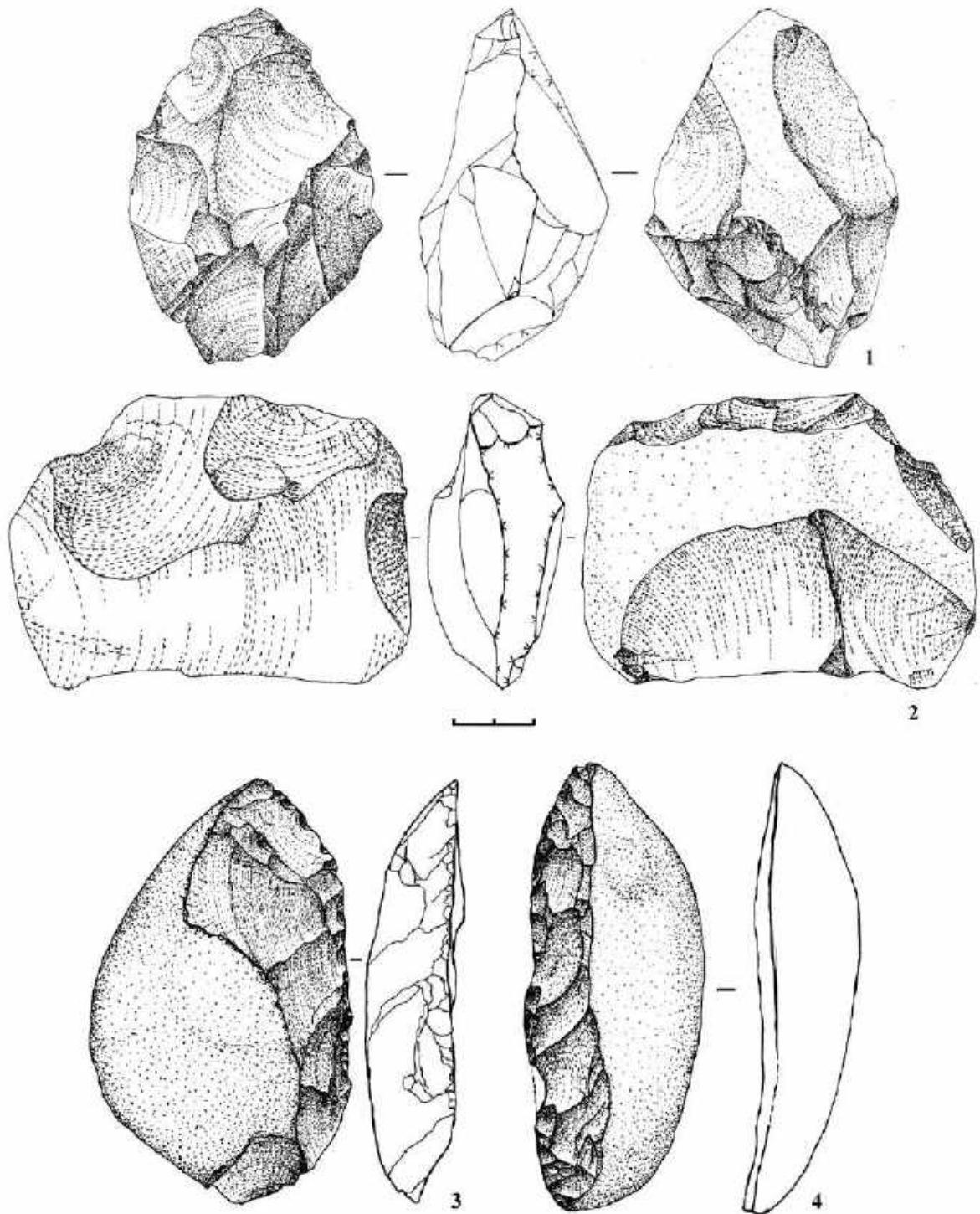

Рис. 3. Стоянка Рубань: 1-2 – нуклеуси, 3-4 – знаряддя
Fig. 3. Ruban' site: 1-2 – cores, 3-4 – tools

Найвищу концентрацію виробів із вторинною обробкою спостережено у третій, південно-східній, зоні, у квадраті АА-ІІ (див. рис. 4). Більшість із цих знарядь – скребла (див. рис. 3, 3-4), частина з них має сліди переоформлення робочого леза. Зауважу, що саме в цьому квадраті знайдено єдиний у колекції ретушер.

У попередньому плані можна окреслити окремі умовні виробничі ділянки на стоянці, дві з яких у північній і південній частинах маркують зони інтенсивного розколювання кам'яної сировини, а одна, локалізована у східній частині, може бути ідентифікована як зона активного використання знарядь.

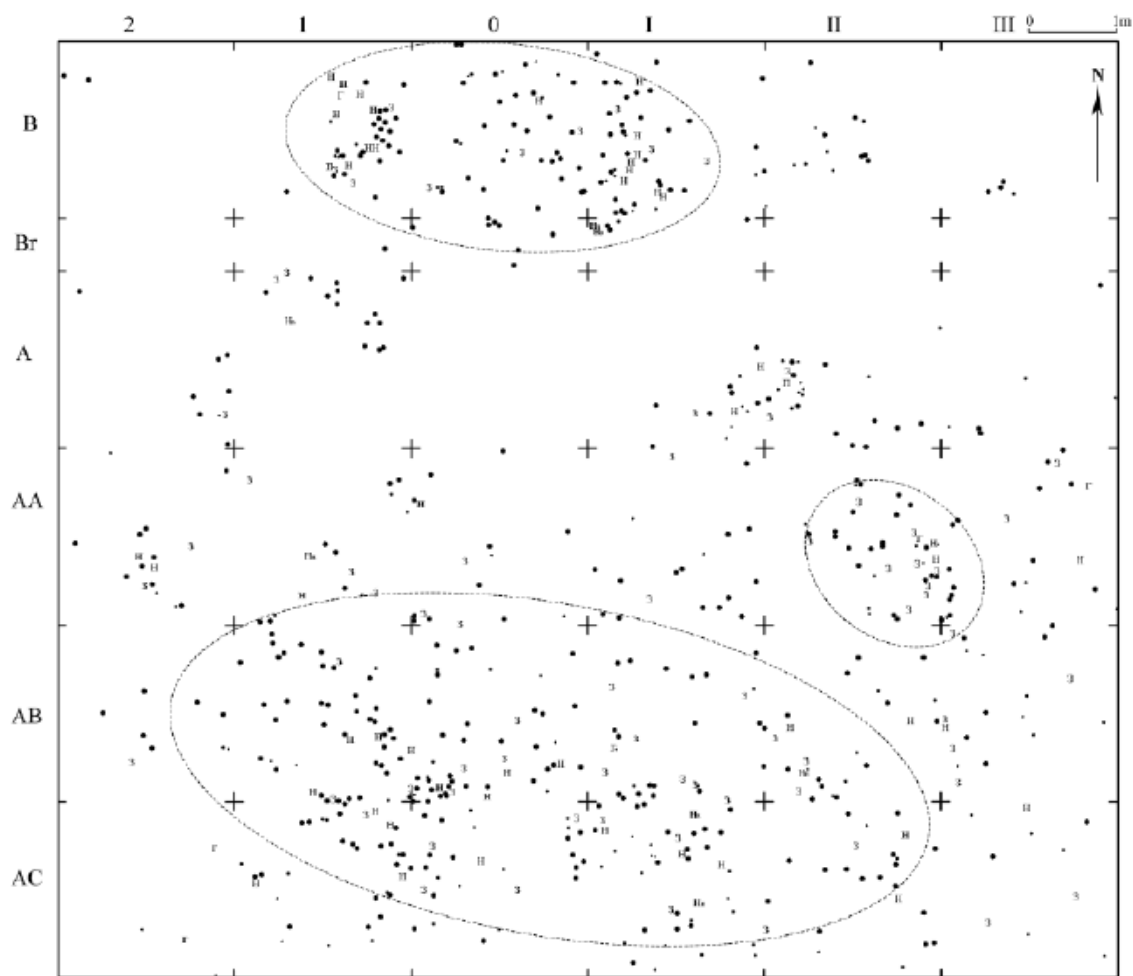

Рис. 4. Стоянка Рубань, розкоп 1, планіграфія розповсюдження артефактів. (• – луска, ● – відщеп, п – пренуклеус, н – нуклеус, нв – нуклеус на відщепі, з – знаряддя, г – галька, ⋮ – кордони зон)

Fig. 4. Ruban' site, excavation 1, planigraphy of artifacts. (• – chip, ● – flake, п – pre-core, н – core, нв – core on a flake, з – tool, г – pebble, ⋮ – borders)

Планіграфічний аналіз ремонту використано для кореляції цих спостережень. Усього до процесу ремонту було залучено 259 артефактів (30 % від усієї колекції), з них 45 виробів відновлено із фрагментів, а інші предмети формують 51 окремий блок розколювання, куди входять нуклеуси, сколи та знаряддя (рис. 5). Аналіз фрагментованих артефактів показав, що в більшості випадків вони походять з одного квадрата і часто розташовані поряд (25 артефактів), рідше – із сусідніх квадратів (15 артефактів).

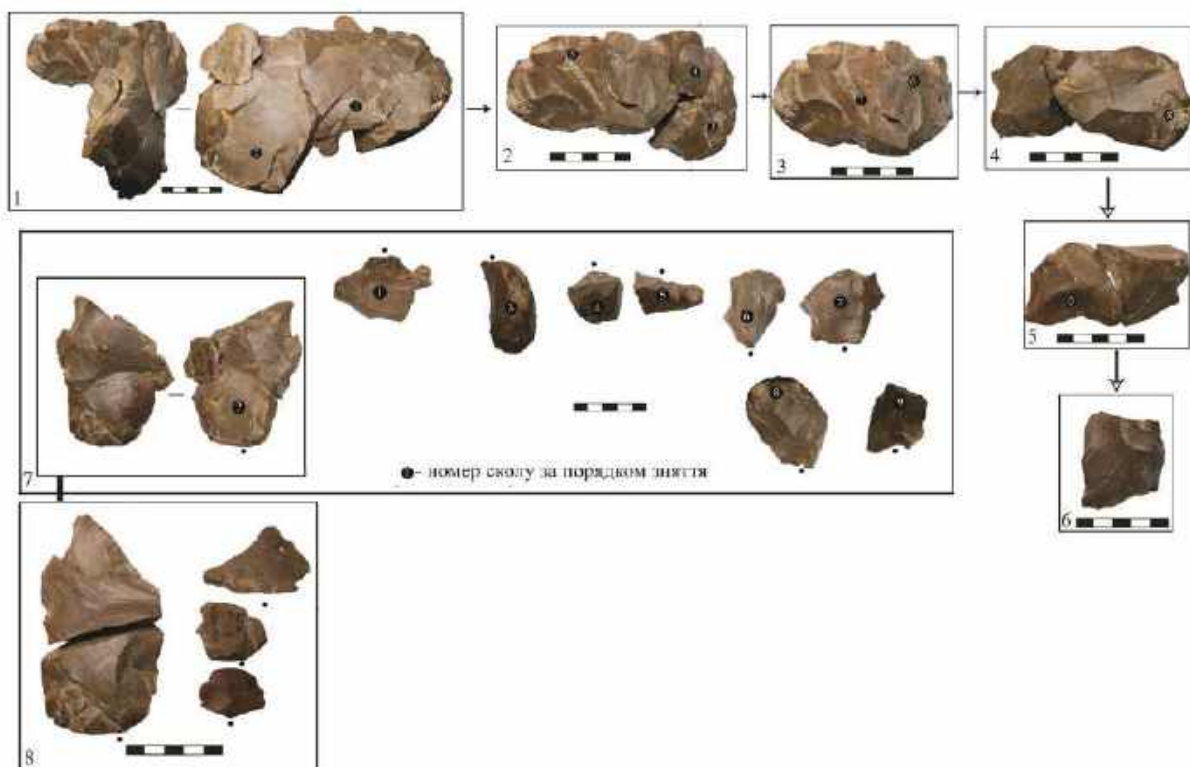

Рис. 5. Стоянка Рубань, блок ремонту: 1-5 – стадії процесу розколювання блока, 6 – нуклеус, 7 – відщепи, 8 – нуклеус на відщепі та сколи зняті з нього
 Fig. 5. Ruban' site, refitting block: 1-5 – stages of the block knapping process; 6 – core, 7 – flakes; 8 – core on the flake and flakes removed from it

Це свідчить про те, що археологічний матеріал не зазнав значного переміщення у просторі. Потрібно зазначити, що найбільше знахідок, відновлених із фрагментів, знайдено на двох ділянках активного розколювання сировини. У п'яти випадках зафіксована відстань між фрагментами в понад квадрат, у чотирьох із них це пов'язано з виробничими процесами: одна частина заготовок спостерігається в зонах розколювання сировини, а друга – в зоні концентрації знарядь. Зауважу, що дві з них були трансформовані у знаряддя вже після фрагментації. Ці випадки можуть бути інтерпретовані як експорт заготовок/знарядь до цієї зони, припускаючи їхнє подальше використання на місці. Артефакти, які формують блоки, залежно від відстані між ними й розташування на площині розкопу, поділяються на дві групи. Перша складається зі знахідок, що фіксуються або в межах двох сусідніх квадратів (8 блоків), або в одному (11 блоків), або розповсюджуються на кілька квадратів, які межують (16 блоків) (рис. 6). Загалом, планіграфія цих блоків відображає місце розколювання в межах двох зон обробки кам'яної сировини на ділянці або маркує їхні кордони. Два блоки ідентифікують місце розколювання пренуклеуса та нуклеуса у квадратах А I і II, себто в безпосередній близькості від зони концентрації знарядь. При цьому частина сколів, знята з нуклеуса, була переміщена до неї. Пренуклеус протестовано кількома сколами та залишено на місці, можливо, як «запас» сировини або як брак у зв'язку з низкою її якістю. Зауважу, що у трьох блоках також фіксується переміщення: коли нуклеус перебуває в одному місці, а знаряддя – в іншому, у межах двох зон розколювання або між ними. Друга група блоків ремонту представлена 10 склейками, у яких відстань між артефактами була понад два квадрати (рис. 7). Чотири з них

ідентифікують зв'язок між артефактами в північній і південній зонах розколювання, переважно це переміщення відщепів. В одному випадку нуклеус перебував у першій, а знятий із нього відщеп, використаний згодом як нуклеус – у другій. Інші сім блоків демонструють експорт заготовок/знарядь до східної зони концентрації знарядь у квадраті AA-II.

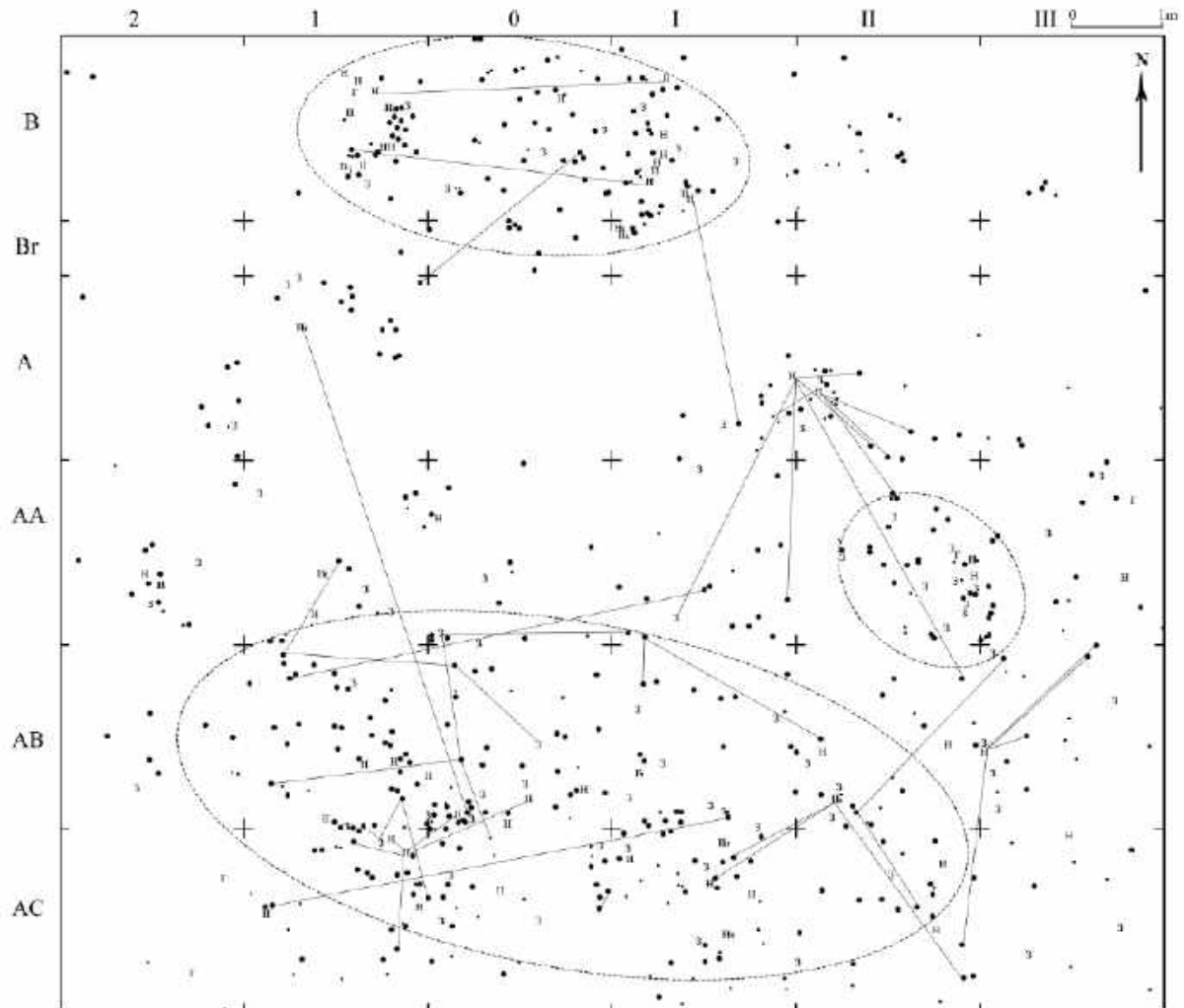

Рис. 6. Стоянка Рубань, розкоп 1, планіграфія розповсюдження артефактів та блоків ремонту. (• – луска, ● – відщеп, п – пренуклеус, н – нуклеус, нв – нуклеус на відщепі, з – знаряддя, г – галька, ⋮ – кордони зон)

Fig. 6. Ruban' site, excavation 1, planigraphy of artifacts and refitting blocks.

(• – chip, ● – flake, п – pre-core, н – core, нв – core on a flake, з – tool, г – pebble, ⋮ – borders)

Отже, одержані дані дають змогу зробити попередню реконструкцію процесів, що відбувалися на території розкопаної ділянки. Низька щільність артефактів може свідчити про короткотривалий візит давніх мешканці на територію стоянки, під час якого вони, використовуючи місцеві сировинні ресурси, провадили комбіновану діяльність, що складається з розщеплення нуклеусів, виготовлення та використання знарядь праці. Сліди цієї діяльності демонструють залишки виробничого комплексу, що складається із двох зон активної обробки кам'яної сировини на півночі й півдні та однієї – концентрації знарядь праці,

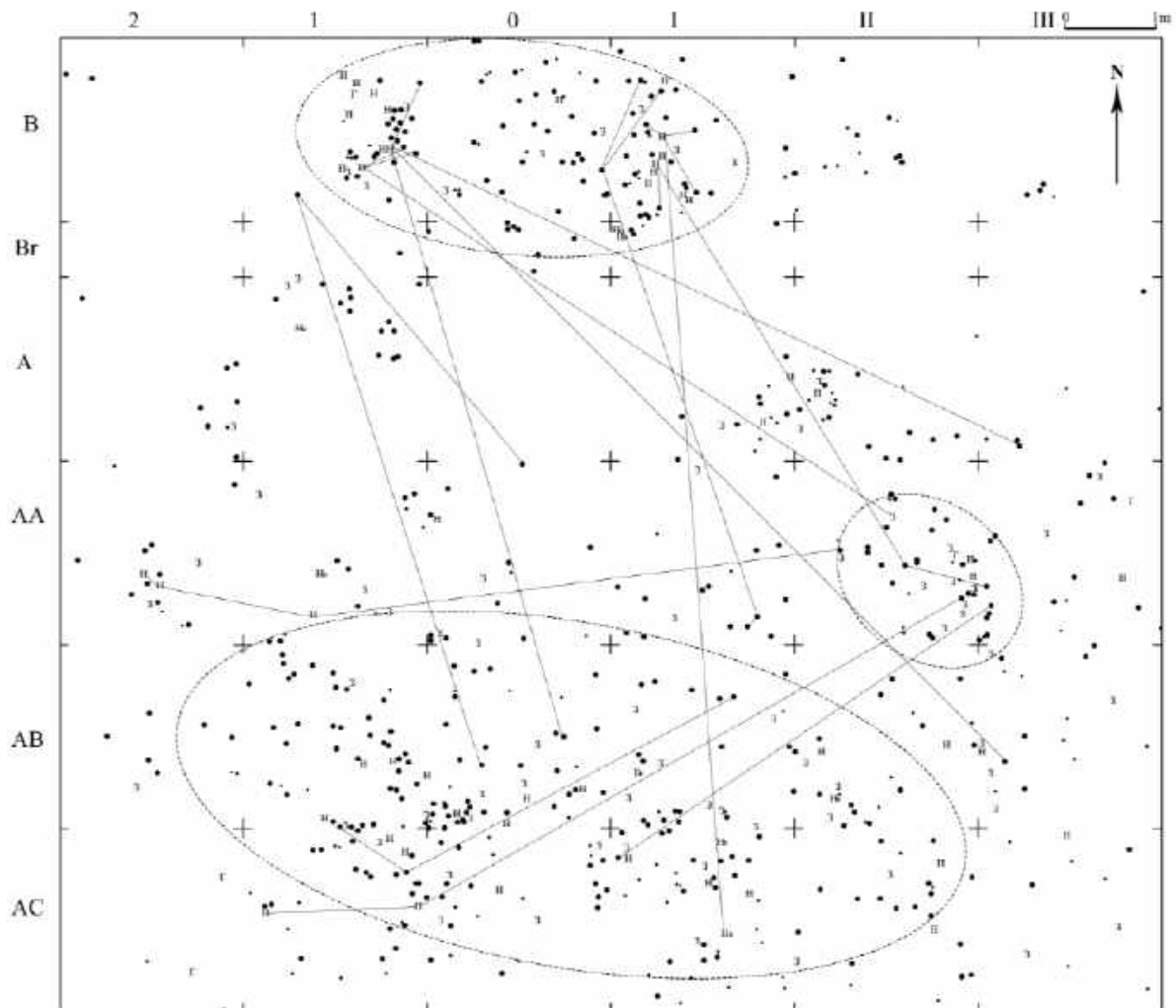

Рис. 7. Стоянка Рубань, розкоп 1, планіграфія розповсюдження артефактів та блоків ремонту (• – луска, • – відщеп, п – пренуклеус, н – нуклеус, нв – нуклеус на відщепі, з – знаряддя, г – галька, - - - кордони зон)

Fig. 7. Ruban' site, excavation 1, planigraphy of artifacts and refitting blocks (• – chip, • – flake, п – pre-core, н – core, нв – core on a flake, з – pebble, г – pebble, - - - borders)

ймовірно місця їхнього використання, у східній частині. Всі три зони пов'язані між собою двома основними рівнями взаємодії. Перший відображається в експорті заготовок/нуклеусів між зонами обробки кам'яної сировини, коли великі відщепи перемішали в іншу зону і вже там розколювали як нуклеуси. Другий демонструє експорт заготовок/знарядя із зон розколювання до зони використання, при чому їхнє оформлення/переоформлення відбувалося на місці у процесі роботи над ними, про що може свідчити знайдений на цій ділянці ретушер і знаряддя зі слідами модифікації робочого краю.

ЛІТЕРАТУРА

Вотякова, О. Л. (2021). Пам'ятки шарантського типу в середньому палеоліті Закарпаття: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія; НАН України, Ін-т археології. Київ, 15 с.

Вотякова, О., Рац, Б., Весельський, А. (2023). Дослідження палеолітичної стоянки Рубань на Закарпатті. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, у друці.

Кулаковська, Л. В., Усик, В. І., Вотякова, О. Л. (2007). *Звіт про роботу Закарпатської палеолітичної експедиції у 2007 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.

Кулаковська, Л. В., Усик, В. І., Вотякова, О. Л. (2008). *Звіт про роботу Закарпатської палеолітичної експедиції у 2008 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.

Кулаковська, Л. В., Герасименко, Н. П., Усик, В. І., Вотякова, О. Л. (2018). Середньопалеолітична стоянка Рубань у Закарпатті: стратиграфія, хронологія, індустрія. *Археологія та давня історія України*, 1(26), 7–19.

Усик, В. І. (1986). К методике реконструкции приемов первичного расщепления камня в палеолите. В *Четвертичная геология и первобытная археология Южной Сибири*. Тезисы докладов всесоюзной конференции. г. Улан-Удэ, 2–8 июня 1986 г., 1, 25–27.

Усик, В. І. (1992). О реконструкции приемов первичного расщепления камня в палеолите. *Краткие сообщения Института археологии*, 206, 100–104.

Bordes, F., Bourgon, M. (1951). Le Complexe Moustérien: Moustériens, Levallosien at Tayacien. *L'Antropologe*, 55, 1–23.

Gerasimenko, N., Kulakovska, L., Usik, V., Votiakova, O. (2019). Palaeoenvironmental changes during the Middle and Early Upper Paleolithic in the Upper Tysa Depression, Ukraine (Sokyrnytsya and Ruban' sites). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 28 (2), 275–291. <https://doi.org/10.15421/111928>

Kulakovska, L., Usik, V. (2011). Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. In P. F. Gozhik, N. P. Gerasimenko (Eds.), *The Quaternary studies in Ukraine*. Kyiv: Foliant, 129–140.

REFERENCES

Votiakova, O. L. (2021). Industries of Charantian type in the Middle Paleolithic of Transcarpathia. *Dissertation Abstracts International*. Institute of Archaeology of NAS of Ukraine. Kyiv, 15 p. (in Ukrainian).

Votiakova, O., Ratz, B., & Veselskyi, A. (2023). Research of the Paleolithic site of Ruban in Transcarpathia. *Archaeological researches in Ukraine 2022*, in press. (in Ukrainian).

Kulakovska, L. V., Usyk, V. I., & Votiakova, O. L. (2007). *Zvit pro robotu Zakarpatskoi paleolitychnoi ekspedytsii u 2007 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian).

Kulakovska, L. V., Usyk, V. I., & Votiakova, O. L. (2008). *Zvit pro robotu Zakarpatskoi paleolitychnoi ekspedytsii u 2008 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian).

Kulakovska, L. V., Gerasimenko, N. P., Usik, V. I., & Votiakova, O. L. (2018). Middle Paleolithic Site Ruban' in Transcarpathia: Stratigraphy, Chronology, Industry. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1(26), 7–19. (in Ukrainian).

Usyk, V. I. (1986). To the methodical reconstruction of the methods of primary stone splitting in the Paleolithic. In *Quaternary geology and primitive archeology of Southern Siberia*. Abstracts of reports of the All-Union Conference. Ulan-Ude, June 2–8, 1986, 1, 25–27. (in Russian).

Usyk, V. I. (1992). On the reconstruction of methods of primary splitting of stone in the Paleolithic. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 206, 100–104. (in Russian).

Bordes, F., & Bourgon, M. (1951). Le Complexe Moustérien: Moustériens, Levallosien at Tayacien. *L'Antropologe*, 55, 1–23. (in French).

Gerasimenko, N., Kulakovska, L., Usik, V., & Votiakova, O. (2019). Palaeoenvironmental changes during the Middle and Early Upper Paleolithic in the Upper Tysa Depression, Ukraine (Sokyrnytsya and Ruban' sites). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 28 (2), 275–291. <https://doi.org/10.15421/111928>

Kulakovska, L., & Usik, V. (2011). Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability. In P. F. Gozhik, N. P. Gerasimenko (Eds.), *The Quaternary studies in Ukraine*. Kyiv: Foliant. 129–140.

Стаття: надійшла до редакції 26.07.2023
прийнята до друку 16.01.2024

**PLANIGRAPHIC ANALYSIS
OF THE MIDDLE PALEOLITHIC SITE RUBAN'**

Oksana VOTYAKOVA

*Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Volodymyr Ivasyuk Ave., 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: oksana_votyakova@ukr.net*

The planigraphy of excavation 1 of the Ruban' site was studied, taking into account the context of technological and refitting of artifacts analyses. The main idea is the correlation of data and the reconstruction of the stone knapping process in this area. During the archaeological excavations, the cultural layer was investigated on area of 126 m². The analysis of the planigraphy of the site showed a rather low density of finds and their uneven distribution. There are three zones of material concentration: in the northern, southern and southeastern parts of the excavated site. Planigraphic analysis of artifacts by category showed that we have the largest number of cores in the northern zone. In the southern zone, we can see an increase the concentration of cores and tools in the western part and tools in the eastern part. However, we record the largest number of tools in the southeastern zone. So, preliminarily, three separate production zones can be outlined on the site. Two of them (in the northern and southern parts) mark zones of knapping of stone raw materials. The third zone, located in the eastern part, can be identified as a place of active use of tools. To correlate these observations, a planigraphic analysis of refitting of artifacts was used, which involved 259 artifacts (30 % of the collection). Some of the items were restored from fragments, and others formed separate reconstruct blocks of reduction, which include cores, flakes, and tools. The planigraphic analysis of these artifacts confirmed the presence of a production complex at excavation 1, consisting of two zones of active knapping of stone raw materials in the north and in the south, and one – the use of tools in the eastern part, connected to each other. This relationship is reflected in the export of blanks/tools from the stone knapping zones to the use zone, also blanks/cores between the two stone knapping zones.

Key words: Middle Paleolithic, Ruban' site, planigraphy, refitting.

КЕРАМІКА КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ З РУДНИК: СПРОБА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Андрій ГАВІНСЬКИЙ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: andrham@ukr.net

Зазначено, що на карті поширення південно-східної групи культури лійчастого посуду «білою плямою» виступає басейн верхньої течії Дністра. Вказано, що серед кількох десятків відомих пунктів, представлених окремими та випадковими знахідками, досить мало поселень підтверджено археологічними дослідженнями. Доведено, що такий стан вивчення давав змогу розглядати цю територію як малозаселену з тимчасовими невеликими селищами, проте, за останніх кілька років ситуація кардинально змінилася.

На основі дослідження «периферії» Прикарпаття як з польської, так і з української сторони показано, що тут наявні центральні довготривалі поселення з господарською округою та могильниками: Павлосьов, Сколошов, Которини. Підсумовано, що у цьому південно-східному регіоні, розташованому на природних шляхах уздовж верхів'я річок Вісла та Дністер, відбувалися дещо інші культурні процеси, пов'язані з хронологією та імпульсом східної групи. Зауважено, що перегляд колекції кераміки із Рудник буде доповненням до розуміння цих процесів.

Незважаючи на досить невелику кількість матеріалів, представленої кількома десятками одиниць, все ж таки ця збірка дозволяє здійснити її типологічно-хронологічний аналіз. Серед наявних характерних форм виділяються лійчасті горщики типу В, масивні кухонні посудини, амфори, черпаки з ручками *ansa lunata*. Орнаментация не вирізняється особливою різноманітністю, перевагу становить прямокутний стовпчик. Разом з тим, помічені специфічні мотиви «риб'ячої луски» та «гусенички», а також елементи баальберзького стилю і баденської культури. Проведені аналогії кераміки дозволяють визначити час існування поселення Рудники в межах 3 500–3 300/200 BC.

Ключові слова: верхів'я Дністра, культура лійчастого посуду, східна група, лійчасті горщики, трипільська культура.

Поселення культури лійчастого посуду (КЛП) в Рудниках належить до перших досліджених пам'яток цієї культури у верхів'ях Дністра. Недостатня вивченість цього регіону, часто звужує розуміння поширення КЛП у південно-східному напрямі, обмежуючись басейном Західного Бугу, де розкопано ключові поселення. Проте, окремі збірки колекцій, випадкові знахідки, спорадичні пошукові роботи все ж засвідчують про присутність на цих теренах представників КЛП. Про важливість вивчення КЛП у верхів'ях Дністра, особливо на пограниччі з трипільською культурою, чи не вперше почав говорити Анджей Пелісяк [Pelisiak, 2005, s. 36; 2008, s. 402].

Серед підтверджених дослідженнями поселень у Наддністрянщині можна назвати такі пункти, як Майничі [Сухулік, Нрыбовуць, Machnik, 2006, p. 178, 187, 189, fig. 15; 27, 3–5], Тростянець [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rogoziński, 2015], Ілів [Русанова, Тимошук, 1988, с. 46] та Которини [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014]. До цього короткого переліку також належать і Рудники [Конопля, 1985]. Розкопки найбільш крайнього поселення у Которинах у сусідстві з трипільською культурою показали, що тут відбувалися дещо інші процеси розвитку КЛП, ніж у Західному Побужжі.

Результати досліджень населення у Рудниках попередньо опубліковані [Конопля, Гавінський, 2013] й неодноразово згадувалися у літературі як одна з пізніх пам'яток КЛП у верхів'ях Дністра [Rybicka, 2017, s. 84; Rybicka, Verteletsyky, 2019–2020, p. 156]. Воно належить до височинного типу, знаходиться на мисоподібному уступі правого берега р. Нежухівка, лівої притоки Дністра. Насичений уламками кераміки культурний шар та рештки трьох глиняних жител вказують, що це було центральне поселення у цьому мікрорегіоні.

Опублікована колекція кераміки частково втрачена і ґрунтується здебільшого на архівних матеріалах. Перегляд вцілілої збірки дає змогу уточнити її морфологію, стилістику та хронологію. Принагідно потрібно відзначити, що у Рудниках є ще один енеолітичний горизонт, уламки посуду з якого характерні для маліцької чи волино-люблінської культур.

Більшість фрагментів посуду КЛП із Рудник має поганий стан збереження, переважно із відшарованою поверхнею, маркою на дотик сірого і чорного кольорів. На окремих предметах помітні рештки лощеного ангобу коричневого кольору. У зламах стінок, товщиною 0,7–1,1 см, помітна домішка мікрочасток шамоту, рідше піску. Значна частина уламків із зовнішньої та внутрішньої стороін мають пустоти, можливо від піску.

Серед характерних знахідок виділено 21 вінце, які належать до різних типів посуду. Найчисельнішою є колекція лійчастих горщиків типу В, згідно з класифікацією Александра Косько [Koško, 1981, s. 26–32]. Зважаючи на фрагментарність деяких предметів, важко виокремити їхні підтипи. Окремо виступають вінця зі збереженим профілем із зломом у місці короткої гостро профільованої шийки. Зважаючи на параметри, чотири високі вінця можна віднести до підтипу 1В3. Вони мають рівні стінки та округлі краї діаметрами 18 см (рис. 1, 1). Один із цих горщиків у верхній частині був орнаментований прямокутним стовпчиком (рис. 1, 4), інший – двома рядами горизонтальної гусенички (рис. 1, 3).

Два низькі лійчасті вінця мають опуклі стінки діаметрами 16 і 20 см й наближені до типу 1В2 (рис. 1, 6; 2, 2). В одного з них зрізаний з середини край. Усі інші знахідки загально можна віднести до лійчастих горщиків (рис. 1, 5; 2, 1–9). Вони мають прямі (рис. 2, 1, 3, 4, 6, 7), опуклі (рис. 1, 5; 2, 5) та увігнуті стінки (рис. 2, 8, 9). Останні з них мають косо зрізані назовні краї і можуть бути зараховані до горщиків моздіжоватих [Koško, 1981, s. 26] із прямим корпусом, із злегка s-подібним профілем. Лише один виріб був орнаментований штампом овальної форми (рис. 1, 5).

Наступну групу становлять лійчасті горщики з потовщеними вінцями у кількості 6 екземплярів діаметрами 24–30 см. Як правило, вони мають низькі розхилені на зовні вінця з потовщеними витягнутими краями, округлого (рис. 3, 1, 2) та косо зрізаного профілю (рис. 3, 3–5). У місці переходу в шийку вінця зміцнені круговим пластичним пружком. Усі вироби орнаментовані на поверхні валиків у вигляді округлих, чи не окресленої форми штампами. У двох випадках також були прикрашені й краї вінець (рис. 3, 1, 4). Один пружок сформований арковим мотивом (рис. 3, 3).

Про наявність інших форм посуду робити висновки важко. Із наявного фрагменту ручки *ansa lunata* можна стверджувати, що тут також були й черпаки (рис. 4, 5). Можливо, до цього типу начиння також належить фрагмент стінки опуклобокого корпусу діаметром 11 см орнаментованого дворядним зигзагом (рис. 4, 6).

Збережені вуха (5 екземплярів) могли належати амфорам. Вони фрагментовані, лише одне ціле, гостроколінчастої форми, ще один предмет належав посудині малих розмірів (рис. 3, 1; 4, 1–4).

У цій збірці порівняно багато стінок (чотири одиниці) прикрашених пластичними дужками. Дві з них сформовані у формі тонкого пружка (рис. 3, 6, 7), інші масивніші (рис. 3, 8, 9). Зазвичай такою декорацією прикрашалися плечики лійчастих горщиків. Ще одна стінка орнаментована паралельними рядами «нігтя».

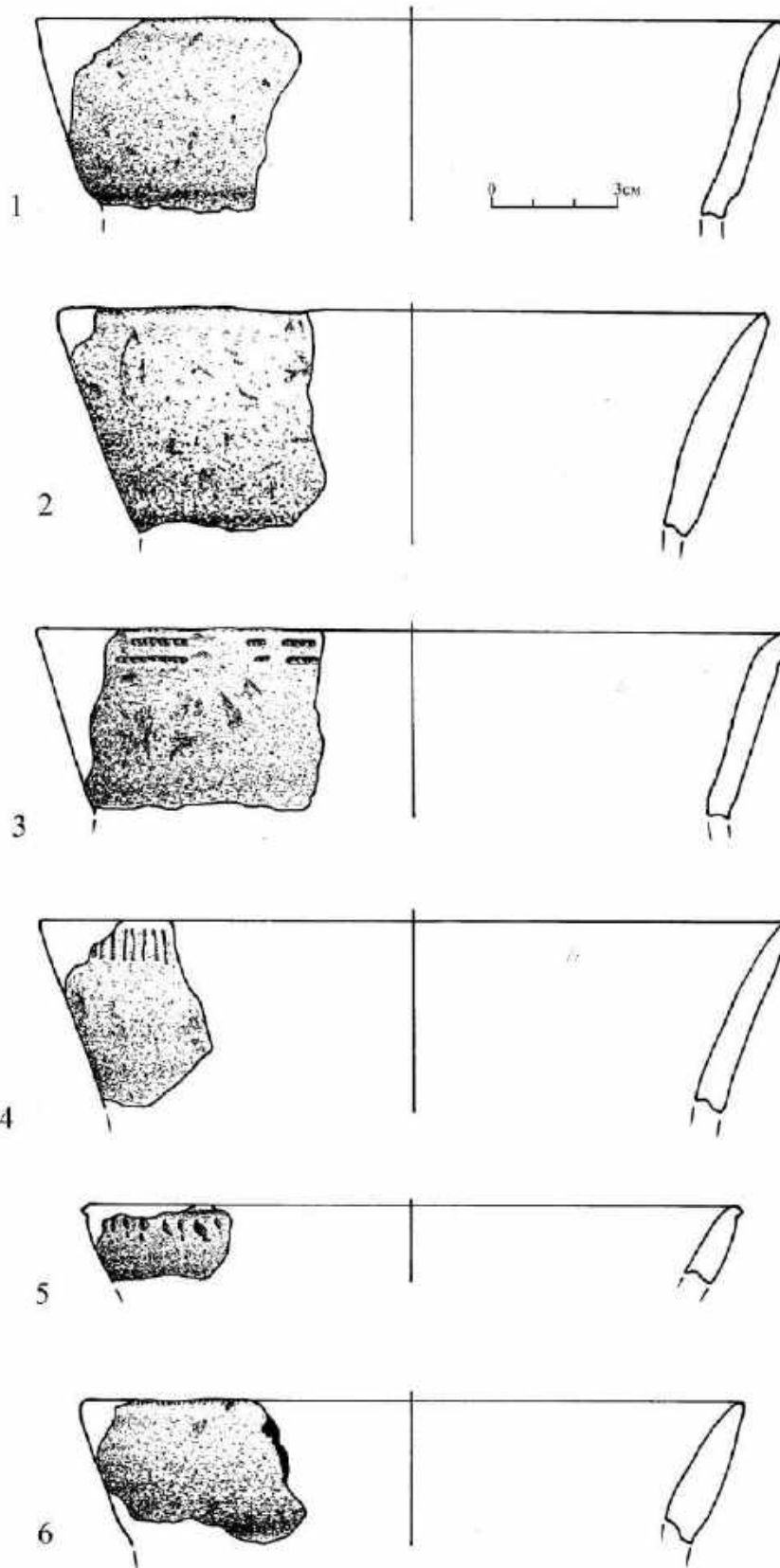

Рис. 1. Рудники. Вiнця лiйчастих горщикiв
Fig. 1. Rudnyky. Rims of the funnel-beaker pots

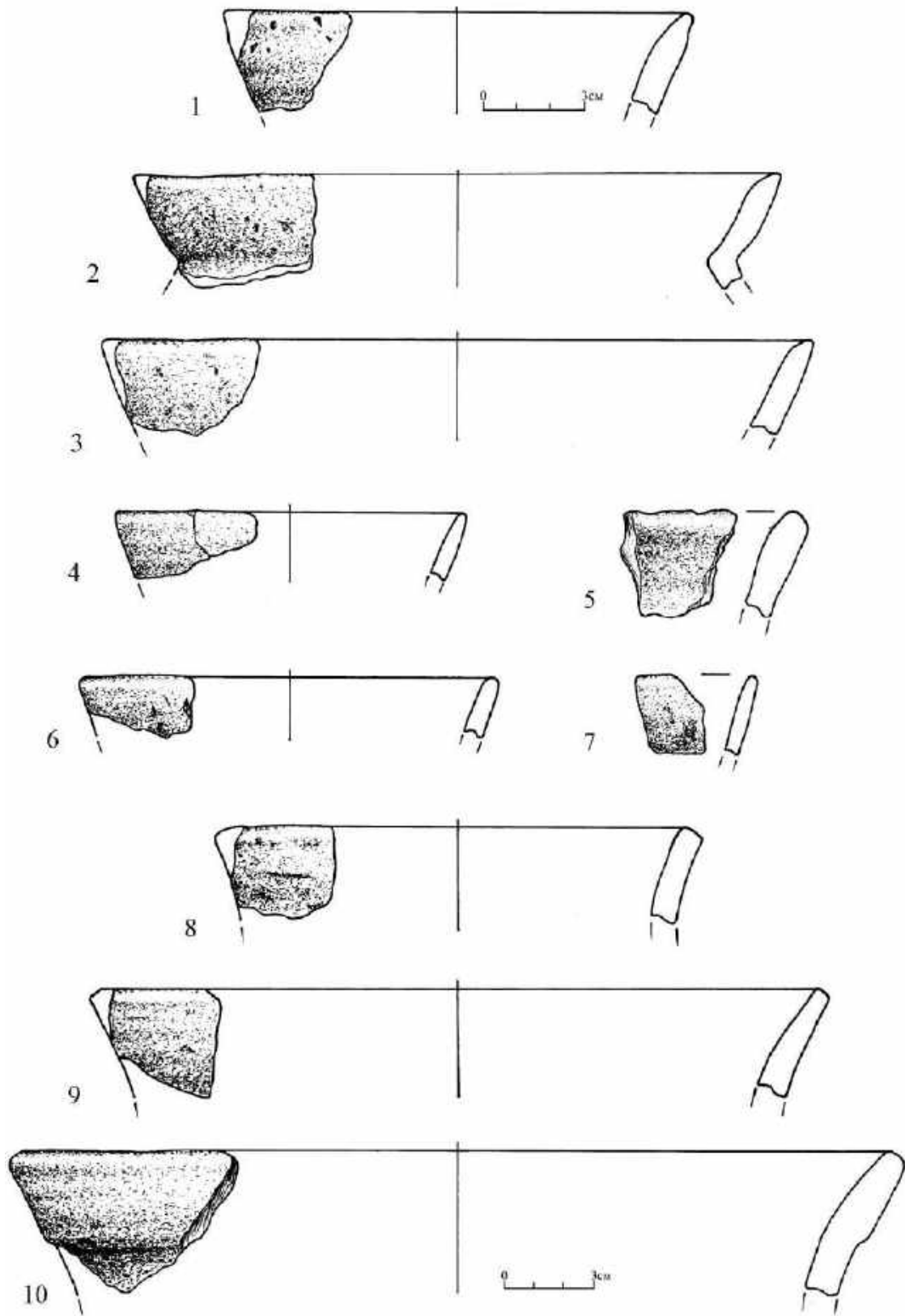

Рис. 2. Рудники. Вінця лійчастих горщиків
Fig. 2. Rudnyky. Rims of the funnel-beaker pots

Роздрібненість форм посуду та обмежений набір орнаменталії ускладнюють стилістико-хронологічний аналіз знахідок. Відсутність багато розбудованої орнаменталії відрізняє цю збірку від таких реперних пам'яток південно-східної групи КЛП, як Бронюціци, Грудека, Зимного та ін. у класичній їх фазі, де присутні елементи зигзагу, дво та тризубого гребінця, борозенкової смуги, чи шнуру. Зубожіння орнаментики типове для пізніх етапів як південно-східної, так і східної груп КЛП [Włodarczak, 2006, s. 53]. Водночас можна стверджувати, що у Рудниках присутній елемент східної групи, який проявляється у значній кількості лійчастих горщиків типу В та орнаменті прямокутного стовпчика. Важливо відзначити, що подібна статистична перевага лійчастих горщиків над «ворковатими» спостерігається також й у Которинах, де яскраво присутній прояв східної групи КЛП [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 206, 256]. Щоправда, мотив прямокутного стовпчика не може бути чітким хронологічним показником, адже він має досить значний період застосування [Papiernik, Rybicka 2002, s. 141]. Подібне можна сказати й про горщики із потовщеними вінцями, які присутні у різних групах КЛП. Відзначимо лише те, що для таких посудин, поширених у південно-східній групі, притаманний арковий стиль формування кругових пружків [Włodarczak, 2006, ryc. 17; Chmielewski, 2015, s. 79], що відзначено на одному з виробів із Рудник (рис. 3, 3).

Певною підказкою до встановлення часових меж є фрагмент вінець прикрашеної під краєм двома горизонтальними рядами т. зв. гусенички або «специфічної борозенкової смуги», яка на думку А. Косько є проявом пізнього етапу вюрецької фази. Походження такої техніки відтискання (повздовжні відтиски палички, на яку намотано шнур) він пов'язує з пізніми групами трипільської культури [Koško, 1988, s. 103]. Подібні приклади орнаменталії на поселеннях КЛП маємо із Прикарпатського Павлосьова 52, датованого часом 3 650–3 400 BC, де «гусеничка» нанесена на опуклих вінцях горщиків [Rybicka, Król, Rogoziński, 2014, s. 220, 232, ryc. 66, tabl. X, 3], Которин із другої фази заселення, кінця IV тис. BC [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 265, 270, ryc. XL, 4] та Пясок Вельких з Люблінської Височини, датованих 3 600–3 350 BC [Dobrzyński, 2011, s. 78, ryc. 10, 10], щоправда на останніх із двох поселень цей орнамент виконаний у формі широкої смуги. Більш наближені приклади походять із Лежниці, де також є дворядна «гусеничка» та у поєднанні з зигзагом. Хронологічно матеріал із цього поселення може відповідати другій фазі Грудека (3 400–3 100 BC) і репрезентувати останню чверть IV тис. BC [Rybicka, Havinskyj, Pasterkiewicz, 2019, s. 46, tabl. IV, 7; V, 9; VI, L 4, 6].

Серед колекції кераміки із Рудник виділяється чимало стінок горщиків прикрашених пластичними пружками в баальберзькому стилі, які мають досить широку хронологію застосування – 4 100–3 350 BC [Włodarczak, 2006, s. 49]. Те ж саме можна сказати й про знахідку ручки *ansa lunata* від черпака, що становить одну з головних ознак південно-східної групи КЛП і побутує практично впродовж усього часу існування цієї групи [Włodarczak, 2006, tabl. 52]. Найближчі знахідки черпаків походять із Которин із ями № 27, датованої часом 3 530–3 330 BC [Havinskyj, Pasterkiewicz, 2013, s. 91].

Поодинокими є аналогії до стінки прикрашеної «нігтем», чи у вигляді т. зв. «риб'ячої луски». Найближчою за відстанню є знахідка із Винник-Лисівки, поселення якого датується часом 3 550–3 350 BC [Havinskyj, Rybicka, Król, 2021, s. 16, tabl. 1; Hawinskyj, Rybicka, 2021, tabl. 22, 5].

Кілька таких стінок відомо із Зимного [Захарук, 1953, табл. XI, 11]. Серія інших знахідок походить із поселень південно-східної групи КЛП, з району Люблінщини: Грудек [Zawiślak, 2013a, tabl. IV, 18], Шумов [Zawiślak 2013b, s. 241, tabl. II, 22] та Хрущов Колонії [Gurba, 1956, s. 38, ryc. 21] із керамічними рисами «класичної» фази – 3 650–3 300/100 BC. Цікаво, що автор опрацьовуючи колекцію посуду з Шумова, вирізняв й елементи східної групи, а загалом колекцію датує часом 3 650–3 350 BC [Zawiślak 2013b, s. 241]. Ще дві посудини, прикрашені подібним орнаментом знайдено далеко на північному заході, на поселенні східної групи Вількостово 23/24, датованого часом 3 500–3 350 BC [Rzepecki, 2014, ryc. 5.34, 17; 5.62].

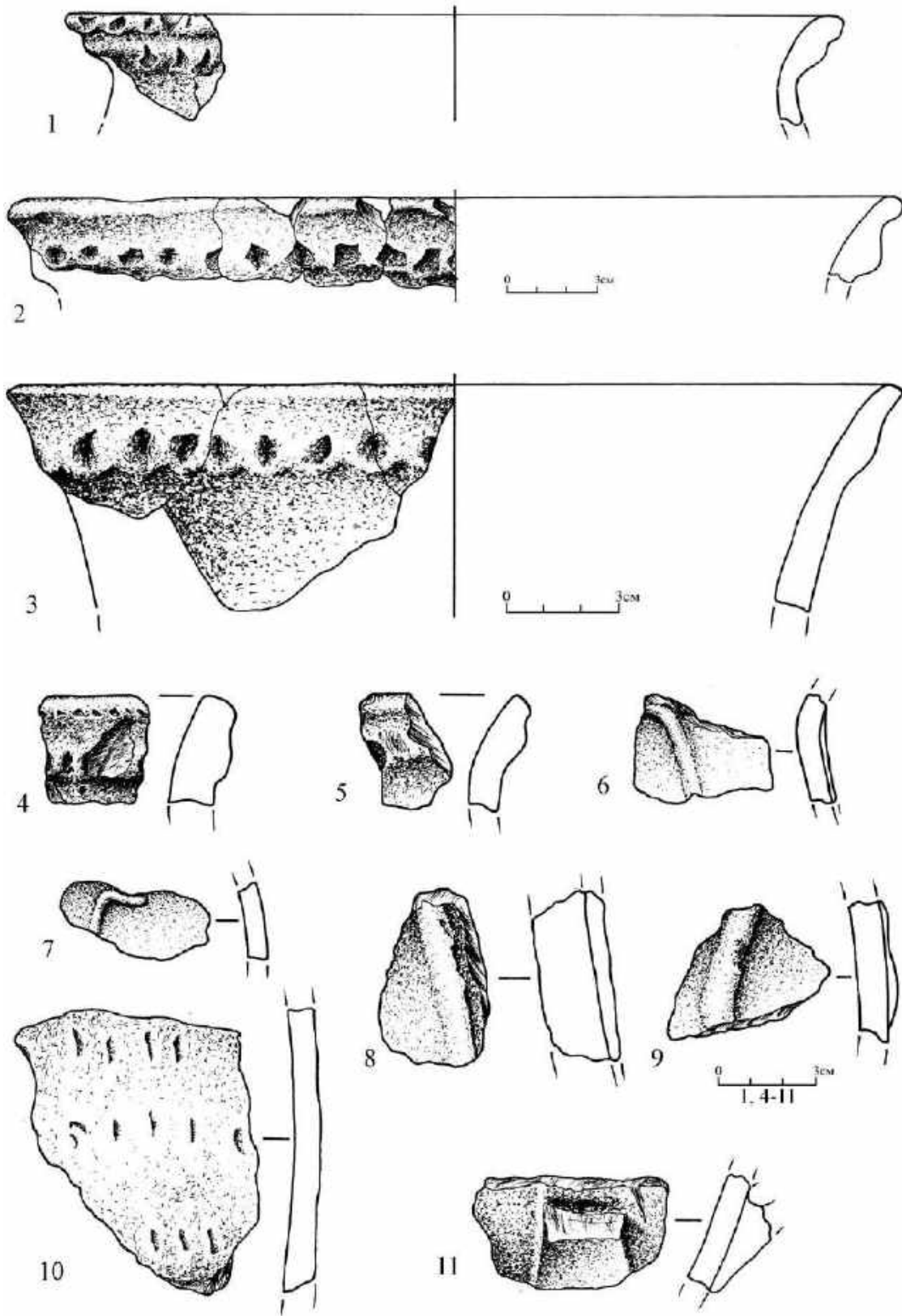

Рис. 3. Рудники. Фрагменти посуду
Fig. 3. Rudnyky. Fragments of ceramic ware

Серед керамічних виробів південного-східної групи КЛП практично не відомо посуду з прикрашеними стінками тулуба мотивом широкого горизонтального зигзагу. Фрагмент стінки із Рудник може бути частиною черпака.

Значна кількість багато орнаментованих черпаків, центральну композицію якого становить зигзаг, походять із пізньотрипільських пам'яток Волині, датованих часом приблизно з 550–3 300/200 BC. Щоправда, цей орнамент виконаний у борозенковій техніці [Pasterkiewicz, et al., 2013; Гавінський, Яковишина, 2022, с. 82–95]. Подібні лінійно ритовані гострозубі зигзаги трапляються у баденській культурі, зокрема на поселенні Глинсько: з 550–3 350 BC [Šebela, 2007, obr. 41, 21; 82]. У південно-східній групі подібно прикрашена стінка походить із реперної пам'ятки Бронюціці, фаза II з 650–3 500 BC [Kruk, Milisauskas, 1990, fig. 6, 4; Włodarczak, 2006, tabl. 16].

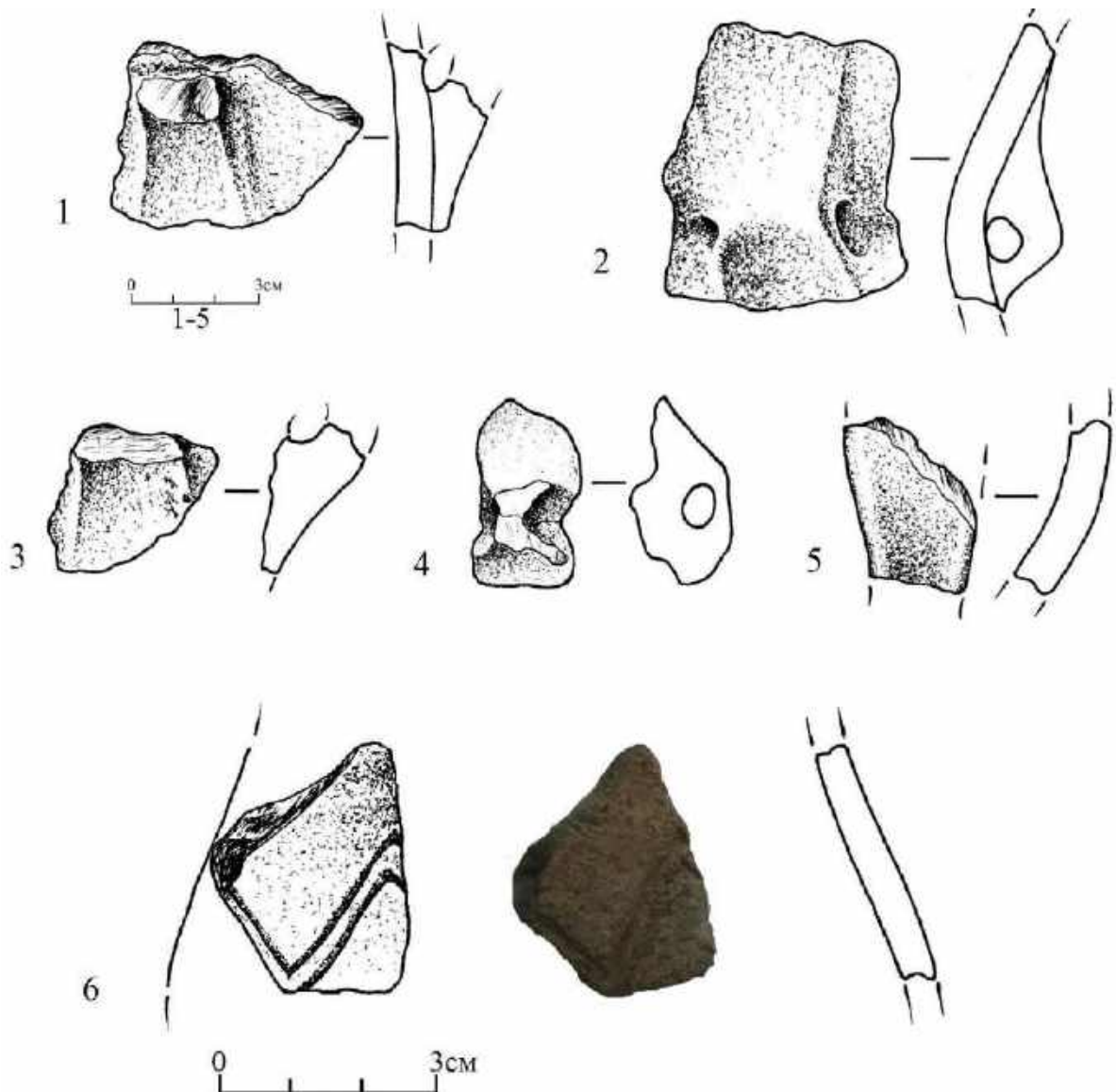

Рис. 4. Рудники. Фрагменти посуду
Fig. 4. Rudnyky. Fragments of ceramic ware

Ще порівняно не так давно, маловивчений регіон Прикарпаття, як із польської, так і з української сторони, розглядався вченими як периферія південно-східної групи КЛП з

тимчасовими невеликими поселеннями [Valde-Nowak, 1988, s. 27; Пелешин, 1999, с. 104; Zych, 2008, s. 159]. Проте, дослідження останніх років показали, що ця територія, яка була на шляху між бережжями Балтійського та Чорного морів уздовж річок Вісла та Дністер [Косько, 1994, с. 17], активно заселялася представниками КЛП, свідченнями чого є довготривалі центральні селища з господарською округою та могильниками навколо них [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014; Rybicka, Król, Rogoziński, 2014; Król, et al., 2014; Król, 2018]. Рання хронологія таких поселень, як Павлосьов, Сколошов і особливо Которини свідчить про те, що заселення цієї території відбулося досить швидко бл. 3 700/600 BC, а можливо навіть раніше, ніж у Західному Побужжі [Rybicka, 2017, s. 26]. Аналіз збірок керамічного посуду цього регіону демонструє значну частку елементів східної групи, зокрема наявність лійчастих горщиків із високими вінцями прикрашеними прямокутним стовпчиком.

Хронологічно Рудники можуть вклатись у час 3 500–3 300/200 BC. Щоправда, у представленій збірці практично немає орнаментованих лійчастих горщиків, на відмінну від Которин, де кількість прикрашених начинь становить 75 % [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 206]. Звичайно, що мала вибірка із Рудник не може бути підставою для узагальнень щодо усієї пам'ятки. Таке спостереження не стосується інших начинь, насамперед кухонних горщиків із багато орнаментованими потовщеними вінцями. Як зазначають Александр Косько та Мажена Шмідт, «кераміка з ошадливим орнаментом» є типовою для східної групи КЛП, зокрема стилю Пікутково, який активно розповсюдився на широкі терени в час 3 700/3650–3 500 BC, а на деяких поселеннях зберігся й до пізнішого часу та визначається дослідниками як «периферійний архаїзм» [Koško, Szmyt, 2019–2020, p. 222, 229]. Можливо, що Рудники є свідченням консервативності цього східного елемента у південно-східній групі КЛП. Така ситуація не є поодиноким. Попереднє вивчення фондової колекції з Ілова, що на березі р. Іловець, лівосторонньої притоки Дністра, демонструє подібність до збірки з Рудник.

Потрібно наголосити на ще одному важливому моменті. На пам'ятках верхів'я Дністра більше присутні елементи баденської культури, яких практично немає на інших пам'ятках південно-східної групи за винятком Західної Малополющі. Такі риси є у Которинах, а деякі елементи можуть бути й у Рудниках, зокрема стінка прикрашена зигзагом. Сюди ж можна зарахувати посудину, суцільно декоровану пластичними гудзками [Конопля, Гавінський, 2013, рис. 7, 8].

Очевидно, що ця група пам'яток активно контактувала з трипільською культурою, адже практично на кожному з поселень КЛП знайдено імпорти: Которини, Рудники, Ілів, Павлосьов, Сколошов, Янковіци та ін. Очевидно, що від трипільців представники КЛП отримували й високоякісний туронський кремій, поклади якого зафіксовані у верхів'ях Гнилої і Золотої Лип [Конопля, 1998, с. 153]. Контакти між обома культурами тут були досить інтенсивні й сягали глибоко трипільського середовища. Цілі посудини та окремі уламки кераміки КЛП фіксуються в районах середнього Дністра та р. Прут: Більшівці, Жванець, Бринзени-Циганка, Костешти IV. Важливо, що більшість з них мають прямі аналогії східної групи КЛП [Rybicka, 2017, s. 43–53; Гавінський, Яковишина, 2022, с. 98–101].

Поселення КЛП у Рудниках є одним із небагатьох, досліджених у Верхньому Дністрі. Поруч із іншими воно є важливим для вивчення процесу розселення КЛП, взаємозв'язків із південними та східними сусідами, хронології та ін.

ЛІТЕРАТУРА

- Гавінський, А., Яковишина, Я. (2022). *Культури Трипілья та лійчастого посуду як приклад контактів енеолітичних спільнот*. Львів.
- Захарук, Ю. (1953). Археологічні дослідження на Волині в 1952 р. *Звіт про роботу Волинської експедиції*. Науковий архів Інституту археології НАН України, №1952/26. Львів, 67.
- Конопля, В. М. (1985). Исследования в северо-восточном Предкарпатье. *Археологические открытия 1983 года*, 293–294.

Конопля, В. (1998). Класифікація крем'яної сировини заходу України. *Наукові записки. Львівський історичний музей, VII*, 139–157.

Конопля, В., Гавінський, А. (2013). Поселення культури лійчастого посуду Рудники в північно-східному Передкарпатті. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 37–54.

Косько, А. (1994). О роли днестровського пути в контактах раннеземледельческих культурных обществ в бассейне Балтийского и Черного Морей. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.е. – V в. н.е.*, 17–18.

Пелецишин, М. (1999). Культура лійчастого посуду. *Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат, I*, 103–110.

Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. (1988). *Отчет о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1987 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, №1987/111. Москва, 168.

Chmielewski, T. (2015). Znaleźiska ceramiczne. Wytwórczość ceramiki i jej codzienne użytkowanie. *Pliszczyn. Eneolityczny kompleks osadniczy na Lubelsszczyźnie*, 61–106.

Сыһу́льк, V., Hrybovyč, R., Machnik, J. (2006). Archaeological excavations in the Majnyc village in the upper Dnister river valley. In K. Harmata, J., Machnik, & L., Starkel (Eds.), *Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from neolithic to early mediaeval period. Results of the research the polish-ukrainian expedition. Pt. 1*, 162–189.

Dobrzyński, M. (2011). Dom i otoczenie na podstawie osady kultury pucharów lejkowatych w Piaskach Wielkich, pow. Świdnik, woj. Lubelskie. *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu*, 67–81.

Gurba, J. (1956). Stanowisko kultury czas lejkowatych w miejscowości Chruszczów Kolonia powiat puławski. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska, Sectio, XI/2*, 33–42.

Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W. (2013). Obiekt kultury pucharów lejkowatych na stanowisku “Grodzisko III” w Kotorinach, rejon Żydaczów, Ukraina. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 75–96.

Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W., Rogoziński, J. (2015). Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na osadach kultury pucharów lejkowatych w Trościańcu koło Mikołajowa i Otynewyczach koło Żydaczowa, lewe dorzecze górnego Dniestru. *Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, XXXVI*, 241–257.

Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W., Rybicka, M. (2014). Kotoryny, rej. Żydaczów, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, 167–283.

Havinskyj, A., Rybicka, M. (2021). *Konstrukcje budowlane kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska Winniki-Lisiwka na zachodniej Ukrainie*. Rzeszów.

Havinskyj, A., Rybicka, M., Król, D. (2021). Radiocarbon dating of the Funnel Beaker culture settlement in Vynnyky-Lisivka (Western Ukraine). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 42*, 15–24.

Koško, A. (1981). *Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*. Poznań.

Koško, A. (1988). *Osady kultury pucharów lejkowatych w Inowrocławiu-Mątwach woj. Bydgoszcz, stanowisko I*. Inowrocław.

Koško, A., Szymt, M. (2019–2020). Pottery of Pikutkowo type in the Funnel Beaker culture: characteristics, dispersion and context. *Baltic-Pontic Studies, 24*, 220–245.

Król, D. (2018). Studia nad osadnictwem kultury pucharów lejkowatych na lessach Podgórze Rzeszowskiego i Doliny Dolnego Sanu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXIX*, 39–55.

Król, D., Rybicka, M., Rogoziński, J., Sznajdrowska, A. (2014). Obrządek pogrzebowy kultury pucharów lejkowatych w grupie południowo-wschodniej na przykładzie stanowisk w Skołoszowie 7 i Szczytnej 6. *Наукові Студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 7*, 62–78.

- Kruk, J., Milisauskas, S. (1990). Radiocarbon dating of neolithic assemblages from Bronocice. *Przegląd archeologiczny*, 37, 195–228.
- Papiernik, P., Rybicka, M. (2002). *Annopol. Osada kultury pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim*. Łódź.
- Pasterkiewicz, W., Pozikhovski, A., Rybicka, M., Verteletskyi, D. (2013). Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu badńskiego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 251–292.
- Pelisiał, A. (2005). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań. *Kultura tripolska. Wybrane problem*, 32–41.
- Pelisiał, A. (2008). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań. *Na pograniczu światów*, 395–405.
- Rybicka, M. (2017). *Kultura trypolska – kultura pucharów lejkowatych. Natężenie kontaktów i ich chronologia*. Rzeszów.
- Rybicka, M., Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W. (2019). *Leźnica, stanowisko Czub – osiedle kultury pucharów lejkowatych na zachodnim Wołyniu z analizą zabytków krzemiennych autorstwa Witalija Konopli*. Rzeszów.
- Rybicka, M., Król, D., Rogoziński, J. (2014). Pawłosiów, stan. 52, woj. podkarpackie. Osada kultury pucharów lejkowatych. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, 67–255.
- Rybicka, M., Verteletskyi, D. (2019–2020). Impact of the Baden Complex Upon the Tripolye and Funnel Beaker Cultures in Western Ukraine. *Baltic-Pontic Studies*, 24, 154–176.
- Rzepecki, S. (2014). *Wilkostowo 23/24. Neolityczny kompleks osadniczy*. Łódź.
- Šebela, L. (2007). *Hlinsko. Výšinná osada lidu badenské kultury*. Brno.
- Valde-Nowak, P. (1988). *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat Polskich w neolicie i na początku epoki brązu*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź.
- Włodarczak, P. (2006). Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych. *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, 27–63.
- Zawiślak, P. (2013a). Obiekty neolityczne ze stanowiska 1 C w Gródku, pow. Hrubieszów (z badań w latach 1983–1985 Sławomira Jastrzębskiego). *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 109–213.
- Zawiślak, P. (2013b). Ceramika i krzemienie z osady kultury pucharów lejkowatych z Szumowa, stan. 10, pow. Puławy. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 227–249.
- Zych, R. (2008). *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej*. Rzeszów.

REFERENCES

- Havinskyi, A., Yakovyshyna, Ya. (2022). *Kultury Trypillia ta liichastoho posudu yak pryklad kontaktiv eneolitychnykh spilnot*. Lviv. (in Ukrainian).
- Zakharuk, Yu. (1953). Arkheolohichni doslidzhennia na Volyni v 1952 r. *Zvit pro robotu Volynskoi ekspedytsii*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, №1952/26. Lviv, 67. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. M. (1985). Yssledovanyia v severo-vostochnom Predkarpate. *Arkheolohycheskye otkrytyia 1983 hoda*, 293–294. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. (1998). Klasyfikatsiia kremianoi syrovyny zakhodu Ukrainy. *Naukovi zapysky. Lvivskiy istorychnyi muzei, VII*, 139–157. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Havinskyi, A. (2013). Poselennia kultury liichastoho posudu Rudnyky v pivnichno-skhidnomu Peredkarpatti. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 37–54. (in Ukrainian).
- Kosko, A. (1994). O roly dnestrovskoho puty v kontaktakh rannezemledelcheskykh kulturnykh obshchestv v basseine Baltyiskoho y Chernoho Morei. *Drevneishye obshchnosti zemledeltsev y skotovodov Severnogo Prychernomoria V tys. do n.e. – V v. n.e.*, 17–18. (in Polish).

Peleshchyshyn, M. (1999). Kultura liichastoho posudu. *Etnohenez ta etnichna istoriia naseleння ukrainskykh Karpat, I*, 103–110. (in Ukrainian).

Rusanova, Y. P., Tymoshchuk, B. A. (1988). *Otchet o rabote Prykarpatskoi ekspedytsyy Instytutu arkheolohyy AN SSSR za 1987 h.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, №1987/111. Moskva, 168. (in Russian).

Chmilewski, T. (2015). Znależiska ceramiczne. Wytwórczość ceramiki i jej codzienne użytkowanie. *Pliszczyn. Eneolityczny kompleks osadniczy na Lubelszczyźnie*, 61–106. (in Polish).

Cyhyłyk, V., Hrybovyč, R., Machnik, J. (2006). Archaeological excavations in the Majnyc village in the upper Dnister river valley. In K. Harmata, J., Machnik, & L., Starkel (Eds.), *Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from neolithic to early mediaeval period. Results of the research the polish-ukrainian expedition. Pt. 1*, 162–189.

Dobrzyński, M. (2011). Dom i otoczenie na podstawie osady kultury pucharów lejkowatych w Piaskach Wielkich, pow. Świdnik, woj. Lubelskie. *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu*, 67–81. (in Polish).

Gurba, J. (1956). Stanowisko kultury czasz lejkowatych w miejscowości Chruszczów Kolonia powiat puławski. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska, Sectio, XI/2*, 33–42. (in Polish).

Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W. (2013). Obiekt kultury pucharów lejkowatych na stanowisku “Grodzisko III” w Kotorinach, rejon Żydaczów, Ukraina. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 75–96. (in Polish).

Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W., Rogoziński, J. (2015). Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na osadach kultury pucharów lejkowatych w Trościańcu koło Mikołajowa i Otynewyczach koło Żydaczowa, lewe dorzecze górnego Dniestru. *Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, XXXVI*, 241–257. (in Polish).

Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W., Rybicka, M. (2014). Kotoryny, rej. Żydaczów, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, 167–283. (in Polish).

Havinskyj, A., Rybicka, M. (2021). *Konstrukcje budowlane kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska Winniki-Lisivka na zachodniej Ukrainie*. Rzeszów. (in Polish).

Havinskyj, A., Rybicka, M., Król, D. (2021). Radiocarbon dating of the Funnel Beaker culture settlement in Vynnyky-Lisivka (Western Ukraine). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 42*, 15–24. (in Polish).

Kośko, A. (1981). *Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*. Poznań. (in Polish).

Kośko, A. (1988). *Osady kultury pucharów lejkowatych w Inowrocławiu-Mątwach woj. Bydgoszcz, stanowisko I*. Inowrocław. (in Polish).

Kośko, A., Szmyt, M. (2019–2020). Pottery of Pikutkowo type in the Funnel Beaker culture: characteristics, dispersion and context. *Baltic-Pontic Studies, 24*, 220–245. (in Polish).

Król, D. (2018). Studia nad osadnictwem kultury pucharów lejkowatych na lessach Podgórze Rzeszowskiego i Doliny Dolnego Sanu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXXIX*, 39–55. (in Polish).

Król, D., Rybicka, M., Rogoziński, J., Sznajdrowska, A. (2014). Obrządek pogrzebowy kultury pucharów lejkowatych w grupie południowo-wschodniej na przykładzie stanowisk w Skołoszowie 7 i Szczytnej 6. *Наукoвi Студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 7*, 62–78. (in Polish).

Kruk, J., Milisauskas, S. (1990). Radiocarbon dating of neolithic assemblages from Bronocice. *Przegląd archeologiczny, 37*, 195–228. (in Polish).

Papiernik, P., Rybicka, M. (2002). *Anopol. Osada kultury pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostyńskim*. Łódź. (in Polish).

Pasterkiewicz, W., Pozikhovski, A., Rybicka, M., Verteletskyi, D. (2013). Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu badawczego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 251–292. (in Polish).

- Pelisiak, A. (2005). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań. *Kultura tripolska. Wybrane problem, 32–41.* (in Polish).
- Pelisiak, A. (2008). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań. *Na pograniczu światów, 395–405.* (in Polish).
- Rybicka, M. (2017). *Kultura trypolska – kultura pucharów lejkowatych. Natężenie kontaktów i ich chronologia.* Rzeszów. (in Polish).
- Rybicka, M., Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W. (2019). *Leźnica, stanowisko Czub – osiedle kultury pucharów lejkowatych na zachodnim Wołyniu z analizą zabytków krzemiennych autorstwa Witalija Konopli.* Rzeszów. (in Polish).
- Rybicka, M., Król, D., Rogoziński, J. (2014). Pawłosiów, stan. 52, woj. podkarpackie. Osada kultury pucharów lejkowatych. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych, 67–255.* (in Polish).
- Rybicka, M., Verteletskyi, D. (2019–2020). Impact of the Baden Complex Upon the Tripolye and Funnel Beaker Cultures in Western Ukraine. *Baltic-Pontic Studies, 24, 154–176.* (in Polish).
- Rzepecki, S. (2014). *Wilkostowo 23/24. Neolityczny kompleks osadniczy.* Łódź. (in Polish).
- Šebela, L. (2007). *Hlinsko. Výšinná osada lidu badenské kultury.* Brno. (in Česko).
- Valde-Nowak, P. (1988). *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat Polskich w neolicie i na początku epoki brązu.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. (in Polish).
- Włodarczak, P. (2006). Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych. *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych, 27–63.* (in Polish).
- Zawiślak, P. (2013). Obiekty neolityczne ze stanowiska 1 C w Gródku, pow. Hrubieszów (z badań w latach 1983–1985 Sławomira Jastrzębskiego). *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej, 109–213.* (in Polish).
- Zawiślak, P. (2013). Ceramika i krzemienie z osady kultury pucharów lejkowatych z Szumowa, stan. 10, pow. Puławy. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej, 227–249.* (in Polish).
- Zych, R. (2008). *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej.* Rzeszów. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 29.05.2024
прийнята до друку 21.09.2024

POTTERY OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE FROM RUDNYKY: AN INTERPRETATION ATTEMPT

Andriy HAVINSKYI

*Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: andrham@ukr.net*

On the map of the distribution of the southeastern group of Funnel Beaker culture the basin of the Upper Dnister River is the «white spot». Among several dozen known sites, represented by individual and random finds, there are quite a few settlements confirmed by archaeological research. This state of research allowed considering this territory as sparsely populated with the existence of temporary small villages. However, in recent years, the situation has changed dramatically. Studies of the «periphery» of the Sub-Carpathian region from both the Polish and Ukrainian sides have shown that there are central long-term settlements with economic areas and burial grounds: Pawłosiów, Skołoszów, Kotoryny. The obtained results demonstrate that in this southeastern region, located on natural paths along the headwaters of the Vistula and Dnister rivers, somewhat different cultural processes related to the chronology and impetus of the eastern group took place. Surveying the collection of ceramics from Rudnyky will complement the understanding of these processes.

Despite the rather small amount of materials, represented by several dozens of finds, this collection still allows us to conduct its typological and chronological analysis. Among the available characteristic forms, funnel-shaped pots of type B, massive kitchen vessels, amphorae, and ladles with ansa lunata handles stand out. The ornamentation is not particularly diverse; rectangular columns are the most common. At the same time, specific motifs of «fish scales» and «caterpillars» were noticed, as well as elements of the Baalberge style and Baden culture. The presented analogies of ceramics make it possible to determine the time of existence of the Rudnyky settlement within the range of 3 500–3 300/200 BC.

Key words: Upper Dnister region, Funnel Beaker culture, Eastern group, funnel-beaker pots, Trypillia culture.

МІСЦЕ І РОЛЬ ОСТРОВІВ ЗАХІДНОГО УЗБЕРЕЖЖА МАЛОЇ АЗІЇ В ІСТОРІЇ ТА ЕКОНОМІЦІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я І СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В АНТИЧНУ ДОБУ

Анастасія БАУКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua

Висвітлено історію економічних і культурних зв'язків островів біля західного узбережжя Малої Азії з іншими регіонами Причорномор'я та Середземномор'я загалом. Вказано, що цей регіон став потужним медіатором у поширенні культурних віянь. Зазначено, що ізольованість островів і багатство їхніх надр перетворили Хіос, Самос, Кос, Лесбос та інші острови на центри експорту товарів та корисних копалин. Зауважено, що з території островів вивозили передусім вино та керамічну продукцію, мармур і різні види глин, продукти тваринництва. Звернено увагу на те, що добробут мешканців островів формували і сприятливий клімат, і наявність потужних релігійно-просвітницьких центрів.

Стверджено, що археологічні розкопки в Північному Причорномор'ї переконливо свідчать про довготривалу та взаємовигідну торгівлю між цими двома регіонами. Акцентовано на тому, що амфору тару знаходять навіть у скіфських курганах, що свідчить про попит на подібну продукцію чи амфору тару й у варварському середовищі. Показано, що острови також були місцями корабельних стоянок і митними пунктами, що також позначалося на їхньому статусі. Доведено, що багатство мешканців островів спричинило їх певну самостійність у політичних перипетіях I ст. до н. е. – I ст. н. е. Наголошено, що доба Августа натомість стала часом усталення островів, особливо Самоса, Хіоса та Коса, на потужно рекреаційно-виробничі центри.

Ключові слова: археологія, історія, Кос, Хіос, Самос, Лесбос, історія економіки, римська провінція Азія, Північне Причорномор'я.

Вивчення економічної історії окремих регіонів Середземномор'я є надзвичайно перспективним. Джерельна база таких досліджень дає змогу деталізувати уявлення та переглянути усталені твердження про торговельні зв'язки, маршрути, повсякденне життя і доступність продукції тощо. Зокрема, одним з актуальних напрямків в антикознавстві є вивчення внеску окремих провінцій чи регіонів в економіку та культуру Римської імперії. У подібних дослідженнях переважно площинами висвітлення є політичні відносини, суспільно-економічні та культурні впливи [Кадеев, Сорочан, 1989; Малюкевич, 1991, с. 71–82; Treyster, 1994, с. 32–35; Журавлев, 2017, с. 116–141; Боспорский феномен, 2004; Беликов, Симонян, 2009]. Не є винятком і територія римської провінції Азія. Однак, з огляду на стан джерел, цей масив є дуже широким, тому запропоноване дослідження на підставі археологічних і писемних джерел буде присвячено власне визначенню місця Коса, Хіоса, Самоса та інших островів біля західного узбережжя Малої Азії у господарському та культурному житті античного Причорномор'я та Середземномор'я загалом.

Ретроспективний погляд на географію та культуру регіону вказує, що ці острови є ніби сполучником між античним світом Європи й Азії. Географічна віддаленість і перипетії політичної історії вплинули на формування відмінного варіанту грецької культури та формування споріднених світів. Таким чином, Кос, Хіос, Самос, Лесбос і менші острови

регіону стали частиною елліністичного світу Малої Азії й поширювали вже цю культуру в зворотньому напрямку у Середземномор'я.

Ці ж острови відігравали важливу роль в економічно-культурному просторі Середземномор'я та Причорномор'я. З незапам'ятних часів тут відбувались активні колонізаційні процеси. Страбон повідомляє, що територія вздовж узбережжя Іонії була заселена лелегами та карійцями, які самі по собі були мігрантами в регіоні. Карійці, окрім іншого, володіли і Мілетом. Під тиском іонійців обидва лелеги і карійці відступили в інші частини Карії. Наступну хвилю іонійського переселення очолив законний син афінського царя Кодра Андрокл. Він заснував Ефес, а його нащадків в Іонії називали царями [Strabo, Geography, Book XIV, I, 3]. Не зважаючи на те, що більшість грецьких поселень Північного Причорномор'я з'явилися власне унаслідок колонізаційної діяльності вихідців із Мілету, мешканці островів Самос і Лесбос також активно засновували емпорії і поліси в регіоні. Вважається, що вихідці з Мілету заснували майже 90 колоній у Причорномор'ї. Навіть якщо взяти до уваги докази про заснування мілетянами лише половини з них [Bilabel, 1920, s. 13–60], ця цифра все рівно залишається вражаючою. Примітним є той факт, що колонізаційна діяльність вихідців з Іонії та прилеглих островів була спрямована саме на весь регіон Причорномор'я. Найбільшою колонією Самосу став Німфей, розташований за 17 км від стародавнього Пантікапея (сучасне селище Героївське на Керченському півострові). Культурні зв'язки з метрополією базувалися на спільності культури Гери, центром якого був Самос.

Заселивши західне узбережжя Малої Азії, іонійці витворили там своєрідний світ. Перехід під владу персів, віддаленість материкової Греції створили умови для творення відмінного грецького варіанту культури. Із плином часу цей світ став взаємоінтегрованим у межах малоазійських міст та їхніх колоній.

Археологія переконливо свідчить про культурно-економічні зв'язки островів Хіоса, Коса, Самоса з Причорномор'ям. Зокрема, до античних городищ на Півдні України з островів постачалась велика кількість оливкової олії та вина. Природні умови регіону унеможлилювали культивування цих рослин, що створювало постійний попит на такі товари. Одночасно, природні умови островів були несприятливими для землеробства. Острови Кос, Хіос, Лесбос, Самос та інші менші острови здебільшого були вкриті чагарниками та лісами. Тут активно розвивалось ремесло та тваринництво, адже на островах були повністю відсутні хижаки. Одночасно острови були багатими на поклади глини, що створювало сприятливі умови для економічного розвитку регіону.

Торгівельна діяльність мешканців островів була орієнтована на внутрішній міжполісний ринок і ринки Середземномор'я. Встановити постачальників вина, олії та сипучих продуктів не важко за амфорною тарою. Легко ідентифікуються посудини, у клеймах яких трапляються етнікони (передусім Фасоса та Кніда) [Граков, 1935, с. 176; Grace, 1946, р. 31–38]. Також частину амфор ідентифікують за розміщеними в клеймі емблемами, які подібні до символів центрів (для Родоса притаманна квітка граната, Фасоса – черепаха, Синопи – орел на дельфіні тощо). Завдяки обстеженню решток керамічних майстерень встановлено, що кнідські амфори мали т. зв. зображення «носу корабля» [Амперер, Гарлан, 1992, с. 20; Garlan, Tatlican, 1998, р. 420; Garlan, 2000, р. 40].

Аналіз керамічної тари на пам'ятках Боспора Кімерійського, Ольвії та інших античних поселень на півдні України свідчить про перевагу імпорту з острова Хіос у V – на початку IV ст. до н. е. У IV ст. до н. е. першість посіла продукція з острова Фасос. У останній чверті IV ст. до н. е. збільшується кількість поставок із Кніду [Кузнецова, 2013]. На динаміку розвитку торгівельних зв'язків без сумніву впливали військово-політичні обставини, передусім Пелопонеська війна. Водночас для пам'яток Північного Причорномор'я частини родоських амфор із клемами є добрим датувальним матеріалом.

Острови біля узбережжя Малої Азії були важливими центрами виробництва товарів і продуктів, багатими на культурні та екологічні об'єкти.

Лесбос за висловами Горація [Горацій, Послання, 1,11.] та інших античних авторів був місцем «гарного вина». Дослідники переконують, що, залежно від солодкості та якості, центри виготовлення вина на острові можна було розмістити в порядку Mytilenae, Eresus, Methymna. Звідти ж постачались молюски під назвою *pesten*.

Хіос славився наявністю великої кількості добрих корабельних стоянок. Скеляста місцевість на Хіосі, звана Аріусією, не мала портів. Однак, за відомостями Страбона, тут виготовляли найкраще з грецьких вин. На острові також були славні копальні мармуру [Strabo, Geography, Book XIV, I, 35.]. Цей камінь, на думку Плінія Старшого, мешканці острова виявили в каменоломнях, коли виготовляли брили для спорудження міських мурів. Про каменоломні на Хіосі та «хіоський камінь» (Χίος λίθος)¹ згадує також Теофраст [Theophrastus, On stones, 6,7,33]. Окрім того, на острові видобували різновид каолінових глин – «хіоську землю», який використовували у медицині. Вона, поруч із самоською землею, про яку йтиметься пізніше, особливо корисною була для жіночої шкіри. За відомостями Плінія Старшого, цю глину розчиняли в воді чи молоці для тинькування [Plin. Nat. LVI, 194]. Далі цей же автор зазначав, що Хіос славиться не тільки вином, а й творами синів Архерма [Plin. Nat. XXXVI, IV, 12]. Цей скульптор вважається засновником хінської школи скульпторів. І саме він, за відомостями Аристофана, зобразив першим Ніку крилатою, а твори його синів Бупала та Афініда прикрашали палац Атталідів, храм Німезиди в Смірні, були розміщені на афінському Акрополі та на острові Лесбос. Пліній зауважив, що у Римі їхні скульптури вміщені на даху палатинського храму Аполлона та майже на усіх храмах, споруджених Августом [Plin. Nat. XXXVI, IV, 13]. Окрім вина, мармуру та інжиру з Хіоса у Середземномор'я вивозили славнозвісну хіоську мастику (смолу). Цю мастику можна було отримати лише тут і в стародавньому світі її називали *lentiscus* (її видобували і видобувають із дерева *Pistacia lentiscus*). Мастика з Хіоса мала велике значення для виноробства, медицини та торгівлі, адже її змішували із сосною смолою для закріплення пробок амфор. Окрім того, мастику додавали до вина для продовження терміну його придатності та покращення смаку. Мастикові дерева ростуть по всьому Середземномор'ю, але така пахуча смола утворюється тільки у рослин із Хіоса. Римляни активно використовували мастику і для гігієни ротової порожнини. Із цієї деревини виготовляли зубочистки [Martial, XIV, 22.56], її також жували. Фунт білої хінської мастики коштував орієнтовно 10 динарів [Dalby, 2000, p. 151].

Ще одним важливим островом у системі взаємовідносин провінції Азія з Середземномор'ям був Самос. Страбон доволі детально описує острів і вказує, що в часи проживання карійців острів називався Парфенією, потім Анфемунтом та Меланфіллом і лише пізніше Самосом (від імені якогось місцевого героя чи переселенця з Ітаки чи Кефаленії) [Strabo, Geography, Book XIV, I, 15].

Аналізуючи місце острова в економіці Середземномор'я, передусім слід згадати про «самоську кераміку» (англ. «samian ware»). Це був один із різновидів т. зв. terra sigillata – червоноглиняної кераміки I–III ст. до н. е. Сама назва «самоська кераміка» на сьогоднішні вважається умовною і не пов'язується з назвою острова. Енциклопедичні словники типу *Collins English Dictionary*, *Encyclopædia Britannica* називають місцем виробництва такої кераміки не Самос, а територію Галії. Натомість видається сумнівним, що автор «Натуральної історії» Пліній не знав що самоська кераміка не виробляється там і, як зазначено в енциклопедії, «не має нічого спільного з островом Самос» [Terra sigillata, 2019]! У 35-й книзі своєї праці Пліній Старший чітко зазначає: «Більша частина людей користується глиняним посудом. Досі ще славиться самоський столовий посуд» [Plin. Nat. XLVI. 160]. Тим більше, що про самоську кераміку писали інші автори III–I ст. до н. е. (Плавт, Луцилій, Тібулл). Однак Плавт згадує самоські посудини як дешеві («що б і у самого бога не було спокуси їх вкрасти»)[Плавт Тит Макцій, Пленники, 290], крихкі [Плавт Тит Макцій, Вакхиды, 202]. Альбій Тібулл називає її

¹ Ймовірно, темний мармур.

простою [Тібулл Альбій, Елегії, II, 50.211.]. Проте, з плином часу, мода на посуд змінилась і в часи Плінія (до 77 р. н. е.) самоська кераміка була в ціні. Ця плутанина пов'язана ще з тим, що археологічна категорія «самоська кераміка» виготовлялась із каоліну і готовий виріб був світлоглиняним, а «terra sigillata» означає червону глиняну кераміку. Окрім того, останній підвид не має чіткого визначення і нюансів, залежно від географічної прив'язки. Предметом експорту з Самосу був і сам різновид каолінових глин – самоська земля, про яку говорить Пліній Старший (Samia terra)[Plin. Nat. XIX. 37] та Теофраст (Σαμία γῆ) [Theophrastus, On stones, 62–64]. Теофраст описує спосіб видобутку самоської землі і зазначає, що цей щільний, ніжний, жирний каолін не використовували художники. Пліній Старший згадує два різновиди самоської землі, один із яких використовувався в медицині, а другий – в гончарстві [Plin. Nat. 35.XIX. 37]. Про два різновиди самоської землі говорить і Діоскорид [Dioscorides, De Materia Medica, V, 153]. В описі корисних копалин із назвою «земля» Теофраста та Плінія Старшого містяться суперечливі відомості про те, що ці глини-гіпси використовувались для малярства або чистки – вибілювання (вчинки плащів, за Теофрастом [Theophrastus, On stones, 63]) тканин. Саме тому вчені досі сперечаються про те, чим насправді була самоська земля.

Про вино з острова Самос Страбон написав, що острів не багатий вином, хоча навколишні острови виготовляють його в достатніх кількостях, а більша частина материка, яка межує з ним, навіть славиться чудовими винами, зокрема Лесбос, Хіос, Кос. Дійсно, ефеські та метропольські вина є добрими; Месогіда, Тмол, Катакекавмена, Книд, Смирна та інші, менш значні місцевості також постачають чудові вина, або приємні на смак, або такі, які придатні для лікування. Таким чином, що стосується вин, то Самосу не особливо пощастило; в усіх інших випадках це – благословенна країна, як це видно вже з того, що через володіння островом нерідко відбувались війни. Окрім того, шанувальники острова без вагань застосовують щодо нього приказку: що на Самосі «є навіть пташине молоко», як десь сказав Менандр [Strabo, Geography, Book XIV, I, 15].

Кос був центром виготовлення високоякісних тканин, передусім шовкових. Тібулл про це зазначає в своїй елегії, вдягаючи Німезиду, щоб вона «блищала безумною розкішшю та дивувала увесь Рим подарунком моїм ... Прозорим одягом, зітканим жінкою з Коса, що розташувала на ньому павутину ниток золотих» [Тібулл Альбій, Елегії, II. 55. 212]. Незважаючи на порівняно невелику роль в економічному житті регіону, острів Кос був значним релігійним і культурно-освітнім центром. Цей острів був батьківщиною славнозвісного Гіппократа, тут він і сформулював свою присягу. З IV ст. до н. е. на острові функціонував Асклепійон, одна з перших лікарень давнини, присвячена богу Асклепію. На Косі також упродовж тривалого часу існувала медична школа.

Усі вищеперелічені товари частково розходились не тільки в середовищі греко-римських споживачів, а й далеко на територію варварської периферії. На таких територіях вони були предметами розкоші. Наприклад, самоська кераміка та амфорна винна тара з Хіоса, Коса, Родоса, Самоса неодноразово трапляються в скіфських курганах на півдні України [Артамонов, 1966, с. 78]. Окрім свого вмісту, сама амфорна тара становила цінність. Вивчаючи подібні знахідки, слід говорити про особливості повторного використання такої кераміки. Одночасно з островів постачалась деревина, ефіро-олійні рослини, риба та морепродукти, дичина та птиця. Провінція Азія загалом, як і вищезгадані острови, не могла конкурувати з територією Північної Африки у торгівлі зерном. Проте цей регіон посідав важливе місце у ремісничому виробництві та насамперед у дистрибуції цих товарів до Середземномор'я та Причорномор'я.

Другий період активізації культурно-економічних зв'язків, після великої грецької колонізації, настає у елліністичну добу. Особливо яскраво це простежується у I ст. до н. е. – I ст. н. е. У часи Мітридатових війн острови Кос, Хіос, Лесбос, Самос вже були тісно інтегровані в культурно-політичний простір Причорномор'я і стали ареною важливих подій. Після 133 р. до н. е. ці острови були включені до складу римської провінції Азія, хоча тут і далі

продовжували розвиватись елліністичні традиції царства Атталідів. Примітним і важливим у руслі розгляду культурної традиції приналежності островів було те, що населення підтримувало свою внутрішню історичну модель, інтегровану у малоазійський світ. Тобто, під час повстання Аристоніка населення Самоса підтримало його, а не римських воєначальників і владу. Аналогічно вчинили мешканці Коса, Мітілени на о. Лесбос. У часі війни з Мітридатом острови знов стали об'єктом експансії. Мешканці Коса люб'язно прийняли Мітридата [App. Mithr. 24]. Згодом Лукулл, вертаючись до Сулли з Єгипту, умовив населення Косу і Кніду зрадити царя та разом вдарити по мешканцях Самосу. Також Лукулл звільнив Хіос від військ Мітридата [Plut. Luc. III]. Неоднозначною була і роль Родоса в подіях на рубежі ер. Мешканці цього острова надали кораблі Лукуллу для допомоги Суллі.

Також важливою була роль островів як якірних стоянок. Подорожі Егейським та Середземним морями були небезпечними чи довготривалими, а кораблі, внаслідок відсутності пристосування до таких умов і згідно з умовами тогочасної торгівлі, потребували регулярних та безпечних стоянок. Таку роль, зокрема, відігравали Родос або Тенедос. Тут також відбувалася перевалка товарів, існували великі складські приміщення, зокрема хлібні.

Острови не були тільки джерелом надходження фінансів. Вони були здатні подарувати спокій тілу і душі, адже тут здавна існували природні умови для доброго відпочинку. Враховуючи це, Марк Антоній та Клеопатра, а згодом і Октавіан проводили зиму на острові Самос. Із коротких уривків ми дізнаємось що «там (на Самосі Антоній і Клеопатра – А. Б.) проводили всі дні в розвагах та задоволеннях», «острів багато днів двиготів від звуків флейт і кіфар, театри були повні від глядачів» [Plut. Ant. 56]. Зиму 30 р. до н. е., після битви під Акцієм, Октавіан провів на Самосі. Це опосередковано свідчить про наявні на острові ресурси для забезпечення відпочинку і розваг високопоставлених діячів.

Отже, острови Кос, Хіос, Родос у греко-римську добу були тісно інтегровані в культурно-економічний простір малоазійського та причорноморського регіонів. Вироби з островів користувались попитом у Середземномор'ї та у колоніях у Північному Причорномор'ї. Важливим етапом в історії островів стало III–I ст. до н. е., коли відбулось поступове їх включення спочатку до складу Пергамського царства, а після 133 р. до н. е. – до новоствореної провінції Азія. Тут продовжували розвиватись традиції елліністичного царства Атталідів, що суттєво відрізнялись від материкової Греції. Ці особливості проявилися в економіці, нумізматиці, поширенні культів та інших аспектах духовного життя і мали вплив на подальше формування малоазійського культурно-історичного середовища. Острови були привабливими об'єктами для розвитку тогочасного туризму, а сукупність вищенаведених фактів визначала їх важливе місце у господарському та культурному житті Римської імперії.

ЛІТЕРАТУРА

- Амперер, Ж., Гарлан, И. (1992). Греческие амфорные мастерские. *Греческие амфоры*. Саратов, 8–32.
- Артамонов, М. И. (1966). *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага.
- Беликов, А. П., Симонян, В. Р. (2009). Влияние римских провинций на экономику и общество Италии II в. до н.э. *Научные ведомости Белгородского государственного университета, Серия История. Политология*, 9(64).
- Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. Материалы международной научной конференции*. (2004). Санкт-Петербург.
- Горацій Квінт Флакк. (2021). *Оди. Еподи. Сатири. Послання*. Львів.
- Граков, Б. Н. (1935). Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции VI–V вв. до н.э. *Известия государственной академии истории материальной культуры*, 108, 147–183.
- Журавлев, Д. (2017). Книдский импорт рельефной керамики в Северном Причерноморье в римское время. *XVIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Торговля: пути – товары – отношения*. Симферополь; Керчь, 116–141.

Кадеев, В., Сорочан, С. (1989). *Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. (на материалах Херсонеса)*. Харьков: Вища школа.

Кузнецова, Е. В. (2013). *Экономические связи античных поселений Азиатского Боспора VI – III ст. до н.э. (по данным керамической тары): автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. ист. наук: 07.00.06 – археология; ФГБОУ ВПО Воронежской государственной университет. Воронеж, 24 с.*

Малюкевич, А. Е. (1991). О торговых контактах поселений Нижнего Поднестровья в первых веках н.э. *Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур*. Київ, 71–82.

Плавт Гит Макций. (1987). *Комедии*, в 2 т. Москва.

Плутарх. (2023). *Порівняльні життєписи*. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк (переклад). Київ: Стилет і стилус.

Тібулл Альбій. (2000). *Елегії*, Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах. Львів: Світ, 328 с.

Appian, *The Mithridatic Wars*. URL: <https://www.livius.org/sources/content/appian/appian-the-mithridatic-wars/>

Bilabel, Fr. (1920). *Die Ionische Kolonisation*.

Dalby, A. (2000). *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World*. London: Routledge.

Dioscorides. *De Materia Medica*. (2000). URL: <https://archive.org/details/de-materia-medica/page/n1/mode/2up>

Garlan, Y. (2000). *Amphores et timbres amphoriques grecs. Entre érudition et idéologie*. Paris.

Garlan, Y., Tatlican, I. (1998). Fouilles d'ateliers amphoriques a Nisikoy et a Zeytinlik (Sinop) en 1996 et 1997. *Anatolia Antiqua*, VI, 407–422.

Grace, V. (1946). Early Thasian Stamped Amphoras. *American journal of archeology*, 50, 31–38.

Grace, V. (1956). Stamped Wine Jar Fragments. *Hesperia*, Suppl, X, Small Objects from the Pnyx: II. 113–189.

Martial. (1897). *Epigrams*. translator anonymous, Bohn's Classical Library. URL: <https://topostext.org/work/677>

Pliny the Elder. (1855). *The Natural History*. URL: <https://archive.org/details/naturalhistoryp00bostgoog>

Plutarch. (1920). *The Parallel Lives the Loeb Classical Library edition*. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Antony*.html Terra sigillata ware. (2019). URL: <https://www.britannica.com/art/terra-sigillata-ware>

Theophrastus. (1956). *On stones*. URL: <http://farlang.com/books/theophrastus-on-stones-translation-into-english>

Treyster, M. (1994). New finds of a Relief Lagynos from Asia Minor in South-West Crimea. *Colloquenda Pontica*, I, 32–35.

Strabo. (1917). *Geography*. URL:

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/Introduction*.html

REFERENCES

Amperer, ZH., Garlan, I. (1992). Grecheskiye amfornyye masterskiye. *Grecheskiye amfory*. Saratov, 8–32. (in russian).

Appian. *The Mithridatic Wars*. URL: <https://www.livius.org/sources/content/appian/appian-the-mithridatic-wars/>

Artamonov, M. I. (1966). *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga. (in russian).

Belikov, A. P., Simonyan, V. R. (2009). Vliyaniye rimskikh provintsiy na ekonomiku i obshchestvo Italii II v. do n.e. *Nauchnyye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta, Seriya Istoriya. Politologiya*, 9(64). (in russian).

Bosporskiy fenomen: problemy khronologii i datirovki pamyatnikov. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. (2004). Sankt-Peterburg. (in russian).

Goracii, Quint Flakk. (2021). *Ody. Epody. Satyry. Poslannia*. Lviv. (in Ukrainian).

- Grakov, B. N. (1935). Tara i khraneniye sel'skokhozyaystvennykh produktov v klassicheskoy Gretsii VI–V vv. do n.e. *Izvestiya gosudarstvennoy akademii istorii material'noy kul'tury*, 108, 147–183. (in russian).
- Dioscorides. (2000). De Materia Medica. URL: <https://archive.org/details/de-materia-medica/page/n1/mode/2up>
- Zhuravlev, D. (2017). Knidskiy import rel'yefnoy keramiki v Severnom Prichernomor'ye v rimskoye vremya. XVIII Bosporskiye chteniya. *Bospor Kimmeriyskiy i varvars'kiy mir v period antichnosti i srednevekov'ya. Torgovlya: puti – tovary – otnosheniya*. Simferopol'; Kerch', 116–141. (in russian).
- Kadeyev, V., Sorochan, S. (1989). *Ekonomicheskiye svyazi antichnykh gorodov Severnogo Prichernomor'ya v I v. do n.e. – V v. n.e. (na materialakh Khersonesa)*. Khar'kov: Vishcha shkola. (in russian).
- Kuznetsova, Ye. V. (2013). Ekonomicheskiye svyazi antichnykh poseleniy Aziatskogo Bospora VI – III st. do n.e. (po dannym keramicheskoy tary): avtoref. Dissertation Abstracts Internacional. FGBOU VPO Voronezhskoy gosudarstvennyy universitet. Voronezh, 24 p. (in russian).
- Malyukevich, A. Ye. (1991). O torgovykh kontaktakh poseleniy Nizhnego Podnestrov'ya v pervykh vekakh n. e. *Severo-Zapadnoye Prichernomor'ye – kontaktaya zona drevnykh kul'tur*. Kіiv, 71–82. (in russian).
- Plavt Tit Maktsiy. (1987). *Komedii*, v 2 t. Moskva. (in russian).
- Plutarkh. (2023). *Porivnialni zhyttiepysy*. Y. Kobiv, Yu. Tsymbaliuk (trans.). Kyiv: Stylet i stylus. (in Ukrainian).
- Tibull Al'biy. (2000). *Elegii*. Davnia rymaska poesia v ukrainskikh perekladach I perespivach. (in Ukrainian).
- Bilabel, Fr. (1920). *Die Ionische Kolonisation*. (in German).
- Dalby, A. (2000). *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World*. London: Routledge.
- Garlan, Y. (2000). *Amphores et timbres amphoriques grecs. Entre érudition et idéologie*. Paris. (in French).
- Garlan, Y., Tatlican, I. (1998). Fouilles d'ateliers amphoriques a Nisikoy et a Zeytinlik (Sinop) en 1996 et 1997. *Anatolia Antiqua*, VI, 407–422. (in French).
- Grace, V. (1946). Early Thasian Stamped Amphoras. *American journal of archeology*, 50, 31–38.
- Grace, V. (1956). Stamped Wine Jar Fragments. *Hesperia*, X, Small Objects from the Pnyx: II. 113–189.
- Martial. (1897). Epigrams, translator anonymous, Bohn's Classical Library. URL: <https://topostext.org/work/677>
- Pliny the Elder. (1855). *The Natural History*. URL: <https://archive.org/details/naturalhistoryp00bostgoog>
- Plutarch, The Parallel Lives. (1920). the Loeb Classical Library edition. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Antony*.html
- Strabo. (1917). Geography. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/Introduction*.html
- Theophrastus. (1956). On stones. URL: <http://farlang.com/books/theophrastus-on-stones-translation-into-english>
- Terra sigillata ware. (2019). <https://www.britannica.com/art/terra-sigillata-ware>
- Treyster, M. (1994). New finds of a Relief Lagynos from Asia Minor in South-West Crimea. *Colloquenda Pontica*, I, 32–35.

Стаття: надійшла до редакції 29.05.2024
прийнята до друку 21.09.2024

THE PLACE AND ROLE OF THE ISLANDS OF THE WEST COAST
OF ASIA MINOR IN THE HISTORY AND ECONOMY OF THE NORTHERN BLACK SEA
AND THE MEDITERRANEAN IN ANCIENT TIMES

Anastasiya BAUKOVA

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua*

The article is devoted to history of economic and cultural relations of the islands of the western coast of Asia Minor with other regions of the Mediterranean and Black sea coast. The isolation of the islands and the richness of their depths made Chios, Samos, Kos, Lesbos and other islands as centers of export of goods and minerals. There were produced and exported to Northern Black Sea coast region primarily wine and ceramics, to all Mediterranean – marble and various types of clay, livestock products, mastic. The well-being of the island's inhabitants was shaped by the favorable climate and the presence of powerful religious and educational centers. Archeological excavations in the Northern Black Sea region show a strong evidence of long-term and mutually beneficial trade between two regions. Moreover, amphorae are found even in the Scythian mounds, which indicates the demand for similar products or amphorae in barbaric environments. The islands were also shipyards and customs offices, which also reflected on their status. The wealth of the inhabitants of the islands caused them some independence in the political turmoil of I century B. C. – I century A. D. Instead, on time of Augustus the islands, especially Samos, Chios and Kos, to become powerful recreational centers.

Key words: archaeology, history, Kos, Chios, Samos, Lesbos, economic history, Roman province of Asia, Northern Black Sea.

КІСТЯНІ ГРЕБЕНІ У СЛОВ'ЯН РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Марина СЕРГЕЄВА ¹, Ярослав ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ ²

¹Інститут археології НАН України,
вул. Володимирська, 3, 01001, Київ, Україна,
e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com

²Інститут археології НАН України,
вул. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Розглянуто знахідки кістяних гребенів, що походять із слов'янських пам'яток та комплексів другої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи. Зібрано інформацію про 14 слов'янських пам'яток, на яких виявлено 17 виробів. Зауважено, що іноді трапляється по кілька знахідок з одного пункту. Вказано, що більшість випадків знахідок гребенів цього часу концентруються у Лісостепу.

За культурною приналежністю пам'ятки розподілено так: колочинська – 1, київська/колочинська – 1, празька – 2, пеньківська – 3, пеньківська/празька – 2, райковецька – 5.

Проаналізовано обставини знаходження, хронологію цих виробів та культурну приналежність пам'яток, що дало змогу критично розглянути джерельну базу та визначити завдання для подальших досліджень.

Висловлено кілька припущень про функціональне використання кістяних гребенів: 1) у повсякденному житті; 2) для нанесення орнаменту на слов'янському посуді; 3) із ритуальними цілями.

Походження цих виробів достеменно не з'ясовано, хоча ймовірно, що вони є результатом західних культурних імпульсів і належать до завезених речей. Зроблено висновок, що вирішити це питання можуть тільки подальші дослідження.

Ключові слова: слов'яни, пеньківська, празька, колочинська, райковецька культури, південь Східної Європи, ранне середньовіччя.

Вступ. Кістяні гребені на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. не набули широкого поширення. Саме тому вони і не ставали предметом спеціального дослідження. Лише спорадично згадувалися в контексті побутового інвентарю матеріалів слов'янських культур [Приходнюк, 1975, с. 40; 1990, с. 243–244; 1998, с. 36; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91; Магомедов, 1990, с. 170; Михайлина, 2007, с. 148]. Водночас такі вироби є досить цікавою категорією знахідок. Однак вони потребують каталогізації, систематизації та критичного аналізу.

Аналіз знахідок. На 14 слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи виявлено 17 виробів¹. Це такі місцезнаходження, як Зимне, Картамишево II, Кисляк I, Лука-Каветчина (2 екз.), Монастирок (2 екз.), Одая, Пліснеськ, Скок (2 екз.),

¹ Доцільно відзначити, що серед матеріалів роменської культури також відома низка знахідок кістяних гребенів. Однак вони датуються вже початком II тис. н. е. і є іншими тенденціями розвитку матеріальної культури слов'ян на півдні Східної Європи. Їх аналіз планує провести Юрій. Пуголовок.

Тайманове, Теробовля, Ханска, Ханска II, Хитці та Хуча (табл. 1; рис. 1; 2)². Цікаво, що іноді трапляється по кілька знахідок з одного пункту.

Слід зазначити, що для слов'янських старожитностей Центральної Європи також відомі гребені на празьких пам'ятках [напр.: Gajewski, 1961, s. 183; Zeman, 1976, s. 125–126, № 29; Gajewski, Gurba, 1977, рис. 2; Parczewski, 1988, s. 94; Poleska, Bober, Крапес, 1998, Abb. 22, 1; Profantová, 2008; Szmoniewski, 2020, rys. 7, 3]. Однак у статті ми не будемо їх аналізувати і до каталогу вони не включені. Окрім того, різні види кістяних гребенів відомі не лише у слов'ян, але і в інших регіонах Європи – Передкавказзя [Мастыкова, 2009, с. 91, рис. 113], північ Східної Європи [Исланова, 2016, с. 149, рис. 25, 9, 10]. Відомі такі вироби і на аварських могильниках [напр.: Garam, 1995, Taf. 117, 756; Kiss, 1996, s. 33, 47, 48, Taf. 29, 1; 37, 1; 39, 5; Bárdos, Garam, 2009, Taf. 120, 1067; 2014, Taf. 178, 1638; Bârzău, 2010, Abb. 44, 31, 51, 57, 60, 76, 145, 155, 223, 275]. Отже, зазначена категорія виробів побутувала впродовж всієї другої половини I тис. н. е. у Центральній та Східній Європі.

Тож розглянемо кістяні гребені на слов'янських пам'ятках півдня Східної Європи. Для матеріалів третьої чверті I тис. н. е. ситуація зрозуміла лише із знахідками із Лука-Каветчини та Хитців.

Поселення Лука-Каветчина належить до дуже ранніх пам'яток празької культури – друга чверть/середина–кінець V ст. [Вакуленко, Приходнюк, 1984b, с. 43; 1985, с. 83].

На поселенні Хитці, в житлі 9, що належить до раннього етапу пам'ятки (V – перша половина VI ст.) [Горюнов, 1981, с. 125–127; Приходнюк, 1998, с. 40–46], виявлено вкладиш (рис. 1, 15) тричасткового кістяного набірною гребеня, імовірно, із бронзовою заклепкою [Родинкова, 1996, с. 158]. Ці особливості зближують цю знахідку із гребенями черняхівської культури [Никитина 1969; Магомедов, 1990, с. 168–170; 2001, с. 82; Шишкін, 1999; Онищук, Прокопів, 2012; Онищук, 2018, с. 284–287]. Такі вироби набули поширення у германців у пізньоримський час. Однак як імпорти відомі і в праслов'янських старожитностей цього періоду. Принаймні на сьогодні складено каталог таких пунктів – десять пам'яток із 14 знахідками (табл. 2; рис. 3, 4). До того ж у кількох випадках маємо по кілька гребенів із однієї пам'ятки. І поширені вони у праслов'ян (венедів) від III ст. (Боромля) до гунського часу – кінець IV – початок V ст. (Роїще та Ульяновка) [дет. див.: Терпиловский, 1985, рис. 10; Терпиловский, Абашина, 1992, с. 72; Обломский, Радюш, 2007, с. 38]³. Тож, цілком імовірно, що знахідка із Хитців є «спадком» від черняхівських старожитностей.

Щодо знахідок із наступних пунктів, то маємо деякі зауваження. Так, за інформацією Валентини Горюнової, у похованні 5 могильника Картамишево II виявлена бронзова заклепка, можливо, від кістяного гребеня, а в 0,4 м на північ від поховання – фрагмент бічної пластини кістяного гребеня із циркульним орнаментом (рис. 1, 1). Однак на цій знахідці не збереглися залишки самого гребінця. Тож належність зазначеного виробу до гребенів небеззаперечна. Сама пам'ятка датується в межах VI–VII ст. [Горюнова, 2004, с. 27].

Знахідка із городище Зимне непроілюстрована, маємо лише її словесний опис. Із нього слідує, що цей виріб, окрім всього іншого, ще й фрагментований. Тому чітко визначити його культурно-хронологічну приналежність неможливо.

Для інших пам'яток і комплексів третьої чверті I тис. н. е. датування та інтерпретації знахідок гребенів дуже дискусійні.

Культурно-хронологічна приналежність знахідки і самого поховання із Тайманового (рис. 1, 11) проблематична. Низка дослідників відносить його до київської культури, інші – до колочинської. Хронологія скляної намистини із цього ж поховання охоплює значні межі – від IV–X ст. [Мастыкова, Плохов, 2010, с. 344–348]. Хронологія інших знахідок із могильника

² Умови виявлення та посилання на джерела див. в табл. 1.

³ Повний розгляд цих виробів виходить за межі цього дослідження. Таку роботу планує провести Руслан Шишкін.

вкладається у межі IV–VII ст. [див.: Обломский, 2016, с. 44–46]. Однак, за матеріалами керамічного комплексу, ця пам'ятка все ж ближча саме до колочинських старожитностей.

Хронологія та культурна приналежність пам'яток Кисляк I, Одая, Ханска II і Хуча та інтерпретація кістяних гребенів із цих пунктів залишаються незрозумілими.

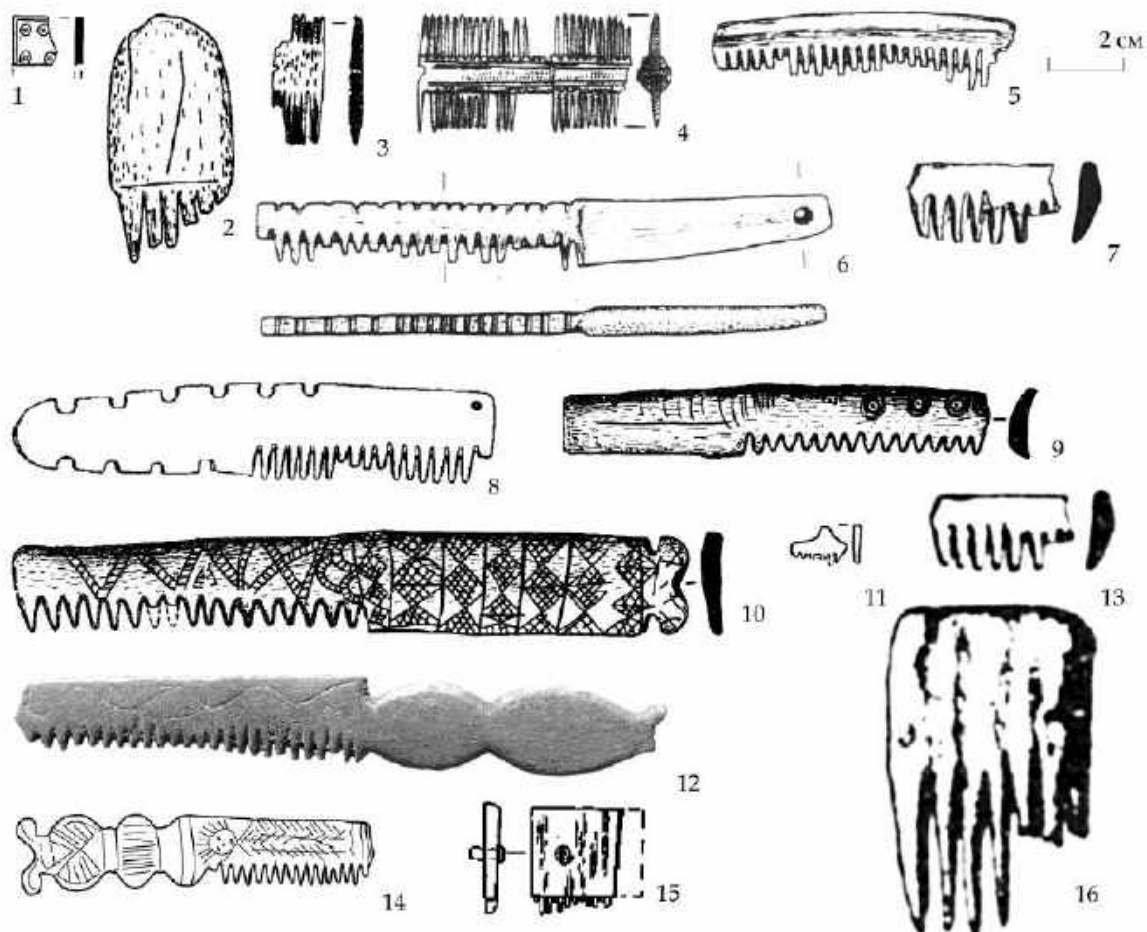

Рис. 1. Кістяні гребені з слов'янських пам'яток раннього середньовіччя:

1 – Картамишево II; 2 – Кисляк I; 3 – Лука-Каветчина, житло 25; 4 – Лука-Каветчина, господарська споруда 7; 5 – Монастирок, господарська яма 70; 6 – Монастирок, житло 2; 7 – Одая; 8 – Пліснеськ; 9, 10 – Скок; 11 – Тайманове; 12 – Теребовля; 13 – Ханска II; 14 – Ханска; 15 – Хитці, житло IX; 16 – Хуча

Fig. 1. Bone combs from Slavonic monuments of the early Middle Ages:

1 – Kartamyshevo II; 2 – Kysliak I; 3 – Luka-Kavetchyna, dwelling 25; 4 – Luka-Kavetchyna, construction 7; 5 – Monastyrok, grain pit 70; 6 – Monastyrok, dwelling 2; 7 – Odaia; 8 – Plisnesk; 9, 10 – Skok; 11 – Taimanove; 12 – Trebovlia; 13 – Khanska II; 14 – Khanska; 15 – Khyttsi, dwelling IX; 16 – Khucha

Матеріали з пам'ятки Кисляк I отримані під час розвідок із шурфуванням. Судячи зі словесних описів Павла Хавлюка, на пам'ятці присутні «ранньослов'янські матеріали», хоча чітко визначення залишається незрозумілим. Окрім того, ранньосередньовічні пам'ятки Побужжя одні дослідники відносять до пеньківської культури [Приходнюк, 1998], інші – до празької [Гавритухин, 2005; 2017]. Приналежність гребеня (рис. 1, 2) до матеріалів раннього середньовіччя дискусійна, адже він походить із зборів з поверхні поселення. Принаймні в

околицях села відома і пам'ятка черняхівської культури [Магомедов, 2022, с. 61–63], для якої гребені характерніші. Але за наявними прив'язками важко визначити взаєморозташування пам'яток.

Таблиця 1

Знахідки кістяних гребенів раннього середньовіччя у слов'ян

№ на карті	Назва пам'ятки	Сучасна адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Датування	Культурна приналежність	Рис.	Література
1	Зимне	Укр., Володимирський р-н Волинської обл.	городище	?	?	празька	–	Ауліх, 1972, с. 85–86
2	Картамишево II	Рос., Обоянський р-н Курської обл.	могильник	поховання 5 та поруч	VI–VII ст.	колочинська	1: 1	Горюнова, 2004, с. 19, рис. 6, 10
3	Кисляк I	Укр., Гайсинський р-н Вінницької обл.	поселення	п. м.	?	пеньківська / празька	1: 2	Хавлюк, 1974, с. 211; Приходнюк, 1998, с. 36, рис. 70, 8
4	Лука-Каветчина	Укр., Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.	поселення	житло 25	др. чв. / сер. – кін. V ст.	празька	1: 3	Вакуленко, Приходнюк, 1984а, с. 71, рис. 38, 13
4	Лука-Каветчина	Укр., Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.	поселення	господарська споруда 7	др. чв. / сер. – кін. V ст.	празька	1: 4	Вакуленко, Приходнюк, 1984а, с. 71, рис. 38, 29
5	Монастирок	Укр., Канівський р-н Черкаської обл.	східне городище	господарська яма 70	VIII–X ст.	райковецька	1: 5	Максимов, Петрашенко, 1988, табл. 2, рис. 34, 12
5	Монастирок	Укр., Канівський р-н Черкаської обл.	західне городище	житло 2	VIII–X ст.	райковецька	1: 6	Максимов, Петрашенко, 1988, с. 52–53, рис. 46, 4
6	Одая	Мол., Шолданештський р-н	поселення	?	?	пеньківська (?)	1: 7	Рафалович, 1972, с. 211, рис. 35, 4
7	Пліснеськ	Укр., с. Підгірці Золочівський р-н Львівської обл.	городище	?	VIII–X ст.	райковецька	1: 8	Кучера, 1962, рис. 18, 9
8	Скок	Мол., с. Требужені Орґеївський р-н	поселення	?	VIII–X ст.	райковецька	1: 9, 10	Тельнов, Рабинович, 1990, рис. 4, 9, 10.
9	Тайманове	Біл., Биховський р-н Могилевської обл.	могильник	поховання 156	від етапу С ₂ до кінця VII ст.	київська / колочинська	1: 11	Поболь, Дубницкая, Пилипцевич, 2003, с. 30, 40–41, рис. 10, 10; 14, 17, 20; Илютик, 2016, с. 272; Обломский, 2016, с. 26, 39

10	Теребовля	Укр., Тернопільський р-н Тернопільсь- кої обл.	горо- дище	житло райковець кої культури	VIII– X ст.	райко- вещька	1: 12	Ягодинська, 2020, с. 230, рис. 6, 2
11	Ханска II	Мол., Яловенський р-н	посе- лення	?	?	пеньківська/ празька	1: 13	Рафалович, 1972, с. 211, рис. 16, 6
12	Ханска	Мол., Яловенський р-н	посе- лення	?	VIII– IX ст.	райко- вещька	1: 14	Хынку, 1977, с. 460, рис. на с. 461; Горбаненко, Журавльов, 2021, рис. 3.26, 5; Postică, Hîncu 2023, pl. 33
13	Хитці	Укр., Лубенський р-н Полтавської обл.	посе- лення	житло IX	V – пер. пол. VI ст.	пеньківська	1: 15	Горюнов, 1981, с. 119–120, рис. 21, 1, 47
14	Хуча	Мол., Ришканський р-н	посе- лення	?	?	пеньківська (?)	1: 16	Рафалович, 1972, с. 211, рис. 16, 10

Примітка: п. м. – підйомний матеріал; ? – невідомо; «–» – дані відсутні.

На жаль, за публікацією Ісаака Рафаловича неможливо визначити, із яких комплексів походять та як датуються знахідки із Одаї, Хански II та Хучи (рис. 1, 7, 13, 16) на території Молдови. Так само і культурна приналежність деяких із цих пам'яток дискусійна, наприклад Ханска II [Гавритухин, 2005]. Окрім того, у монографії фігурує зображення одного і того ж фрагменту гребеня, але в підписах вказуються різні пам'ятки – Одая та Ханска II (рис. 1, 7, 13). В інших публікаціях не вдалося знайти інформацію про те, які вироби походять із яких пам'яток.

Отже, до матеріалів третьої чверті I тис. н. е. належать щонайменше п'ять пам'яток – Зимне, Картамишево II, Лука-Кавечина, Тайманове та Хитці. Однак чи дійсно фрагмент кістяної пластини із Картамишево II належить гребеню – незрозуміло. Виріб із Зимного потребує уточнення зображення та деталізованого опису. Можливо до цього ж періоду належать знахідки з Кисляка I, Одаї, Хански II та Хучи, але матеріали останніх трьох пам'яток потребують подальшої верифікації й уточнення обставин знаходження. За культурною приналежністю вони розподіляються так: колочинська – 1, київська/колочинська – 1, празька – 2, пенківська – 3, пенківська/празька – 2.

Вже для матеріалів останньої чверті I тис. н. е. обставини знаходження та культурна приналежність виробів більш-менш зрозумілі. Загалом маємо інформацію про п'ять пам'яток із сімома знахідками (рис. 1, 5, 6, 8–10, 12, 14). Потребують уточнення обставин знаходження виробів із Пліснеська, Скока та Хански. Цікаво, що іноді на одній пам'ятці трапляються дві знахідки (Монастирок, Скок). Це, імовірно, вказує на не випадковості знаходження. Імовірно, більшість цих виробів – окрема традиція.

Цікаво, що саме для матеріалів останньої чверті I тис. н. е. виділяється група виробів, що мають більш-менш спільні характерні обриси. Це знахідки з Пліснеська, Скока, Теребовлі та Хански. Вони явно складають і територіальну групу. Дві знахідки із Стоку, по одній із Теребовлі та Хански орнаментовані. Перші три мають геометричні мотиви, а на останній ще й з'являється схематичне зображення ведмедя, за інтерпретацією низки дослідників [Горбаненко, Журавльов, 2021, с. 94].

Більшість випадків знаходження гребенів у слов'ян раннього середньовіччя півдня Східної Європи концентруються у лісостеповій зоні, лише одна пам'ятка розташована в

лісовій – Тайманове. Цікаво також, що в Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі виявлено лише три пам'ятки – Картамишево II, Монастирок та Хитці. Більшість знахідок тяжіють до басейну Дністра і Прута (рис. 2).

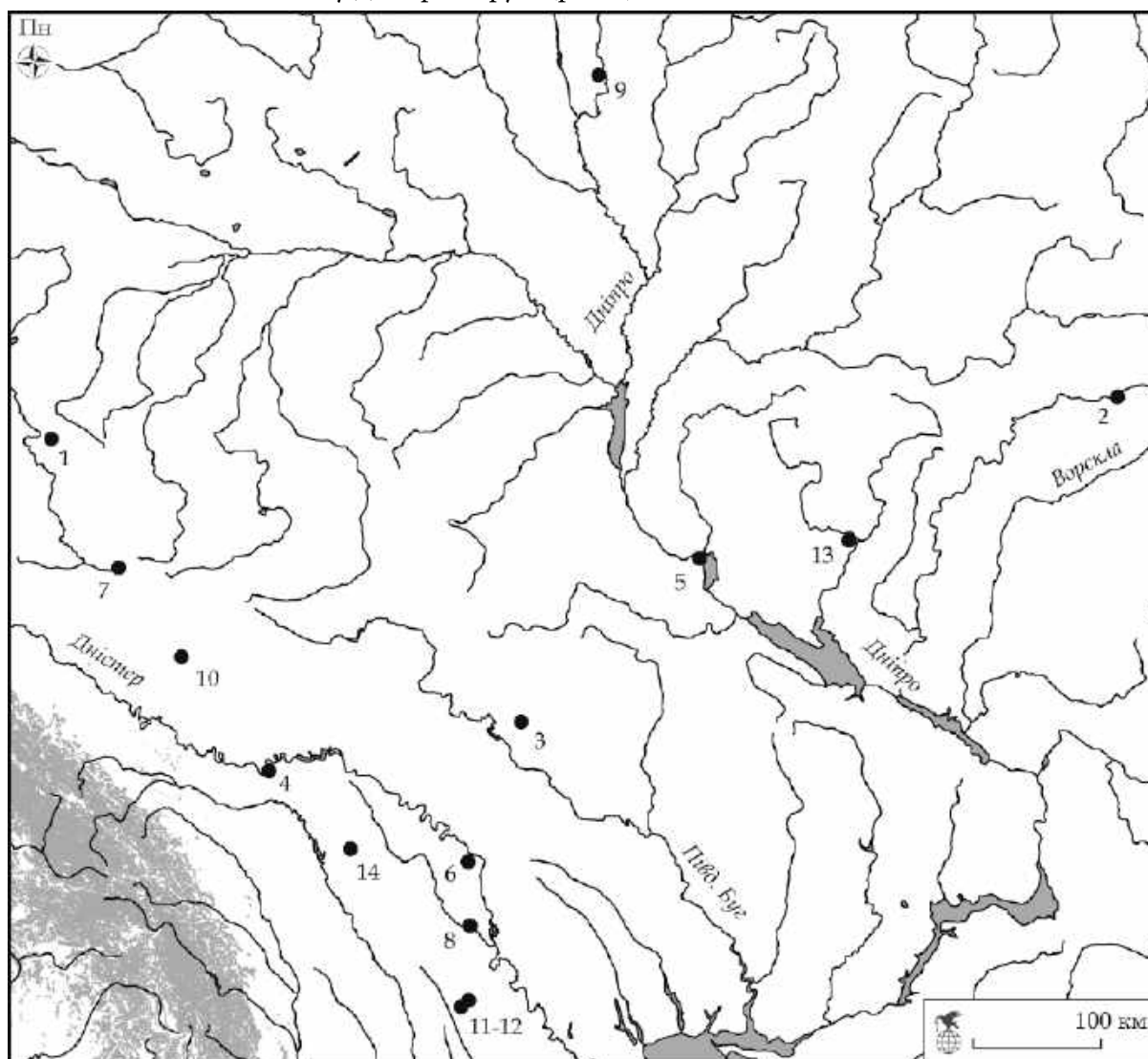

Рис. 2. Карта поширення кістяних гребенів на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя:

1 – Зимне; 2 – Картамишево II; 3 – Кисляк I; 4 – Лука-Каветчина; 5 – Монастирок; 6 – Одая; 7 – Пліснеск; 8 – Скок; 9 – Тайманове; 10 – Терєбовля; 11 – Ханска II; 12 – Ханска; 13 – Хитці; 14 – Хуча

Fig. 2. Map of the distribution of bone combs on Slavonic monuments of the early Middle Ages:

1 – Zymne; 2 – Kartamyshevo II; 3 – Kysliak I; 4 – Luka-Kavetchyna; 5 – Monastyrok; 6 – Odaia; 7 – Plisnesk; 8 – Skok; 9 – Taimanove; 10 – Terebovlia; 11 – Khanska II; 12 – Khanska; 13 – Khyttsi; 14 – Khucha

Питання функціонального використання та походження гребенів. Ці аспекти дослідження залишалися фактично поза увагою дослідників. Ми висловили три припущення щодо використання цих виробів: 1) в повсякденному житті; 2) для нанесення орнаменту на посуді; 3) в ритуальних цілях.

Отже, частина виробів (рис. 1, 2–4, 16) належить до відомих типів, які могли використовуватися у повсякденному житті як туалетні приналежності. Це знахідки з Кисляка I,

Лука-Каветчини та Хучи. Також гребінь із Хитців (рис. 1, 15), очевидно, належав до цього функціонального кола, хоч і мав пізньоримське (черняхівське) походження. А от більшість однобічних гребенів із короткими зубцями (рис. 1, 5–14) – доволі специфічна група. Це знахідки із Монастирка, Одаї, Пліснеська, Скока, Тайманового, Тербовлі, Хански II та Хански. Такі зубці занадто короткі, щоб вони могли слугувати побутовим інвентарем. Отже, можна припустити, що їх використовували з іншою метою.

Таблиця 2

Знахідки кістяних гребенів на праслов'янських пам'ятках пізньоримського часу

№ на карті	Назва пам'ятки	Сучасна адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Рис.	Література
1	Боромля	Укр., Охтирський р-н Сумської обл.	поселення	споруда 1	3: 1, 2	Некрасова, 2006, с. 95, рис. 20, 5, 6
1	Боромля	Укр., Охтирський р-н Сумської обл.	поселення	споруда 5	3: 3	Некрасова, 2006, с. 96, рис. 27, 5
2	Глеваха	Укр., Фастівський р-н Київської обл.	поселення	житло 3	3: 4	Терпиловський, 1999, с. 97, рис. 4, 2
2	Глеваха	Укр., Фастівський р-н Київської обл.	поселення	яма 31	3: 5	Терпиловський, 1999, с. 100, рис. 5, 5
3	Гочево 3	Рос., Беловський р-н Курської обл.	поселення	?	–	Обломский, Радюш, 2007, с. 38
4	Гочево 4	Рос., Беловський р-н Курської обл.	поселення	напівземлянка 3	3: 6	Обломский, Радюш, 2007, с. 38, рис. 55, 10
5	Киселівка	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	житло 1	3: 7	Терпиловський, 1984, табл. 8, 5
6	Кіслие	Рос., Смоленський р-н Смоленської обл.	поселення	?	3: 8	Лопатин, Фурасьєв, 2007, с. 120, рис. 26, 8
7	Олександрівка I	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	яма 235	3: 9	Терпиловський, Шекун, 1996, с. 28, рис. 38, 30
8	Роїще	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	споруда 1	3: 10	Терпиловський, 1984, табл. 14, 1
8	Роїще	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	житло 14	3: 11	Терпиловський, 1984, табл. 19, 5
9	Тазове	Рос., Золотухінський р-н Курська обл.	поселення	к. ш.	3: 12	Сымонович, 1986, с. 188, рис. 4, 9
10	Ульянівка	Укр., Чернігівський р-н Чернігівської обл.	поселення	житло 3	3: 13	Терпиловський, 1984, табл. 12, 1

Примітка: п. м. – підйомний матеріал; ? – невідомо; к. ш. – культурний шар; «–» – дані відсутні.

Можливо за їх допомогою могли наносити орнамент у вигляді прямих та хвилястих врізних ліній на слов'янському посуді. Таке їх використання припускав Ісаак Рафалович. Вказана орнаментация характерна для керамічного комплексу райковецької культури IX–X ст. [Михайлина, 2007, с. 144], хоча дослідник зазначав, що для центральноєвропейських матеріалів такий орнамент у слов'ян з'являється іще в VII ст. Власне, на поселеннях Ханска II і Одая такий орнамент на посуді, на думку дослідника, був виконаний зубчастими інструментами з рогу оленя [Рафалович, 1972, с. 130, 162, 168].

Саме такі вироби і були виявлені на цих поселеннях (рис. 1, 7, 13). Хоча доцільно зазначити, що крім чисто візуального огляду цих виробів, дослідник не наводить інших аргументів на користь цієї думки.

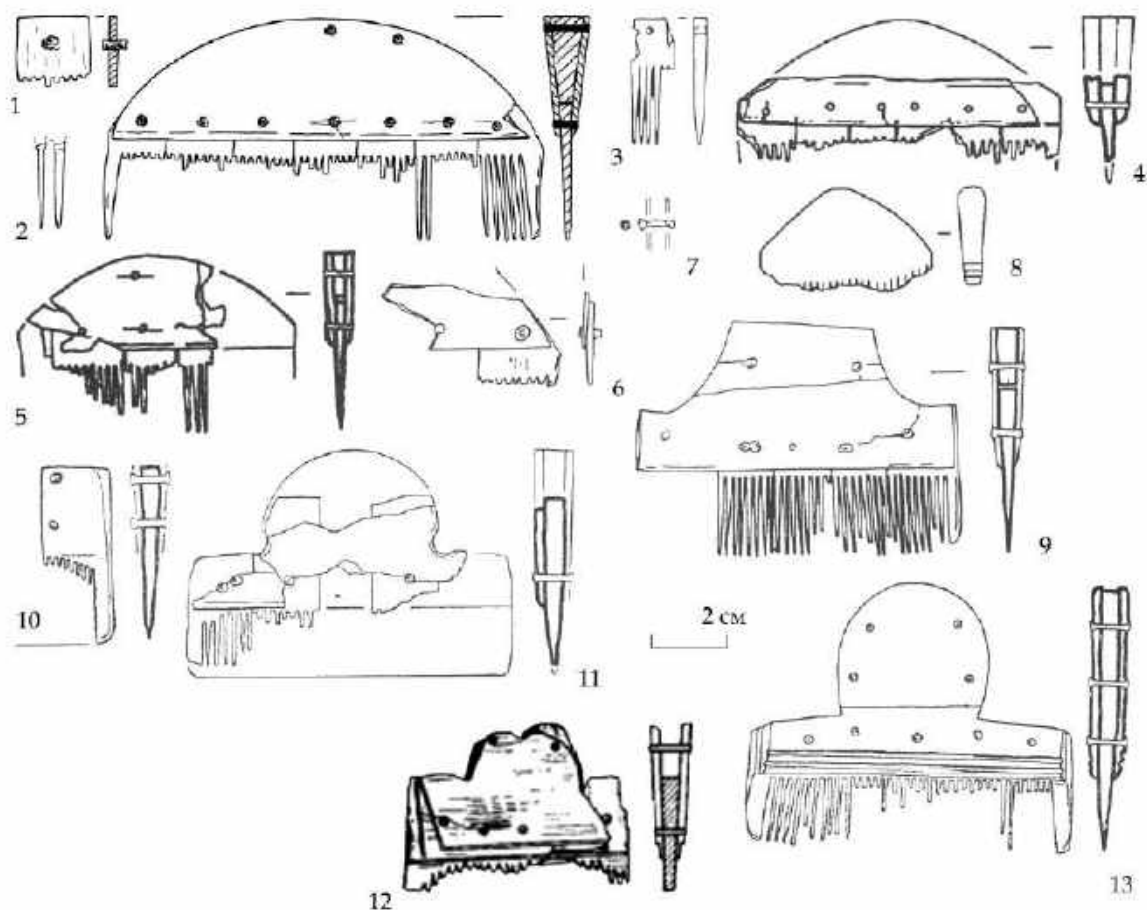

Рис. 3. Кістяні гребені з пам'яток праслов'ян пізньоримського часу:

1, 2 – Боромля, споруда 1; 3 – Боромля, споруда 5; 4 – Глеваха, житло 3; 5 – Глеваха, яма 31; 6 – Гочево 4, напівземлянка 3; 7 – Киселівка, житло 1; 8 – Кіслиє; 9 – Олександрівка I, яма 235; 10 – Роїще, споруда 1; 11 – Роїще, житло 14; 12 – Тазово, культурний шар; 13 – Ульянівка, житло 3

Fig. 3. Bone combs from Proto-Slavonic monuments of the late Roman period:

1, 2 – Boromlia, construction 1; 3 – Boromlia, construction 5; 4 – Hlevakha, dwelling 3; 5 – Hlevakha, grain pit 31; 6 – Hochevo 4, pithouse 3; 7 – Kyselivka, dwelling 1; 8 – Kislye; 9 – Oleksandrivka I, grain pit 235; 10 – Roishche, construction 1; 11 – Roishche, dwelling 14; 12 – Tazovo, cultural layer; 13 – Ulianivka, dwelling 3

Тут, для прикладу, слід згадати дослідження Микола Лопатіна та Олексія Фурасєєва. Вчені розглядали орнамент на посуді пам'яток типу Абидня та Заозір'я-Узмень (північні регіони київської культури). Вони провели вимірювання розчосів на посуді, з одного боку, і з'ясували розміри та відстані між гребінцями гребенів пізньоримського часу – з іншого. У результаті проведеного аналізу з'ясовано, що лише частина таких орнаментальних мотивів могла бути зроблена кістяними гребенями пізньоримського часу [Лопатин, Фурасєєв, 2007, с. 17–25]. Цікаво, що більшість знахідок гребенів на пам'ятках київської культури як раз концентруються у південній частині ареалу (рис. 4).

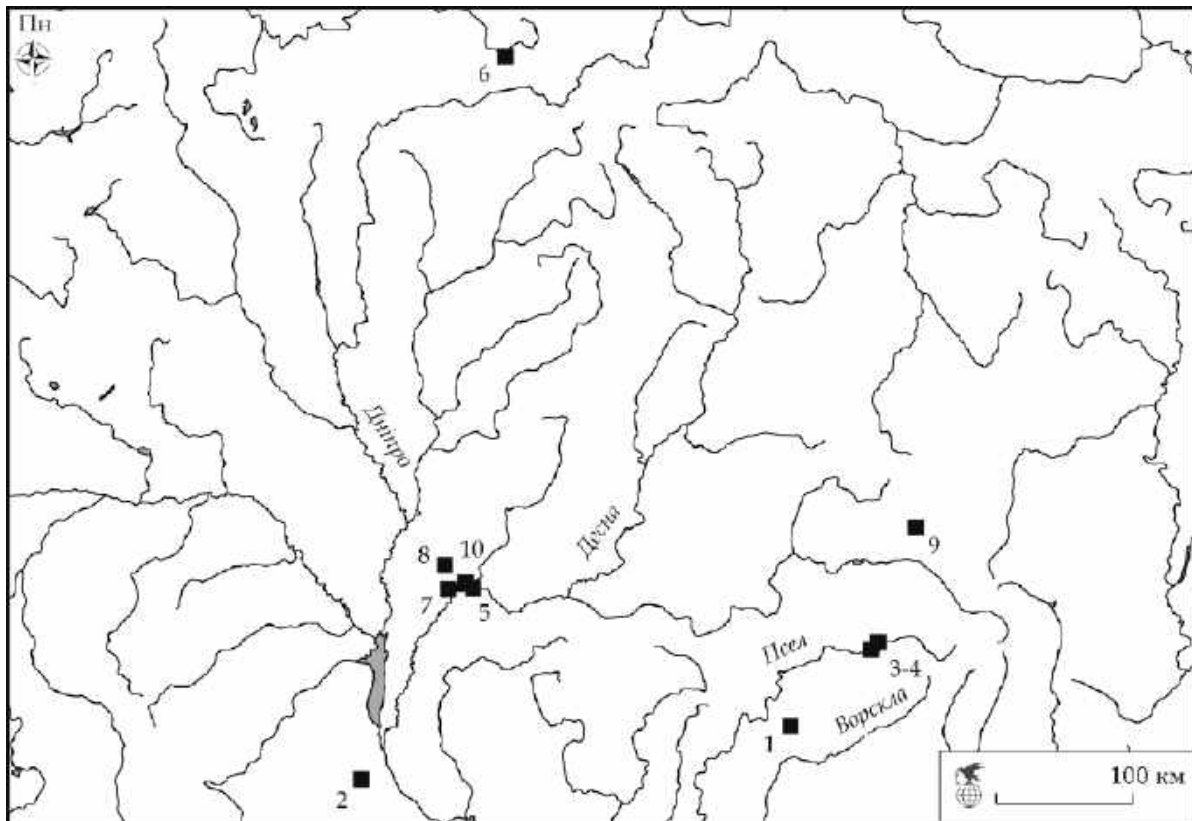

Рис. 4. Карта поширення кістяних гребенів на пам'ятках праслов'ян пізньоримського часу:
1 – Боромля; 2 – Глеваха; 3 – Гочево 3; 4 – Гочево 4; 5 – Киселівка; 6 – Кісліє;
7 – Олександрівка I; 8 – Роїще; 9 – Тазово; 10 – Ульянівка

Fig. 4. Map of the distribution of bone combs on Proto-Slavonic monuments of the late Roman period:
1 – Boromlia; 2 – Hlevakha; 3 – Hochevo 3; 4 – Hochevo 4; 5 – Kyselivka; 6 – Kislye; 7 – Oleksandrivka I;
8 – Roishche; 9 – Tazovo; 10 – Ulianivka

Тож уможливі висновки, що гребені в ранньосередньовічний час використовувалися як інструменти для нанесення орнаменту на кераміці райковецької культури, потребують подальших досліджень.

Одночасно не можна заперечувати можливість використання таких гребенів із ритуальними цілями, враховуючи поширені скрізь уявлення про магічні властивості цих виробів. На це наштовхують гребені кінця VII – початку VIII ст., поширені на території між Йоркширом і Фрісландією, які пов'язують із літургійною діяльністю в монастирях [Soulat, 2010]. Щоправда, ці гребені мають іншу форму й ажурну спинку, але вони також мають короткі зубці. Зрозуміло, що у цьому випадку не може йтися про християнство, а роль гребенів у ритуальній діяльності не обов'язково була основною, вона могла актуалізуватися за окремих обставин, але зовсім заперечувати її також не варто.

Питання про походження зазначених вище кістяних виробів поки що також залишається відкритим. Проте звернемо увагу на те, що формою гребені із ареалу райковецької культури нагадують однобічні металеві гребені з накладками, які датуються першою половиною VIII ст. Ареалом таких знахідок є Південна і Західна Німеччина [Stein, 1967, s. 218, Taf. 2, 13; Koch, 1968, s. 102, Taf. 10, 1; Weller, Kaiser, Heynowski, 2016, s. 86, № 2.1.2.10].

Отже, поява гребенів із кістки та рогу у слов'ян є результатом західних культурних імпульсів⁴. Проте конкретизувати їхнє походження зараз неможливо. З одного боку, гребінництво є здебільшого справою майстрів-професіоналів. З іншого – ознака розвитку професійного косторізного ремесла (зокрема, осередків гребінників) у слов'ян доруського часу не виявлено. Традиція обробки кістки пізньоримського часу, на яку вказують залишки майстерень із великим обсягом виробництва, не мала продовження у наступний період [Козак, 1990, с. 404; Магомедов, 2001, с. 101–102; Войнаровський, 2014, с. 269–278]. Із деяких поселень другої половини I тис. н. е. походять лише поодинокі вироби складнішої конструкції. Потрібно врахувати і те, що на більшості згаданих поселеннях гребені також виявлені у поодиноких екземплярах. Отже, не можна заперечувати, що вони належать до завезених речей. Вирішити це питання можуть тільки подальші дослідження.

Висновки. Кістяні гребені на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи не набули широкого поширення, однак знахідки все ж трапляються упродовж всього періоду. Загалом, на 14 слов'янських пам'ятках виявлено 17 виробів (табл. 1, рис. 1; 2). Цікаво, що іноді маємо по кілька знахідок із одного пункту.

Для деяких пам'яток необхідно уточнити обставини знаходження та культурно-хронологічну приналежність знахідок. Ті вироби, які можна датувати в межах третьої чверті I тис. н. е., не складають якоїсь стійкої типологічної групи та й часто вироби досить фрагментовані. В той час як більшість гребенів із ареалу райковецької культури вже мають більш-менш спільні характерні обриси.

За культурною приналежністю пам'ятки розподіляються так: колочинська – 1 (Картамишево II), київська / колочинська – 1 (Тайманове), празька – 2 (Зимне, Лука-Каветчина), пеньківська – 3 (Хитці, Одая, Хуча), пеньківська / празька – 2 (Ханска II, Кисляк I), райковецька – 5 (Монастирок, Пліснеськ, Скок, Теробовля, Ханска).

Більшість випадків знаходження гребенів раннього середньовіччя концентруються у лісостеповій зоні, окрім того, більшість знахідок тяжіють до басейну Дністра та Прута (рис. 2).

Частина гребенів (рис. 1, 2–4, 15, 16) належать до відомих виробів, які могли використовуватися у повсякденному житті як туалетні приналежності. Однобічні вироби з короткими зубцями (рис. 1, 5–14) представляють доволі специфічну групу, адже зубці занадто короткі, щоб вони могли слугувати побутовим інвентарем. Отже, можна припустити, що їх використовували з іншою метою.

Припущення щодо застосування таких гребенів для нанесення орнаменту у вигляді прямих та хвилястих врізних ліній на слов'янському посуді IX–X ст. потребує подальших досліджень.

Одночасно не можна заперечувати можливість використання таких знахідок у ритуальних цілях, враховуючи поширені скрізь уявлення про магічні властивості цих виробів.

Питання про походження гребенів поки що також залишається відкритим. Деякі вироби з райковецьких пам'яток формою нагадують однобічні металеві гребені з накладками, які датуються першою половиною VIII ст. із Південної та Західної Німеччини. Можна припустити, що поява гребнів з кістки та рогу у слов'ян є результатом західних культурних імпульсів. Проте конкретизувати їхнє походження зараз неможливо.

Подяки. Висловлюємо щирі вдячність Юрію Пуголовку та Руслану Шишкіну за надані консультації та зауваження.

⁴ Як це зафіксовано, наприклад, для території Балтійського регіону сучасної Польщі [Херрман, 1986, с. 115–116, илл. 46–48].

ЛІТЕРАТУРА

- Ауліх, В. В. (1972). *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.
- Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. (1984а). *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*. Киев: Наукова думка.
- Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. (1984б). Роль черняховской культуры в формировании раннесредневековых древностей Среднего Поднестровья. *Краткие сообщения института археологии*, 178, 40–47.
- Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. (1985). Проблема преемственности черняховских и раннесредневековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре. *Slovenska archeologija*, XXXIII(1), 71–136.
- Войнаровський, В. М. (2014). *Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація)*. Львів.
- Гавритухин, И. О. (2005). Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. Р. Kaczanowski, In M. Parczewski (eds.), *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków, 401–461.
- Гавритухин, И. О. (2017). К атрибуции славянских памятников V–VII веков на Южном Буге. В В. Е. Родинкова, О. С. Румянцева (ред.), *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: сборник статей: К 60-летию А. М. Обломского*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, 51–62.
- Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. (2021). *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ: Інститут археології НАН України; Харків: Майдан.
- Горюнов, Е. А. (1981). *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград.
- Горюнова, В. М. (2004). Могильник VI–VII вв. у с. Картамышево Обоянского района Курской области. В В. М. Горюнова, О. А. Щеглова (ред.), *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 18–42.
- Ильютник, А. В. (2016). Могильники второй четверти I тысячелетия н.э. в Белорусском Поднепровье. В О. Н. Левко, В. Г. Белявец (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*, 1. Минск, 247–284.
- Исланова, И. В. (2016). Раннесредневековые группы памятников на Северо-Западе Восточной Европы. В А. М. Обломский, И. В. Исланова (ред.), *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, 136–220.
- Козак, Д. Н. (1990). Другие виды ремесел. В В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, 401–405.
- Кучера, М. П. (1962). Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XII, 3–56.
- Лопатин, Н. В., Фурасьев, А. Г. (2007). *Северные рубежи раннеславянского мира в III–V вв. н. э.* Москва.
- Магомедов, Б. В. (1990). Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие. В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев, 160–172.
- Магомедов, Б. В. (2001). *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.
- Магомедов, Б. В. (2022). *Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області*. Київ: ІА НАН України.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. (1988). *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Мастыкова, А. В. (2009). *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в. н. э.* Москва.
- Мастыкова, А. В., Плохов, А. В. (2010). Датировка и происхождение стеклянных бус из могильника у оз. Съезжее. В А. Е. Мусин, Н. В. Хвоцинская (ред.), *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*. Санкт-Петербург, 337–357.

- Михайлина, Л. П. (2007). *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.
- Некрасова, А. Н. (2006). Памятники черняховской культуры Днепроовского Левобережья. В Р. В. Терпиловский (ред.), *Готы и Рим. Сборник научных статей*. Киев: ИД «Стилос», 87–200.
- Никитина, Г. Ф. (1969). Гребни черняховской культуры. *Советская археология*, 1, 147–159.
- Обломский, А. М. (2016). Колочинская культура. В А. М. Обломский, И. В. Исланова (ред.), *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, 10–113.
- Обломский, А. М., Радюш, О. А. (2007). Вещевой комплекс. В А. М. Обломский (ред.), *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва, 27–39.
- Онищук, Я. І. (2018). *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект: монографія*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Онищук, Я., Прокопів, В. (2012). Кістяні гребені в археологічних комплексах культур першої половини I тисячоліття н. е. Дністро-Прип'ятського межиріччя. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 14–15, 30–45.
- Поболь, Л. Д., Дубицкая, Н. Н., Пилипцевич, В. В. (2003). Могильник у д. Тайманово. *Материалы по археологии Беларуси*, 8, 28–60.
- Приходнюк, О. М. (1975). *Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. (1990). Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие. В В. Д. Баран (ред.), *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, 238–246.
- Приходнюк, О. М. (1998). *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Рафалович, И. А. (1972). *Славяне VI–IX веков в Молдавии*. Кишинев: «Штиинца».
- Родинкова, В. Е. (1996). Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепроовского Левобережья с датирующими находками. В Гавритухин, И. О., Обломский, А. М., Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. *Раннеславянский мир*, 3. Москва, 155–162.
- Сымонович, Э. А. (1986). Раннесредневековое поселение Тазово под Курском. *Советская археология*, 4, 183–193.
- Тельнов, Н. П., Рабинович, Р. А. (1990). Результаты работ на поселении Скок. *Археологические исследования в Молдовии в 1985 г.*, 194–212.
- Терпиловский, Р. В. (1984). *Ранние славяне Подесенья III–V вв.* Киев: Наукова думка.
- Терпиловский, Р. В. (1985). Киевская культура. В В. Д. Баран (ред.), *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, 51–59.
- Терпиловський, Р. В. (1999). Київський горизонт поселення Глеваха. *Археологія*, 4, 95–107.
- Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. (1992). *Памятники киевской культуры. Свод археологических источников*. Киев: Наукова думка.
- Терпиловський, Р. В., Шекун, А. В. (1996). *Олександрівка 1 – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка.
- Хавлюк, П. И. (1974). Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. В П. Н. Третьяков (ред.), *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, 181–215.
- Херрман, Й. (1986). Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона. В Е. А. Мельникова (ред.), *Славяне и скандинавы*. Москва: Прогресс, 8–128.
- Хыкку, И. Г. (1977). Раскопки на поселении Ханска. *Археологические открытия 1976 г.*, 460–461.
- Шишкин, Р. Г. (1999). Классификация и типология трехслойных гребней Черняховской культуры. *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару (Київ, 14–16 грудня 1999 р.)*. Київ: Наукова думка, 43–48.
- Ягодинська, М. О. (2020). Слов'янські пам'ятки на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 2(35), 222–233.

- Bârzu, L. (2010). *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenburgen: Das Graberfeld Nr. 3 von Brâteii*. (Bearbeitet von Radu Harhoiu). *Archaeologia Romanica*, IV. Cluj-Napocca; Bistrița.
- Bárdos, E., Garam, É. (2009). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek, I*. Budapest.
- Bárdos, E., Garam, É. (2014). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek, II*. Budapest.
- Gajewski, L. (1961). Wyniki badań w roku 1957. *Igołomia i osada wczesnośredniowieczna*, 1, 157–207.
- Gajewski, L., Gurba, J. (1977). Z najnowszych badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem Lubelszczyzny. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Humaniora*, 32, 47–61.
- Garam, É. (1995). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest.
- Kiss, A. (1996). *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kökled-Feterkapu A*. Innsbruck: Wagner.
- Koch, U. (1968). *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Rerensburg*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A X.
- Parczewski, M. (1988). *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie zrodów archeologicznych*. Krakow.
- Poleska, P., Bober, J., Krapec, M. (1998). Das erste dendrochronologisch datierte Frühslawische Grubenhaus aus Polen. *Archaeoslavica*, 3, 33–69.
- Postică, Gheorghe, Hîncu, Ion. (2023). *Hansca: Așezarea medievală timpurie din codrii Lăpușnei*. Chișinău: Pontos. (in Romanian).
- Profantová, N. (2008). Die frühslawische Besiedlung Böhmens und archäologische Spuren der Kontakte zum früh- und mittelawarischen sowie merowingischen Kulturkreis. In J. Bemmann, M. Schmauder (Hrsg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden, Awaren, Slawen; Akten der internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Bonn, 619–644.
- Soulat, J. (2010). Redécouverte d'un peigne ajouré en alliage cuivreux dans les réserves du musée d'Archéologie nationale (fin VIIe – début VIIIe siècle). *Antiquités Nationales*, 41, 119–125.
- Stein, F. (1967). *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A IX.
- Szmoniewski, B. Sz. (2020). Zapomniana forma odlewnicza z Lachmirowic na Kujawach. Przyczynek do poznania odlewnictwa wczesnosłowiańskiego. В А. М. Обломский (ред.), *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, 133–145.
- Weller, U., Kaiser, H., Heynowski, R. (2016). *Kosmetisches und medizinisches Gerät: erkennen, bestimmen, beschreiben*. Bestimmungsbuch Archäologie, 4.
- Zeman, J. (1976). Nejstarsi slovanske osidleni Cech. *Památky archeologické*, 67, 115–235.

REFERENCES

- Aulich, V. V. (1972). *Zymnivske horodyshche – slov'ianska pam'iatka VI–VI st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Vakulenko, L. V., & Prikhodnyuk, O. M. (1984a). *Slavyanskiye poseleniya I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).
- Vakulenko, L. V., & Prikhodnyuk, O. M. (1984b). Rol chernyakhovskoy kultury v formirovanii rannesrednevekovykh drevnostey Srednego Podnestrovia. *Kratkiye soobshcheniya instituta arkheologii*, 178, 40–47. (in Russian).
- Vakulenko, L. V., & Prikhodnyuk, O. M. (1985). Problema preymstvennosti chernyakhovskikh i rannesrednevekovykh drevnostey v svete novykh issledovaniy na Srednem Dnestre. *Slovenska archeologia*, XXXIII(I), 71–136. (in Russian).
- Voinarovskiy, V. M. (2014). *Promysly ta dopomizhni remesla naseleння pivdnia Skhidnoi Yevropy v I–XIII st. (arkheolohichne vidobrazhennia ta interpretatsiia)*. Lviv. (in Ukrainian).
- Gavritukhin, I. O. (2005). Kompleksy prazhskoy kultury s datiruyushchimi veshchami. In P. Kaczanowski, M. Parczewski (eds.), *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków, 401–461. (in Russian).
- Gavritukhin, I. O. (2017). K atributsii slavyanskikh pamyatnikov V–VII vekov na Yuzhnom Buge. In V. E. Rodinkova, O. S. Rumyantseva (eds.), *Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvarskiy mir i rozhdeniye*

slavyanskikh kultur: sbornik statey: K 60-letiyu A. M. Oblomskogo. Ranneslavyanskiy mir, 19. Moskva: IA RAN, 51–62. (in Russian).

Horbanenko, S. A., & Zhuravlov, O. P. (2021). *Litopysni slov'iany peredodnia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynnytstvo chy myslyvstvo*. Kyiv: Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy; Kharkiv: Mайдan. (in Ukrainian).

Goryunov, E. A. (1981). *Ranniye etapy istorii slavyan Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka. (in Russian).

Goryunova, V. M. (2004). Mogilnik VI–VII vv. u s. Kartamyshevo Oboyanskogo rayona Kurskoy oblasti. In V. M. Goryunova, O. A. Shcheglova (eds.), *Kulturnyye transformatsii i vzaimovliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, 18–42. (in Russian).

Ilyutik, A. V. (2016). Mogilniki vtoroy chetverti I tysyacheletiya n. e. v Belorusskom Podneprovye. In O. N. Levko, V. G. Belyavets (eds.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period: k 90-letiyu so dnya rozhdeniya Leonida Davydovicha Pobolya, I*. Minsk: «Belaruskaya navuka», 247–284. (in Russian).

Islanova, I. V. (2016). Rannesrednevekovyye gruppy pamyatnikov na Severo-Zapade Vostochnoy Evropy. A. M. Oblomskiy, I. V. Islanova (eds.). In: *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V–VII vv.)*. Ranneslavyanskiy mir, 17. Moskva: IA RAN, 136–220. (in Russian).

Kozak, D. N. (1990). Drugiye vidy remesel. V. D. Baran (ed.). In: *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiyev: Naukova dumka, 401–405. (in Russian).

Kuchera, M. P. (1962). Drevnii Plisnesk. *Arkheolohichni pam'iatky URSS, XII*, 3–56. (in Ukrainian).

Lopatin, N. V., & Furasyev, A. G. (2007). *Severnyye rubezhi ranneslavyanskogo mira v III–V vv. n. e.* Moskva. (in Russian).

Magomedov, B. V. (1990). Proizvodstvennyy i bytovoy inventar. predmety ubora. oruzhiye. In V. D. Baran (ed.), *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiyev: Naukova dumka, 160–172. (in Russian).

Magomedov, B. V. (2001). *Chernyakhovskaya kultura. Problema etnosa*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. (in Russian).

Mahomedov, B. V. (2022). *Pam'iatky cherniakhivskoi kultury Vinnytskoi oblasti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. (in Ukrainian).

Maksimov, E. V., & Petrashenko, V. A. (1988). *Slavyanskiye pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).

Mastykova, A. V. (2009). *Zhenskiy kostyum Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV–seredine VI v. n. e.* Moskva: Grif i K. (in Russian).

Mastykova, A. V., & Plokhov, A. V. (2010). Datirovka i proiskhozhdeniye steklyannykh bus iz mogilnika u oz. Syezzheye. In A. E. Musin, N. V. Khvoshchinskaya (eds.), *Dialog kultur i narodov srednevekovoy Evropy. K 60-letiyu so dnya rozhdeniya Evgeniya Nikolayevicha Nosova*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo: Dmitriy Bulanin, 337–357. (in Russian).

Mykhailyna, L. P. (2007). *Slov'iany VIII–X st. mizh Dniptom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. (in Ukrainian).

Nekrasova, A. N. (2006). Pamyatniki chernyakhovskoy kultury Dneprovskogo Levoberezhia. In R. V. Terpilovskiy (ed.), *Goty i Rim. Sbornik nauchnykh statey*. Kiyev: ID «Stilos», 87–200. (in Russian).

Nikitina, G. F. (1969). Grebni chernyakhovskoy kultury. *Sovetskaya arkheologiya, 1*, 147–159. (in Russian).

Oblomskiy, A. M. (2016). Kolochinskaya kultura. In A. M. Oblomskiy, I. V. Islanova (eds.), *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V–VII vv.)*. Ranneslavyanskiy mir, 17. Moskva: IA RAN, 10–113. (in Russian).

Oblomskiy, A. M., & Radyush, O. A. (2007). Veshchevoy kompleks. In A. M. Oblomskiy (ed.), *Pamyatniki kiyevskoy kultury v lesostepnoy zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavyanskiy mir, 10. Moskva, 27–39. (in Russian).

Onyshchuk, Ya. I. (2018). *Naselennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershii polovyni I tys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt: monohrafiia*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. (in Ukrainian).

- Onyshchuk, Ya., & Prokopiv, V. (2012). Kistiani hrebni v arkhеolohichnykh kompleksakh kultur pershoi polovyny I tysiacholittia n. e. Dnistro-Pryp'iat'skoho mezhyrichchia. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 14–15, 30–45. (in Ukrainian).
- Pobol, L. D., Dubitskaya, N. N., & Piliptsevich, V. V. (2003). Mogilnik u d. Taymanovo. *Materialy po arkheologii Belarusi*, 8, 28–60. (in Russian).
- Prykhodniuk, O. M. (1975). *Slov'iany na Podilli (VI–VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Prikhodnyuk, O. M. (1990). Proizvodstvennyy i bytovoy inventar. predmety ubora. oruzhiye. In V. D. Baran (ed.), *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiyev: Naukova dumka, 238–246. (in Russian).
- Prikhodnyuk, O. M. (1998). Penkovskaya kultura: kulturno-khronologicheskyy aspekt issledovaniya. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. (in Russian).
- Rafalovich, I. A. (1972). *Slavyane VI–IX vekov v Moldavii*. Kishinev: «Shtiintsa». (in Russian).
- Rodinkova, V. E. (1996). Rannesrednevekovyye pamyatniki Srednego Podneprovia i Dneprovskogo Levoberezhia s datiruyushchimi nakhodkami. In Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M., *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskyy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva, 155–162. (in Russian).
- Symonovich, E. A. (1986). Rannesrednevekovoye poseleniye Tazovo pod Kurskom. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 183–193. (in Russian).
- Telnov, N. P., & Rabinovich, R. A. (1990). Rezultaty rabot na poselenii Skok. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldovii v 1985 g.*, 194–212. (in Russian).
- Terpilovskiy, R. V. (1984). *Ranniye slavyane Podesenia III–V vv.* Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).
- Terpilovskiy, R. V. (1985). Kiyevskaya kultura. V. D. Baran (ed.). *Etnokulturnaya karta territorii Ukrainskoy SSR v I tys. n. e.* Kiyev: Naukova dumka, 51–59. (in Russian).
- Terpylovskiy, R. V. (1999). Kyivskiy horyzont poselennia Hlevakha. *Arkheolohiia*, 4, 95–107. (in Ukrainian).
- Terpilovskiy, R. V., & Abashina, N. S. (1992). *Pamyatniki kiyevskoy kultury. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Kiyev: Naukova dumka. (in Russian).
- Terpylovskiy, R. V., & Shekun, A. V. (1996). *Oleksandrivka 1 — bahatosharove rannoslav'ianske poselennia bilia Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka. (in Ukrainian).
- Khavlyuk, P. I. (1974). Ranneslavyanskiye poseleniya v bassejne Yuzhnogo Buga. In P. N. Tretyakov (ed.), *Rannesrednevekovyye vostochnoslavianskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, 181–215. (in Russian).
- Kherrman, Y. (1986). Slavyane i normany v ranney istorii Baltiyskogo regiona. In E. A. Melnikova (ed.), *Slavyane i skandinavyy*. Moskva: Progress, 8–128. (in Russian).
- Khykku, I. G. (1977). Raskopki na poselenii Khanska. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1976 g.*, 460–461. (in Russian).
- Shishkin, R. G. (1999). Klassifikatsiya i tipologiya trekhsloynnykh grebney Chernyakhovskoy kultury. *Sto rokov vyvchennia kultur poliv pokhovan na Ukraini. Tezy dopovidei seminaru (Kyiv, 14–16 hrudnia 1999 r.)*. Kyiv: Naukova dumka, 43–48. (in Russian).
- Yahodynska, M. O. (2020). Slov'ianski pam'iatky na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(35), 222–233. (in Ukrainian).
- Bârzu, L. (2010). *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenburgen: Das Graberfeld Nr. 3 von Brâtei. (Bearbeitet von Radu Harhoiu)*. Archaeologia Romanica, IV. Cluj-Napocca; Bistrița. (in German).
- Bárdos, E., & Garam, É. (2009). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. I. Budapest. (in German).
- Bárdos, E., & Garam, É. (2014). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. II. Budapest. (in German).
- Gajewski, L. (1961). Wyniki badań w roku 1957. *Igołomia i osada wczesnośredniowieczna*, 1, 157–207. (in Polish).
- Gajewski, L., & Gurba, J. (1977). Z najnowszych badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem Lubelszczyzny. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Humaniora*, 32, 47–61. (in Polish).
- Garam, É. (1995). *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest. (in German).

- Kiss, A. (1996). *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kökled-Feterkapu A*. Innsbruck: Wagner. (in German).
- Koch, U. (1968). *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Rerensburg*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A X. (in German).
- Parczewski, M. (1988). *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie zrodół archeologicznych*. Krakow. (in Polish).
- Poleska, P., Bober, J., & Krapec, M. (1998). Das erste dendrochronologisch datierte Frühslawische Grubenhaus aus Polen. *Archaeoslavica*, 3, 33–69. (in German).
- Postică, Gheorghe, Hincu, & Ion. (2023). *Hansca: Așezarea medievală timpurie din codrii Lăpușnei*. Chișinău: Pontos. (in Romanian).
- Profantová, N. (2008). Die frühslawische Besiedlung Böhmens und archäologische Spuren der Kontakte zum früh- und mittelawarischen sowie merowingischen Kulturkreis. In J. Bemmman, M. Schmauder (Hrsg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden, Awaren, Slawen; Akten der internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Bonn, 619–644. (in German).
- Soulat, J. (2010). Redécouverte d'un peigne ajouré en alliage cuivreux dans les réserves du musée d'Archéologie nationale (fin VIIe – début VIIIe siècle). *Antiquités Nationales*, 41, 119–125. (in French).
- Stein, F. (1967). *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Berlin, Serie A IX. (in German).
- Szmoniewski, B. Sz. (2020). Zapomniana forma odlewnicza z Lachmirowic na Kujawach. Przyczynek do poznania odlewnictwa wczesnosłowiańskiego. In A. M. Oblomskiy (ed.), *Istoriya veshchey – istoriya i veshchi. K 60-letnemu yubileyu I. O. Gavritukhina. Ranneslavjanskiy mir*, 20. Moskva: IA RAN, 133–145. (in Polish).
- Weller, U., Kaiser, H. & Heynowski, R. (2016). *Kosmetisches und medizinisches Gerät: erkennen, bestimmen, beschreiben*. Bestimmungsbuch Archäologie, 4. (in German).
- Zeman, J. (1976). Nejstarsi slovanske osidleni Cech. *Památky archeologické*, 67, 115–235. (in Czech).

Стаття: надійшла до редакції 29.05.2024
прийнята до друку 21.09.2024

BONE COMBS OF THE SLAVS OF THE EARLY MIDDLE AGES FROM THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Maryna SERGEEVA¹, Yaroslav VOLODARETS-URBANOVYCH²

¹*Institute of Archaeology of NAS of Ukraine,
Volodymyrs'ka Str. 3 (2nd floor), 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com*

²*Institute of Archaeology NAS of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net*

The article deals with findings of bone combs, originating from Slavic sites and complexes in the south of Eastern Europe dated to the second half of the 1st millennium AD. Information was collected on 14 Slavic sites, where 17 combs were found. It is interesting that sometimes we have several finds from one point. Most of the cases of finding of the early medieval combs were related to the forest-steppe zone. The vast majority of finds were concentrated in the Dniester and Prut basins.

By cultural affiliation, finds are divided as follows: Kolochyn culture – 1 (Kartamyshevo II), Kyiv/Kolochyn culture – 1 (Taimanove), Prague culture – 2 (Zymne, Luka-Kavetchyna), Penkivka culture – 3 (Khyttsi, Odaia, Khucha), Penkivka/Prague culture – 2 (Khanska II, Kysliak I), Raiky culture – 5 (Monastyrok, Plisnesk, Skok, Terebovlia, Khanska). The circumstances of finding of these items, their chronology and the

cultural affiliation of the sites were analyzed. This made it possible to examine critically the source base and set a number of tasks for further research. Several assumptions about the functional use of bone combs have been made: 1) in everyday life; 2) for applying ornaments on Slavic dishes; 3) for ritual purposes. The origin of these items is unclear. However, it is possible that they are the result of Western cultural impulses and belong to imported things. Only further research can solve this question.

Key words: the Slavs, Penkivka culture, Prague culture, Kolochyn culture Raiky culture, the south of Eastern Europe, early Middle Ages.

РІЧКИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХОДУ УКРАЇНИ ТА В ЧАСИ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ КНЯЖОЇ ДОБИ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

Проаналізовано писемні джерела щодо значення річок в історії населення Заходу України княжої доби й доповнено ці джерела археологічними матеріалами, за якими простежено особливості розташування міських поселень цієї території. Зазначено, що ця проблема все ще недостатньо висвітлена в історіографії, за винятком кількох наукових і науково-популярних статей польських та українських дослідників першої половини ХХ ст. Зауважено, що на початку ХХІ ст. популярними стали поверхневі дослідження для фіксації різночасових пам'яток археології у басейнах окремих річок, серед яких Дністер, Західний Буг і річки українсько-польського пограниччя.

Наголошено на вирішальній ролі річок у повсякденному житті, господарстві та побуті населення, їхньому значенні як головних торговельних магістралей, шляхів культурних контактів та обмінів, військових виправ, місць облаштування митниць і битв на їхніх берегах. Зафіксовано також окремі випадки руйнівної функції річок, спричинені потопом, повинню; вони ставали також перешкодами під час руху сухопутними трактами зі сходу на захід чи навпаки, однак успішно долалися з допомогою мостів або бродів.

Наведено приклади і акцентовано на тісному взаємозв'язку між назвами річок (гідронімами) і поселень (ононімами) на досліджуваній території. Вказано на необхідність вивчення питання про первинність гідронімів чи ойконімів у назвах, які віднаходимо у писемних джерелах. На прикладі т. зв. Которинських городищ звернено увагу на значення оборонних об'єктів на берегах річок у системі фортифікацій великих міст, зокрема давнього Галича.

Встановлено, що під час локалізації поселень на берегах річок необхідно враховувати зміни русел річок, які з плином часу сталися під дією природних і антропогенних чинників. Відзначено важливість картографування археологічних пам'яток та окремих артефактів для простеження своєрідних гідронімичних ланцюжків напрямів обмінів, торговельних і культурних зв'язків.

Перелічено лише кілька штрихів до великої проблеми «річки й археологія». Завершуючи їх, констатовано, що усі питання, які стосуються річок в історії й археології Заходу України, під час їхнього детального та серйозного міждисциплінарного опрацювання можуть стати великою і цікавою науковою проблемою.

Ключові слова: річки Заходу України, княжа доба, взаємозв'язок гідронімів і ойконімів, річки і поселення, торговельні магістралі, шляхи культурних контактів та обмінів, річки в системі фортифікацій і військових виправ, у повсякденному житті, господарстві та побуті.

Вода – одна з найголовніших речовин, потрібних для органічного життя, вона має величезне значення в житті людини, у тваринному й рослинному світі. Серед водних об'єктів особливу роль відігравали річки. Саме тому як у давнину, так і в добу середньовіччя береги річок найчастіше ставали місцями поселень людей, виникнення міст та фортець. Річки були головними шляхами сполучення, транспортними артеріями, вони слугували важливими джерелами питної води. У системі давніх вірувань річки наділялися амбівалентним символом,

що відповідає як творчій, так і руйнівній силі природи. З одного боку, з річкою пов'язують життя, родючість, рух і очищення, а з іншого – перешкоду, небезпеку, спричинену потопом, повінню [Бидерманн, 1996, с. 42–44].

Рис. 1. Найбільші річки Заходу України: 1 – Дністер на Чернівецьчині, 2 – Прип'ять у Волинській області, 3 – Прут у Яремчі, 4 – Західний Буг у Сокалі, 5 – Горинь на Волині, 6 – Тиса біля Солотвина
Fig. 1. The largest rivers of the West of Ukraine: 1 – Dnister in Chernivtsi region, 2 – Prypiat in Volhynian region, 3 – Prut in Yaremche, 4 – Western Bug in Sokal, 5 – Horyn in Volhynia, 6 – Tysa near Solotvyn

В Україні нараховується понад 63 тис. річок. За довжиною річки поділяються на малі (10–100 км), середні (100–500 км) і великі (понад 500 км). За площею водозбору малі річки мають (менше 2 000 км²), середні (2 000–50 000 км²) і великі (більше 50 000 км²). Серед річок вирізняються річки гірські та рівнинні, що пов'язано з рельєфом окремих регіонів України. Рельєф західноукраїнських земель загалом укладається смугами, які стеляться з південного сходу на північний захід, що властиво для більшості країн середньої і західної Європи. Саме тому цей рельєф зараховують до західноєвропейського типу. Так простягається цією територією частина Карпатських гір, Волинська і Подільська височини з їхніми дрібнішими природньо-географічними зонами (Опілля, Розточчя, Товтри, Покутсько-Бесарабська височина). Відповідно до них, таке ж розташування мають смуги низинних територій – Полісся, Мале Полісся, Наддністрянська і Надсянська низовини, Надбужанщина та їхні менші ландшафтні зони.

Головні річки Карпато-Волинського регіону течуть відповідно до такого укладу природньо-географічних особливостей території: Дністер – із північного заходу на південний схід; Західний Буг – із південного сходу на північний захід. Тільки річка Прип'ять тече із заходу на схід і разом зі своїми допливами належить до Дніпровського басейну. На Заході України до великих річок можна зарахувати Дністер (1 362 км), Прут (967 км), Прип'ять (775 км), Західний Буг (772 км), Горинь (659 км), Тиса (966 км)¹ (рис. 1, 1–6).

Карпатські та волинські річки – спокійні та швидкоплинні, своєю течією ніби віддзеркалюють життя наших пращурів із їхнім розміреним поступом у мирні літа та бурхливими подіями, спричиненими військовими сутичками, бойовими походами чи ворожими набігами. Саме на берегах численних великих і малих річок вони селилися, господарювали, зводили свої поселення, міста й фортеці, ставили поганських ідолів, а потім скидали їх у річки, приймаючи християнську релігію. Самі ж водні течії використовувалися як головні торгівельні магістралі, шляхи культурних контактів та обмінів. І найголовніше – вони слугували людям у повсякденному житті, господарстві та побуті.

Проблема «річки й археологія» все ще мало розкрита в історіографії, зокрема щодо території Західного регіону України. Ще у 1901 р. відомий польський географ, картограф і геополітик Євгеніуш Ромер опублікував працю, у якій приписував ключове значення у розвитку цивілізацій і держав річкам, басейнам річок і відкритим водоймам [Romer, 1901, s. 58–68, 149–161]. Під час подорожей долинами річок, зокрема Бугу (тепер – Західний Буг), польський етнограф, археолог та історик Зігмунт Гльоґер зібрав переважно цікаві етнографічні матеріали, окремі археологічні артефакти кам'яної доби на берегах цієї річки, а також відомі дорожничинські пломби [Gloger, 1903]. Одну з перших українських науково-популярних праць із цієї тематики опублікував відомий археолог Ярослав Пастернак на сторінках часопису «Діло» [Пастернак, 1937]. Вона була присвячена різночасовим пам'яткам археології над Дністром (рис. 2). Спеціальну ширшу працю з археології Прип'яті та її басейну опублікував Олександр Цинкаловський у діаспорному виданні під псевдонімом Антін Бужанський (рис. 3, *a*). На його думку, водна система Полісся з Прип'яттю та її допливами утворювала потужну систему водних шляхів, що пов'язувала шлях із варяг у греки з старим водним шляхом Буг–Вісла–Балтик. Важливою складовою праці є карта з нанесеними різночасовими пам'ятками археології і навіть окремими знахідками (рис. 3, *b*), які відображають інтенсивне заселення берегів Прип'яті та її допливів у системі важливої водної магістралі між Балтиком і Чорним морем [Бужанський, 1966]. Останнім часом популярними стають дослідження, присвячені поширенню різночасових пам'яток археології у басейнах окремих інших річок, серед яких Дністер і річки українсько-польського пограниччя [Environment and Man, 2006; Войнаровський, Бугай, Конопля, 2009; Natural Environment and Man / Природне середовище і людина, 2013; Войцещук, Павлів, Петегирич, 2018, с. 340–355;

¹ Довжину річок наведено з врахуванням їх протікання по території не тільки України, а й інших держав.

Archeologia doliny / Archeologia basenu, 2011; Czopek et al. / Чопек та ін., 2018]. Уже тривалий час ця тематика розробляється у польській археології, часто в співпраці з німецькими дослідниками [Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia, 1992, 1993, 1994, 1995; Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum, 2007; Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony, 2015; O rzece i wodzie, 2015].

Рис. 2. Стаття Ярослава Пастернака у часописі «Діло» за 1 травня 1937 р.
Fig. 2. J. Pasternak's article in «Dilo» journal, May 1, 1937

Особливо широкі можливості відкриває вивчення цієї проблеми стосовно княжої доби, оскільки для її реалізації маємо разом з археологічними джерелами також інформацію з писемних повідомлень у «Повісті минулих літ», Київському і Галицько-Волинському літописсах.

Проблема «річки й археологія» може охоплювати усі періоди давньої історії України. Її можна розглядати в різних аспектах – історія заселення, господарське освоєння, військове значення, роль в обміні й торгівлі, міграційних процесах, формуванні етнічних

територій та їхніх кордонів тощо. У цій розвідці я розгляну тільки в загальних рисах цю проблему, зокрема у вузькому територіально-хронологічному вимірі, а саме на території Галицько-Волинської землі княжої доби.

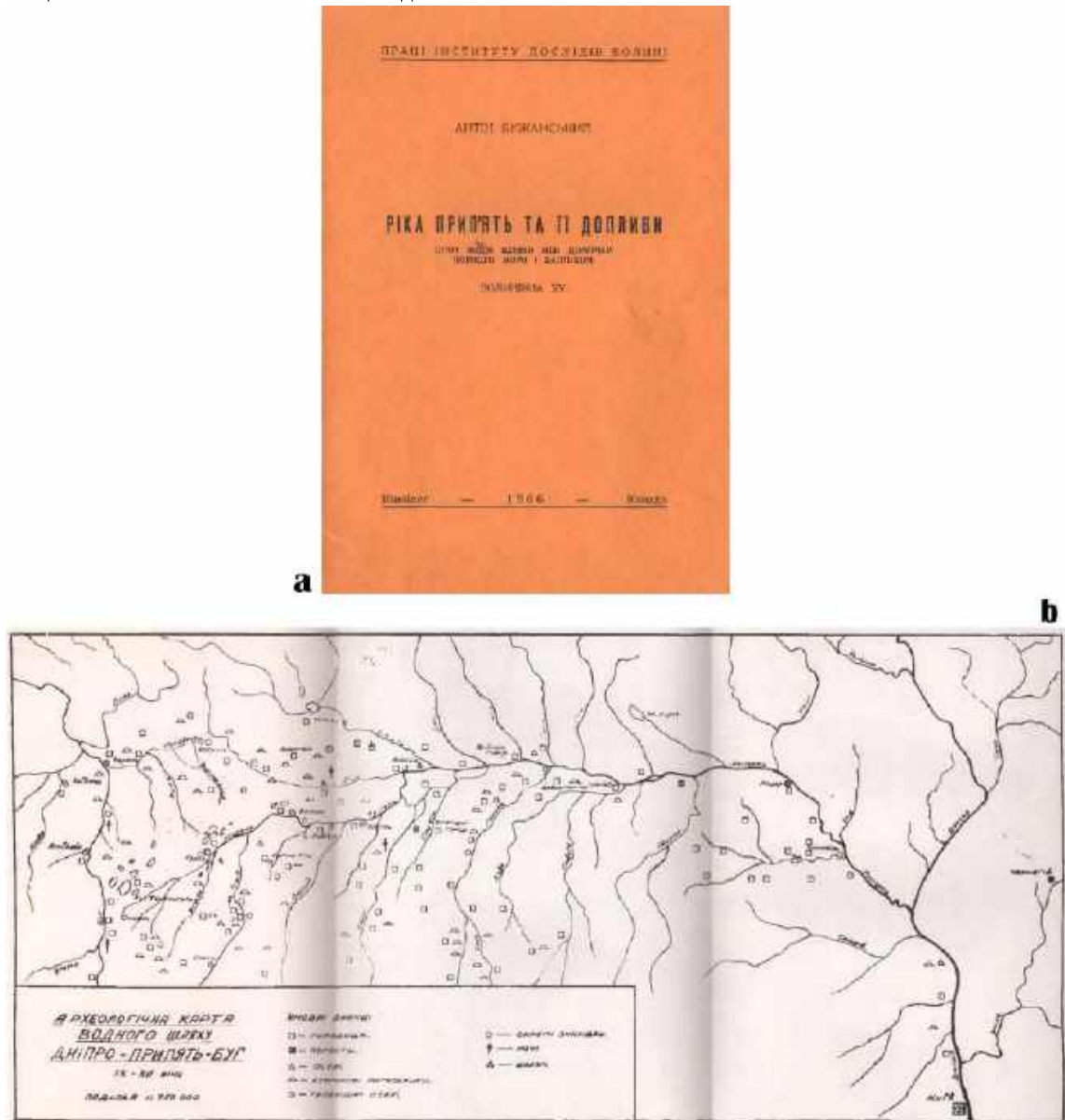

Рис. 3. Праця Антіна Бужанського – псевдо Олександра Цинкаловського (а) і археологічна карта водного шляху Дніпро–Прип'ять–Буг (b)
 Fig. 3. Antin Buzhanskyi's (pseudonym of Oleksandr Cynkalowski) work (a) and archaeological map of waterway Dniro–Przpiat–Bug (b)

Уже на перших сторінках «Повісті минулих літ» в описах племен знаходимо згадки про річки в цьому регіоні як місця і головні орієнтири їх розселення. Згадаймо хоча б повідомлення про дулібів, які «тоді жили по Бугу, де нині волиняни» або про бужан, «бо сидять вони по Бугу, – а потім же волиняни» [Літопис Руський, 1989, с. 6, 8]. Описуючи тиверців, літописець теж відзначив, що «уличі і тиверці сидять по Дністру, є багато їх і сидять вони по Дністру аж до моря» [Літопис Руський, 1989, с. 8]. Це ж стосується дреговичів, які за літописом

осіли «межи Прип'яттю і Двіною» [Літопис Руський, 1989, с. 8]. Наведені повідомлення показують, що згадані річки фігурують як головні орієнтири розселення давніх українських племен, а відкриті археологами численні поселення на їхніх берегах є своєрідним археологічним еквівалентом цих писемних згадок.

У багатьох випадках береги річок використовувалися як місця облаштування великих або менших міст княжої доби, від яких часто утворювалися їх назви або ж від назв населених пунктів мотивовано гідроніми. Наведу лише окремі приклади: Бужеськ – від р. Буг (тепер – Західний Буг), Потелич – від р. Тилич, Щирець – над р. Щирка, Більськ – над р. Біла, Вишня – над р. Вишня, Сянок – над р. Сян, Володава – над р. Володавка, Каліус – над р. Калюс, Коломия – над р. Мия², Коросно – на р. Кросно, Мельниця – над однойменною рікою, Турійськ – над р. Турією, Любачів – над р. Любачівка, Корчеськ – на р. Корчик, а також Угровськ, Онут, Ушиця, Ухані, Тлумач [Словник гідронімів України, 1979, с. 105, 208, 274, 359, 399, 556, 566, 575, 582, 630]. Цей список, який можна продовжувати, показує тісний взаємозв'язок між назвами населених пунктів (ойконімами) і назвами річок (гідронімами).

Важливим є питання про первинність гідронімів чи ойконімів у назвах, які трапляються в писемних джерелах. Особливо важко це встановити, якщо ця назва фіксується у писемному джерелі вперше і єдиний раз. У такому разі треба розглядати ойконім чи гідронім у ширшому контексті, здійснюючи комплексний історико-археологічний та філологічний аналізи.

Для прикладу розглянемо назву Онут, яка єдиний раз згадується в Галицько-Волинському літописі 1213 р. у написанні Онуть [ПСРЛ, 1908, с. 503; Літопис Руський, 1989, с. 376]. Населений пункт Онут розташований над Дністром при впадінні до нього р. Онут. Важко зі самої назви сказати, що в цьому випадку виникло скоріше – чи ойконім походить від гідроніма, чи може навпаки – гідронім від ойконіма. Лише наведена літописцем ширша згадка – «придоша в Онуть и идоша в поле», допомогла дослідникам виразно констатувати, що під цією назвою мається на увазі ойконім, а не гідронім. Якщо б було навпаки, то конструкція ця звучала б як «придоша на Онуть» [Карпенко, 1965, с. 50; Худаш, 1995, с. 156].

Подібну ситуацію маємо з назвою Толмач (тепер – Тлумач), яка згадується в Галицько-Волинському літописі 1213 р. у написанні Толмачь [ПСРЛ, 1908, с. 503; Літопис Руський, 1989, с. 376]. Через цей населений пункт протікає річка з такою ж назвою, яка є правою притокою Дністра. Проаналізувавши ширший контекст згадки цього населеного пункту, коли Данило Романович зі своїми воїнами «вийшли із Галича і були навпроти Толмача», дослідники встановили, що і в цьому випадку назва річки перенесена з назви поселення [Бучко, 1986, с. 53; 1990; Худаш, 1995, с. 283]. З іншого боку, у літописах доволі часто трапляється конструкція щодо гідроніму, а не населеного пункту, у формі «на ріці». Особливо вона вживається стосовно малих річок: «Михалка Скулу вбили, догнавши на Щирці», «Мстислав же стояв на Зубр'ї» [ПСРЛ, 1908, с. 502; Літопис Руський, 1989, с. 375]. Інколи вказівка на ріку більш промовиста, зокрема у 1211 р. Володислав Кормильчич «прийшов на ріку Бобрку», а у 1229 р. Данило Романович «зібравши землю Галицьку ... зібрав він [людей]од Бобрки і аж до рікиУшиці і Пруту» [ПСРЛ, 1908, с. 499, 519; Літопис Руський, 1989, с. 374, 386]. Зафіксовано випадки, коли річка розділяла ворогуючі сторони. Зокрема, так сталося 1144 р., коли біля Звенигорода «межи ними [військами київського князя Всеволода Ольговича і галицького Володимирка Володаревича була – В. П.] ріка Білка» [ПСРЛ, 1908, с. 219; Літопис Руський, 1989, с. 196].

Маємо доволі рідкісний випадок, коли гідронім, від якого можливо отримало назву місто княжої доби, змінив свою назву. Йдеться про княжий Белз, розташований над сучасною р. Солокія, яка ще до XVII ст. мала свою первісну назву Белз [Hydronimia Wisły, 1965, s. 365;

² Щодо Коломій, то існує й інша версія походження назви цього міста. Зокрема, поширеною є також думка, що Коломия отримала свою назву на честь угорського королевича Коломана (Кальмана) у 1214 р., вперше висловлено ще в XIX ст. і яку детально опрацював Мирослав Волощук [Волощук, 2005, с. 38–50].

Рис. 4. Белз. Південно-східний край городища Замочок на лівому березі річки Солокія

Fig. 4. Belz. The southeastern edge of the hill-fort Zamochok on the left bank of the Solokia river

Коструба, 1989, с. 34–35] (рис. 4). Водночас спостерігається певна специфіка у розташуванні багатьох великих міст Галицько-Волинського князівства щодо водних артерій. Такі міста, як Звенигород, Тереховля, Галич, Белз, Володимир, Пересопниця, Червен, Холм, Львів, Плісеськ, були засновані й розбудовані над невеликими річками, які поєднувалися з більшими водними артеріями. Зокрема, Галич і Тереховля через посередництво Лукви та Гнізни мали вихід до Дністра, а Белз, Звенигород, Червен, Володимир, Холм, Львів, завдяки Солокії, Білці, Гучві, Лузі, Угерці, Полтві, з'єднувалися з Бугом. Інколи біля впадіння цих менших річок у крупніші артерії влашто-

увалися їхні торгові пристані, купецькі дільниці. Для Тереховлі це був Семенів-Зеленче, для Володимира – Устилуг, для Галича – городище на Гробиськах. Цікаво, що маємо низку назв у формі «Устя», на яких зафіксовані городища княжої доби і ранішого часу.

Окрім того, існують і винятки, коли великі міста влаштоувалися на берегах більших водних артерій. Прикладом можуть слугувати Бакота і Василів над Дністром, Перемишль над Сяном, Дорогичин над Бугом (рис. 5, *a*, *b*), Дорогобуж над Горинню. Очевидно у кожному конкретному випадку враховувалися обставини, пов'язані з економічними і природними вигодами, оборонними інтересами, традиціями заселення, ресурсними зонами та іншими чинниками.

Привертає увагу рідкісний в Україні випадок дуже щільного розташування городищ на правому березі Дністра між селами Старе Село, Которини Жидачівського району Львівщини і Цвітова Калуського району Івано-Франківщини, які відомі як Которинські городища (рис. 6). Тут на високій залісненій терасі на відстані в 5 км виявлено 5 городищ. На одній з пам'яток (городище III в ур. Рогатка) віднайдено матеріали княжої доби і продатовано XII ст. час побудови оборонного валу [Ситник, Гавінський, 2011, с. 20–21, 27–29; Гавінський, Пастеркевіч, 2021, с. 11–12]. Сліди ще одного городища простежено нижче за течією на протилежному лівому березі Дністра, біля с. Тенетники (Тенетники IX) на Рогатинщині [Gębica et al., 2012, s. 357–359] (рис. 7). Можливо, що ці городища влаштовані у найвужчій частині долини Дністра були взаємопов'язаним оборонним комплексом на обох берегах річки, своєю брамою (воротами) до широкої і до певної міри відкритої у південно-східному напрямку Галицько-Букачівської улоговини та захищали підступи до княжого Галича з північно-західного напрямку. Отримано поки що тільки одну дату з валу на цьому городищі (1160+/-60) та зібрано колекцію посуду XII ст. Це дає змогу висловити версію про імовірну побудову цього оборонного комплексу в період князювання в Галичі Володимира Володаревича або Ярослава Осмомисла, який не тільки «*підпер Гори Угорські своїми залізними військами, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота на Дунай*» [Цит. за: Рильський, 1939, с. 4] за згадкою у «Слові о полку Ігоревім», але й дбав про надійний захист своєї столиці з північного заходу вздовж Дністра. Існування цієї оборонної системи певною мірою підтверджують назви населених пунктів «Которини» і «Тенетники». Назва с. Которини очевидно похідна від старовинного «котора», що означає «сварка», «суперечка», «ворожнеча», «конфлікт». Відомий

мовознавець Ізмаїл Срезневський зібрав велику кількість писемних джерел, у яких зафіксовано це слово в такому розумінні. Наведу лише два приклади, один із яких поміщено в Іпатіївському літописі 6693 р.: «*Поганыи же половцы побѣдивъше Игоря с братьею, и взяша гордость велику и съвокупиша всь языкъ свои на Рускую землю; и бысть у них котора* [виділення моє]». Ще красномовнішу інформація щодо значення цього слова читаємо у Никоновському літописі 6713 р.: «*А ще ли в ненависти, и в распряхъ, и в которахъ* [виділення моє] меж собою будете, то погибнете сами, и землю отецъ вашихъ и дѣдѣ нашихъ изгубите» [Срезневский, 1893, с. 1300, 1301].

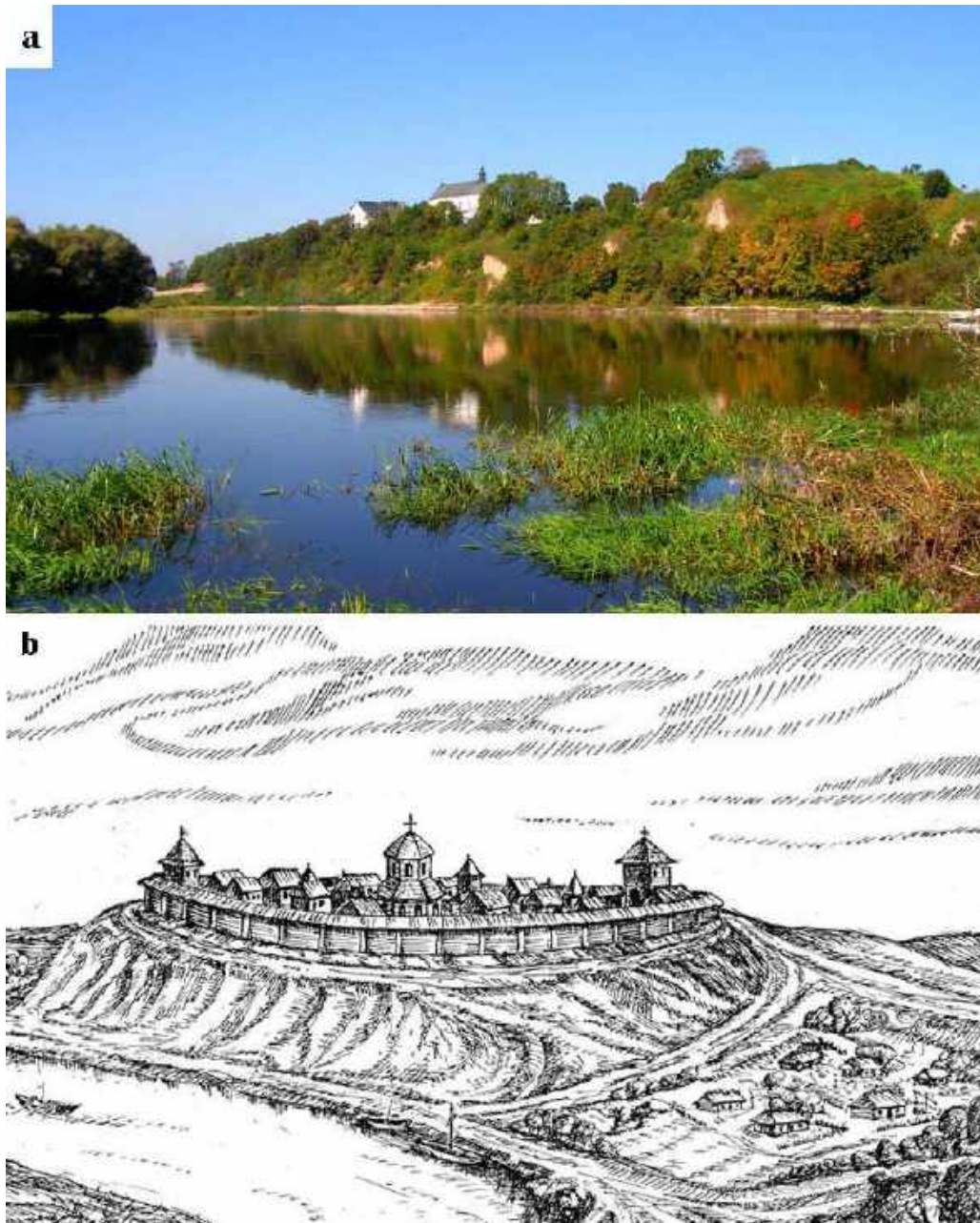

Рис. 5. Дорогичин. Вид на Замкову гору на правому березі Західного Бугу (а) і реконструкція дитинця (б) (рисунок Ігоря Принади)

Fig. 5. Dorogychyn. View on the Zamkova Mountain on the right bank of Western Bug River (a) and reconstruction of dytynets (b) (drawing made by Ihor Prynada)

Етимологія назви с. Тенетники, біля якого виявлено сліди фортифікаційного об'єкта на лівому березі Дністра, теж доволі промовиста. Вона походить від слова «тенета» – коріння, похідне від старовинної основи «тенет» та латинського *tenus* – «сильце, мотузка». Отже, «тенета» буквально – це є «те, що затримує, зтягує, тримає, заважає, позбавляє свободи дії» [Словник української мови, 1979, с. 73], що в переносному значенні може відповідати оборонній функції (як з Которинами) існуючого об'єкта княжої доби у цій місцевості.

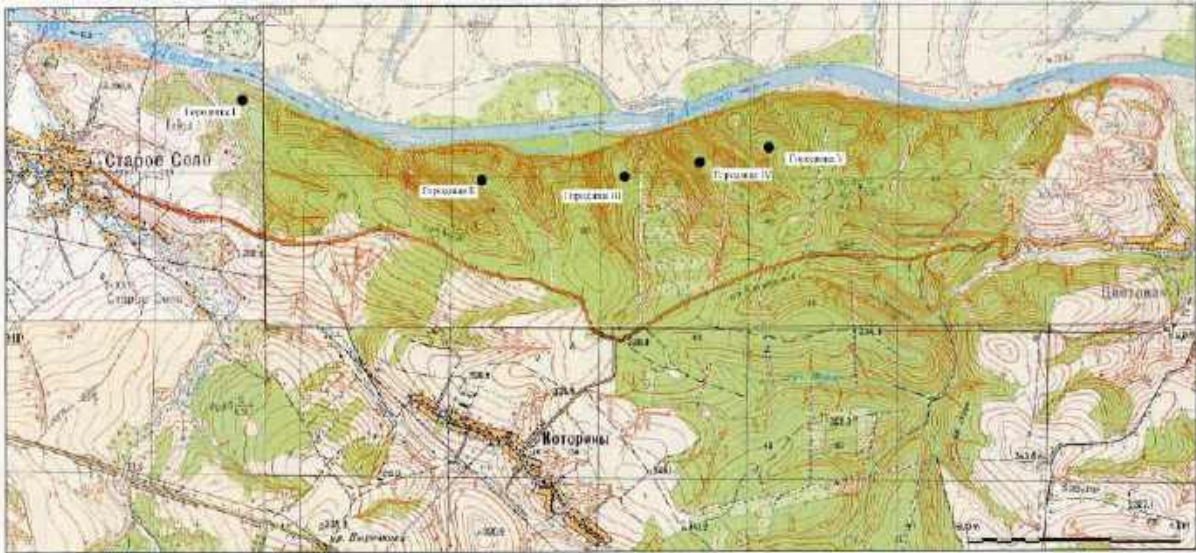

Рис. 6. Розташування Которинських городищ на правому березі Дністра
Fig. 6. Localization of Kotoryny hill-forts on the right bank of the Dnister River

Рис. 7. Тенетники. Вид з півдня на ліву терасу Дністра зі слідами городища біля церкви (фото Дмитра Павліва)
Fig. 7. Tenetnyky. View from the south on the left terrace of the Dnister River with the traces of a hill-fort near the church (photo made by Dmytro Pavliv)

Річки дуже ефективно доповнювали фортифікаційні об'єкти не тільки на підступах до великих міст, а й систему оборони та життєзабезпечення у межах самої міської агломерації, зокрема княжих столиць. Найвдалішими можна визнати використання водних перешкод для захисту та забезпечення життєдіяльності Галича (річки Дністер, Луква, Лімниця, Мозолевий потік із каскадом дамб), Володимира (річки Буг, Луга, Смоча), Теребовлі (річки Серет, Гнізна, потік Черпало), Белза (річки Солокія з двома рукавами, Річиця) тощо. Яскравим прикладом добре захищених усіх заселених частин міста є давній Бужеськ [Petehyrucz, 1995, s. 70–73].

Місто, окрім оборонних споруд, захищене густою мережею великих і менших річок, а також штучно викопаних і заповнених водою каналів і ровів (річки Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна). Це добре видно на карті Фрідріха фон Міга (рис. 8). Історики мали достатньо даних, щоб називати Буськ «галицькою Венецією».

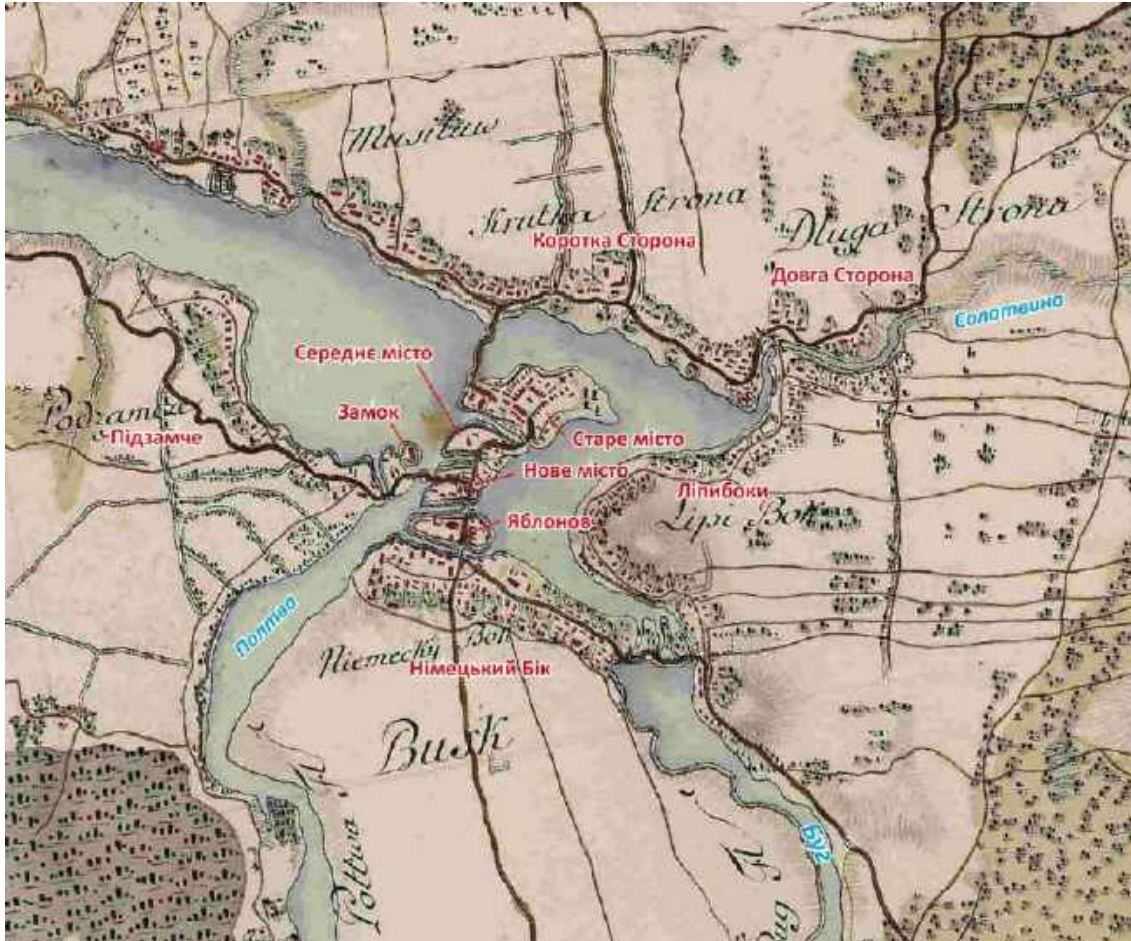

Рис. 8. Бужеськ на мапі Фрідріха фон Міга 1779–1783 рр. із доповненнями (написи кирилицею) Дмитра Вортмана

Fig. 8. Buzhesk on the map of Friedrich von Mieg 1779–1783 with additions (Cyrillic inscriptions) made by Dmytro Vortman

Цікаво виглядають згадки річок у писемних джерелах, які найчастіше залежали від політичних або військових подій того часу і значно рідше від природніх явищ. Головні водні артерії Галицько-Волинської землі – Дністер і Буг, постійно фігурують у літописах. Деякі менші річки, наприклад Сян, Прут, Горинь, Стир, теж згадуються. Натомість згадка такої доволі великої річки, як Стрий, зовсім відсутня у літописах³. Водночас на гідронімічній карті в літописах є такі невеликі річки, як Вяр (нині – В'яр) – права притока Сяну, Зубря (тепер – Зубра) – ліва притока Дністра, Липа – ліва притока Стиру, Нізда (Гнізна) – ліва притока Серета, Січниця (Січня) – ліва притока Вишні, Снов – ліва притока Золотої Липи [ПСРЛ, 1908, с. 170, 171, 502, 608, 497, 545, 321; Літопис Руський, 1989, с. 153, 259, 375, 435, 372, 401].

³ Деякі дослідники притримуються версії про згадку перекрученої назви цієї ріки в іноземному джерелі, т. зв. грамоті Празького єпископства 1086 р., в якій при визначенні його кордонів сказано, що вони сягають по Буг і Стир [див.: Исаевич, 1991, с. 107–109].

У Карпато-Волинському регіоні проходив головний європейський вододіл. Це створювало як певні вигоди у використанні річок для торгівельних зв'язків, міграцій чи військових походів, так і перешкоди. Вигоди полягали у можливостях безпосереднього виходу до Чорного і Балтійського морів. Проте необхідно було долати річкові перешкоди під час руху зі сходу на захід.

Головним був шлях, який ще називають другою дорогою із варяг у греки: Балтійське море–Вісла–Буг–Дністер–Чорне море. Активне використання цього шляху підтверджує аналіз матеріальної культури Галицько-Волинської землі, у якій серед артефактів присутні вироби як прибалтійського, так і південного походження [Петегирич, 1980, с. 151–163]. На цьому шляху важливу роль відігравав Дорогичин над Бугом, який можливо був торгівельною факторією Галича, бо тут крім відомих дорогичинських плombs, якими маркували пакунки з товарами, знайдено різноманітні ювелірні вироби, які абсолютно аналогічні знахідкам із Галича [див.: Musianowicz, 1969, s. 7–235].

Річками часто вирушали торгові каравани, прикладом чого є повідомлення літопису 1164 р. Із нього дізнаємося, що в тому часі сталася велика повінь на Дністрі, унаслідок якої втопилося багато людей, які плвли лодіями з сіллю із Удеча (теперішнього Жидачева). Ось як яскраво описує цю подію Київський літопис: *«У той же рік була повінь велика в [городі] Галичі. За божим допустом од сильного дощу в один день і в ніч із Дністра несподівано пішла велика вода на оболонь, і дійшла аж до Бикового болота, і потопила більше трьохсот людей, що пішли були з сіллю із [города] Удеча. І багато людей знімали з дерев, і вози, що їх вода була повикидала, а багато інших потопилося»* [ПСРЛ, 1908, с. 360]⁴. До певної міри підтверджує такий спосіб транспортування солі тогочасними човнами інформація однієї зі звенигородських берестяних грамот, де згадується якесь мито – лодове (за використання човна) [Свешніков, 1990, с. 127–131; Swiesznirow, 1995, s. 47–53; Німчук, 1992, с. 11–14; Луцик, 2020, с. 361–372]. До речі, митні пункти часто влаштовувалися на берегах річок, про що свідчить повідомлення Галицько-Волинського літопису 1288 р. У т. зв. Заповіті князя Володимира Васильковича, про мито в Городлі, яке він заповів своїй дружині, повідомляється: *«А що я дав єсмь їй і село своє Городло із митом, то люди як ото на мене робили, так і на княгиню мою [нехай роблять] по моїм животті»* [ПСРЛ, 1908, с. 616; Літопис Руський, 1989, с. 439]. Із цим літописним повідомленням дослідники майже одностайно ототожнюють с. Городло теперішнього Люблінського воєводства [Рорре, 1958, s. 271; Gurba, 1976, s. 19; Крип'якевич, 1999, с. 32]. Із сучасних вчених тільки Алла Корепанова як можливий варіант локалізації вказує на с. Городилець Турійського району на Волині [Етимологічний словник, 1975, с. 44]. Однак така локалізація не підтверджується археологічними даними. Натомість у с. Городло збереглося городище, розташоване на його східній околиці в долині Бугу, над урвистим лівим берегом річки, яке виконувало функції митного пункту. Воно відоме під назвою «Ягеллонські Вали» або «Замчисько». Городище сильно знищене руслом річки, збереглася тільки його західна частина, відрізана від тераси валом і ровом (рис. 9, а, б). Розміри збереженої ділянки городища неправильно овальної форми становлять 42×68 м [Gurba, 1976, s. 19–20; Piotrowski, 2019, s. 185–204]. Існування митниці в Городлі підтверджують також археологічні знахідки, серед яких

⁴ Перша згадка про важливу роль Прикарпаття у забезпеченні сіллю Руської землі розміщена у Києво-Печерському патерику вже 1097 р.: *«и не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемышля, и не бысть соли вЪ всеи Рускои земли»* [див.: Абрамович, 1991, с. 151–152]. З 1241 р. маємо повідомлення про те, що Данило Романович доручив боярам, щоб коломийську сіль, яка була важливим джерелом княжих прибутків, підпорядкувати собі [Літопис Руський, 1989, с. 399]. Про розвиток солеварних промислів на Прикарпатті свідчить також те, що найбільший економічний, політичний і культурний центр – Галич і Галицька земля – дістав свою назву від кореня «гал», що в грецькій та в деяких інших мовах означав сіль [Ісаєвич, 1961, с. 100]. Велика кількість солі з Галицької землі вивозилася також у Польщу [Wygozumski, 1968, s. 113–115]. Щодо конкретного випадку, то зроблено приблизні підрахунки про кількість човнів, якими везли сіль Дністром. Умовно приймають, що в таких човнах разом із товаром розміщувалося до 30 осіб. Отже, сіль перевозилася на 10 лодіях [див.: Воронин, 1948, с. 284].

віднайдено речі південного кочівницького походження [Rauhut, 1953, s. 63–65, рис. 1]. Писемні джерела свідчать що річками возили й інші товари. Активно використовувався для перевезення товарів Буг. Коли 1279 р. у землі ятвягів виник голод, то князь Володимир Василькович надіслав туди із Берестя Бугом караван човнів із житом [ПСРЛ, 1908, с. 600; Літопис Руський, 1989, с. 431].

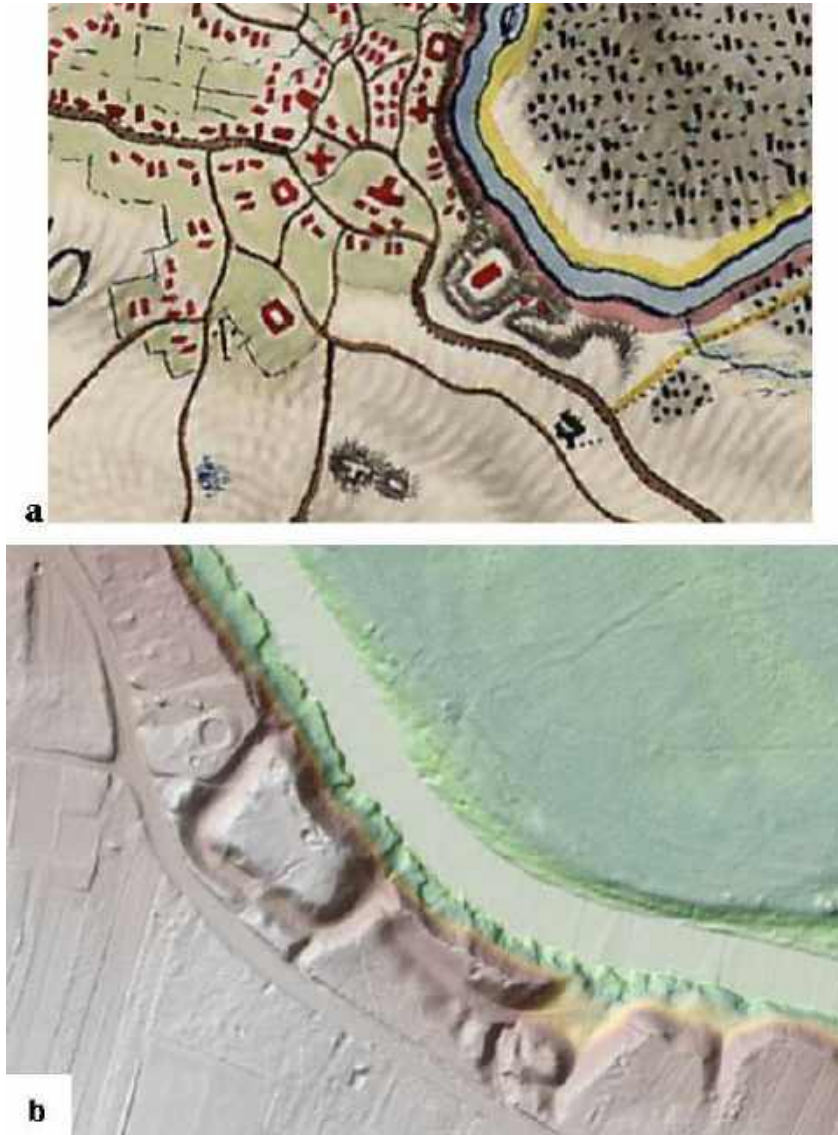

Рис. 9. Городище в Городло на мапі Фрідріха фон Міга (а) і вид з літака (b)
Fig. 9. Hill-fort in Horodlo on the map of Friedrich von Mieg (a) and the view from a plane

Окремі історики дійшли висновку, що від княжих часів і аж до козацької революції весь експорт збіжжя й деревини з України йшов Бугом і Віслою до Балтійського моря [Крип'якевич, 2001, с. 255–260]. Буг був важливою водною артерією, яка використовувалася не тільки для торговельних, але й мілітарних операцій. Для прикладу можна згадати повідомлення «Повісті минулих літ» про військову виправу Ярослава Мудрого 1041 р.: «*Пішов Ярослав на мазовшан у човнах і переміг їх*» [Літопис Руський, 1989, с. 92]. Ця річка була найвигіднішим водним шляхом, який провадив від Києва вверх по Дніпру й Прип'яті, з якої з допомогою волоків поєднувався Бугом і потім по течії доходив до Вісли і на Мазовію.

Окрім водних шляхів північ–південь, територією Галицько-Волинських земель проходили сухопутні тракти, що з'єднували їх із західними слов'янами та європейськими державами. У цьому випадку водні артерії були до певної міри перешкодами їх функціонування, однак вони успішно долалися з допомогою мостів, бродів. Зокрема, у писемних джерелах маємо згадки про мости через р. Стир біля Луцька та Перемиля, через Дністер поблизу Галича, через р. Вілія біля Шумська тощо. За результатами археологічних обстежень вдалося локалізувати розташування згаданого у літописі моста через р. Горинь біля Дорогобужа. Він імовірно розміщувався на північний схід від городища в Дорогобужі, на місці найменшої ширини заплави річки біля с. Горбів [дет. див.: Прищеп, 2011]. Кілька разів згадуються в 1152 р. броди через р. Сян біля Перемишля в описі військової сутички між галицьким князем Володимирком та військом Гейзи і київського князя Ізяслава Мстиславича, коли супротивники намагалися захопити стратегічні переходи (броди) через річку: *«І тоді король почав розставляти полки свої на бродах, а галичани насупроти розставляли свої полки»* [ПСРЛ, 1908, с. 309–310; Літопис Руський, 1989, с. 252]. Під час військових дій 1154 р. між Ізяславом Мстиславичем і сином Володимирка Ярославом, останній рушив через р. Снов (притоку Золотої Липи) *«до Теревовлі та не встиг до бродів»* [ПСРЛ, 1908, с. 321; Літопис Руський, 1989, с. 259]. Маємо також повідомлення у писемних джерелах про подолання водних перешкод у зимову пору льодом. Про це згадує 1234 р. літописець, інформуючи, що військо Данила Романовича *«дев'ять неділь»* воювало в Галицькій землі *«ждучи льоду, поки й перейшли»* [ПСРЛ, 1908, с. 527; Літопис Руський, 1989, с. 390] на правий берег Дністра, звільняючи Галич від угрів. У 1287 р. загопи Телебути разом із союзними військами *«перейшли Сян-ріку по льоду»* [ПСРЛ, 1908, с. 609; Літопис Руський, 1989, с. 435]. У контексті військових сутичок біля річкових бродів особливо промовистою є згадка 1219 р.: *«А потім прийшла рать під город [Галич], – Коломан і ляхи. І великий бій був на Кривавім броді, і впав на них сніг, [і] вони [угри і ляхи], не могли стояти, – пішли вони за [город] Рогожину, пішли на Мстислава і прогнали його із землі»* [Галицької] [ПСРЛ, 1908, с. 502; Літопис Руський, 1989, с. 376]⁵.

Береги річок часто ставали місцями кривавих сутичок та битв. Під 1018 р. у «Повісті минулих літ» згадується берег Бугу як місце бою Ярослава Мудрого з Святополком Окаянним та його тестем Болеславом Хоробрим [ПВЛ, 1950, с. 97]. У 1245 р., напередодні відомої битви під Ярославом, відбулася битва Ростислава Михайловича з військом Данила і Василька Романовичів на р. Січниця. Іван Крип'якевич довів, що це відбулося неподалік Мостиськ [Крип'якевич, 1991, с. 313–315], а мені вдалося підтвердити його версію археологічними артефактами [Петегірич, 2001, с. 809–817; 2013, с. 113–123]. До речі, у річках або ж на їхніх берегах часто знаходять зброю, особливо мечі. Зауважено, що понад 50 % мечів, датованих Х–XV ст., з території Центральної Європи віднайдено у водному середовищі [Głosek, 1984]. Таке явище пояснюють випадковими втратами мечів під час переправи через річки, військовими сутичками на їхніх берегах або символічними діями, походження яких пов'язують ще з передхристиянськими часами [Michalak, 2015, s. 289–314].

На річках влаштувалися греблі, гаті, які згадуються, зокрема, у Луцьку, Звенигороді, а також млини. Знаємо про млини у Львові на р. Полтва та у приміських селах [Історія Львова, 1984, с. 19; Войтович, 2006, с. 91]. З річками пов'язуються місця розташування княжих чи боярських дворів (Перемишль: *«над рікою над Сяном був княжий двір»*) [ПСРЛ, 1908, с. 310; Літопис Руський, 1989, с. 252] або ж назви природно-історичних регіонів (Погориння) [ПСРЛ, 1908, с. 165, 279; Літопис Руський, 1989, с. 150, 233] і територіально-політичних об'єднань (Берладське князівство з головним містом Берладь на однойменній річці)⁶ [ПСРЛ, 1908, с. 229, 232, 235, 336; Літопис Руський, 1989, с. 203, 205, 207, 269].

⁵ Кривавий брід можливо існував через річку Луква біля Галича.

⁶ Назву встановлено за згадками Івана Берладника, прозваного від місцевості Бирлад над однойменною рікою. Річка Бирлад – це лівий доплив річки Сірет, що є лівою притокою Дунаю.

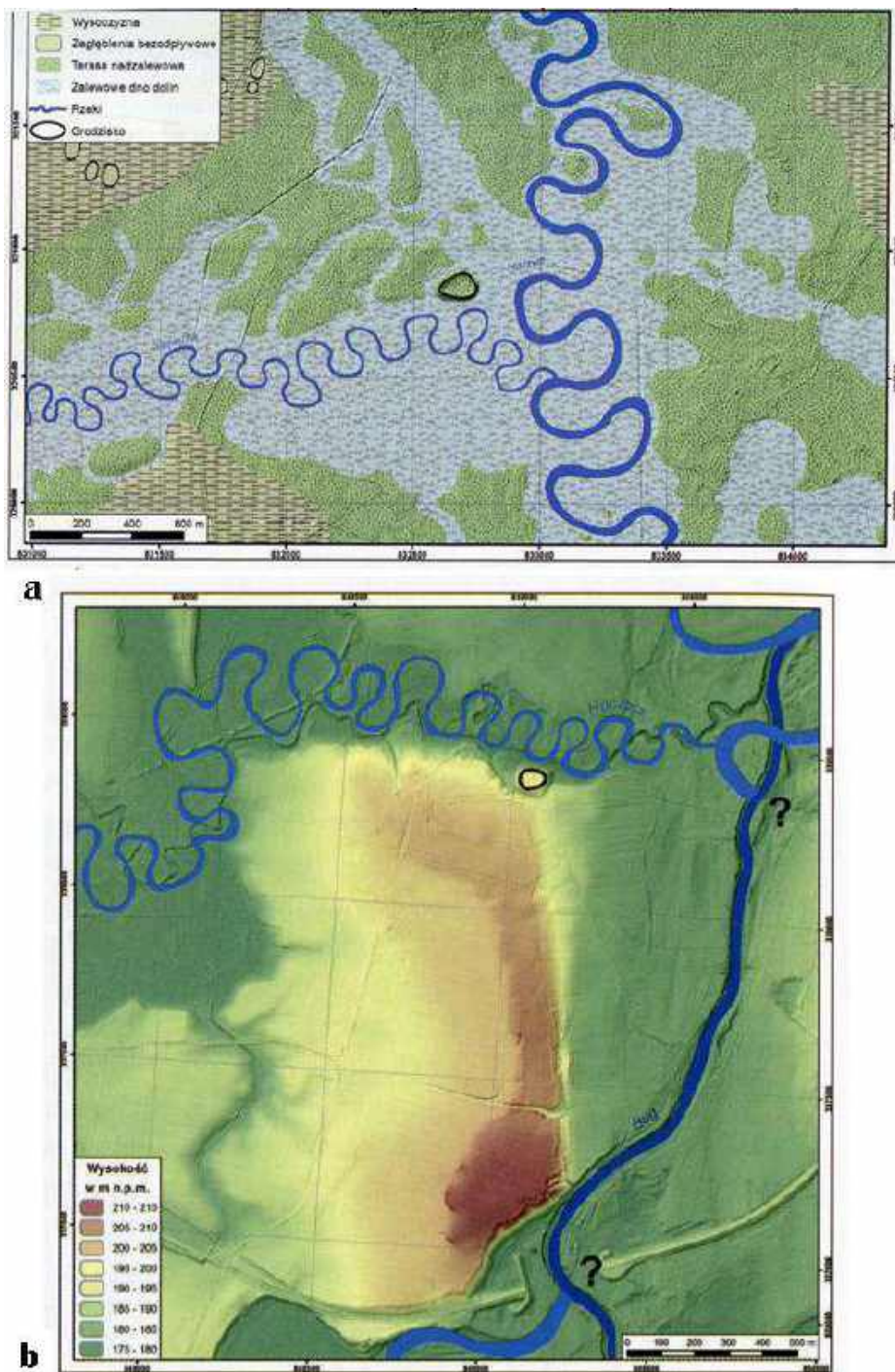
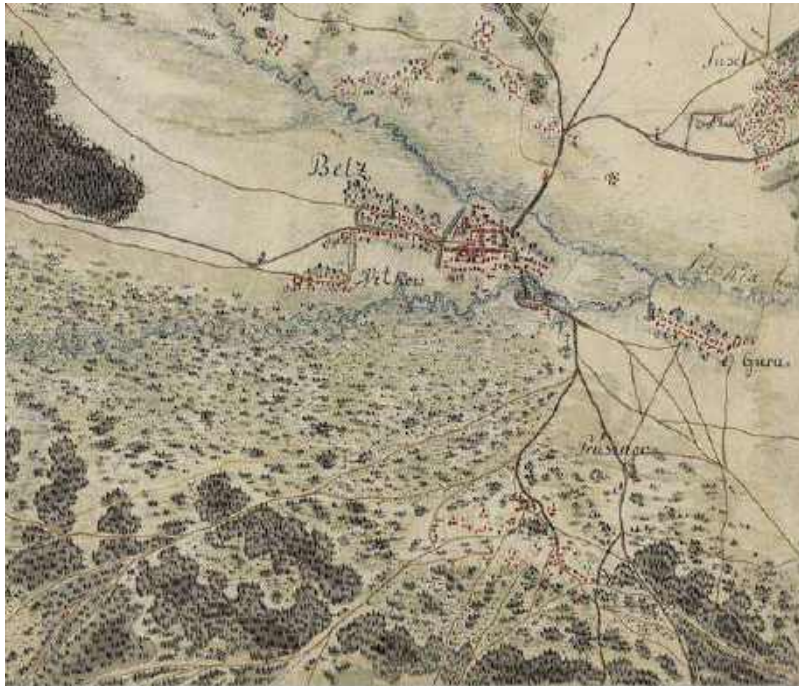

Рис. 10. Зміна русла річки Гучва біля літописного Червена (а) і Волиня (b) (за Reder, Demczuk, 2019)
Fig. 10. Change of the riverbed of the Huchva River near annalistic Cherven (a) and Volhyn (b) (by Reder, Demczuk, 2019)

Окремі річки ще остаточно не локалізовано. Наприклад, такий гідронім, як «Суха Дорогва», за версією Леоніда Махновця, можливо позначав одну з правих приток ріки Вепр [Літопис Руський, 1989, с. 571]. Інколи вивчення гідронімів і топонімів викликає дискусійні твердження. Зокрема, на Сокальщині у Львівській області є місцевість із назвою Варяж, яку окремі дослідники вслід за І. Крип'якевичем пов'язують зі скандинавами, варягами

[Крип'якевич, 1999, с. 88]. Однак у цій ситуації необхідно враховувати той факт, що с. Варяж розташоване над річкою Варяжанка. Тож чи не походить цей топонім від назви річки? Остаточно залишаємо це запитання для розгляду мовознавців.

a

b

Рис. 11. Белз на мапі Фрідріха фон Міга (a) і змінене русло річки Солокія (b)
Fig. 11. Belz on the map of Friedrich von Mieg (a) and changed riverbed of the Solokia River (b)

Велике значення у вивченні проблеми «річки й археологія» має картографування як пам'яток, так і окремих знахідок вузьких хронологічних періодів або археологічних культур для простеження своєрідних гідронімічних ланцюжків, які можуть окреслити напрями обмінів, торгівельних і культурних зв'язків і взаємин. Як один із сучасних прикладів такого дослідження можна згадати розвідку про невеликий мікрорегіон Чернігівської області з картосхемою водних шляхів і поселень княжої доби, які фіксуються імпорними артефактами

та знахідками з інших регіонів Русі [Шекун, 2012, с. 332–338]. Нам вдалося реконструювати частину шляху вздовж річки Стрий та її правосторонньої притоки річки Опір на Верецький (Ворітський) і Воловецький (Скотарський) перевали в Карпатах у процесі вивчення напрямку втечі сина князя Володимира Великого Святослава та імовірного місця його загибелі й поховання у т. зв. Могилі Святослава між м. Сколе і с. Гребенів на Львівщині [Петегирич, Павлів, 2017, с. 155–170].

Важливо також враховувати, що від княжої доби до сьогодення сталися зміни русел річок під дією природних і антропогенних факторів. Це підтвердили, зокрема, дослідження річки Гучва (лівосторонньої притоки Бугу), біля якої розташовані літописні міста Червен та Волинь [Reder, Demczuk, 2019, s. 29–32]. Унаслідок впливу людського фактору її русло стало прямим, змінивши меандроподібну течію цієї річки (рис. 10, *a, b*). Подібно сталося і з річкою Солокія, над якою розташований княжий Белз. На мапі Ф. фон Міра городище Замочок влаштоване над звивистим руслом річки на її правому березі. У ХІХ ст. русло Солокії було випростане, а городище опинилося на лівому березі (рис. 11, *a, b*).

Я навів тільки кілька штрихів до великої проблеми «річки й археологія». Завершуючи їх, можна констатувати, що подібно як малі струмки і потічки зливаються в річки, а ті у більші річки і нарешті великі водні артерії, так і усі питання, які стосуються річок в історії та археології Прикарпаття і Волині під час їхнього детального й серйозного міждисциплінарного опрацювання можуть стати великою й цікавою науковою проблемою.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович, Д. І. (1991). *Києво-Печерський патерик*. Репринтне видання. Київ: Час, 278 с.
- Бидерманн, Г. (1996). *Энциклопедия символов*. И. С. Свенцицкой (пер. с нем. общ. ред. и предисл.). Москва: Республика, 335 с.
- Бужанський, А. (1966). *Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (географічно-археологічна студія)*. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 40 с., мапа.
- Бучко, Д. Г. (1986). Давньоруські елементи в топонімії Покуття. *Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах*. Київ, 52–55.
- Бучко, Д. Г. (1990). *Походження назв населених пунктів Покуття*. Львів: Світ, 143 с.
- Войнаровський, В., Бугай, П., Конопля, В. (2009). *Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина)*. Серія «Археологічні джерела Львівщини». 4. Львів: «Логос», 171 с., 86 рис.
- Войтович, Л. (2006). Торгівля, ремесло, рільництво. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (ред.), *Історія Львова. У трьох томах. Т. 1*. Львів: Центр Європи, 87–92.
- Войцещук, Н., Павлів, Д., Петегирич, В. (2018). Нововідкриті пам'ятки археології у басейні ріки Стривігор. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, 340–355. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-340-355>
- Волощук, М. (2005). Докладно про угорський слід у версії походження назви Коломиї. *Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі*. Коломия, 38–50.
- Воронин, Н. Н. (1948). Средства и пути сообщения. *История культуры Древней Руси, I*, Москва; Ленинград, 280–314.
- Гавінський, А., Пастеркевіч, В. (2021). Нові дослідження Которинських городищ на Жидачівщині. *Жидачівщина. III. Збірник матеріалів Жидачівських читань 2019 р.* Львів; Жидачів, 6–17.
- Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. (1985). Київ: Наукова думка, 254 с.
- Ісаєвич, Я. Д. (1961). Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії техніки*, 7. Київ, 99–112.
- Ісаєвич, Я. Д. (1972). «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. Москва, 107–124.

- Історія Львова.* (1984). Київ: Наукова думка, 414 с.
- Карпенко, Ю. О. (1965). *Топонімія центральних районів Чернівецької області (Конспект лекцій)*. Чернівці, 76 с.
- Коструба, Т. (1989). *Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року*. Нью-Йорк; Торонто, 165 с.
- Крип'якевич, І. (1991). Деякі літописні назви з Галичини. *Записки НТШ*, 222, 313–315.
- Крип'якевич, І. П. (1999). *Галицько-Волинське князівство*. 2-е видання, із змінами і доповненнями. Львів, 219 с.
- Крип'якевич, І. (2001). «Відвічна вісь» України. *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 255–260.
- Літопис Руський.* (1989). Л. Є. Махновець (пер. з давньорус.), О. В. Мишанич (відп. ред.). Київ: вид-во «Дніпро», XVI+591 с.
- Луцик, І. (2020). Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 24, 361–372. <https://doi.org/10.33402/mdarv.2020-24-361-372>
- Німчук, В. (1992). Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство*, 6, 11–14.
- Пастернак, Я. (1937, 01 травня). Дністер в археології. *Діло*.
- Петегирич, В. (1980). Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волинской Руси в X–XIII вв. (По археологическим данным). *Славянские древности (Этногенез. Материальная культура Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, 151–163.
- Петегирич, В. (2001). Археологічний коментар до локалізації літописної ріки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. Львів, 809–817.
- Петегирич, В. (2013). Битва під Ярославом 1245 року: археологічний коментар до літописної розповіді. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X–XIV w.)*. Kraków, 113–123.
- Петегирич, В., Павлів, Д. (2017). Загадки кургану «Могила Святослава» у Карпатах. *Стільський град, 1*. Львів, 155–170.
- Повесть временных лет (ПВЛ)*. (1950). В. П. Адриановой-Перетц (ред.). Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 404 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ)*. (1908). Том второй. Ипатьевская летопись. Изд. второе. С. Петербург, 638 с.
- Прищеп, Б. (2011). *Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.* Рівне: ПП ДМ, 250 с.
- Рильський, М. (1939). *Слово про Ігорів похід*. Київ: Держлітвидав України, 7 с.
- Свешніков, І. (1990). Звенигородські грамоти на бересті. *Дзвін*, 6, 127–131.
- Ситник, О., Гавінський, А. (2011). *Звіт про археологічні дослідження Жидачівської експедиції у 2010 р.* Львів, 30 с. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Словник гідронімів України.* (1970). Київ: Наукова думка, 781 с.
- Словник української мови в 11 томах.* (1979). Том десятий. Т–Ф. Київ: Наукова думка, 657 с.
- Срезневский, И. И. (1893). *Материалы для словаря древнерусского языка*. Том первый, Е–К. Санкт-Петербург, 1420 с. + 49 с.
- Худаш, М. Л. (1995). *Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (Утворення від слов'янських автохтонних відкомполитних скорочених особових власних імен)*. Київ: Наукова думка, 362 с.
- Шекун, О. В. (2012). До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. Київ; Чернігів, 332–338.
- Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Warężanka /Археологія басейну польсько-української ріки Варенжанки.* (2011). Zamość, 262 s.
- Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Wojcieszczuk, N., Osaulczuk, O., Bobak, D., Gębica, P., Jacyszyn, A., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehurycz, W., Połtowicz-Bobak, M., Wasnik, A. / Чопек, С., Трибала-Завісляк, К., Войцещук, Н., Осаульчук, О., Бобак, Д., Гембіца, П., Яцишин, А., Пастеркевич, В., Павлів, Д.,

Петегірич, В., Полтовіч-Бобак, М., Вацнік, А. (2018). *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишні в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени*. Rzeszów / Жешів, 705 s.

Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister catchment from Neolithic to Early Mediaeval period. (2006). K. Harmatowa, J. Machnik, L. Starkel (Eds.). Kraków, 263 p.

Gębica, P., Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrycz, W. (2012). Archeologiczno-geomorfologiczne badania na lewobrzeźnych terasach Dniestru w okolicy miejscowości Bukacziwci rej. Rohatyn. *Rocznik PAU. Rok 2011/2012*. Kraków, 356–361.

Gloger, Z. (1903). *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*. Warszawa.

Głosek, M. (1984). *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 185 s.

Gurba, J. (1976). *Grodziska Lubelszczyzny*. Katalog. Lublin, 36 s.

Hydronimia Wisły. (1965). Część. I. W P. Zwolińskiej (red.), *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*. Wrocław; Warszawa; Kraków, XVII + 466 s.

Michalak, A. (2015). Broń w wodnej toni. Uwagi o akwaticznych znaleziskach broni późnośredniowiecznej na marginesie odkryć z Lutola Mokrego, W A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony, VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w Janowcu, 24–25 maja 2012 r.*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział Lubuski, Zielona Góra (Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza. 8), 289–314.

Musianowicz, K. (1969). Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczesnośredniowieczne, VI*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 7–235.

Natural Environment and Man on the upper Dnister Region of the Halyč-Bukačivci Basin – in Prehistory and early mediaeval Period / Природне середовище і людина у Верхній Наддністрянщині в районі Галицько-Букачівської улоговини в доісторичних часах і ранньому середньовіччі. (2013). Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, tom VI. K. Harmatowa, J. Machnik, M. Rybicka (Eds.). Kraków, 349 s.

O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza. (2015). W S. Moździoch, K. Chrzan (red.), *Spotkania Bytomskie VIII*. Wrocław, 171 s.

Petehyrycz, W. (1995). Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury sjiotopograficznej w X–XIV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1*, Warszawa, 67–73.

Piotrowski, M. (2019). Horodło gm. Horodło, pow. Hrubieszowski. Grodzisko. *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 185–204.

Poppe, A. (1958). Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego. *Studia wczesnośredniowieczne, IV*, 227–300.

Rauhut, L. (1953). Wczesnośredniowieczna ozdoba z rogu z Horodła, pow. Hrubieszów. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego, V(3–4)*. Warszawa, 63–65.

Reder, J., Demczuk, P. (2019). Krajobrazy średniowiecznej Lubelszczyzny. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 5–34.

Romer, E. (1901). Rola rzek w historii i geografii narodów. *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej», XXIX*, 58–68, 149–161.

Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia. (1992, 1993, 1994, 1995). J. Kultuniak (red.). T. 1–4. Katowice: Wydawnictwo Śląskie.

Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum. (2007). In F. Biermann, T. Kersting (Hrsg.). *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Deutschen Archäologenkongress in Frankfurt an der Oder, 4. bis 7. April 2005*. Langenweissbach, 408 s.

Swieszniak, I. (1995). List z Przemyśla z początków XII wieku. *Rocznik Przemyski, XXXI(1)*, 47–53.

Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony. (2015). W A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w Janowcu, 24–25 maja 2012 r.*, Zielona Góra, 344 s.

Wyrozumski, J. (1968). Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego, 21*, 113–115.

REFERENCES

- Abramovych, D. I. (1991). *Kyievo-Pecherskyi pateryk*. Reprintne vydannia. Kyiv: Chas, 278 p. (in Ukrainian).
- Biderman, G. (1996). *Entsyklopediia simvolov*. I. S. Svetsitskoy (Per. s nem. Obshch. red. i predisl.). Moskva: Respublika, 335 p. (in russian).
- Buzhanskyi, A. (1966). *Rika Prypiat ta ii doplyvy. Stari vodni shliakhy mizh dorichchiam Chornoho moria i Baltykom (heohrafichno-arkheolohichna studiia)*. Vinnipeh, 40 s., mapa. (in Ukrainian).
- Buchko, D. H. (1986). Davnoruski element v toponimii Pokuttia. *Davnorуска onomastychna spadshchyna v skhidnoslovianskykh movakh*. Kyiv, 52–55. (in Ukrainian).
- Buchko, D. H. (1990). *Pokhodzhennia nazv naselenykh punktiv Pokuttia*. Lviv: Svit, 143 p. (in Ukrainian).
- Voinarovskiy, V., Buhai, P. & Konoplia, V. (2009). *Pamiatky arkheolohii Komareva ta Volytsi (Sokalschchyna)*. Serii «Arkheolohichni dzherela Lvivshchyny». 4. Lviv: «Lohos», 171 p., 86 rys. (in Ukrainian).
- Voitovych, L. (2006). Torhivlia, remeslo, rilnytstvo. In Ya. Isaevych, M. Lytvyn, F. Steblii (Eds.). *Istoriia Lvova. U trokh tomakh. Vol. 1*. Lviv: Tsentr Yevropy, 87–92. (in Ukrainian).
- Voitseshchuk, N., Pavliv, D. & Petehyrych, V. (2018). Novovidkryti pamiatky arkheolohii u baseini riky Stryvihor. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 22, 340–355. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-340-355> (in Ukrainian).
- Voloshchuk, M. (2005). Dokladno pro uhorskyi slid u versii pokhodzhennia nazvy Kolomyi. *Kolomyia davnia i nova: miska tsyvilizatsiia v istorii ta kulturi*. Kolomyia, 38–50. (in Ukrainian).
- Voronin, N. N. (1948). Sredstva i puti soobshcheniia. *Istoriia kultury Drevney Rusi, I*, Moskva; Leningrad, 280–314. (in russian).
- Havinskyi, A. & Pasterkevich, V. (2021). Novi doslidzhennia Kotorynskykh horodyshch na Zhydachivshchyni. *Zhydachivshchyna. III. Zbirnyk materialiv Zhydachivskykh chytan 2019 r.* Lviv; Zhydachiv, 6–17. (in Ukrainian).
- Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi*. (1985). Kyiv: Naukova dumka, 254 p. (in Ukrainian).
- Isaevych, Ya. D. (1961). Solevarna promyslovist Pidkarpattia v epokhu feodalizmu. *Narysy z istorii tekhniki*, 7. Kyiv, 99–112. (in Ukrainian).
- Isaevich, Ja. D. (1972). «Grady Chervenskie» i Peremyshlskaia zemlia v politicheskikh vzaimootnosheniakh mezhdru vostochnymi i zapadnymi slavianami (konets IX–nachalo XI v). *Issledovaniia po istorii slavianskikh i balkanskikh narodov. Epokha srednevekovia. Kievskaiia Rus i eyo slavianskie sosedii*. Moskva, 107–124. (in russian).
- Istoriia Lvova*. (1984). Kyiv: Naukova dumka, 414 p. (in Ukrainian).
- Karpenko, Ju. O. (1965). *Toponimiia tsentralnykh raioniv Chernivetskoii oblasti (Konspekt lektsii)*. Chernivtsi, 76 p. (in Ukrainian).
- Kostruba, T. (1989). Belz i Belzka zemlia vid naidavnishykh chasiv do 1772 roku. Niu-York; Toronto, 165 p. (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (1991). Deiaki litopysni nazvy z Halychyny. *Zapysky NTSH*, 222, 313–315. (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. P. (1999). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. 2-e vydannia, iz zminamy i dopovnenniamy. Lviv, 219 p. (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (2001). «Vidvichna vis» Ukrainy. *Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 255–260. (in Ukrainian).
- Litopys Ruskyi*. (1989). L. YE. Makhnovets' (per. z davn'orus.), O. V. Myshanych (Ed.). Kyiv: vyd-vo «Dnipro», XVI + 591 p. (in Ukrainian).
- Lutsyk, I. (2020). Zvenyhorodska berestiana hramota № 2: vidkryttia, prochyttannia, interpretatsiia. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 24, 361–372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372> (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. (1992). Berestiani hramoty v Ukraini. *Movoznavstvo*, 6, 11–14. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1937, 01 travnia). Dnister v arkheolohii. *Dilo*. (in Ukrainian).

Petegirich, V. (1980). Iz istorii ekonomicheskikh i kulturnykh svyazey Galitsko-Volynskoy Rusi v X–XIII vv. (Po arkheologicheskim dannym). *Slavianskie drevnosti (Etnogenez. Materialnaia kultura Drevney Rusi)*. Kiev: Naukova dumka, 151–163. (in russian).

Petehyrych, V. (2001). Arkheolohichni komentar do lokalizatsii litopysnoi riky. *Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nausti, suspilstvi. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 809–817. (in Ukrainian).

Petehyrych, V. (2013). Bytva pid Yaroslavom 1245 roku: arkheolohichni komentar do litopysnoi rozpovidi. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X–XIV w.)*. Kraków, 113–123. (in Ukrainian).

Petehyrych, V., & Pavliv, D. (2017). Zahadky kurhanu «Mohyla Sviatoslava» u Karpatakh. *Stilskyi hrad, 1*. Lviv, 155–170. (in Ukrainian).

Povest vremennykh let (PVL). (1950). V. P. Adrianovoy-Peretts (Ed.). Moskva; Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 404 p. (in russian).

Polnoe sobranie russkikh letopisey (PSRL). (1908). Tom vtoroy. Ipatevskaia letopis. Izd. vtoroe. S. Peterburg, 638 p. (in russian).

Pryshchepa, B. (2011). *Dorohobuzh na Horyni u X–XIII st.* Rivne: PP DM, 250 p. (in Ukrainian).

Rylskyi, M. (1939). *Slovo pro Ihoriv pokhid*. Kyiv: Derzhlitvydav Ukrainy, 7 p. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I. (1990). Zvenyhorodski hramoty na beresti. *Dzvin, 6*, 127–131. (in Ukrainian).

Slovyk hidronimiv Ukrainy. (1970). Kyiv: Naukova dumka, 781 p. (in Ukrainian).

Slovyk ukrainskoi movy v 11 tomakh. (1979). Tom desiatyi. Kyiv: Naukova dumka, 657 p. (in Ukrainian).

Sreznevskiy, I. I. (1893). *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo jazyka*. Tom pervyy, E–K. Sankt-Peterburg, 1420 p. + 49 p. (in russian).

Khudash, M. L. (1995). *Ukrainski karpatski i prykarpatski nazvy naselenykh punktiv (Utvorennia vid slovianskykh avtokhtonnykh vidkompozytnykh skorochenykh osobovykh vlasnykh imen)*. Kyiv: Naukova dumka, 362 p. (in Ukrainian).

Shekun, O. V. (2012). Do vyvchennia starodavnykh vodnykh shliakhiv Chernihivskoi zemli. *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi*. Kyiv; Chernihiv, 332–338. (in Ukrainian).

Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Warężanka / Arkheolohiya baseynu pol's'ko-ukrayins'koyi riky Varenzhanky. (2011). Zamość, 262 p. (in Polish & in Ukrainian).

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Wojcieszczuk, N., Osaulczuk, O., Bobak, D., Gębica, P., Jacyszyn, A., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrych, W., Połtowicz-Bobak, M., Wacnik, A. (2018). Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Kul'turno-poselens'ki zminy v baseyni richky Vyshni v epokhu bronzы i za doby rann'oho zaliza v konteksti zmin doistorychnoy i rann'oseredn'ovichnoyi oykumeny. *Rzeszów / Zheshuv, 705 p.* (in Polish & in Ukrainian).

Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister catchment from Neolithic to Early Mediaeval period. (2006). K. Harmatowa, J. Machnik, L. Starkel (Eds.). Kraków, 263 p. (in English).

Gębica, P., Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrych, W. (2012). Archeologiczno-geomorfologiczne badania na lewobrzeżnych terasach Dniestru w okolicy miejscowości Bukacziwci rej. Rohatyn. *Rocznik PAU. Rok 2011/2012*. Kraków, 356–361. (in Polish).

Gloger, Z. (1903). *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*. Warszawa. (in Polish).

Głosek, M. (1984). *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 185 p. (in Polish).

Gurba, J. (1976). *Grodziska Lubelszczyzny. Katalog*. Lublin, 36 s. (in Polish).

Hydronimia Wisły. (1965). Część. I. In P. Zwolińskiej (Ed.), *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*. Wrocław; Warszawa; Kraków, XVII + 466 p. (in Polish).

Michalak, A. (2015). Broń w wodnej toni. Uwagi o akwaticznych znaleziskach broni późnośredniowiecznej na marginesie odkryć z Lutola Mokrego. In A. Jaszewska, A. Michalak (Eds.), *Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony, VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w*

Janowcu, 24–25 maja 2012 r., Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział Lubuski, Zielona Góra (Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza. 8), 289–314. (in Polish).

Musianowicz, K. (1969). Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczesnośredniowieczne*, VI. Wrocław; Warszawa; Kraków, 7–235. (in Polish).

Natural Environment and Man on the upper Dnister-Region of the Halyč-Bukačivci Basin – in Prehistory and early mediaeval Period / Pryrodne seredovyshe i lyudyna u Verkhniy Naddnistrianshchyni v rayoni Halyts'ko-Bukachivs'koyi ulohovyny v doistorychnykh chasakh i rann'omu seredn'ovychchi. (2013). Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, tom VI. K. Harmatowa, J. Machnik, M. Rybicka (Eds.). Kraków, 349 p. (in English, in Polish & in Ukrainian).

O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza. (2015). In S. Moździuch, K. Chrzan (Eds.), *Spotkania Bytomskie VIII*. Wrocław, 171 p. (in Polish).

Petehyrycz, W. (1995). Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury sjciotopograficznej w X–XIV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1. Warszawa, 67–73. (in Polish).

Piotrowski, M. (2019). Horodło gm. Horodło, pow. Hrubieszowski. Grodzisko. *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 185–204. (in Polish).

Poppe, A. (1958). Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego. *Studia wczesnośredniowieczne*, IV, 227–300. (in Polish).

Rauhut, L. (1953). Wczesnośredniowieczna ozdoba z rogu z Horodła, pow. Hrubieszów. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego*, V(3–4). Warszawa, 63–65. (in Polish).

Reder, J., Demczuk, P. (2019). Krajobrazy średniowiecznej Lubelszczyzny. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 5–34. (in Polish).

Romer, E. (1901). Rola rzek w historii i geografii narodów. *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»*, XXIX, 58–68, 149–161 (in Polish).

Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia. (1992, 1993, 1994, 1995). J. Kułtuniak (Ed.). Vol. 1–4. Katowice: Wydawnictwo Śląskie. (in Polish).

Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum. (2007). In F. Biermann, T. Kersting (Hrsg.). *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Deutschen Archäologenkongress in Frankfurt an der Oder, 4. bis 7. April 2005*. Langenweissbach, 408 p. (in German).

Sytnyk, O., & Havinskyi, A. (2011). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Zhydachivskoi ekspedytsii u 2010 r. Lviv, 30 p. Arkhiv viddilu arkeolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Swiesznikow, I. (1995). List z Przemysła z początków XII wieku. *Rocznik Przemyski*, XXXI(1), 47–53. (in Polish).

Woda – żywiol ujarzmiony i nieujarzmiony. (2015). In A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w Janowcu, 24–25 maja 2012 r.*, Zielona Góra, 344 p. (in Polish & in German).

Wyrozumski, J. (1968). Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego*, 21, 113–115. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 26.07.2024
прийнята до друку 16.11.2024

**RIVERS IN EVERYDAY LIFE OF THE POPULATION OF THE WEST OF UKRAINE
AND DURING WAR CONFLICTS OF THE EARLY MIDDLE AGES**

Volodymyr PETEHYRYCH

*Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

The written sources regarding the importance of rivers in the history of the population of Western Ukraine during the Early Middle Ages were analyzed. These sources were supplemented with archaeological materials, which reflect the peculiarities of the location of urban settlements in this territory. It is noted that this problem is still insufficiently covered in historiography, except for several scientific and popular science articles by Polish and Ukrainian researchers of the first half of the 20th century. It was noted that at the beginning of the XXI century surface studies to record archaeological sites of different periods in the basins of certain rivers, including the Dnister, Zahidnyi Bug, and rivers of the Ukrainian-Polish border, became popular.

Emphasis is placed on the crucial role of rivers in the economy and common life of the population, their importance as main trade routes, ways of cultural contacts and exchanges, military expeditions, places for setting up custom houses, and fighting battles on their banks. Individual cases of the destructive function of rivers caused by floods have been recorded too. They also became obstacles during movement along land routes from east to west or vice versa, but were successfully overcome using bridges or fords.

Examples are given and emphasis is placed on the close relationship between the names of rivers (hydronyms) and settlements (ononyms) in the studied territory. The need to study the issue of the primacy of hydronyms or oconyms in the names found in written sources is indicated. In the example of the so-called Kotoryny hill-forts attention is paid to the importance of defensive objects on the banks of rivers in the system of fortifications of large cities, in particular medieval Halych.

It has been established that during the localization of settlements on the banks of rivers, it is necessary to take into account changes in riverbeds that have occurred over time under the influence of natural and anthropogenic factors. The importance of the mapping of archaeological sites and individual artifacts for the tracing of peculiar hydronymic chains of the directions of exchange, trade, and cultural connections is noted.

Only a few touches on the big issue of «rivers and archeology» are listed. Concluding them, it was stated that all the questions related to rivers in the history and archeology of Western Ukraine, during their detailed and serious interdisciplinary study, can become a big and interesting scientific problem.

Key words: rivers of Western Ukraine, Early Middle Ages, interrelation of hydronyms and oconyms, rivers and settlements, trade ways, ways of cultural contacts and exchanges, rivers in the system of fortifications and military expeditions, in everyday life, economy, and common life.

«КНЯЖНА ОЛЕНА»: ВИГАДАНА ЧИ РЕАЛЬНА ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ ПЛІСНЕСЬКА

Богдан ГРИНЮКА

*Комунальний заклад Львівської обласної ради
«Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ»,
вул. Липинського, 54, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: Plisnesko@ukr.net*

На основі аналізу писемних та археологічних джерел з'ясовано місце «княжни Олени» в історії Пліснеського городища та Підгорецького монастиря Чину Святого Василя Великого. Археологічні матеріали підтверджують, що у XII–XIII ст. на території урочища Оленин Парк існувала невелика дерев'яна церква.

Констатовано, що існують різні версії походження та існування «княжни Олени». Окрему увагу приділено першоджерелам, де йдеться про «княжну Олену», – літопис і хроніка Підгорецького монастиря (ведеться з другої половини XVII ст.) та «Синописі» цього ж чернечого осідку.

Встановлено, що з легендарним мотивом про «княжну Олену» пов'язана й назва одного з місцевих урочищ – Оленин Парк. Сьогодні під цією назвою відома найбільш укріплена ділянка слов'янського й давньоруського городищ. На початку XX ст. у вказаній місцевості проводили археологічні розкопки, а дослідники в назві поєднали «легендарну» засновницю монастиря та парк, де росли багатовікові дерева. Очевидно, що «княжна Олена» – мандрівний легендарний мотив, який закріпився в історії Підгорецького монастиря та Пліснеського городища.

Ключові слова: Пліснеськ, «княжна Олена», урочище Оленин Парк, церква, Підгорецький монастир.

На території України сліди християнізації та чернецтва сягають княжих часів. Точних даних про існування перших чернечих обителів немає, невідома й чисельність монахів. «Княжа» традиція заснування притаманна й Підгорецькому монастирю. Згідно легенди, на території літописного Пліснеського городища близько 1180 р. княжна Олена, дочка белзького князя Всеволода (*? – †1195 р.), заклала невелику церкву [Kompaniewicz, 1838, s. 28].

Наприкінці XI – на початку XII ст. на найбільш укріпленій ділянці споруджують фортифікації давньоруського міста, зокрема в ур. Оленин Парк (рис. 1). Городище будували на місці нефункціонуючих слов'янських ліній захисту. Саме з цього часу починається давньоруський період в історії Пліснеська [Филипчук, 2009с, с. 7; Филипчук, 2018, с. 19; Филипчук, 2019, с. 20]. У 1947 р. керівник Пліснеської археологічної експедиції Іван Старчук (1894–1950) наблизився до розгадки існування церкви на території ур. Оленин Парк. У звіті про археологічні розкопки вчений вказав, що у попередні роки в урочищі знайдено чимало фрагментів керамічних глазурованих і неглазурованих долівкових плиток; деякі з яких мали орнаменти. У закладеному розкопі І. Старчук зафіксував орієнтовно 60 фрагментів керамічних плиток. Артефакти виявили в «глибокому наверстуванні спаленини і поблизу неї». Дослідник припускав, що там мала знаходитися будівля «пліснеської феодалної верхівки» [Науковий архів відділу, арк. 27; Науковий архів Інституту, арк. 27].

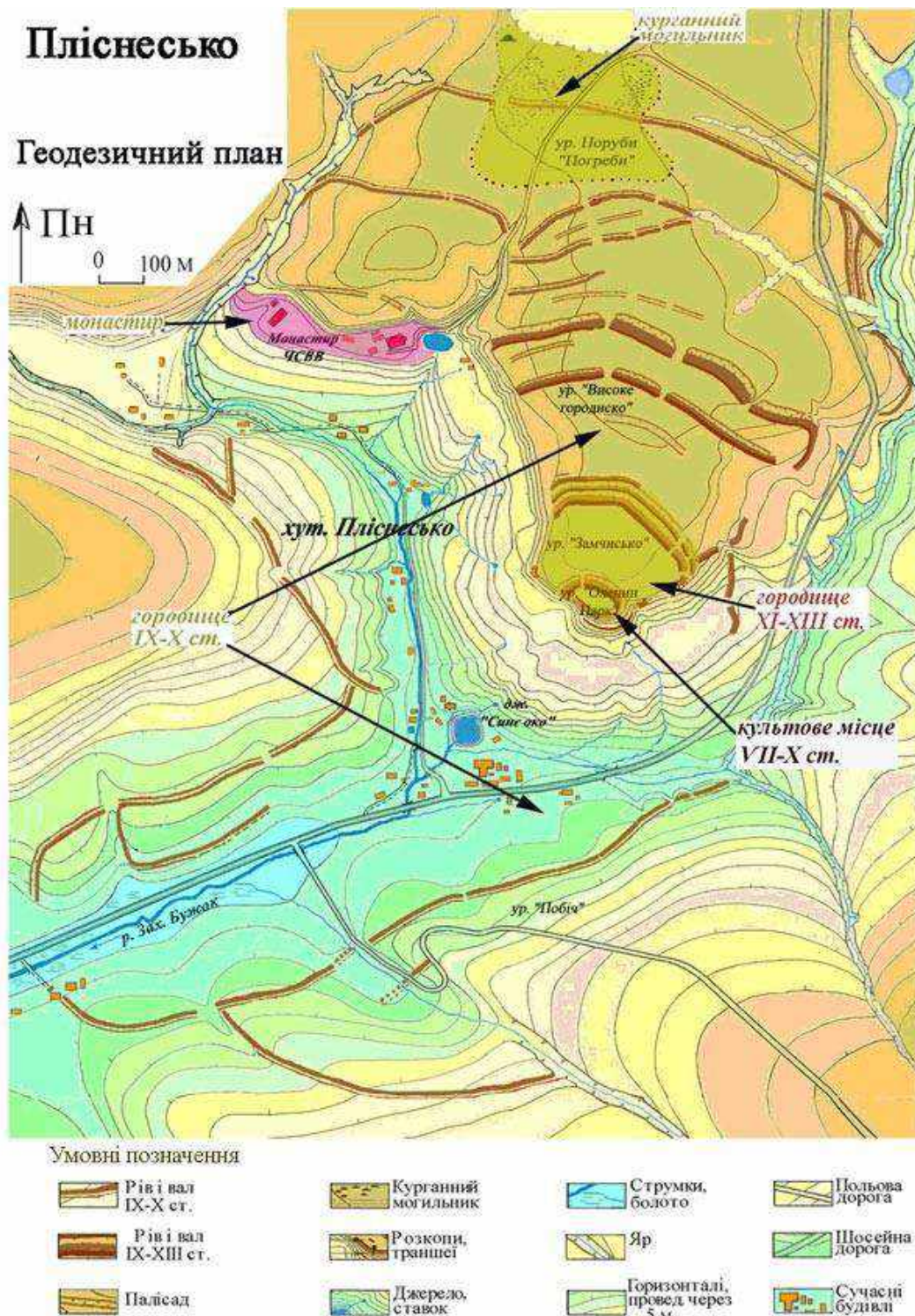

Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу (за М. Филипчуком)

Fig. 1. Plan of the Plisneshko archaeological complex (according to Mykhailo Filipchuk)

Через 50 років (2007) на місці незаконсервованої траншеї Івана Старчука багаторічний дослідник пам'ятки Михайло Филипчук (1955–2016) заклав розкоп VI (рис. 2). Під час досліджень археолог виявив контури наземної будівлі, що знаходилася у давньоруському

культурному шарі за кілька метрів від невеликої лінії захисту XII–XIII ст. Рештки цієї споруди простежувалися з глибини 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Від неї збереглася лише долівка (завширшки 2 м), від якої по обидва боки паралельно відходили т. зв. фундаментні ровики (завширшки 0,6 м та завглибшки 0,3 м), заповнені камінням середніх розмірів. Дослідник припускав, що долівка була вимощена плитким каменем та (або) долівковою плиткою, адже саме ці матеріали найчастіше виявляли. У фундаментному ровику з південної сторони віднайшли кілька фрагментів керамічної плитки і мідне окуття вітража. Фрагменти керамічного посуду з заповнення споруди археолог датував XII–XIII ст. Охарактеризовані залишки деструкцій об'єкта та виявлений матеріал М. Филипчук відніс до залишків будівлі культового призначення – дерев'яної церкви XII–XIII ст. [Филипчук, 2009а, с. 145]. Однак інформації, що виявлений храм заснувала «княжна Олена» немає.

Розгляньмо версії походження та існування «княжни Олени». За твердженням деяких істориків, вона була дружиною польського короля Казимира II Справедливого (1138–1194 рр.) [Charewiczowa, 1929, s. 12] або донькою Великого князя Київського Ростислава Мстиславича [Кольбух, 2011, с. 394]. Натомість Микола Баумгартен взагалі заперечував існування княжної [Войтович, 2006, с. 495]. На думку Тадеуша Василевського, дружиною Казимира II Справедливого була Олена Зноймо, або Олена Ростиславна (1141–1202/1206) – богемська принцеса, донька князя Конрада II Зноймо і його дружини Марії Сербської [Wasilewski, 1978, s. 115].

Питання про існування «княжни Олени» також цікавило о. Теофіла Коструби, який з'ясував, що *«ця традиція [існування княжної Олени – Б.Г.] неправда й полягає на непорозумінні; ніякі сучасні джерела про це не говорять. Воно, врешті, цілком неможливе. По-перше, не знаємо нічого, щоб князь Всеволод белзький мав дочку Олену, чи взагалі яку небудь дочку; знаємо лише про двох синів, Олександра і Всеволода. По-друге, Пліснеськ – це старий граничний город Галицького Князівства, що ніколи до Волині не належав, отже не міг при поділі припасти Всеволодові. До того знаємо певно з літопису, що в 1180-их роках, отже в час Всеволодового князівства в Белзі, Пліснеськ належав до Галичини. Таким чином, не маємо ніяких даних про приналежність Пліснеська до Всеволода, ні про Всеволодову дочку Олену»* [Коструба, 1989, с. 63].

Малоймовірно також, що згадувана княжна могла бути місцевою правителькою чи родичкою бояр Ярбузовичів (Арбузовичів), які жили на Пліснеському городищі й про яких згадано під 1233 р. у Галицько-Волинському літописі [Політичні, 2011, с. 305]. На жаль, підтвердити чи спростувати цю версію походження «княжни Олени» неможливо через відсутність писемних джерел. Хоча літописець згадав боярський рід Ярбузовичів (Арбузовичів), але не подав відомостей про їхню чисельність та родинні зв'язки. Тут варто також зазначити, що на сьогодні питання суспільно-політичного становища і майнові відносини руського боярства в XII–XIII ст. залишаються серед науковців ще не до кінця з'ясованими та дискусійними [Петрик, 2004, с. 46–58].

Вважаю за необхідне розглянути першоджерела, у яких ідеться про «княжну Олену». Так, більшість інформації про неї є на сторінках літопису і хроніки Підгорецького монастиря (з другої половини XVII ст.). Вперше «княжна» згадується у «Синописі» від 10 грудня 1663 р.: *«...обитель Св. Пльсницкая подъ именемъ храму Преображенія Господня (а теперъ названная Подгорецкая) Фундована есть отъ Святыхъ памяти благочестивой княжны Елени отъ лѣта вочеловѣченія Господа нашего Ісусу Христа тысяча сто осмьдесятого, и для частныхъ непріятельскихъ находженій запустѣла зостала до сихъ лѣтъ. (теперъ снова обновляется и затверждуется)»* [Литературный, 1874, с. 136–137; Мирон, 1890, с. 124]. Наступна згадка датується 24 вересня 1687 р., коли обитель відвідав польський король Ян III Собеський (1629–1696 рр.). Тоді монахи йому показали *«въ церквѣ надъ царскими врати, внутрь олтаря на стѣнѣ выритою, Арл року гори Батый Елену княжну»* [Литературный, 1874, с. 216; Kompaniewicz, 1838, s. 28; Скрутень, 1924, с. 102]. Під 1689 р. є подібна згадка, а також те, що *«тую церковь не вредимо вышній Господь сохранилъ досель, и прославиль, же ю отъ*

посполитого гнѣву своего и запаленя уволнилъ...» [Литературный, 1874, с. 223]. Найімовірніше, що літописець зробив помилку в датуванні та зумисне намагався «удревнити» і «узаконити» княжу традицію заснування Підгорецької обителі. Першим, хто поставив під сумнів таке довготривале існування найдавнішої монастирської церкви був о. Варлаам Компаневич [Kompaniewicz, 1838, s. 28].

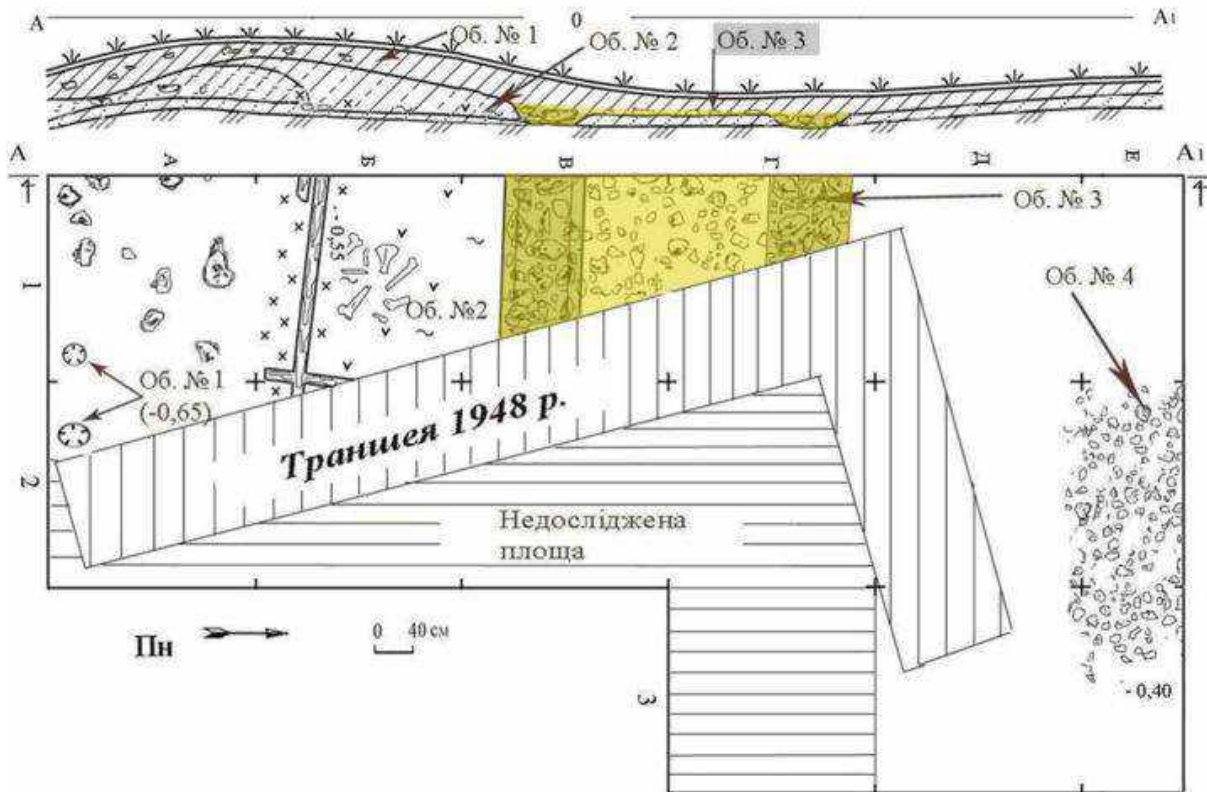

Рис. 2. Рештки церкви XII–XIII ст. в ур. Оленин Парк (об'єкт № 3 на плані розкопу VI, 2007 р.; за М. Филипчуком)

Fig. 2. Remains of the church of the 12th-13th centuries. in grade Olenin Park (object № 3 on excavation plan VI, 2007; according to M. Filipchuk)

На основі археологічних і писемних матеріалів підтверджено, що згадувана вище церква на честь Преображення Господнього побудовано близько 1663/1664 рр., але не з 1180 р. Вважаємо, що це була невелика тризрубна, одноверха будівля з дубового/соснового дерева. На початку XVIII ст. споруда знаходилася у важкому технічному стані та очевидно, що струхлявіло й перегнило перекриття (гонт) чи дерев'яні стіни. Тому в 1706 р. дерев'яна церква Преображення Господнього перестала існувати [Ваґаґ, 1881, s. 195]. За 150 м на північ від сучасної монастирської церкви Святого Онуфрія виявлено фундаменти цього храму, поблизу монастирського цвинтаря. Тут збереглися кам'яні фундаменти церкви та крипта, яку з часом закидали сміттям. Поряд із фундаментами віднайдено т. зв. «ризькі гроші» [Филипчук М., 2009b, с. 70–82].

Український історик і дослідник старовини Галичини, о. Антоній Петрушевич (1821–1913 рр.) у праці «Дополнення до Сводной Галицко-русской лѣтописи» пояснив хибність існування «княжни Олени» в Пліснеську. Вчений стверджував, що перекази про княгиню Ольгу-Олену, хана Батия і Буняку були досить поширені на українських землях. На основі цього о. А. Петрушевич обґрунтував свою думку, що «кто бы разрушилъ тѣ города, всегда тоже толкуеть, что ихъ построила Св. Елена царица, вмѣстѣ съ великолѣпными св. храмами

но Солудивый Бунякъ, гоняся за нею, разорилъ ихъ, своимъ страшливымъ взоромъ, когда ему только дружина его желтъзными вилами подняла долговолосья бровы. Таким образомъ нашъ Галицко-русскій народъ сберегъ въ своихъ хотя мифическихъ преданіяхъ, два великія события совершивніяся на Руси, т. е. введеніе первое Христіанства на Руси Св. Ольгою-Еленою и страшное разореніе русскихъ городовъ Батыем. Сюда надо отнести надпись находящуюся въ Плесницко-Подгорецькомъ монастирѣ, сочиненію на выше приведенномъ преданіи съ ошибочною воставскою годо: Арѣ (1180) року гони Батый Елену княжну, яже и церковь сію въ то время сооружи» [Литературный, 1874, с. 322]. Згодом більшість дослідників Підгорецького монастиря, зокрема о. Садок Баронч, Іван Франко та ін., не задумувалися, чи дійсно існувала «княжна Олена», а впевнено починали вести історію обителі від 1180 р. Ймовірно, вони ґрунтувалися на інформації з літопису монастиря, але не ставили під сумнів правдоподібність фактів і подій.

З огляду на все зазначене вище, вважаємо, що латиномовний текст, вписаний у стіну монастирського храму зліва від вівтаря, також містить поєднання народних переказів і місцевої історії. Згодом текст «*GELSISSIMA PRICIPISSA HELENA M • DUCIS WSEWOLDI FILIA • ANNO 1180 • HOC MONASTERIUM PRIMO FUNDAVIT:...*», тобто «Вдячна княжна Олена, дочка князя Всеволода, у 1180 році цей монастир вперше заснувала:...» [Филипчук, 2018, с. 22; Л. К., 1849, s. 46] став основою «середньовічної традиції» заснування Пліснесько-Підгорецького монастиря. Отже, переказ про «княжну Олену», очевидно, створений на основі мандрівного легендарного мотиву, не дає підстав достовірно датувати початки історії цієї чернечої обителі, а лише зумовлює низку здогадів та гіпотез [Крип'якевич, 1927, с. 78; Коструба, 1935, с. 307–313; Щурат, 1919, с. 32; Филипчук, 2018, с. 23]. На вказаних плитах перелічено ктиторів (меценатів) чернечого осідку в Пліснеську, які жили у XVIII ст. Тому впевнено можна стверджувати, що кам'яні плити виготовили після 1750 р. – часу освячення церкви Святого Онуфрія.

Із легендарним мотивом про «княжну Олену» пов'язана й назва одного з місцевих урочищ – Оленин Парк (рис. 1). Однак, як з'ясувалося під час дослідження архівних документів та картографічних джерел (XV–XIX ст.), ця назва не зафіксована у жодному з них, а на позначення цієї місцевості використовували топоніми Городисько або Замчисько [Гронський, 2005, с. 29–30]. Ймовірно, що аж на початку XX ст. «середньовічна» традиція заснування Підгорецького монастиря та народні легенди таки вжилися у мікротопоніміку хут. Пліснесько, тому на сьогодні під назвою Оленин Парк відома найбільш укріплена ділянка слов'янського й давньоруського городища (рис. 1) [Филипчук, 2018, с. 23]. На початку XX ст. у вказаній місцевості проводили археологічні розкопки, а дослідники, ймовірно, це місце визначали як «парк» зі столітніми деревами, що розташований біля дитинця городища. Відповідно, в назві поєднали «легендарну» засновницю монастиря та парк, де росли багатівкові дерева. На сьогодні в урочищі ще ростуть столітні дуби і буки. До речі, вперше назву Оленин Парк використано у польовій документації 1940-х років, автором якої був історик, археолог І. Старчук [Старчук, 1949, с. 82]. Проте вказаний топонім він вживав не часто. Пізніше археолог Михайло Кучера (1922–1999), який також досліджував пам'ятку (1953–1954), у статті за 1962 р. записав, що «найбільш укріплена частина городища зберігає до цього часу не дуже поширену серед місцевого населення назву “Олениного парку” – на честь Олени» [Кучера, 1962, с. 7].

На сьогодні про «княжну Олену» збереглися кілька переказів. Один із них розповідає, що княжна «по-геройськи обороняючи місто перед наїздом хана Буняки, згинула серед руїн з своїми вірними воїнами» [Говорять, 1943, с. 4; Morawski, 1847, s. 521]. Подібну легенду також записав краєзнавець Дмитро Чобіт. У ній розповідається, що княжна загинула під час нападу половців на Пліснеськ, а місцевість, де загинула, назвали Оленин Парк [Чобіт, 1998, с. 13].

«Інший переказ з типово легендарним мотивом, оповідає про те, що як Олена запалася разом з дружиною під землю, але час-до-часу виходить з могили і йде молитись на кладовище та в монастирський сад» [Говорять, 1943, с. 4; Гошовський, 1937, с. 107]. До речі, останню легенду розповідав власник Підгорецького замку, що спонукало о. Варлаам Компаневича

дослідити три кургани на території Плісеського городища (ур. Поруби). З дозволу власників Підгорецького замку в ур. Поруби о. Варлаам Компаневич та чиновник на прізвище Гайслер хотіли довести/спростувати розповідь про «княжну Олену». Згідно з цією легендою, вона з мешканцями міста оборонялася від «rogan», але зазнали поразки і їх вбили. Потім загинувих людей похоронили на території городища. Вказані дослідники також зауважили, що місцеві мешканці боялися розкопувати кургани і порушити спокій померлих: *«Люди, покликані для того, довго не хотіли доторкатися лопатами опуклих горбків, аж поки ми врочисто їх не запевнили, що всю пімсту лихих духів, яка при тому виникає, беремо на себе»* [Kompaniewicz, 1838, s. 27; Антонович].

Місцеве населення також розповідало мандрівникам, що над Плісеськом *«ночами показувалася біла княжна Олена»* [На слідах, 1944, с. 3]. Серед народних переказів про княжну цікавим є запис доктора Йозефа Голда. У публікації за 1902 р. він записав, що серед валів Плісеського городища княжна протистояла татарам та вірила у міцність фортеці. Гордо дивлячись на укріплене городище, вона вимовила слова: *«Сам Господь Бог не здобуде Плісеська!»*. Відбулося це в день Воскресіння, тоді дзвони задзвонили з сусідньої монастирської церкви, вали розступилися і ворог зайняв городище. У народі кажуть, що й на сьогодні, на свято Великодня, з-під землі чути звуки дзвонів, у які княжна дзвонить на славу Богу, перед якою не може встояти жодна твердиня [Gold, 1902, s. 1192].

Останнім часом у науковій літературі з'явилася також оригінальна гіпотеза про походження з Плісеська рівноапостольної княгині Ольги (*? – †969). Автор припущення – львівський історик Ігор Мицько, який 10 жовтня 2005 р. виступив із доповіддю про це на першій конференції «Ольжині читання» [Мицько, 2006, с. 61–81]. Однак основні аргументи І. Мицька на користь «плісеського» походження княгині Ольги не знаходять підтвердження, а «сенсаційні» висновки дослідження застаріли. Справедливими є зауваження археолога та історика Андрія Филипчука (1989–2023), що київська княгиня ніякого стосунку до Плісеська не має. Науковець зауважив: *«Мабуть, передчасними були ідеї, щодо встановлення пам'ятника Ользі у Плісеську і не зовсім вміло у контексті прив'язки була назва “Ольжиних читань”, які до останніх років проходили у Плісеську, й де ніколи не брали участі фахівці, що розкопували це унікальне городище»* [Филипчук, 2018, с. 53]. З думкою А. Филипчука погоджується й автор цього дослідження.

Отже, археологічні матеріали підтверджують, що в XII–XIII ст. на території ур. Оленин Парк існувала невелика дерев'яна церква. Однак жодної інформації про її заснування «княжною Оленою» немає. Дослідження показують, що вказана постать є вигаданою в історичних джерелах. З легендарним мотивом пов'язана й назва одного з місцевих урочищ – Оленин Парк та заснування Підгорецького монастиря. Таким чином, «княжна Олена» – мандрівний легендарний мотив, який закріпився в історії Плісеська.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, О. Варлаам Компаневич (1777–1858). URL: <http://ntsh.org/content/varlaam-kompaneich-1777-1858>.
- Войтович, Л. (2006). *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква, 782 с.
- Говорять віки. З минулого Золочева і Золочівщини (1943, 07. 01). *Золочівське слово*, 1, 4.
- Гошовський, Б. (1937). Княжий город Плісеськ. *Календар «Червона Калина» на 1938 р.* Львів, 99–108.
- Гронський, Й. (2005). Топоніміка літописного Плісеська. *Ольжині читання. 10 жовтня 2005.* Плісеськ, 27–35.
- Кольбух, М. (2011). Книгозбірня Підгорецького монастиря: історія формування. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 3. Львів, 394–421.
- Коструба, Т. (1935). «Середньовічна традиція» Плісесько-Підгорецького монастиря. *Записки Чина Св. Василя Великого*, VI(1–4). Львів, 307–313.

- Коструба, Т. (1989). *Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року*. Нью-Йорк; Торонто, 165 с.
- Крип'якевич, І. (1927). Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 2. Жовква, 70–104.
- Кучера, М. (1962). Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 12. Київ, 3–56.
- Литературный сборник издаваемый Галицко-Русскою Матицею. 1872 и 1873.* (1874). Львовъ, 700 с.
- Мирон. (1890). Лѣтопись Подгорецкаго монастыря. *Киевская старина*, 7, 121–128.
- Мицько, І. (2006). Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. *Конференція «Ольжині читання»*. Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. Львів, 61–81.
- На слідах княжої слави (1944, 16. 07). *Львівські вісті*, 163, 3.
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Оп. 5. Спр. 32. 28 арк.
- Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Оп. 1. Спр. 14. 28 арк.
- Петрик, А. (2004). Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць*, VIII, 46–58.
- Політичні портрети Галицько-Волинської держави: навчальний посібник.* (2011). А. Карасевич, К. Левківський, В. Сокирська (упорядники). Умань, 639 с.
- Скрутень, Й. (1924.) «Синопись» Пліснесько-Підгорецького монастиря. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 1. Жовква, 92–103.
- Старчук, І. (1949). Розкопки на городищі Пліснесько. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1. Київ, 76–85.
- Филипчук, А. (2018). Давній Пліснеськ: історія та міфи. *Studia historia*. Львів, 56 с.
- Филипчук, А. (2019). Давній Пліснеськ християнський. *Studia historia*, 3. Львів, 64 с.
- Филипчук, М. (2009а). Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р. *Вісник Інституту археології*, 4. Львів, 130–176.
- Филипчук, М. (2009б). *Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території та в південно-західних околицях с. Підгірці Бродівського, а також в сс. Гутище та Грабово Золочівського районів Львівської області згідно програми «Археологічний кадастр України / Львівська область»*. Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка. 141 с.
- Филипчук, М. (2009с). Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янській та давньоруській час. *Вісник Інституту археології*, 4. Львів, 3–21.
- Чобіт, Д. (1998). *Підгірці: історико-архітектурна перлина України*. Броди, 63 с.
- Щурат, В. (1919). Вид Пліснеська в «Словѣ о полку Игоревѣ». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, СХХVIII. Львів, 21–38.
- Barącz, S. (1881). Monaster OO. Bazylijanów w Podhorcach. *Przegląd biblijograficzno-arheologiczny*, 1. Warszawa, 188–197.
- Charewiczowa, Ł. (1929). *Dzieje miasta Złoczowa*. Złoczów, 219 s.
- Gold, J. (1902). Z historycznych kątów ziemi naszej. Pleśnisko. *Ilustracja Polska*, 50. Kraków; Lwów, 1191–1192.
- Kompaniewicz, B. (1838). Wiadomość o Podhorcach i klasztorze bazylińskim. *Lwowianin*, 3, 27–28.
- L., K. (1849, 10 lutego). Cerkiew i klasztor XX. Bazylianów w Podhorcach. w Galicyi. *Przyjaciel Ludu, czyli tygodnik potrzebnych i użytecznych wiadomości*, 6. Leszno, 46.
- Morawski, S. (1847). Rzut ok ana szczątki historycznego grodu niegdyś zwanego Pleśnisko. *Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich*, 2(5), 514–521.
- Wasilewski, T. (1978). Helena księżniczka, żona Kazimierza II Sprawiedliwego: przyczynek do dziejów stosunków polsko-czeskich w XII–XIII w. *Przegląd Historyczny*, 69(1), 115–120.

REFERENCES

Antonovych, O. Varlaam Kompanevyh (1777–1858). URL: <http://ntsh.org/content/varlaam-kompanevyh-1777-1858>. (in Ukrainian).

- Voytovych, L. (2006). *Knyazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva, 782 p. (in Ukrainian).
- Hovoryat' viky. Z mynuloho Zolocheva i Zolochivshchyny (1943, 07/01). *Zolochzhivs'ke slovo*, 1, 4. (in Ukrainian).
- Hoshovskyy, B. (1937). Knyazhyi horod Plisnes'k. *Kalendar «Chervona Kalyna» na 1938 r.* L'viv, 99–108. (in Ukrainian).
- Hrons'kyy, Y. (2005). Toponimika litopysnoho Plisnes'ka. *Ol'zhyni chytannya. 10 zhovtnya 2005 r.* 27–35. (in Ukrainian).
- Kol'bukh, M. (2011). Knyhozbirnya Pidhorets'koho monastyrya: istoriya formuvannya. *Zapysky L'vivs'koyi natsional'noyi naukovoyi biblioteky Ukrayiny im. Stefanyka*, 3. L'viv, 394–421. (in Ukrainian).
- Kostruba, T. (1935). «Seredn'vychna tradytsiya» Plisnes'ko-Pidhorets'koho monastyrya. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliya Velykoho*, VI(1–4). L'viv, 307–313. (in Ukrainian).
- Kostruba, T. (1989). Belz i Bel's'ka zemlya vid naydavnishykh chasiv do 1772 roku. N'yu-York; Toronto, 165 p. (in Ukrainian).
- Kryp'yakevych, I. (1927). Serednevichni monastyri v Halychyni. Sproba katal'ogu. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliya Velykoho*, 2. Zhovkva, 70–104. (in Ukrainian).
- Kuchera, M. (1962). Drevniy Plisnes'k. *Arkheolohichni pam'yatky URSR*, 12, Kyiv, 3–56. (in Ukrainian).
- Literaturnyy sbornik izdavaemiy Halyts'ko-Rus'koyi Matytsiy. 1872 i 1873.* (1874). L'vov, 700 p. (in russian).
- Myron. (1890). Litopys' Podhoryts'koho monastyrya. *Kyyivs'ka staryna*, 7, 121–128. (in russian).
- Myts'ko, I. (2006). Plisnes'k – bat'kivshchyna knyahyni Ol'hy. *Konferentsiya «Ol'zhyni chytannya». Plisnes'k. 10 chervnya 2005 roku.* L'viv, 61–81. (in Ukrainian).
- Na slidakh knyazhoyi slavy (1944, 16/07). *L'vivs'ki visti*, 163, 3. (in Ukrainian).
- Naukovi arkhiv viddilu arkheolohiiu Instytutu ukrainoznavstva imeni Ivana Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny.* Op. 5. Spr. 32. 28 ark. (in Ukrainian).
- Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohii Lvivskoho Natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka.* Op 1, Spr. 14. 28 ark. (in Ukrainian).
- Petryk, A. (2004). Ideolohiya halyts'koho boyarstva ta yiyi vplyv na transformatsiyu Halyts'ko-Volyns'koyi derzhavy. *Drohobys'kyy krayeznavchyy zbirnyk. Zbirnyk naukovykh prats'*, VIII, 46–58. (in Ukrainian).
- Politychni portrety Halyts'ko-Volyns'koyi derzhavy: navchal'nyy posibnyk.* (2011). A. Karasevych, K. Levkivs'kyy, V. Sokyr's'ka (Comps). Uman', 639 p. (in Ukrainian).
- Skruten', Y. (1924.) «Synopsys» Plisnens'ko-Pidhorets'koho monastyrya. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliya Velykoho*, 1. Zhovkva, 92–103. (in Ukrainian).
- Starchuk, I. (1949). Rozkopky na horodyshchi Plisnes'ko. *Arkheolohichni pam'yatky URSR*, 1. Kyiv, 76–85. (in Ukrainian).
- Filipchuk, A. (2018). Davniy Plisnes'k: istoriya ta mify. *Studia historia*. L'viv, 56 p. (in Ukrainian).
- Filipchuk, A. (2019). Davniy Plisnes'k christian. *Studia historia*, 3. L'viv, 64 p. (in Ukrainian).
- Filipchuk, M. (2009a). Doslidzhenniy Plisnes'koho arkheolohichnoho kompleksu v 2007 rotsi. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 4. L'viv, 130–176. (in Ukrainian).
- Filipchuk, M. (2009b). *Zvit pro provedennya sutsil'nykh arkheolohichnykh sposterezen' obstezhen' na terytoriyi ta v pivdenno-zakhidnykh okolytsyakh s. Pidhirtsi Brodivs'koho, a takozh v ss. Hutyshche ta Hrabovo Zolochivs'koho rayonu L'vivs'koyi oblasti zhidno prohramy «Arkheolohichni kadastr Ukrayiny / L'vivs'ka oblast'».* Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohii Lvivskoho Natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka. 141 p. (in Ukrainian).
- Filipchuk, M. (2009c). Struktura Plisnes'koho arkheolohichnoho kompleksu v slovats'kiey ta davn'orus'kiey chas. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 4. L'viv, 3–21. (in Ukrainian).
- Chobit, D. (1998). Pidhirtsi: istoryko-arkhitekturna perlyna Ukrayiny. Brody, 63 p. (in Ukrainian).
- Shchurat, V. (1919). Vyd Plisnes'ka v «Slov' o polku Ihorev'». *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CXXVIII. L'viv, 21–38. (in Ukrainian).

- Barącz, S. (1881). Monaster OO. Bazylijanów w Podhorcach. *Przegląd biblijograficzno-arheologiczny*, 1. Warszawa, 188–197. (in Polish).
- Charewiczowa, Ł. (1929). *Dzieje miasta Złoczowa*. Złoczów, 219 p. (in Polish).
- Gold, J. (1902). Z historycznych kątów ziemi naszej. Pleśńsko. *Ilustracja Polska*, 50. Kraków; Lwów, 1191–1192. (in Polish).
- Kompaniewicz, B. (1838). Wiadomość o Podhorcach i klasztorze bazylijańskim. *Lwowianin*, 3, 27–28. (in Polish).
- L., K. (1849, 10 lutego). Cerkiew i klasztor XX. Bazylijanów w Podhorcach. w Galicyi. *Przyjaciel Ludu, czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości*, 6. Leszno, 46. (in Polish).
- Morawski, S. (1847). Rzut ok ana szczątki historycznego grodu niegdyś zwanego Pleśńsko. *Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich*, 2(5), 514–521. (in Polish).
- Wasilewski, T. (1978). Helena księżniczka, żona Kazimierza II Sprawiedliwego: przyczynek do dziejów stosunków polsko-czeskich w XII–XIII w. *Przegląd Historyczny*, 69(1), 115–120. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 04.05.2024
прийнята до друку 09.09.2024

«PRINCESS ELENA»: FICTITIOUS OR REAL CHARACTER IN PLISNESKA'S HISTORY

Bohdan HRYNYUKA

*Municipal institution of the Lviv Regional Council
«Administration of the historical and cultural reserve «Davniy Plisnesk»,
St. 54 Lypinsky, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: Plisnesko@ukr.net*

On the basis of the analysis of written and archaeological sources, the place of «Princess Elena» in the history of the Plisnesk settlement and the Pidgoretsk monastery of the Order of Saint Basil the Great was clarified. Archaeological materials confirm that in the 12th–13th centuries on the territory of There was a small wooden church in Olenin Park.

It was established that there are different versions of the origin and existence of «Princess Elena». Particular attention is paid to primary sources, which refer to «Princess Elena» – the annals and chronicles of the Pidgoretsk monastery (since the second half of the 17th century) and the «Synopsis» of the same monastic settlement.

It has been established that the name of one of the local tracts – Olenin Park – is connected with the legendary motive about «Princess Elena». Today, the most fortified section of the Slavic and ancient Russian hillforts is known under this name. At the beginning of the 20th century archeological excavations were conducted in the specified area, and the researchers combined the «legendary» founder of the monastery and a park where centuries-old trees grew in the name. It is obvious that «Princess Elena» is a traveling legendary motif that has become entrenched in the history of the Pidgoretsk monastery and the Plisnesk hillfort.

Key words: Plisnesk, «Princess Elena», Olenin Park tract, church, Pidgoretsk monastery.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОСТЕЛУ ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ У ЛЬВОВІ¹

Віра ГУПАЛО , Ірина ЛУЦИК

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: gupaloarcho@ukr.net, irynalutsyk00@gmail.com

Вперше детально схарактеризовано етапи та результати археологічних розкопок, проведених у костелі Івана Хрестителя у 1977, 1984–1985 рр. Зазначено, що дослідження здійснювали з метою встановлення датування давньої святині й передбачали проведення студії навколо храмового та внутрішньохрамового простору. Одночасно з археологічними проведено й архітектурні вивчення.

У результаті розкопок усередині костелу (у межах нави, апсиди, північної та південної ризниць) і ззовні – під його стінами (північною, південною та східною) з'ясовано, раніше невідомі, архітектурні деталі й відкрито десятки різночасових поховань.

Встановлено, що муровані з брускової цегли (готична кладка) у поєднанні з білокам'яними квадратами стіни костелу покладені на цоколь із тесаного вапняку. Зазначено, що фундамент, складений із необробленого вапняку на вапняно-піщаному розчині, окрім того, що повторював конфігурацію стін, мав внутрішні виступи під арку, яка підтримувала хори. Зауважено, що основа престолу – мурована з брускової цегли, а долівка у храмі була вимощена керамічними полив'яними плитками.

Наведено інформацію, що під долівкою, на площі усїєї нави, відкрито понад 50 різночасових ґрунтових поховань, представлених як комплектними скелетами, так і останками не в анатомічному порядку, 16 із яких – дитячі. Вказано, що поховальний інвентар представлений знахідками монет, перснів, намистин від розаріїв (?) і кравецьких шпильок. Відзначено, що 24 ґрунтових поховання розкопали й на прикостельному кладовищі. Доведено, що загалом Святоіванівський некрополь датовано в межах XIV–XVIII ст.

Вперше детально опрацьовано та проаналізовано, виявлені під час розкопок, артефакти зі скла та керамічний матеріал. Виокремлено певні категорії виробів, залежно від їхньої функційної належності. Здійснено їх датування. Констатовано, що вироби зі скла представлені дзвоникоподібними келихами ритуального призначення (XVI–XVIII ст.), столовим посудом (XV–XVI ст.) та фрагментами віконних шиб (XVII ст.). Підсумовано, що основну масу керамічної збірки репрезентують переважно уламки стінок горщиків, рідше – донець чи вінець, більшість із яких, з огляду на техніко-технологічні й морфологічні риси, датовано кінцем XIII – початком XIV ст.

Враховуючи аналіз археологічного матеріалу, виснувано, що костел Івана Хрестителя міг бути споруджений щонайдавніше на зламі XIII/XIV ст.

Ключові слова: Середньовіччя, Нова доба, архітектура, поховання, фунеральна культура, міська археологія, нумізматика, кераміка, скло.

Костел Івана Хрестителя розташований неподалік підніжжя Княжої гори на Краківському передмісті, обабіч торгово-ремісничого центру (пл. Старий Ринок) середньовічного Львова [Крип'якевич, 1991, с. 10–15; Долинська, Капраль, 2014, с. 24;

¹ Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Між Сходом і Заходом: фунеральна культура заходу України від XI до XVIII століття. Міждисциплінарний аналіз» № 2023.03/0187.

Долинська, Капраль, Фелонюк, 2014, с. 32], зараз вул. Ужгородська, 1 (49°50'48.7"N 24°01'50.1"E) (рис. 1, 1; 2).

Пам'ятка є однією з найдавніших, збережених дотепер у місті, проте питання щодо точної дати її фундації, ба більше – конфесійної приналежності, залишається дискусійним і досі. Одна з найдавніших і поширених версій про час заснування святини – «домініканська», ґрунтувалася головню на двох епізодах: 1) цілком легендарній історії про становлення костелу під час місії домініканця Яцека Одровонжа на Русь у 1233/1234 р. [Ostrowski, 2011, s. 13; Александрович, 2014, с. 35; Кузьмин, 2021, с. 10]; 2) покровительській діяльності дружини князя Лева Даниловича – Констанції, дочки угорського короля Бели IV, начебто за сприяння якої у другій половині XIII ст. (близько 1250, 1260 чи 1270 рр.) каплиця (чи пак церква/костел) із однойменною посвятою² перейшла в підпорядкування домініканських місіонерів [Кос, 1992, с. 34–35; Козубська, 2007, с. 100; Ostrowski, 2011, s. 13–14].

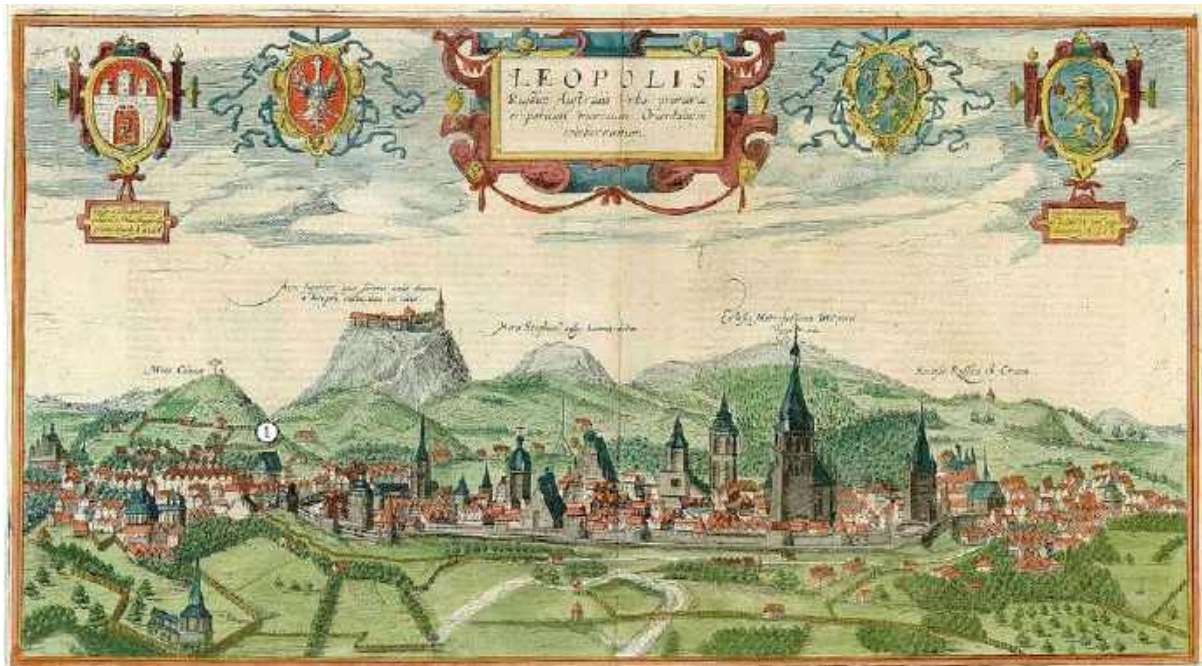

Рис. 1. Костел Івана Хрестителя на панорамі Львова Абрагама Гогенберга 1618 р. – 1 (за Бевз, Телеп, 1996, с. 10)

Fig. 1. Church of John the Baptist on Abraham Hogenberg's panorama of 1618 – 1 (by Бевз, Телеп, 1996, с. 10)

Останнє, як зазначає Ольга Козубська, найактивніше поширювали самі ж домініканці під час тривалих (від 1519 р. до 1762 р.) судових процесів за спірні території із львівськими вірменами. Так, під час одного зі слухань наприкінці XVI ст. згадано матеріали, у яких нібито йшлося про каплицю, прибудову якої до костелу домініканців фундувала княгиня Констанція, у якій згодом її й поховали. Упродовж XVII ст. ідею про Констанцію як засновницю домініканського монастиря поширювали львівський канонік Томаш Піравський та домініканський монах й історик Шимон Окольський. Проте в обох випадках дані не лише не були підтверджені надійними джерелами, але й відзначалися фактологічними помилками та

² Микола Бандрівський припускає, що давній (можливо, кафедральний) храм Івана Хрестителя первісно існував на місці майбутнього домініканського монастиря (зараз пл. Музейна, 1). Натомість сучасний, який виник не раніше XIV ст., є спадкоємцем Святоіванівської посвяти, відтак свідчення про його зв'язок із князем Левом та княгинєю Констанцією з «церковно-історичного боку є цілком обґрунтовані і правомірні, оскільки вказують на тяглість посвятної традиції ще з княжих часів» [Бандрівський, 2012, с. 216, 225–226].

анахронізмами. Очевидно, однією з причин, яка сприяла поширенню згаданої ідеї, була спроба довести незалежність руської контрати домініканців від польської провінції, яку ті тимчасово (до 1612 р.) втратили в 1456 р. [Козубська, 2007, с. 100–102].

Загалом фаховий аналіз джерел та бібліографії, здійснений в останні десятиліття, вказує на відсутність підстав пов'язувати постать княгині Констанції з орденом львівських домініканців, а тим паче сучасним костелом Івана Хрестителя [Кос, 1992; Козубська, 2007; Ostrowski, 2011, s. 13–14; Хмільовський, 2014].

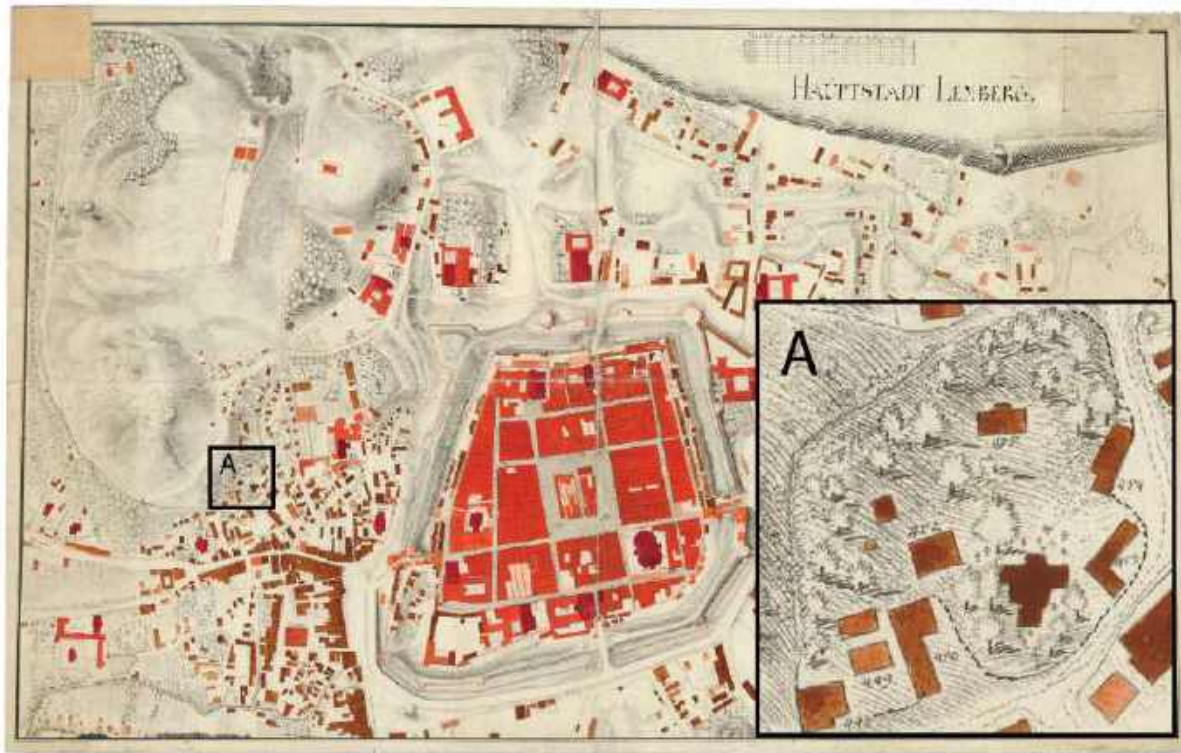

Рис. 2. План Львова 1777 р., масштаб 1 : 4 400 (розмір 87×139 см) (за Атлас..., 2014, рис. 1.5): А – Костел Івана Хрестителя (крупний план)

Fig. 2. Plan of Lviv, scale 1 : 4 400 (dimensions 1 : 4 400 cm) (by Атлас..., 2014, рис. 1.5): А – Church of John the Baptist (close up)

Вперше у писемних джерелах костел, як і передмістя Львова (те, що перебувало в замковій юрисдикції), згадано в грамоті руського старости Івана Кміти 1371 р., якою той подарував «церкві святого Йоана, що розташовується на передмісті міста Львова, а також монастирю Блаженного Василя і братії [переклад наш] / Ecclesie sancti Johannis in suburbio civitatis Lemburge site nec non monasterio Beati Basily ac fratribus» с. Годовицю [ЦДІАЛУ, ф. 131, оп. 1, спр. 6, арк. 1; AGZ, 1870, s. 4–5; Долинська, Капраль, Фелонюк, 2014, с. 36] (рис. 3). Останній, на думку Кшиштофа Стопки та Яна Островського, належав вірменам-уніатам [Stopka, 1984, s. 83; Ostrowski, 2011, s. 15]. Властиво зв'язок між першим та другим прослідковано в писемних джерелах наступних років. Так, у 1375 р. князь Владислав Опольський передав Якову «з [церкви] святого Йоана Хрестителя, яка знаходиться перед воротами міста Львова, єпископу київському, чину святого Василя [переклад наш] / de sancto Johanne Baptista ante vaiuam ciuitatis Lemburgensis, episcopi Kyouiensis, ordinis sancti Basili» до кінця життя та після його смерті, «церкві святого Йоана, а також вищезгаданому ордену святого Василя, одне домогосподарство з вільною ділянкою (пляцом/площею), що лежить біля

вищезгаданої церкви й дороги, що веде до замку [переклад наш]³ / *ecclesie sancti Iohannis nescio pretracto ordini sancti Basilii unum ortum ac unam aream, circa predictam ecclesiam et viam versus castrum tendentem iacentes*» [ЦДІАЛУ, ф. 131, оп. 1, спр. 9, арк. 1; Ружицкий, 1970, с. 107–108]. Прикметно, що вже в 1376 р. єпископ Яків був виконавцем заповіту Тайчадіна, вірменина за походженням, який пожертвував гроші католицьким храмам Кафи і Львова, зокрема й костелу Івана Хрестителя: «*Ecclesie sancti Iohannis unam sexagenam*» [AGZ, 1872, s. 49; Осипян, 2011, с. 50; Ostrowski, 2011, s. 15].

Рис. 3. Дарча грамота руського старости Івана Кміти костелові Святого Івана Хрестителя та василіанському монастирю на передмісті Львова на с. Годовиця Львівського повіту (ЦДІАЛ. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1)

Fig. 3. Donation from the Ruthenian headman Ivan Kmit to the Church of John the Baptist and Basilian cloister in the suburbs of Lviv to the village of Hodovytsia, Lviv powiat (Central State Historical Archive in Lviv, Collection 131, Series 1, File 6. Item 1)

Принаймні з 1405 р. відомо, що костел підпорядковувався римо-католицькому духовенству [Ostrowski, 2011, s. 15]. Водночас, згідно з привілеєм Владислава II Ягайла 1415 р., усі мешканці святоіванівського деканату (і вірмени, і православні, і католики) перейшли на вірменське право. Відтак всі судові справи у цій громаді вирішувалися перед вїтом вірменського права, який був відповідальним перед каноніком та пребендарем храму Івана Хрестителя. Цей документ, поряд із замковою та міською, фактично заснував третю юрисдикцію на львівських передмістях – деканальну (капітульну) [Долинська, Капраль, Фелонюк, 2014, с. 40; Капраль, 2003, с. 40]. У 1427 р. вірмени-уніати з монастиря Святого Миколая, що у Кафі, звернулися до папи з проханням повернути храм Святого Івана у

³ Висловлюємо щирі вдячність д-ру іст. наук, проф. Українського католицького університету Мар'яні Долинській за консультацію під час перекладу цього фрагмента.

їхню власність. Успіху втім це не мало [Ostrowski, 2011, s. 15–16]. Вірмени, ще численні у XVI ст., після прийняття унії в 1630 р. поступово зникають зі сторінок тогочасних документів [Долинська, Капраль, Фелонюк, 2014, с. 35]. Отже, викладене вище дало підстави науковцям говорити про ще одну, досить ймовірну версію появи святині – «вірменську», яка, у поєднанні з архітектурними спостереженнями, окреслює її початки між 1363–1371 рр. [Ostrowski, 2011, s. 31–32].

У наступні кілька століть святиня зазнавала низки пертурбацій. У 1623 р. костел Івана Хрестителя згорів [Войтович, 2006, с. 105; Ostrowski, 2011, s. 16]. У XVII ст. до нього прибудували північну ризницю, а близько 1765 р., під час реставрації, – південну [Вуйцик, 1991, с. 12; Ostrowski, 2011, s. 16]. Укотре споруда зазнала пожежі в 1799 р. й була відновлена лише в 1836 р. Однак було частково знищено її автентичну, а прибудований присінок перерізував низку поховань [Ostrowski, 2011, s. 17–18]. Незначні ремонтні та будівельні роботи в костелі та на його подвір'ї проводили й у наступні десятиліття (1855, 1861, 1869). А під час останніх заступник консерватора, археолог Станіслав Кунасевич навіть прагнув облаштувати там археологічний музей [Ostrowski, 2011, s. 20–21] (рис. 4).

Рис. 4. Костел Івана Хрестителя. Вид із південного заходу: 1 – рисунок К. Келісінського (?), бл. 1838 р.; 2 – фото Теодора Шайнока, 1868 р. (за Ostrowski, 2011, рuc. 10–11); 3 – фото Юзефа Едера, 1860-х років (за Храм Святого..., 2024); 4 – фото Теодора Шайнока, 1871–1887 рр. (?) (за Ostrowski, 2011, рuc. 12; за Музей..., id. 196)

Fig. 4. Church of John the Baptist. View from the northwest: 1 – drawing of K. Kelisinski (?), around 1838; 2 – photo by Teodor Szajnok, 1868 (by Ostrowski, 2011, рuc. 10–11); 3 – photo by Josef Eder, 1860's (by Храм Святого..., 2024); 4 – photo by Teodor Szajnok, 1871–1887 (?) (by Ostrowski, 2011, рuc. 12; by Музей..., id. 196)

Незважаючи на численні ремонтні заходи, проведені в попередні роки, костел потребував нової реставрації. Масштабну реконструкцію (яку сучасники прозвали «варварською») у 1887 р. виконали за проектом Юліана Захарієвича. Пам'ятка втратила свої

первісні риси й постала у модному на той час неороманському стилі (рис. 5, 1) [Вуйцик, 1991, с. 12; Кос, 1992, с. 34; Ostrowski, 2011, s. 22]. Наприкінці XIX – першій половині XX ст. провадили, порівняно невеликі, ремонтні роботи, зокрема водовідведення терену. Упродовж 1947–1978 рр. приміщення костелу використовувала лікарня [Ostrowski, 2011, s. 23–24].

Останню суттєву реставрацію костелу виконали працівники інституту «Укрзахідпроектреставрація» за проектом Івана Могитича (керівник), Володимира Швеця та Людмили Алінаускене в 1989–1992 рр., метою й результатом чого стало «повернення до первісного вигляду пам'ятки давньоруського Львова». Загалом гроно архітекторів-реставраторів виділило сім будівельних періодів, найдавніший із яких віднесли до рубежу XII–XIII ст.

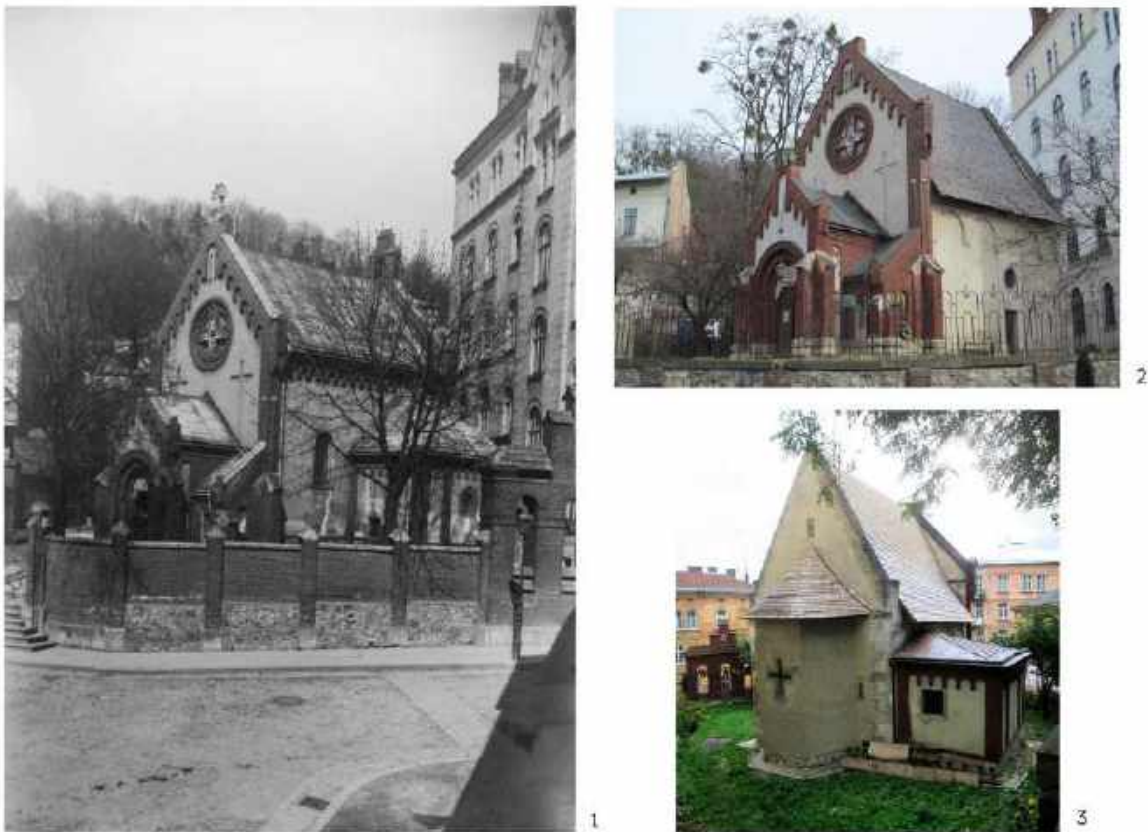

Рис. 5. Костел Івана Хрестителя: 1 – вид із південного заходу. Фото після 1911 р. (Львів на старих..., 2020); 2 – вид із південного заходу. Фото 2020 р. (фото А. Крупа); 3 – вид із північного сходу. Фото 2015 р. (за Храм Святого..., 2024)

Fig. 5. Church of John the Baptist: 1 – view from the southeast. Photo made after 1911. (Львів..., 2020); 2 – view from the southwest. Photo of 2020 p. (photo by A. Krupa); 3 – view from the northeast. Photo of 2015 (by Храм Святого..., 2024)

У ході цих робіт із бокових фасадів (окрім західного) було знято неороманське цегляне облицювання, розібрано південну ризницю, розкрито бокові апсиди й перероблено склепіння тощо [Швець, 1996, с. 15; Могитич, Могитич, 1990, с. 61; Могитич, 1997, с. 9–12; Вуйцик, 1991, с. 12] (рис. 5, 2–3). Водночас потрібно зазначити, що матеріали за результатами проведеної реставрації, на відміну від планів гіпотетичної реконструкції храму XII–XIII ст. (рис. 6, 1), втім

не всі (рис. 6, 2), досі не опубліковані, з-поміж них й обмірні плани споруди до початку робіт⁴ (рис. 7). Загалом критично на таке раннє датування пам'ятки відреагували сучасники й очевидці дослідницько-реставраційних робіт Галина Кос та Володимир Вуйцик, останній при тім відзначив, що склепіння «переробили не по старих слідах» [Кос, 1992, с. 34; Вуйцик, 1991, с. 12].

Переконаний у тому, що початково костел Івана Хрестителя – православний храм часів Лева Даниловича, до якого княгиня Констанція добудувала північну каплицю й передала його домініканцям, І. Могитич «знаходив» підтвердження своїм міркуванням серед археологічних даних, зазначаючи, що археолог «Р. С. Багрій на підставі інвентаря поховань всередині храму датує його рубежем XII–XIII ст.» [Могитич, Могитич, 1990, с. 61; Могитич, 1997, с. 9–10].

Тут варто зазначити, що археологічні розкопки, які відбувалися на території костелу Івана Хрестителя у 70–80-х роках ХХ ст., досі практично неопубліковані й потребують ретельного аналізу та верифікації. Властиво саме цьому й присвячена стаття.

Археологічні дослідження пам'ятки передбачали вивчення навколохрамового та внутрішньохрамового простору з метою встановлення датування давньої святині й тривали, з перервою, упродовж трьох польових сезонів 1977, 1984–85 рр.

Рис. 6. Реконструкція первісного виду храму Івана Хрестителя: 1–2 – плани першого і другого ярусів, південний та східний фасади, повздовжній та поперечний перерізи. Автори: Л. Алінаускене, І. Могитич, В. Швець (за Могитич, 1997, рис. 3; НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія)

Fig. 6. Reconstruction of the original appearance of the Church of John the Baptist: 1–2 – plans of the first and second tiers, south and east facades, longitudinal and transverse sections. Authors: L. Alinauskene, I. Mohytych, V. Shvets (by Могитич, 1997, рис. 3; SA DA IKIUS NAS of Ukraine. Materials of R. Bahriy)

⁴ Копії планів зберігаються в Науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Матеріали Романа Багрія.

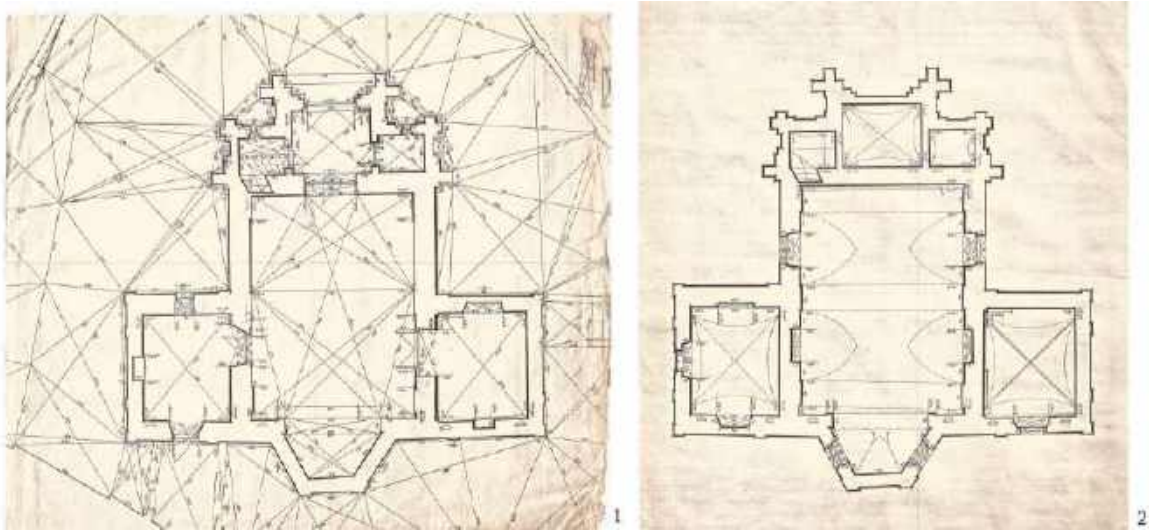

Рис. 7. Обмірні плани костелу Івана Хрестителя перед реставрацією 1989–1992 рр. Автор І. Могитич (?): 1 – на рівні першого ярусу; 2 – на рівні другого ярусу (з конструкціями перекриттів) (НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія)

Fig. 7. Measurement plans of the Church of John the Baptist before the restoration of 1989–1992. Author I. Mohytych (?): 1 – at the level of the first tier; 2 – at the level of the second tier (with constructions of ceiling) (SA DA IKIUS NAS of Ukraine. Materials of R. Bahriy)

Перші роботи вздовж східного фасаду костелу у 1977 р. провела спільна експедиція Державного історико-архітектурного заповідника у Львові та Львівського загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Загальне керівництво археологічним загonom⁵ здійснювала Мар'яна Малевська, керівником досліджень ділянки біля костелу був Олег Іоаннісян. Участь у розкопках від заповідника брав Роман Бучко. У ході робіт доєдналася група реставраторів під керівництвом І. Могитича [Малевская, 1978, с. 1, 9; Малевская и др., 1978]. Розкопки у 1984 р. продовжила Львівська міська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР⁶ під керівництвом Романа Багрія. Роботи виконувалися спільно з архітекторами Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні Інституту «Укрзахідпроектреставрація» на замовлення Державного історико-архітектурного заповідника у Львові й передбачали вивчення внутрішньохрамового простору – нави й апсиди [Багрій, 1985а, с. 1; 1985b, с. 65; Багрій 1985, с. 212; 1987b, с. 22–23; 1990, с. 118–119; НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія]. У 1985 р. ця ж експедиція провела розкопки в межах внутрішнього простору північної та південної ризниць й здійснила шурфування ділянки навколо костелу з північної, південної та східної сторін [Багрій 1988, с. 1, Багрій, 1987а, 302]. Нижче детально схарактеризуємо їх результати⁷.

Розкопки під стінами костелу. У 1977 р. заклали єдиний шурф (площею 8,8 м²) – уздовж усього східного фасаду костелу (тригранної (трапецієвої) апсиди, північного й південного плечей) (рис. 8). Унаслідок зняття бетонної відмостки виявили, що вздовж фасаду,

⁵ Здійснював дослідження у Львові (церква Святого Миколая та костел Івана Хрестителя), а також с. Спас Самбірського району Львівської області (пошуки монастиря часів Лева Даниловича).

⁶ Тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

⁷ Висловлюємо щиро вдячність к. арх., ст. наук. сп. відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Юрію Лукомському за надану консультацію з деяких архітектурних аспектів під час підготовки публікації.

за винятком його південної частини, під час реконструкції настилу в ХІХ ст. облаштували бетонний приямок завширшки 0,7 м та завглибшки 1,2 м від сучасної денної поверхні.

Водночас з'ясували, що під наземним цегляним муруванням є кладка з білого тесаного вапняку, яка повторює конфігурацію фасаду, – цоколь заввишки 75–80 см. Він складається із двох рядів квадратів розмірами 80×12, 40×40 чи 40×80 см, з переважною висотою 40 см. Нижче – фундамент, який визначає рівень давньої поверхні – 80 см від рівня сучасної денної поверхні. Фундамент складений із необробленого вапняку на вапняно-піщаному розчині. Забутування виконано з колотого вапняку [Малевская, 1978, с. 8–9].

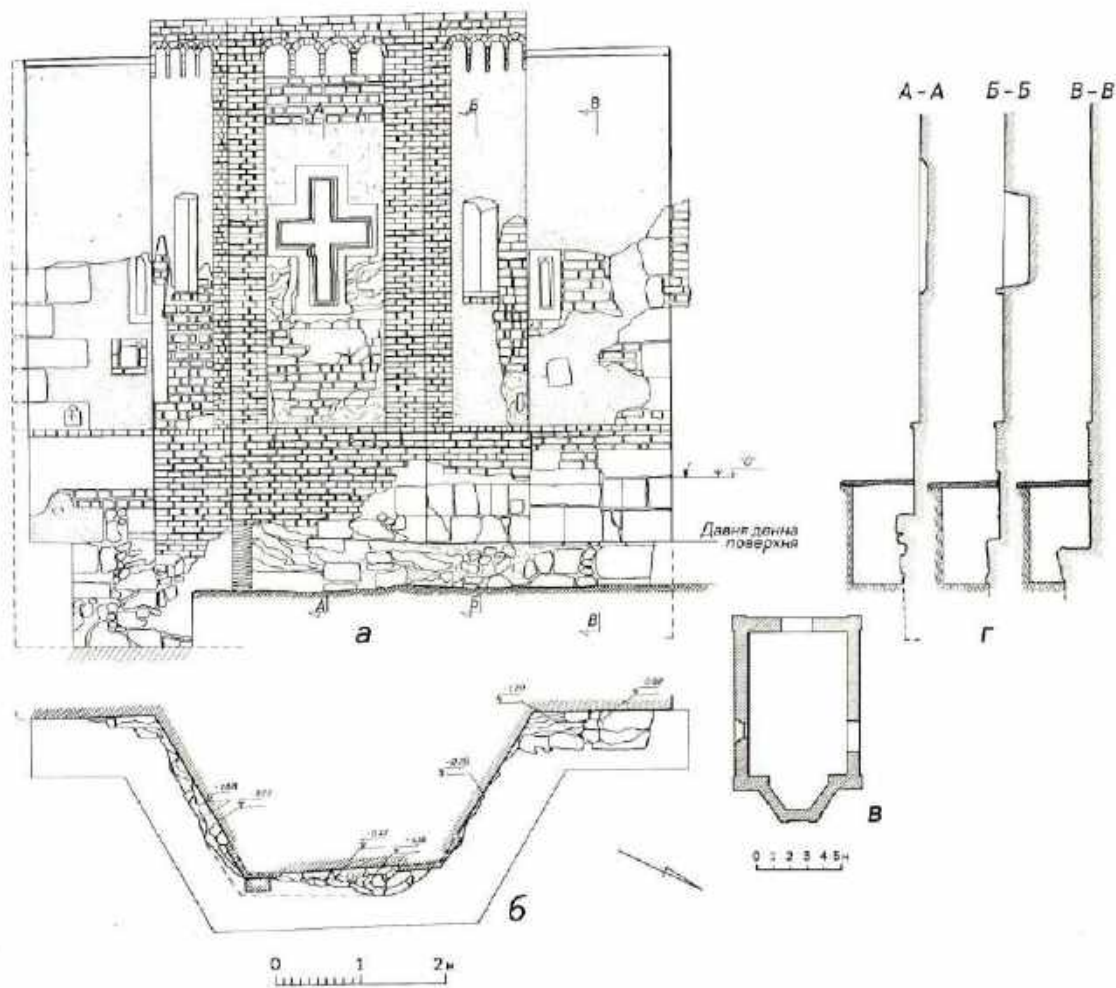

Рис. 8. Костел Івана Хрестителя. Археологічні дослідження 1977 р.: а – креслення східного фасаду; б – план розкопу; в – схематичний план костелу без добудов; г – профілі (Малевская, 1978, рис. 16).

Fig. 8. Church of John the Baptist. Archaeological research of 1977: а – drawing of the eastern facade; б – plan of the excavated area; в – schematic plan of the church without extensions; г – profiles (Малевская, 1978, рис. 16)

Зовнішній виступ фундаменту – різний і становить: у добре збереженій північній частині зверху – 20 см, нижче – 40 см, під центральною гранню апсиди – 30 см, а під південною – 20 см. У південному кінці південного плеча фундамент не виступає. Потужність фундаменту в південно-східній частині, де нема приямку, – 1,2 м. Фундамент впущений у культурний шар і лише трохи заглиблений у твердий материк піщано-глинястого гранулометричного складу. У

верхній частині культурного шару знайдено два фрагменти вінець та два фрагменти накривок із гудзами, які М. Малевська датувала XII–XIII ст. [Малевская, 1978, с. 9; рис. 18]⁸ (рис. 9, 4).

У процесі археологічних досліджень група реставраторів частково, на різних ділянках, зняла штукатурку пізнішого часу зі східного фасаду костелу. Під нею виявили давню кладку з брускової цегли в поєднанні з білокам'яними квадрами і три вікна [Малевская, 1978, рис. 16, 19, 21]. Давнє мурування відзначено на усіх гранях апсиди, північного і в нижній частині південного плечей. Цегляна кладка збереглася на всю висоту центральної грані апсиди до рівня аркатурного поясу кінця XIX ст. Параметри цегли: 26,5–28×12–13×9 см. Система перев'язки кладки – готична (чергування поперечиків і довжиків («тичків» і «ложків»)) [Малевская, 1978, с. 9–10] (рис. 9, 1–2).

Кути храму складені з довгих – 70–90 см і коротких – 20–50 см блоків вапняку висотою 40–50 см, що чергуються. На одному з довгих блоків у південно-східному куті споруди відкрили графіті (20,5×15,5 см) із зображенням плану одноапсидного храму з хрестом всередині (рис. 9, 3) [Малевская 1978, рис. 16; 20]. Останній має форму латинського хреста з розширеними та розгалуженими назовні кінцями ramen, що віддалено нагадує проквітлий (пророслий) хрест чи вірменський хрест – хачкар [Дашкевич, 2016, с. 43–50; <шрифт>шрифт, 2021, № 160–167].

На центральній грані апсиди виявили, вмонтоване в цегляну кладку, складене із білокам'яних блоків вікно у формі латинського хреста, по контуру прорізу декороване триступневими полицками. Його розміри: по зовнішньому краю – 170×130 см, по внутрішньому – 138×104 см, ширина хрестовини 18–25 см [Малевская 1978, с. 10; рис. 16; 19; 21].

Рис. 9. Костел Івана Хрестителя. Результати археологічно-реставраційних досліджень 1977 р.: 1–2 – вид із північного сходу; 3 – графіті на білокам'яній квадрі; 4 – фрагменти керамічного посуду, виявленого в культурному шарі (Малевская, 1978, рис. 18, 20, 21)

Fig. 9. Church of John the Baptist. Results of archaeological-restoration research of 1977: 1–2 – view from north-east; 3 – graffiti on the white stone quadro; 4 – fragment of the ceramic vessel discovered in cultural layer (Малевская, 1978, рис. 18, 20, 21)

⁸ Де зараз зберігаються згадані матеріали, встановити не вдалося.

По одному вертикальному вікну в обрамленні з суцільних білокам'яних квадратів відкрили на північному й південному плечах костелу. Вузькі віконні прорізи завершувалися аркою кілеподібної, а не стрілчастої, як відзначено у низці публікацій [Малевская, Иоаннисян, Могитич, Бучко, 1978, с. 353; Вуйцик, 1991, с. 12; Швець, 1996, с. 15; Бандрівський, 2012, с. 222; Кос, Харамбура, 2017, с. 989], форми [Малевская, 1978, рис. 21]. Розмір південного блоку – 90 (?)⁹×30 см, північного – 80×35 см. Розмір прорізів – 68×8 см і 55×10–12 см відповідно [Малевская, 1978, с. 10].

Усе викладене вище дало підстави групі дослідників висувати, що костел побудували західні майстри, що опосередковано підтверджує свідчення, що його спорудив князь Лев Данилович для своєї дружини Констанції [Малевская и др., 1978, с. 353]. Утім в археологічному звіті одноосібного авторства М. Малевська зазначила, що попередньому висновку суперечить готична система кладки, а відтак правильніше датувати його XIV ст. [Малевская, 1978, с. 11].

У 1985 р. заклали три шурфи розмірами 6×2 м: № 1 – перпендикулярно до східної стіни північної ризниці (згідно з іншими даними – перпендикулярно апсиді зі сходу [Багрий, 1987а, с. 302]; № 2 – перпендикулярно до західної стіни ризниці; № 3 – паралельно південній стіні південної ризниці (хрещальні). Розкопи доведені до рівня материка на глибину 1–1,2 м [Багрий, 1988, с. 1].

В усіх трьох шурфах простежено поруйнований культурний шар, у якому виявлено невелику кількість фрагментів керамічного та скляного посуду¹⁰ пізньосередньовічного часу, найдавніші з яких автор досліджень датував XIV ст. На материковому дні шурфу № 2 зафіксовано керамічну водостічну трубу пізнього середньовіччя. У межах досліджуваної площі, без уточнення локалізації, відкрили п'ять зруйнованих поховань, більшість із яких дитячі. Поховання датовані на основі знахідок монет XIV–XVI ст. [Багрий, 1988, с. 1–2; Багрий, 1987а, с. 302].

Рис. 10. Мурована з брускової цегли основа престолу. Вид із заходу (НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія)
Fig. 10. The base of the altar made of block breaks. View from the west (SA DA IKIUS NAS of Ukraine Materials of R. Bahriy)

⁹ Вікно від штукатурки не очистили повністю.

¹⁰ Згідно з інвентарним описом, 15 і 12 фрагментів відповідно.

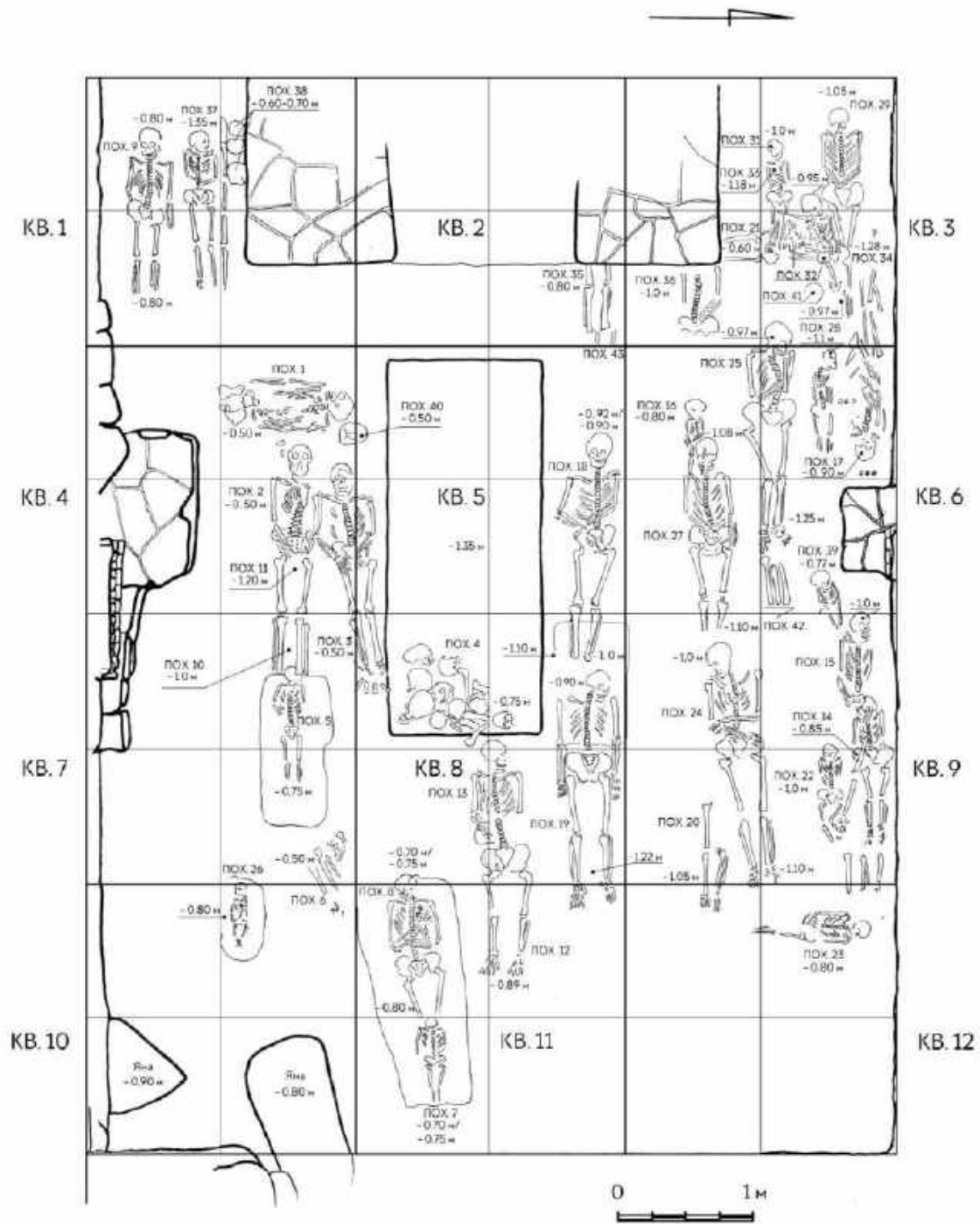

Рис. 11. План розкопу в костелі Івана Хрестителя. Дослідження 1984 р. (Багрій, 1985, рис. 1; доопрацьовано авторами).

Fig. 11. Plan of the excavated area in the Church of John the Baptist. Research of 1984 (Багрій, 1985, рис. 1; modified by authors)

Розкопки всередині костелу. У 1984 р. роботи проводили всередині сакральної споруди. Ділянки розкривали поетапно: південну сторону нави (від середини на усю її довжину), згідно

з матеріалами досліджень т. зв. «лівий бік»¹¹ – апсиду – північну сторону нави, т. зв. «правий бік» [Багрій, 1985а; НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія].

Прикметним є те, що про факт археологічних досліджень у межах вівтарної частини не згадано ані в звітній документації, ані в жодній із відомих нам публікацій. Втім фотоплівки з приватного архіву Р. Багрія, які ми оцифрували¹², засвідчують не лише те, що такі роботи було здійснено, але й те, що в результаті їх проведення відкрили муровану з брускової цегли основу престолу (рис. 10). Його ширина становить приблизно 1,7 м і відповідає ширині центральної грані апсиди. Кладка престолу вимурована на висоту принаймні шести рядів. Чи розкопували ділянку до рівня материка та чи виявили там які-небудь артефакти – невідомо.

Розкоп у межах нави розпланували на усю її площу – 8,3×6 м (12 квадратів розмірами ≈ 2×2 м). У ході досліджень вдалося уточнити уже відомі дані, а також виявити нові архітектурні риси споруди. Встановили, що материк круто спадає з північного сходу на південний захід, тому глибина закладки фундаментів костелу коливається уступами від 0,15 до 1,6 м, заглиблюючись у материк на 0,05–0,1 м [Багрій 1985а, с. 2; Багрій, 1990, с. 118], за іншими даними – 0,1–0,5 м [Багрій, 1985, с. 212].

Рис. 12. Вид зі сходу на центральну частину розкопу. Дослідження 1984 р. (НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія)

Fig. 12. View of the central part of the excavation area from the east. Research of 1984 (SA DA IKIUS NAS of Ukraine. Materials of R. Bahriy)

¹¹ Вид з боку вівтаря. Визначено на основі метричок, що зберігаються у супроводі виявлених рухомих матеріалів.

¹² Висловлюємо щирю вдячність сину автора тогочасних розкопок – Роману Романовичу Багрію, за те, що передав плівки у фонди Наукового архіву відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Тоді ж відкрили фундаменти внутрішніх виступів під арку, яка підтримувала хори, ширина (випуск із заходу на схід) яких становив 3,7 м [Багрій 1985, с. 1; рис. 1] (рис. 11). Долівка храму очевидно була вимощена керамічними полив'яними плитками розміром 20×20×2,2–2,5 см, про що свідчать їхні поодинокі знахідки [Багрій, 1985а, с. 2; 1985б, с. 65]¹³. Водночас виявили дві ями завглибшки 0,9 м та 0,8 м, які перерізали фундаментні рови південної та східної (внутрішній південний кут апсиди) стін відповідно. В останній виявили фрагменти кераміки, яку, згідно з висновками автора розкопок, датовано XII–XIII ст. [Багрій, 1985а, с. 13, табл. 1, 1–2].

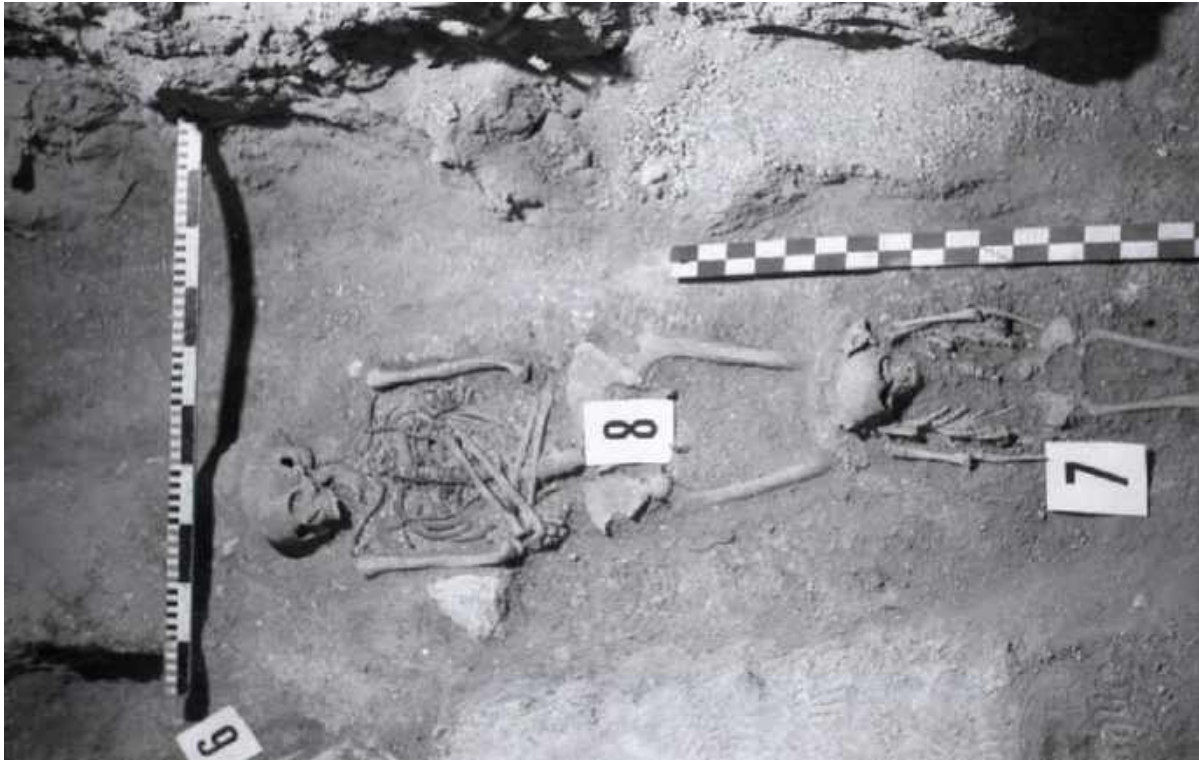

Рис. 13. Вид із півдня на поховання №7 та №8. Дослідження 1984 р. (НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія)
Fig. 13. View of the burials №7 and №8 from the south. Research of 1984 (SA DA IKIUS NAS of Ukraine Materials of R. Bahriy)

Під долівкою, на площі усієї нави, відкрили низку різночасових ґрунтових поховань (рис. 11, 12), влаштованих, як зазначав Р. Багрій, на глибині від 0,5 до 1,5 м. Водночас дослідник виділив три яруси залягання скелетів, між якими виокремив «стерильні прошарки ґрунту з культурними рештками». Зокрема, шар чорнозему потужністю до 0,15 м між середнім і нижнім ярусами, на глибині 1 м від долівки, у якому було зібрано фрагменти кераміки XII–XIII ст. Враховуючи цю обставину, безінвентарні (!) поховання нижнього ярусу (№11, 20, 27, 28, 29, 34, 37) автор розкопок датував другою половиною XII – першою половиною XIII ст.¹⁴. Поховання двох верхніх ярусів датовані (монетами) XIV–XVII ст. [Багрій, 1985а, с. 3–13; 1985б,

¹³ У деяких публікаціях зазначено, що виявлено фрагменти керамічних полив'яних плиток і вказано лише їхню товщину [Багрій, 1985, с. 212; 1990, с. 118]. Знайти ці матеріали у фондів збірках нам не вдалося. Відсутні також їхні фото чи рисунки.

¹⁴ Нагадаємо, що І. Могитич в одній зі своїх публікацій вказував, що поховання датовані на основі виявленого при них інвентарю.

с. 65; Багрий 1985, с. 212; 1987b, с. 23; 1990, с. 119]. Варто уточнити, що у документації відсутні дані щодо рівня фіксації «стерильного» (?) прошарку між верхнім та середнім ярусами чи дані, які б вказували на приналежність поховань до кожного із них (за винятком згадки, що два поховання з верхнього ярусу орієнтовані головами на північ (очевидно автор мав на увазі поховання № 1 (-0,5 м) і 21 (-0,6 м), а одне з середнього ярусу на схід (поховання № 17 (-0,9 м) [Багрий, 1985, с. 212]. Водночас у жодному з випадків не вказано рівень, з якого проявлялися обриси могильних ям.

Під час детального опрацювання археологічного звіту, плану розкопу, фотоматеріалів та публікацій нам вдалося верифікувати низку даних, а саме: кількість виявлених поховань загалом та дитячих зокрема, топографію та нумерацію поховань¹⁵, положення рук та стан збереження скелетів, уточнити датування. З огляду на це, нижче подаємо опис кожного з виявлених поховань з урахуванням поправок.

Поховання № 1 – квадрат 4, глибина залягання – 0,5 м від долівки. Скелет жінки (?) у випростаному положенні. Орієнтація північна, обличчям на захід. Руки випростані вздовж тіла. Кістки ніг відсутні. На тазі виявлено скелет немовляти – № 16¹⁶.

Поховання № 2 – квадрати 4/7, глибина залягання – 0,5 м від долівки, розташоване 0,2 м на схід від поховання № 1. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки на тазі. Довжина скелета – 1,7 м.

Поховання № 3 – квадрати 4–5/7–8, глибина залягання – 0,50 м від долівки, розташоване впритул правою плечовою кісткою до лівої плечової кістки поховання № 2. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна з незначним відхиленням на південь. Руки на тазі. Довжина скелета – 1,7 м [Багрий, 1985a, с. 3].

Поховання (захоронення) № 4 – квадрат 8, глибина залягання – 0,75 м від долівки, під східною стінкою великої прямокутної ями¹⁷, орієнтованої по осі схід–захід (2,8×1,15 м, заглиблена в материк на 0,35–0,45 м), розташованої в центральній частині нави (квадрати 5/8). Об'єкт представлений скупченням із 10 черепів й інших кісток не в анатомічному положенні площею приблизно 1 м².

Поховання № 5 – квадрат 7, глибина залягання – 0,75 м від долівки, перекривало поховання № 10. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Череп роздавлений. Руки на «поясі». Довжина скелета – 0,75 м. Біля голови зафіксовано декілька десятків намистин із кістки, правдоподібно від розарію.

Поховання № 6 – квадрат 7, глибина залягання – 0,5 м від долівки. Представлене гомілковими кістками дорослої особи. Найімовірніше зруйноване похованням № 5.

Поховання № 7 – квадрат 11, глибина залягання – 0,75 м (згідно з планом – 0,7 м) від долівки, перекривало поховання № 8. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки випростані вздовж тіла. Довжина скелета – 0,62 м [Багрий, 1985a, с. 4] (рис. 13).

Поховання № 8 – квадрати 8/11, глибина залягання – 0,75 м (згідно з планом, 0,7 м – у головах і 0,8 м – у ногах) від долівки. Скелет жінки (?) у випростаному положенні. Орієнтація західна з незначним відхиленням на південь, обличчям на південь. Права рука на грудях, а ліва на животі. На грудях зафіксовано понад 70 керамічних намистин. На правій руці виявлено срібний перстень. Також у похованні знайдено три монети: срібний солід Сигізмунда III 1613 р. та два мідні коронні соліди Яна-Казимира 1666 р. [Багрий, 1985a, с. 4–5].

Поховання № 9 – квадрат 1, південно-західний кут нави, на віддалі 0,2 м від південної стіни, глибина залягання – 0,8 м від долівки. Скелет дівчини-підлітка у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки випростані вздовж тіла. Довжина скелета – 1,2 м. На

¹⁵ Низка поховань не були пронумеровані на плані розкопу, а частина не відображена у звіті.

¹⁶ Нумерація наша.

¹⁷ Як припускали – місце, у межах якого колись міг бути саркофаг.

пальцях правої руки зафіксовано два мідні персні. Біля ніг знайдено срібний грош Сигізмунда III 1623 р.

Поховання № 10 – квадрат 7, глибина залягання – 1 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки схрещенні на «поясі». Довжина скелета – 1,65 м. Зверху поховання від рівня грудини і нижче перекривало поховання № 5 (глибина залягання – 0,75 м від долівки), натомість саме ж поховання № 10 перерізало (?)/перекривало нижні кінцівки поховання № 11 (глибина залягання – 1,2 м від долівки). На план розкопу поховання № 10 не нанесено (рис. 12).

Поховання № 11 – квадрат 4, глибина залягання – 1,2 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки на животі. Кисті, стегнові кістки та стопи не збереглися, найімовірніше перерізані похованням № 10. Довжина скелета – 1,68 м. На план розкопу поховання № 11 не нанесено [Багрій, 1985а, с. 5–6].

Поховання № 12 – квадрат 8/11, глибина залягання – 0,8 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Від скелета збереглися кістки поперекового відділу хребта, тазу та нижні кінцівки.

Поховання № 13 – квадрат 8/11, глибина залягання – 1 м від долівки, розташоване під похованням № 12. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна, обличчям на північ. Руки на тазі. Довжина скелета – 1,75 м.

Поховання № 14 – квадрат 9, під північною стіною, глибина залягання – 0,85 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки на «поясі». Довжина скелета – 1,1 м. Біля поховання знайдено мідний солід 1686 р.

Поховання № 15 – квадрат 9, під північною стіною, на захід від поховання № 14, глибина залягання – 1 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Права рука на крижовій кістці, ліва не збереглася. Відсутні також кістки тазу та нижніх кінцівок. Ймовірно скелет було пошкоджено під час копання могильної ями поховання № 14. Біля поховання знайдено дві срібні монети: солід Карла Габсбурга 1557 р. і денар Рудольфа II 1592 р. [Багрій, 1985а, с. 6–7].

Поховання № 16 – квадрат 6, глибина залягання – 0,8 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Череп роздавлений.

Поховання № 17 – квадрат 6, глибина залягання – 0,9 м від долівки, під північною стіною. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація східна. Згідно з археологічним планом, частково порушений анатомічний порядок кісток. Відзначена довжина скелета – 1,42 м.

Поховання № 18 – квадрат 5/8, глибина залягання – 0,9 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки на животі. Довжина скелета – 1,75 м.

Поховання № 19 – квадрат 8/11, глибина залягання – 0,9 м – голова, 1,22 м – ноги від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна, обличчям на північ. Руки випростані вздовж тіла. Довжина скелета – 1,65 м [Багрій, 1985а, с. 7–8].

Поховання № 20 – квадрат 9/12, глибина залягання – 1,05 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Від поховання збереглася права нога та гомілкові кістки й стопа лівої.

Поховання № 21 – квадрат 3, глибина залягання – 0,6 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація північна. Права рука на тазі, ліва на грудях. Нижні кінцівки перерізані внутрішнім виступом фундаменту пізнішого часу. Довжина збереженої частини скелета – 0,85 м. Біля поховання виявлено два мідні соліди Яна-Казимира 1664 і 1665 рр.

Поховання № 22 – квадрат 9, глибина залягання – 1 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні на спині, зі зігнутими у колінах ногами в південному напрямку. Орієнтація західна. Руки на «поясі». Довжина скелета – 0,72 м.

Поховання № 23 – квадрат 12, глибина залягання – 0,8 м від долівки. Скелет підлітка у випростаному положенні. Орієнтація північна. Руки на тазі. Кістки правої ноги відсутні. Довжина скелета – 0,85 м [Багрій, 1985а, с. 8–9].

Поховання № 24 – квадрат 9, глибина залягання – 1 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна з незначним відхиленням на південь, обличчям на південь. Права рука на тазі, ліва на животі. Довжина скелета – 1,82 м.

Поховання № 25 – квадрат 3/6, глибина залягання 0,97 м – голова, 1,25 м – ноги від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна, обличчям на північ. Права рука на грудях, ліва зігнута в лікті й піднята до лівого плеча. Відзначено С-подібний сколіоз хребта. Права нога злегка зігнута в коліні у напрямку до лівої. Довжина скелета – 1,7 м.

Поховання № 26 – квадрат 7/10, глибина залягання – 0,8 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Череп роздавлений. Згідно з описовою частиною археологічного звіту, ліктеві та променеві кістки не збереглися, натомість на плані руки випростані вздовж тіла. Ноги, на рівні гомілкових кісток, складені навхрест. Довжина скелета – 0,6 м [Багрій, 1985а, с. 8–9].

Поховання № 27 – квадрат 6/9, глибина залягання – 1,08–1,1 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Права рука на тазі, ліва випростана вздовж тіла. У ногах поховання перерізане ?/перекрите похованням № 24. У заповнені могильної ями виявлено кілька фрагментів кераміки XIV ст. (рис. 22, 2–5)

Поховання № 28 – квадрат 6, глибина залягання – 1,1 м від долівки, між похованнями № 17 і 25. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки випростані вздовж тіла. Довжина скелета – 0,78 м.

Поховання № 29 – квадрат 3, глибина залягання – 1,05 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки на тазі. Довжина скелета – 1,55 м.

Поховання № 30 – квадрат 9, глибина залягання – 1 м від долівки, біля північної стіни. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна, обличчям на південь. Ліктева й променева кістки лівої руки, а також кістки правої ноги не збереглися. Права рука зафіксована на «поясі». Довжина скелета – 1,63 м. Рисунок і фото поховання у звітній документації – відсутні [Багрій, 1985а, с. 10].

Поховання № 31 – квадрат 3, глибина залягання – 1 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки схрещені на грудях. Довжина скелета – 0,75 м.

Поховання № 32 – квадрат 3, глибина залягання – 0,95 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки на тазі. Довжина скелета – 0,93 м.

Поховання № 33 – квадрат 3, глибина залягання – 1,18 м від долівки, під похованням № 31. Скелет підлітка? у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки схрещені на грудях. Довжина скелета – 1,13 м. Рисунок й фото поховання у звітній документації – відсутні.

Поховання № 34 – квадрат 3, глибина залягання – 1,3 м від долівки, біля північної стіни. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки на «поясі». Довжина скелета – 1,56 м. Рисунок й фото поховання у звітній документації – відсутні.

Поховання № 35 – квадрат 2, глибина залягання – 0,8 м від долівки, перерізане внутрішнім виступом фундаменту пізнішого часу. Скелет у випростаному положенні, представлений гомілковими кістками. Орієнтація західна.

Поховання № 36 – квадрат 3, глибина залягання – 1 м від долівки, череп перерізаний внутрішнім виступом фундаменту пізнішого часу. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Нижні кінцівки, а також ліктеві і променева кістки правої руки відсутні.

Поховання № 37 – квадрат 1, глибина залягання 1,35 м від долівки. Скелет у випростаному положенні. Орієнтація західна. Руки схрещені на животі. Довжина скелета – 1,55 м¹⁸. Можливо поховання підлітка.

Поховання (захоронення) № 38 – квадрати 1/2, глибина залягання – 0,6–0,7 м від долівки, біля стіни притвору. Захоронення представлене скупченням із 6 черепів. Поховання зруйновані під час влаштування фундаменту пізнішого часу [Багрій, 1985а, с. 11–12].

Не ввійшли до переліку відкритих, проте відображені на плані розкопу (не пронумеровані) й фото наступні об'єкти¹⁹:

Поховання № 39 – квадрати 6/9, глибина залягання – 0,77 м від долівки. Скелет дитини у випростаному положенні розташований при північному фундаменті внутрішнього виступу під арку, яка підтримувала хори. Орієнтація західна, із незначним відхиленням на південь.

Поховання № 40 – квадрати 4/5, глибина залягання – 0,5 м. Окремий череп, виявлений біля поховання № 1.

Поховання № 41 – квадрат 3. Окремий череп, виявлений біля поховання № 32.

Поховання № 42 – квадрат 6. Скупчення із трьох довгих трубчастих кісток, можливо гомілкових.

Поховання № 43 – квадрат 2. Перерізане внутрішнім виступом фундаменту пізнішого часу й перекрите похованням № 35. Представлене двома гомілковими кістками, розташованими на глибині орієнтовно 0,9 м. Орієнтація західна [Багрій, 1985а, рис. 1].

Аналіз виявлених поховальних об'єктів. Загалом, на дослідженій площі виокремлено 43 поховальних об'єкти, зокрема: 2 – скупчення кісток, серед яких 10 (№ 4) та 6 (№ 38) черепів; 2 – скупчення гомілкових кісток не в анатомічному порядку (№ 6, 42); 2 – окремих черепи (№ 40, 41); 1 – гомілкові кістки перекритого поховання (№ 43). Це засвідчує те, що в костелі Івана Хрестителя було поховано принаймні 50 осіб, 16 із яких були дітьми (включно з немовлям – № 16, та похованнями підлітків (?) № 9, 32, 37): № 16, 5, 7, 9, 14–16, 22, 23, 26, 28, 31–33, 37, 39.

Чіткої рядової системи влаштування могил не простежено. Поховання здійснені у прямокутних могильних ямах на глибині від 0,5 до 1,35 м (а не як підсумовував автор розкопок – 1,5 м). Про те, що покійників ховали у дерев'яних домовинах, можемо стверджувати на основі фотоматеріалів, на яких помітні сліди спорохнявілого дерева, та знахідок сильно кородованих прямокутних у перерізі кованих цвяхів різного розміру²⁰.

Більшість покійників лежали у випростаному положенні на спині, горілиць. У 29 випадках орієнтація – західна (№ 2, 5, 7, 9, 10–16, 18–20, 22, 25–37, 43), у 4 – західна з незначним відхиленням на південь (№ 3, 8, 24, 39), у 3 – північна (№ 1, 21, 23) та в 1 – східна (№ 17).

Виокремлено 9 чітко виражених положень укладу рук: у 6 випадках вони випростані вздовж тіла (№ 1, 7, 9, 19, 26, 28), ще у 6 – на тазі (№ 2, 3, 13, 23, 29, 32), у 3 – на животі (№ 11, 18, 37), у 2 – на грудях (№ 31, 33), по 1 випадку відзначено положення, коли права рука на грудях, а ліва на животі (№ 8), права рука на тазі, а ліва випростана вздовж тіла (№ 27), права на тазі, а ліва на грудях (№ 21), права на тазі, а ліва на животі (№ 24), права на грудях, а ліва піднята до лівого плеча (№ 25)²¹. Ще у 6 випадках (№ 5, 10, 14, 22, 30, 34) руки були влаштовані на «поясі», що втім може означати як розташування на животі, так і тазі. Верифікувати ці дані не вдалося.

Здебільшого відзначено відсутність у похованнях комплексу кісток верхніх та нижніх кінцівок, а саме: кистей та стоп (№ 2, 5, 7, 10, 11, 16, 17, 22, 23, 28, 29, 31–34, 37), кистей (13, 14,

¹⁸ На плані поховання зображено ледь меншим за похованням № 9 (довжина скелета – 1,2 м), біля якого воно виявлене. Ймовірно в текстовій частині звіту зроблено помилку й довжина скелета є меншою.

¹⁹ Продовжуємо нумерацію.

²⁰ Місця виявлення в межах розкопу автор розкопок не конкретизував.

²¹ Може бути пов'язане зі сколіозом хребта.

27), лівої кисті (№ 18), стоп (№ 35). Зазначене, варто гадати, пов'язане не з поганим рівнем збереженості останків, а радше з методологічними недоліками розкопок.

Антропологічних досліджень виявлених останків не проводили. Втім враховуючи наявність скелета немовляти на тазових кістках поховання № 1, а також поховання дитини в ногах поховання № 8 Р. Багрій інтерпретував їх як жіночі. Археолог також припустив, що поховання № 9 належало дівчинці-підлітку.

Супровідний інвентар зафіксований у 6 похованнях. У 5 із них виявлено монети XVI–XVII ст. (№ 8 – срібний солід Сигізмунда III 1613 р. та 2 мідні коронні соліди Яна-Казимира 1666 р.; № 9 – срібний грош Сигізмунда III 1623 р.; № 14 – «мідний солід 1686 р.» (?)²²; № 15 – срібні солід Карла Габсбурга 1557 р. і денар Рудольфа II 1592 р.; № 21 – мідні соліди Яна-Казимира 1664 і 1665 рр.); двох – намистини від розарію (?) (№ 5 – кількадесят кістяних; № 8 – понад 70 керамічних), ще у 2 – персні (№ 8 – срібний; № 9 – два мідні з круглими щитками посередині²³).

Прикметно, що в узагальнених висновках автор розкопок серед переліку поховального інвентарю згадує також «шпильки» (укр.) / «булавки» (рос.) [Багрій, 1985а, с. 13; Багрій, 1990, с. 119], не вказуючи ні їх кількості, ні місця виявлення. Вочевидь йдеться про кравецькі шпильки для моделювання тканини, які нерідко виявляють під час досліджень поховальних пам'яток пізнього Середньовіччя й Нової доби в Україні, Білорусі та Польщі. Використовували їх для моделювання посмертного вбрання, як дорослих осіб різної статі, так і дітей, чи оздобних елементів домовини (оббивки, подушок тощо) [Гупало, 2022, с. 473–474].

Очевидно шпильки, як і колекція із 20 монет XIV й XVII ст. (табл. 1), були виявлені у перевідкладеному культурному шарі. Найдавніші з зафіксованих – грош Казимира III 1378 р. та денар Людовика Угорського 1382 р. Загалом, звичай використання монет у поховальному обряді на теренах Східної Європи відомий упродовж VIII–XX ст. із найбільшою інтенсивністю побутування у X–XI та XVII – першій половині XVIII ст. [Miechowicz, 2019]. Найчастіше такі знахідки пов'язують із «оболом мертвих» – т. зв. відкупним від гріхів, платежем за переправу душі до раю, традиційним платіжним засобом, який стане в нагоді покійнику в потойбіччі, чи як своєрідний «відкуп живих від мертвих», який вкидали в могилу у зв'язку з порушення і зміщенням давніших поховань тощо [Бѣнѣковскій, 1896, с. 26–27; Гнатюк, 1912, с. 206; Боровський, 1994, с. 104; Стоянова, 2008, с. 146; Miechowicz, 2019, s. 53–55; Гупало, 2022, с. 489–492]. Лукаш Меховіч відзначає, що завдяки християнським символам, які карбували на монетах, практика їх поховання не засуджувалася Церквою, навпаки, вони часто траплялися у могилах духовенства в XIV–XVIII ст. [Miechowicz, 2019, s. 53–54]. У цьому контексті варто згадати й знахідки монет у похованнях Софійського некрополя митрополитів Гедеона (Четвертинського) (?–1690) та Самуїла (Миславського) (1731–1796) [Мельник, 2015, с. 19, 21] чи низку перфорованих монет із зображенням Богородиці з немовлям Ісусом із некрополя у Лужанах, що на Буковині [Пивоваров, 2012, с. 38].

Детальний опис, як і фото чи рисунки згаданого інвентарю, у звітній документації та публікаціях відсутні. Не вдалося їх віднайти (на відміну від кераміки, скла та металу²⁴) й у фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, куди, згідно з актом, їх передали на зберігання [Багрій, 1985а]. Зазначене унеможливорює здійснення їхнього аналізу, а відтак й верифікації датування. Насамперед це стосується осібних знахідок кістяних намистин із поховання № 5.

²² У 1686 р. карбували коронні шостаки та орти Яна III Собеського [Koricki, 1995, с. 100, kat. 1976; с. 101, kat. 2001]. Випадки карбування мідних солідів зазначеним роком нам не відомі.

²³ Згідно з фото дальнього плану [НА ВА ІУ НАНУ. Матеріали Р. Багрія].

²⁴ Висловлюємо щирі вдячність к.і.н., старшому науковому співробітнику відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Андрію Гавінському за допомогу в пошуках зазначених артефактів.

Таблиця 1

Нумізматична колекція з розкопок у костелі Івана Хрестителя (1984)

№ з/п	Монета	Дата	Метал	Діаметр, мм	Місце знахідки
1	Солід (шеляг). Сигізмунд III. Рига	1613	срібло	15	поховання № 8
2	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1666	мідь	15	поховання № 8
3	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1666	мідь	15	поховання № 8
4	Грош. Сигізмунд III	1623	срібло	18	поховання № 9
5	«Солід» (?). Польща	1686	мідь?	12	поховання № 14
6	Солід. Карл Габсбург	1557	срібло	15	поховання № 15
7	Денар. Рудольф II. Угорщина	1592	срібло	15	поховання № 15
8	Солід (шеляг). Ян-Казимир. Литва	1664	мідь	16	поховання № 21
9	Солід (шеляг). Ян-Казимир. Литва	1665	мідь	16	поховання № 21
10	Грош. Казимир III. Польща	1378	срібло	17	культурний шар
11	Денар. Людовик Угорський. Польща	1382	-	18	культурний шар
12	«Грош» ²⁵ . Сигізмунд III. Польща	1618	срібло?	18	культурний шар
13	Солід. Густав Адольф. м. Ельблонг	1634	-	17	культурний шар
14	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1660	мідь	15	культурний шар
15	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1661	мідь	15	культурний шар
16	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1662	мідь	16	культурний шар
17	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1663	мідь	15	культурний шар
18	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1664	мідь	15	культурний шар
19	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1664	мідь	15	культурний шар
20	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1665	мідь	15	культурний шар
21	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1665	мідь	15	культурний шар
22	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1665	мідь	15	культурний шар
23	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1666	мідь	15	культурний шар
24	Солід (шеляг) коронний. Ян-Казимир	1666	мідь	15	культурний шар
25	Солід (шеляг)	-	мідь	15	культурний шар

²⁵ Варто гадати йдеться про польський трояк (GROS : ARGE TRIP · REGT POL ONI) – монета номінальної вартістю 3 гроші, яку, на відміну від гроша, карбували саме у 1618 р. [Kopicki, 2007, s. 155, kat. 877].

26	Солід (шеляг)	-	мідь	15	культурний шар
27	Солід (шеляг)	-	мідь	15	культурний шар
28	Солід (шеляг) коронний	-	мідь	15	культурний шар
29	Солід, Швеція	-	-	15	культурний шар

Проте можемо з впевненістю стверджувати, що нижня, втім не верхня, хронологічна межа поховань № 9, 8, 14, 15, 21 обмежена датою виявлених у могильній ямі монет. Не раніше 1666 р. було здійснене поховання № 7, зафіксоване над похованням № 8.

Повертаючись до задекларованої тези Р. Багрії про наявність «стерильного прошарку ґрунту з культурними рештками» XII–XIII ст. потужністю до 0,15 м, зафіксованого на глибині 1 м від долівки та виявлених нижче згаданого рівня поховань (за автором розкопок № 11, 20, 27, 28, 29, 34, 37, а втім і 33), принаймні чотири зі згаданих (№ 20 (-1,05 м), 27 (-1,08–1,1 м), 28 (-1,1 м), 29 (-1,05 м)) щонайменше мали б його перерізати. Водночас потрібно зазначити, що у звітній документації відсутні будь-які креслення стратиграфії розкопу. Окрім цього, у похованні № 27, яке Р. Багрій зараховує до ранніх (нижчий ярус), виявлено фрагменти кераміки XIV ст. (рис. 22, 2–5).

У 1985 р. розкопки провадили в межах внутрішнього простору північної та південної ризниць. У результаті цих досліджень відкрили 19 ґрунтових поховань, розташованих на різній глибині. Частина з них перерізав фундамент. Майже усі поховання датовані монетами XIV–XVI ст. [Багрий, 1987а, с. 302]. Враховуючи зазначене, можемо говорити, що відкриті в межах ризниць поховання належать до прицерковного кладовища.

Аналіз артефактів зі скла. У межах дослідженої ділянки знайдено 120 уламків, які походять від скляних посудин. Усі фрагменти репрезентують прозору скломасу, виконану гутним способом, про що свідчить присутність у їхній текстурі значної кількості дрібнесеньких бульбашок повітря. Скло, як правило, патиноване, але його колір чистий й однорідний. Виділяються вироби з безбарвної скломаси, зелено-голубуватої, оливкової та бузкової. Незважаючи на фрагментарність, вдалося виокремити певні категорії виробів, залежно від їхньої функційної належності.

Дзвоникоподібні келихи. Виконані зі скла усіх зазначених барв. Для цих посудин притаманна характерна форма, а саме: циліндричний, злегка розширений до верху тулуб, який плавно переходить у короткі вінця, майже горизонтально відігнуті назовні. Нижня ділянка тулуба звужена й опирається на коротку шийку, що дугасто сполучається з пласкою округлою в плані масивною ніжкою. Позірну громіздкість ніжка набула через подвійний шар скломаси. Ніжка складається з нижнього шару (стопа), де ззовні по центру помітні сліди від понтії; стопа профільована по центру ввігнутістю, яка з внутрішнього боку посудини має вигляд конічного виступу.

На нижній шар стопи накладався верхній у такий спосіб, що залишався відкритим згаданий конічний виступ; далі ніжка плавно з'єднувалася з шийкою і тулубом. Загальні обриси посудинки нагадують форму дзвоника, що й обумовило їх умовну робочу назву у літературі предмета.

Про варіабельність пропорцій розглядуваних дзвоникоподібних келихів можна робити висновки лише на підставі окремих конструктивних елементів форми. Діаметр їхньої ніжки коливається в межах 42–64,5 мм, де виділяються посудинки з малою (42–46 мм (рис. 14, 1–4, 7,8)), середньою (53,4 мм (рис. 14, 5)) і великою (64,5 мм (рис. 14, 6)) стопами. Привертають увагу два вироби, ніжку і тулуб яких слабкопрофільовано вертикальними валиками, які сходяться (загущуючись) у ділянці шийки ніжки і від неї розходяться по зовнішній поверхні

стопи (рис. 14, 1). Товщина скломаси дає змогу виділити вироби з дуже тонкими стінками (1–1,7 мм) та товстостінні (2,4–3 мм). Діаметр вінець посудин коливається в межах 8–10 мм, а загальна висота (залежно від розміру стопи) не перевищувала 10–12 см (рис. 15, 1–8).

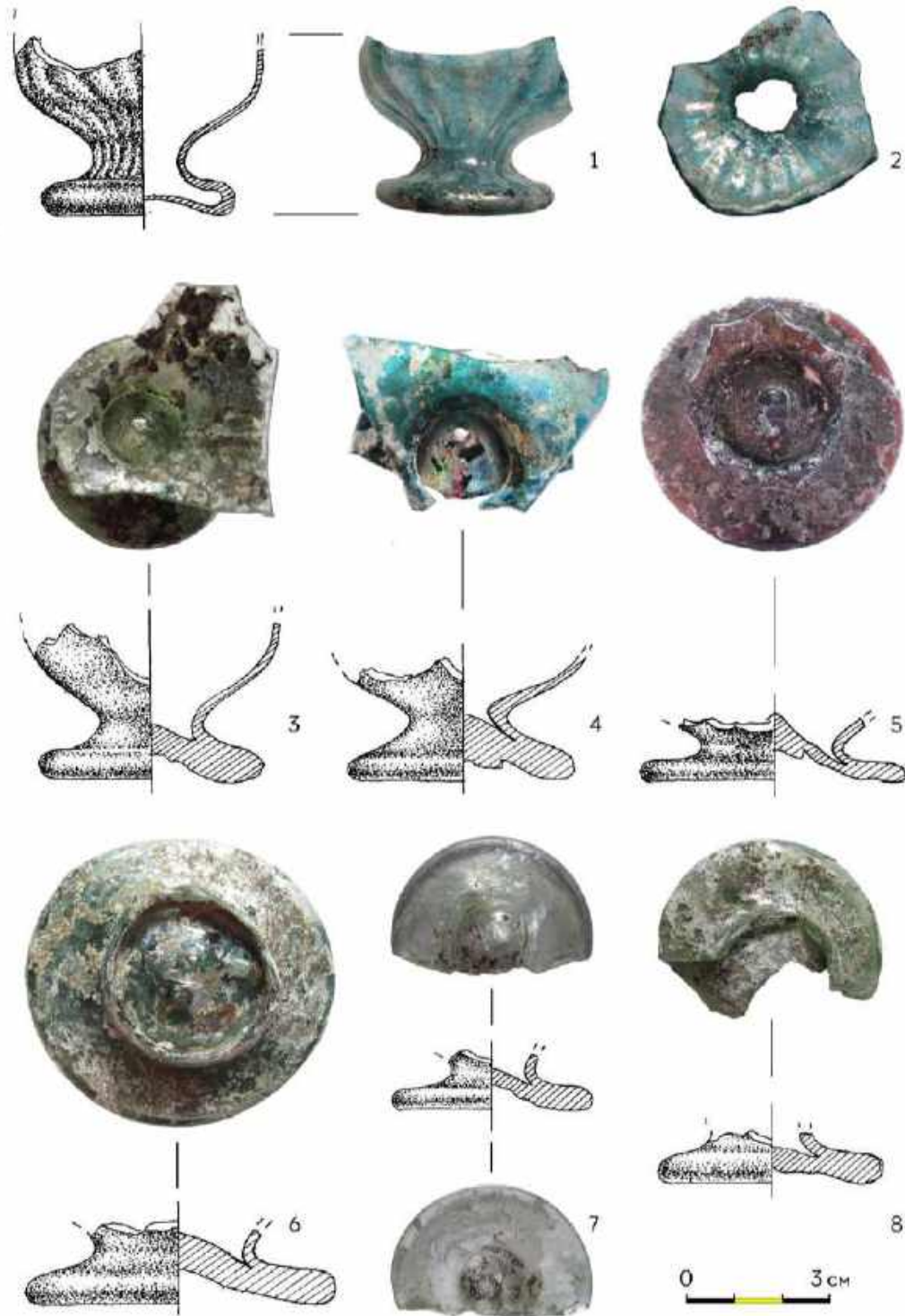

Рис. 14. Фрагменти донець дзвоникоподібних келихів. Скло. XVI–XVIII ст. Костел Івана Хрестителя
Fig. 14. Fragments of the bottoms of the bell-shaped goblets. Glass. 16th–18th century. Church of John the Baptist

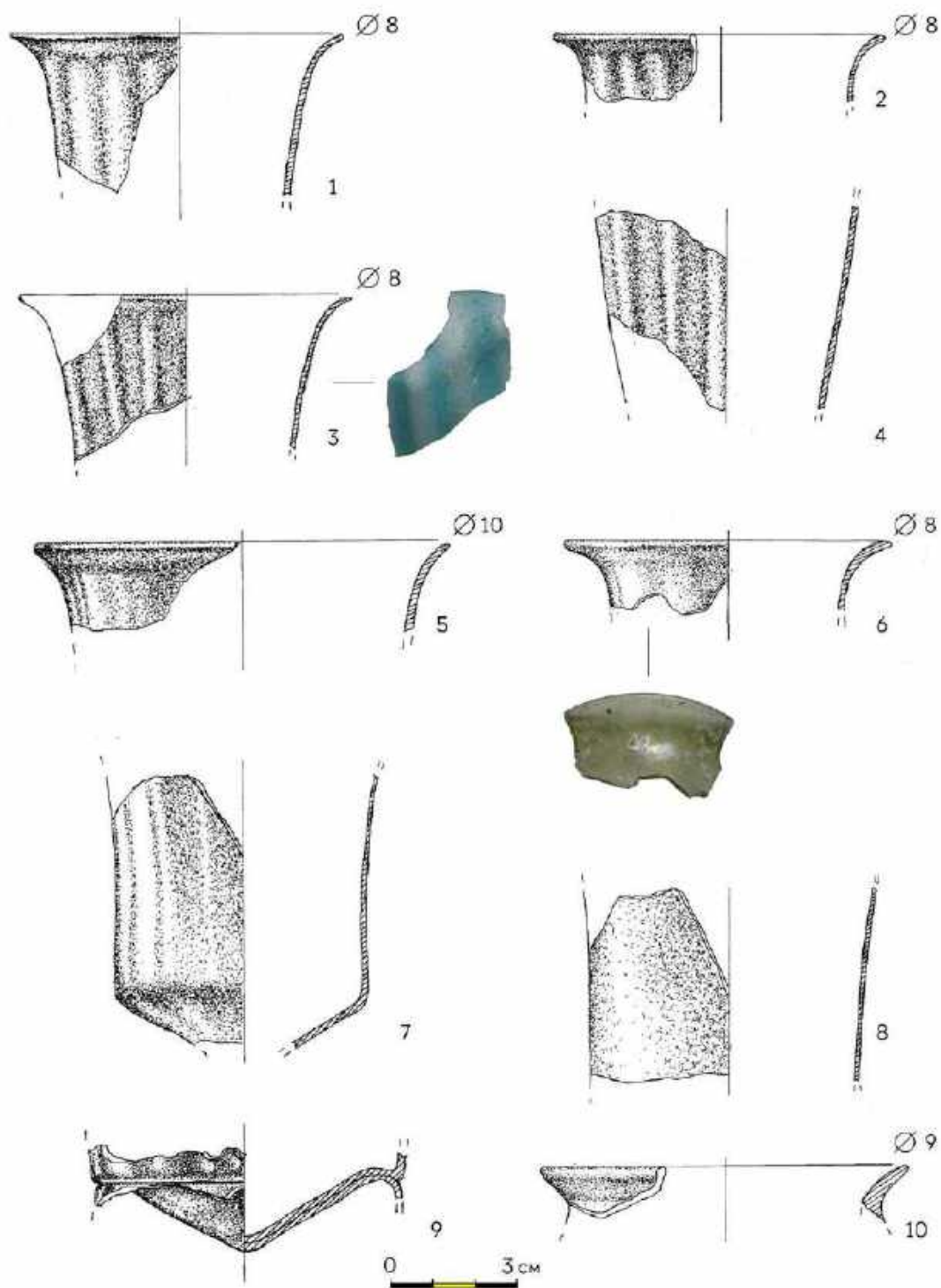

Рис. 15. Фрагменти скляного посуду. Костел Івана Хрестителя: 1-8 – дзвоникоподібні келихи XVI-XVIII ст.; 9 – скляниця середини XV-XVI ст.; 10 – келих XVI-XVIII ст.

Fig. 15. Fragments of the glass vessels. Church of John the Baptist: 1-8 – bell-shaped goblets from 16th-18th century; 9 – glassware from the middle of 15th-16th century; 10 – goblet from 16th-18th century

Функційна належність дзвоникоподібних келихів продовжує залишатись дискусійною, хоча вже чітко розрізняються відмінності між зразками, виявленими в межах сакральних об'єктів і житлово-господарської забудови. Отож ця категорія скляного посуду неодмінно трапляється під час розкопок міських культурних шарів XVI–XVIII ст. як на теренах Польщі, так і Західної України. Значні їх колекції відомі, зокрема, із Варшави [Ciepiela, 1966, s. 248–253], Замостя [Prusicka-Kołcon, 2000, s. 230–239], Сандомира [Rubnikowicz, 1996, s. 429–432], Львова (матеріал ще не опубліковано). Вінця таких виробів, лійчасто відхилені назовні, давали змогу використовувати їх як столовий посуд для споживання напоїв. Натомість келихи з вінцями, майже горизонтально відхиленими назовні, були непридатні для споживання трунків. Знахідки саме таких посудинок пов'язані з сакральними об'єктами – артефакти здебільша виступають ззовні біля храмів і монастирів [Mitrus, 2012, s. 185; Witkowski, Koman, 2013a, s. 192–193, fot. 13; Witkowski, Koman, 2013b, s. 177, ryc. 4; Cędrowski, 2013, s. 158–159, ryc. 4; Bienia, Szabaciuk, 2013, s. 96–97, foto 17, ryc. 4, 2–3; 5, 1; Prusicka-Kołcon, 2000, s. 231, tab. 1, ryc. 2, a–c, e–h; 3–4] або всередині під долівкою святинь [Kutyłowska, 1999, s. 134, ryc. 4–5; Gołub, 2013, s. 32, foto 44; Prusicka-Kołcon, 2000, s. 231, tab. 1; Andrzejewska, 2016, s. 305–310; Majorek, Grupa, Nowak, 2018, s. 156–158, ryc. 1–4]. У міру зростання кількості досліджених археологічно цвинтарів (при- чи внутрішньохрамових, зокрема і гробівців) щораз частіше уламки дзвоникоподібних келихів відзначають у похованнях.

Відомі вони, наприклад, із крипти під костелом Святої Барбари в Солку [Ziółkowska, Ziółkowski, 2017, s. 152–153], ґрунтовому похованні в базиліці Різдва Пресвятої Діви Марії у Холмі [Gołub, 2013, s. 296], криптах під бернардинською базилікою Вознесіння Пресвятої Діви Марії у Жешові й ін. У Дубні знахідки дзвоникоподібних келихів виявлено у склепі (крипта 4), у ґрунтовому перепохованні в головній підвітарній крипті, у заповненні могильних ям внутрішньокостельного некрополя, у шарі підсипки під долівкою храму, у культурному шарі, що залягав назовні безпосередньо впритул до північної стіни костелу [Гупало, 2022, с. 474–476, рис. 452–454].

Дзвоникоподібні келихи, виявлені в межах сакральних ділянок, дослідники схильні ототожнювати з літургійним призначенням [Olczak, 1978, s. 142; Rubnikowicz, 1996, s. 432; Grochecki, 2014, s. 439]. Скляне начиння простіше було тримати в чистоті. Натомість завдяки прозорості скломаси легко розрізняли посудини, наповнені вином та водою, які подавали священникові під час Богослужіння. Водночас скляне начиння часто билось, але, з огляду на його участь у священнодійстві, уламки не могли викинути як сміття – звідси й численні знахідки в межах сакрального простору, де його закопували в землю біля храму або поміщали під долівку всередині святині. Однак цим не обмежувалася функція дзвоникоподібних келихів, на що вказують знахідки їх у похованнях. На нашу думку, екземпляри з поховань, безумовно, репрезентують ритуальне начиння. Переконає у цьому знахідка цілого дерев'яного кубка, виявленого в похованні духовної особи (XVII–XVIII ст.) у підвітарній крипті костелу в Коньсковолі [Niedźwiadek, 2012, s. 70, foto 40]. Знахідки в похованнях дзвоникоподібних келихів, переважно у вигляді фрагментів, вказують на ритуал навмисного нищення посудини. Залишається відкритим питання щодо різновиду рідини, яка містилась у подібних посудинах. До певної міри роз'яснюють цю ситуацію знахідки посудин (керамічних, дерев'яних, скляних) у православних похованнях XVI–XVIII ст. Це начиння, здебільша у вигляді кубків різної форми, наповнене елеєм, широко використовували у православному ритуалі відспівування покійника. Тіло після відспівування хрестоподібно поливали (чи кропили) елеєм із окремої посудини; рештки рідини разом із кубком поміщали до гробу [Панова, 2004, с. 158]. Чи існував відповідний ритуал у католицькій обрядовості – невідомо. Але фактом залишається присутність у похованнях скляних посудин, які, безумовно, мали ритуальне призначення, як і рідина, що в них містилась.

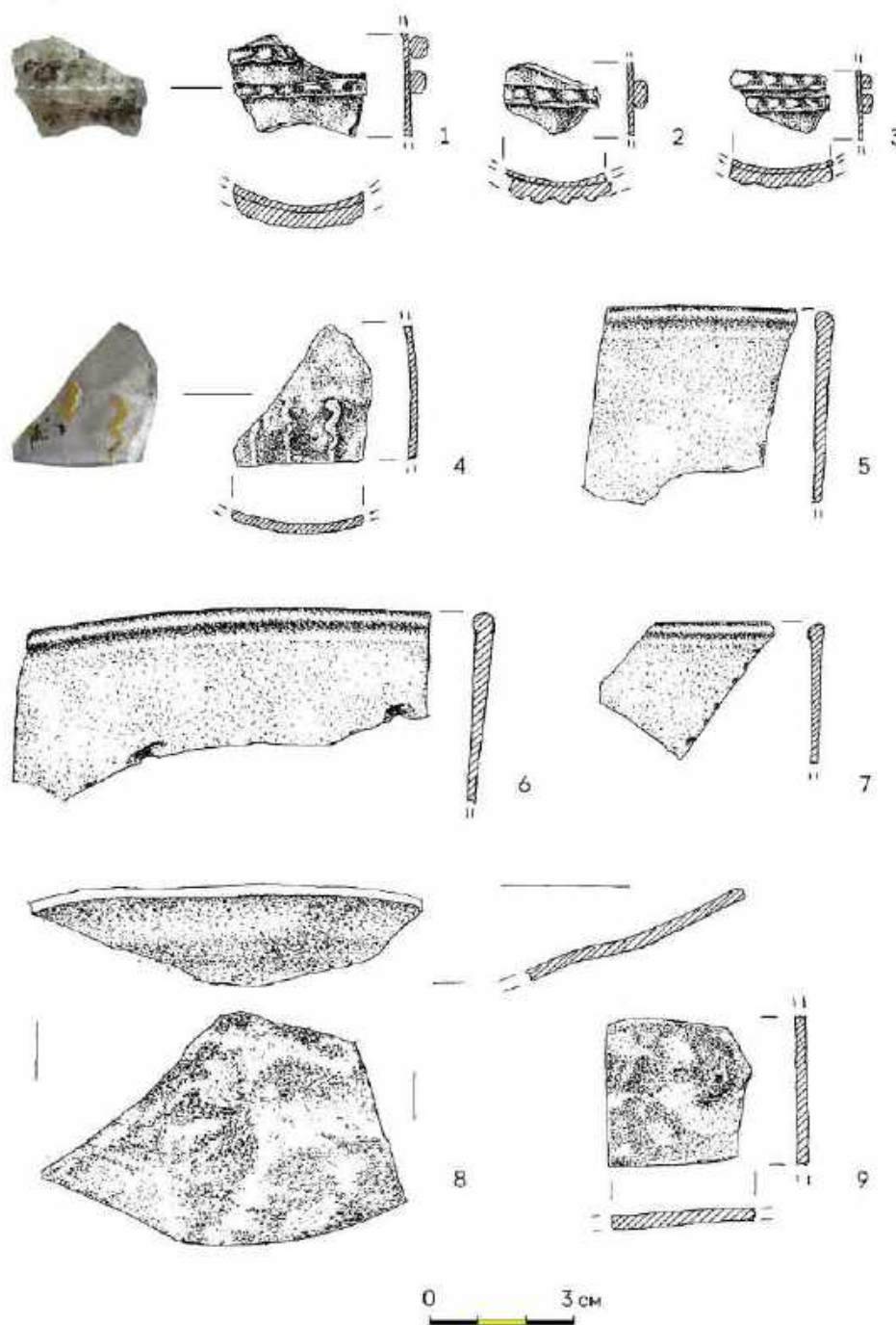

Рис. 16. Фрагменти скляних виробів. Костел Івана Хрестителя: 1-4 – стінки скляниць XV-XVI ст.; 5-9 – віконні шибки
Fig. 16. Fragments of the glass artifacts. Church of John the Baptist: 1-4 – walls of a glassware from 15th-16th centuries; 5-9 – window panes

Віконне скло. Чотири уламки репрезентують два різновиди віконних шибок округлої в плані форми. Один із них виконаний із прозорої скломаси зелено-голубуватої барви (рис. 16, 8); край оформлений т. зв. алмазним зрізом. Товщина пластини по краю – 2,5 мм, але в

напрямку до центру потовщується, утворюючи помітну опуклість, завтовшки 3 мм. Інший тип віконних шибок – це плиткове скло з рівною поверхнею і рівномірною товщиною по усій поверхні, яка у різних зразках становить 1,3 мм, 1,4 мм, 1,5 мм. Край плитки неодмінно завершений слабо профільованим валиком (рис. 16, 5–7). Розглянуті різновиди віконного скла широко відомі на території Польщі, де вони набули особливої популярності у XVI–XVII ст. [Rubnikowicz, 1996, s. 439–441].

Варто зазначити, що віконні шибки з плиткового скла виконано з чистої прозорої скломаси зеленаво-жовтуватої барви, але їхню поверхню вкриває шар кіптяви. Відомо, що костел Івана Хрестителя пережив дві пожежі у 1623 і 1799 рр. Враховуючи факт заборони здійснення поховань у храмах міста у кінці XVIII ст.²⁶ (що унеможливило потрапляння шибок у давні поховання), є підстави ототожнювати закопчені шибки з наслідками пожежі 1623 р.²⁷

Столовий посуд. Зі столовим начинням ототожнено фрагмент денця (рис. 15, 9), виконаного з чистого безбарвного скла. Це різновид скляниці, що мала оригінальну форму. Виріб складався з двох пустотілих циліндричних частин, розділених майже посередині (або в третині) загальної висоти виробу конічно ввігнутим денцем. Вінця верхньої частини були просто заглажені по краю. Натомість нижня частина оформлена по периметру пласким горизонтальним перснем, який слугував своєрідною ніжкою. Подібні посудини широко відомі з розкопок Львова (матеріал не опублікований). Згідно з аналогіями, таке начиння широко відоме у побуті Західної та Центральної Європи, де використовувалось для споживання напоїв із середини XV до XVI ст.

Водночас у межах розкопу трапилося кілька дрібних уламків стінок посудин, виконаних з безбарвного скла, такого ж як і денце розглянутої скляниці. Стінки були оздоблені пластичним декоративним елементом у вигляді скляної нитки завширшки 4 мм, яку профільовано прямокутними заціпами (рис. 16, 1–3). Цей технічний прийом у скляному виробництві відомий ще з кінця XIII – початку XIV ст., але масово він поширився саме на пізньосередньовічних виробках [Fürzova, Janovičková, 1986, s. 203–207]. Інший уламок стінки з такого ж скла оздоблено короткими хвилеподібними відрізками, які виконано жовтою емаллю (рис. 16, 4). Ця техніка декорування скляних виробів, винайдена у країнах Близького Сходу, також ще у XIII ст. була запозичена європейськими майстернями, але лише у другій половині XV – початку XVI ст. стала помітним явищем у Європі [Fürzova, Janovičková, 1986, s. 207–208]. Враховуючи зазначене вище, не виняток, що описані фрагменти могли походити від одного й того ж виробу.

Аналіз керамічного матеріалу. У межах розкопу зібрано колекцію фрагментів кераміки, що складалася із 126 одиниць. Згідно з наявною польовою документацією, можна висувати, що уламки зафіксовано, як правило, у заповненні могильних ям і у перекопаному міжмогильному просторі. Ця збірка досить однорідна за винятком семи фрагментів, вкритих поливою, які розглядатимуться пізніше. Основну масу артефактів репрезентують переважно уламки стінок горщиків, рідше – денець чи вінець. Візуально простежено певні техніко-технологічні відмінності у виготовленні цих виробів, що послужило підставою для виділення двох груп керамічної текстури (А і Б).

Група А. Глиняна маса насичена дрібнодисперсними домішками у вигляді дрібнозернистого та кварцового піску (діаметр зерен – до 1 мм) і дрібного помелу шамоту. Кількісне співвідношення опріснювача обумовило певні різновиди текстури глиняної маси.

²⁶ Декрети Йосифа II від 11 грудня 1783 р. і 9 вересня 1784 р. [Харчук, 2012, с. 599–600].

²⁷ Окрім того, необхідний був час, щоб уламки опинилися у заповненні могильних ям на різній глибині, що було можливе лише у період здійснення поховань у храмі.

1

2

3

4

Рис. 17. Різновиди керамічного тіста. Костел Івана Хрестителя
Fig. 17. Types of ceramic clay dough. Church of John the Baptist

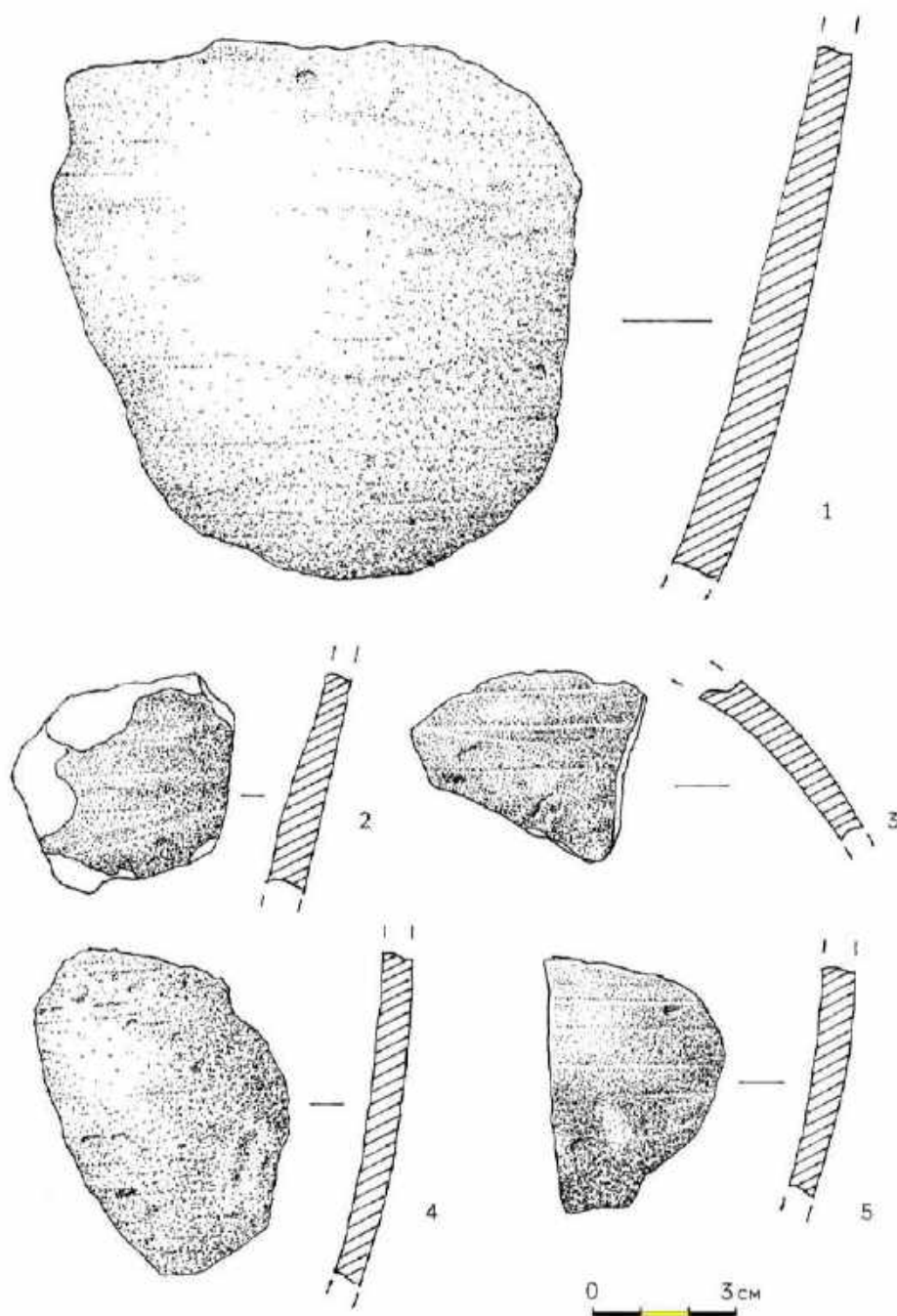

Рис. 18. Фрагменти стінок горщиків початку XIV ст. Центральна ділянка нефу. Костел Івана Хрестителя

Fig 18. Fragment of the wall of pots from the beginning of the 14th century. The central area of the nave. Church of John the Baptist

Тісто А₁ (рис. 17, 1) – глиняна маса містить хоча й видиму, але незначну кількість дрібнозернистого піску і поодинокі зерна подрібненого шамоту. Це, як правило, вироби з рівною поверхнею і тонкими (5–7 мм) стінками (рис. 18–19).

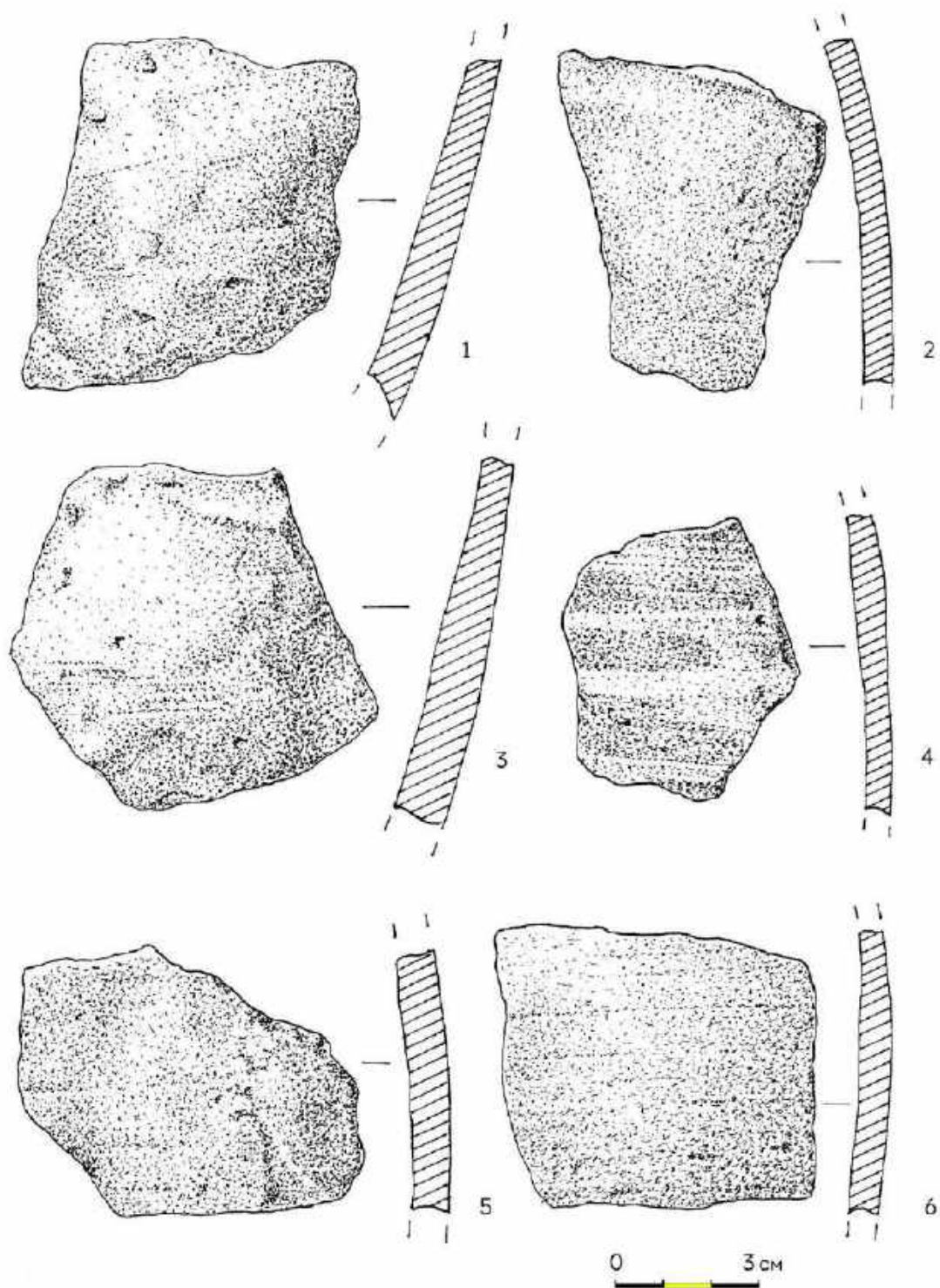

Рис. 19. Фрагменти стінок горщиків початку XIV ст. Центральна ділянка нефу. Костел Івана Хрестителя

Fig. 19. Fragment of the wall of pots from the beginning of the 14th century. The central area of the nave. Church of John the Baptist

Гісто A_2 (рис. 17, 2) – глина добре відмучена, домішки (переважно кварцовий пісок) майже не видимі візуально; іноді трапляються поодинокі зерна дрібного, як мак, шамоту. Текстура подібна до цегли (м'якша), рідше – до кістки (щільніша). Випал рівномірний, на зламі переважно дво- і тришаровий. Колір зламу насичений темно-сірий (чорний). Водночас трапляється текстура дуже щільна, майже каменеподібна, тоді сірий колір зламу набуває білястого відтінку.

Гісто A_3 (рис. 17, 3) – у глині добре помітна значна кількість домішок не просіяного дрібнозернистого піску, завдяки чому фактура поверхні має вигляд наче посипана маком.

Група Б (рис. 17, 4) – добре відмучена глина з домішкою значної кількості не просіяного грубозернистого піску (діаметр зерен – 1 мм і більше) та незначної частки (видимі поодинокі зерна) подрібненого шамоту. Посудини виконані вручну і обточені на ручному гончарному крузі.

На зовнішній поверхні денець залишилися негативи від грубозернистої підсипки, тріщин і дерев'яних волокон круга, а також пружок по периметру денця від напливу глини. Поверхня виробів нерівна та горбкувата. Для них притаманні грубі стінки завтовшки 7–10 мм. Випал однорідний, переважно дво- і тришаровий, текстура щільна, але з огляду на значну кількість грубозернистої домішки, дещо пориста.

Більшість виробів (111 од.), представлених у досліджуваній збірці, виконано з глиняної маси групи А (A_1 – 10, A_2 – 95, A_3 – 13 одиниць). Цю продукцію сформовано на гончарному крузі, ручному (на зовнішній поверхні денець наявні негативи грубозернистої підсипки та пружок напливу по краю) чи ніжньому (присутні сліди зрізу ниткою (рис. 20, 5–6)). Привертав увагу фрагмент денця (діаметр – 80 мм, товщина – 8 мм), що походив від невеличкого горщика, випаленого на чорний колір у редуктивній атмосфері (рис. 21, 7). По центру збереглася частина гончарного клейма у вигляді рівнораменного хреста, краї рамен якого завершені трикутноподібними розширеннями.

Загалом вироби відзначаються якісним випалом, відображеним у рівномірному кольорі обох поверхонь та зламу. Це свідчить про термічну обробку у спеціалізованих печах (горнах). Лише поодинокі зразки випалені в редуктивному середовищі (12 одиниць). Більшість начиння (103 одиниць), як правило, проходило термообробку в окислювальному середовищі, що обумовило колір випалу в межах різних відтінків бежевої, цеглової та коричневої барв. Поєднання цих кольорів на внутрішній та зовнішній поверхні виробів має кілька варіантів (13 одиниць).

Водночас зафіксовано, що незалежно від кольору, поверхню посудин (як ззовні, так і зсередини) вкриває тонесенька плівка (радіше як напилення) сіро-чорного кольору різних відтінків (рис. 18, 2; рис. 21, 9). Такий ефект досягнуто в результаті легкого задимлення на останній фазі термообробки виробів (90 одиниць). На більшості уламків посудин поверх «задимлення» простежено сліди білого ангобу. Він вкривав вінця і часто зовнішню поверхню усієї горловини аж до плічок. Відзначено також ширші та вужчі пасма з ангобу, якими декорували тулуб горщиків (рис. 19, 4; рис. 21, 10).

У цьому місці варто звернути увагу на те, що прийом «задимлення» (навіть легкого) не притаманний для домонгольського гончарного виробництва. Натомість відповідники аналогічній «задимленій» кераміці відзначено серед посуду з наскальної фортеці Тустань, а саме: різновид A_{1-2} – тотожний масі A_{1-2} у Тустані; A_3 – масі A_4 у Тустані; Б – масі B_1 у Тустані [Гупало, 2020, с. 40–56; Нурало, Мыська, s. 2024, 337–374]. За цього важливо наголосити, що нижня хронологічна межа функціонування Тустані обмежена серединою XIII ст. Водночас відомо, що подібна кераміка була детально проаналізована на матеріалах із Варшави, датованих першою половиною XIV ст. [Kruppé, 1961, s. 104–158]. Єжи Круппе, зокрема, зазначав, що прийом «задимлення» притаманний у XIV ст. для теренів усієї Польщі, особливо для її північних районів [Kruppé, 1961, s. 151]. Це було результатом впливів, які поширювалися з північно-західної Європи. Найдавніші зразки «задимленого» начиння відомі ще з XII ст. у

південній Голландії. У наступному XIII ст. такий посуд поширився в Англії, Німеччині, Скандинавії, Чехії, Угорщині, Румунії, а в кінці XIII ст. – у південній Польщі [Kruppé, 1961, s. 152]. Зважаючи на ці обставини, розглядувана легко «задимлена» кераміка з храму Івана Хрестителя також могла з'явитися у Львові щонайдавніше на початку XIV ст.²⁸

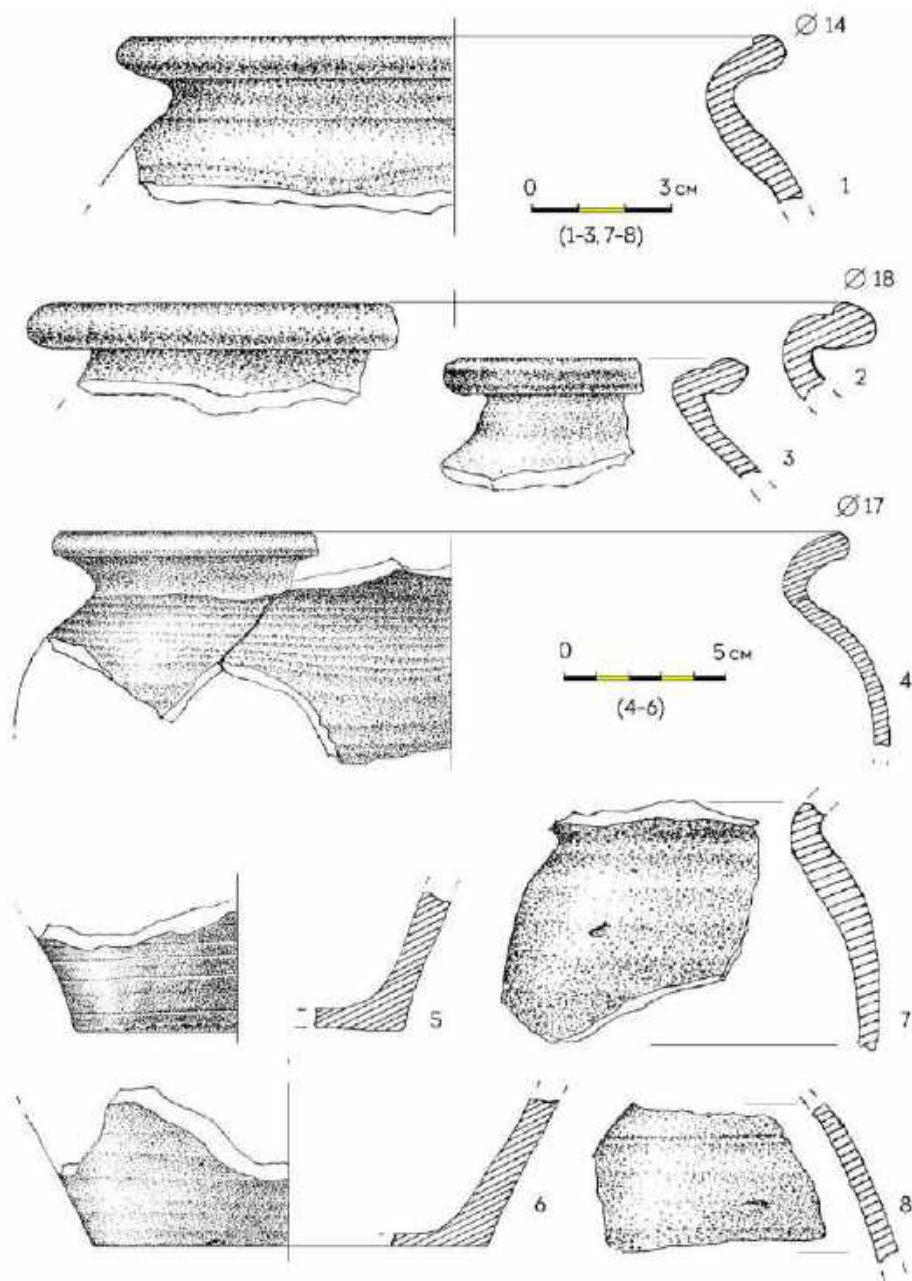

Рис. 20. Фрагменти горщиків кінця XIII – початку XIV ст. Центральна ділянка нави. Костел Івана Хрестителя

Fig. 20. Fragment of the wall of pots from the late 13th – beginning of the 14th century. The central area of the nave. Church of John the Baptist

²⁸ Автор розвідкового шурфу М. Малевська датувала керамічний матеріал XII–XIII ст. [Малевская, 1978, с. 9], а автор розкопок поховань у храмі Р. Багрій навіть припускав його давніше походження, яке, на його думку, могло сягати й другої половини XII ст. [Багрій, 1984, с. 13].

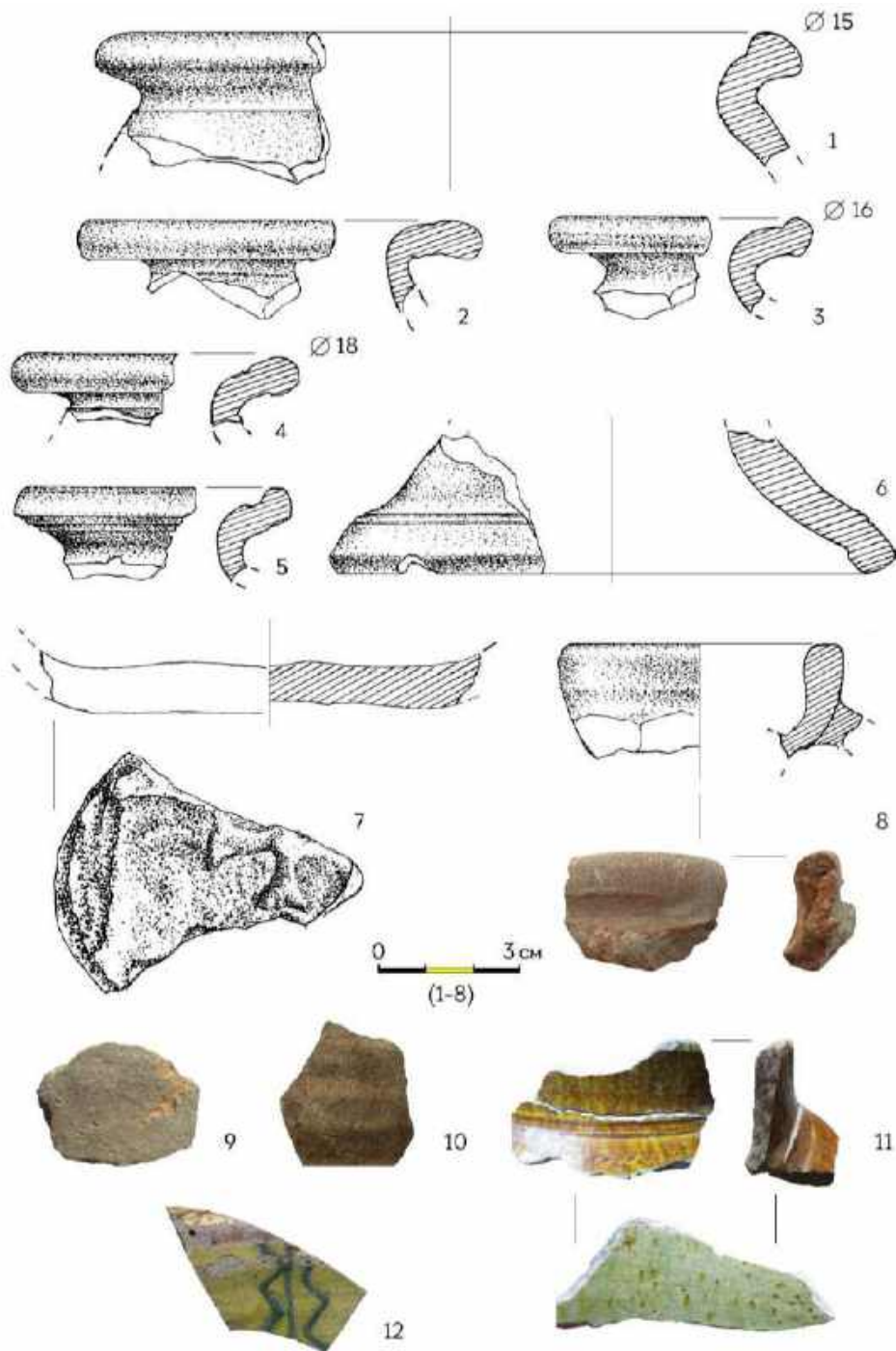

Рис. 21. Костел Івана Хрестителя. Ділянка при північній стіні молитовного залу. Фрагменти керамічного посуду кінця XIII – початку XIV ст. (1–10) та першої половини XVII ст. (11–12). Технічні прийоми обробки поверхні виробів: 9 – легке «задимлення»; 10 – декорування ангобом; 11 – внутрішня та зовнішня поверхні полив'яного горщика; 12 – внутрішня поверхня полив'яної тарілки

Fig. 21. Church of John the Baptist. The area near the north wall of the prayer hall. Fragments of ceramic ware from the late 13th – to the beginning of the 14th centuries (1–10) and the first half of the 17th century (11–12). Techniques of the processing of the surface of products: 9 – light «smoke»; 10 – engobe decoration; 11 – inner and outer surfaces of a glazed pot; 12 – inner surface of a glazed plate

Водночас слід враховувати й морфологічні особливості досліджуваного начиння. Проте через значну фрагментарність матеріалу відомості як про загальні обриси посудин, так і їхні окремі конструктивні елементи є вкрай обмежені. З огляду на це, можемо аналізувати лише форму горловини і верхньої ділянки плічок. Отож для всіх горщиків притаманна низька горловина заввишки 10 мм (7 одиниць), 13 мм (6 одиниць), 15 мм (2 одиниць), 20 мм (3 одиниць). За цього шийка (перехід від відігнутої назовні ділянки вінець до плічок) нечітко виражена заввишки всього 2–5 мм; в окремих випадках одразу під відігнутими вінцями формувалися плічка. Останні переважно високо підняті, сильно опуклі, максимальний діаметр яких припадає на верхню третину посудини. Ці морфологічні особливості є наслідком процесу розвитку форм горщиків, моделі яких виникли ще в середині XII ст. і стали панівними у другій половині XII та першій половині XIII ст. – це низька і дуже низька дугасто вигнута та добре профільована шийка, яка плавно переходила у високі і дуже високі сильно та дуже сильно опуклі плічка (часто майже горизонтально сформовані). Натомість у розглядуваній колекції ці ж параметральні показники втратили свою «класичну» чіткість, а моделі горщиків відображають наче її спотворене наслідування.

Відмінність від «домонгольської» традиції помітна й у способі профілювання вінець. Так, прикметною рисою горщиків є панування однієї моделі вінець, а саме валикової (21 одиниць). Інший спосіб формування горловини простежено лише у двох посудин: це були вінця дугасто вигнуті на зовні, край одного з них просто заокруглений (рис. 20, 4), у іншого – потоншений, заглажений і заокруглений (рис. 22, 4). Валикові вінця, особливо зразки з глибоко підрізаною закраїнкою під накривку (рис. 22, 2, 5; рис. 23, 1), здавалося б наближають ці посудини до продукції домонгольського гончарства. Однак у процесі ретельного обстеження проявляються суттєві відмінності як у способі конструювання валика, так і в його обрисах. Отож валик вінець формувався не завдяки загортанню глиняного тіста валиком досередини, що само по собі утворювало закраїнку, необхідну для опертя накривки. Навпаки, ми бачимо під різним кутом відігнуті назовні вінця, край яких (без загортання досередини) лише імітував старі форми. Це досягалось простими прийомами, насамперед потовщенням чи потоншенням самого краю вінець із подальшим загладженням внутрішньої поверхні, де вістря (здебільшого поверхнево, а часом і глибше) накресливали закраїнку. За цього «псевдовалик» міг мати заокруглену (рис. 20, 1, 3; рис. 22, 3, 6; 23, 4–5), косо сплющену назовні (рис. 20, 2; 22, 5) або горизонтально (подібну до грані) поверхню (рис. 22, 6). Прикметними натомість є вінця з деформованим «псевдоваликом» (рис. 21, 1, 3, 5). У деяких зразків валик на внутрішній поверхні є максимально плаский, а закраїна, лише прокреслена вістря, зміщена вниз по шийці (рис. 21, 2, 4; рис. 22, 1). Подібні моделі є перехідними для тих форм вінець, які розвинулися впродовж першої половини XIV ст.

Окрім того, варто зауважити, що у розглядуваній збірці присутні вісім фрагментів товстостінного посуду, виконаного з глиняного тіста Б, ліпленого і лише обточеного на гончарному крузі (рис. 17, 4). Начиння випалене як у редуکتивній (3 одиниць), так і в окислювальній (5 одиниць) атмосферах. Подібні горщики широко відомі (як «архаїчні») у межах фортеці Тустань, де вони репрезентують найдавніший будівельний горизонт, а саме другої половини XIII ст. Проте враховуючи низку факторів, таких як незначний відсоток «архаїчної» кераміки у львівській збірці, більшість виробів сформована на гончарному крузі, домінування вінець валикової моделі і переважання посудин із легко задимленою поверхнею дає підставу датувати кераміку з костелу Івана Хрестителя на кінець XIII ст., а радше самий початок XIV ст. Переконають у цьому стіжкової чи дзвоникоподібної форми накривки, одна з яких виконана з тіста А₃ і випалена у редуکتивній атмосфері на чорний колір (рис. 21, 6), інша – з тіста А₁ і випалена в окислювальному середовищі на світло-коричневий колір (рис. 23, 7). Ця форма, виникнувши у першій половині XIV ст., у наступні століття стала масовою і повсюдною.

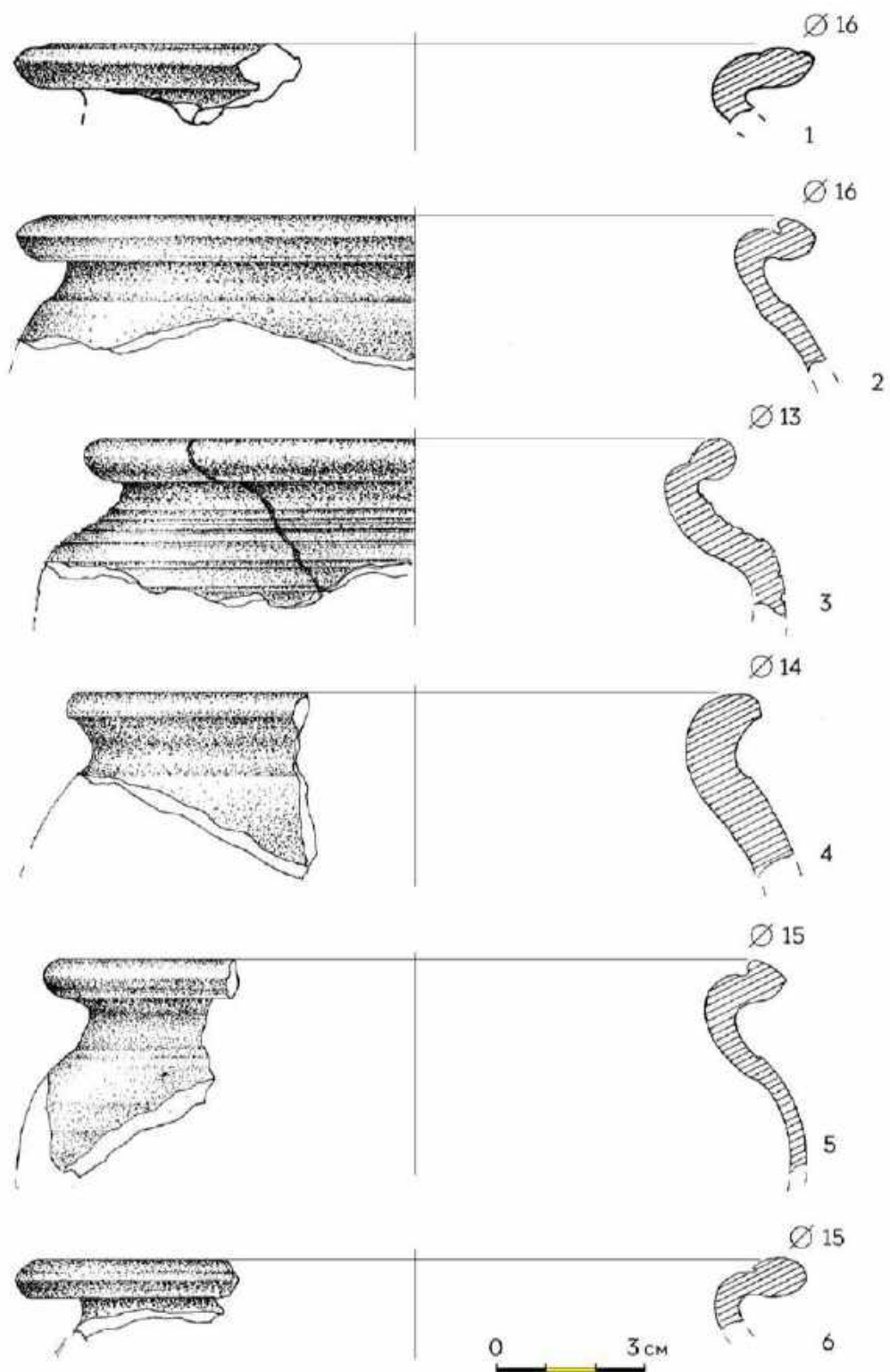

Рис. 22. Фрагменти посуду кінця XIII – початку XIV ст. Заповнення могильної ями поховання 27. Костел Івана Хрестителя

Fig. 22. Fragment of the vessel from the late 13th – to the beginning of the 14th century. In-fill of the grave pit of the burial 27 of the Church of John the Baptist

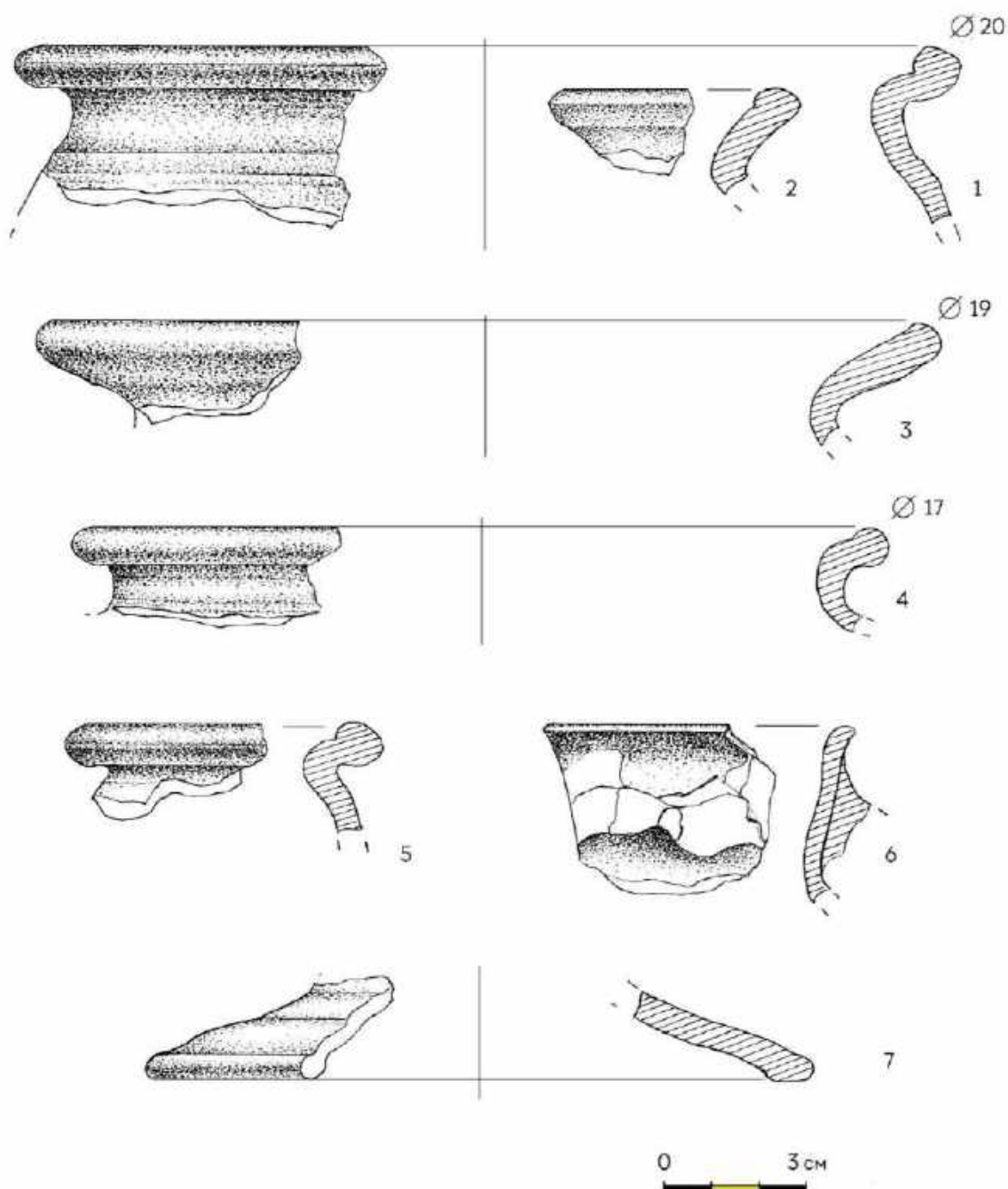

Рис. 23. Фрагменти посуду кінця XIII – початку XIV ст. Ділянка при південній стіні молитовного залу. Костел Святого Івана Хрестителя

Fig. 23. Fragment of the vessel from the late 13th – to the beginning of the 14th century. The area near the south wall of the prayer hall. Church of John the Baptist

Серед вже описаних керамічних виробів особливу увагу привертає маленький фрагмент горловини, ототожнений із флягоподібною посудинкою (рис. 21, 8). Артефакт виконаний з тіста А₂ і випалений в окислювальному середовищі на однорідний цегловий колір при одношаровому зламі; зовнішня поверхня слабо задимлена і можливо зі слідами ангобування. Горловина сформована у вигляді чаші з внутрішнім діаметром 50 мм, «дно» якої плавно

переходить у вузьку шийку діаметром 20–22 мм. Під слабо профільованою вертикальною гранню вінець кріпилося вушко, під рештками якого збереглися сліди перепаленої світло-зеленої поливи.

Особливість форми горловини засвідчує, що це було столове начиння, призначене для рідини. Однак, незважаючи на функційне призначення, подібні вироби у керамічних колекціях (як очевидно й у побуті) трапляються вкрай рідко. У цьому контексті варто згадати поодинокі знахідки дзбанів, у яких горловина сформована у вигляді чаші, а шийка є дуже вузькою. Ці вироби, як правило, вкриті жовто-зеленою поливою, а текстура є дуже щільною. Найдавніші зразки подібного начиння відомі з Берестя – один фрагмент, який датується у межах XIII–XIV ст. [Лысенко, 1985, с. 331, рис. 235, 14], та Звенигорода – один фрагмент, виявлений в об'єкті другої половини – кінця XIII ст. [Гупало, 2014, с. 136–137, рис. 30, 6]. Дуже подібний до «львівського» зразок виробу, який знайдено у Північній Польщі в портовому м. Колобжег на Балтійському морі. Репрезентує він випалену на цегловий (червоний) колір кераміку, вкриту ангобом, зеленою чи зелено-оливковою поливою. Цей посуд, на думку авторів розкопок у Колобжегу, потрапив у місто з Фландрії, а саме з майстерень, що активно функціювали у м. Брюгге. Такі ж вироби, але без поливи і ангобу продукували в Аарденбурзі, фландрійському місті, яке на сьогодні знаходиться на території Голландії. У Колобжег це начиння потрапило у другій половині XIII ст. і знаходилося в ужиткуванні до середини XIV ст. Інший екземпляр такого посуду був відкритий у контексті, датованим на другу половину XIV ст. [Rebkowski, 1995, s. 52, tab. IX, 3]. До цього слід додати, що менші посудини, не дзбани, а формою подібні до фляг (із вузькою горловиною-раструбом, роздутим тулубом, із вушком і без) у більшій кількості відомі у пізніший час (XIV–XV ст., XVI ст.) на пам'ятках Чехії і Моравії [Nekuda, Reichertova, 1968, tab. XXVIII; LXXVII]. Найімовірніше й посудинку, знайдену у костелі Івана Хрестителя, також слід вважати західноєвропейським імпортом.

Що ж до часу ужиткування виробів, які складають розглядувану керамічну збірку, то, враховуючи зазначені вище техніко-технологічні і морфологічні риси, вважаємо, що є підстави датувати виявлені уламки глиняного посуду кінцем XIII – початком XIV ст.

Повертаючись до поховань, здійснених у храмі Івана Хрестителя, і проаналізованої кераміки, виявленої в межах цього внутрішньокостельного некрополя, можемо виснувати наступне. Унаслідок копання мольних ям, по-перше, було знищено культурний шар, що передував цьому некрополю. По-друге, під час побудови костелу ця ділянка культурного шару (аргіогі до того замешкана) перетворилася у внутрішній замкнутий простір. Таким чином, сам костел споруджено щонайдавніше на зламі XIII/XIV ст. Водночас не надто інтенсивний культурний шар того часу у внутрішньому просторі костелу, у процесі експлуатації некрополя, був остаточно знищений, а артефакти, які його репрезентували, у подальшому (під час здійснення наступних поховань) постійно переміщувались, циркулюючи на обмеженій площі.

На завершення варто обумовити й присутність у колекції фрагментів виробів зі скла, а також полив'яного посуду. Ці матеріали пов'язані винятково з функціонуванням самого храму і відображають його певні етапи. Незвичним для сакрального об'єкта є присутність побутового полив'яного начиння (7 уламків), що походили від білоглиняних горщиків і червоноглиняної тарілки. Характерною особливістю виробів є поєднання контрастних барв поливи – зеленої та жовто-коричневої (рис. 21, 11–12), а також форми вінець та штампового підполивного декору (рис. 21, 11), притаманних для першої половини XVII ст. Присутність їх у храмі найімовірніше слід розглядати як випадкові знахідки, пов'язані, наприклад, із відбудовою споруди після пожежі 1623 р.

Авторський внесок. ІЛ – збір та опрацювання джерел і літератури, характеристика та аналіз результатів археологічних досліджень, датування, написання тексту, підготовка ілюстрацій. ВГ – аналіз артефактів зі скла та керамічного матеріалу, датування, написання тексту, підготовка ілюстрацій.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори заявляють, що в них немає існуючого конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли б вплинути на дослідження, результати яких наведено в цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Александрович, В. (2014). *Дар Львова. Ч. 1: Мистецтво XIII–XVI ст.* Львів.
- Атлас українських історичних міст / Ukrainian Historic Towns Atlas. Т. 1: Львів / Lviv.* / за наук. ред. М. Капраля. (2014). Київ.
- Багрий, Р. С. (1985). Исследования во Львове. *Археологические открытия 1984 года*, 212.
- Багрий, Р. С. (1987а). Работы Львовской экспедиции. *Археологические открытия 1985 года*, 302.
- Багрий, Р. С. (1987б). Древнерусский город Львов в свете археологических и архитектурных исследований (1975–1985 гг.). *Труды V Международного конгресса славянской археологии, 3(1а): Города, их культурные и торговые связи.* Москва, 20–24.
- Багрий, Р. С. (1990). Львов. В А. П. Черныш (отв. ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).* Киев: Наукова думка, 116–119.
- Багрий, Р. С. (1985а). Звіт про роботу Львівської міської археологічної експедиції у 1984 р. В Звіт про археологічні дослідження у 1984 р. Львів. Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ. Ф. 64. Спр. 1984/115.
- Багрий, Р. С. (1985б). Археологічні дослідження в приміщенні храму. *Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 21–23 трав. 1985 р. Секція археології.* Кам'янець-Подільський, 65.
- Багрий, Р. С. (1988). Звіт про роботу Львівської міської археологічної експедиції у 1985 р. Львів. Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ. Ф. 64. Спр. 1985/154.
- Бандрівський, М. (2012). До проблеми локалізації «МЕГАЛЄ ЕККЛЄЗІЯ» руських князів у Львові. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, 216–238.
- Бевз, М., Телеп, Д. (1996). Найстаріший вид Львова, опублікований у Кельні. *Галицька брама, 15 (Травень)*, 10–11.
- Боровський, Я. Є. (1994). За прадавнім звичаєм. *Старожитності Русі-України: зб. наук. праць.* Київ, 103–108.
- Бѣньковскій, Ив. (1896). *Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа.* Кіевъ.
- Войтович, Л. (2006). Хроніка подій: війни, епідемії, пожежі. *Історія Львова. Т. 1: (1256–1772).* Львів, 103–109.
- Вуйцик, В. С. (1991). *Державний історико-архітектурний заповідник у Львові.* Видання друге, доповнене. Львів: «Каменярь».
- Гнатюк, В. (1912). Похоронні звичаї й обряди. *Етнографічний збірник*, 31–32, 131–424.
- Гупало, В. (2014). *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція).* Львів.
- Гупало, В. (2020). Кераміка Тустані: впровадження до проблеми датування. *Фортеця*, 4, 40–56.
- Гупало, В. (2022). *Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти у XVII – першій половині XIX століття.* Львів: Простір-М.
- Дашкевич, Я. (2016). Символіка просвітлого хреста. В Л. Моравська, І. Сковчиляс (упоряд.), *Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії.* Львів, 43–50.
- Долинська, М., Капраль, М. (2014). Процес локації міста Львова на маґдебурзькому праві у XIII–XIV ст. В М. Капраль (ред.), *Атлас українських історичних міст / Ukrainian Historic Towns Atlas. Т. 1: Львів / Lviv.* Київ, 21–25.
- Долинська, М., Капраль, М., Фелонюк, А. (2014). Розвиток міста [Львова] у пізньому середньовіччі та ранньомодерний час (простір і мешканці). В М. Капраль (ред.), *Атлас українських історичних міст / Ukrainian Historic Towns Atlas. Т. 1: Львів / Lviv.* Київ, 26–43.

- Капраль, М. (2003). *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів.
- Козубська, О. (2007). Львівська легенда княгині Констанції. *Княжа доба: історія і культура*, 1, 100–105.
- Кос, Г. (1992). Храм Іоана Хрестителя у Львові. *Історія релігії в Україні. Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.)*. Київ; Львів, 34–36.
- Кос, Г., Харамбура, С. (2017). Думки з приводу нової історико-архітектурної праці: Замість рецензії *Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст.* / упорядник і науковий редактор Ю. О. Бірюльов. Львів: Центр Європи, 2008. *Народознавчі зошити*, 4(136), 988–994.
- Крип'якевич, І. П. (1991). *Історичні проходи по Львові*. Львів: Каменяр.
- Кузьмин, Р. (2021). Орден домініканців на землях Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) (на прикладі Львова XIII–XIV ст.): між легендою та історією. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 37, 9–16.
- Лысенко, П. Ф. (1985). *Берестье*. Минск.
- Львів на старих фотографіях. Храми міста. (2020). *Ethnogenesis.UA*. Дата звернення – 18 серпня 2024. URL: <http://surl.li/legbhl>
- Малевская, М. В. (1978). Отчет о работе Львовского отряда архитектурноархеологической экспедиции 1977 года. Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ. Ф. 64. Спр. 1977/88.
- Малевская, М. В., Иоаннисян, О. М., Могитич, И. Р., Бучко, Р. В. (1978). Исследования памятников архитектуры в Львове и Львовской области. *Археологические открытия 1977 года*, 352–353.
- Мельник, О. (2015). Дослідження некрополя Софії Київської у 1935–1936 рр. *Болховітіновський щорічник*, 14–35.
- Могитич, І. (1997). Сторінки архітектури Галичини і Волині XII–XIV ст. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, 8, 3–20.
- Могитич, І. Р., Могитич, Р. І. (1990). Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV). *Археологія*, 4, 56–68.
- Музей давніх пам'яток Львова. *Центр міської історії*, id. 196. Дата звернення – 18 серпня 2024. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/196>
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (НА ВА ІУ НАНУ). Матеріали Р. Багрія.
- Осипян, А. Л. (2011). Транзитная торговля и формирование сети армянских колоний на юге Восточной Европы во второй половине XIII–XIV веках. *Исследования по арменистике в Украине*, 3, 47–55.
- Панова, Т. Д. (2004). *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков*. Москва: Радуница.
- Пивоваров, С. (2012). Нумізматичні матеріали з розкопок на території лужанської церкви Вознесіння Господнього. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1, 34–59.
- Ружицкий, Э. И. Неопубликованный документ XIV века по истории армянской колонии во Львове. *Вестник общественных наук Академии наук Армянской ССР*, 2, 106–108.
- Стоянова, Г. Н. (2008). Тема дороги в похоронном ритуале (на материалах славянского населения Южной Бессарабии). *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: *Історичні науки*, 96(83), 146–148.
- Харчук, Х. (2012). Перші замські цвинтарі у Львові: виникнення, розвиток і занепад (друга половина XVII – початок XX ст.). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 4(20), 598–612.
- Хмільовський, М. (2014). «Домініканська легенда» про початки монастиря проповідників у Львові (до питання про розташування княжого двору Лева Даниловича). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 1, 55–69.
- Храм Святого Івана Хрестителя (Львів). Дата звернення – 20 серпня 2024. URL: <http://surl.li/mehqmt>

Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 131 (Колекція грамот на пергаменті). Оп. 1. Спр. 6. 1 арк.

Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 131 (Колекція грамот на пергаменті). Оп. 1. Спр. 9. 1 арк. Швець, В. (1996). Архітектурні дослідження храму Івана Хрестителя у Львові. *Галицька брама, 12 (Лютий)*, 15–16.

AGZ: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, 2. (1870). Lwów.

AGZ: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej : z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, 3. (1872). Lwów.

Andrzejewska, A. (2016). Szklane pucharki dzwonowate z kościoła parafijalnego na Kujawach. *Archeologia et Pomerania*. Łódź, 305–310.

Bienia, M., Szabaciuk, A. (2013). Badania archeologiczne na terenie cerkwi pw. Św. Jerzego i Wniebowzięcia NMP w Wisznicach. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 84–97.

Cędrowski, R. (2013). Badania archeologiczne przeprowadzone w cerkwi pw. Trzech Króli w Korczminie. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 155–161.

Ciepiela, S. (1966). Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI w. do końca XVII wieku. *Szkło i ceramika*, 17(9), 248–253.

Fürzova, K., Janovičková, M. (1986). Stredoveké sklo v ybierkach archeologického Ústavu SNM. *Zborník Slovenského Národového Múzea, 80 (Historia)*, 26, 181–213.

Gołub, S. (2013). Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku – wyniki badań archeologicznych. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 11–34.

Gołub, S. (2013). Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań. *Rocznik Chełmski*, 17, 293–306.

Grochecki, K. (2014). Przykłady odkryć z lubelskich kościołów i klasztorów przedmiotów związanych ze sferą sakralną. Konteksty. *Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету, 7: Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*, 432–448.

Hupało, V., Myśka, R. (2024). Śedniowieczna studnia skalnej twierdzy Tustań. *Późne średniowiecze w Karpatach*. Krosno, 337–374.

Kopicki, E. (1995). *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych, 1*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne Zarząd Główny.

Kopicki, E. (2007). *Monety Zygmunta III Wazy*. Wydanie I. Szczecin: «Nefryt».

Kruppé, J. (1961). *Studia nad ceramiką XIV wieku ze starego miasta w Warszawie*. Wrocław; Warszawa; Kraków.

Kutyłowska, I. (1999). Późnośredniowieczne i nowożytne szkła odkryte w kaplicy św. Trójcy w Lublinie. *Acta universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, 27, 133–144.

Majorek, M., Grupa, D., Nowak, M. (2018). Wyroby szklane z badań archeologicznych w Płonkowie. *Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie: w 2 tomach. Płonków. (T. II)*, 155–166.

Miechowicz, Ł. (2019). «Obol zmarłych» w średniowiecznej i nowożytnej Europie Wschodniej. *Wiadomości Numizmatyczne*, 63(207), 35–62.

Mitrus, E. (2012). Wyniki badań archeologicznych relikwów kościoła oo. Bonifratrów na Placu Litewskim w Lublinie. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Kościół i klasztory Lublina w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 173–193.

Nekuda, V., Reichertova, K. (1968). *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Brno.

Niedźwiadek, R. (2013). Zespół sakralny w Końskowoli. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 41–74.

Olczak, J. (1978). Analizy naczyń szklanych. *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktyńskiego w Mogilnie. Seria B, 52(1)*, 130–155.

Ostrowski, J. (2011). Kościół p.w. Sw. Jana Chrzciciela. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego, 19*. Kraków, 13–34.

Prusicka-Końcon, E. (2000). Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI wieku do końca XVII wieku. *Archeologia Polski środkowowschodniej, V*. Lublin, 230–239.

Rębkowski, M. (1995). *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg.

Rubnikowicz, M. (1996). Średniowieczne i nowożytne szkło ze stanowiska Collegium Gostomianum. *Sandomierz badania 1969–1973. Wzgórze Collegium Gostomianum: w 2 tomach. (T. 2)*. Warszawa, 423–456.

Stopka, K. (1984). Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich. *Nasza przeszłość, 62*, 27–95.

Witkowski, A., Koman, W. (2013a). Katedra w Zamościu. Najciekawsze wyniki dotychczasowych prac archeologicznych. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 187–193.

Witkowski, A., Koman, W. (2013b). Klasztor i kościół Bazylianów w Zamościu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 172–180.

Ziółkowska, G., Ziółkowski, M. (2017). Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przy kościele pw. św. Barbary w Sołku, gm. Opoczno, woj. Łódzkie. *Piotrkowskie zeszyty historyczne, 18(1)*, 147–162.

Հարությունյան, Ա. (2021). Տարբի վանքապատկան Աղանձ գյուղը և նորահայտ եկեղեցու վիճագրերը. *Բանբեր Մասնաշարժի, 31*, 151–170.

REFERENCES

Aleksandrovych, V. (2014). *Dar Lvova. Vol. 1: Mystetstvo XIII–XVI st.* Lviv (in Ukrainian).

Ukrainian Historic Towns Atlas, 1: Lviv. M. Kapral (Ed.). (2014). Kyiv. (in Ukrainian).

Bagrij, R. S. (1985). Issledovaniya vo L'vove. *Arheologicheskie otkrytiya 1984 goda*, 212. (in Russian).

Bagrij, R. S. (1987a). Raboty L'vovskoj jekspedicii. *Arheologicheskie otkrytiya 1985 goda*, 302. (in Russian).

Bagrij, R. S. (1987b). Drevnerusskij gorod L'vov v svete arheologicheskikh i arhitekturnyh issledovaniy (1975–1985 gg.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa slavyanskoj arheologii, 3(1a): Goroda, ih kul'turnye i trgovye svyazi*. Moskva, 20–24. (in Russian).

Bagrij, R. S. (1990). L'vov. In: A. P. Chernysh (Ed.), *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (ranneslavjanskij i drevnerusskij periody)*. Kiev: Naukova dumka, 116–119. (in Russian).

Bahrii, R. S. (1985a). Zvit pro robotu Lvivskoi miskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 1984 r. V *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u 1984 r.* Lviv. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kyiv. F. 64. Spr. 1984/115. (in Ukrainian).

Bahrii R. S. (1985b). Arkheolohichni doslidzhennia v prymishchenni khramu. *Tezy dopovidei VI-oi Podil'skoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 40-richchiu Peremohy Radianskoho narodu u Velykii Vitchyzniani viini, 21–23 trav. 1985 r. Sektsiia arkheolohii*. Kam'ianets-Podil'skyi, 65. (in Ukrainian).

Bahrii, R. S. (1988). Zvit pro robotu Lvivskoi miskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 1985 r. Lviv. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kyiv. F. 64. Spr. 1985/154 (in Ukrainian).

Bandrivskiy, M. (2012). Do problemy lokalizatsii «МЕHALIE EKKLIEZIIA» ruskikh kniaziv u Lvovi. *Materiały i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 16, 216–238. (in Ukrainian).

Bevz, M., & Telep, D. (1996). Naistarishyi vyd Lvova, opublikovanyi u Kelni. *Halytska brama, 15 (Traven)*, 10–11. (in Ukrainian).

Borovskiy, Ya. Ye. (1994). Za pradavnim zvychaiem. *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy: zb. nauk. prats*. Kyiv, 103–108. (in Ukrainian).

ВѢрѣковскій, Яв. (1896). *Smert, pohrebenie y zahrobnaia zhyzn po poniatiiamъ y verovaniiu naroda*. Kyiv. (in Ukrainian).

- Voitovych, L. (2006). Khronika podii: viiny, epidemii, pozhezhi. *Istoriia Lvova. Vol. 1: (1256–1772)*. Lviv, 103–109. (in Ukrainian).
- Vuitsyk, V. S. (1991). *Derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk u Lvovi*. Vydannia druhe, dopovnene. Lviv: «Kameniar». (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V. (1912). Pokhoronni zvychai y obriady. *Etnografichnyi zbirnyk*, 31–32, 131–424. (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2014). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiah (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv. (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2020). Keramika Tustani: vprovadzhennia do problemy datuvannia. *Fortetsia*, 4, 40–56. (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2022). *Bernardynskiy monastyr u Dubni ta funeralna kultura volynskoi shliakhty u XVII – pershii polovyni XIX stolittia*. Lviv: Prostir-M. (in Ukrainian).
- Dashkevych, Ya. (2016). Symvolika prosvitloho khresta. In L. Moravska, I. Skochylias (Comp.), *Ukraina na perekhresti svitiv: relihiieznavchi y sotsiokulturni studii*. Lviv, 43–50. (in Ukrainian).
- Dolynska, M., & Kapral, M. (2014). Protses lokatsii mista Lvova na magdeburzkomu pravi u XIII–XIV st. In M. Kapral (Ed.), *Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol. 1: Lviv*. Kyiv, 21–25. (in Ukrainian).
- Dolynska, M., Kapral, M., & Feloniuk, A. (2014). Rozvytok mista [Lvova] u piznomu serednovichchi ta rannomodernyi chas (prostir i meshkantsi). In M. Kapral (Ed.), *Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol. 1: Lviv*. Kyiv, 26–43. (in Ukrainian).
- Kapral, M. (2003). *Natsionalni hromady Lvova XVI–XVIII st. (sotsialno-pravovi vzaiemyny)*. Lviv. (in Ukrainian).
- Kozubska, O. (2007). Lvivska lehenda kniahyni Konstantsii. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 1, 100–105. (in Ukrainian).
- Kos, H. (1992). Khram Ioana Khrestytelia u Lvovi. *Istoriia religii v Ukraini. Tezy povidomlen II kruhloho stolu (Lviv, 4–5 travnia 1992 r.)*. Kyiv; Lviv, 34–36. (in Ukrainian).
- Kos, H., & Kharambura, S. (2017). Dumky z pryvodu novoi istoryko-arkhitekturnoi pratsi: Zamist retsenzii Arkhitektura Lvova. Chas i styli XIII–XXI st. uporiadnyk i naukovyi redaktor Yu. O. Biriulov. Lviv: Tsentr Yevropy, 2008. *Narodoznavchi zoshyty*, 4(136), 988–994. (in Ukrainian).
- Kryp'iakevych, I. P. (1991). *Istorychni prokhody po Lvovi*. Lviv: Kameniar. (in Ukrainian).
- Kuzmyn, R. (2021). Orden dominikantsiv na zemliakh Halytsko-Volynskoho kniazivstva (Ruskoho korolivstva) (na prykladi Lvova XIII–XIV st.): mizh lehendoiu ta istoriieiu. *Naukovi zapysky VDPV imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*, 37, 9–16. (in Ukrainian).
- Lysenko, P. F. (1985). *Berest'e*. Minsk (in Russian).
- Lviv na starykh fotohrafiiakh. Khramy mista. (2020). *Ethnogenesis.UA*. Retrived August 18, 2024, from <http://surl.li/legbhl> (in Ukrainian).
- Malevskaia, M. V. (1978). Otchet o rabote L'vovskogo otrjada arhitekturno-arheologicheskoy jekspedicii 1977 goda. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kyiv. F. 64. Spr. 1977/88. (in Russian).
- Malevskaia, M. V., Ioannisjan, O. M., Mogitich, I. R., & Buchko, R. V. (1978). Issledovaniia pamjatnikov arhitektury v L'vove i L'vovskoj oblasti. *Arheologicheskie otkrytija 1977 goda*, 352–353. (in Russian).
- Melnyk, O. (2015). Doslidzhennia nekropolia Sofii Kyivskoi u 1935–1936 rr. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk*, 14–35. (in Ukrainian).
- Mohytych, I. (1997). Storinky arhitektury Halychyny i Volyni XII–XIV st. *Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia»*, 8, 3–20. (in Ukrainian).
- Mohytych, I. R., & Mohytych, R. I. (1990). Osoblyvosti tekhniki muruvannia i arhitekturnykh form Halytsko-Volynskoho zodchestva (X–XIV). *Arkheolohiia*, 4, 56–68. (in Ukrainian).
- Muzei davnikh pam'iatok Lvova. Tsentr miskoi istorii, id. 196. Retrived August 18, 2024, from <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/196> (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (NA VA IU NANU). Materialy R. Bahriia. (in Ukrainian).

- Osipjan, A. L. (2011). Tranzitnaja trgovlja i formirovanie seti armjanskih kolonij na juge Vostochnoj Evropy vo vtoroj polovine XIII–XIV vekah. *Issledovanija po armenistike v Ukraine*, 3, 47–55. (in Russian).
- Panova, T. D. (2004). *Carstvo smerti. Pogrebal'nyj obrjad srednevekovoj Rusi XI–XVI vekov*. Moskva: Radunica. (in Russian).
- Pyvovarov, S. (2012). Numizmatychni materialy z rozkopok na terytorii luzhanskoi tserkvy Voznesinnia Hospodnoho. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhelohii y etnolohii*, 1, 34–59. (in Ukrainian).
- Ruzhickij, Je. I. Neopublikovannyj dokument XIV veka po istorii armjanskoj kolonii vo L'vove. *Vestnik obshhestvennyh nauk Akademii nauk Armjanskoj SSR*, 2, 106–108. (in Russian).
- Stoianova, H. N. (2008). Tema dorohy v pokhoronnom rytuale (na materyalakh slavianskoho naselenyia Yuzhnoi Bessarabyi). *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia». Serii: Istorychni nauky*, 96(83), 146–148. (in Ukrainian).
- Kharchuk, Kh. (2012). Pershi zamiski tsvyntari u Lvovi: vynyknennia, rozvytok i zanepad (druha polovyna XVII – pochatok XX st.). *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 4(20), 598–612. (in Ukrainian).
- Khmilovskiy, M. (2014). «Dominikanska lehenda» pro pochatky monastyria propovidnykiv u Lvovi (do pytannia pro roztashuvannia kniazhoho dvoru Leva Danylovycha). *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk*, 1, 55–69. (in Ukrainian).
- Khram Sviatoho Ivana Khrestytelia (Lviv). Retrived August 20, 2024, from <http://surl.li/mehqmt> (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lviv (TsDIALU). F. 131 (Kolektsiia hramot na perhamenti). Op. 1. Spr. 6. 1 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lviv (TsDIALU). F. 131 (Kolektsiia hramot na perhamenti). Op. 1. Spr. 9. 1 ark. (in Ukrainian).
- Shvets, V. (1996). Arkhitekturni doslidzhennia khramu Ivana Khrestytelia u Lvovi. *Halytska brama*, 12 (Liutyi), 15–16. (in Ukrainian).
- AGZ: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, 2. (1870). Lwów. (in Polish).
- AGZ: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej : z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, 3. (1872). Lwów. (in Polish).
- Andrzejewska, A. (2016). Szklane pucharki dzwonowate z kościoła parafijalnego na Kujawach. *Archeologia et Pomerania*. Łódź, 305–310. (in Polish).
- Bienia, M., & Szabaciuk, A. (2013). Badania archeologiczne na terenie cerkwi pw. Św. Jerzego i Wniebowzięcia NMP w Wisznicach. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 84–97. (in Polish).
- Cędrowski, R. (2013). Badania archeologiczne przeprowadzone w cerkwi pw. Trzech Króli w Korczminie. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 155–161. (in Polish).
- Ciepiela, S. (1966). Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI w. do końca XVII wieku. *Szkło i ceramika*, 17(9), 248–253. (in Polish).
- Fürzova, K., & Janovičková, M. (1986). Stredoveké sklo v ybierkach archeologického Ústavu SNM. *Zbornik Slovenského Národového Múzea*, 80 (Historia), 26, 181–213. (in Polish).
- Gołub, S. (2013). Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku – wyniki badań archeologicznych. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Kościół, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 11–34. (in Polish).
- Gołub, S. (2013). Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań. *Rocznik Chełmski*, 17, 293–306. (in Polish).
- Grochecki, K. (2014). Przykłady odkryć z lubelskich kościołów i klasztorów przedmiotów związanych ze sferą sakralną. Konteksty. *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky, Instytut arkhelohii Zheshivskoho universytetu*, 7: *Kultovi ta pokhovalni pam'iatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii*, 432–448. (in Polish & in Ukrainian).

- Hupała, V., & Myśka, R. (2024). Średniowieczna studnia skalnej twierdzy Tustań. *Późne średniowiecze w Karpatach*. Krosno, 337–374. (in Polish).
- Kopicki, E. (1995). *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych, I*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne Zarząd Główny. (in Polish).
- Kopicki, E. (2007). *Monety Zygmunta III Wazy*. Wydanie I. Szczecin: «Nefryt».
- Kruppé, J. (1961). *Studia nad ceramiką XIV wieku ze starego miasta w Warszawie*. Wrocław; Warszawa; Kraków. (in Polish).
- Kutyłowska, I. (1999). Późnośredniowieczne i nowożytnie szkła odkryte w kaplicy św. Trójcy w Lublinie. *Acta universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, 27, 133–144. (in Polish).
- Majorek, M., Grupa, D., & Nowak, M. (2018). Wyroby szklane z badań archeologicznych w Płonkowie. *Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie: w 2 tomach. Płonków. (T. II)*, 155–166. (in Polish).
- Miechowicz, Ł. (2019). «Obol zmarłych» w średniowiecznej i nowożytnej Europie Wschodniej. *Wiadomości Numizmatyczne*, 63(207), 35–62. (in Polish).
- Mitrus, E. (2012). Wyniki badań archeologicznych relikwów kościoła oo. Bonifratrów na Placu Litewskim w Lublinie. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Kościół i klasztor Lublina w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 173–193. (in Polish).
- Nekuda, V., & Reichertova, K. (1968). *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Brno. (in Czech).
- Niedźwiadek, R. (2013). Zespół sakralny w Końskowoli. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Kościół, cerkwie i klasztor Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 41–74. (in Polish).
- Olczak, J. (1978). Analizy naczyń szklanych. *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie. Seria B*. 52(1), 130–155. (in Polish).
- Ostrowski, J. (2011). Kościół p.w. Sw. Jana Chrzciciela. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Część I. Kościoły i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego*, 19. Kraków, 13–34. (in Polish).
- Prusicka-Kołcon, E. (2000). Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI wieku do końca XVII wieku. *Archeologia Polski środkowowschodniej*, V. Lublin, 230–239. (in Polish).
- Rębkowski, M. (1995). *Średniowieczna ceramika miasta likacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg. (in Polish).
- Rubnikowicz, M. (1996). Średniowieczne i nowożytnie szkło ze stanowiska Collegium Gostomianum. *Sandomierz badania 1969–1973. Wzgórze Collegium Gostomianum: w 2 tomach. (T. 2)*. Warszawa, 423–456. (in Polish).
- Stopka, K. (1984). Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich. *Nasza przeszłość*, 62, 27–95. (in Polish).
- Witkowski, A., & Koman, W. (2013). Katedra w Zamościu. Najciekawsze wyniki dotychczasowych prac archeologicznych. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Kościół, cerkwie i klasztor Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 187–193. (in Polish).
- Witkowski, A., & Koman, W. (2013). Klasztor i kościół Bazylianów w Zamościu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Kościół, cerkwie i klasztor Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*. Lublin, 172–180. (in Polish).
- Ziółkowska, G., & Ziółkowski, M. (2017). Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przy kościele pw. św. Barbary w Sołku, gm. Opoczno, woj. Łódzkie. *Piotrkowskie zeszyty historyczne*, 18(1), 147–162. (in Polish).
- Harutyunyan A. (2021). Aghandz Village Belonging to the Tat'ev Monastery and the Lapidary Inscriptions of Newly-Found Church. *Bulletin of Matenadaran*, 31, 151–170. (in Armenian).

Стаття: надійшла до редакції 29.09.2024
прийнята до друку 21.10.2024

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE CHURCH OF JOHN THE BAPTIST IN LVIV

Vira HUPALO, Iryna LUTSYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: gupaloarcho@ukr.net, irynalutsyk00@gmail.com*

Stages and results of the archaeological excavations conducted in the church of John the Baptist in 1977, 1984–1985 were characterized in detail for the first time. The research was carried out to establish the dating of the ancient shrine and included studies of the territory around the temple and inside the temple space. Simultaneously with archaeological studies, architectural research was also conducted.

As a result of excavations inside the church (within the nave, apse, northern and southern sacristy) and outside – under its walls (northern, southern, and eastern), previously unknown architectural details were revealed and dozens of burials from different periods were discovered.

It has been established that the walls of the church, made of block bricks (Gothic masonry) in combination with white stone quadros, are laid on a hewn limestone base. The foundation is made of unprocessed limestone on a lime-sand solution, repeating the configuration of the walls, and also had internal protrusions under the arch that supported the choirs. The base of the altar is made of block brick. The floor in the temple was paved with glazed ceramic tiles.

More than five dozen ground burials of different periods were discovered under the floor, in the whole area of the nave, represented by both complete skeletons and remains not preserved in anatomical order. At least sixteen of them belong to children. The grave goods are represented by coins, rings, beads from rosaries (?), and tailor's pins. Twenty-four ground burials were also excavated in the church cemetery. In general, the necropolis of the church of John the Baptist can be dated back to the 14th–18th centuries.

For the first time, glass artefacts and ceramic material discovered during the excavations were studied and analysed in detail. Certain categories of products are distinguished, depending on their functional relevance. They have been dated. Glass products are represented by bell-shaped goblets of ritual purpose (16th–18th centuries), tableware (15th–16th centuries), and fragments of window panes (17th centuries). The main part of the ceramic assemblage is represented by fragments of the walls of pots, less often – a bottom or rims, most of which, based on technical-technological and morphological features, were dated back to the end of the 13th – the beginning of the 14th century.

Considering the analysis of the archaeological material, it was concluded that the church of John the Baptist could have been built no earlier than at the turn of the 13th/14th centuries.

Key words: Middle Ages, Modern Era, architecture, burials, funeral culture, urban archaeology, numismatics, ceramics, glass.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

СЕЛИЩЕ 1 – НОВА ПАМ'ЯТКА ДОБИ ПЕРВІСНОСТІ В БАСЕЙНІ р. РИХТА

Андрій СОРОКУН , Артем БОРИСОВ , Сергій ПАВЛЕНКО

Інститут археології НАН України,
пр. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: sorokun_a@i.ua; artem_borysov@iananu.org.ua; pavlenko@iananu.org.ua

Введено до наукового обігу археологічні пам'ятки, виявлені та обстежені упродовж 2024 р. у басейні р. Рихта поблизу хутора Селище на Житомирщині (на теренах ділянки надр Селищанського родовища титанових руд).

Проаналізовано свідчення щодо існування в цьому районі укріпленого населеного пункту доби Середньовіччя. Новітніми обстеженнями наявність фортифікованої археологічної пам'ятки тут не підтверджено. Натомість у мікрорегіоні виявлено сім нових археологічних пунктів. Подано їх короткі характеристики. На п'яти пам'ятках знайдено матеріали доби фінального палеоліту – мезоліту, а в межах двох із них зафіксовано ділянки зі збереженим культурним шаром. Констатовано, що така концентрація пунктів доби первісності вказує на існування в мікрорегіоні осередку стійбищ та майстерень, утворених спорідненими групами первісних мисливців, які, вірогідно, орієнтувалися на поклади кременевої сировини.

Особливу увагу приділено крем'яному комплексу пам'ятки Селище 1, на якій проведено розвідкові розкопки й сформовано представницьку колекцію кременевих виробів, що нараховує 1611 артефактів. Детально описано методику робіт, розглянуто стратиграфію нашарувань та планіграфію розміщення знахідок у межах ділянки досліджень, проаналізовано кожну категорію артефактів (серед яких виділяється серія знарядь мисливського спорядження, представлена масивною трапецією та трьома уламками черешкових вістер), простежено послідовність етапів та технологію процесу розщеплення кременевої сировини, наведено міркування щодо культурно-хронологічної належності пам'ятки.

Підсумовано, що крем'яний комплекс пам'ятки Селище 1 співвідноситься із матеріалами красносільської культури доби фінального палеоліту, проте має певні спільні риси з комплексами пісочнорівської культури.

Ключові слова: Житомирщина, Селище, Рихта, стоянка, фінальний палеоліт, мезоліт, красносільська культура, пісочнорівська культура, городище, Середньовіччя.

Навесні 2024 р. спільний загін Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» (під керівництвом Людмили Кармазіної) та Овруцької археологічної експедиції (керівник Артем Борисов) Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАН України) здійснив розвідкові роботи на території ділянки надр Селищанського родовища титанових руд у межах р. Ірша та р. Рихта (рис. 1) у межах Коростенського району Житомирської області. У підсумку, за час проведених розвідкових досліджень виявлені та обстежені 22 об'єкти історико-культурної та археологічної спадщини [Кармазіна та ін., 2024].

Під час розвідок особливу увагу приділили дослідженню узбережжя р. Рихта в її середній течії, у межах означеної ділянки родовища титанових руд. Цей мікрорегіон викликав

зацікавлення з огляду на дві обставини: безпосередню близькість відомої мустьєрської стоянки Рихта¹ (рис. 1, В), що розташовується всього за 450 м на схід від східної межі ділянки, відведеної під розробку надр, та наявність свідчень про існування в околицях колишнього хутора Селище (або Зарихта²) фортифікованої пам'ятки – давнього городища.

Рис. 1. Географічне розташування пам'ятки Селище 1: А – на теренах України, В – у межах території Селищанської ділянки титанових руд (червоний периметр, мікрорегіон досліджень 2024 р.). Археологічні пам'ятки: 1 – Селище, 2 – Рихта

Fig. 1. Geographical location of the site Selyshche 1: A – on the territory of Ukraine, B – within the territory of the Selyshchansky titanium ore deposit (red perimeter, research region 2024). Archaeological sites: 1 – Selyshche, 2 – Rykhta

1. Передумови досліджень мікрорегіону (пошуки городища). Розвідками 1983 р. Руслан Орлов зафіксував наявність на лівому березі р. Рихта, навпроти хутора Селище, городища мисового типу підтрикутної в плані форми, розміром 60×50 м, оточеного ровом завглибшки до 1–1,5 м і ледь помітним валом. Дослідник допускав існування синхронного відкритого селища на прилеглому підвищенні (рис. 2, А), яке мало назву Церковище [Орлов, Терпиловский, 1983, с. 67, рис. 9, 4]. Однак ні на окресленому майданчику городища, ні на площі згаданого селища археологічні матеріали тоді виявити не вдалося. Тож культурно-хронологічна приналежність пам'ятки залишилася нез'ясованою.

Задля перевірки та уточнення наявної інформації у 2011 р. Східно-Волинська експедиція ІА НАН України, що працювала за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області», провела додаткові обстеження в околицях хутора Селище й не підтвердила тут існування фортифікованої археологічної пам'ятки [Томашевский, Павленко, 2014, с. 507–508]. Навесні 2024 р. випала нагода ще раз детально обстежити місце розташування імовірного укріпленого пункту та охопити пошуками ширший простір. Відразу зауважимо, що розвідковими обстеженнями вздовж лівого берегу р. Рихта на відстань до 2,5 км на схід і захід від хутора Селище залишки давніх укріплень не виявлені.

¹ Пам'ятку відкрив у 1973 р. Валерій Пясецький [Пясецький, 2021, с. 61], досліджував влітку 1974 р. Станіслав Смирнов [Смирнов, 1974; 1979]; комплекс знахідок опрацював, проаналізував та опублікував Юрій Кухарчук [Кухарчук, 1989].

² Ця назва відома за означеннями на кількох топографічних мапах XIX – початку XX ст. Землі, на яких містився хутір (своєрідний анклав на правобережжі Рихти), здавна належали до с. Шершні. Відповідно, для мешканців села, вихідці з якого найпевніше й заселили хутір, він розташовувався «за річкою Рихтою». На сьогодні хутір не значиться в переліку населених місць України. Нині його територія занедбана, а ще 2011 р. зберігалася кілька вцілілих, але вже нежилих будинків.

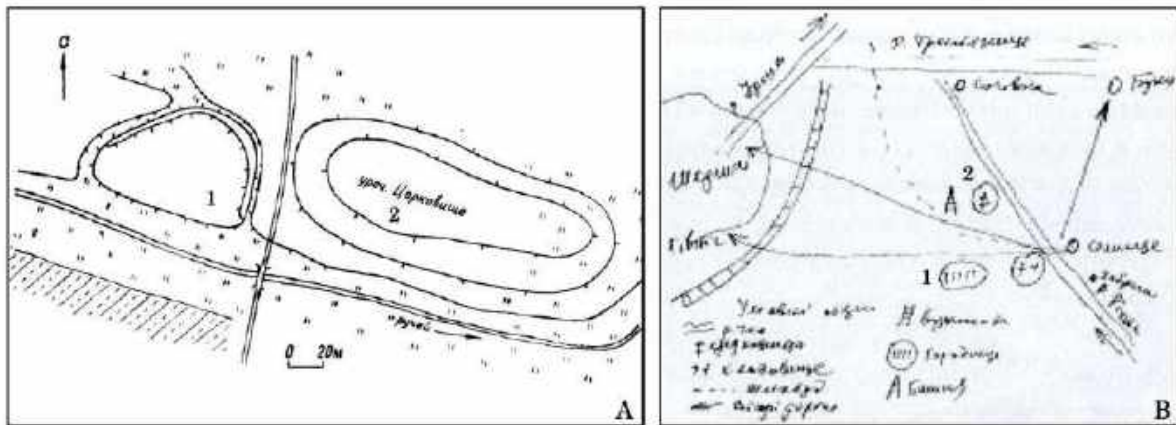

Рис. 2. Пам'ятки хутора Селища: А – план з польового звіту Р. Орлова [Орлов, Терпиловский, 1983, с. 67, рис. 9, 4], В – схема краєзнавця М. Васильчука [Ляфарович, 2009, с. 93]; 1 – місце розташування гіпотетичного укріпленого пункту («городища»), 2 – урочище Церковище (пам'ятка Селище 1)
 Fig. 2. Site of the Selyshche village: A – plan, according to a field report by R. Orlov [Orlov, Terpilovskii, 1983, p. 67, fig. 9, 4], B – scheme by local historian M. Vasylychuk [Lafarovych, 2009, p. 93]; 1 – location of a hypothetical fortified settlement («hillfort»), 2 – Tserkovyshche area (site Selyshche 1)

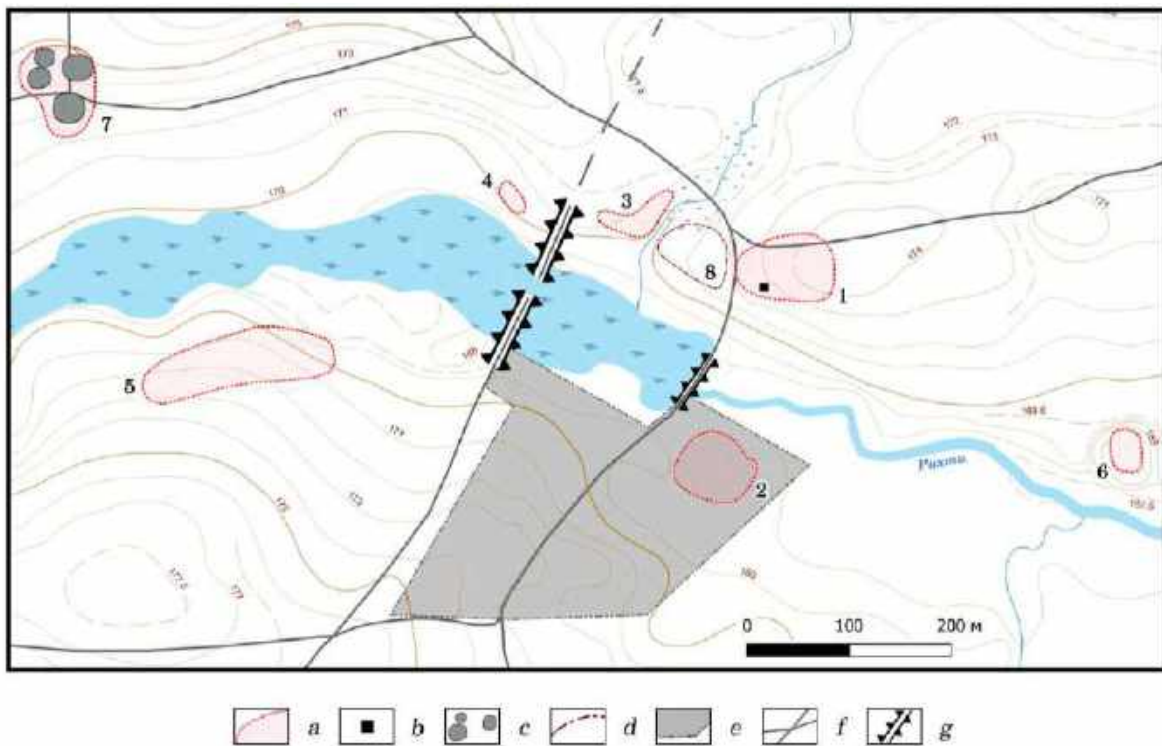

Рис. 3. Археологічні пам'ятки в околицях хутора Селища: 1 – Селище 1; 2 – Селище 2; 3 – Селище 3; 4 – Селище 4; 5 – Селище 5; 6 – Селище 6; 7 – Селище 7; 8 – «городище» за Р. Орловим. Умовні позначення: а – площі пам'яток, b – шурф, c – об'єкти лісохімічного промислу («буды»), d – орієнтовні межі «городища», e – терени населеного пункту ХХ ст., f – ґрунтові дороги, g – дамби
 Fig. 3. Archaeological sites in the vicinity of the village of Selyshche: 1 – Selyshche 1; 2 – Selyshche 2; 3 – Selyshche 3; 4 – Selyshche 4; 5 – Selyshche 5; 6 – Selyshche 6; 7 – Selyshche 7; 8 – «hillfort» according to R. Orlov. Symbols: a – areas of site, b – pit, c – objects of timber and chemical industry («budy»), d – conditional boundaries of the «hillfort», e – territory of the settlement 20th century, f – dirt roads, g – dams

Ділянка, окреслена Русланом Орловим як майданчик городища, займає західний край дюноподібного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рихта (рис. 3, 8). Із заходу та північного заходу її дугоподібно огинає улоговина, якою протікає незначний заболочений струмок, утворюючи своєрідний мис. Зі сходу та північного сходу ділянка відділена від основної частини підвищення ліською дорогою, що перерізає схил тераси і, у такий спосіб, проходить нижче природної поверхні. Зі східного боку дороги утворився земляний насип, який дійсно схожий на невисокий вал. Обмежований з усіх боків майданчик поріс мішаним лісом та густим чагарником. Ділянка доволі низинна, понижена на понад 2 м проти прилеглого зі сходу підвищення її, на нашу думку, малоприсадаблена для облаштування укріплень. Шурфами та зондажами культурні нашарування та артефакти, як і у 2011 р., не зафіксовані. Щоправда, на злегка підвищеній над іншою площею стрілці мису, на лівому березі струмка, на поверхні знайдені поодинокі крем'яні відщепи та кілька невиразних фрагментів стінок гончарного посуду XVIII–XIX ст.³

Вірогідно, що Руслан Орлов, як і за 20 років до того Ірина Русанова⁴, шукали в околицях с. Шершні городище, згадане в працях дослідників другої половини XX ст. Так, Лаврентій Похилевич зазначав: «... у переказах народних збереглося, що Шершні колись вважалися містечком із чималим населенням. Свідченнями цього давнього містечка лишилися вали, давнє церковництво, зайняте нині сільським цвинтарем, а також широкі кам'яні фундаменти якихось стародавніх будівель, які відкриваються в околицях села на полях під час оранки» [Похилевич, 1864, с. 126]. У зведенні Володимира Антоновича, який ґрунтувався на попередній праці, «вали» перетворилися на «городище, оточене валом» [Антонович, 1895, с. 8].

Правдоподібно, що під час свого перебування в Шершнях Руслан Орлов дізнався про місцеву легенду (як це зрештою сталося й із нами), згідно з якою село початково засноване на Рихті навпроти колишнього хутора Селище, де збереглися давні укріплення, і тільки пізніше перенесене на сучасне місце. Сусіднє ж з городищем урочище Церковище отримало свою назву через церкву, побудовану на пагорбі східніше першопоселенцями, яка згодом «пішла під землю» [див.: Лафарович, 2009, с. 93–94, 180]⁵. Ймовірно, Руслан Орлов мав можливість ознайомитися зі схемою розташування на Рихті об'єктів минувшини з переказів (рис. 2, В), які склав місцевий краєзнавець Микола Васильчук, а то й особисто познайомився з сільським літописцем (помер 15 листопада 1994 р.). Можливо, як це часто буває, брак часу й обмежені ресурси не дали можливості досліднику ґрунтовно обстежити територію, тому він довірився словесному опису чи план-схемі краєзнавця (якщо йому прямо не вказали на це місце мешканці села чи хутора).

Є ще одне можливе пояснення. На схемі Миколи Васильчука (рис. 2, В) на березі Рихти західніше урочища Церковище позначене давнє кладовище, про яке згадує й Дмитро Лафарович, стверджуючи, що на цьому місці й досі збереглися надмогильні камені [Лафарович, 2009, с. 94]. Зважаючи на традицію обгороджувати цвинтарі земляним насипом, не дивно, що Руслан Орлов міг прийняти таку обваловку за стародавні укріплення. Щоправда, нині ні залишки обвалування, ні надмогильні насипи чи надгробки зі стел та брил дикого каменю на цій ділянці не зафіксовані. Городище ж на згаданій схемі розташоване північніше цвинтаря, на північний захід від урочища Церковище. І дійсно, за 350 м у вказаному напрямку фіксується схоже підвищення тераси, але ні на поверхні, ні під час зондування археологічні матеріали тут не виявлені.

³ Місцезнаходження отримало назву Селище 16 [Кармазіна та ін., 2024].

⁴ У науковому звіті ця інформація відсутня. У польовому щоденнику 1962 р., виписками з якого ми мали нагоду користуватися завдяки Андрію Томашевському, дослідниця коротко зазначила: «В Шершнях городища не знають».

⁵ Принагідно дякуємо Тетяні Грищенко, завідувачці Шершнівської бібліотеки, яка люб'язно надала нам можливість ознайомитися із краєзнавчою літературою і всіляко сприяла роботі експедиційного загону.

Отже, розвідками 2024 р. наявність в околицях хутора Селище давнього укріпленого пункту також не підтверджена.

2. Археологічні пам'ятки мікрорегіону. Загалом, під час досліджень 2024 р. у мікрорегіоні колишнього хутора Селище (рис. 1) виявлені та обстежені сім різночасових археологічних пам'яток (рис. 3). Ці об'єкти, у поєднанні з відомою стоянкою Рихта, дають змогу окреслити певний «археологічний ландшафт» вказаної місцевості. Водночас вони є своєрідним фоном для подальшого детального представлення кожної пам'ятки. Саме тому вважаємо за потрібне подати їх короткий опис.

Селище 1, стоянка-майстерня. Розташована на лівому березі р. Рихта навпроти колишнього хутора Селище. Займає західну частину дюноподібного підвищення першої надзапальної тераси лівого берегу р. Рихта, яке місцеві мешканці називають Церковищем. Грядоподібне підвищення орієнтоване вздовж річища з південного заходу на північний схід, 250 м завдовжки та 130–170 м завширшки, підіймається над рівнем річки на 6–7 м. Зі сходу, півночі та заходу підвищення обмежується обводненими заболоченими улоговинами. Західною улоговиною протікає безіменний струмок. Західний край гряди плавно понижується, його перерізає лісова дорога. Ще одна дорога проходить посеред підвищення із заходу на схід (рис. 3, 1). Ще 2011 р. все підвищення займав старий дубовий ліс із домішкою хвойних. Нині західна частина зайнята молодою сосною, висадженою 7–8 років тому після вирубки лісу на ділянці, поміж якої піднялися берези та чагарники. Поверхня ґрунту переважно задернована, вкрита високою луговою травою.

За 10–12 м на схід від дороги, що веде до дамби через Рихту, у верхній частині оберненого до річища схилу розташований насип братської могили, імовірно часів Другої світової війни, на якому встановлений надгробок – прямокутний дерев'яний стовп-обеліск, який зверху увінчує невеликий металевий хрест. Схил тераси між дорогою та захороненням пошкоджений вибіркою ґрунту⁶.

Під час розвідок 2011 р. археологічні матеріали на поверхні підвищення не фіксувалися. Натомість, у зачистках стінок кількох смітєвих ям виявлені поодинокі невиразні крем'яні відщепи, тоді датовані мезолітичним часом [Павленко та ін., 2012, с. 225; Томашевский, Павленко, 2014, с. 508].

У 2024 р. артефакти з кременю зафіксовані в рекультиваційних борознах та оголеннях ґрунту на площі лісової вирубки в південно-західній частині підвищення, на ділянці розміром 100×65 м (орієнтовно 0,52 га). Тут же, за 20 м на північний схід від братської могили, на місці концентрації кількох знахідок закладений шурф № 1, розміром 1×1 м. Згодом, на схід від нього прокопаний шурф № 2, площею 4 м². У підсумку сформована колекція крем'яних артефактів, що нараховувала понад 1 500 одиниць. Методика робіт, стратиграфічні та планіграфічні спостереження, аналіз крем'яного комплексу пам'ятки, міркування щодо її культурно-хронологічної належності викладені нижче.

Ще один шурф закладений у східній частині грядоподібного підвищення, за 245 м на північний схід від попередніх. Шурфуванням археологічні артефакти на цій ділянці не зафіксовані. Загалом зазначимо, що, окрім розвіданої площі поширення культурних решток, перспективними для пошуку нових скупчень є південний та північно-західний схили підвищення в урочищі Церковище, обернені до Рихти та безіменного струмка відповідно.

Селище 2, багатощарова пам'ятка. Займає ділянку надзапальної тераси правого берега р. Рихта на північно-східній околиці хутора Селище (рис. 3, 2). Вперше виявлена й обстежена під час робіт Східно-Волинської експедиції у 2011 р. [Павленко та ін., 2012, с. 225;

⁶ Об'єкт отримав № 14 і назву Селище 1в [Кармазіна та ін., 2024]. У 2011 р. ці пошкодження не фіксувалися. Могила була огорожена дерев'яним парканом. Нині його рештки скинуті в яму, на краю якої фактично знаходиться й сам могильний насип. Правдоподібно, що ґрунт зі схилу брали для підсіпки земляної дамби через Рихту, яку часто розмиває весняними повеннями. У свіжих промійнах дамби знайдено поодинокі крем'яні відщепи та кілька уламків моренного походження.

Томашевский, Павленко, 2014, с. 508]. На площі закинутих присадибних городів, розміром орієнтовно 75×65 м (0,4 га), в оголеннях ґрунту знайдені крем'яні артефакти, попередньо датовані мезолітичним часом, та вінця і стінки гончарного посуду, зокрема і вкриті поливою, доби раннього модерну та нового часу (XVII–XIX ст.). Ретельне шурфування не проводилося, зондажами непорушені культурні горизонти не зафіксовані.

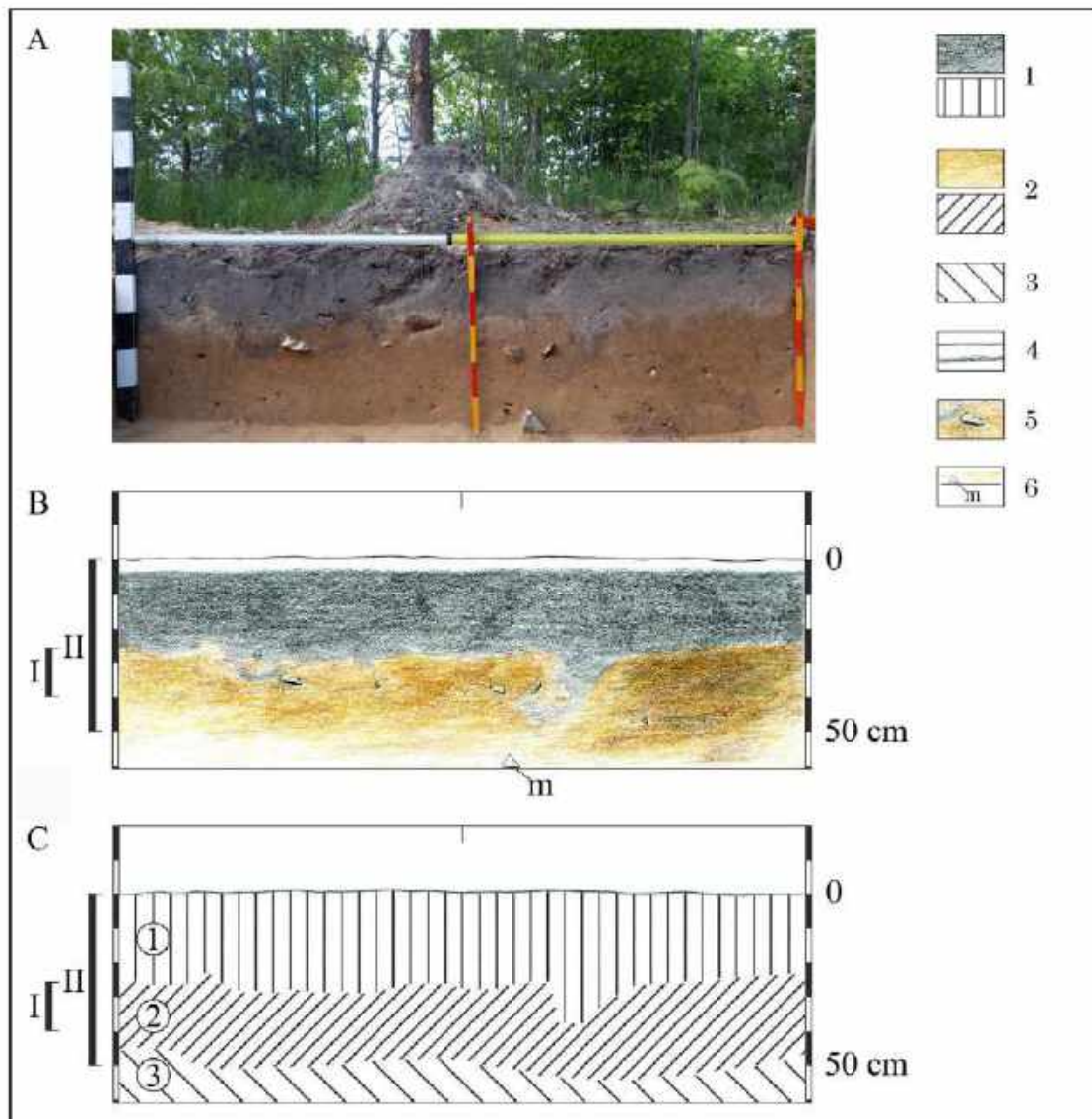

Рис. 4. Селище 1, дослідження 2024 р., шурф №2. Стратиграфічний розріз північної стінки (ширина 2 м): А – фото, В – кольорова прорисовка, С – графічне зображення орієнтовного розмежування окремих горизонтів; I – межі концентрації найбільших кременевих артефактів; II – межі поширення виробів із кременю. Умовні позначення: 1 – гумусований супісок, 2 – бурий супісок, 3 – світло-коричневий супісок із покладами морени, 4 – дерновий шар, 5 – вироби з кременю, що маркують культурний шар, 6 – уламок кременю льодовикового походження

Fig. 4. Selyshche 1, exploration 2024, pit No.2. Stratigraphic section of the northern wall (width 2 m): A – photo, B – color drawing, C – graphic representation of the approximate demarcation of different horizons; I – limits of concentration of the largest flint artifacts; II – limits of distribution of flint products. Symbols: 1 – humus sandy loam, 2 – brown sandy loam, 3 – light brown sandy loam with moraine deposits, 4 – sod layer, 5 – flint products marking the cultural layer, 6 – fragment of flint of glacial origin

Селище 3, стоянка-майстерня. Займає схил надзаплавної тераси лівого берега р. Рихта, за 90 м на північний захід від пам'ятки Селище 1. Тераса полого підвищується над рівнем води на 1,5–2 м, зі сходу обмежена улоговиною зі струмком, із заходу – насипом дороги до зруйнованої греблі (рис. 3, 3). Артефакти фіксуються в південно-східній частині ділянки, смугою завширшки 15 м уздовж правого берега струмка на довжину до 55 м углиб плато та такою ж смугою завдовжки 45 м уздовж берега Рихти (площа становить орієнтовно 0,15 га). Шурфування не проводилося. Із поверхневих зборів походить серія артефактів, аналогічних здобутим під час дослідження пам'ятки Селище 1 (доба фінального палеоліту).

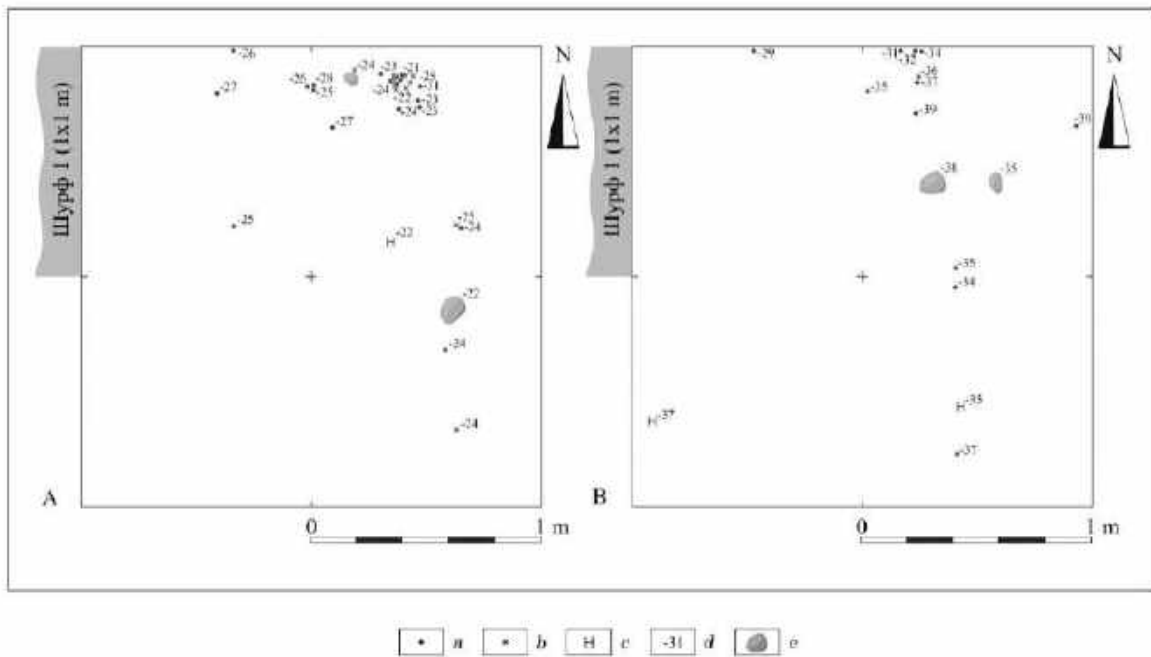

Рис. 5. Селище 1, дослідження 2024 р., шурф № 2. Плани зачисток: А – № 1 (по рівню -21–28 см), В – № 2 (по рівню -29–39 см). Умовні позначення: *a* – відщеп або луска, *b* – платівка, *c* – нуклеус, *d* – глибина від рівня денної поверхні, *e* – моренна галька

Fig. 5. Selyshche 1, exploration 2024, pit No. 2. Plans: A – No. 1 (at the level of -21–28 cm), A – No. 2 (at the level of -29–39 cm). Symbols: *a* – flake or scale, *b* – bladelet, *c* – cores, *d* – depth from the day surface level, *e* – moraine pebble

Селище 4, стоянка-майстерня. Знаходиться за 70 м на північний захід від попереднього пункту. Займає ділянку надзаплавної тераси лівого берега р. Рихта, яку з північного заходу перерізає пониження, що підтоплюється у весняно-осінній період, із північного сходу вимежує улоговина, а з південного сходу – насип до колишньої греблі (рис. 3, 4). У центрі майданчика закладений шурф площею 4 м², доведений до глибини 0,9 м (контрольно прокопаний під північною стінкою до рівня -1,2 м). Крем'яні артефакти містилися відразу під дерновим шаром і траплялися до позначки 0,9 м. Але найбільша їх концентрація зафіксована на глибині 0,2–0,6 м у прошарку світло-сірого піску. Як наслідок, сформована представницька колекція артефактів, що нараховує понад 2 000 одиниць, більшість із яких є відходами виробництва та заготовками. На користь наявності поруч житлової зони свідчить великий відсоток кременю, пошкодженого вогнем. Наразі крем'яний комплекс обробляється, але попередньо можна припускати два етапи заселення пам'ятки – у фінальнопалеолітичний час (поодинокі артефакти) та за доби мезоліту (переважна кількість знахідок). Пам'ятка потребує проведення стаціонарних досліджень.

Селище 5, місцезнаходження. Займає високу терасу правого берега р. Рихта, що підіймається над рівнем води до 4–5 м, за 160 м на захід від північно-західної околиці хутора Селище (рис. 3, 5). На ділянці лісової вирубки розміром 190×45 м (0,86 га), орієнтованій уздовж річища, фіксуються численні фрагменти моренного кременю, серед яких знайдені нуклеус та кілька відщепів, попередньо датованих у межах фінального палеоліту – мезоліту. Знахідки розпорошені на чималій площі й не утворюють концентрацій.

Селище 6, багатошарова пам'ятка. Розташована за 380 м на південний схід від братської могили в урочищі Церковище. Займає невисоке, до 1–1,5 м, дюноподібне підвищення надзаплавної тераси лівого берега р. Рихта. Із заходу, півночі та сходу підвищення обмежене неглибокими обводненими западинами. У такий спосіб утворюється своєрідний острів, розміром 45×30 м (0,01 га), орієнтований довгою віссю в меридіональному напрямку (рис. 3, 6). На цій площі знайдені вироби з кременю, попередньо датовані мезо-неолітичним часом, кілька фрагментів стінок ліпного посуду доби бронзи – раннього залізного віку, вінець та стінок гончарних горщиків давньоруського часу (XII–XIII ст.) та ранньомодерної доби (XVI–XVII ст.). Поодинокі крем'яні відщепи траплялися й на схід та захід від підвищення. У шурфі на глибині 0,2–0,3 м зафіксований однорідний темно-коричневий супіщаний горизонт, у якому концентрувалися фрагменти ліпної кераміки та крем'яні відщепи.

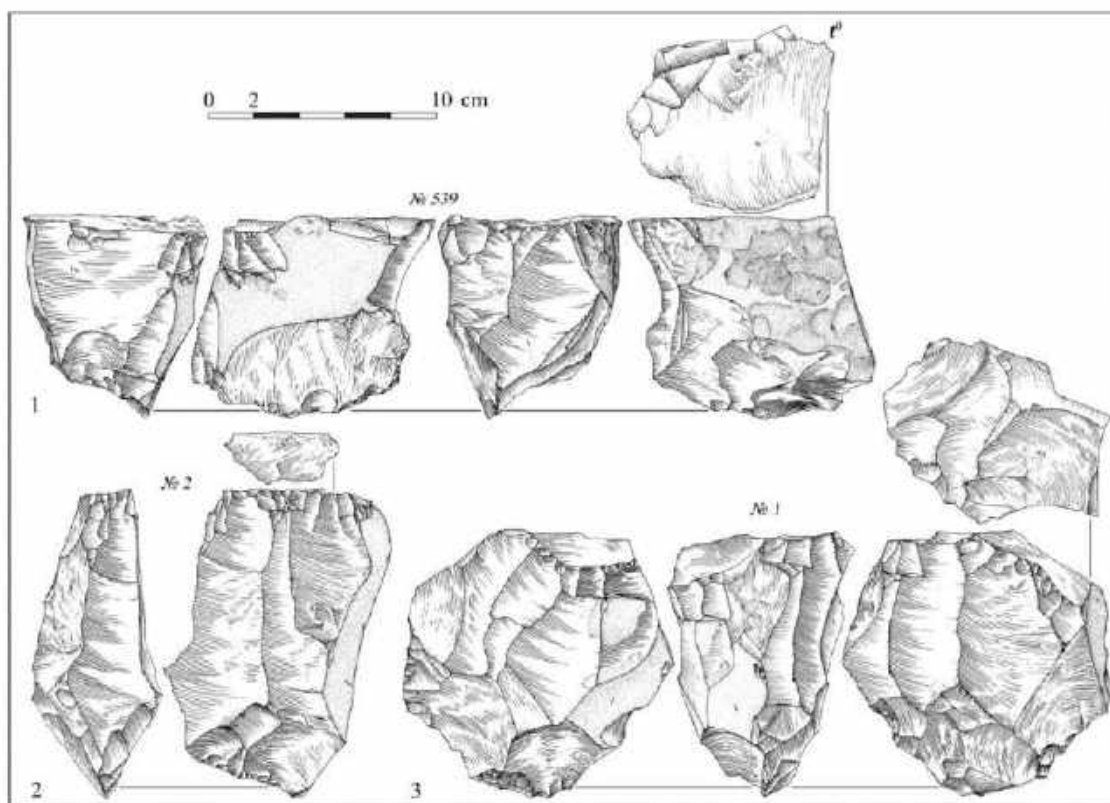

Рис. 6. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р. Нуклеуси

Fig. 6. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024. Cores

Селище 7, буди – об'єкти лісохімічного промислу. Комплекс із чотирьох споруд доби Середньовіччя займає рівнинну ділянку тераси лівого берега р. Рихта, розташовану орієнтовно за 480–500 м на північний захід від переїзду через річку в урочищі Церковище (рис. 3, 7). Споруда 1 має зовнішній діаметр 16–18 м, діаметр внутрішньої ями-западини 10 м та вали 1,5–1,8 м заввишки. Споруда 2 практично аналогічна за діаметрами, але меншої висоти (вали

знівельовані, від 0,5 до 0,9 м заввишки). Споруди 3 та 4 менші за розмірами, зовнішнім діаметром від 10 до 12 м, внутрішнім – 8 м, висота валів від 0,5 до 1 м. Відстань між об'єктами – 20 м (окрім споруд 3 та 4, що розташовані поряд), устя споруд спрямовані в різні боки. Споруда 1 гарної збереженості. Натомість споруди 2–4 аморфної форми, а їхні насипи нівельовані та пошкоджені як кореневищами дерев, так і внаслідок антропогенної діяльності.

3. Пам'ятка Селище 1. **Методика досліджень.** Упродовж квітня–травня 2024 р. пам'ятку обстежували двічі. Уперше, за участі Артема Борисова та Сергія Павленка, закладеним шурфом (№ 1) розміром 1×1 м із орієнтацією за сторонами світу, вдалося безпосередньо зафіксувати скупчення в межах задернованої ділянки з густим підліском. Шурф прокопувався горизонтами завтовшки 0,2 м до глибини 0,6 м від сучасної денної поверхні. Загалом знайдені 73 кременеві артефакти, поміж яких 6 нуклеусів (рис. 6, 2–3; 7, 1–2, 4–6). Уже після прокопування шурфу, за більш скрупульозного огляду поверхні пам'ятки, знайдені ще 15 кременевих виробів у підйомному матеріалі. Одержане зібрання з 88 кременів вказало на високу насиченість ділянки знахідками, а розміщення артефактів нижче рівня антропогенного втручання (від 0,2–0,25 м) свідчило про наявність збереженого культурного шару.

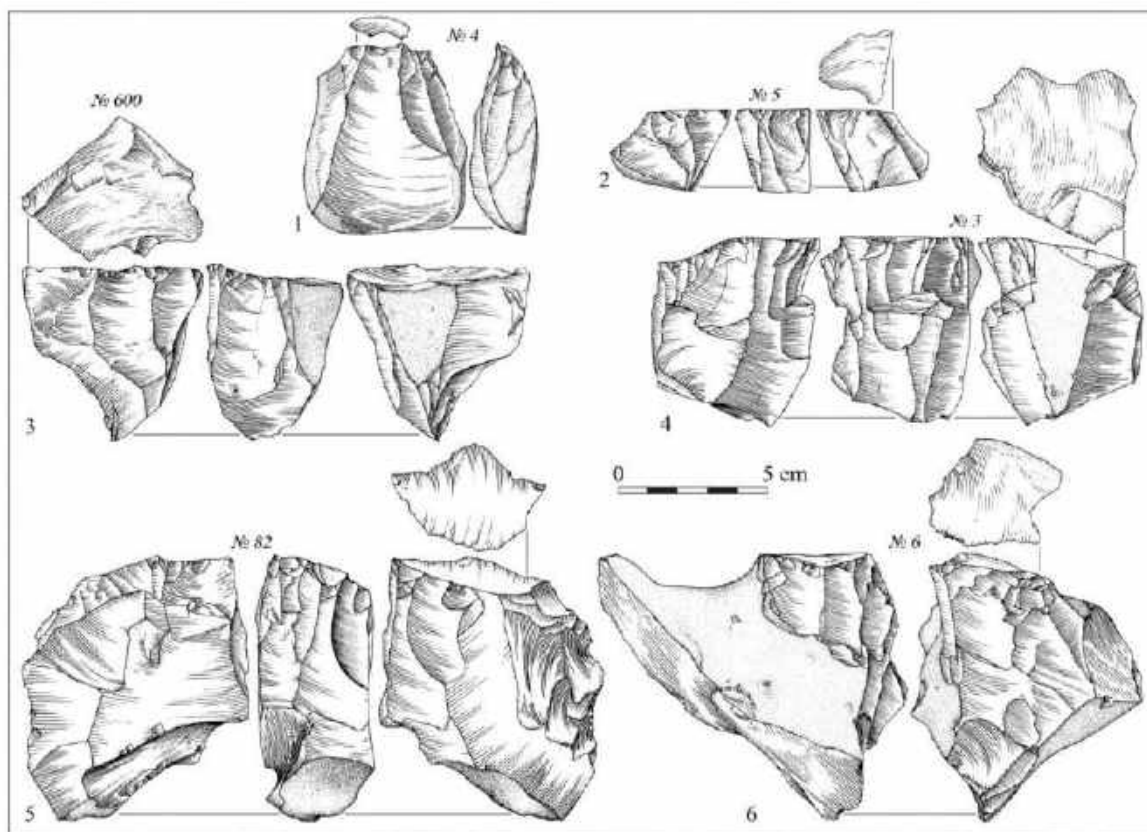

Рис. 7. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р. Нуклеуси
Fig. 7. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024. Cores

Під час первинної камеральної обробки вдалося визначити, що здобутий комплекс може відповідати широкому спектру кременевих індустрій у межах пізнього – фінального палеоліту. Зокрема, серія нуклеусів (рис. 7, 1–2, 4) мала виразні риси, що простежувалися і на виявлених 2021 р. експедицією під керівництвом Леоніда Залізняка епігравецьких комплексах Словечансько-Овруцького кряжу [Залізняк та ін., 2023, с.121]. Водночас, на противагу згаданим, нововиявлена пам'ятка мала чіткі ознаки збереженого культурного шару, що

визначало її наукову цінність на рівні з пунктом Шоломки 1, який розкопав Дмитро Нужний [Нужний, 2000; 2015].

Виявлені поодинокі знаряддя, зокрема кінцева скребачка (рис. 14, 3), дали змогу зробити припущення про наявність у межах пам'ятки знахідок, що відповідають стаціонарному поселенню. Також комплекс характеризувався наявністю великої кількості артефактів, що зазнали впливу високих температур. Це водночас підштовхувало до здогаду про імовірність збереженості на площі пам'ятки давніх вогнищ.

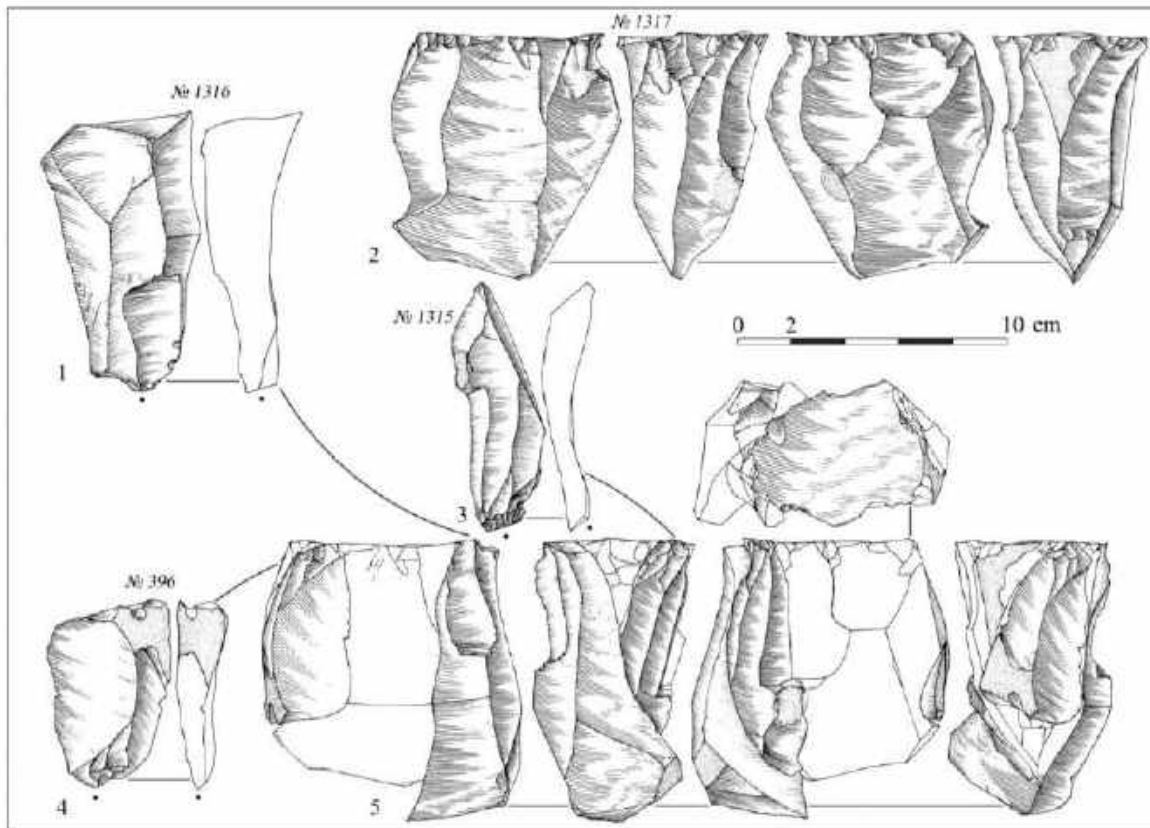

Рис. 8. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р. Складень 1

Fig. 8. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024. Block (Composition) 1

Здобуті під час першого обстеження результати вказали на потребу додаткового дослідження, щоб одержати вагоміші свідчення для визначення чіткої культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки та встановлення її типу (майстерня чи стоянка-майстерня). Таке обстеження проведене через місяць після попереднього і здійснене в межах другого етапу розвідок території Селищанської ділянки титанових руд. У роботах на пам'ятці та мікрорегіоні взяли участь Андрій Сорокун, який долучився ще на стадії планування повторного огляду, та Сергій Грузд.

Для додаткового обстеження пам'ятки виділено повний робочий день, що й обумовило обсяги та методику досліджень. Так, до закладеного раніше шурфу № 1, впритул до його східної стінки, розмічений шурф № 2 розміром 2×2 м (рис. 5). Весь рушений ґрунт просіювався на ситі з розміром вічок 0,5 см. Нарізно фіксувався кожен горизонт (0–0,05, 0,05–0,2, 0,2–0,4 та 0,4–0,6 м відповідно), який так само ретельно прокопувався лопатами та пробирався кельмами. Задля визначення умов залягання непошкодженого культурного шару проведено кілька зачисток із відповідною фіксацією на світлинах та плані (рис. 5). Вологий супісок досить швидко пересихав та осипався, що перешкоджало полишенню на останцях дрібних знахідок.

Тому на загальних планах позначені найбільші кременеві вироби та морені гальки з культурного шару.

Уже з глибини 0,2–0,25 м помітили, що велика кількість виробів розміщується у вертикальному стані. Така специфіка розташування знахідок є свідченням їх переміщення землерийними тваринами та щільною кореневою системою багатовікових лісових масивів. Попри це, масивні вироби здебільшого розміщувалися горизонтально та в досить вузькому діапазоні глибин (0,22–0,39 м від сучасної денної поверхні), що, напевно, і відповідає основній потужності культурного шару пам'ятки в межах дослідженої ділянки.

Просіювання всього прокопаного ґрунту, навіть нижнього шару, дало змогу встановити межі розпорошення знахідок за вертикаллю: артефакти фіксуються до глибини 0,5 м від сучасної денної поверхні, із найбільшою концентрацією до позначки -0,4 м. Оскільки вологий пісок у поєднанні з дрібними рештками коріння утворював велику кількість дрібних грудок, що могли також містити артефакти, одержана маса окремо відбиралася для промивання на ситі з вічками 0,2 см.

За допомогою застосованої методики з площі 4 м² одержали 1 523 кременевих артефакти (у середньому 380 на 1 м²). Варто зазначити, що кількість виробів, дрібніших за 2 см, сягнула майже 51 % всієї вибірки, попри те, що загальна чисельність виявлених артефактів є на $\frac{3}{4}$ більшою від показника в разі пересічного прокопування лопатами.

Окрім формування представницької вибірки знахідок, основним результатом ретельного просіювання все ж потрібно вважати виявлення серії знарядь мисливського спорядження, яка представлена однією масивною трапецією (рис. 16, 1) та трьома уламками черешкових вістер (рис. 16, 2–4). Важливо зазначити, що згадані вироби виявлені вже під час перебирання в камеральних умовах просіяних та промитих знахідок.

Поряд із дрібними кременевими артефактами, під час промивання фіксувалася велика кількість фрагментів деревного вугілля розміром 0,5–1 см. Водночас переважна їх концентрація зафіксована у верхньому горизонті – 0–0,25 м від денної поверхні. Специфіка розміщення та чималі розміри вугликів вказують, на нашу думку, на їх пізне походження: напевно, вугілля є свідченням практики спалювання гілля під час заготівлі лісу. Водночас велика кількість пізнього вугілля та поширення його вертикально не сприяє відбору вірогідних зразків із давнього культурного шару.

Стратиграфія нашарувань. У межах одержаного в шурфі № 2 розрізу завглибшки до 0,6 м від сучасної денної поверхні вдалося зафіксувати три основні стратиграфічні горизонти (рис. 4):

1. Шар гумусованого темно-сірого супіску потужністю 0,22–0,25 м, насичений фрагментами деревного вугілля та переміщеними кременевими артефактами (рис. 4, 1). Верх горизонту задернований до позначки 0,03–0,05 м. У певних сегментах у нижній частині помітні заглиблення до 0,35 м, що, імовірно, сформувалися під час заготівлі лісу (рекультиваційні траншеї, корчування тощо) або ж сукупно з можливою давньою оранкою. Унаслідок антропогенного впливу певна, доволі значна, кількість кременевих артефактів із підстиляючого горизонту перемістилася до цього шару. З верстви відібрано 465 виробів (30 % від загальної кількості).

2. Шар бурого супіску потужністю в межах 0,2–0,25 м із позначками 0,22–0,4 м (місцями до 0,5) від денної поверхні (рис. 4, 2). Із цього горизонту походить найбільша кількість знахідок, що становить 801 одиницю, або 53 %. Кременеві вироби вирізняються більшими розмірами, порівнюючи з горішнім шаром, а їх основна концентрація фіксувалася в інтервалі 0,25–0,4 м від денної поверхні. Межа з третім горизонтом не простежувалася всюди, що зумовлено високою концентрацією слідів від коріння дерев.

3. Нижче, орієнтовно з позначки 0,4 м від денної поверхні, залягав прошарок світло-коричневого супіску (рис. 4, 3), що поступово світлішав до низу. У горизонті знайдені лише 257 кременів, що сукупно становить приблизно 17 % від загальної кількості. Більшість

артефактів походила з верхньої верстви в межах 0,4–0,45 м від денної поверхні. Із глибини 0,5 м фіксувалася велика кількість мореної гальки різноманітних кристалічних порід та поодиноких кременів із найбільшими розмірами в межах 10–15 см.

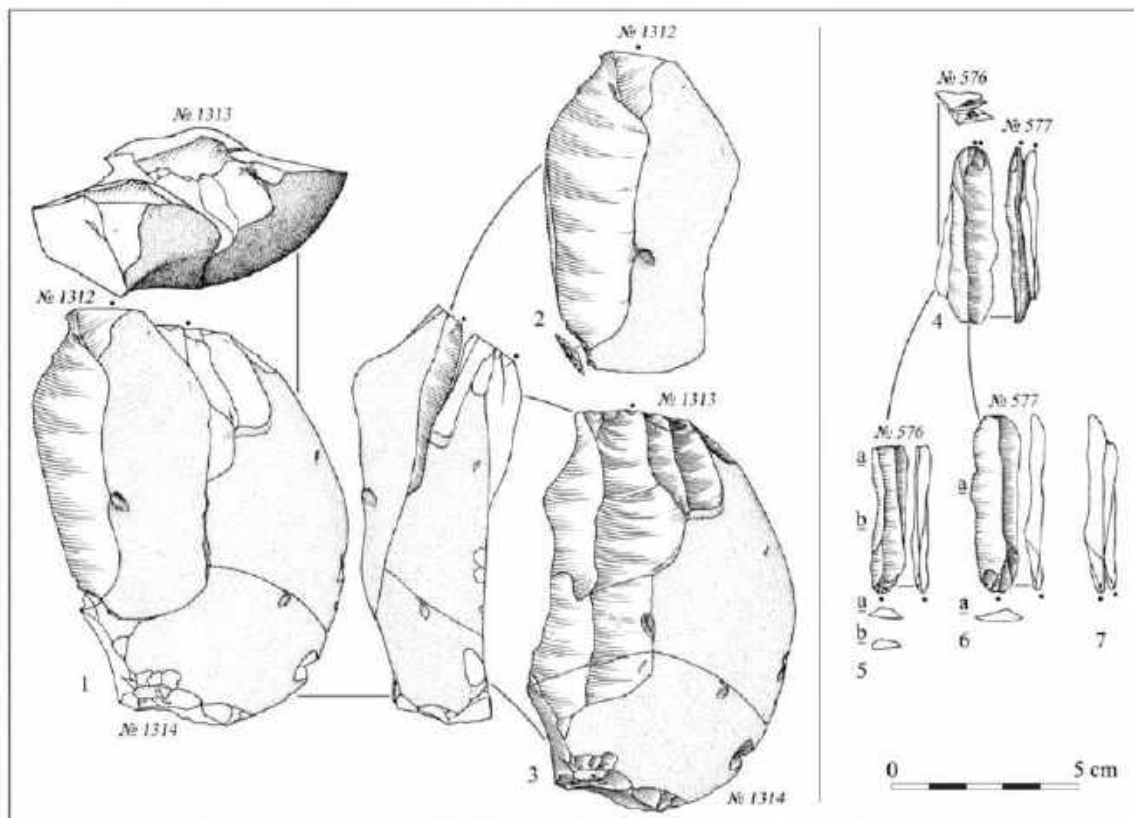

Рис. 9. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р.: 1–3 – складень 2, 4–7 – складень 3
 Fig. 9. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024: 1–3 – block (composition) 2, 4–7 – block (composition) 3

Описаний стратиграфічний розріз є досить типовим для борових терас Полісся, а розміщення кременів у бурому підґрунті неодноразово фіксувалося на низці фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток, зокрема Березно 6, 14, 15, Рудий Острів, Бородянка ЗВ, Корма 1 та Пісочний Рів [Zaliznyak, 2020, p. 37, fig. 12, I–III].

Саме із центральної частини шару бурого супіску походить найбільше артефактів, а загальний обсяг знахідок із непошкоджених антропогенним впливом нашарувань становить 70 % зібрання.

Така специфіка розміщення культурних решток на ділянці досліджень визначає перспективність подальших спроб фіксації як розрізаних скупчень, так і вірогідних об'єктів.

Планіграфічні спостереження. У процесі дослідження шурфу № 2 здійснені три горизонтальні зачистки всієї площі в його межах. Із них дві зачистки відповідали горизонту з найбільшою насиченістю артефактами, на рівні -0,21–0,28 м та -0,29–0,39 м (рис. 5), а третя здійснена по нижньому рівню – матеріку (на глибині -0,57–0,61 м).

Зачистками культурного шару вдалося виявити місце найбільшої концентрації кременевих виробів, окремі з яких збираються в складні. Скупчення артефактів діаметром орієнтовно 0,5 м фіксувалося в північно-східній частині шурфу, ближче до перетину квадратів північної стінки. Одержані матеріали, у поєднанні з серією морених каменів, що могли використовуватись як відбійники, є прямим свідченням наявності тут виробничої ділянки.

Потужність скупчення становить понад 15 см із позначками від 0,21 до 0,39 м від сучасної денної поверхні. З-поміж виразних знахідок потрібно виокремити масивний авіаж (рис. 11, 8). Поряд, у межах того ж квадрату, зафіксовані нуклеус (рис. 6, 1) та великий відщеп (рис. 8, 1), який пізніше утворив складень із нуклеусом (рис. 8, 2), виявленим у наступній зачистці з різницею глибин 10 см (-25 та -35 см відповідно).

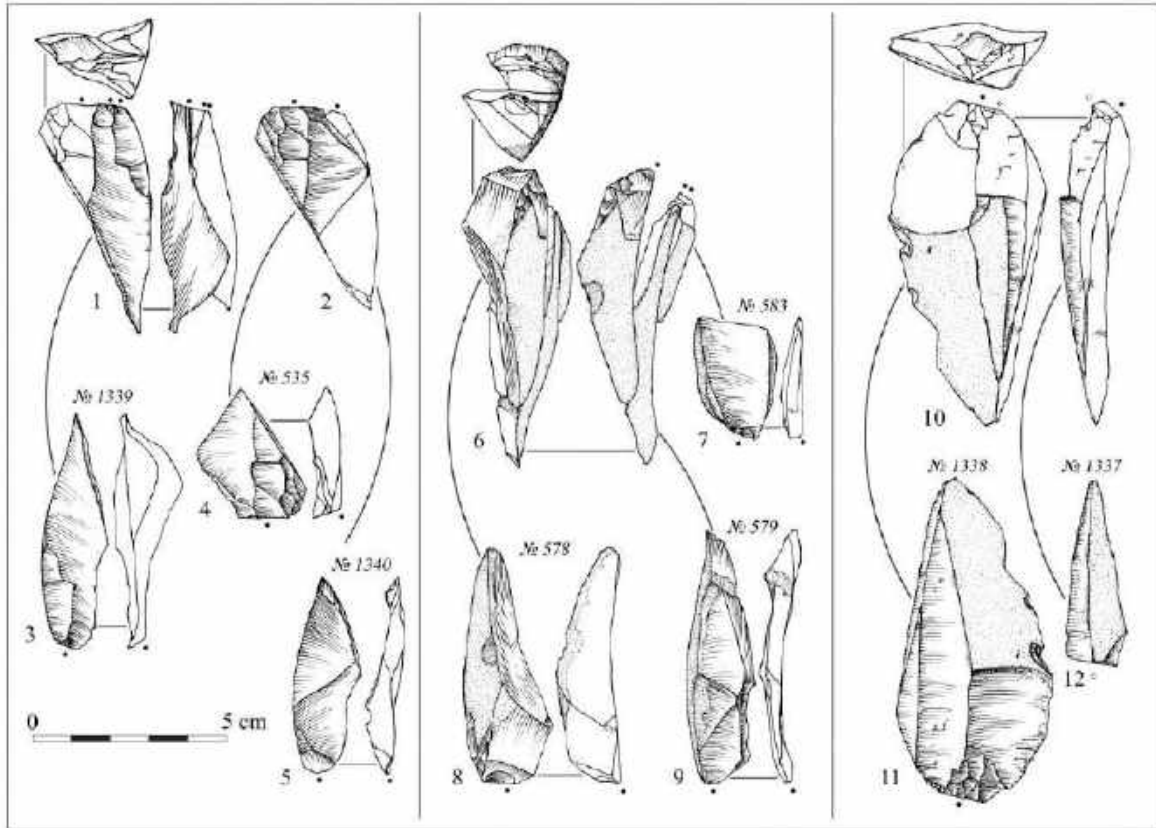

Рис. 10. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р.: 1–5 – складень 4, 6–9 – складень 5, 10–12 – складень 6

Fig. 10. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024: 1–5 – block (composition) 4, 6–9 – block (composition) 5, 10–12 – block (composition) 6

Як зазначалося вище, вологий ґрунт, що швидко пересихав, не дозволяв лишати на останцях дрібні знахідки. Попри це, фіксація нуклеусів, великих уламків, відщепів та платівок дала змогу зафіксувати максимальну концентрацію артефактів як у плані, так і в стратиграфічному перерізі.

Додатково варто зауважити, що виявлені в процесі зачистки чотири моренні гальки різних розмірів, вірогідно, принесені до майстерні саме давніми мешканцями. На користь цього припущення вказують відсутність дрібної морени в бурому шарі та залягання її у великій кількості значно нижче, у третьому горизонті, починаючи з глибини -0,5 м від денної поверхні.

Сировина. Основним різновидом зафіксованої на дослідженій ділянці пам'ятки сировини є місцевий житомирський кремій темно-сірого кольору, що містить різні за розміром та конфігурацією коричневі плями. Ці залізисті окиси могли також формуватися вже після розщеплення жовен. Яскравим свідченням такого процесу є один складень сколів із нуклеусом (рис. 8), на якому чітко простежуються відмінності кольорового забарвлення на деяких виробках, незалежно від первинної структури конкреції. Мита кірка жовен здебільшого

сірого кольору, часто має аморфні заглибини. За якістю кремінь досить посередній. Зважаючи на присутність у комплексі виробів, які містять сліди природних вивітрених сколів, ймовірно, сировина походила з відкритих покладів, розміщених уздовж річища та понад берегами р. Рихта. Додатковим свідченням останнього є чимала кількість сколів та уламків, на яких простежуються тріщини, сформовані внаслідок тривалого перебування сировини на поверхні.

Частина артефактів має легку блакитну патину, що здебільшого розташована зонально, на невеликій площі знахідок.

Поміж 1 611 одиниць зафіксованих кременевих виробів лише два значно вирізняються за якістю – ретушований відщеп насиченого темного кольору (рис. 15, 8) та платівка сірого кольору, сировина якої візуально схожа на волинські поклади. Встановити, чи проводилося розщеплення двох розглянутих артефактів безпосередньо в межах пам'ятки, наразі неможливо.

Зважаючи на найбільші сколи, уламки та нуклеуси, до майстерні давні мешканці приносили відібрані конкреції та їх уламки з розміром у межах 15–20 см та вагою 1,5–2 кг. Велика кількість масивних первинних відщепів вказує на оформлення пренуклеусів безпосередньо в межах виробничої ділянки.

Наразі долина р. Рихта є доволі заболоченою, її річище перегороджене чисельними гатками бобрів, що спричиняє підвищення рівня водяного плеса та локальне підтоплення заплавної ділянок. Берегові тераси зайняті лісом із густим, нерідко непрохідним, підліском (який можна охарактеризувати як «хаші»). Такі обставини ускладнюють пошук найближчих місць покладів сировини. Проте, зважаючи на неабияку концентрацію виробничих пам'яток в околицях хутора Селище (Селище 1–4), можливо припустити, що давні мешканці виявляли кремінь безпосередньо поруч із майстернями, на відстані до 1 км. З огляду на це, варто звернути увагу на місцезнаходження Селище 5, виявлене під час розвідок 2024 р. на правому березі р. Рихта, за 160 м на захід від колишнього хутора та за 400 м (відстань напряму) на південний захід від пам'ятки Селище 1 (рис. 3, 1, 5). Тут, на великій площі (орієнтовно 0,86 га), фіксуються численні фрагменти мореного кременю сірого кольору, часто з блакитною патиною, поміж яких знайдені нуклеус та кілька відщепів, попередньо датованих у межах фінального палеоліту – мезоліту.

Термічне пошкодження артефактів. Ще під час прокопки шурфу № 1 було помічено, що деякі артефакти мали сліди перебування у вогні. За результатами камеральної обробки виявилось, що із 73 знайдених у цьому шурфі кременевих виробів 12 (16,43 %) мають сліди термічного впливу – характерні вищербини або ж зміни кольору, визначені вмістом заліза. Ця обставина підштовхнула до припущення, що в межах пам'ятки можуть знаходитися стаціонарні вогнища давніх мешканців. Проте зберігалася вірогідність пізнішого впливу (випадкових лісових пожеж, умисного випалювання ділянок у межах різних видів господарської діяльності людини тощо).

Під час проведення додаткового дослідження і прокопки шурфу № 2 здійснена ретельніша фіксація артефактів, зокрема їх вертикального розташування. Виявилось, що із 1 523 кременевих виробів термічного пошкодження зазнали 403 одиниці (26,46 %). Щоб виключити імовірність пізнього впливу, зокрема під час випалювання лісу (свідченнями чого могла бути насиченість першого горизонту по рівні 0–0,25 м від денної поверхні рештками деревного вугілля), проведено статистичне визначення відсотка перепалених артефактів окремо за стратиграфічними прошарками з кроком 0,2 м кожен. З'ясовано, що загальна кількість перепаленого кременю становить 23–33 %. За рівнями такі артефакти розподіляються так: 0–0,2 м – 33,76 %, 0,2–0,4 м – 23,52 %, 0,4–0,6 м – 27,23 %.

З огляду на проведений аналіз, можна твердити про наявність прямого свідчення функціонування вогнищ у межах культурного шару під час побутування пам'ятки, адже не спостерігається значного відхилення в розподілі перепалених артефактів, яке б тяжіло до верхнього горизонту. Окрім цього, привертає увагу досить високий показник термічного впливу, який перевищує ¼ від загального зібрання.

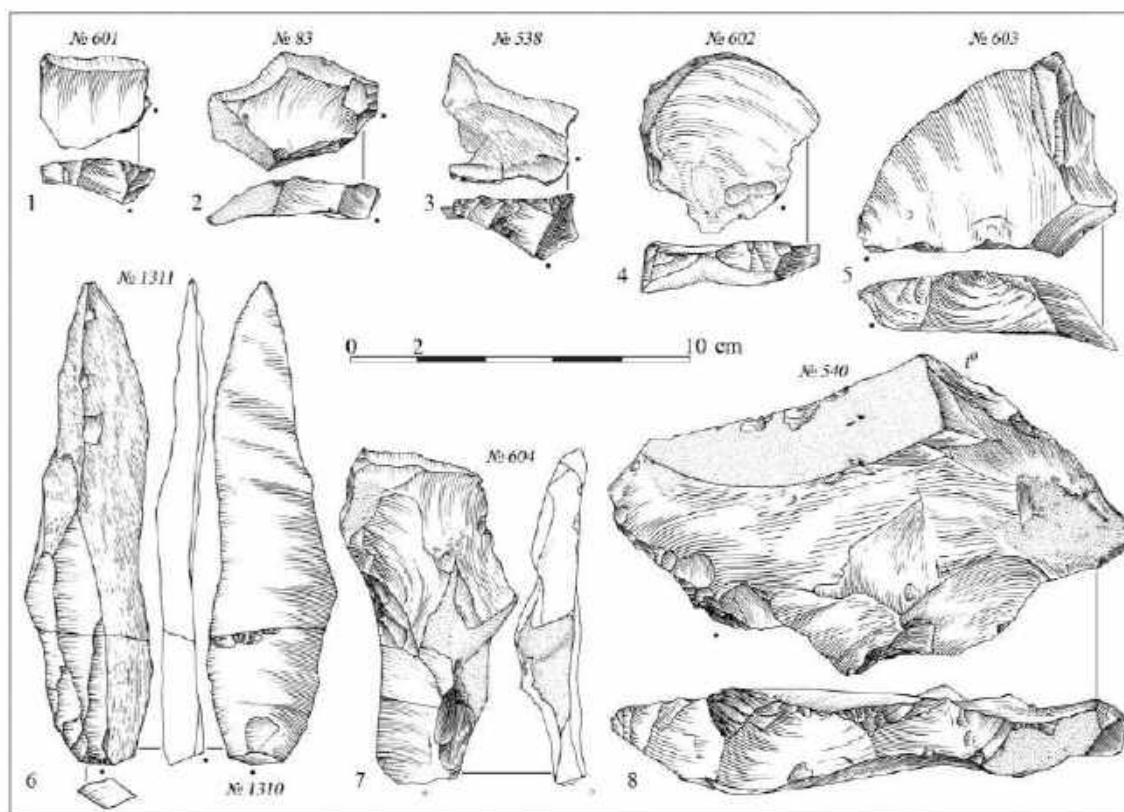

Рис. 11. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р.: 1–5, 7–8 – технологічні сколи, 6 – складень 7
 Fig. 11. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024: 1–5, 7–8 – technological flakes, 6 – block (composition) 7

Варто також додати, що сліди термічного впливу фіксуються не лише на дрібних та середніх за розміром виробах, а також і на одному з масивних нуклеусів (рис. 6, 1)⁷.

Нуклеуси. Техніку первинного розщеплення характеризують 10 нуклеусів, що походять із 5 м² дослідженої площі (рис. 6; 7; 8, 2), 6 із яких виявлені в межах шурфу № 1. Більшість (7 одиниць) є одноплощадковими односторонніми (рис. 6, 1; 7, 1–6), решта 3 – двосторонні (рис. 6, 1, 3; 8, 2), з них 1 – двоплощадковий (рис. 6, 1).

Два зразки можна зарахувати до сплюснених (рис. 6, 2; 7, 1), один із яких має чималий розмір – 136×98×60 мм та клиновидний профіль, який сформований серією зустрічних сколів для вирівнювання робочої площини та зняття сформованих у процесі розщеплення заломів. Цей нуклеус має найбільшу з-поміж інших ширину повздовжнього сколу (імовірно платівки), що сягає 59 мм (рис. 6, 2). Менший за розміром сплюснений нуклеус (66×55×64 мм) також має досить широкий негатив від повздовжнього пірнаючого сколу, ширина якого становить 51 мм (рис. 7, 1). Площадки цих двох нуклеусів пласкі, в одному випадку простежується застосування редукції (рис. 6, 2).

Інші два вироби за морфологією можна визначити як торцеві (рис. 7, 2, 5). Один із них має найменший серед вибірки розмір (27×25×40 мм), що є наслідком максимальної утилізації (рис. 7, 2). Інший, набагато більший за розміром (83×41×78 мм), із протилежного від робочої

⁷ Поміж графічно відтворених зображень артефактів вироби, що мають помітні сліди пошкодження, у правому верхньому куті відмічені позначкою «t⁰».

площини боку містить виразне ребро, сформоване низкою односторонніх сколів (рис. 7, 5). В обох випадках наявні сліди редукції карнизу.

Одиничними екземплярами представлені пірамідальний (рис. 7, 3) та підциліндричний (рис. 7, 4) зразки із розмірами 61×62×48 та 65×55×64 мм відповідно. Сліди редукції карнизу простежуються лише в першого (рис. 7, 3). Другий натомість містить серію заломів, що визначили завершення процесу розщеплення (рис. 7, 4).

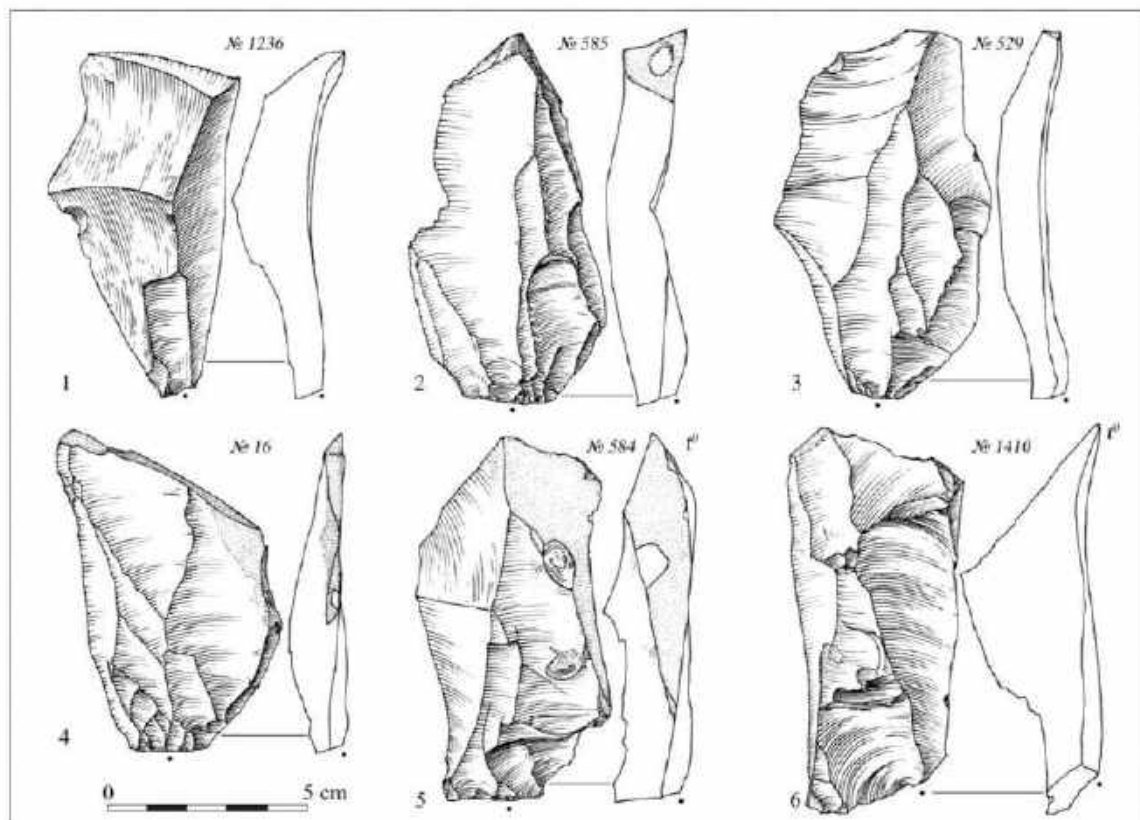

Рис. 12. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р. Повздовжні сколи з робочих площин нуклеусів

Fig. 12. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024. Longitudinal flakes from the working platform of the cores

До аморфних належить один нуклеус розміром 91×83×105 мм, сформований на уламку конкреції, тильну частину якого не оформили додатковими сколами, лишаючи зручну для утримання заготовки ручку (рис. 7, 6). Подібні випадки спорадично фіксуються у межах майстерень верхньопалеолітичного часу, зокрема серед матеріалів гравецької пам'ятки Троянове 4А [Залізняк та ін., 2013, с. 131, рис. 17]. Описаний вище нуклеус із колекції Селища 1 має серію зустрічних сколів, завданих для вирівнювання робочої площини та запобіганню утворенню заломів. Площадка виробу плоска, помітні сліди редукції карнизу (рис. 7, 6).

Особливо великим розміром (119×118×88 мм) та масивністю вирізняється один одноплощадковий двосторонній нуклеус, вага якого сягає 1,097 кг (рис. 6, 3). З обох сторін він містить великі сколи, які формують клиновидний профіль виробу та надають йому дископодібної форми. Максимальна ширина повздовжнього сколу сягає 36 мм. Площадка фасетована, з обох сторін помітні сліди редукції карнизу.

Поступається описаному вище за масивністю двоплощадковий двосторонній S-подібний нуклеус із розміром 90×81×106 мм та вагою 0,906 кг (рис. 6, 1). У нижній частині він має

оформлене односторонніми сколами ребро. Імовірно, основною робочою площиною можна вважати лише одну, яка містить серію повздовжніх негативів, найбільший із яких завширшки 47 мм. Протилежну робочу площину, імовірно, сформували для того, щоб надати виробу зручнішої форми для утримання під час розщеплення. Та ж, друга площина, має зустрічні сколи, найімовірніше орієнтовані на зняття випнутого карнизу заготовки. Площинки фасетовані та містять сліди редуції карнизів.

Досить виразним з-поміж інших нуклеусів є одноплощинковий двосторонній, що містить негативи регулярного кругового зняття (рис. 8, 2). Його розмір 93×86×57 мм. Площинка частково фасетована. З обох боків застосовувалося редуціювання карнизу. Найбільший показник ширини знятої заготовки становить 58 мм. До цього нуклеусу вдалося підібрати три сколи (рис. 8, 1, 3, 4).

Загалом, серія зафіксованих нуклеусів свідчить про надання переваги одноплощинковим одностороннім формам (сім одиниць).

Відповідно до розмірів наявних негативів та з огляду на полишення частини нуклеусів до формування заломів (рис. 6, 2–3; 7, 3, 5–6; 8, 2), можна стверджувати про орієнтацію дослідженої частини виробничої ділянки на одержання саме широких сколів – платівок та повздовжніх відщепів.

Таблиця 1

Типолого-статистична таблиця кременевого інвентарю

	Кількість
Нуклеуси та продукти первинного розщеплення	
Нуклеуси	10
одноплощинкові	9
односторонні	7
сплощені	2
торцеві	2
пірамідальний	1
підциліндричний	1
аморфний	1
двосторонні	2
двосторонній	1
дископодібний	1
двоплощинковий	1
двосторонній	1
S-подібний	1
Пренуклеуси	2
Нуклевидні уламки	7
Технологічні сколи	
реберчаста платівка	1
авіважі	6
Платівки	
мікролітичні (менш ніж 0,7 см)	17
цілі	9
базальні уламки	–
медіальні уламки	4
дистальні уламки	4
середньоширокі (0,7–1,5 см)	58

цілі	20
базальні уламки	12
медіальні уламки	8
дистальні уламки	18
широкі (понад 1,5 см)	43
цілі	24
базальні уламки	5
медіальні уламки	3
дистальні уламки	11
Відщепи повздовжні	76
Відщепи	510
Уламки	12
Луски (менш ніж 2 см)	827
Вироби з вторинною обробкою (разом 42 одиниці, або 2,6 %)	
Трапеція висока	1
Вістря та їх уламки	3
Різці	5
кутові на відщеплах	3
кутові на платівках	2
Скребачка	1
Серебачка-скобель	1
Скобелі	10
Сокира	1
Ретушовані платівки	6
Ретушовані відщепи	14
Разом 1 611 одиниць (100 %), із яких 42 мають вторинну обробку (2,6 %); платівок та уламків – 118, разом із виробами на них – 131 (8 %)	

Складні. 3-поміж зібрання, сформованого в шурфі № 2 (1 523 одиниць із площі 2×2 м), вдалося підібрати 7 окремих наборів складнів, кожен із 2–4 розрізнених виробів, що відповідають певним етапам процесу розщеплення кременю.

Складень 1 (рис. 8, 5) збирається із чотирьох виробів, виявлених на глибині 0,2–0,4 м від денної поверхні. Представлений одноплощадковим двостороннім нуклеусом (рис. 8, 2), з якого знято кілька повздовжніх відщепів (рис. 8, 1, 4) та трискатну широку платівку (рис. 8, 3). Один відщеп має сліди редуції карнизу (рис. 8, 4) і лише на платівці помітні сліди редуції та застосування абразиву (рис. 8, 3).

Нуклеус не спрацьований повністю, що разом із відсутністю виразних заломів є прямим свідченням орієнтації на одержання винятково широких заготовок, подібних до платівок та повздовжніх сколів.

Складень 2 (рис. 9, 1) походить із глибини 0,2–0,4 м від денної поверхні. Представлений двома первинними повздовжніми сколами (рис. 9, 2–3), із яких один фрагментований, імовірно за природною тріщиною (рис. 9, 3). Вироби є одними з перших сколів оформлення робочої площини, яку утворили без попереднього формування ребра, прямим зняттям сколів зі зручної для розщеплення сторони жовна. Площадка пласка, сліди редуції карнизу не простежуються. Більший за розміром виріб відповідає повній довжині нуклеусу на початковому етапі розщеплення, що дорівнювала 111 мм (рис. 9, 3). Окрім цього, він піддавався термічному впливу, на що вказують характерні тріщини та часткова зміна кольору.

Менший за розмірами скол має ретуш у дистальній частині заготовки (рис. 9, 2).

Складень 3 (рис. 9, 4, 7) зафіксований у скупченні кременю зачистки 1 (рис. 5, А) та представлений двома середньоширокими платівками, із яких перша є двоскатною (рис. 9, 6), друга – трискатною (рис. 9, 5). В обох випадках наявні сліди редукції карнизу та застосування абразиву. Перша за послідовністю зняття платівка має петлеподібне закінчення дистального кінця (рис. 9, 6), друга – східчасте (рис. 9, 5).

Складень 4 (рис. 10, 1–2) представлений трьома виробами, кожен із яких походить із різних горизонтів шурфу (0,05–0,2, 0,2–0,4 та 0,4–0,6 м). Їх розміщення вказує на чималу розпорошеність культурного шару вертикально. З трьох одиниць дві є платівками (рис. 10, 3, 5), одна – відщепом (рис. 10, 4).

Зняття відбувалося із застосуванням різних технік підготовки карнизу та додаткової підправки робочої площини. Першу платівку (рис. 10, 3) одержали після редукції карнизу в поєднанні з абразивом. Після цього провели додаткову редукцію та зняли відщеп (рис. 10, 4). Подальша операція передбачала прибирання поперечними сколами залому, що утворився внаслідок одержання першої платівки. І вже після цього, без підправки карнизу одержали третій виріб (рис. 10, 5).

Визначена послідовність технологічних процесів вказує на нерегулярність та певною мірою, спорадичність застосування редукції карнизу та абразиву, що імовірно визначалося конфігурацією утвореної попередніми сколами площини.

Складень 5 (рис. 10, 6) походить зі скупчення кременю зачистки 1 (рис. 5, А). До нього належать дві широкі платівки (рис. 10, 8–9) та повздовжній відщеп (рис. 10, 7). Серія зібраних виробів відповідає першим повздовжнім сколам, знятим із робочої площини нуклеусу. Перед їх одержанням, майстер поперечними сколами сформував ребро, негативи якого простежуються на першій платівці (рис. 10, 8). На обох платівках помітні сліди застосування абразиву.

Складень 6 (рис. 10, 10) зафіксований у межах другої зачистки (рис. 5, В). Представлений двома широкими первинними платівками (рис. 10, 11–12), із яких одна має збереженою лише дистальну частину (рис. 10, 12). На першій платівці помітні сліди редукції в поєднанні із застосуванням абразиву (рис. 10, 11).

Складень 7 (рис. 11, 6) походить із горизонту 0,2–0,4 м від денної поверхні та є однією широкою платівкою, фрагментованою до моменту виявлення. На дорсальному боці виробу наявна серія регулярних повздовжніх негативів, проте більша її площа містить вивітрені природні сколи. Платівка завдовжки 145 мм і завширшки 38 мм, що є найбільшим із зафіксованих на пам'ятці метричним показником. Водночас ця довжина відповідає мінімальній висоті нуклеусу на первинному етапі розщеплення. У дистальній частині простежуються сліди редукції та абразиву.

Зафіксовані складні сприяють розумінню послідовності етапів процесу розщеплення кременевої сировини в межах дослідженої виробничої ділянки. Окрім цього, кілька з них (рис. 9, 1; 11, 6) можуть сприяти визначенню початкової висоти робочої поверхні нуклеусів (111 та 145 мм відповідно до зразків).

Також складні, які є серіями перших сколів із робочих поверхонь, вказують на пріоритети у виборі давніми майстрами тих чи інших заготовок. Так, первинна платівка з вивітряними негативами (рис. 11, 6) вказує на використання природного уламку кременю без застосування додаткового оформлення робочої площини. Ще в одному випадку регулярне зняття повздовжніх сколів розпочиналося безпосередньо з природної частини із кіркою (рис. 9, 1) і також без нанесення попередніх сколів оформлення.

Технологічні сколи. Серед технологічних сколів найвиразнішими категоріями є авіважі та повздовжні платівки, або відщепи зі слідами оформлення робочої площини.

Авіважів виявлено шість одиниць (рис. 11, 1–5, 8). З них, один виділяється особливою масивністю (рис. 11, 8): його метричні показники дорівнюють 158×96×33 мм. Цей авіваж, разом

із розглянутою вище платівкою завдовжки 145 мм (рис. 11, б), є прямим свідченням того, що принаймні частина нуклеусів мала початковий розмір однієї з площин приблизно 15 см. Понад половина авіважів мають фасетовані площадки. Так само, половина площадок наявних нуклеусів містять сліди фасетування. Усі зафіксовані авіважі зняті з боку робочої поверхні.

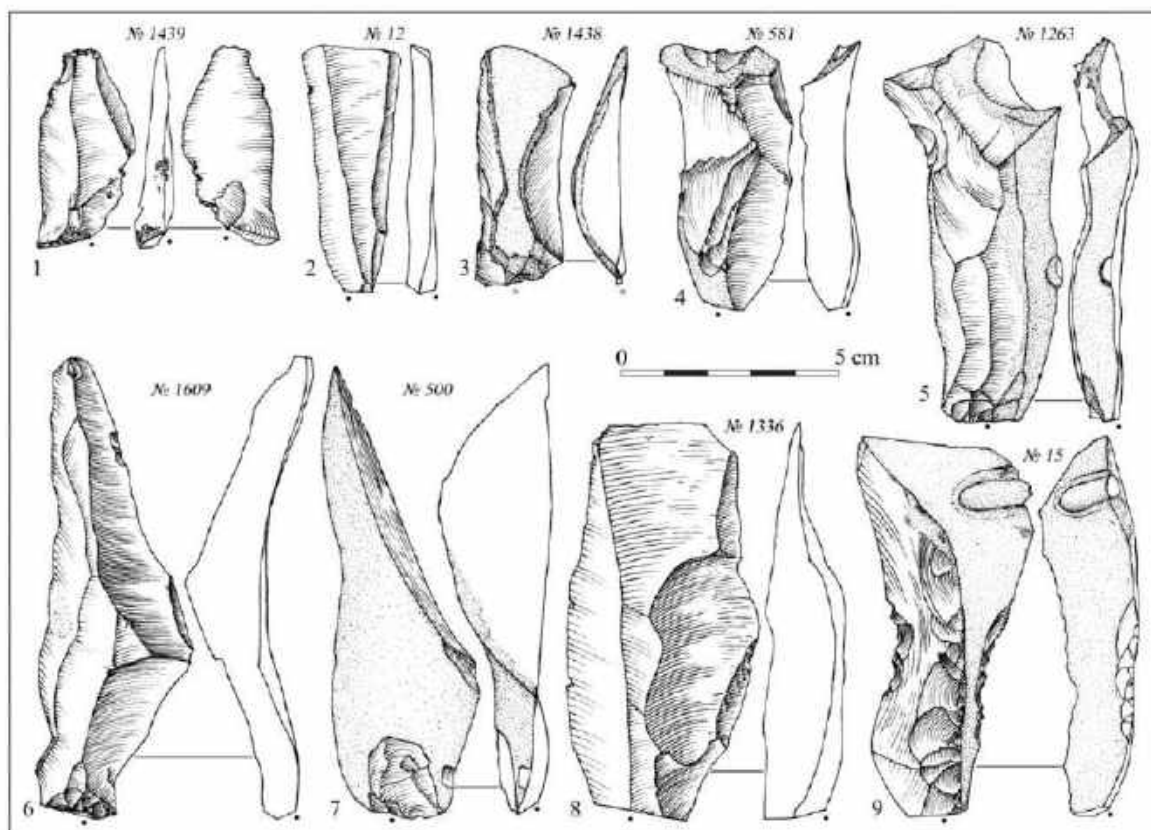

Рис. 13. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р. Платівки та вироби на них (1, 4–6, 8–9)
 Fig. 13. Selyshche 1. Flint artifacts from the research in 2024. Bladelets and products on them (1, 4–6, 8–9)

Реберчасті платівки та відщепи представлені невеликою кількістю виробів, із яких лише одна широка первинна платівка містить сліди чітко вираженого одностороннього ребра (рис. 13, 9). Решта можуть містити сліди одного або більшої кількості сколів, завданих з однієї (рис. 12, 1, 5; 13, 4–5) або кількох сторін (рис. 11, 7).

Досить невиразна кількість реберчастих сколів, що лише в одиничних випадках містять сліди ретельного оформлення, вказує на те, що майстри першочергово намагалися підібрати уламки сировини зі вже наявними зручними для розщеплення бічними гранями. На це також вказують зафіксовані великі первинні платівки, зняті з непідготовлених попередньо робочих площин (рис. 11, б; 13, 7).

Платівки. Загальна колекція платівок та їх уламків, зокрема і виготовлених на них знарядь, становить 125 одиниць, або 7,76 % всього кременевого комплексу. Із них менше половини цілих – 60 одиниць.

Відповідно до метричних показників ширини, платівки розподілені на три категорії: мікролітичні (до 0,7 см), середньоширокі (0,7–1,5 см) та широкі (понад 1,5 см). Найменш чисельною категорією є мікролітичні платівки, їх налічується всього п'ять одиниць (8,3 %). Середньоширокі представлені 21 одиницею (35 %). Найбільш чисельними є широкі платівки, кількість яких перевищує половину всього зібрання – 34 одиниці (56,7 %).

Велика кількість широких платівок (рис. 8, 3; 10, 3–4, 8–9, 11–12; 11, 6–7; 13, 2–3, 7) та виробів на них (рис. 13, 1, 4–6, 8–9; 14, 8; 15, 5–6) є виразною особливістю всього здобутого комплексу. Доповнює їх не менш чисельне зібрання повздовжніх широких відщепів, знятих із робочих площин нуклеусів (рис. 8, 1; 9, 2–3; 12, 1–6). Ширина таких сколів часто виходить за межі показника 25 мм, із максимальним значенням 45 мм. Загалом, серед 60 цілих платівок ширину в межах 26–45 мм мають 19 одиниць (31,66 %). Для опису цієї категорії виробів навіть можна вжити технічний термін «надширокі», оскільки він більш чітко визначає параметри цілої серії виробів, зафіксованих у межах дослідженої ділянки пам'ятки Селище 1. Варто додати, що показник 45 мм не є кінцевим, на що можуть вказувати негативи повздовжніх сколів деяких нуклеусів пам'ятки (відомі значення: 47, 51, 58 та 59 мм; рис. 6, 1; 7, 1; 8, 2 та 6, 2).

За результатами перегляду й аналізу 60 цілих платівок створена таблиця, що характеризує варіанти обробки карнизу, різновиди дистального закінчення та загалом форму профілю виробів (табл. 2).

Таблиця 2

Технологічна характеристика цілих платівок

Профіль платівок	Кількість	%
Рівний	10	16,6
Вигнутий у медіальній частині	31	51,6
Вигнутий у дистальній частині	1	1,6
Увігнутий	9	15
Кручений	9	15
Дистальний профіль	Кількість	%
Пероподібний	37	61,6
Петлеподібний	18	30
Пірнаючий	1	1,6
Східчастий	4	6,6
Підготовка карнизу	Кількість	%
Редукція	27	45
Абразив	8	13,3
Редукція та абразив	15	25
Не містять помітних слідів підготовки	23	38,3

Під час підготовки до зняття платівок у 27 випадках (45 %) застосовувався прийом редукції, у 8 (13,3 %) зафіксований абразив, а на 15 виробах (25 %) помічена редукція в поєднанні з абразивом. Жодних слідів попередньої підготовки карнизу не спостерігалось у 23 випадках, що дорівнює 38,3 %.

Закінчення дистального профілю здебільшого є пероподібним (37 одиниць, або 61,6 %) чи петлеподібним (18 одиниць, 30 %). Східчасте закінчення мають чотири платівки (6,6 %), а пірнаюче лише одна (1,6 %).

Понад половина платівок має вигнутий у медіальній частині профіль (31 виріб, 51,6 %). Рівний профіль мають 10 зразків (16,6 %), натомість увігнутий та кручений – по 9 (по 15 %). Вигнутий у дистальній частині профіль представлений тільки одним виробом.

За наявним зібранням цілих платівок можна констатувати, що розщеплення тяжіло до одержання передусім широких заготовок із супутнім або ж подальшим зняттям середньошироких сколів. Мікролітичні платівки, які представлені всього п'ятьма цілими виробами, можуть бути продуктами, одержаними в процесі повздовжньої підправки робочих площин або ж редукції.

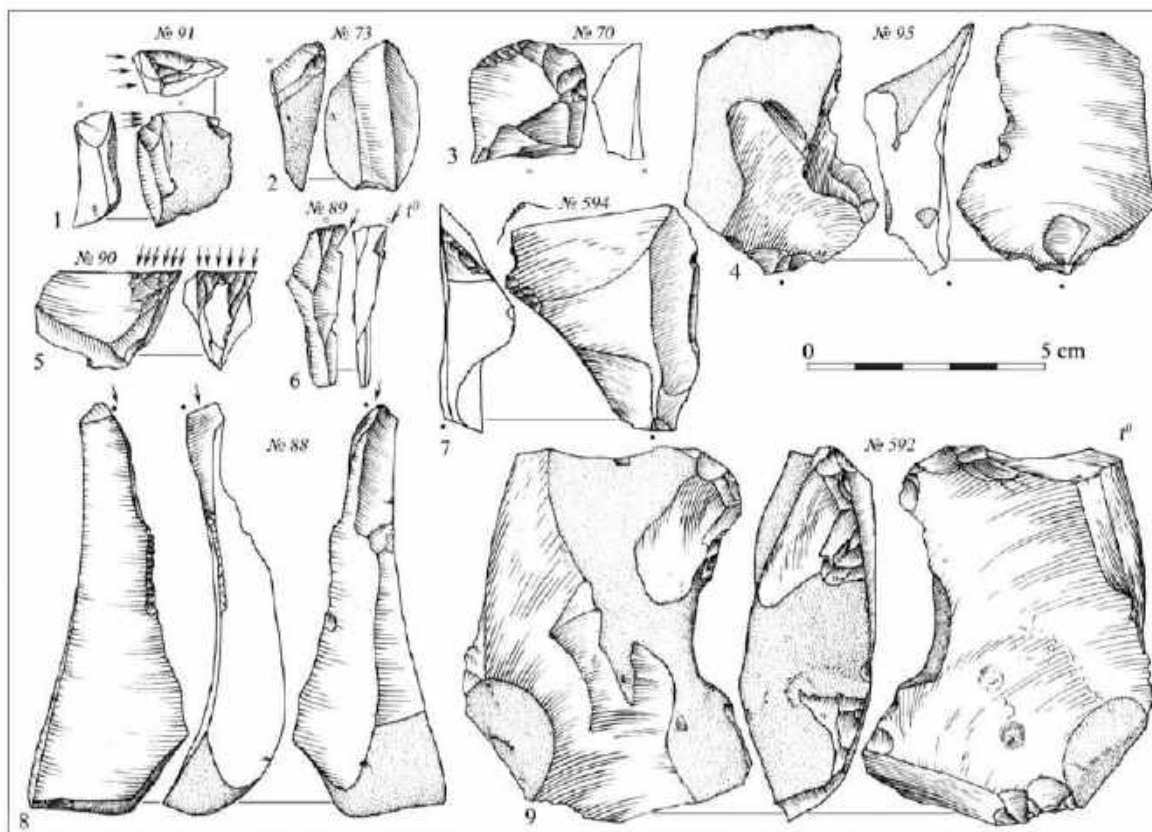

Рис. 14. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р. Знаряддя
 Fig. 14. Selyshche 1. Flint implements from the research in 2024

Вироби з вторинною обробкою. Серед зібрання кременевих виробів Селища 1 знарядь виявлено 42 одиниці, що становить 2,6 % комплексу. Невелика кількість виробів із вторинною обробкою може свідчити про те, що шурфом досліджена частина виробничої ділянки пам'ятки, яка відповідає майстерні. Водночас наявна серія виробів мисливського спорядження, разом із поодинокими спеціалізованими знаряддями, вказує на можливу присутність у межах пам'ятки також і господарських ділянок.

До мисливського спорядження належать чотири вироби, які представлені трьома базальними уламками черешкових вістер (рис. 16, 2–4) та масивною високою трапецією (рис. 16, 1). Два уламки вістер мають сліди пошкодження вогнем (рис. 16, 3–4), у той час як третє містить скол, утворений, імовірно, під час експлуатації завершеного виробу (рис. 16, 2). Останній має круту альтернативну ретуш з обох боків та містить серію коротких різцевих сколів, заподіяних задля звуження поперечного перетину черешка (рис. 16, 2). Два інших уламки містять сліди двосторонньої крутої ретуші, нанесеної з вентрального боку (рис. 16, 3–4), а один із них ще й додаткову підтеску, сформовану кількома дрібними фасетками (рис. 16, 3).

Описані уламки черешкових вістер, попри свою фрагментарність, цілком можуть відповідати матеріалам красносільської культури, яку свого часу виділив та висвітлив у науковій літературі Леонід Залізняк [Залізняк, 1989, с. 16–20; 1993; 1998, с. 136–137; 1999, с. 216–217; 2005, с. 50]. На користь ототожнення виявлених у матеріалах Селища 1 уламків черешкових вістер саме з красносільськими артефактами може вказувати також і більш цілий зразок вістря, зафіксований неподалік – у межах пам'ятки Селище 4 (рис. 16, 5). Згадане вістря пошкоджене вогнем та має незначну підтеску з вентрального боку.

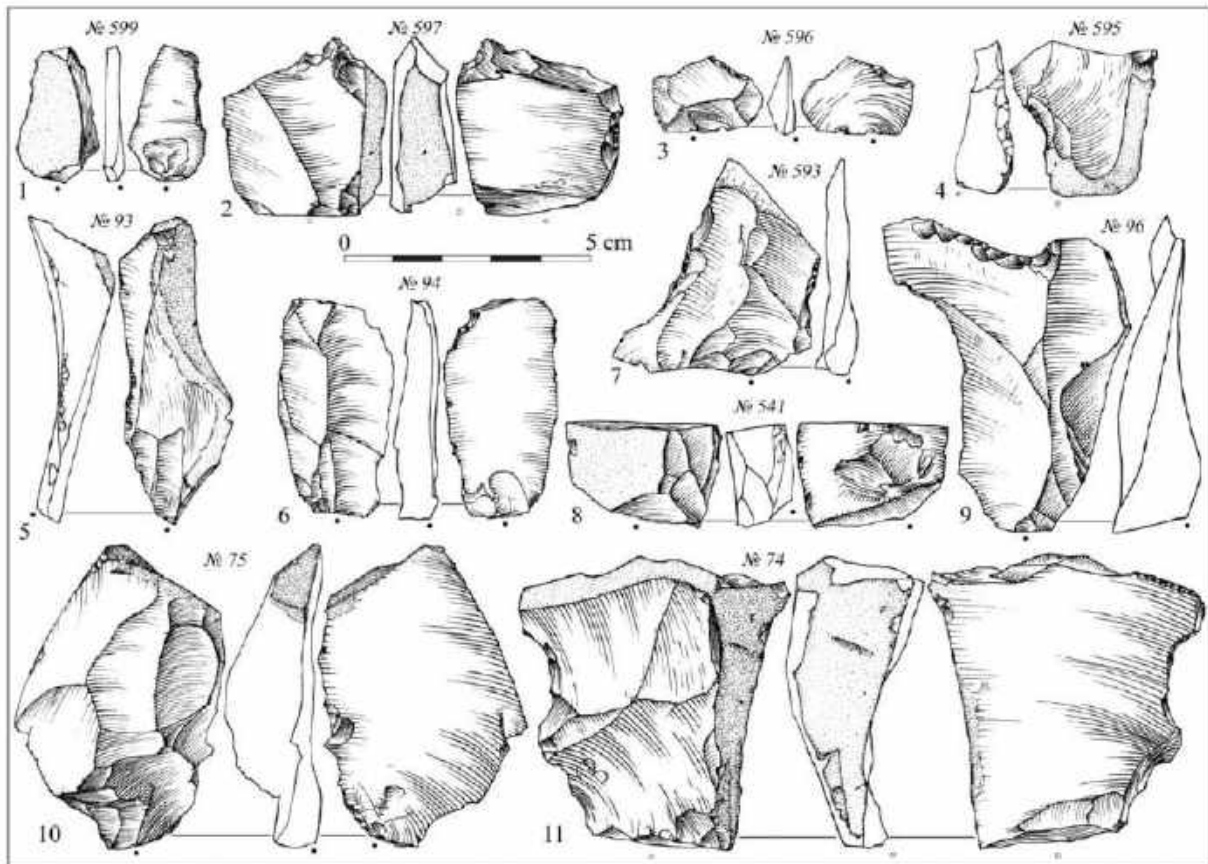

Рис. 15. Селище 1. Кременеві вироби з досліджень 2024 р. Знаряддя
 Fig. 15. Selyshche 1. Flint implements from the research in 2024

Не менш цікавою знахідкою є ціла масивна трапеція, виготовлена на перетині широкої платівки або повздожнього трискатного відщепу, у спосіб вчинення крутої ретуші з вентрального та частково дорсального боку (рис. 16, 1). Вироби такого типу широко представлені серед матеріалів поселення Пісочний Рів, де вони трапляються серійно поряд із красносільськими вістрями [Неприна, Залізник, Кротова, 1986, с. 115; Залізник, 2005, с. 59].

Зважаючи на невелику площу досліджень нової пам'ятки Селище 1, наразі неможливо встановити чіткий зв'язок трапеції з уламками черешкових вістер. З іншого боку, використана для виготовлення трапеції заготовка, цілком може відповідати описаному вище технологічному комплексу, орієнтованому на одержання широких повздожніх сколів.

Інші категорії знарядь представлені серією бокових різців на платівках (рис. 14, 6, 8) та відщепках (рис. 14, 1, 5). Один виріб є візуально схожим на боковий різець, проте псевдо-різцевий скол є попереднім негативом (рис. 14, 2).

Скребачка представлена лише одним кінцевим екземпляром із напівкрутою ретушню. Вона виготовлена на уламку повздожнього відщепу (рис. 14, 3). Ще один виріб типологічно може належати до скребачок, проте його ретуш у дистальній частині досить невиразна, а саме знаряддя є комбінованим зі скобелем (рис. 14, 4).

Одиничною знахідкою є також сокира, робоче лезо якої сформоване нанесенням односторонньої ретуші з дорсального боку заготовки (рис. 14, 9).

Ширше представлені скобелі (рис. 11, 3; 14, 4, 7; 15, 4, 7, 9-11), ретушовані відщепи (рис. 9, 2; 15, 1-3, 8) та платівки (рис. 13, 1, 4-6, 8-9). Поміж останніх виділяється реберчаста

платівка, що в медіальній частині містить глибоку регулярну ретуш, нанесену з обох боків. Із вентрального боку платівки простежуються сліди відбійника, полишені під час спроби її фрагментації навпіл (рис. 13, 9).

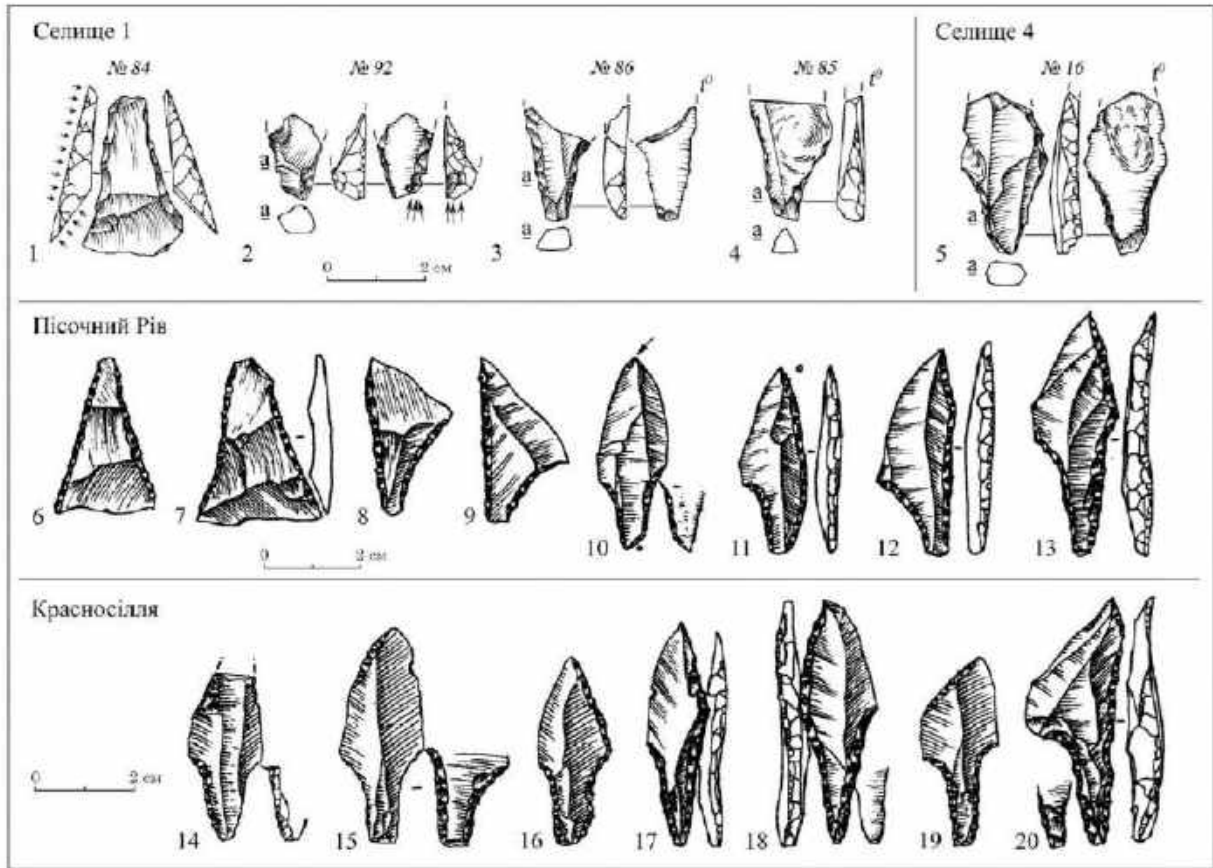

Рис. 16. Мисливський інвентар: 1–4 – Селище 1, 5 – Селище 4, 6–13 – Пісочний Рів [за Залізняка, 2005, с. 59], 14–20 – Красносілля [за Залізняка, 2005, с. 50]

Fig. 16. Hunting equipment: 1–4 – Selyshche 1; 5 – Selyshche 4; 6–13 – Pisochnyi Riv [according to Zalizniak, 2005, p. 59]; 14–20 – Krasnosillya [according to Zalizniak, 2005, p. 50]

Незважаючи на невисоку чисельність виробів із вторинною обробкою, вони є досить виразним зібранням. Особливе зацікавлення передусім викликає комплекс мисливського спорядження, який є досить представницьким (як для ділянки розміром 5 м²) та вказує на високу концентрацію таких артефактів у межах пам'ятки.

4. Порівняння колекції Селища 1 із матеріалами пам'ятки Красносілля Є. Оскільки виявлені у 2024 р. артефакти Селища 1 мають низку ознак, характерних для красносільської культури, вважаємо доцільним проведення їх порівняльного аналізу з комплексом однієї з найяскравіших пам'яток цього типу. Пам'ятку Красносілля Є виявив у 1983 р. Леонід Залізняк й повністю дослідив упродовж 1987 р. [Залізняк, 1989, с. 16–20; 1993; 1998, с. 136–137; 1999, с. 216–217; 2005, с. 50]. Колекція Красносілля Є становить наразі найбільше зібрання кременю красносільської культури, що налічує понад 2 000 артефактів. Окрім широкої публікації матеріалів першовідкривачем, у 2003 р. Дмитро Ступак додатково розглянув продукти первинного розщеплення пам'ятки та здійснив їх технологічний аналіз [Ступак, 2003, с. 289–301]. Дві колекції мають досить схожі кількісні показники, зокрема комплекс Селища 1 становить понад ¼ обсягу комплексу Красносілля Є. Нуклеуси представлені 9 (Красносілля Є)

та 10 (Селище 1) одиницями. Співвідношення кількості цілих платівок у колекціях визначається як 2:1 (123 одиниці у зібранні Красносілля Є та 60 – Селища 1), що може пояснюватися як загальною різницею розмірів збірок, так і специфікою технологічних комплексів.

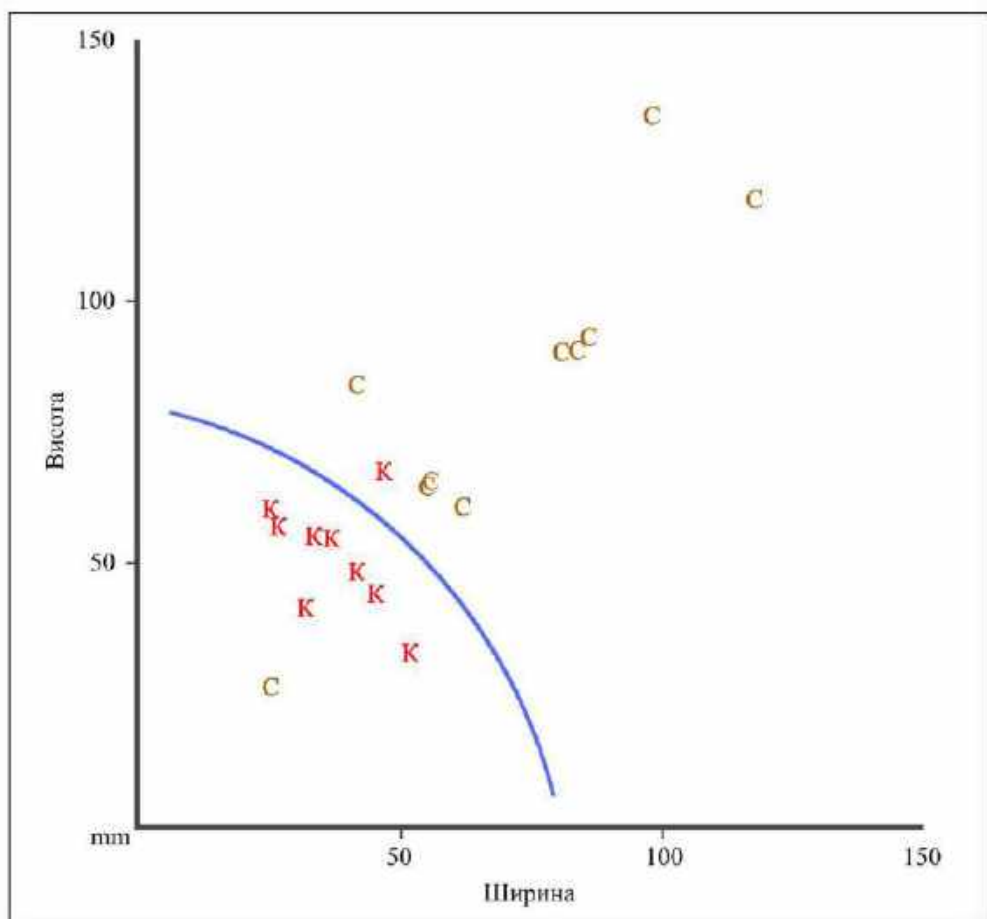

Рис. 17. Графік порівняння метричних показників нуклеусів пам'яток Красносілля Є («К») та Селище 1 («С»). Показники Красносілля Є за [Ступак, 2003, с. 290–291, 298–300]

Fig. 17. Graph comparing the metric indicators of the cores of the site Krasnosillya E («К») and Selyshche 1 («С»). Indicators of Krasnosillya E according to [Stupak, 2003, pp. 290–291, 298–300]

Першою виразною відмінністю колекцій є досить помітна різниця в розмірах нуклеусів (рис. 17). Якщо для Красносілля Є характерними є ядрища, що зрідка перевищують розмір у 6 см завширшки чи заввишки, то серед матеріалів Селища 1 нуклеуси з розмірами понад 6 см представлені повноцінною серією, подекуди сягаючи показників 11 й навіть 13 см (рис. 17). В обох випадках йдеться про вже спрацьовані ядрища, початковий розмір яких встановити неможливо. Водночас описана різниця з перевагою розмірів нуклеусів Селища 1 удвічі і більше підтверджується і зафіксованими розмірами найбільшої довжини виявлених платівок. Для Красносілля Є вона становить 87 мм [Ступак, 2003, с. 291], у той час як для Селища 1 – 145 мм (рис. 11, б). Менші розміри нуклеусів, на нашу думку, не можна пояснити дефіцитом кременю, оскільки в обох випадках сировина розташовувалась безпосередньо поруч із майстернями чи недалеко від них. Правдоподібно, що розмір заготовок не залежав від наявності покладів кременю поряд, а відповідав винятково потребам, які ставив перед собою майстер.

Характеризуючи колекцію Красносілля Є, Д. Ступак вказав на пріоритет у підборі заготовок давніми мешканцями, які надавали перевагу природнім уламкам кременю з поверхнями, вже придатними для початку розщеплення і які не потребували додаткової обробки [Ступак, 2003, с. 292]. Те саме ми спостерігаємо й на матеріалах Селища 1. Яскравим свідченням цього є кілька первинних платівок, які містять сліди великих сколів (рис. 11, 6; 13, 7), та первинної платівки зі слідами формування невиразного одностороннього ребра (рис. 11, 7).

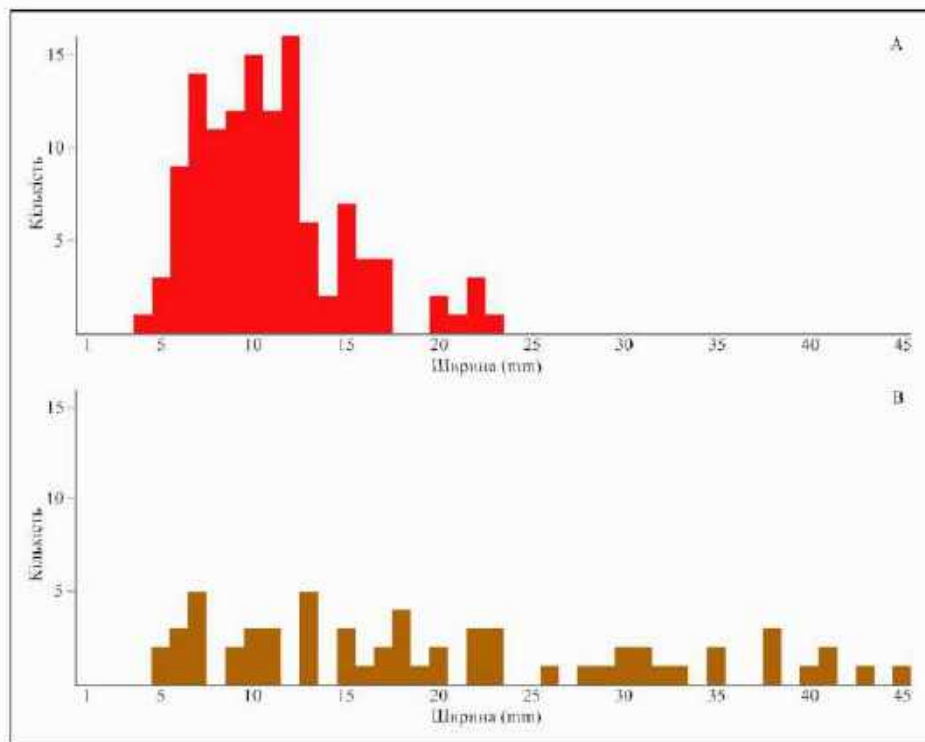

Рис. 18. Графіки порівняння метричних показників цілих платівок комплексів Красносілля Є (А) та Селища 1 (В). Показники Красносілля Є за [Ступак, 2003, с. 293]

Fig. 18. Graphs comparing the metric indicators of complete bladelets of the Krasnosillya E (A) and Selyshche 1 (B) complexes. Indicators of Krasnosillya E according to [Stupak, 2003, p. 293]

Досить помітною є різниця в метричних показниках платівок. Особливість Селища 1 – орієнтація на одержання досить широких сколів, які вдвічі перевищують показники Красносілля Є. Так, вироби, що мають ширину понад 25 мм, становлять третину цілих платівок Селища 1. Водночас подібні артефакти повністю відсутні поміж зібрання Красносілля Є (рис. 18).

Комплекси досить схожі й за різновидом профілювання платівок: в обох більшість представлена виробами з вигином у медіальній частині (див. табл. 2). Проте інші показники мають значні відмінності. Зокрема, це стосується типу дистального профілю: у Селищі 1 пероподібне закінчення мають 61,6 %, тоді як у Красносіллі Є – 85,4 % [Ступак, 2003, с. 291]. Також серед матеріалів Селища 1 більш виражена частка з петлеподібним закінченням (30 %) на протизагу 11,4 % у Красносіллі Є [Ступак, 2003, с. 291]. Описані відмінності можуть бути пояснені формуванням більшої кількості заломів на робочих поверхнях нуклеусів із Селища 1, що зумовлене розщепленням більших за розміром конкрецій.

Подібні комплекси і за відсотком цілих платівок зі слідами підготовки зони розщеплення, що становить 56,9 % для Красносілля Є [Ступак, 2003, с. 291] та 61,7 % для

Селища 1. Утім, колекція Селища 1 має дещо вищий показник редуціювання (70 %) та застосування абразиву (38,3 %), порівняно з матеріалами з Красносілля Є (54,5 % та 22,7 % відповідно) [Ступак, 2003, с. 291].

Варто враховувати ту обставину, що комплекси все ж досить різняться за кількістю цілих зразків і, за умови розширення зібрання Селища 1, статистичні дані можуть набути іншого вигляду.

Відповідно, загальні риси технології первинного розщеплення, починаючи від підбору заготовок і до завершення процесу розщеплення, для комплексів Красносілля Є та Селища 1 досить схожі. Різниця полягає лише в орієнтації останнього на одержання більш широких заготовок, що і визначило чималу відмінність у метричних показниках між обома колекціями.

Висновки. У підсумку проведених досліджень вдалося виявити низку пам'яток і місцезнаходжень доби первісності в околицях колишнього хутора Селище в басейні р. Рихта (Селище 1–5). Особливої уваги заслуговують пункти, у межах яких зафіксовані черешкові наконечники красносільської культури – Селище 1 та Селище 4. Висока концентрація виявлених пам'яток може вказувати на наявність у цьому мікрореєоні цілого осередку стійбищ та майстерень, утворених генетично спорідненими групами первісних мисливців. Приваблювати давніх мешканців першочергово могли чималі поклади кременевої сировини, що відповідали їх потребам господарювання.

Додатково акцентуємо, що в межах двох пунктів, вже згаданих Селища 1 та Селища 4, зафіксовані ділянки зі збереженим культурним шаром. Ця особливість виділяє їх не тільки з-поміж сусідніх пам'яток, а й із числа більшості відомих фінальнопалеолітичних пунктів регіону, культурні шари яких часто пошкоджені внаслідок впливу різноманітних чинників. Відповідно, збереження цих пам'яток є важливим завданням сучасності, особливо за умов постійних ризиків і загроз антропогенного втручання. Обидва пункти потребують проведення планових стаціонарних наукових досліджень, які можуть надати вагомий матеріал для вивчення давньої історії європейського континенту загалом та України зокрема.

Також ми вважаємо перспективними і вкрай необхідними організацію і проведення подальших розвідок задля пошуку аналогічних пам'яток не тільки в околицях хутора Селище та вздовж узбережжя р. Рихта, а й у межах ширшого регіону – у басейні верхньої й середньої течій р. Ірша. Зауважимо, що знахідки черешкових наконечників траплялися тут і раніше. Зокрема, геолог Валерій Пясецький, який проводив розвідки в басейні Ірші упродовж 1960–1970 рр., знайшов два вістря «алтинівського (пісочнорівського) типу» поблизу с. Давидівка (верхів'я Ірші, за 38 км на північний схід від Селища) та ще одне в околицях с. Ковалівщина (безіменний доплив правого берега Ірші, за 12 км на північний захід від Селища) [Пясецький, 2008⁸, с. 32–33, 49; 2021, с. 61–62].

Під час наших робіт 2024 р. на поверхні дюноподібного підвищення у 42-му кварталі Шершнівського лісництва зафіксовані два скупчення артефактів із кременю. Пам'ятка отримала назву Шершні (Корчів'я) [Кармазіна та ін., 2024]. Особливо цікавим виявилось скупчення А, зафіксоване у вивалі кореневища сосни на південному схилі гряди. Тут, на ділянці 3×3 м, зібрана колекція крем'яних виробів, що нараховує понад 100 одиниць. Первинний огляд засвідчив, що можливий ремонт крем'яних відщепів, що є підтвердженням розколювання кременю на місці. Попередньо матеріали пам'ятки є синхронними комплексу Селища 1 і можуть бути датовані в межах фінального палеоліту – мезоліту.

Колекція кременевих виробів, здобута під час досліджень пам'ятки Селище 1, є досить представницьким зібранням, що нараховує 1 611 артефактів, які здебільшого походять із 5 м² розкопаної площі.

⁸ Із копією рукопису Валерія Пясецького ми мали нагоду ознайомитися завдяки люб'язності Олександра Тарабукіна, за що йому принагідно дякуємо.

Виявлена серія уламків черешкових вістер (рис. 16, 2–4) дає змогу попередньо ототожнити комплекс із матеріалами красносільської культури доби фінального палеоліту, людність якої заселила басейни Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра та Десни з початку Дріасу III [Залізник, 2005, с. 49]. Водночас наявність поміж мисливського інвентарю масивної високої трапеції (рис. 16, 1), аналогії якій серійно представлені серед матеріалів Пісочного Рову [Залізник, 2005, с. 59], може вказувати на імовірність пізнішого датування пам'ятки в межах Пребореалу – початку Бореалу та, відповідно, мезолітичного часу.

Порівняння колекції Селища 1 із найвиразнішим зібранням красносільської культури з пам'ятки Красносілля Є підтвердило схожість комплексів у первинній обробці кременю та водночас неабияку відмінність у метричних показниках заготовок. Так, в обох комплексах пріоритет надавався природнім уламкам кременю з придатними для розщеплення поверхнями, тобто такими, що не потребували додаткової обробки. Під час утилізації жовен лишалися нуклеуси, що здебільшого відповідають одноплощадковим одностороннім типам (рис. 6, 2; 7, 1–6). Досить близькі й показники підготовки зон розщеплення, зафіксовані на цілих платівках.

Одночасно, особливістю колекції Селища 1 є досить високий показник ширини заготовок (рис. 18). Відповідно й самі нуклеуси Селища 1 мають розміри, що часто майже вдвічі перевищують вироби з Красносілля Є (рис. 17).

Імовірно, колекція Селища 1 може мати більше спільного з матеріалами Пісочного Рову, крем'яний інвентар якого характеризується сколами чималих розмірів [Залізник, 2005, с. 58]. Проте це припущення потребує ретельнішого вивчення та відповідного збільшення матеріального комплексу Селища 1.

Отже, здобуті нові матеріали є суттєвим поповненням, що дає нагоду розширити сучасні уявлення про динаміку заселення регіону за доби первісності. За типом знахідок пам'ятку варто зараховувати до стоянки-майстерні.

Попередньо, наявний комплекс кременевих артефактів можна датувати фінальним палеолітом та співвідносити з матеріалами красносільської культури. Водночас лишається вірогідність пізнішого датування пам'ятки в межах Пребореалу – початку Бореалу і відповідно мезолітичного часу. Останнє визначає необхідність у продовженні досліджень, що за умов збереженого культурного шару створить можливість встановити не тільки чіткішу культурно-хронологічну атрибуцію, а і простежити особливості поселенської структури пам'ятки.

Авторський внесок. АС: опрацювання крем'яного комплексу Селища 1, створення таблиць та ілюстрацій кременевих артефактів, стратиграфічних розрізів, діаграм, підготовка тексту розділів 3 та 4, участь у написанні висновків; АБ: керівництво польовими дослідженнями, підготовка тексту розділів 1 та 2, створення мап та планів, участь у написанні висновків; СП: підготовка тексту розділів 1 та 2, створення мап та планів, участь у написанні розділу 3 (методика, стратиграфія, планіграфія) та висновків, структуризація та загальне редагування тексту, таблиць, ілюстрацій.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори заявляють, що у них немає конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли вплинути на дослідження, результати яких наведені у цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. (1895). *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва.
- Залізник, Л. Л. (1989). *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*. Київ.
- Залізник, Л. Л. (1993). *Красносельская и песочноровская культуры Полесья*. В В. Вяргей, Г. Штыхаў (ред.), *Час, помнікі, людзі: Памяці рэпрасаваных археолагаў*. Мінск, 47–50.
- Залізник, Л. Л. (1998). *Передісторія України X–V тисячоліття до н. е.* Київ.
- Залізник, Л. Л. (1999). *Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи*. Київ.

Залізник, Л. Л. (2005). *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ.

Залізник, Л. Л., Ветров, Д. О., Хоптинець, І. М., Озеров, П. І. (2013). Гравет Центральної України. В Л. Л. Залізник (ред.), *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Київ, 106–193.

Залізник, Л. Л., Переверзев, С. В., Сорокун, А. А., Хоптинець, І. М., Денисюк, В. Л., Курзенков, М. С. (2023). Дослідження палеоліту Житомирщини у 2021 р. *Кам'яна доба України*, 22, 110–124.

Кармазіна, Л. В., Борисов, А. В., Павленко, С. В., Сорокун, А. В. (2024). *Звіт за результатами виконання археологічних вишукувань (розвідок) на території Селищанської ділянки титанових руд у 2024 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 2024/б. н. (в обробці).

Кухарчук, Ю. В. (1989). *Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий*. Рихта. Киев.

Лафарович, Д. С. (2009). *Історія села Шерині в нарисах*. Львів.

Неприна, В. І., Залізник, Л. Л., Кротова, А. А. (1986). *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Киев.

Нужний, Д. Ю. (2000). Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, 37–56.

Нужний, Д. Ю. (2015). *Верхній палеоліт Західної та Північної України*. Київ.

Орлов, Р. С., Терпиловский, Р. В. (1983). Отчёт о разведках в Житомирской области в составе экспедиции «Волынь». В Залізник, Л. Л. *Отчёт об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1983/21, 62–68.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Переверзев, С. В., Хоптинець, І. О. (2012). Дослідження Східно-Волинської експедиції на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, 225–226.

Похилевич, Л. І. (1864). *Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Киев.

Пясецький, В. К. (2008). *Каталог поселень, стоянок і різних місцезнаходжень починаючи з 50-х років і до 1985 року*. Рукопис (переписаний в березні–квітні 2008 р.).

Пясецький, В. К. (2021). Археологічні пам'ятки частини Житомирського Полісся (за власними даними). *Межибіж. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства*, 1–2, 53–64.

Смирнов, С. В. (1974). *Отчёт Полесской палеолитической экспедиции за 1974 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1974/21.

Смирнов, С. В. (1979). Мустьерская стоянка Рихта. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 157, 9–14.

Ступак, Д. В. (2003). Технологія розколювання кременю фінальнопалеолітичної стоянки Красносілля Є. *Кам'яна доба України*, 4, 289–301.

Томашевський, А. П., Павленко, С. В. (2014). Городища и укрепления средневековой Овручской волости. В П. П. Толочко (ред.), *Міста Давньої Русі*. Київ. 470–512.

Zaliznyak, L. (2020). *Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine*. Stone Age of Ukraine, 20. Kyiv.

REFERENCES

Antonovich, V. B. (1895). *Arkheologicheskaja karta Kievskoi gubernii*. Moskva. (in Russian).

Zalizniak, L. L. (1989). *Okhotniki na severnogo olenia Ukrainського Polesia epokhi finalnogo paleolita*. Kiev. (in Russian).

Zalizniak, L. L. (1993). Krasnoselskaia i pesochnorovskaia kultury Polesia. In V. Viarhiey, H. Štychaŭ (Ed.), *Čas, pomniki, ludzi: Pamiaci reprasavanych archieolahaŭ*. Minsk, 47–50. (in Russian).

Zalizniak, L. L. (1998). *Peredistoriia Ukrainy X–V tysjacholittia do n. e.* Kyiv. (in Ukrainian).

Zalizniak, L. L. (1999). *Finalnyi paleolit Pivnichnoho-Zakhodu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv. (in Ukrainian).

Zalizniak, L. L. (2005). Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy. *Kam'iana doba Ukrainy*, 8. Kyiv. (in Ukrainian).

- Zalizniak, L. L., Vietrov, D. O., Khoptynets, I. M., & Ozerov, P. I. (2013). Hravet Tsentralnoi Ukrainy. In L. L. Zalizniak (Ed.), *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny*. Kyiv, 106–193. (in Ukrainian).
- Zalizniak, L. L., Pereverziev, S. V., Sorokun, A. A., Khoptynets, I. M., Denysiuk, V. L., & Kurzenkov, M. S. (2023). Doslidzhennia paleolitu Zhytomyrshchyny u 2021 r. *Kam'iana doba Ukrainy*, 22, 110–124. (in Ukrainian).
- Karmazina, L. V., Borysov, A. V., Pavlenko, S. V., & Sorokun, A. V. (2024). *Zvit za rezultatamy vykonannia arkhеологічних vyshukuvan (rozvidok) na terytorii Selyshchanskoї dilianky tytanovykh rud u 2024 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеології NAN Ukrainy. F. 64. Spr. 2024/b. n. (v obrobtsti). (in Ukrainian).
- Kukharchuk, Iu. V. (1989). *Paleolit iugo-zapada SSSR i sopredelnykh territorii. Rikhta*. Kiev. (in Russian).
- Lafarovych, D. S. (2009). *Istoriia sela Shershni v narysakh*. Lviv. (in Ukrainian).
- Neprina, V. I., Zalizniak, L. L., & Krotova, A. A. (1986). *Pamiatniki kamennogo veka Levoberezhnoi Ukrainy*. Kiev. (in Russian).
- Nuzhnyi, D. Yu. (2000). Epihravetski pam'iatky Ovrutskoho kriazhu. *Arkheolohiia*, 2, 37–56. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D. Yu. (2015). *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv. (in Ukrainian).
- Orlov, R. S., & Terpilovskii, R. V. (1983). Otchet o razvedkakh v Zhitomirskoi oblasti v sostave ekspeditsii «Volyn». In Zalizniak, L. L. *Otchet ob issledovaniakh arkhеологіческих pamiatnikov v Rovenskoї i Zhitomirskoi oblastiakh Volynskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1983 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеології NAN Ukrainy. F. 64. Spr. 1983/21, 62–68. (in Russian).
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V., Pereverziev, S. V., & Khoptynets, I. O. (2012). Doslidzhennia Skhidno-Volynskoi ekspeditsii na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*, 225–226. (in Ukrainian).
- Pokhilevich, L. I. (1864). *Skazaniia o naseleennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii ili statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekh derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiashchikhsia*. Kiev. (in Russian).
- Piasetskyi, V. K. (2008). *Kataloh poselen, stoianok i riznykh mistseznakhodzhen pochynaiuchy z 50-kh rokiv i do 1985 roku*. Rukopys (perepysanyi v berezni–kvitni 2008 r.). (in Ukrainian).
- Piasetskyi, V. K. (2021). Arkheolohichni pam'iatky chastyny Zhytomyrskoho Polissia (za vlasnymy danymy). *Mezhybizh. Naukovyi visnyk z problem rehionalnoi istorii ta pam'iatkoznavstva*, 1–2, 53–64. (in Ukrainian).
- Smirnov, S. V. (1974). *Otchet Polesskoi paleoliticheskoi ekspeditsii za 1974 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеології NAN Ukrainy. F. 64. Spr. 1974/21. (in Russian).
- Smirnov, S. V. (1979). Musterskaia stoianka Rikhta. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhеології AN SSSR*, 157, 9–14. (in Russian).
- Stupak, D. V. (2003). Tekhnolohiia rozkoliuvannia kremeniu finalnopaleolitychnoi stoianky Krasnosillia Ye. *Kam'iana doba Ukrainy*, 4, 289–301. (in Ukrainian).
- Tomashevskii, A. P., & Pavlenko, S. V. (2014). Gorodishcha i ukrepleniia srednevekovoї Ovruchskoi volosti. In P. P. Tolochko (Ed.), *Mista Davnoi Rusi*. Kyiv. 470–512. (in Russian).
- Zaliznyak, L. (2020). *Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine*. Stone Age of Ukraine, 20. Kyiv.

Стаття: надійшла до редакції 27.09.2024
прийнята до друку 15.11.2024

**SELYSHCHE 1 – A NEW SITE OF THE PREHISTORIC PERIOD
IN THE BASIN OF THE RYKHTA RIVER**

Andrii SOROKUN, Artem BORYSOV, Serhii PAVLENKO

*Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Volodymyr Ivasiuk Ave., 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: sorokun_a@i.ua; artem_borysov@iananu.org.ua; pavlenko@iananu.org.ua*

In the spring of 2024, a detachment of the SE «SRC «Protective Archaeology Service of Ukraine» and the Ovruch Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine carried out reconnaissance work within the Korosten district of Zhytomyr region in the interfluvium of the Irsha and Rychta rivers in the subsoil area of the Selyshchanske titanium ore deposit.

Particularly detailed explorations were carried out in the middle reaches of the Rykhta river. The micro region was of interest due to two circumstances: the proximity of the Mousterian site of Rykhta and evidence of an ancient fortification near the village of Selyshche.

The cape-type hillfort, 60×50 m in size, surrounded by a ditch and a barely visible rampart on the left bank of the Rychta river was recorded in 1983 by R. Orlov. Surveys in 2024 did not confirm the presence of a fortified archaeological site in this micro region. Presumably, R. Orlov trusted a local legend and mistook the bunding of an ancient cemetery for the remains of the fortifications.

Instead, in 2024, seven new archaeological sites of different periods were discovered and examined in the micro region. The article provides their brief characteristics. Five sites contain materials from the Final Paleolithic-Mesolithic period. The high concentration of prehistoric sites indicates the existence of a center of campsites and workshops in the micro region, formed by related groups of primitive hunters who were guided by flint deposits. Areas with preserved cultural layers were recorded at the Selyshche 1 and Selyshche 4 sites. This feature distinguishes them from the known Final Paleolithic sites of the Zhytomyr region.

Exploratory excavations over an area of 5 m² were carried out at the site Selyshche 1. A representative collection of flint products has been formed, which includes 1 611 artifacts. The article describes in detail the methodology of the excavations; the stratigraphy of the layers and the planigraphy of the finds within the excavation are considered; each category of artifacts is analyzed, among which a series of hunting tools stands out, represented by a massive trapezoid and three fragments of tanged points; the sequence of stages and technology of the process of splitting flint raw materials are traced; considerations are given as to its cultural and chronological affiliation of the site.

The authors come to the conclusion that the flint complex of the Selyshche 1 site correlates with the materials of the Krasnosillya culture of the Final Paleolithic period, but at the same time has certain common features with the complexes of the PISOCHNYI Riv culture.

Key words: Zhytomyr region, Selyshche, Rykhta, site, Final Paleolithic, Mesolithic, Krasnosillya culture, PISOCHNYI Riv culture, hillfort, Middle Ages.

КОМПЛЕКС МОГИЛЯНСЬКОЇ ГРУПИ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ З БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ ДУБНО–ОСТРІВ ДУБОВЕЦЬ

Андрій БАРДЕЦЬКИЙ¹ , Юрій ПШЕНИЧНИЙ²

¹Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна
e-mail: bardeck-yj@gmail.com

²Державний історико-культурний заповідник м. Дубно,
вул. Замкова, 7а, 35600, м. Дубно, Рівненська область, Україна
e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com

Опубліковано матеріали могилянської групи ранньозалізного віку, отримані під час археологічних розкопок на багатощаровій пам'ятці в м. Дубно в урочищі Острів Дубовець у 2018–2023 рр. Сумарно було розкрито 576 м². Із об'єктів виявлено лише одне скупчення розвалів чотирьох посудин: великого горщика, корчаги, миски, і нижньої частини меншого горщика. На основі стратиграфічних спостережень встановлено, що рештки посудин знаходилися в шарі еолових пісків, трансформованих в елювіальний горизонт дерново-підзолистого ґрунту, всі інші матеріали (кераміка і крем'яні вироби) перевідкладені в еолових відкладах. Знайдено три крем'яні серпи, які залягали компактно і найімовірніше належали до перевідкладеного депозиту. Зауважено, що найбільшу збірку матеріалів із культурного шару представляє кераміка могилянської групи ранньозалізного віку: посуд і прясла. Опрацьовано 187 екземплярів посуду, зокрема: 102 фрагменти вінець горщиків та інших посудин, 41 миску, а також 19 оздоблених стінок, більшість з яких належить горщикам, 3 диска-покришки і 7 фрагментів вушок посудин, а також 9 прясел і їх фрагментів. Для просторової фіксації знахідок було використано лише добре атрибутовані матеріали, які увійшли в колекцію. За типом знахідок і умовами їх виявлення зроблено висновок, що пам'ятка є рештками поселення.

На підставі аналізу кераміки зроблено висновки, що на пам'ятці можна виділити три горизонти могилянської групи: перший з них – горизонт Могиляни–Монастирок, який відноситься до передскіфського часу, і має широке датування в рамках кін. X–VIII ст. до н. е.; другий горизонт – нетішинський, що має відповідники в жаботинському етапі Середнього Подніпров'я, у горизонті Жаботин III, і датується в межах першої половини VII ст. до н. е.; третій горизонт – хорівський є характерним для ранньоскіфських пам'яток Правобережного Дніпровського Лісостепу, може бути датований другою половиною VII – поч. VI ст. до н. е. Вказано, що особливістю керамічної колекції з цієї пам'ятки, є наявність рис, характерних для лежницького горизонту лужицької культури з території західніше річки Стир. Відзначено, що поділ матеріалів на горизонти є умовним, і немає впевненості, що частина з них не є синхронними, однак на тлі наявних культурно-монологічних пам'яток ранньозалізного віку Дубенщини Дубовець виглядає складною і потенційно кількофазовою пам'яткою.

Ключові слова: ранньозалізний вік, могилянська група, передскіфський період, ранньоскіфський час, Острів Дубовець, кераміка, серп.

Вступ. Багатощарова пам'ятка в урочищі Острів Дубовець знаходиться на околиці м. Дубно, Рівненської області, на північ від колишнього села, а нині мікрорайону Підборці (координати: 50°24'31" Пн, 25°43'52" Сх). Вперше її виявив Віталій Ткач у 1996 р. і відтоді регулярно досліджував [Прищеп, Ткач, 1998; Ткач, 2001, с. 235]. Як пам'ятка місцевого значення під назвою «урочище Червоний Пагорб» вона була взята під охорону

Розпорядженням голови обласної державної адміністрації № 478 від 02.08.2000 р. Найбільше інтерес до неї підживлювало те, що на розораній поверхні та в стінках кар'єру було виявлено рештки Свято-Вознесенського жіночого монастиря, заснованого князем Василем Острозьким, який діяв на Дубовці у 1592–1832 рр.

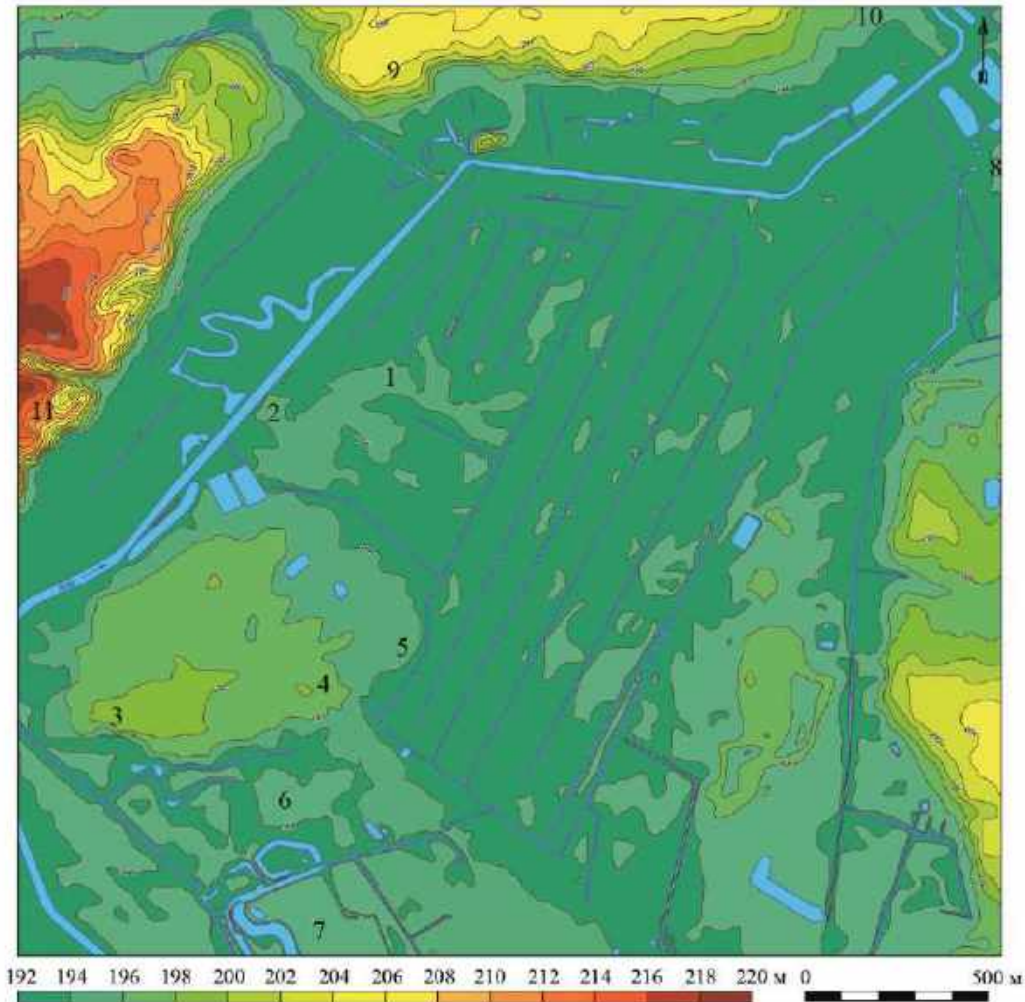

Рис. 1. Гіпсометрична карта ділянки долини р. Іква в районі м.Дубно з позначенням пам'яток могилянської групи: 1 – Дубно–Острів Дубовець, 2 – Дубно–Підвісний міст; 3 – Дубно–Звірогосподарство; 4 – Підборці-3; 5 – Підборці-4; 6 – Підборці-2; 7 – Підборці-1; 8 – Дубно–Вербицького; 9 – Дубно–Городня; 10 – Дубно–Замок; 11 – Дубно–Палестина-2

Fig. 1. Hypsometric map of the Ikva River valley area near Dubno with the designation of the Mohylianska group monuments: 1 – Dubno–Ostriv Dubovets; 2 – Dubno–Pidvisnyi mist; 3 – Dubno–Zvirohospodarstvo; 4 – Pidbortsi-3; 5 – Pidbortsi-4; 6 – Pidbortsi-2; 7 – Pidbortsi-1; 8 – Dubno–Verbytskoho; 9 – Dubno–Horodnia; 10 – Dubno–Zamok; 11 – Dubno–Palestyna-2

Перші дослідження його об'єктів були проведені в 1997 та в 2001 рр. [Нурало, 1998; Ткач, 2007; Бардецький, Пшеничний, Ткач, 2008]. У 2018–2023 рр. Міжрегіональна громадська організація «Дубенський археологічний осередок» спільно з Державним історико-культурним заповідником м. Дубно за фінансової підтримки Дубенської міської ради тут організували археологічну експедицію. У ній брали участь студенти Національного університету «Острозька академія» та Рівненського державного гуманітарного університету, а також волонтери.

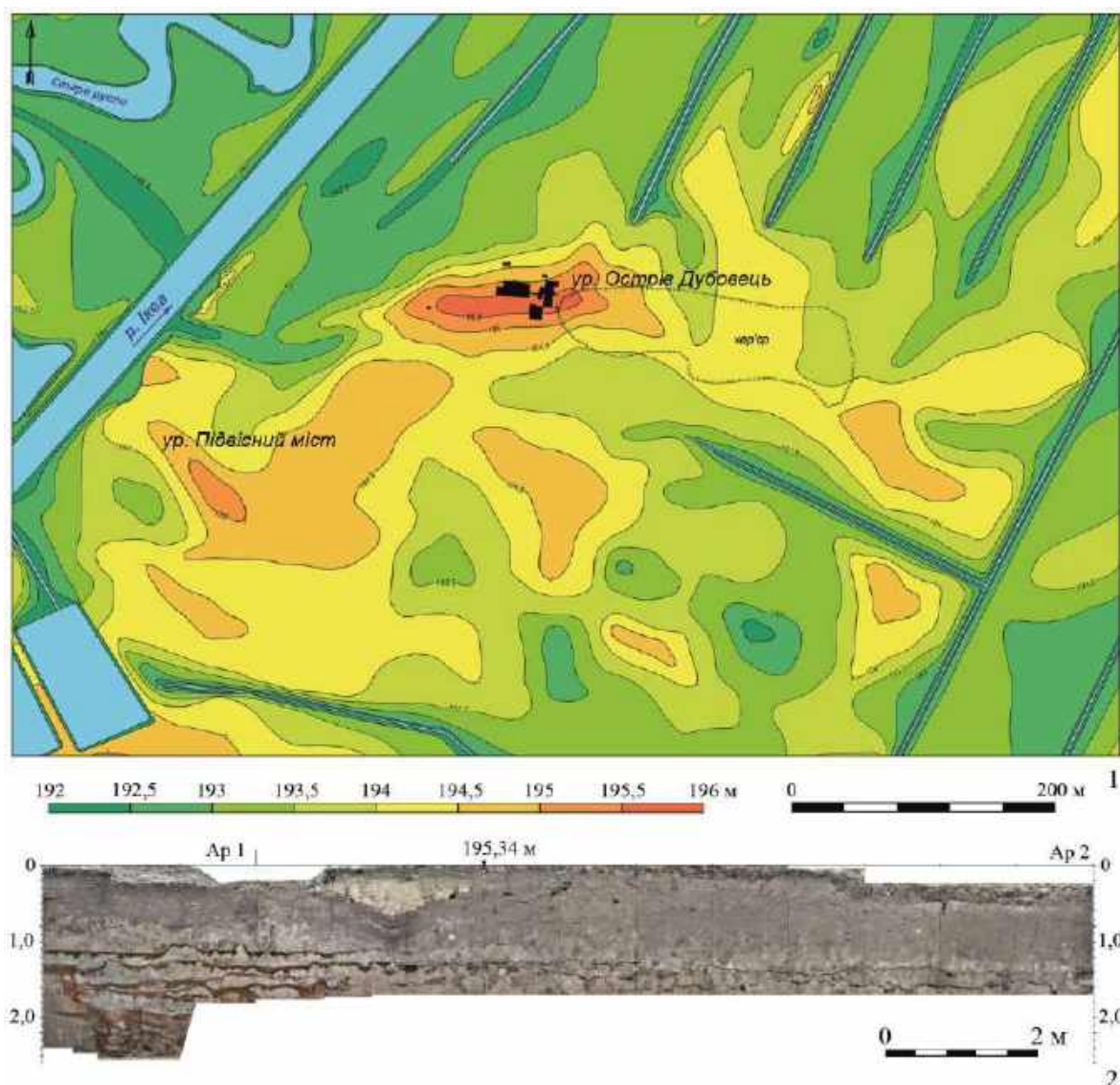

Рис. 2. Дубно–Острів Дубовець: 1 – Гіпсометрична карта урочища Острів Дубовець з позначенням досліджених розкопки ділянок; 2 – розріз у західній стінці розкопу 1 в межах арів 1 і 2, ґрунтова катена

Fig. 2. Dubno–Ostriv Dubovets: 1 – Hypsometric map of the Ostriv Dubovets tract with the designation of the excavated areas; 2 – section in the western wall of excavation 1 within the boundaries of acres 1 and 2, soil catena

Пам'ятка розташована на підвищенні параболічної форми із відносною висотою 3–4 м (абсолютна висота – 196 м) посеред заболоченої, зараз меліорованої заплави р.Іква (рис. 1; 2, 1). Підвищення складене піщаними відкладами і покрите дерново-криптопідзолистими і дерново-слабопідзолистими ґрунтами (рис. 2, 2). Морфологічно воно визначається як висока заплава, однак генетично являє собою фрагмент низької пізньольодовикової надзаплавної тераси, на поверхні якої сформувалася дюна [Бончковський, Бардецький, Пшеничний, 2020, с. 628]. Орієнтовно пам'ятка займає площу 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано піщаним кар'єром радянського періоду. Окрім того, значні пошкодження

завдано окремими дрібнішими котлованами для видобування піску, захороненнями відходів звірогосподарства та шурфами скарбощукачів.

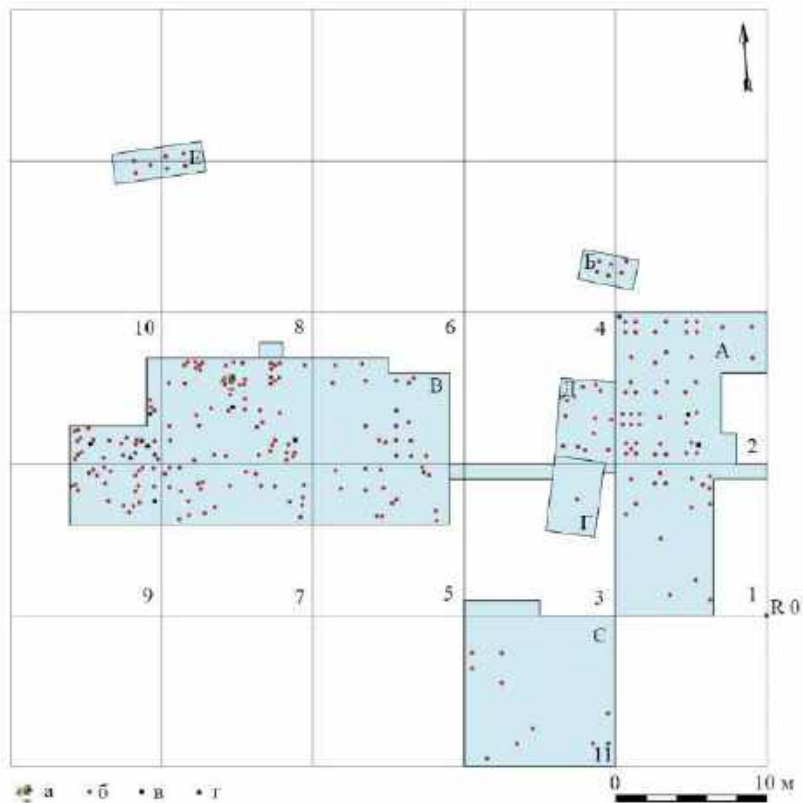

Рис. 3. Дубно–Острів Дубовець. Загальний план розкопів 2018–2023 рр. із планіграфією знахідок могилянської групи: А – розкоп 1 (2018 р.); Б – шурф 1 (2018 р.); В – розкоп 2 (2019–2020 рр.); Г – дорізка (2020 р.); Д – дорізка (2022 р.); Е – розкоп 3 (2022 р.); Є – розкоп 4 (2023 р.). Цифрами позначено номери арів. Умовні позначення: а – скупчення розвалів посудин; б – фрагменти кераміки; в – уламки крем'яних серпів і їхніх заготовок; г – крем'яні серпи

Fig. 3. Dubno–Ostriv Dubovets. General plan of the excavations of 2018–2023 with the planigraphy of the finds of the Mohylianska group: А – excavation 1 (2018); Б – trench 1 (2018); В – excavation 2 (2019–2020); Г – expansion trench (2020); Д – expansion trench (2022); Е – excavation 3 (2022); Є – excavation 4 (2023). Numbers indicate the number of acres. Symbols on the plan: а – clusters of vessel ruins; б – fragments of ceramics; в – fragments of flint sickles and their blanks; г – flint sickles

Матеріали зібраної під час розвідок і розкопок колекції відносяться до пізнього кам'яного віку (потребує більш детальної атрибуції в рамках мезоліту-неоліту), енеоліту (маліцької культури), ранньої епохи бронзи (культури кулястих амфор і середньодніпровської культури), середньої епохи бронзи (межановицької культури), пізньої епохи бронзи (фінальний горизонт тшинецького культурного кола), ранньозалізного віку (могилянської групи), римського часу (пізньої зарубинецької культури) і слов'яно-руського часу (Х ст.).

Матеріали. Сумарно експедицією було розкрито 576 м². Для просторової фіксації усі виміри робились від єдиного репера, позначеного бетонним стовпом, вкопаним на західному краю кар'єру, поверхня якого має абсолютну висоту 196,03 м. Від нього розмічено сітку арів, у які в подальшому вписано квадратну розмітку основних розкопів. Репер знаходився в південно-східному куті ару 1, нумерація арів відбувалася в послідовності відкриття їхньої

площі, а нумерація квадратів у межах кожного ару – послідовно із заходу на схід, починаючи від північно-західного кута. Орієнтацію сітки арів було зміщено на азимут 4° (рис. 3).

У 2018 р. у межах арів 1 і 2 було закладено розкоп 1 площею 152 м^2 (рис. 3, А) та досліджено збережений шар у шурфах скарбошукачів (шурф 1 площею 8 м^2 і шурф 2 площею $1,5 \text{ м}^2$) (рис. 3, Б). В арі 1 значну частину давніх відкладів було знищено сучасними котлованами для видобування піску та об'єктом 2, заповненим монастирським смітником XVII ст. Потужність культурного шару тут становила переважно $0,4\text{--}0,6 \text{ м}$, поглиблюючись лише в північно-західному куті до 1 м . Знахідок могилянської групи, відповідно, тут зібрано відносно мало, половина з них походить із заповнень монастирських об'єктів. В арі 2 та шурфах знахідки залягали до глибини $1,2 \text{ м}$, і тут їх знайдено значно більше.

У 2019 і 1920 рр. у межах арів 5–10 на північному схилі пагорба розкопом 2 було розкрито $248,5 \text{ м}^2$. Глибина залягання знахідок у ньому сягала $1,1\text{--}1,3 \text{ м}$ (рис. 3, В). Із цього розкопу походить найбільша кількість знахідок могилянської групи. Також у 2020 р. в арі 3 було розкрито почату ще в 2018 р. ділянку площею $16,5 \text{ м}^2$ з метою дослідження ще одного сектора монастирського об'єкта 2, який займав більшу її частину. Вона була орієнтована за магнітною стрілкою (рис. 3, Г).

У 2022 р. дослідження продовжено в арі 4, де з метою розкриття північно-західного сектора монастирського об'єкта 2 було закладено дорізку розміром $4 \times 6 \text{ м}$, яка також була зміщена відносно загальної розмітки і частково перекривала дорізку 2020 року (рис. 3, Д). У ній потужність шару зі знахідками могилянської групи сягала глибини $1,2 \text{ м}$. Тоді ж на схилі, близько до північного краю пагорба, закладено розкоп 3 розмірами $6 \times 2 \text{ м}$ (рис. 3, Е), яким досліджували сегмент рову для причалювання човнів періоду монастиря. Орієнтація розкопу було зміщено на азимут 3° з метою зробити перпендикулярний розріз рову. У його заповненні, а також у фоновому шарі до глибини $1,1 \text{ м}$ від денної поверхні траплялись різночасові знахідки, 7 із яких атрибутовано як могилянські.

У 2023 р. було закладено розкоп 4 площею 105 м^2 у межах ару 11 і частково ару 3 на початку південного схилу пагорба (рис. 3, Є). Після зняття орного шару встановлено, що весь північно-східний сектор ару 11 був зайнятий котлованом для видобування піску, заповнений ґрунтом зі сміттям та захороненнями відходів звірогосподарства, з огляду на що дослідження в цьому секторі не проводилися. Уперше за 5 років розкопок пам'ятки тут було виявлено давніші за монастир заглиблені об'єкти, які представляють скупчення округлих неглибоких ям і одну велику, але сильно поруйновану споруду. В їхньому заповненні, що складалось із сірого піщаного ґрунту, виявлено фрагменти ліпної кераміки, частина якої має ознаки кераміки могилянської групи, однак те, що в більшості з них виявлено також кераміку пізньозарубинецької культури, дає змогу пов'язувати ці об'єкти з останньою. У культурному шарі, потужність якого становить $0,5\text{--}0,6 \text{ м}$ (включно з орним шаром), виявлено різночасові матеріали, з яких 10 фрагментів кераміки атрибутовано як могилянські.

Паралельно з археологічними розкопками проводився комплекс палеогеографічних досліджень: літолого-стратиграфічних, палеопедологічних, палеокріологічних та геоморфологічних [Бончковський, Бардецький, Пшеничний, 2018; 2020]. Вони підтвердили, що упродовж голоцену відбувався розмив ґрунту в центральній, найвищій частині урочища і його перевідкладення у напрямку заплави. Біля привершинної частини пагорба виявлено дві пачки педоседиментів, які могли утворитися упродовж раннього голоцену і атлантики. За морфологічними особливостями вони належали до лісового типу ґрунтів – можливо, дерново-підзолистого чи підзолистого. Ці ґрунти формувалися на материнській породі легкого гранулометричного складу (еолових пісках), що, ймовірно, стало основною причиною домінування в їхній генезі підзолистого процесу, і в сумі з відносно вологим кліматом спричинило їхній розмив.

Присутність археологічного матеріалу допомагає скласти уявлення про час утворення прошарку еолових пісків. Востаннє розвіювання піщаного матеріалу, ймовірно, відбувалося

упродовж «ксеротермічної депресії» X–IX ст. до н.е. Однак могли бути і давніші фази еолових процесів, зокрема упродовж аридизації клімату у кінці пізньої атлантики (АТ-3) і у середньому суббореалі (SB-2). Ерозійна верхня межа пачки педоседиментів свідчить про те, що еоловій седиментації передувала ерозійна фаза. Відсутність будь-яких артефактів у педоседиментах лісових ґрунтів свідчить про те, що їх формування припинилося до кінця атлантичного періоду (АТ-3). Сучасний ґрунтовий покрив центральної частини урочища почав формуватися на початку субатлантичного періоду (близько 2,5 тис. р. т.) [Бончковський, Бардецький, Пшеничний, 2020, с. 627].

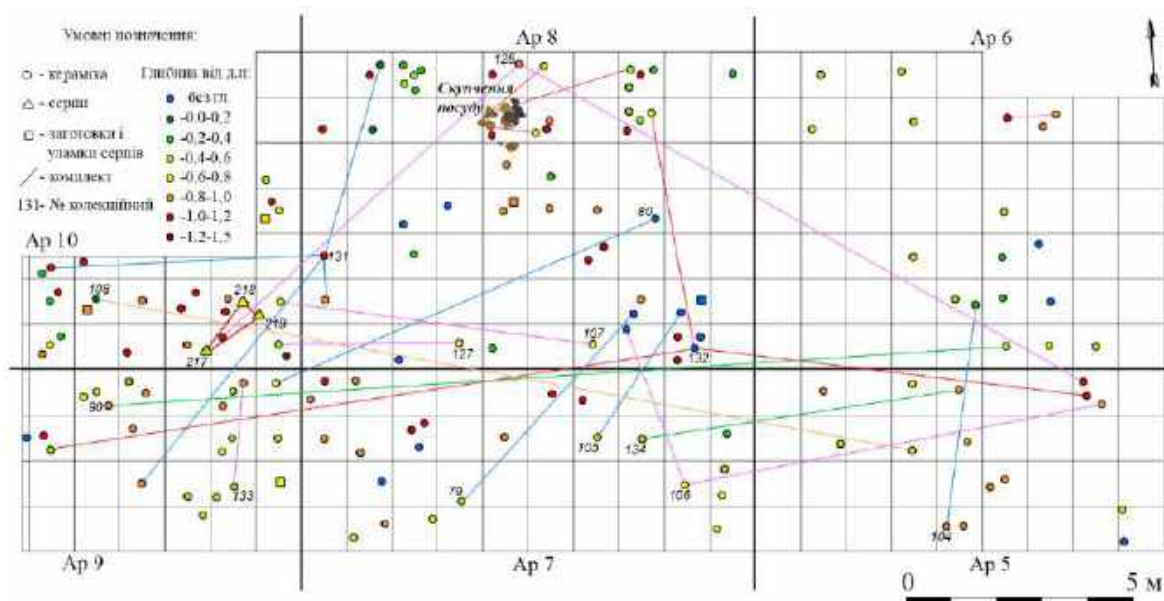

Рис. 4. Дубно–Острів Дубовець. План розкопу 2 із планіграфією знахідок могилянської групи
 Fig. 4. Dubno–Ostriv Dubovets. Plan of excavation 2 with planigraphy of the finds of the Mohylianska group

Для просторової фіксації знахідок було використано лише добре атрибутовані матеріали, які увійшли в колекцію. На основі збірки з розкопу 2, у якій вдалося підібрати і навіть склеїти частини посудин, планіграфія знахідок могилянської групи, як і інших культур, демонструє значну розпорозненість фрагментів посудин, інколи більше ніж на 10 м (рис. 4). В окремих випадках зафіксовано навіть відстані 14 і 19 м, до того ж переважало розпорознення їх по осі перпендикулярній до напрямку схилу, тобто по лінії захід–схід. Загалом вони залягали на відносно глибших позиціях відносно знахідок пізньозарубинецької культури, однак також із сильним розкидом по глибинах і в перемішку з матеріалами давніших горизонтів, що свідчить про перевідкладеність їх у межах усїєї товщі ґрунту. На це також вказує значна їхня фрагментарність. Виразних концентрацій матеріалів не виявлено, а лише констатовано, що у двох крайніх південних лініях квадратів (найвищі по схилу і з найменш потужним ґрунтовим шаром) знахідок траплялось значно менше, ніж в інших.

У квадраті 45 ару 8, на глибині 1,07–1,27 м від денної поверхні виявлено скупчення розвалів чотирьох посудин могилянської групи: корчаги, двох горщиків і миски (рис. 5, 1; 6, 2). Всі вони були виготовлені з формувальної маси з домішками шамоту. Корчага склеєна майже повністю, однак мала втрачені вінця по всьому колу, які ймовірно на етапі розвіювання виступали над денною поверхнею ґрунту. По збережених її краях видно, що вона була орнаментована горизонтальним рядом наскрізних круглих отворів під вінцями (рис. 5, 4; 6, 4). Від одного горщика повністю збереглася лише нижня частина (рис. 6, 5; 6, 6), а інший

представлений денцем, бочком, склеєним з кількох крупних фрагментів і окремим фрагментом верхньої частини (рис. 5, 2; 5, 3). Обидва горщики мали рустовану зовнішню і добре зглажену внутрішню поверхні. Миска збережена лише наполовину. Вона мала конічний тулуб і плавно загнуті всередину вінця та добре зглажену, частково вивітрену поверхню (рис. 5, 3; 6, 5). Поряд у квадраті 55, на глибині 1,0–1,1 м від денної поверхні виявлено ще частини згаданих посудин: 3 фрагменти корчаги і 2 фрагменти більшого горщика, які лежали один на одному, та 2 фрагменти миски.

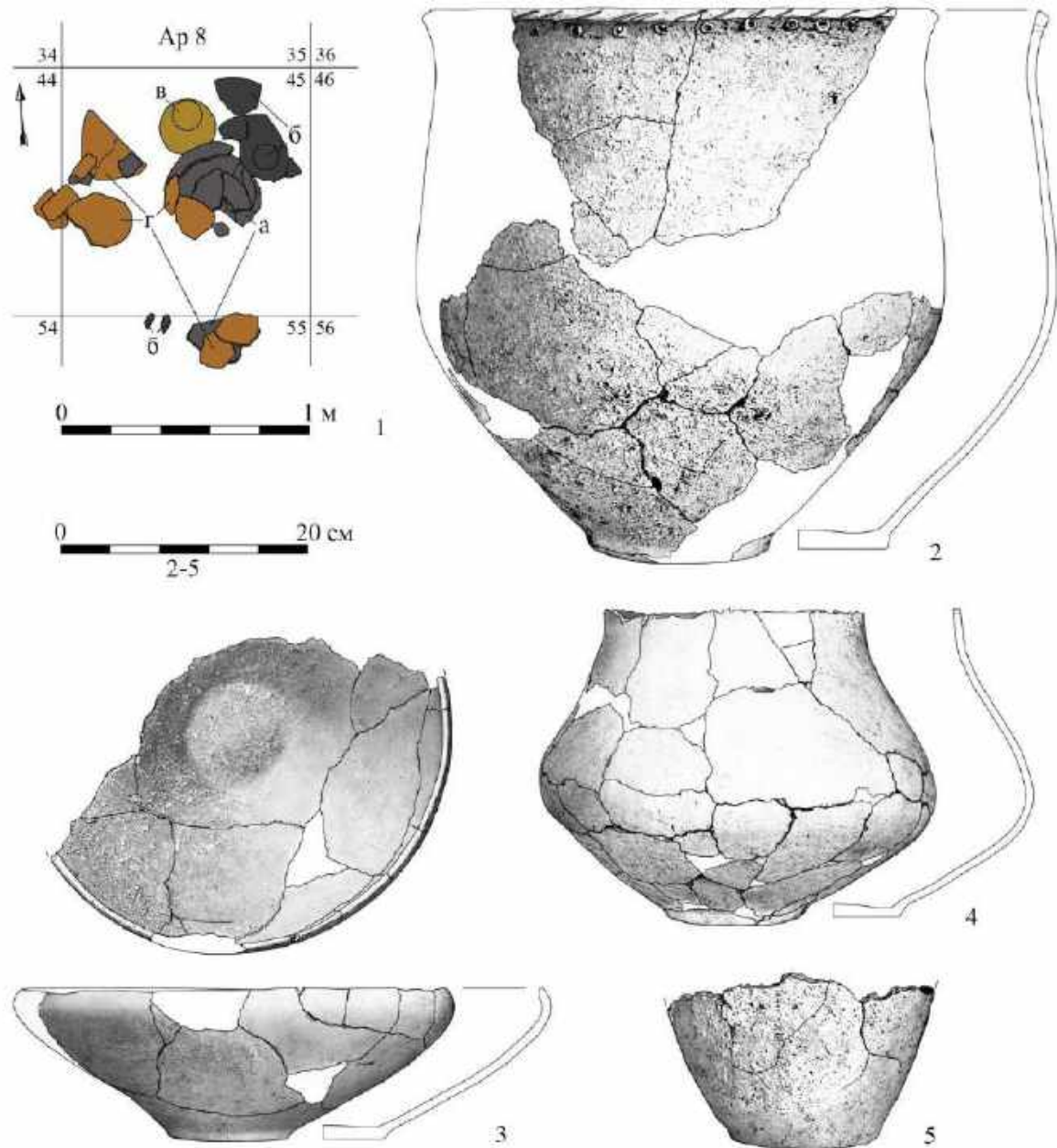

Рис. 5. Дубно–Острів Дубовець. Скупчення розвалів посудин: 1 – план скупчення; 2–5 – посудини зі скупчення

Fig. 5. Dubno–Ostriv Dubovets. The accumulation of vessel ruins: 1 – plan of the cluster; 2–5 – vessels from the cluster

Умови залягання цих посудин свідчать про те, що їхнє положення не є випадковим наслідком природного перевідкладення. Стратиграфічні спостереження показують, що рештки посудин знаходилися в шарі еолових пісків, трансформованих в елювіальний горизонт дерново-підзолистого ґрунту (рис. 6, 1). Під його ілювіальним шаром також залягав еоловий пісок. Знаходження посудин *in situ* дає змогу датувати цей шар не раніше ранньоскіфського часу, що свідчить про утворення всієї товщі голоценових відкладів над ним в останні 2,5 тис. років. Із цієї ділянки було взято зразки відкладів для мікроморфологічного аналізу, а заповнення з перевернутої догори дном нижньої частини горщика – на палінологічний аналіз.

Рис. 6. Дубно–Острів Дубовець. Скупчення розвалів посудин. 1 – розріз ґрунту в східному профілі квадрата 45; 2 – скупчення розвалів посудин після розчистки, вигляд з півдня; 3–5 – фото посудин зі скупчення

Fig. 6. Dubno–Ostriv Dubovets. The accumulation of vessel wrecks. 1 – soil section in the eastern profile of square 45; 2 – accumulation of vessel wrecks after clearing, view from the south; 3–5 – photos of vessels from the accumulation

Із могилянською групою також можна пов'язати 3 біфасціальні серпи, виявлені в арі 10 у трьох сусідніх квадратах (кв. 89, глибина 0,72–0,82 м від денної поверхні; кв. 98, гл. 0,51–0,61 м від д. п.; кв. 90, гл. 0,78–0,88 м від д. п.). Серпи знаходилися в радіусі 0,7 м. Вони залягали в товщі темно-сірого гумусованого піщаного ґрунту і ймовірно належали до перевідкладеного депозиту.

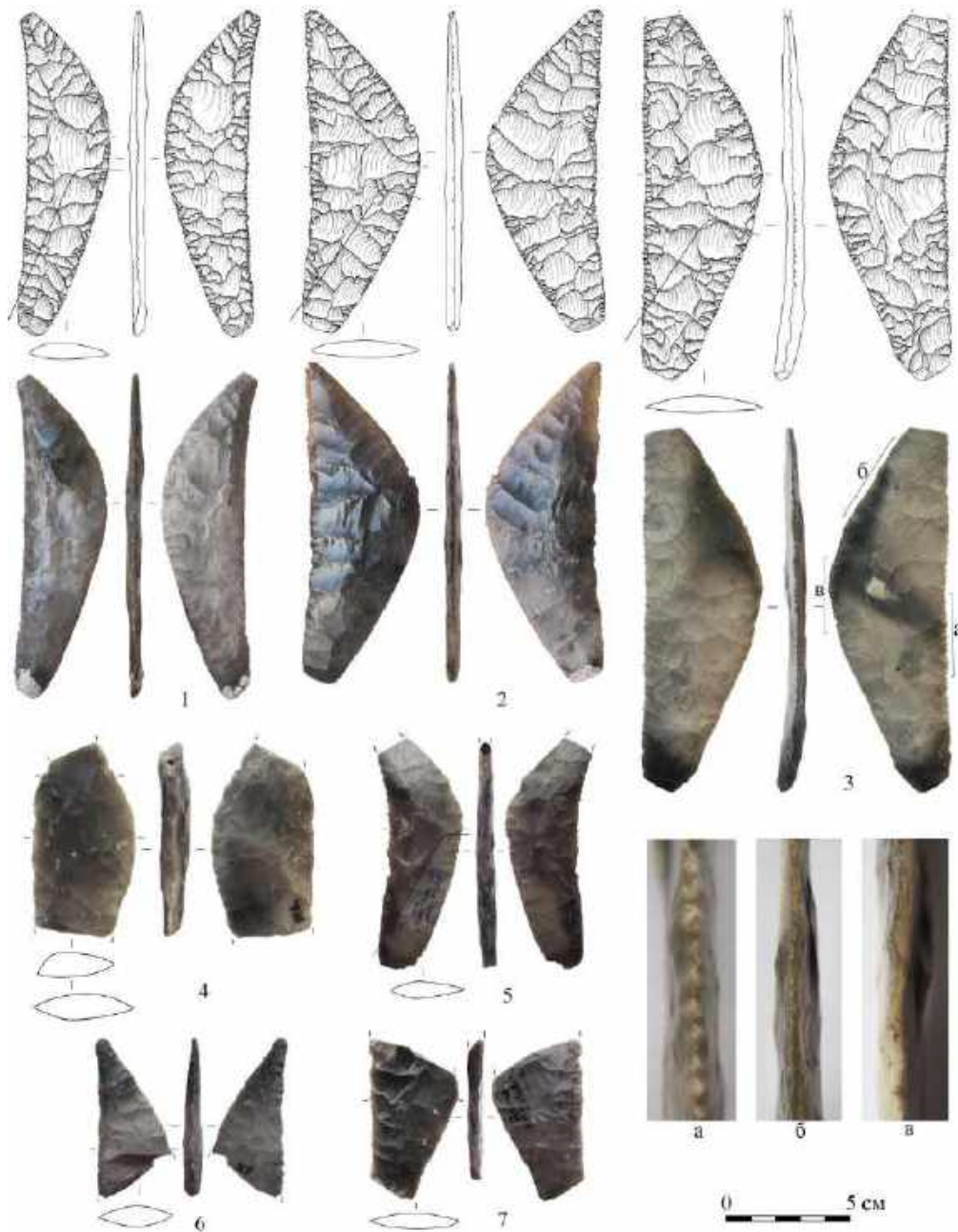

Рис. 7. Дубно–Острів Дубовець. Крем'яні серпи: 1–3 – ймовірний депозит із розкопу 2; 4 – заготовка з розкопу 2; 5, 7 – серп і фрагмент серпа, знайдені на поверхні пам'ятки (знахідки В.Ткача); 6 – фрагмент серпа з розкопу 1

Fig. 7. Dubno–Ostriv Dubovets. Flint sickles: 1–3 – probable deposit from excavation 2; 4 – blank from excavation 2; 5, 7 – sickle and sickle fragment found on the surface of the site (findings of V. Tkach); 6 – sickle fragment from excavation 1

Всі вони мають звужену п'ятку, пряме лезо із зубчатою ретушшю (рис. 7, 3, а) і мають сліди інтенсивного спрацювання у вигляді блискучої заполірованої поверхні, а також сліди руків'я без полиску. Характерною деталлю, присутньою на серпах, є умисне притуплення спинки, здійснене шліфуванням (рис. 7, 3, б, в). Неподалік в квадраті 70, тобто за 2 м від згаданих серпів, на глибині 0,73–0,83 від д. п. виявлено відламаний кінчик подібного серпа з заполірованою поверхнею. Можливо він також належав серпу з цього депозиту. Ще одна дистальна частина аналогічного серпа із заполірованою від спрацювання поверхнею і слідами повторної підправки леза було виявлено в арі 2 (рис. 7, б). На розораній поверхні пам'ятки знайдено фрагмент п'ятки такого ж серпа (рис. 7, 7) та майже цілий серп зі зламаним кінчиком, у якого також були помітні сліди руків'я (рис. 7, 5).

У розкопах зібрано велику кількість відщепів різного калібру та уламків кременю, які очевидно є відходами від виробництва, зокрема і біфаціальних знарядь. Знайдено також невелику серію фрагментів заготовок серпів на різних стадіях. Два уламки біфаціальних знарядь можна ідентифікувати як наконечники дротиків, а один – як сокиру. Вони можуть бути віднесені як до епохи бронзи, так і до ранньозалізного віку. Заготовок серпів це теж стосується, однак автори схильні пов'язувати принаймні частину з них з могилянською групою і вважати слідами виробництва таких самих, як уживані серпи із ймовірного депозиту. Про це свідчить дуже подібна форма одного із фрагментів заготовки на останній стадії (рис. 7, 4).

Найбільшу збірку матеріалів з культурного шару представляє кераміка могилянської групи ранньозалізного віку: посуд і прясла. На сьогодні опрацьовано 187 фрагментів посуду, зокрема: 102 фрагменти вінець горщиків та інших посудин, 41 – мисок, 19 – оздоблених стінок, більшість з яких належить горщикам, 3 – диски-покришки і 7 – вушок посудин.

Горщики і миски є абсолютно домінуючими категоріями посуду. Через фрагментарність їх можна охарактеризувати лише на основі морфології вінець у комбінації із орнаментативними прийомами, оскільки в них орнаментовано переважно краї вінець та зона під ними. Неможливо лише встановити зв'язок стінок, орнаментованих валиком або защипами, із верхньою частиною посудин.

Досвід ознайомлення з матеріалами інших опорних пам'яток могилянської групи показує, що дуже схожі вінця можуть мати посудини із зовсім різними формами тулуба, для яких ще добре не напрацьована вдала термінологія. Тому, маючи лише фрагменти верхніх частин посуду, тобто вінець і шийки, впевнено відносити до горщиків можна лише ті, які оздоблені валиками, а також, із великою ймовірністю, посудини, у яких краї вінець карбовані насічками і втисненнями та нагадують ті ж валики (рис. 8, 1, 5, 7–9, 11–19, 24, 26; 9, 1–17, 20–23, 27, 28, 32, 36, 38; 10, 1, 2, 7, 8, 11, 16, 18, 21–23; 13, 1–9, 13, 20, 22, 27, 28). Усі горщики мають вертикальні або плавно відігнуті назвні вінця і, очевидно, мали типову тюльпаноподібну форму. Однак, потрібно враховувати те, що на інших пам'ятках трапляються миски, які у верхній частині повторюють форму і орнаментативність горщика, але вони досить рідкісні.

Краї вінець часто мають просте пласке або заокруглене завершення, а іноді потовщені, у формі дзьобика краї, що виступають назвні. Валики знаходяться дуже близько до краю, а часом навіть зливаються з ними. Переважно вони карбовані досить густо нанесеними втисненнями, рідше – скісними насічками. Втиснення бувають як мілкі, що залишають досить дрібні ямки на кінчиках валиків, так і глибокі, які сильно деформують валик, утворюючи ефект намиста. Трапляються екземпляри з досить рідко нанесеними втисненнями (рис. 9, 2, 3). Судячи зі знайдених зразків стінок, видно, що доволі малу кількість посудин оздоблювали валиками на тулубі (рис. 10, 21–23; 13, 13, 22). Карбування цих валиків аналогічне тим, що знаходяться під краєм вінець. Трапився один екземпляр без карбування (рис. 10, 21). Краї вінець горщиків також часто карбувалися втисненнями або насічками.

Інший часто вживаний прийом орнаментативності – два, як правило, взаємовиключні, способи виконання проколів. В одному з них – це дрібні наскрізні круглі отвори, які завжди наносились в один ряд під краєм вінець. У горщиків вони комбінувалися з валиком, розташовуючись над

ним (рис. 8, 17; 9, 5, 6–8, 11, 15; 13, 6, 28), під ним (рис. 8, 9, 16; 9, 10, 13, 20, 32), та безпосередньо у валику (рис. 8, 5, 17; 9, 9; 13, 5, 20), а також із карбованими краями вінець (рис. 9, 14, 16, 22; 13, 7, 30). Вінця, орнаментовані лише рядом отворів, могли належати як горщикам, так і вазам чи корчагам, що наочно демонструє реставрована корчага зі скупчення (рис. 5, 4). Хоча в таких випадках помічним у визначенні може бути те, що рустована зовнішня поверхня характерна для горщиків, а лискована – із більшою ймовірністю для корчаг і ваз.

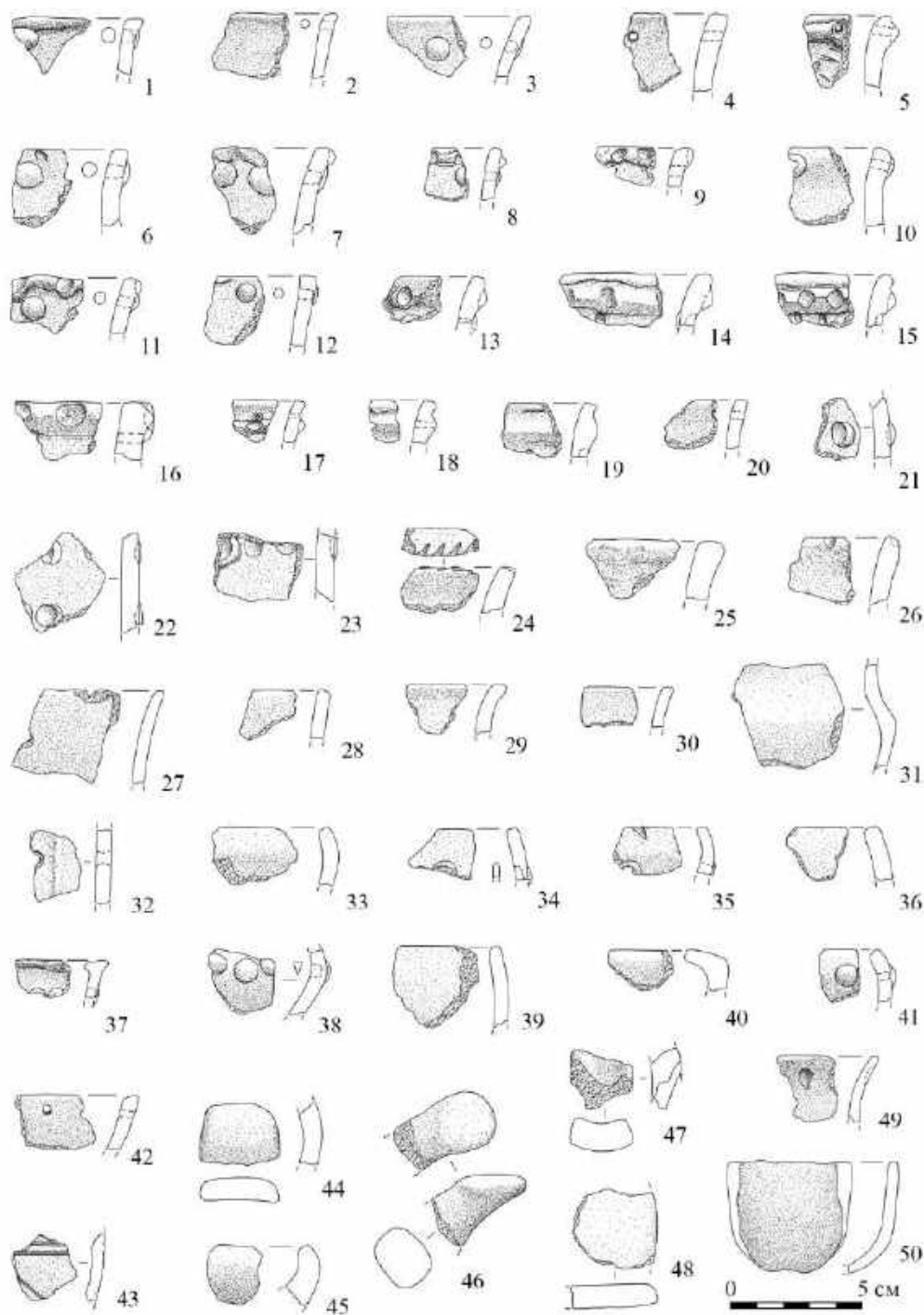

Рис. 8. Дубно–Острів Дубовець. Вибірка кераміки з розкопу 1

Fig. 8. Dubno–Ostriv Dubovets. Sample selection of ceramics from excavation 1

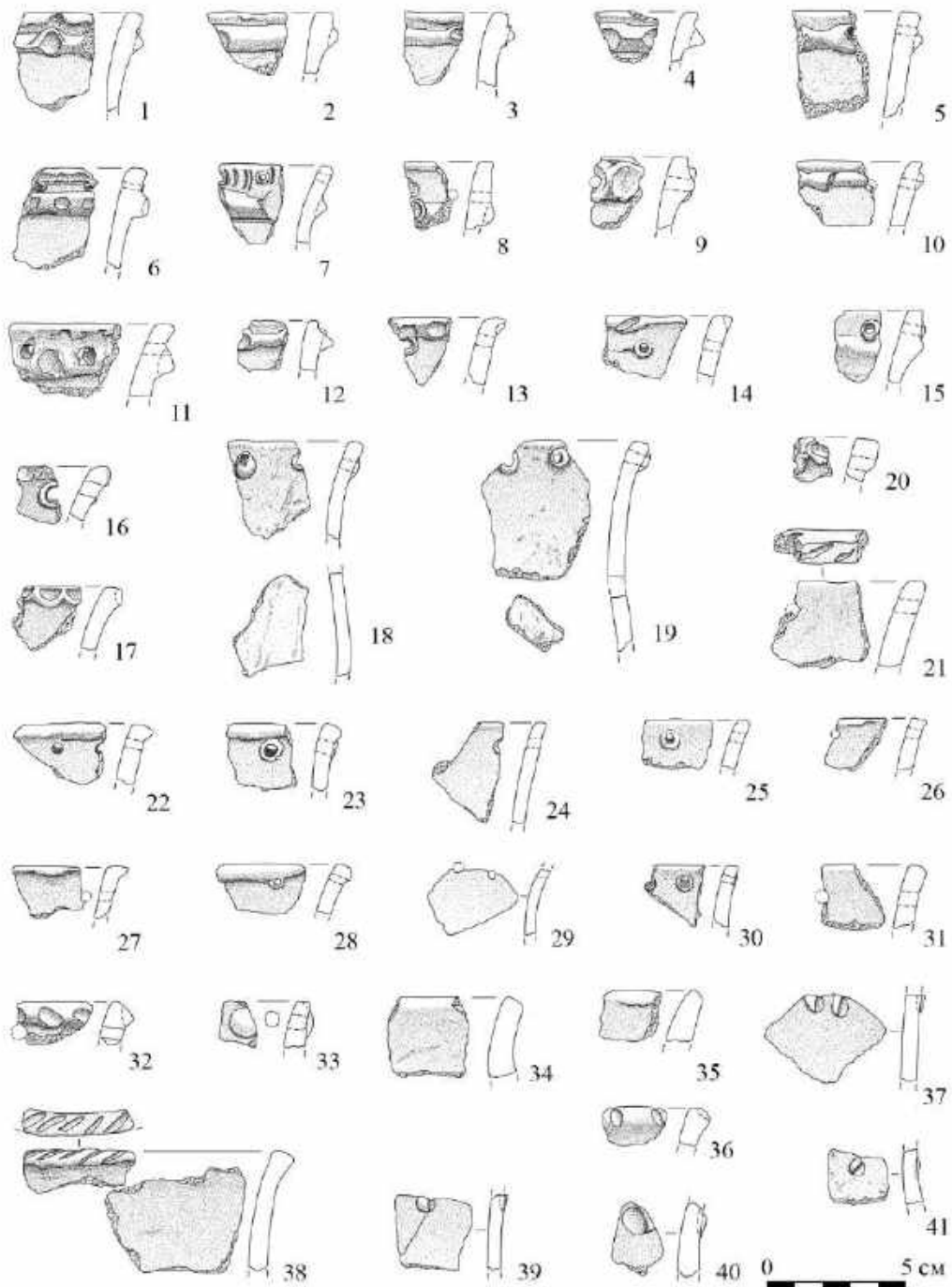

Рис. 9. Дубно–Острів Дубовець. Вибірка кераміки з розкопу 2
Fig. 9. Dubno–Ostriv Dubovets. Sample selection of ceramics from excavation 2

У другому способі – це неповні проколи, які в більшості випадків утворюють т. зв. перлини. Їхньою особливістю є те, що останні були витиснені як зсередини (рис. 10, 1–11), так і ззовні (рис. 10, 12–19), до того ж за допомогою як круглих проколів (рис. 8, 6, 7), так і нанесених нахиленим інструментом (паличкою), яка залишала видовжені, краплеподібні або трикутні отвори (рис. 10, 14, 17, 18).

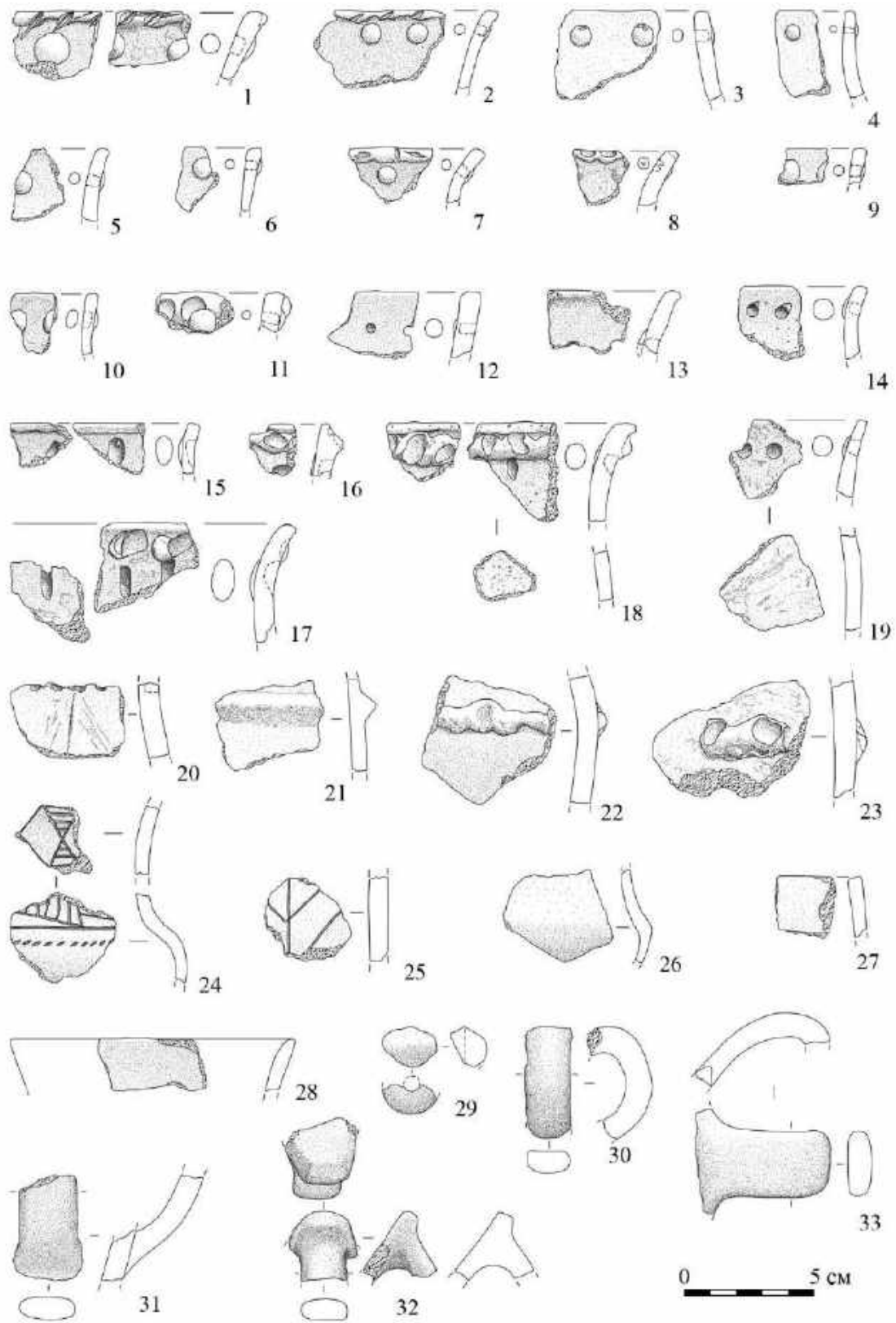

Рис. 10. Дубно-Острів Дубовець. Вибірка кераміки з розкопу 2
Fig. 10. Dubno-Ostriv Dubovets. Sample selection of ceramics from excavation 2

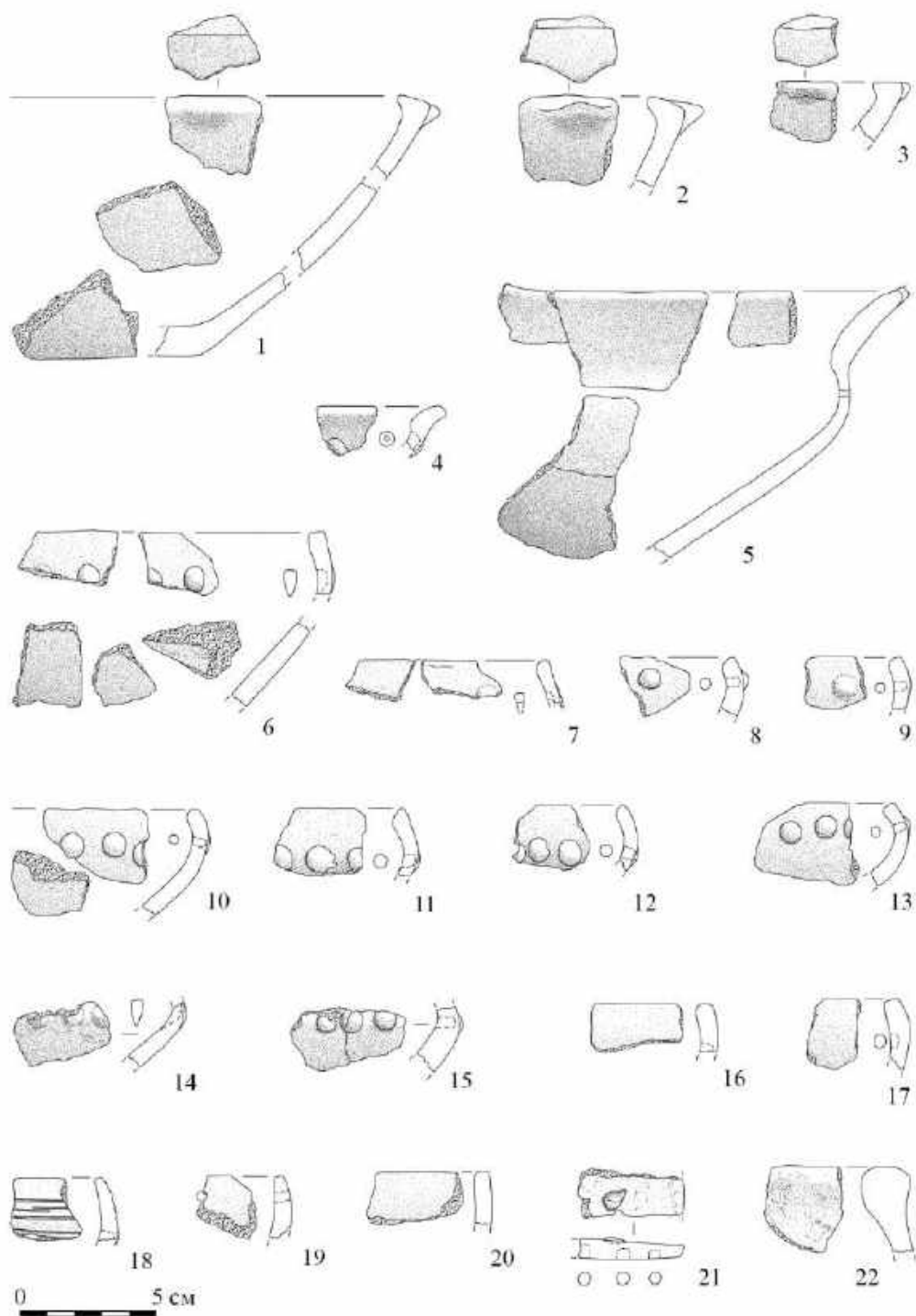

Рис. 11. Дубно–Острів Дубовець. Вибірка кераміки з розкопу 2
 Fig. 11. Dubno–Ostriv Dubovets. Sample selection of ceramics from excavation 2

Ще одним видом орнаменту, який використовувався на горщиках і вазоподібних посудинах, а на Дубовці трапився лише на фрагментах стінок, є пальцево-нігтеві заціпи, які наносились в один або кілька рядів (рис. 8, 21–23; 9, 37, 39–41; 13, 11, 32, 33). Винятковими також є зразки прокресленого орнаменту, на жаль, погано збереженого (рис. 10, 20, 25).

Інші фрагменти вінець, хоча і нагадують горщики та мають схожі варіанти оформлення країв, однак цілком ймовірно могли належати також посудинам, які мали біконічний або сильно роздугий у нижній частині тулуб. У таких випадках вони можуть класифікуватися як амфори або корчаги, а також як глеки чи вази. Ці посудини зазвичай мали слабше відігнуті або прямі вінця, часто неорнаментовані взагалі або лише рядом наскрізних проколів чи перлин під краєм вінець, зрідка – дрібними втисненнями або насічками (рис. 8, 2–4, 6, 10, 20, 24–30; 9, 22–31, 33–36; 10, 3–6, 9; 13, 10, 29).

Знайдено досить мало виразних екземплярів, які можна було б пов'язати з черпаками і кубками. Серед них: фрагменти бочків з гострим переламом (рис. 8, 31; 10, 26), характерні вушка, що виступають вище лінії вінець і часом мають упори (рис. 8, 46; 10, 33, 32), фрагменти тонкостінних посудинок з малим діаметром вінець (рис. 10, 28; 12, 35) та орнаментована посудина (рис. 10, 24). Остання мала виражені дугасті плічка, підкреслені горизонтальним рядом дрібних скісних наколів, та високу шийку, орнаментовану композицією з прокреслених ліній у формі заштрихованих трикутників, зокрема з'єднаних вершинами (т. зв. мотив пісочного годинника).

Миски з колекції представлені трьома типами, які відрізняються між собою за формою вінець. До першого належать екземпляри, які мають загнуті досередини вінця, утворюючи своєрідний карнизик, що є базовою ознакою мисок горизонту, вираженого в епонімному могильнику могильнянської групи. Нюанси у формі таких вінець зазвичай дають змогу їх групувати, що раніше вже проводилося для цього типу мисок на прикладі колекції з опорної пам'ятки Монастирок-2, де цьому посприяла велика вибірка [Бардецький, Самолук, 2020, с. 104]. Із виділених варіантів у збірці з Дубовця маємо відповідники лише для двох. Варіант А – вінця мисок у яких карнизик, що виступає всередину, короткий, утворює зрізаний рівний майданчик, краї його заокруглені, а з внутрішньою стінкою миски він з'єднується плавно (рис. 11, 1, 3; 13, 21). Схожий екземпляр, що знайдено на поверхні, було опубліковано раніше [Нурало, 1998, рис. 3, 14]. Варіант Г – вінця, у яких масивний карнизик виступає на відстань, рівну або більшу за товщину стінки миски, та орієнтований здебільшого під прямим кутом від неї, із досить різким переламом, утворюючи широкий, нахилений назовні майданчик (рис. 8, 40; 11, 2). Миски цього типу мають лійчастий, злегка опуклий тулуб. Цікаво, що на трьох із них збереглося оздоблення пластичним наліпом на зовнішньому краю вінець (рис. 11, 1–3). Одна миска була орнаментована скісними широкими канелюрами на зовнішньому краю вінець (рис. 13, 21).

Другий тип, найчисельніший, представлений мисками з плавно загнутими всередину вінцями, краї яких або заокруглені (рис. 6, 5; 8, 39, 41; 11, 10, 16; 13, 15), або пласкі, зрізані під прямим (рис. 8, 33–36, 10, 27; 11, 8, 9, 17–20; 12) чи гострим (рис. 8, 42; 11, 7, 11; 13, 36) кутами. Інколи такі вінця бувають злегка потовщені (рис. 11, 13; 13, 14, 35, 37). Більшість мисок цього типу орнаментовані рядом перлин на найбільшій опуклості, що зазвичай досить близько до краю вінець, водночас зсередини бувають відтиснуті як круглі, так і вертикально видовжені ямки. Завдяки цій особливості, до колекції включено і низку фрагментів, орнаментованих перлинами, у яких вінця не збереглися (рис. 8, 38; 11, 14, 15; 13, 16–18, 38). Рідше трапляються екземпляри без орнаменту (рис. 5, 3; 8, 33, 36, 39; 10, 27; 11, 20; 12; 13, 7, 14, 15, 37) і зовсім рідко зразки, оздоблені рядом наскрізних круглих отворів під краєм вінець (рис. 8, 42, 19; 13, 36). До виняткових належить екземпляр, оздоблений прокресленими горизонтальними лініями під краєм вінець (рис. 11, 18).

Миски третього типу, найменш чисельні, мають відігнуті назовні борти різної ширини, із виразним переламом із внутрішнього боку (рис. 8, 37; 11, 4, 5). Одна з них – без орнаменту, а дві – оздоблені рядом перлин під вінцями. Ще один такий екземпляр із поверхневих розвідок було опубліковано раніше [Нурало, 1998, рис. 3, 12]. Він мав прокреслену лінійну орнаменту на бортах та ряд перлин під ними.

Рідкісною категорією посуду є диски-покришки, яких знайдено лише три фрагменти, два з яких – неорнаментовані (рис. 8, 48; 13, 31), а один – оздоблений знизу круглими ямками та пальцево-нігтевими защипами згори (рис. 11, 21). Неорнаментований екземпляр мав лисковану одну з поверхонь (рис. 13, 31), інші – лише згладжену.

Два дрібні фрагменти належали посудинам, які не вписуються в загальну класифікацію і були найімовірніше невеличкими товстостінними чашами (рис. 8, 45; 11, 22). Трапився також фрагмент мініатюрної чашечки циліндричної форми, діаметром 4 см, із округлим дном (рис. 8, 50).

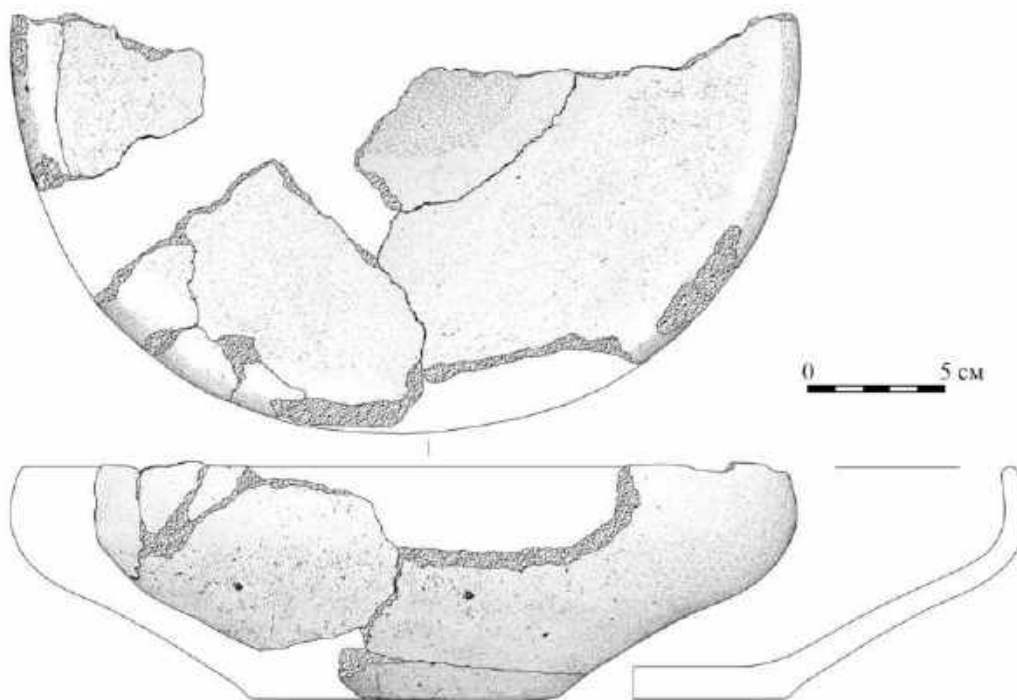

Рис. 12. Дубно–Острів Дубовець. Миска з розкопу 2

Fig. 12. Dubno–Ostriv Dubovets. The bowl from excavation 2

Серед кераміки ранньозалізного віку можна виділити нечисельні екземпляри, які відносяться до милоградської культури. Вони здебільшого виготовлені з формувальної маси з домішками кременю, мають відігнуті назовні вінця і орнаментовані рядом видовжених ямок, нанесених нахилою паличкою (рис. 8, 49; 13, 34).

Керамічні прясла у розрізі мають овальну (рис. 10, 29; 13, 19), біконічну з округлими гранями (рис. 14, 5, 6), або конічну (рис. 14, 1, 7) форму. Майже в усіх екземплярів довкола одного з отворів, очевидно верхнього, присутні невеличкі заглиблення (кратери). Також до прясел відносимо круглі диски, виточені зі стінок посудин (рис. 14, 2–4), дві з яких мали характерний для могилянської групи черепок із домішками шамоту в комбінації з піском (рис. 14, 4) та кременем (рис. 14, 3) у формувальній масі, а в одному випадку – з характерними для посуду епохи бронзи домішками дрібного кременю і піску (рис. 14, 2).

Уся кераміка має черепок із відносно міцним випалом, плямисто забарвлена різними відтінками сірого, коричневого, цеглястого кольорів. У формувальній масі більшості посудин присутні домішки шамоту, часто в комбінації з піском. Рідше трапляються екземпляри з домішками кременю (рис. 8, 7, 10, 11, 22, 24, 28, 32, 40, 43, 45, 46; 9, 31, 35, 32, 38; 13, 3, 19), а ще рідше – з порами від вигорілої органіки (рис. 9, 21, 24; 10, 2, 14, 18; 12; 13, 4). Поверхня посуду рівна, добре згладжена. Помітно старанніше вона вигладжена у мисок, зсередини яких часто є

темнішою, навіть чорною, а в одній з них – злегка лискованою (рис. 13, 37). У горщиків трапляються екземпляри із рустованою зовнішньою поверхнею (рис. 8, 4, 32; 9, 9, 11, 13, 18, 19; 10, 13, 19; 13, 7, 28), іноді вона буває просто горбкуватою і недбало згладженою.

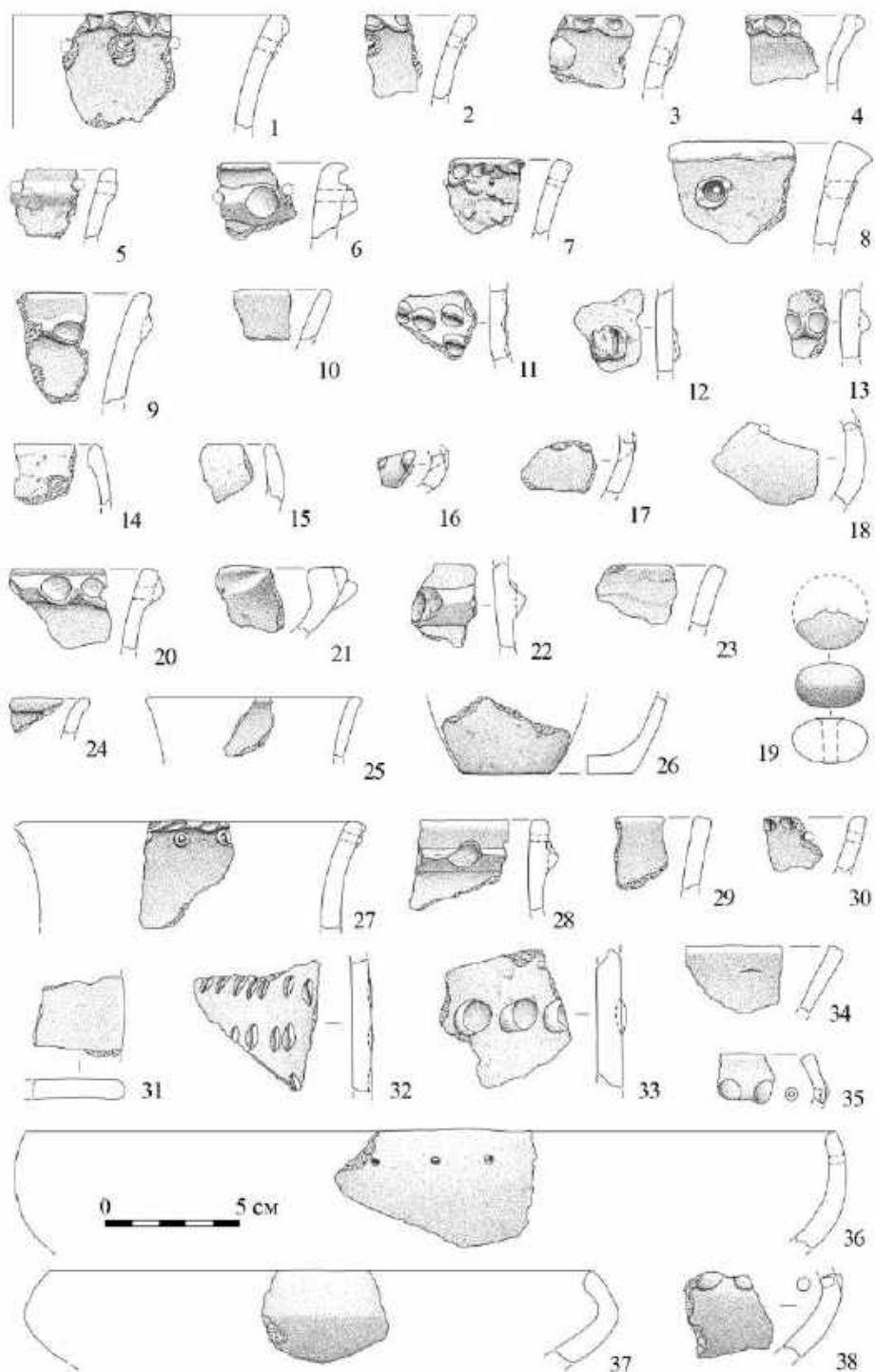

Рис. 13. Дубно–Острів Дубовець. Вибірка кераміки: 1–19 – дорізка 2022 р.; 20–26 – розкоп 3; 27–38 – розкоп 4

Fig. 13. Dubno–Ostriv Dubovets. Sample selection of ceramics: 1–19 – cut 2022; 20–26 – excavation 3; 27–38 – excavation 4

Інтерпретація. Хоча на відкритій розкопками площі пам'ятки не вдалося виявити чітких археологічних об'єктів ранньозалізного віку, окрім одного скупчення розвалів посудин, певні опосередковані свідчення дають змогу припускати, що тут маємо справу зі слідами поселення цього часу. Розкопки проводились досить ретельно, а заповнення монастирських об'єктів просіювалось і промивалось із подальшим сортуванням усіх висівок. Якби на досліджуваній території існував зруйнований розвіюванням і змивом кремаційний могильник, навіть найменші фрагменти кісток пропустити було би неможливо. Відносно низьке топографічне положення пам'ятки в безпосередній близькості до заплави також є характерним для поселень регіону. До уваги можна взяти і досить рівномірне поширення значної кількості матеріалів на площі, водночас слід враховувати, що знахідок було набагато більше, ніж зафіксовано планіграфією, але без певної атрибуції вони не враховувалися, хоча багато кераміки мало певні ознаки могилянської групи. У матеріальному комплексі маємо потенційно більш властиві для поселення риси, яких не знаходимо на відомих поховальних пам'ятках могилянської групи а саме: фрагментовані жнивварські знаряддя і їх заготовки, значна кількість відходів від виробництва крем'яних знарядь, частина з яких без сумніву повинна була відноситись до ранньозалізного віку, а також уламки та цілі прясла.

На прилеглий ділянці долини р. Іква на сьогодні відомо ще про низку місцезнаходжень могилянської групи, більшість із яких також потенційно можуть бути поселеннями (рис. 2). У середній течії Ікви їх каталогізовано вже більше ніж 50. Навіть на великому острівному фрагменті тераси, частиною якого є досліджуване урочище Острів Дубовець, розвідками відкрито групу таких пам'яток – Підбоці-1, -2, -3, -4, Дубно–Звірогосподарство, та Дубно–Підвісний міст. Останнє знаходиться в безпосередній близькості до Дубовця (приблизно 200 м). Детальною планіграфією поверхневих знахідок зафіксовано компактність їхнього поширення на цих пам'ятках, що засвідчує про малі їхні розміри. Очевидно, що досліджуване поселення було частиною системи дрібних населених пунктів, які експлуатували невеликі ділянки долини, на кшталт сучасної хутірної системи. Схожу ситуацію зафіксовано на берегах р. Стир, де близько один до одного розміщувалися дрібні поселення лежницького горизонту лужицької культури [Бардецький, 2019, с. 18].

Цікавою знахідкою є компактно розташовані три серпи, які, як припускаємо, є перевідкладеним депозитом. Такий «скарб» із чотирьох серпів було знайдено на борту заглибленої споруди лежницького горизонту на поселенні Хрінники–Шанків Яр [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 18], а ще один, із двох вживаних серпів, що залягали разом вертикально, виявлено на поселенні нетішинського горизонту Коновиця–Корзун (неопубліковані дослідження Валерія Самолюка). Очевидно, ці знаряддя власники ховали в землю на території садиб на час між сезонами використання.

Аналіз кераміки показує, що на пам'ятці можна виділити три горизонти могилянської групи, що може бути ймовірним свідченням тривалості, або кількох розділених фаз її існування у ранньозалізному віці. Зазначимо, що вживаючи поняття «горизонт», ми маємо на увазі саме культурну таксономічну одиницю як комплекс типологічних ознак, який не є синонімом понять «етап» чи «фаза», тому допустимою є часткова, або навіть повна синхронність деяких горизонтів.

Перший з них – горизонт Могиляни–Монастирок, знаний за двома кремаційними могильниками на р. Горинь – епонімним в с. Могиляни і могильником Монастирок-2 [Бардецький, Самолюк, 2020]. Характерними його маркерами є миски першого типу. У розкопах їх знайдено досить мало, але вони переважали в колекції раніших поверхневих розвідок. Також для цього горизонту властивими є горщики, орнаментовані карбованими валиками і наскрізними отворами, хоча останні можуть траплятися і в інших горизонтах. Варто зазначити, що на Волинській Височині басейн р. Іква є крайньою межею поширення пам'яток цього горизонту і тут матеріали демонструють подібність з лужицькою культурою сусідньої р. Стир. Зокрема, це проявляється у наявності відчутної частки зразків горщиків з

рустованою поверхнею і домішками кременю у формувальній масі, що є домінуючими рисами кераміки зі Стиру [Бардецький, 2019, с. 18–20]. Цей горизонт відноситься до передскіфського часу, і має широке датування в межах кін. X–VIII ст. до н. е. [Бардецький, Самолюк, 2020, с. 107–109].

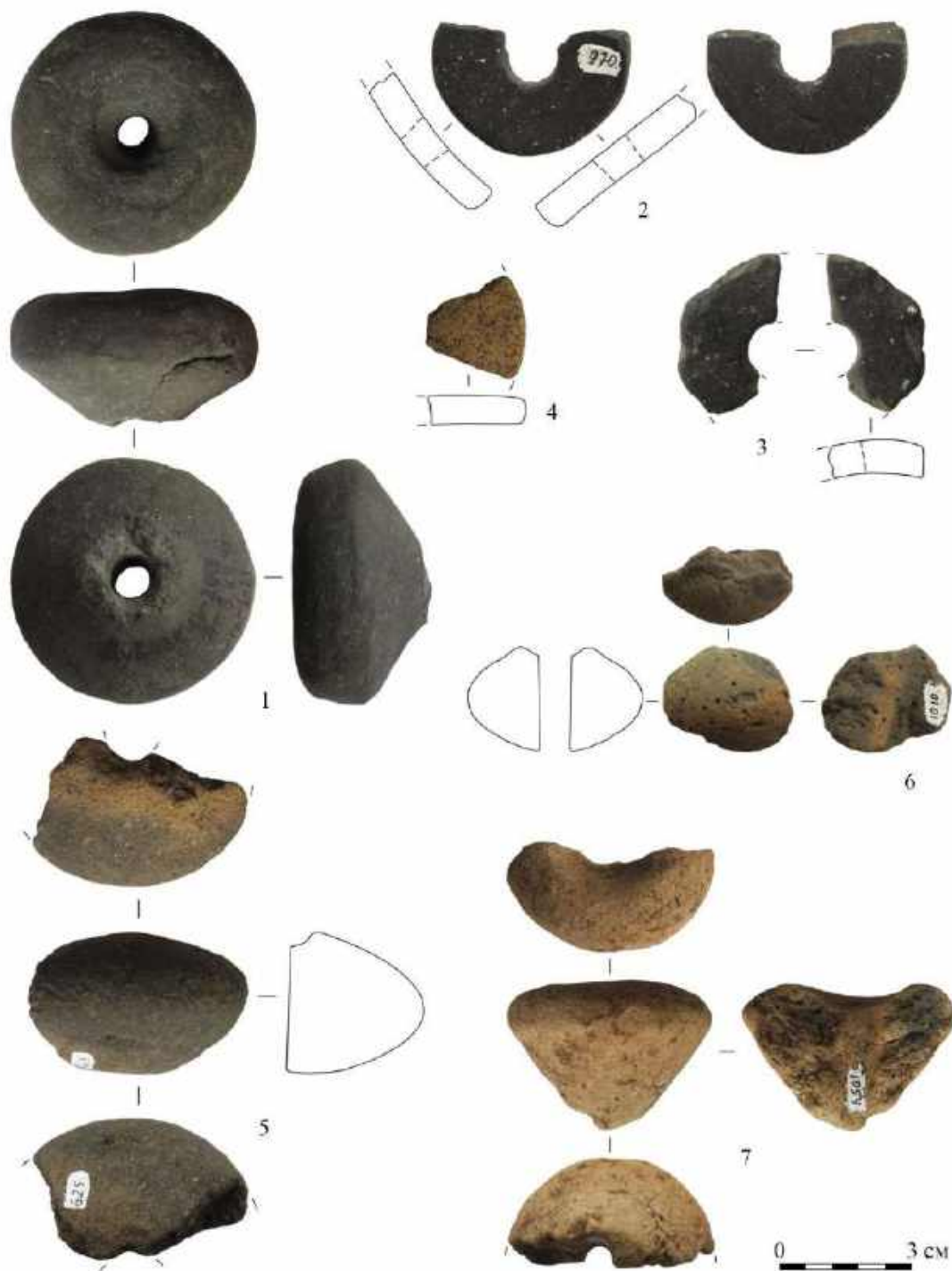

Рис. 14. Дубно–Острів Дубовець. Вибірка прясел з розкопу 2

Fig. 14. Dubno–Ostriv Dubovets. Sample selection of spindle whorls from excavation 2

Другий горизонт – нетішинський, опорними пам'ятками якого є зольники, досліджені в районі м. Нетішин [Самолук, 2005; Гершкович, Куштан, 2023]. На Дубовці він представлений мисками другого типу і горщиками та іншими посудинами, орнаментованими перлинами. Що характерно, перлини витиснені нанесенням круглих ямок, на горщиках – здебільшого зсередини. Властивими для цього горизонту є також миски третього типу з відносно вузькими бортиками (рис. 8, 37, 11, 4). Матеріали цього горизонту мають відповідники в жаботинському етапі Середнього Подніпров'я, у горизонті Жаботин III [Дараган, 2011, с. 534–535, 563–596], що дає для цього горизонту датування в рамках першої половини VII ст. до н. е., хоча найімовірніше він продовжував існувати і в ранньоскіфський час.

Третій горизонт – хорівський, який ще досить слабо представлений опублікованими виразними колекціями на Волині, що найближчим часом буде виправлено завдяки новим матеріалам із річок Горинь і Вілія. Матеріали цього горизонту відомі за дослідженнями Миколи Пелещишина та Олександра Позіховського біля с. Хорів Рівненської обл., зокрема в урочищах За Озером, Ожогоща та Дубова [Пелещишин, Позіховський, 1986]. До нього відносимо наступну кераміку з Дубовця: горщики, орнаментовані перлинами, відтисненими ззовні, до того ж часто вони нанесені нахиленими інструментами (паличками), тобто відтиски мають вертикально видовжену форму; миску третього типу з широким бортом (рис. 11, 5); миски другого типу, орнаментовані перлинами з вертикально видовженими відтисками зсередини; миску з широким бортом, орнаментованим прокресленими лініями [Нурало, 1998, гус. 3, 12]; черпаки з різким переламом плічок і вушками з виразними упорами, що виступають згори (рис. 8, 31, 46; 10, 26, 32), ймовірно черпак орнаментований мотивом пісочного годинника (рис. 10, 24).

Аналогічна до згадуваного горизонту кераміка є характерною для ранньоскіфських пам'яток Правобережного Дніпровського Лісостепу, що відповідає горизонту Жаботин IV і може бути датованою другою половиною VII – початком VI ст. до н. е. [Дараган, Подобед, 2019].

Як аналогію, що дає хороший контекст для мисок із широкими бортами, можна навести Андрушівський курган №1, який Сергій Скорий датував кінцем VII ст. до н. е. [Воронцов, Скорий, 2012]. Матеріали цього горизонту відомі на сході ареалу могилянської групи на р. Случ, зокрема з розкопок 2021 р. у Полонному [Бардецький, Нечитайло, 2023], пам'яток Миропіль [Кухаренко, 1958, рис. 29, 3, 6, 7], Великі Деревичі [Липко, 1982, рис. 6], а також із поселення Лука-Райковецька в басейні р. Тетерев [Тереножкін, 1965, рис. 1]. На р. Іква пунктами, які можна віднести до цього горизонту, є поселення Здобиця-9 і Гірники-20 на західних схилах Мізоцького кряжу (неопубліковані). У долині ж Ікви Острів Дубовець є поки що єдиною пам'яткою, на якій виразно представлена подібна кераміка.

Особливістю керамічної колекції з Дубовця, як і загалом пам'яток із басейну р. Іква, є наявність рис, характерних для території західніше р. Стир. До них можна віднести горщики з рустованою зовнішньою поверхнею, миски із плавно загнутими досередини вінцями без орнаменту або орнаментовані наскрізними отворами. Також там частіше трапляються зразки посуду, оздобленого пальцево-нігтевими защипами, і диски-покришки, та домінуючими є домішки кременю у формувальній масі. Частину цих матеріалів можна пов'язувати з двома останніми горизонтами, зокрема і посуд зі скупчення в арі 8. Що ж стосується зразків посуду милоградської культури, то вони на Волині часто трапляються на пам'ятках усіх горизонтів могилянської групи, хоча найбільший зв'язок з цією культурою відмічено для хорівського.

Через відсутність контексту, неможливо впевнено стверджувати, що матеріали усіх описаних вище горизонтів могилянської групи на пам'ятці Острів Дубовець не перетиналися в часі, тому такий поділ є умовним, а частина з них взагалі викликає труднощі з детальною атрибуцією. Однак на тлі наявних культурно монолітних пам'яток ранньозалізного віку Дубенщини Дубовець виглядає складною і потенційно багатозадовою пам'яткою.

ЛІТЕРАТУРА

- Бардецький А. Б. (2019). Етюд до характеристики поселення ранньозалізного віку Хрінники-Шанків Яр. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), 5–22.
- Бардецький А., Нечитайло П. (2023). Ранні матеріали з розкопу 1 у м. Полонне. *Археологічні дослідження в Україні 2022*, 274–278.
- Бардецький А., Пшеничний Ю., Ткач В. (2008). Дослідження споруди 2 острові Дубовець в місті Дубні. В П. Смолін (ред.). *Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 109–118.
- Бончковський О. С., Бардецький А. Б., Пшеничний Ю. Л. (2018). Палеогеографічні дослідження на археологічній пам'ятці Острів Дубовець (м. Дубно). *Фізична географія та геоморфологія*, 92, 23–37. <https://doi.org/10.17721/0868-6939.2018.4.23-37>
- Бончковський О. С., Бардецький А. Б., Пшеничний Ю. Л. (2020). Палеогеографічний підхід до вивчення багаточислової археологічної пам'ятки Острів Дубовець (Рівненська обл., Україна). W M. Dębiec, T. Saile (eds.). *A planitiebus usque ad montes: studia archaeologica Andreae Pelisiak vitae anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego; Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 599–631.
- Воронцов Д., Скорый С. (2012). Андрушевский курган. *Revista Arheologică, serie nouă*, VIII, nr. 1–2, 137–153.
- Гершкович Я. П., Куштан, Д. П. (2023). Нові матеріали до вивчення раннього залізного віку Південної Волині (верхня течія річки Горинь). *Археологія і давня історія України*, 1 (46), 127–145. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.07>
- Дараган М. Н. (2011). *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Дараган М. Н., Подобед В. А. (2019). Новые исследования в Жаботине. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), 268–286.
- Козак Д. Н., Прищепка, Б. А., Шкоропад, В. В. (2004). *Давні землероби Волині: пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі*. Київ: ІА НАНУ.
- Кухаренко Ю. В. (1958). Из материалов разведок на Волини. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 84–87.
- Липко С. А. (1982). Старожитності верхів'я р. Случ. *Археологія*, 41, 83–90.
- Пелещин М. А., Позіховський О. Л. (1986). Охоронні розкопки поселення VIII–VII ст. до н. е. поблизу с. Хорів на Горині. *Археологія*, 53, 87–91.
- Прищепка Б. А., Ткач, В. В. (1998). Археологічне обстеження околиць Дубна. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.*, 134–135.
- Самолук В. О. (2005). Зольник могилянської групи поблизу м. Нетішин В. В. Отрощенко (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірник наукових праць*. Київ: Шлях, 302–319.
- Тереножкін О. І. (1965). Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі, *Археологія*, XIX, 26–35.
- Ткач В. В. (2001). Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV–XVII ст. *Велика Волинь: науковий збірник, т. 23: Острогiana в Україні і Європі: матеріали Міжнародного наукового симпозиуму (м. Старокостянтинів Хмельницької області, 29-30 червня 2001 р.)*. Житомир: М.А.К., 233–237.
- Ткач В. (2007). Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, V, 110–115.
- Hupało W. (1998). Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, XIX, 233–249.

REFERENCES

- Bardetskyi A. B. (2019). Etiudy do kharakterystyky poselennia rannozaliznoho viku Khrinnyky-Shankiv Yar. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(30), 5–22 (in Ukrainian).
- Bardetskyi A., Nechytailo P. (2023). Ranni materialy z rozkopu 1 u m. Polonne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022*, 274–278. (in Ukrainian).
- Bardetskyi A., Pshenychnyi Yu., Tkach V. (2008). Doslidzhennia sporudy 2 ostrovi Dubovets v misti Dubni. V P. Smolin (Ed.). *Istoryko-kulturna spadshchyna Dubna: pravovi, istorychni, mystetski ta muzeini aspekty. Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoï 15-richchii stvorennia Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka mista Dubna*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 109–118. (in Ukrainian).
- Bonchkovskyi O. S., Bardetskyi A. B., Pshenychnyi Yu. L. (2018). Paleoheohrafichni doslidzhennia na arkheolohichnii pam'iatki Ostriv Dubovets (m. Dubno). *Physical Geography and Geomorphology*, 92, 23–37. <https://doi.org/10.17721/0868-6939.2018.4.23-37>. (in Ukrainian).
- Bonchkovskyi O. S., Bardetskyi A. B., Pshenychnyi Yu. L. (2020). Paleoheohrafichni pidkhd do vyvchennia bahatosharovoi arkheolohichnoi pam'iatky Ostriv Dubovets (Rivnenska obl., Ukraina). W M. Dębiec, T. Saile (eds.). *A planitiebus usque ad montes: studia archaeologica Andreae Pelisiak vitae anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego; Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 599–631. (in Ukrainian).
- Vorontsov D., Skoryi S. (2012). Andrushevskii kurgan. *Revista Arheologică, serie nouă, VIII*, nr. 1–2, 137–153. (in russian).
- Hershkovych Ya. P., Kushtan, D. P. (2023). Novi materialy do vyvchennia rannoho zaliznoho viku Pivdennoi Volyni (verkhnia techiia richky Horyn). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(46), 127–145. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.07>. (in Ukrainian).
- Daragan M. N. (2011). *Nachalo rannego zheleznoho veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kyiv: KNT. (in russian).
- Daragan M. N., Podobed V. A. (2019). Novye issledovaniia v Zhabotine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(31), 268–286. (in russian).
- Kozak D. N., Pryshchepa, B. A., Shkoropad, V. V. (2004). *Davni zemleroby Volyni: pam'iatky arkheolohii na Khrinnytskomu vodoimyshti*. Kyiv: IA NANU. (in Ukrainian).
- Kukhareno Iu. V. (1958). Iz materialov razvedok na Volyni. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kultury*, 84–87. (in russian).
- Lypko S. A. (1982). Starozhytnosti verkhiv'ia r. Sluch. *Arkheolohiia*, 41, 83–90. (in Ukrainian).
- Peleshchishin M. A., Pozikhovskii O. L. (1986). Okhoronni rozkopki poselennia VIII–VII st. do n. e. poblizu s. Khoriv na Gorini. *Arkheologiia*, 53, 87–91. (in Ukrainian).
- Pryshchepa B. A., Tkach, V. V. (1998). Arkheolohichne obstezhennia okolyts Dubna. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997–1998 rr.*, 134–135. (in Ukrainian).
- Samoliuk V. O. (2005). Zolnyk mohylianskoï hrupy poblizu m. Netishyn V V. V. Otroshchenko (Ed.). *Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoï: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Shliakh, 302–319. (in Ukrainian).
- Terenozhkin O. I. (1965). Pam'iatky skifiv-orachiv v Pivdennomu Polissi, *Arkheolohiia*, XIX, 26–35. (in Ukrainian).
- Tkach V. V. (2001). Arkheolohichni dani pro misto Dubno ta yoho okolytsi v XIV–XVII st. *Velyka Volyn: naukovyi zbirnyk, t. 23: Ostrohiana v Ukraini i Yevropi: materialy Mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu (m. Starokostiantyniv Khmelnytskoi oblasti, 29–30 chervnia 2001 r.)*. Zhytomyr: M.A.K., 233–237.
- Tkach V. (2007). Ostriv Dubovets ta Pidboretskyi monastyr u kartohrafichnykh dzherelakh i za danymy arkheolohichnykh doslidzhen. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, V, 110–115. (in Ukrainian).
- Hupało W. (1998). Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wolyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, XIX, 233–249.

Стаття: надійшла до редакції 18.09.2024
прийнята до друку 05.11.2024

THE MOHYLIANSKA GROUP COMPLEX OF THE EARLY IRON AGE
FROM THE MULTILAYERED SITE OF DUBNO–OSTRIV DUBOVETS

Andrii BARDETSKYI¹, Yurii PSHENYCHNYI²

*¹Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: bardeckyj@gmail.com*

*²State historical and culture reserve of Dubno,
Zamkova Str., 7a, 35600, Dubno, Rivne region, Ukraine,
e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com*

The paper presents materials of Mohylianska group of the Early Iron Age obtained during archaeological excavations at a multilayered site in Dubno in the Ostriv Dubovets tract, which were conducted by the authors in 2018–2023. In total, the expedition uncovered 576 m². Only one cluster of four vessel ruins was found: a large pot, a storage jar, a bowl, and the lower part of a smaller pot. Stratigraphic observations show that the remains of the vessels were in a layer of aeolian sands transformed into an eluvial horizon of sod-podzolic soil. All other materials (ceramics and flint products) were redeposited in aeolian sediments. Three flint sickles were found, which lay compactly and most likely belonged to the redeposited deposit. The largest collection of materials from the cultural layer is represented by ceramics of the Mohylianska group of the Early Iron Age: dishes and spinning wheels. A total of 187 pieces of pottery were processed, including: 102 fragments of crowns of pots and other vessels, 41 bowls, as well as 19 decorated walls, most of which belong to pots, 3 disk-covers and 7 fragments of vessel lugs, and 9 spindle whorls and their fragments. Only well-attributed materials included in the collection were used for spatial fixation of the finds. Based on the nature of the finds and the conditions of their discovery, it was concluded that the site is the remains of a settlement.

The analysis of ceramics shows that three horizons of the Mohylianska group can be distinguished at the site. The first of them is the Mohyliany-Monastyrok horizon, which dates back to the Pre-Scythian period and has a wide dating range within the late 10th to 8th centuries BC. The second horizon is the Netishyn horizon, which has its counterparts in the Zhabotyn stage of the Middle Dnipro, in the Zhabotyn III horizon, and is dated to the first half of the VII century BC. The third horizon, the Khoriv, is characteristic of the Early Scythian monuments of the Right Bank Dnipro Forest-Steppe and can be dated to the second half of the 7th – early 6th centuries BC. The peculiarity of the ceramic collection from this site is the presence of features characteristic of the Lezhnytsia horizon of the Lusatian culture from the territory west of the Styr River. The division of materials into horizons is conditional, and there is no certainty that some of them are not synchronous. However, against the background of the existing culturally monolithic monuments of the Early Iron Age of Dubno region, Dubovets looks like a complex and potentially multi-phase site.

Key words: Early Iron Age, Mohylianska group, Pre-Scythian period, Early Scythian time, Ostriv Dubovets, ceramics, sickle.

РЯТІВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ СОКІЛЬНИКИ-1 В 2022 РОЦІ

Зоя ІЛЬЧИШИН , Олександр СІЛАЄВ , Дмитро МОСТОВИЙ

Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: zoya.arch@gmail.com; mostovyi.ras@gmail.com

Введено в науковий обіг результати досліджень на багат шаровому поселенні Сокільники-1 в околицях Львова. Зазначено, що поселення розташоване в межах с. Сокільники Сокільницької територіальної громади в районі вул. Проектована–Княгині Ольги та вул. Трускавецька. Зауважено, що в науковій літературі воно відоме з 1974–1975 рр. Вказано, що в 2022 р. у західній частині поселення досліджено 2 096 м², виявлено 45 археологічних об'єктів 3 культурно-хронологічних горизонтів. Виділено декілька основних типів об'єктів: житлові споруди, господарські споруди, вогнища, господарські ями та стовпові ями.

За хронологічною ознакою виокремлено об'єкти трьох періодів: ранній горизонт, що належить до пізньоримського періоду (III–IV ст. н. е.); другий горизонт, який попередньо можна віднести до V–VII ст. н. е. та пов'язувати з празькою археологічною культурою; третій горизонт, що належить до VIII–IX ст. н. е. та райковецької культури.

У розкопі 2022 р. простежено дві лінії забудови. Відзначено, що об'єкти пізньоримського періоду розташовані переважно в південній частині розкопу, уздовж підніжжя мисоподібного підвищення, де зафіксовано як господарські, так і житлові споруди. Констатовано, що друга лінія розташована вище по схилу і так само витягнута з заходу на схід, ближче до верхівки мисоподібного підвищення, де зафіксовано переважання об'єктів із матеріалами слов'янського часу.

Підсумовано, що важливим відкриттям є виявлення комплексу артефактів та споруд ранньослов'янської празької культури V–VII ст., яка може стати сполучною ланкою між першим горизонтом пам'ятки та старожитностями райковецької культури

Ключові слова: поселення, пізньоримський період, черняхівська культура, ранньослов'янський час, празька культура, райковецька культура, кераміка, житло.

Вступ. У 2022 р. експедицією Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» (НДЦ РАС) Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАН України) проводилися рятівні археологічні дослідження на території будівництва багатоквартирного житлового комплексу в с. Сокільники Львівського району Львівської області. Метою робіт було виконання превентивних археологічних розкопок на об'єкті культурної спадщини – поселенні Сокільники-1, розташованому у межах зони будівництва.

Ділянки в межах с. Сокільники Сокільницької територіальної громади (СТГ) у районі вул. Проектована–Княгині Ольги та вул. Трускавецька неодноразово досліджувались у контексті пошуку об'єктів археологічної спадщини.

Археологічні дослідження на цій території були вперше проведені у 1975 р. експедицією Львівського державного університету ім. І. Франка за відкритим листом на ім'я Івана Михальчишина. Відомий археолог та пам'яткоохоронець у 1980–90-х роках був завідувачем сектору археології Львівського обласного науково-методичного відділу охорони пам'яток

історії та культури. Саме під його керівництвом було оформлено документацію і взято під охорону більшість відомих у той період пам'яток археології Львівщини.

Розвідки І. Михальчишина проводились у 1974 та 1975 рр. вздовж верхньої течії річки, відомої під назвами Зимна Вода або Вишенька, від витоків до злиття з потічком Кульпарківський у районі с. Скнилів. У результаті локалізовано чотири пам'ятки, попередньо визначені автором як Львів-I, Львів-II, Львів-III та Львів-IV [Михальчишин, 1975, с. 43–45; Михальчишин, 1976, с. 2–6]. Перші три пам'ятки локалізовані вздовж північного берега струмка, витoki якого розташовані південніше тогочасного району вул. Наукова. В опублікованому у 1993 р. «Списку пам'яток стародавньої історії Львівщини» І. Михальчишин надалі подає ці пам'ятки з прив'язкою до житлового масиву вул. Наукова. Пам'ятку Львів-I він датує X ст. і повідомляє, що вона частково зруйнована під час спорудження гаражів. Пам'ятка Львів-II, поселення ранньозалізного віку (VI–V ст. до н. е.) та ранньослов'янського періоду (VIII–IX ст.), локалізована ним між двома струмками біля гаражів [Михальчишин, 1993, с. 27]. Також зазначається, що в тому самому місці, в районі проєктованого трамвайного депо і котельні, розташоване поселення пшеворської культури (I–III ст. н. е.). Двошарове поселення Львів-II із прив'язкою до с. Сокільники Пустомитівського району було взяте під охорону як пам'ятка археології місцевого значення за поданням І. Михальчишина, що підтверджене рішенням Львівського облвиконкому від 21 травня 1991 р. № 249. Саме пам'ятка Львів-II за локалізацією відповідає поселенню Сокільники-1.

У 1976 р., на цій самій території проводились археологічні дослідження експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Деонізія Козака [Козак, 1977]. Дослідник провів розкопки на площі 1 450 м², окреслив межі поселення пшеворської культури (пізніше автор досліджень пам'ятку зарахував до зубрицької культури) розміром 600 м завдовжки та 40–70 м завширшки та продатував пам'ятку межами III – першої половини IV ст. н. е. [Козак, 1983, с. 43–53]. Поселення локалізоване *«на відстані 2,5 км на північ від села, за садом сільгоспу, в урочищі Долина. Займає воно невеликий сонячний схил (термін означає нахил в південному напрямку) над болотистою долиною, по якій протікає безіменний струмок»* [Козак, 2008, с. 287; Мацкевий, 2008, с. 102–105].

Під час детального вивчення звіту Д. Козака постало питання локалізації розкопів 1976 р. та власне поселення, на якому проводилися дослідження. Так, на сторінці 14 звіту зазначено: *«Східну частину урочища, з тими ж топографічними умовами займає поселення черняхівської культури. Площа поселення близька до площі поселення пшеворської культури. Шурфування країв обох поселень показало, що вони не накладаються одне на одного. Відстань між ними становить 40–50 м»* [Козак, 1977, с. 14]. На схід від поселення, яке експедиція НДЦ РАС досліджувала в 2022 р., розташована вул. Тролейбусна та термінал Нової пошти. Пагорб мисового типу поміж двома потічками розташований тільки на захід від поселення Сокільники-1. Окрім того, місцеві жителі згадували проведення розкопок у 1970-х роках *«далі за гаражами, там де зараз будують новий квартал»*. Будівництво житлового кварталу «Континент» відбувається на захід від гаражного масиву і поселення Сокільники-1. Це дає змогу припустити, що розкопки Д. Козака проводилися на поселенні, яке у І. Михальчишина має назву Львів-I та розташоване на захід від поселення Сокільники-1 (Львів-II за І. Михальчишином) (рис. 1, 1).

У 2020 р. НДЦ РАС ІА НАНУ було підготовлено вихідні дані (№ 21–20–ВД від 12 серпня 2020 р.) для розроблення генерального плану с. Сокільники з нанесенням місця розташування об'єктів археологічної спадщини на топографічну підоснову М 1:25 000. Межі пам'ятки були визначені за наявними архівними матеріалами. За опрацьованими історико-бібліографічними та архівними даними пам'ятка археології місцевого значення – багатшарове поселення Сокільники-1 – розташована поряд з гаражами на вул. Трускавецька і частково в їх межах.

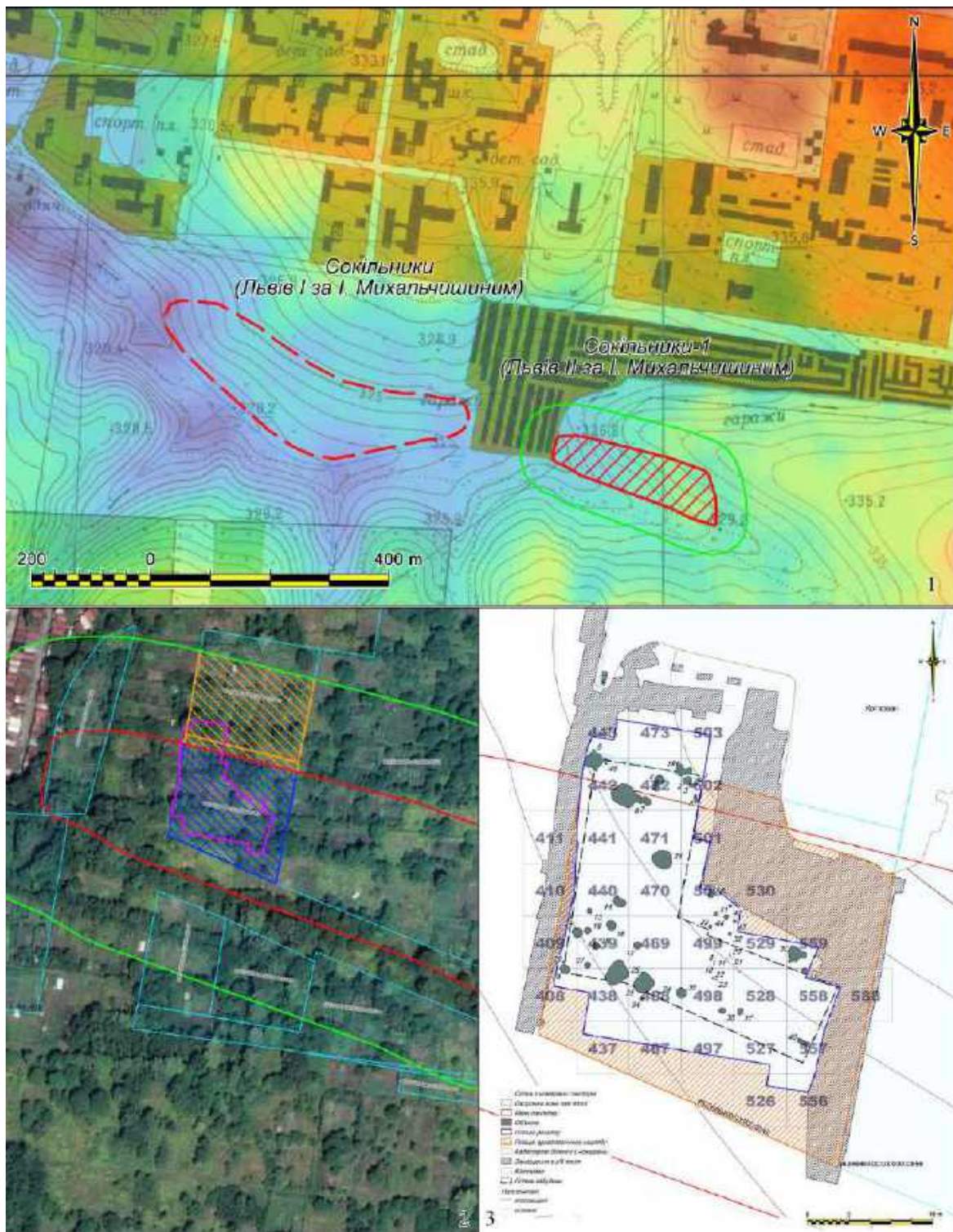

Рис. 1. Поселення Сокільники-1: 1 – план розташування поселення Сокільники-1 та Сокільники; 2 – розташування ділянки будівництва та розкопу 2022 р.; 3 – схема розташування розкопу, об’єктів і нумерація секторів у межах ділянки забудови (рис. Д. Мостовий)

Fig. 1. Sokilnyky-1 settlement: 1 – plan of the location of Sokilnyky-1 settlement and Sokilnyky; 2 – location of the area of building and excavation of 2022; 3 – scheme of location of the excavation, objects, and numbering of sectors within the limits of the area of the building (fig. by D. Mostovyi)

Під час суцільного обстеження і шурфування цієї ділянки та прилеглих територій у 2021 р. зроблено акцент на пошуку та фіксації слідів археологічного культурного шару, які б дали змогу окреслити межі збереженої частини пам'ятки [Сілаєв, 2021]. Було обстежено ділянку площею 30,57 га в районі вул. Проектована-Княгині Ольги, яка донедавна використовувалась для городництва і була поділена на невеликі огорожені городи. На східній і північній межі розташовані гаражні бокси, територія яких чітко окреслена з цього боку штучним каналом. Як гаражі, так і канал були споруджені у другій половині 1970-х років ХХ ст.

Із південної сторони ділянки проходить улоговина з майже пересохлою та подекуди каналізованою течією потічка. Саме в місці злиття цього потічка та іншої течії, окресленої дренажним каналом уздовж гаражів, локалізовано рештки пам'ятки археології – двошарового поселення Сокільники-1 (рис. 1, 1).

Більша частина території обстеження в той час не використовувалася. Окремі городні ділянки збереглися лише в її західній частині. У центральній частині пам'ятки розпочато роботи з будівництва житлового комплексу ТзОВ «Сан Марко Сіті». Частина території огорожена і на ній проведено віддернування площ. Зафіксовано факти часткового руйнування археологічного культурного шару. Так, уздовж південного краю пам'ятки облаштовано тимчасову під'їзну автодорогу, насип якої складений з битої цегли та іншого будівельного сміття. Біля північного краю пам'ятки розпочато вибирання котловану, який доведений на глибину материкової глини. У межах сусідніх ділянок, на які поширюється площа пам'ятки, руйнування решток культурного шару незначне і пов'язане передусім зі спорудженням під'їзної автодороги.

Площа поширення археологічного культурного шару поселення Сокільники-1 визначена на підставі поверхневих ознак – рухомих археологічних знахідок у вигляді фрагментів ліпного та кружального посуду.

Для визначення потужності археологічного культурного шару в різних частинах ділянки 30,57 га в 2021 р. вибірково було проведено шурфування. Загалом закладено 9 шурфів, 3 із яких виконані у вигляді зачистки стінок штучного котловану. Шурфи 01 і 02, закладені у північній частині ділянки, засвідчили відсутність тут ознак археологічного культурного шару. Натомість у всіх інших випадках було зафіксовано рештки давнього поселення у вигляді археологічних артефактів, шматків глиняної обмазки, деревного вугілля тощо.

Потужність археологічного культурного шару в межах пам'ятки Сокільники-1, за результатами проведеного шурфування, коливається від 0,55 м до 1 м. Збільшення глибини розташування материкового шару, який на пам'ятці представлений жовтим суглинком, спостерігається у напрямку на південь, ближче до улоговини з колишньою течією потічка. Родючі шари, у яких зафіксовано сліди людської діяльності, складаються з темно-сірого (практично чорного) та темно-коричневого суглинків.

Як під час поверхневих вишукувань, так і у закладених шурфах, зібрано значну кількість археологічних матеріалів. Здебільшого це фрагменти ліпного і кружального посуду, які датуються пізньоримським періодом, що збігається з датуванням сусідньої пам'ятки Сокільники (Львів-І, за І. Михальчишином), визначеним за результатами досліджень Д. Козака [Козак, 2005, с. 287–300]. Більшість фрагментів кружального посуду натомість зарахована до матеріалів райковецької культури VIII–Х ст. У цій частині пам'ятка відповідає датуванню, визначеному в результаті досліджень І. Михальчишина [Михальчишин, 1975, с. 8].

Матеріали і методи. Пам'яткоохоронні дослідження 2022 р. у межах будівництва багатоквартирного житлового комплексу в с. Сокільники Пустомитівського району Львівської області склалися з превентивних археологічних розкопок та археологічного нагляду за земляними роботами. Роботи проводилися в межах будівельного майданчика ТзОВ «Сан Марко Сіті», на південь від гаражів вздовж вул. Трускавецька в західній частині поселення Сокільники-1 (рис. 1, 2) [Осаульчук, Ільчишин, 2023. с. 144-149; Осаульчук, Ільчишин, Мостовий, 2023].

У місці розташування майбутнього котловану був закладений розкоп загальною площею 2 069 м². Розкоп мав складну конфігурацію, що повторює контур проектного будинку. Довша вісь розкриття західної частини розкопу орієнтована по лінії північ–південь із невеликим відхиленням, східної – по лінії захід–схід.

Розкоп розташований на південно-західному схилі мисоподібного підвищення поміж двох невеликих потічків, що в давнину впадали до річки Зимна вода або Вишенька. Територія пам'ятки разом із зоною охорони розбита на сектори розмірами 10×10 м, нумерація яких починалася від південно-західного кута сітки. Розкоп розташований в межах секторів 408–410, 437–443, 467–473, 497–503, 526–530, 556–559 (рис. 1, 3). Розкопки проводились на площі секторів, яка не перекривалася елементами споруд будівельного майданчика, тому деякі сектори досліджені частково.

Застосовано геодезичні методи фіксації рухомих та нерухомих об'єктів під час археологічних розкопок. Була виконана прив'язка до Державної геодезичної мережі методом ГНСС-вимірювань, точність виконання не перевищувала допустимих значень. Роботи виконувались приймачем Leica GS07. В якості координатної та висотної основи при виконанні робіт використано послуги мережі референтних GNSS-станцій SystemNet, сертифікованої в установленому порядку. Спостереження здійснювались в режимі реального часу з використанням коригуючої інформації (RTK-поправок). Довжина векторів не перевищувала 25 км, кут відсічення супутників складав 13 градусів, інтервал вимірювань – 4 секунди. Обчислення кінцевих координат, висот та точок зйомочної мережі, визначених системою ГНСС (глобальна навігаційна супутникова система) проводилось в місцевій системі координат Львівської області МСК-46 похідній від УСК-2000 – системі плоских прямокутних координат в картографічній проекції Гаусса-Крюгера. Значення середньоквадратичної похибки планового положення координат обчислених пікетів не перевищує 0,015 м. Висотні відмітки подані в Балтійській системі висот 1977 року.

За допомогою технології фотограмметрії здійснена фіксація розкопів та археологічних об'єктів. Для цього використовувалась цифрова фотокамера Nikon D5600 з об'єктивом зі змінною фокусною відстанню в діапазоні 18–140 мм. Обробка фотоматеріалу виконувалась в середовищі програмного забезпечення Agisoft Metashape. Прив'язка моделей здійснена за допомогою опорних марок із визначеними планово-висотними координатами. Оформлення матеріалів зйомки в цифрову, електронну і графічну форми було проведено з допомогою програмних комплексів QGIS та Digital Professional.

Перша стратиграфічна колонка зафіксована в межах секторів 440 та 470, за лінією захід–схід. Друга – у південній частині розкопу в межах секторів 438, 467, 497, 527.

Частина родючого шару на глибину від 0,1 до 0,2 м тут була знята з поверхні в процесі віддернування ділянки будівництва, що відбувалось під постійним наглядом співробітників НДЦ РАС ІА НАН України. Будь-яких слідів археологічних об'єктів чи скупчень археологічних матеріалів у процесі не зафіксовано.

Результати. Потужність культурного шару, дослідженого в процесі археологічних розкопок, коливалася від 0,1 м у північній частині розкопу, до 0,6 м – у південній. Збільшення глибини залягання материкового горизонту спостерігалось в південному напрямку, ближче до краю пам'ятки, що пояснюється природньою акумуляцією родючого ґрунту в процесі змивання вниз по схилу пагорба, ближче до течії потічка (нині – знищеного меліорацією та каналізуванням). Культурний шар однорідний по всій глибині: щільний суглинок майже чорного кольору, материк – суглинок жовтого кольору зі слідами від коріння та кротовин.

Максимальна концентрація археологічних об'єктів зафіксована в північній та південній частинах розкопу. Північне скупчення локалізоване в секторах 442, 472, 502 та складалося із 10 об'єктів. Південне скупчення займає сектори вздовж нижнього краю мисоподібного підвищення, на якому розташована пам'ятка. Невелика кількість об'єктів розташована поміж цими двома скупченнями (рис. 2).

На передматериковому горизонті та у заповненні об'єктів у розкопі знайдено велику кількість археологічних матеріалів. Із них лише незначна частина була знайдена поза межами об'єктів. Ліва частина знахідок, що становить майже половину всього об'єму рухомого археологічного матеріалу з пам'ятки, була виявлена у заповненні трьох великих господарських споруд (об'єкти 08, 26, 35).

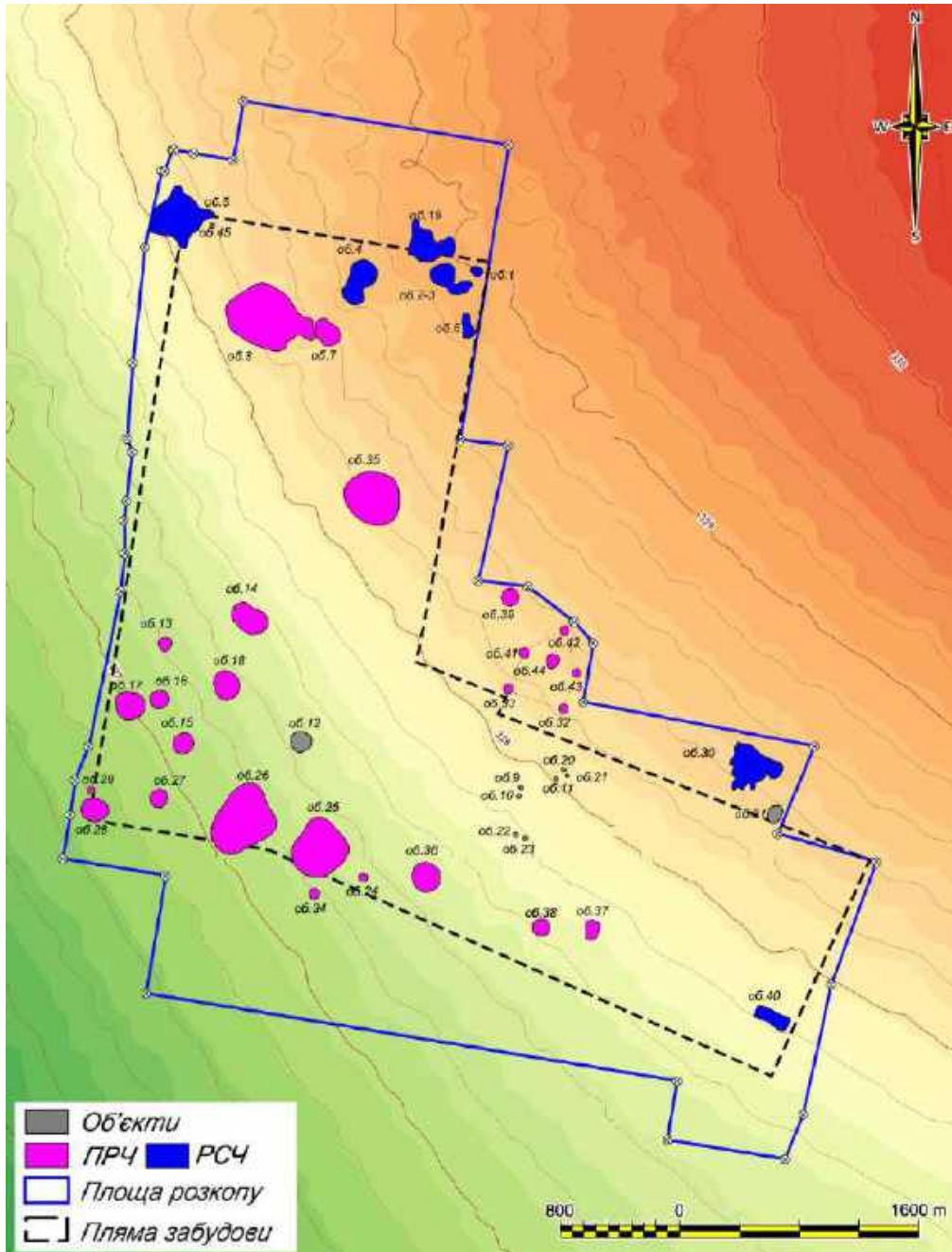

Рис. 2. Поселення Сокильники-1: топографія місцевості, план розкопу та розташування об'єктів пізньоримського та ранньослов'янського часів (рис. Д. Мостовий)

Fig. 2. Sokilnyky-1 settlement: topography of the area, plan of the excavation, and localization of objects of Late Roman and Early Slavic periods (fig. by D. Mostovyi)

Під час археологічних розкопок на пам'ятці Сокильники-1 було зафіксовано 45 об'єктів, що показують функціонування тут давніх поселень протягом декількох історичних періодів. Нумерація об'єктам надавалася відповідно до послідовності їхнього розкриття, оскільки фіксація відбувалася після завершення зачистки секторів. За функціональним призначенням виділено 5 типів об'єктів: житлові споруди – 3; господарські споруди – 5; вогнища – 3; господарські ями – 17; стовпові ями – 17 (табл. 1).

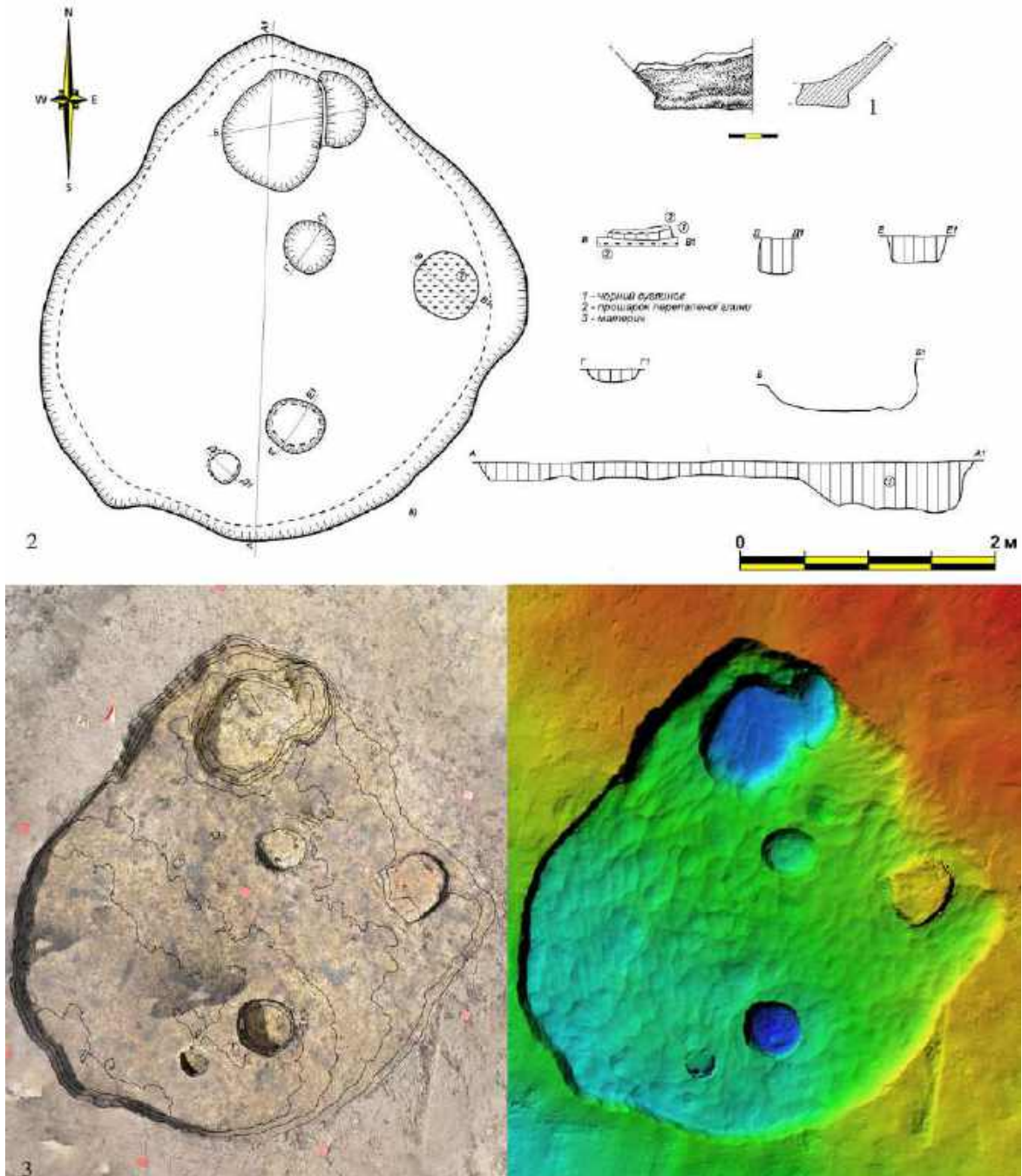

Рис. 3. Поселення Сокильники-1, об'єкт 25: 1 – фрагмент посудини із заповнення; 2-3 – плани та перетини (рис. Д. Мостовий, З. Ільчишин)

Fig. 3. Sokilnyky-1 settlement, object 25: 1 – a fragment of the vessel from in-fill; 2-3 – plans and sections (fig. by D. Mostovyi, Z. Ilchyshyn)

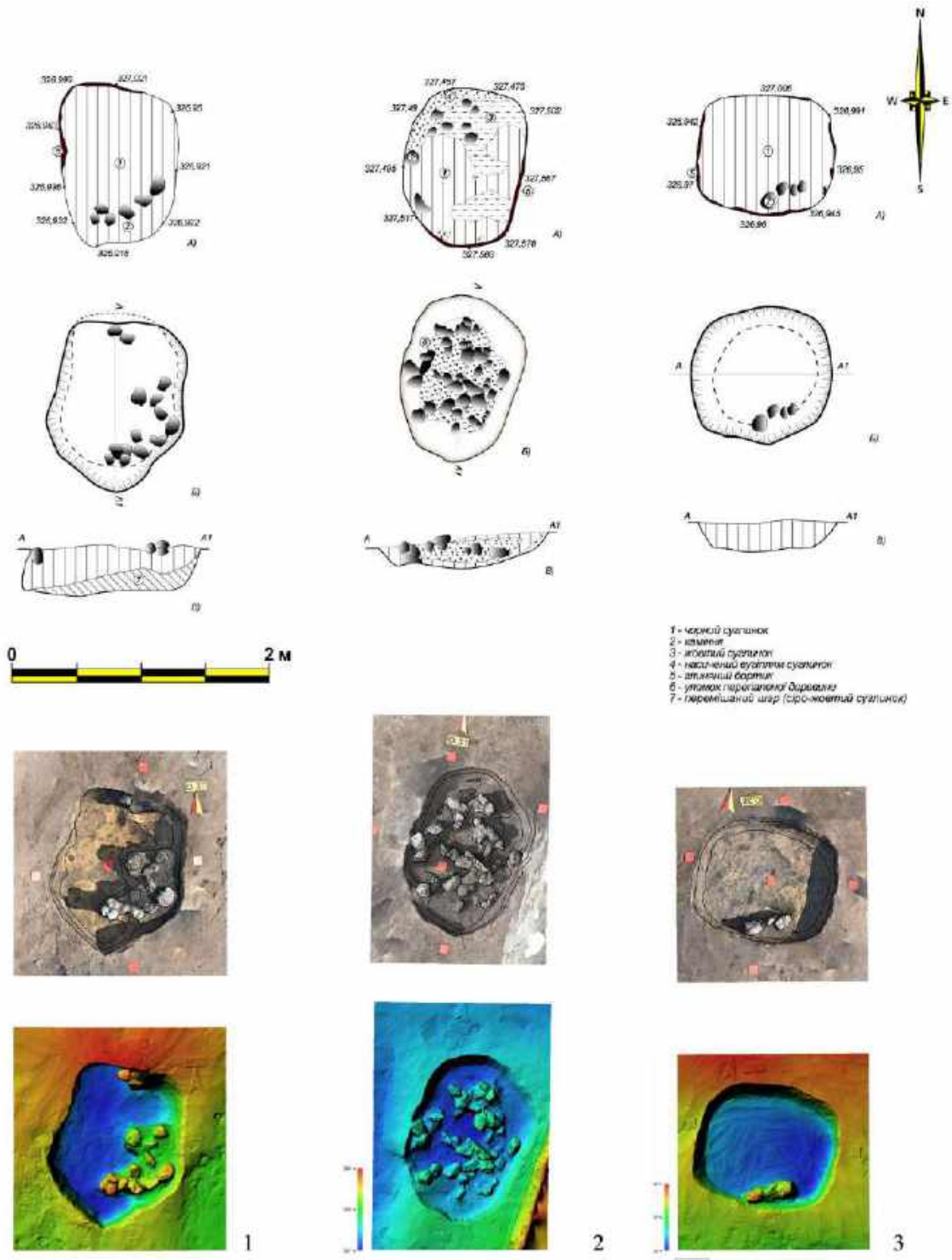

Рис. 4. Поселення Соکیلники-1, вогнища: 1 – об’єкт 31; 2 – об’єкт 37; 3 – об’єкт 38 (рис. Д. Мостовий, З. Ільчишин)

Fig. 4. Sokilnyky-1 settlement, fireplaces: 1 – object 31; 2 – object 37; 3 – object 38 (fig. by D. Mostovyi, Z. Ilchyshyn)

Житлові споруди. Три об'єкти (об'єкти 05, 25, 30) було віднесено до категорії житлових споруд. Їм притаманна більш чітка, геометрична форма та наявність залишків опалювальних споруд (піч-кам'янка, глинобитне вогнище) у конструкції об'єкта (рис. 3, 9, 10).

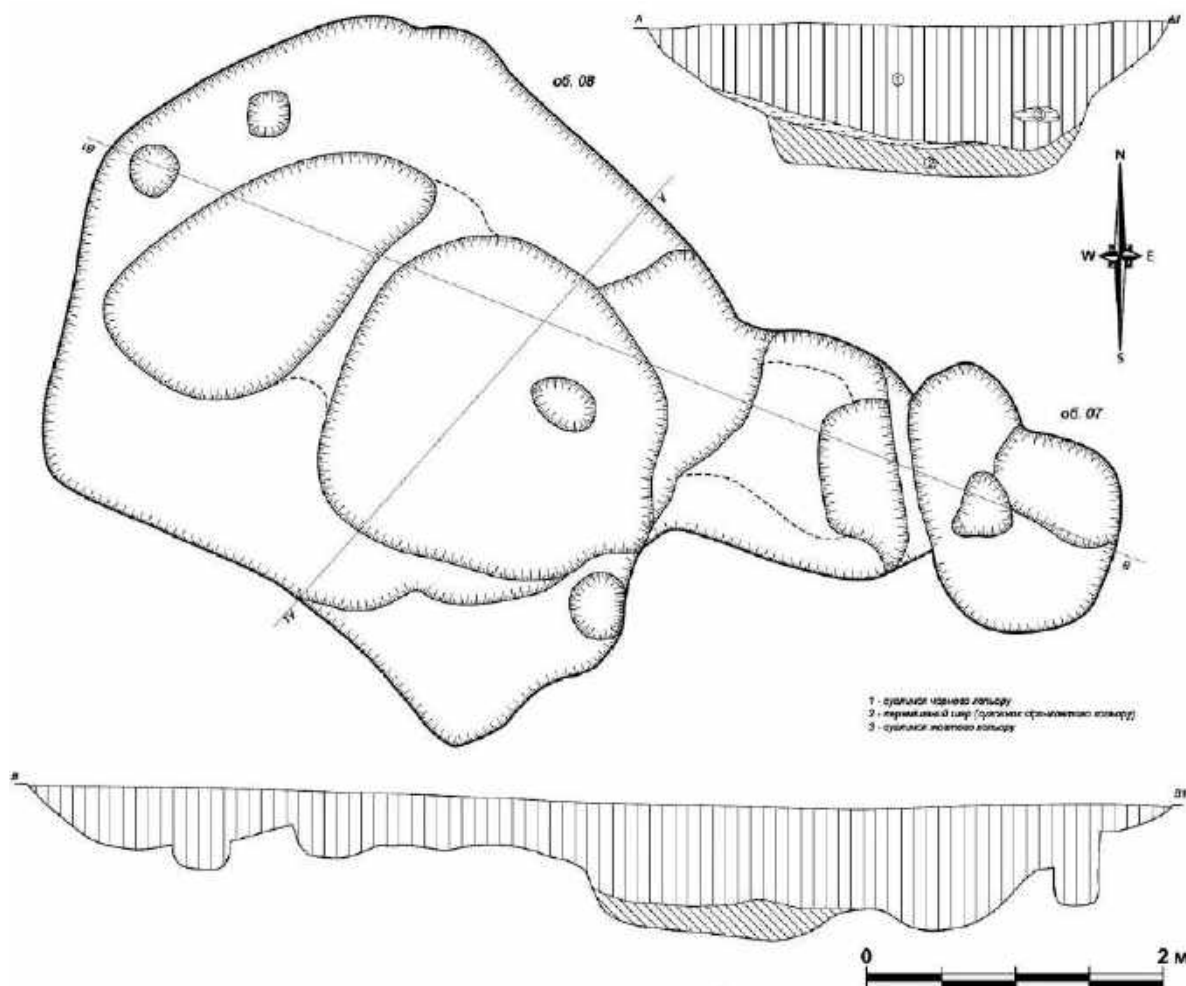

Рис. 5. Поселення Сокольники-1: план і перетини господарської споруди (об'єкти 7–8) (рис. 3. Ільчишин)

Fig. 5. Sokilnyky-1 settlement: plan and section of the household building (objects 7–8) (fig. by Z. Ilchyshyn)

Вогнища. Три об'єкти за своєю конструкцією відрізняються від інших. Це залишки відкритих вогнищ (об'єкти 31, 37, 38). Вони зафіксовані в культурному шарі, на 0,1–0,2 м вище від материкової поверхні без прив'язки до інших споруд (рис. 4).

Господарські ями (об'єкти 01–04, 06, 12–19, 27, 28, 36, 39) переважно округлої форми з прямими стінками та заокругленим дном (рис. 6, 1, 4; 7, 1–8, 19; 11, 6). Найбільше сконцентровані в південно-західному куті розкопу, вздовж нижнього краю схилу підвищення. Інше скупчення ям – у північній частині розкопу – біля житла (об'єкт 05) та великої господарської споруди (об'єкти 07 і 08).

Господарські споруди відрізняються від звичайних господарських ям більшими розмірами та складнішою конструкцією (рис. 5; 6, 2–3). До такого типу належать п'ять об'єктів – 07, 08, 26, 35, 40.

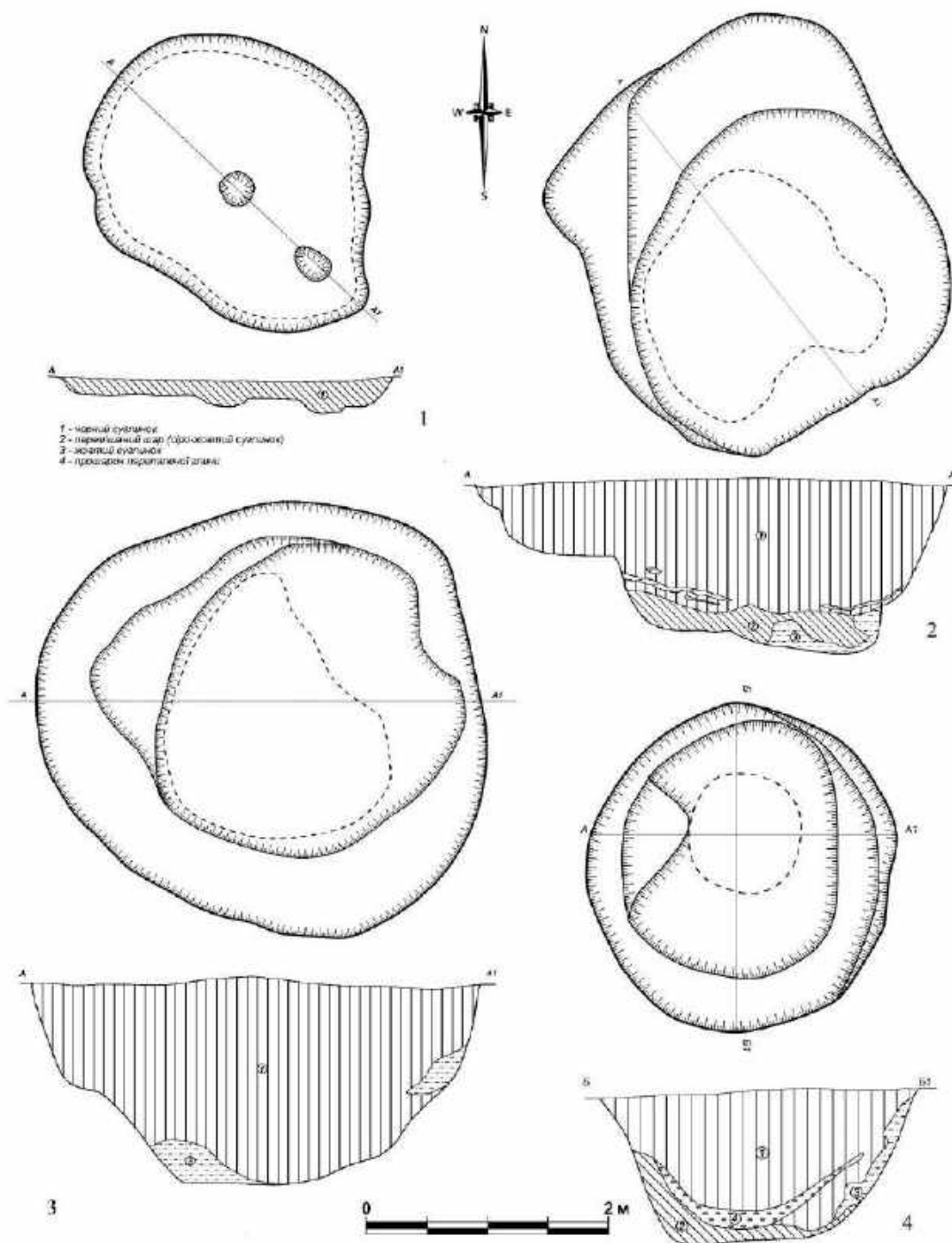

Рис. 6. Поселення Соکیلники-1, господарські споруди і ями пізньоримського часу: 1 – об’єкт 14; 2 – об’єкт 26; 3 – об’єкт 35; 4 – об’єкт 36 (рис. 3. Ільчишин)

Fig. 6. Sokilnyky-1 settlement, household buildings, and pits of the Late Roman period: 1 – object 14; 2 – object 26; 3 – object 35; 4 – object 36 (fig. by Z. Ilchyshyn)

Стовпові ями (об’єкти 09–11, 20–24, 29, 32–34, 41–45) переважно округлої форми невеликого діаметру та глибини (рис. 7, 9–18). Частина стовпових ям має сучасне походження і могла залишитися від господарської діяльності на дачних ділянках (об’єкти 9–11, 20–23, 45).

Таблиця 1

Перелік та характеристика об'єктів на пам'ятці Сокольники-1

№ з/п	Тип об'єкта	Форма об'єкта та його склад	Розміри (м)			Вид заповнення; знахідки	Сектор	Хронологія
			Шир. / Діам.	Довж.	Глиб.			
01	Господарська яма	Овальна, дно заокруглене	0,86	0,58	0,4	Темно-сірий (до чорного) суглинок, дрібні уламки печини	502	VIII–IX ст.
02	Господарська яма	Округла, дно нерівне	1,66	1,74	0,82	Чорний суглинок; дрібні уламки печини та вугликів	502	VIII–IX ст.
03	Господарська яма	Овальна, дно заокруглене із підбоєм. Частково перекриває об'єкт 02	0,84	1,6	0,82	Сіро-коричневий суглинок з включеннями материкового суглинку жовтого кольору	502	Сучас.
04	Господарська яма	Вісімкоподібна, із двох частин, дно заокруглене, в більшій частині – стовпова ямка	0,96–1,64	2,9	0,8–1,06	Чорний суглинок, вугілля, дрібні уламки печини	472	VIII–IX ст.
05	Житло	Підпрямокутне, дно плоске, на кутах, по периметру та по центральній вісі – стовпові ямки, в північному куті – розвал пічки	3	3,3	0,2–0,4	Темно-сірий (до чорного) суглинок. Уламки ліпного посуду, коса-горбуша. Розвал пічки складається із уламків печини та каміння середнього розміру	442–443	VII ст.(?)
06	Господарська яма	Овальна, дно плоске з приступкою	0,92	1,8	0,22	Чорний суглинок з дрібними уламками печини. Ліпна та кружальна кераміка, вироби із заліза	502	VIII–X ст.
07	Господарська яма	Овальна, дно заокруглене. У західній частині – стовпова ямка. З'єднується з об'єктом 08	1,4	1,88	0,6	Темно-сірий із переходом до чорного суглинок з дрібними уламками печини	472	III–IV ст.
08	Господарська споруда	Підпрямокутна з заокругленими	4	4,68–5,8	1	Темно-сірий із переходом до	442, 472	III–IV ст.

		кутами та виступом у східній частині, що з'єднується з об'єктом 07				чорного суглинок із дрібними уламками печини та вугілля. Уламки ліпного та кружального посуду, кістки тварин		
09	Стовпова яма	Округла, дно заокруглене	0,3	-	0,18	Темно-сірий суглинок	499	Сучас.
10	Стовпова яма	Округла, дно заокруглене	0,28	0,32	0,12	Темно-сірий суглинок	499	Сучас.
11	Стовпова яма	Округла, дно заокруглене	0,2	-	0,07	Темно-сірий суглинок	499	Сучас.
12	Господарська яма	Округла, стінки прямі, дно плоске з приступками	1,3	1,58	0,72	Чорний суглинок із дрібними уламками печини; уламки ліпного та кружального посуду	469	III-IV ст.
13	Господарська яма	Округла, дно заокруглене	1,14	1,3	0,46	Чорний суглинок зі зкупченням вугілля та дрібних уламків печини в центральній частині; уламки ліпного та кружального посуду	440	III-IV ст.
14	Господарська яма	Овальна, дно плоске. Уздовж довгої вісі – дві стовпові ямки	2,2	2,8	0,32	Темно-сірий (до чорного) суглинок з уламками печини	440	III-IV ст.
15	Господарська яма	Округла, дно рівне	1,44	1,54	0,8	Темно-сірий (до чорного) суглинок із включеннями уламків печини; ліпний та кружальний посуд	439	III-IV ст.
16	Господарська яма	Округла, дно заокруглене	1,46	1,52	0,96	Темно-сірий (до чорного) суглинок із включеннями уламків печини	439	III-IV ст.
17	Господарська яма	Округла, дно плоске	1,94	2,2	0,62	Чорний суглинок з включеннями уламків печини та вугликів; ліпний та кружальний посуд	409, 439	III-IV ст.
18	Господарська яма	Овальна, дно рівне	2	2,18	1,24	Темно-сірий суглинок із уламками печини та вугілля; ліпний та кружальний посуд	439	III-IV ст.

19	Господарська яма	Аморфна, дно плоске	1,7	2,3	0,82	Суглинок сірого кольору з прошарками	472, 502	VIII–IX ст.
20	Стовпова яма	Аморфна, дно заокруглене	0,22	0,3	0,12	Темно-сірий суглинок	499	Сучас.
21	Стовпова яма	Овальна, дно заокруглене	0,18	0,24	0,06	Темно-сірий суглинок	499	Сучас.
22	Стовпова яма	Овальна, дно заокруглене	0,3	0,33	0,22	Темно-сірий суглинок	498	Сучас.
23	Стовпова яма	Овальна, дно заокруглене	0,23	0,26	0,07	Темно-сірий суглинок	498	Сучас.
24	Стовпова яма	Округла, дно заокруглене	0,54	–	0,2	Темно-сірий суглинок	468	III–IV ст.
25	Житло	Овальне, дно плоске, у східній частині залишки глинобитного вогнища, в північній частині – подвійна господарська яма, у центрі – три стовпові ями	3,3	4	0,18–0,4	Чорний суглинок, уламки посуду	468	III–IV ст. (?)
26	Господарська споруда	Аморфна, наближена до овалу, дно плоске, з північно-західної сторони – приступки	3,88	4,48	1,4	Темно-сірий до чорного суглинок, із включенням дрібних уламків печини, прошарками супіску. Уламки ліпного посуду, кістки тварин	438, 439	III–IV ст.
27	Господарська яма	Овальна, дно плоске	1,32	1,42	0,8	Чорний суглинок із дрібними уламками печини	439	III–IV ст.
28	Господарська яма	Овальна, дно плоске	1,64	1,86	0,36	Чорний суглинок із дрібними уламками печини	408, 409	III–IV ст.
29	Стовпова яма	Округла, дно лінзоподібне	0,7	–	0,24	Чорний суглинок із дрібними уламками печини	409	III–IV ст.
30	Житло	Підтрикутне, дно плоске. Уздовж західної стінки – скупчення каміння та обмазки (піч). уздовж північної та західної стінок – стовпові ями	3,2	3,58	0,2–0,4	Чорний суглинок із дрібними уламками печини, вугіллям; уламки ліпного посуду	559	VIII–IX ст.

31	Вогнище	Овальне, дно заокруглене. У заповненні – скупчення каміння, по периметру обмазане шаром глини	0,95	1	0,28	Чорний суглинок із дрібними та середніми шматочками вугілля, камінням	558	III–IV ст.
32	Стовпова яма	Округла, дно плоске	0,78	–	0,23	Чорний суглинок	499	III–IV ст.
33	Стовпова яма	Округла, дно плоске	0,72	–	0,16	Чорний суглинок	499	III–IV ст.
34	Стовпова яма	Овальна, дно заокруглене	0,56	0,7	0,3	Чорний суглинок	468	III–IV ст.
35	Господарська споруда	Округла, дно лінзоподібне, стінки з уступами	3,68	3,71	1,64	Чорний суглинок із дрібними уламками печини; уламки ліпного та кружального посуду	470, 471	III–IV ст.
36	Господарська яма	Округла, дно плоске, стінки з приступками	2,04	2,16	1,04	Темно-сірий суглинок, прошарок із глини, чорний суглинок	468, 498	III–IV ст.
37	Вогнище	Підпрямокутне, дно плоске. У заповненні – скупчення каміння, по периметру обмазане шаром глини	1,06	1,32	0,34	Темно-сірий суглинок із плямами чорного кольору із дрібними та середніми шматочками печини, вугілля, камінням	528	III–IV ст.
38	Вогнище	Овальне, дно плоске. У заповненні скупчення каміння, по периметру обмазане шаром глини	1,07	1,1	0,24	Чорний суглинок із дрібними шматочками вугілля, обмазки, каміння	498	III–IV ст.
39	Господарська яма	Округла, дно заокруглене	1,24	1,3	0,9	Чорний суглинок із дрібними уламками печини. У нижній частині – перемішаний із материковим ґрунтом	500	III–IV ст.
40	Господарська споруда	Прямокутна, дно плоске, стінки вертикальні	0,9–1,1	2,4	0,98	Темно-сірий суглинок, прошарок піску, чорний суглинок	557	VIII–IX ст.
41	Стовпова яма	Округла, дно плоске	0,82	–	0,3	Темно-сірий суглинок	500	III–IV ст.
42	Стовпова яма	Овальна, дно заокруглене	0,66	–	0,09	Темно-сірий суглинок	500	III–IV ст.

43	Стовпова яма	Округла, дно плоске	0,6	-	0,2	Темно-сірий суглинок	529	III–IV ст.
44	Стовпова яма	Овальна, дно плоске	0,6	-	0,14	Темно-сірий суглинок	499, 500	III–IV ст.
45	Стовпова яма	Округла, дно лінзоподібне	0,2	-	0,1	Темно-сірий суглинок	442	Сучас.

За хронологічною ознакою можна виділити об'єкти трьох періодів: ранній горизонт, що належить до пізньоримського періоду (III–IV ст. н. е.); другий горизонт, який попередньо можна віднести до V–VII ст. н. е. та пов'язувати з празькою археологічною культурою; третій горизонт, що належить до VIII–IX ст. н. е. та райковецької культури.

Серед об'єктів *пізньоримського періоду* виділяються 1 житло (об'єкт 25), 3 вогнища (об'єкти 31, 37, 38), 3 господарські споруди (об'єкти 07–08, 26, 35), 12 господарських ям (об'єкти 12–19, 27–28, 36, 39), 10 стовпових ям (об'єкти 24, 29, 32–34, 41–44).

Житлова споруда (об'єкт 25). Овальна в плані з невеликим виступом у північному напрямку, виявлена на рівні материкової поверхні в північно-західному куті сектора 468 (рис. 3). Розміри житла становлять 4×3,3 м, долівка заглиблена на 0,12–0,18 м. У північно-східній частині споруди розташовані залишки вогнища у вигляді округлої плями перепаленої глини діаметром 0,52 м та завтовшки до 0,04 м. Заповнення – суглинок практично чорного кольору. У північній частині споруди – подвійна ямка розміром 1,2×0,6–0,8 м та глибиною до 0,4 м від рівня виявлення. Ще три ямки локалізовані вздовж центральної осі. Їхній діаметр дорівнює 0,24–0,46 м, глибина – 0,1–0,28 м. Подібні споруди дослідив у 1976 р. Д. Козак на поселенні Сокільники.

У заповненні знайдено уламок денця миски пізньоримського періоду. Стінка сильно відігнута назовні, край денця загострений (рис. 3, 1). Поверхня гладка, темно-сірого кольору, у тісті помірна домішка дрібного піску та наявні фракції шамоту.

Об'єкти, які інтерпретують як *вогнища (об'єкти 31, 37, 38)*, мали спільні характерні риси: всі вони зафіксовані окремо від інших археологічних об'єктів, у культурному шарі вище рівня материкової поверхні (рис. 4). Вони мали овальну або підпрямокутну форму із заокругленими кутами, обмазку бокових стінок шаром глини завтовшки 0,04–0,06 м, скупчення каміння з дрібними та середніми шматками глиняної обмазки, вугликів, попелу в заповненні. Об'єкт 31 мав розмір 1,3×0,95 м, завглибшки 0,28 м від рівня виявлення. Об'єкт 37 – 1,32×1,06 м, завглибшки 0,34 м, об'єкт 38 – 1,1×1,07 м, завглибшки 0,24 м. Розміри камінців у заповненні, частково розтрошених від високої температури, – 0,1–0,15 м.

В об'єктах 31 та 37 рухомого археологічного матеріалу не виявлено, у заповненні об'єкта 38 знайдено точильний брусок. Він виготовлений із дрібноабразивного каменю, прямокутний у плані, квадратний у перетині (рис. 14, 7). Середина дещо спрацьована. Розміри становлять 4,4×1,6×1,4 см.

Знайдено також 7 уламків ліпної і кружальної кераміки пізньоримського періоду та 2 фрагменти горщиків райковецької культури. Ліпний посуд має горбкувату або заглажену поверхню сіро-коричневого або світло-коричневого кольорів. Виготовлений із глиняного тіста з помірною домішкою некаліброваних фракцій шамоту. Подекуди використовувався дрібний пісок, вапняк або органічні домішки.

Кружальний посуд представлений уламком денця миски на кільцевому піддоні. Поверхня посудини – гладка світло-сірого кольору. У глиняному тісті присутні поодинокі домішки дуже дрібних фракцій шамоту.

Ранньокружальна кераміка слов'янського часу відрізняється шорсткою поверхнею сіро-коричневого та темно-сірого кольорів. Посуд виготовлений із глиняного тіста зі значними домішками дрібних фракцій піску та шамоту.

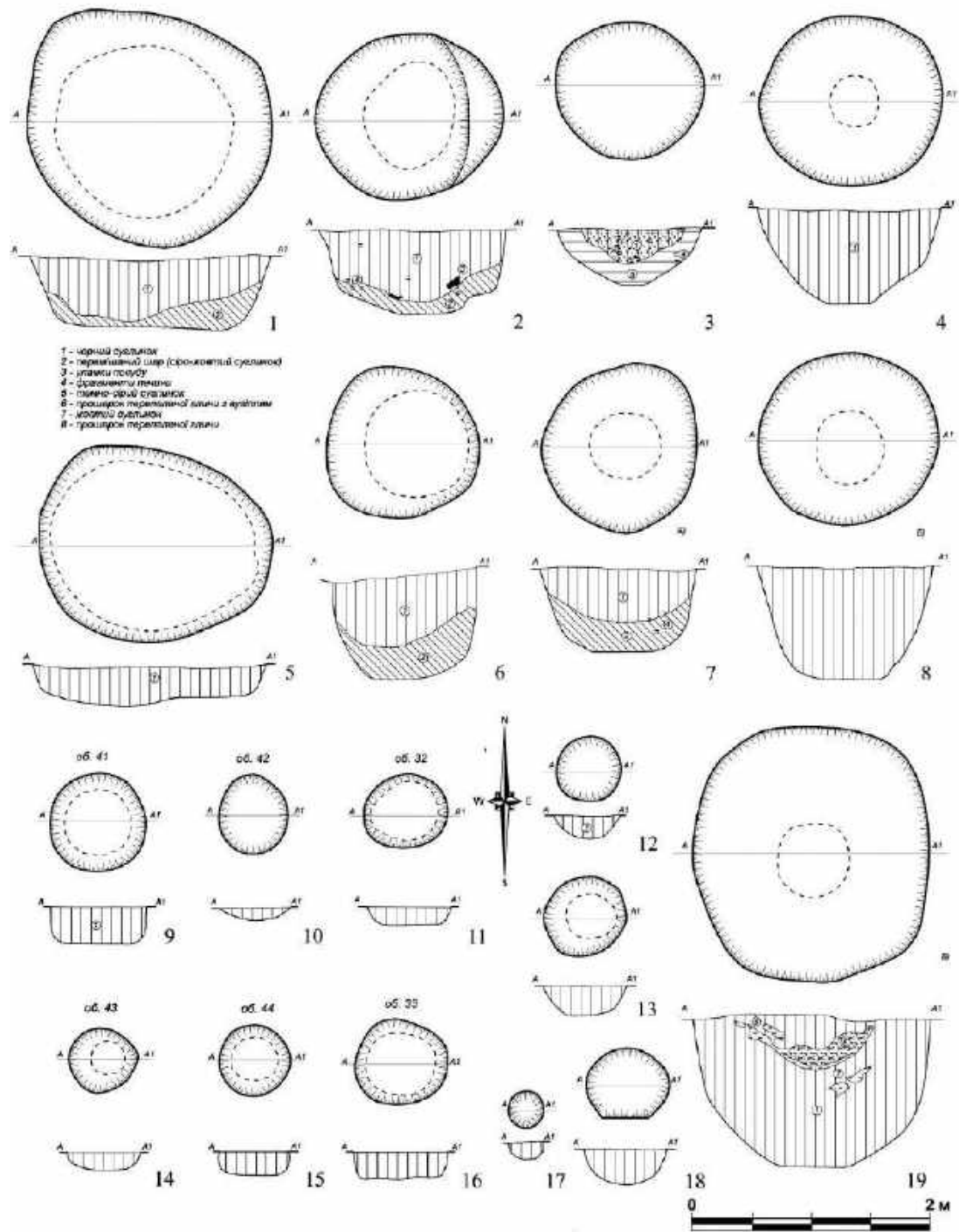

Рис. 7. Поселення Сокильниці-1, господарські і стовпові ями пізньоримського часу: 1 – об’єкт 17; 2 – об’єкт 12; 3 – об’єкт 13; 4 – об’єкт 14; 5 – об’єкт 28; 6 – об’єкт 39; 7 – об’єкт 27; 8 – об’єкт 16; 9 – об’єкт 41; 10 – об’єкт 42; 11 – об’єкт 32; 12 – об’єкт 24; 13 – об’єкт 29; 14 – об’єкт 43; 15 – об’єкт 44; 16 – об’єкт 33; 17 – об’єкт 45; 18 – об’єкт 34; 19 – об’єкт 18 (рис. 3. Ільчишин)

Fig. 7. Sokilnyky-1 settlement, household and pillar pits of the Late Roman period: 1 – object 17; 2 – object 12; 3 – object 13; 4 – object 14; 5 – object 28; 6 – object 39; 7 – object 27; 8 – object 16; 9 – object 41; 10 – object 42; 11 – object 32; 12 – object 24; 13 – object 29; 14 – object 43; 15 – object 44; 16 – object 33; 17 – object 45; 18 – object 34; 19 – object 18 (fig. by Z. Ilchyshyn)

Подібні за конструкцією та функціональним призначенням споруди на території заходу України знайдені на поселеннях пізньоримського періоду. Наприклад, аналогічний об'єкт досліджений під час розкопок 2004–2005 рр. поселення III–IV ст. Стоділки-1 [Козак та ін., 2011. с. 20, рис. 21, фото 35–37]. Ще два схожих об'єкти походять із розкопок 2015 р. на поселенні черняхівської культури Старий Яричів-3 [Осаульчук та ін., 2016. с. 34].

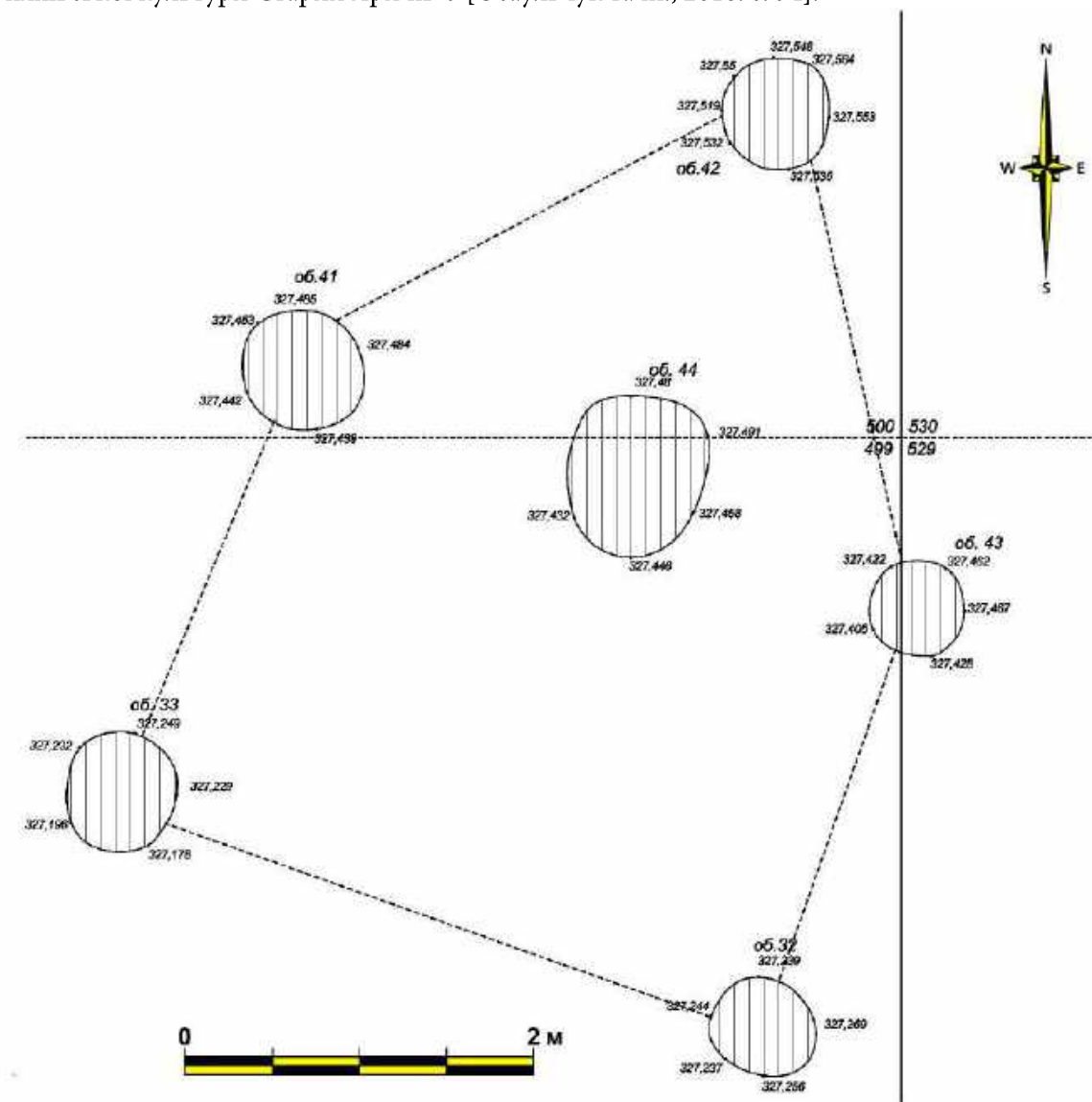

Рис. 8. Поселення Соکیلники-1, наземна стовпова конструкція пізньоримського часу (рис. Д. Мостовий, З. Ільчишин)

Fig. 8. Sokilnyky-1 settlement, ground pillar construction of the Late Roman period (fig. by D. Mostovyi, Z. Ilchyshyn)

Перша *господарська споруда* пізньоримського періоду мала складну конструкцію та складалася з двох об'єктів (*об'єкти 07–08*), які початково зафіксовані як окремі ями, а після завершення дослідження були визначені як частини однієї складної споруди (рис. 5). Контури об'єкта зафіксовано на рівні материка в північній частині розкопу, на межі секторів 442 і 472, на південний схід від об'єкта 05, у центрі північного скупчення об'єктів. Була розчищена аморфна пляма темно-сірого, майже чорного кольору з виступом у східній частині (об'єкт 08),

який з'єднався з овальною плямою (об'єкт 07). Розмір об'єкта 07 становив 1,88×1 м, максимальна глибина – 0,6 м. Дно ями заокруглене, з невеликою приступкою, у центрі – стовпова аморфна ямка, діаметром до 0,4 м, завглибшки до 0,18 м.

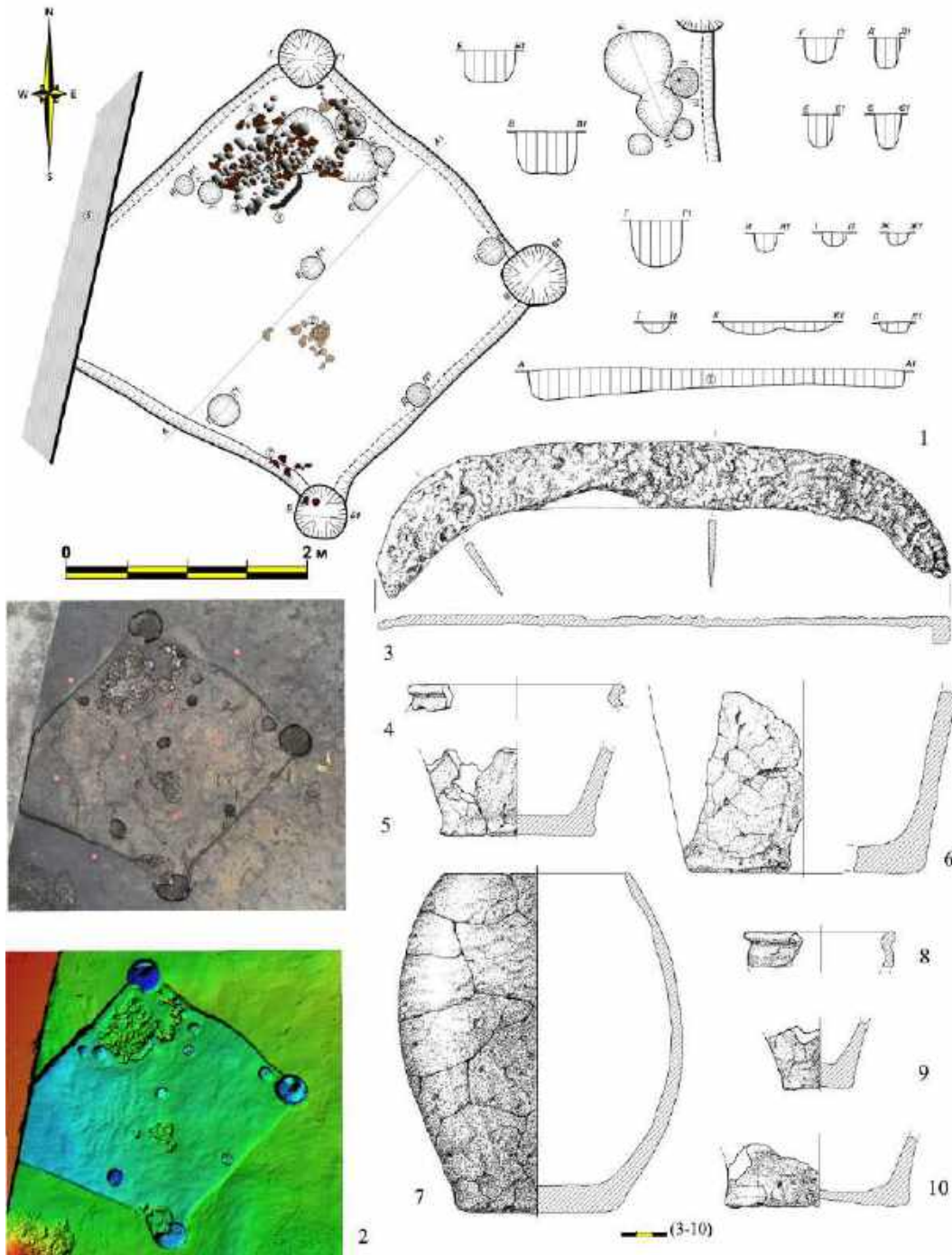

Рис. 9. Поселення Сокільники-1: об'єкт і матеріали пражської культури: 1 – план і перетини житла (об'єкт 05); 2 – 3D реконструкції об'єкта; 3 – серп залізний, 4-5, 7-10 – кераміка з заповнення житла; 6 – фрагмент посудини з культурного шару (рис. Д. Мостовий, З. Ільчишин, І. Принада)

Fig. 9. Sokilnyky-1 settlement: object and materials of Prague culture: 1 – plans and sections of the dwelling (object 05); 2 – 3D reconstruction of the object; 3 – iron sickle, 4-5, 7-10 – ceramic from the in-fill of the dwelling; 6 – fragment of a vessel from cultural layer (fig. by D. Mostovyi, Z. Ilchyshyn, I. Prynada)

Об'єкт 08 має розміром 5,8×4 м, максимальна глибина становить 1 м. Після повного вибирання з'ясувалося, що об'єкт мав підпрямокутну форму з заокругленими кутами. Споруда була орієнтована кутами за сторонами світу. Виступ, що переходить в об'єкта 07, розташований із західної сторони, він відділяється від основної частини двома приступками. У центрі об'єкта 08 зафіксовано два заглиблення, витягнуті за лінією північний захід – південний схід. Також уздовж центральної осі об'єкта розташовані 4 стовпові ями: 2 – біля північно-західної стінки, 1 – біля південно-східної, та 1 – у східній частині об'єкта, посеред найбільшого заглиблення дна. Діаметр стовпових ямок дорівнює 0,28–0,44 м, глибина – 0,1–0,4 м.

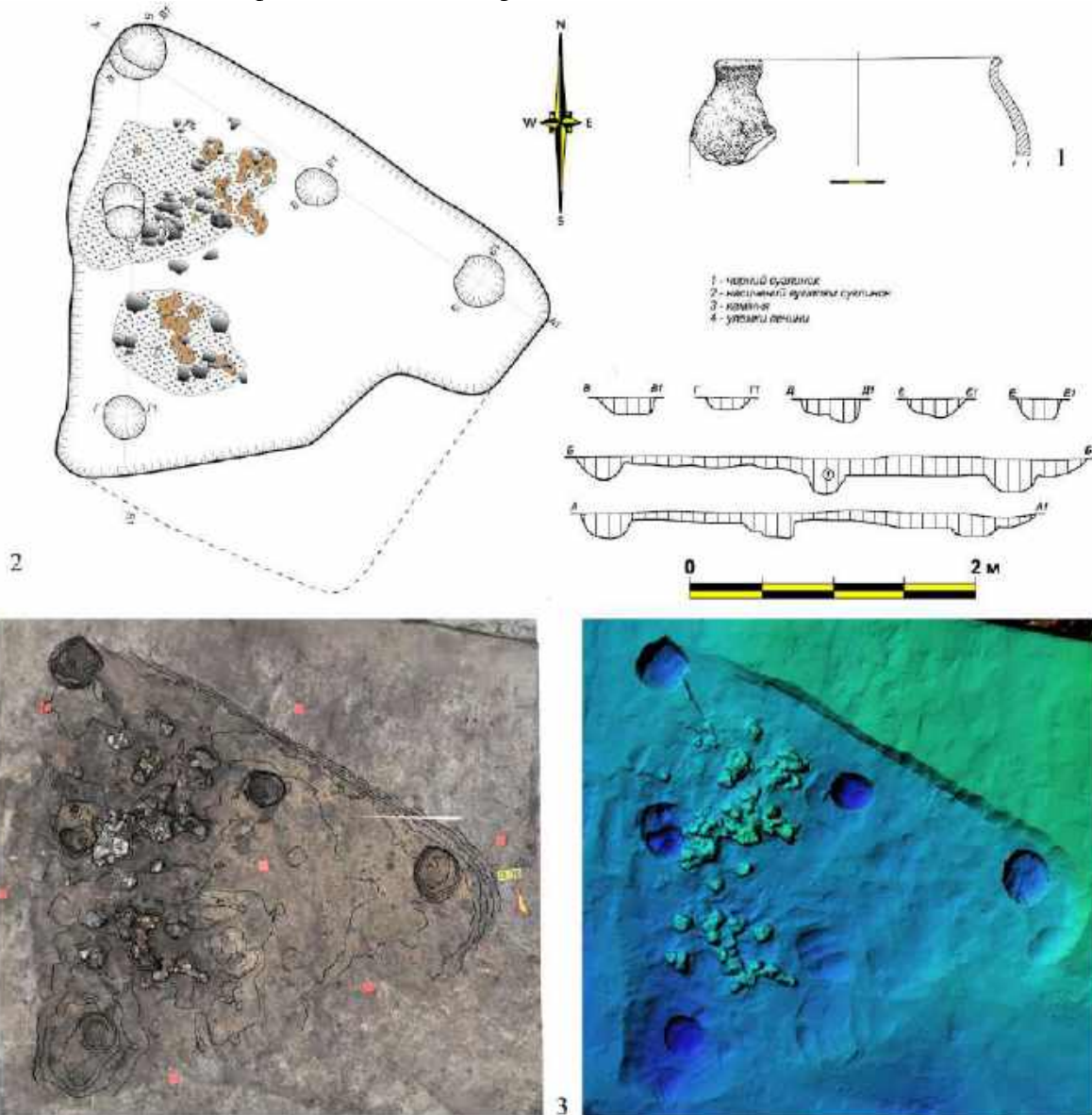

Рис. 10. Поселення Сокільники-1, житло (об'єкт 30) ранньослов'янського часу (VIII–IX ст.): 1 – уламок посудини із заповнення об'єкта; 2 – план і перетини об'єкта; 3 – 3D реконструкції об'єкта (рис. Д. Мостовий, З. Ільчишин, І. Принада)

Fig. 10. Sokilnyky-1 settlement, dwelling (object 30) Early Slavic period (8th–9th century): 1 – fragment of a vessel from in-fill of the object; 2 – plan and sections of the object; 3 – 3D reconstructions of the object (fig. by D. Mostovyi, Z. Ilchysyn, I. Prynada)

Заповнення переважно складалось із суцільного шару темно-сірого, майже чорного гумусованого суглинку, насиченого вугликами та дрібними шматками глиняної обмазки. У центральній частині на глибині 0,8 м від рівня виявлення зафіксований тонкий прошарок суглинку жовтого кольору, нижче якого заповнення мало світліше забарвлення.

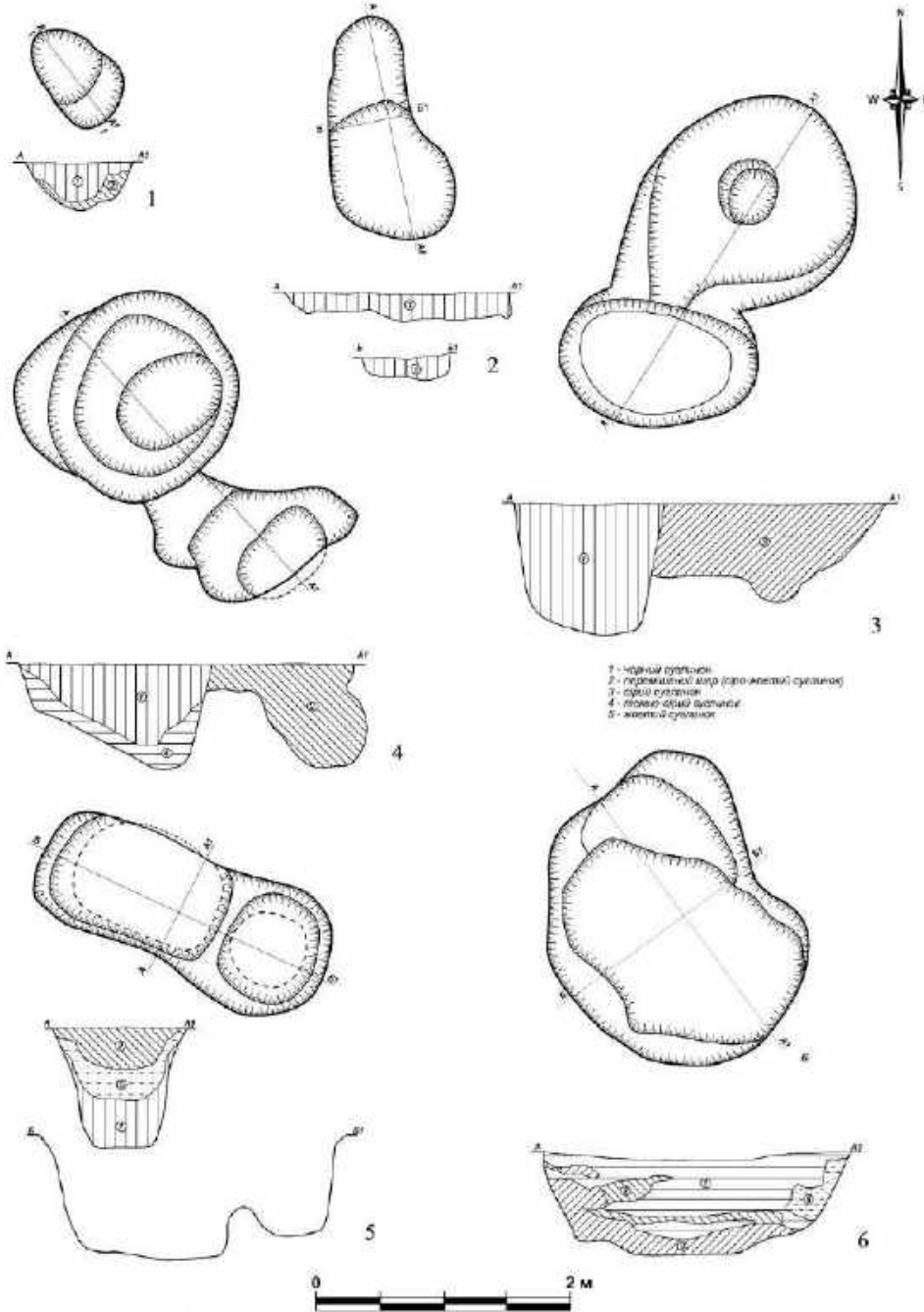

Рис. 11. Поселення Соکیلники-1, об'єкти ранньослов'янського часу (VIII–IX ст.): 1 – об'єкт 1; 2 – об'єкт 6; 3 – об'єкт 4; 4 – об'єкти 2–3; 5 – об'єкт 40; 6 – об'єкт 19 (рис. З. Ільчишин)

Fig. 11. Sokilnyky-1 settlement, objects of Early Slavic period (8th–9th century): 1 – object 1; 2 – object 6; 3 – object 4; 4 – object 2–3; 5 – object 40; 6 – object 19 (fig. by Z. Ilchyshyn)

В об'єкті 08 знайдено уламок залізної дужки від відра. Збереглося одне кріплення у вигляді краплеподібного завитка, із потовщенням на кінці. Довжина уламка – 31,7 см, товщина – 0,8 см (рис. 13, 9).

Із цього ж об'єкта походять два уламки від ножа. Держак відділений розширенням полотна леза, лезо з вигнутою спинкою (рис. 13, б). Розміри виробу становлять 8,8×0,9–1,6×0,4–0,6 см.

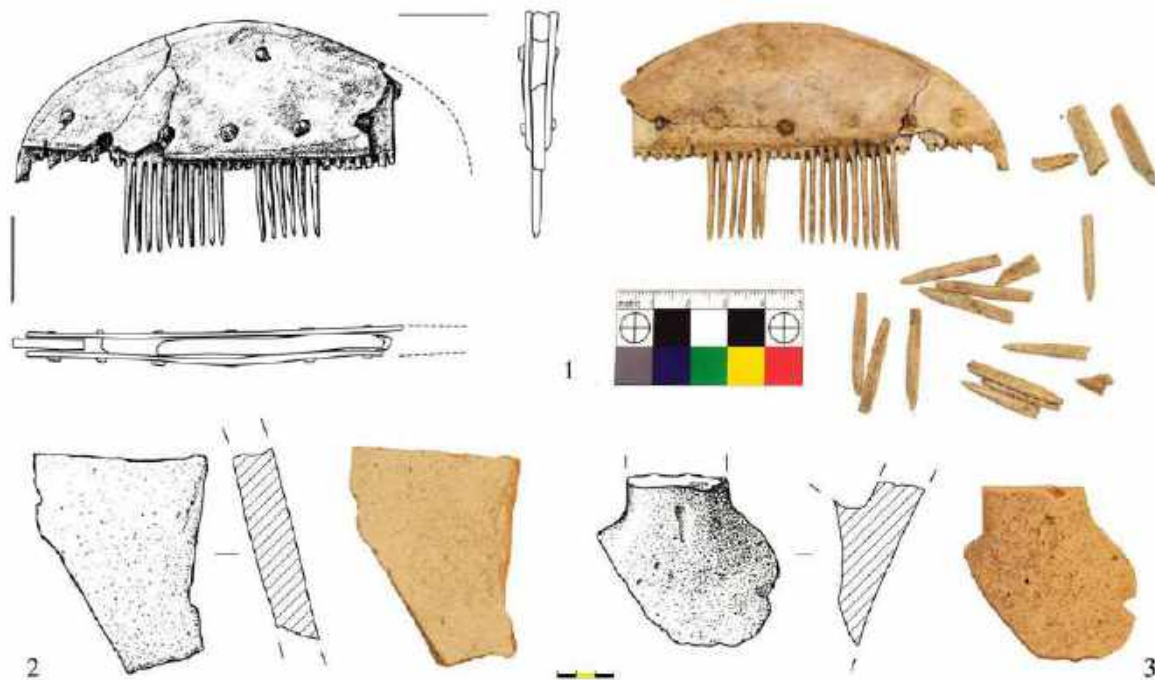

Рис. 12. Поселення Сокильники-1, індивідуальні знахідки: 1 – гребінь кістяний (об'єкт 35); 2–3 – уламки амфор (об'єкт 35) (рис. І. Принада)

Fig. 12. Sokilnyky-1 settlement, individual finds: 1 – bone comb (object 35); 2–3 – fragments of amphoras (object 35) (fig. by I. Prynada)

Також знайдено уламок, ймовірно, залізної прикраси (?) у формі лунниці розміром 3,2×1,4×0,3 см (рис. 13, 8) та виріб з одним загостреним кінцем і округлою головкою – шпилька або шило (рис. 13, 1) із округлим у перетині стержнем, завдовжки 18,4 см, завтовшки 0,5 см і розміром голівки 1,2×1,7 см.

Вироби з каменю представлені двома точильними брусками. Перший – прямокутний у перетині, грані частково заполіровані, закінчення заокруглене. Розмір – 6,9×2,8×2,1 см (рис. 14: 8). Другий – квадратний у перетині, із частково заполірованими гранями. На одній із граней є борозенки для заточування голок. Розмір становить 3,3×3,3×2,7 см (рис. 14, 6).

Керамічний комплекс із об'єкта 07 представлений уламками ліпного та кружального посуду, переважно пізньоримського періоду і кількома уламками горщиків слов'янського часу. Посуд пізньоримського періоду відрізняється за складом тіста: помірні домішки дрібно та крупнозернистих фракцій шамоту для ліпної кераміки. Поверхні заглажені або горбкуваті, сірого або світлого сіро-коричневого кольору.

Кружальна кераміка пізньоримського періоду представлена уламком вінця та стінки. Вінце походить від слабoproфільованої посудини із коротким, відігнутих назовні та заокругленим краєм вінця. Тісто щільне, добре вимішане, практично без домішок, поверхні гладкі, дещо підлощені.

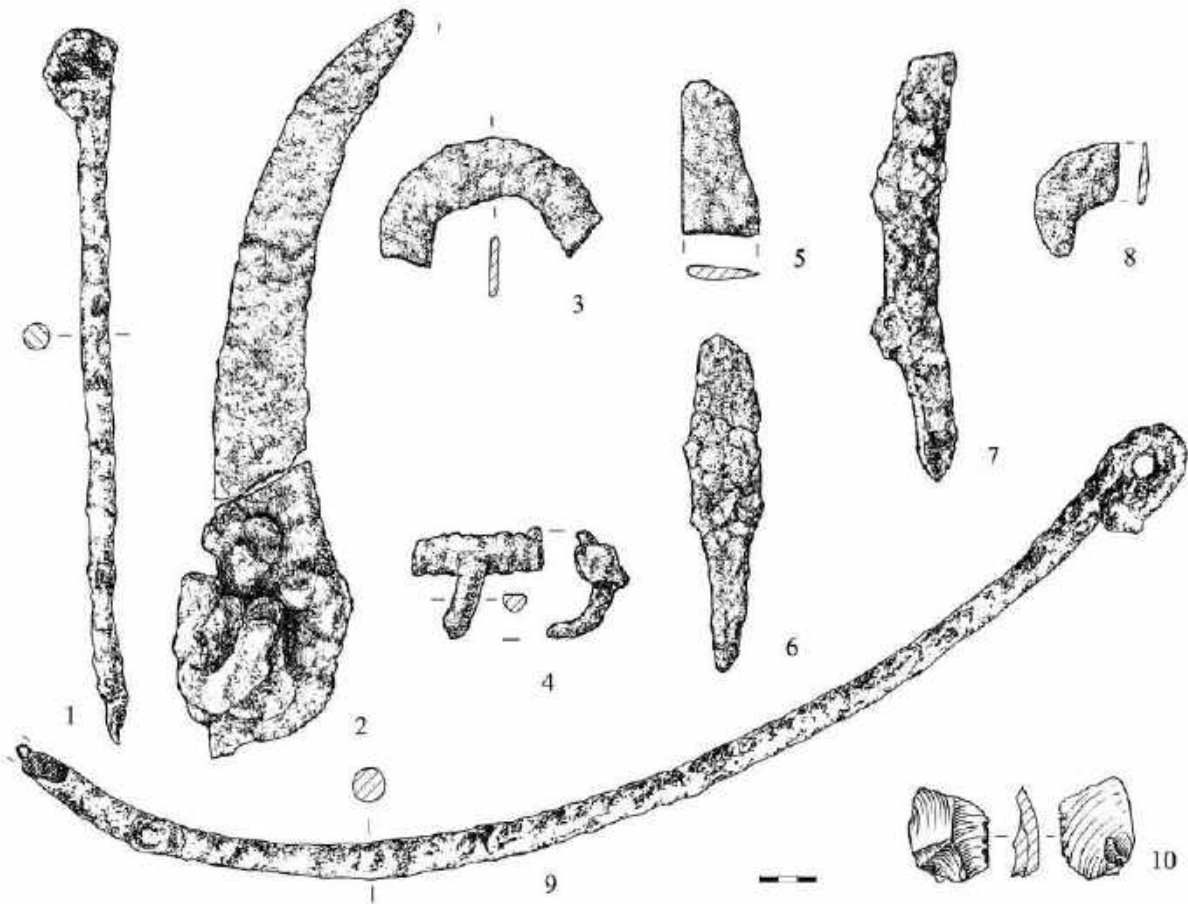

Рис. 13. Поселення Соکیلники-1, індивідуальні знахідки: 1 – шпилька залізна (об'єкт 08); 2 – фрагмент серпа (об'єкт 08); 3, 8 – залізні вироби (об'єкт 08); 4 – фрагмент залізної фібули (об'єкт 06); 5–7 – уламки залізних ножів (5 – об'єкт 35, 6–7 – об'єкт 08); 9 – уламок ручки від відра (об'єкт 08); 10 – відщеп кремений (об'єкт 08) (рис. І. Принада)

Fig. 13. Sokilnyky-1 settlement, individual finds: 1 – iron pin (object 08); 2 – a fragment of a sickle (object 08); 3, 8 – iron products (object 08); 4 – a fragment of iron fibulae (object 06); 5–7 – fragments of iron knives (5 – object 35, 6–7 – object 08); 9 – a fragment of a bucket handle (object 08); 10 – flint flake (object 08) (fig. by I. Prynada)

Слов'янській кераміці притаманна значна домішка дрібного піску в глиняній масі, шорстка поверхня сіро-коричневого або сіро-рожевого кольорів. Збереглася верхня частина горщика слабопрофільованої форми з вінцем середньої довжини, відігнутим назовні із потонщеним та заокругленим краєм.

Керамічний комплекс із заповнення об'єкта 08 представлений 196 фрагментами ліпного та кружального посуду (32 вінця, 37 денець, розвал посудини, 126 уламків боковин). Кількісно переважають уламки ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду (182 фрагменти), решта належить до ранньослов'янського часу (рис. 16, 1–9, 11–12, 14, 17–19; 17, 13, 14, 16, 19, 23, 24, 26, 27; 18, 10, 13, 17).

Ліпна кераміка представлена переважно слабопрофільованими горщиками із низьким плічком, дещо відігнутим назовні коротким вінцем із заокругленим краєм. Рідше трапляються горщики, в яких діаметр вінця більший за максимальне розширення тулуба. Поверхні горщиків горбкуваті або дещо заглажені. У глиняній масі переважають помірні за кількістю

домішки шамоту розміром 1–5 мм. Зерна домішок виступають над поверхнею. На уламках часто є сліди нагару.

Один горщик вдалося реконструювати повністю. Це невисока, приземкувата конічна посудина, стінки якої рівні, розхилені назовні, край вінця – заокруглений (рис. 16, 7). Поверхня посудини темного сіро-коричневого кольору, добре заглажена. У глиняній масі є домішки дрібних фракцій шамоту з незначним додатком дрібного піску.

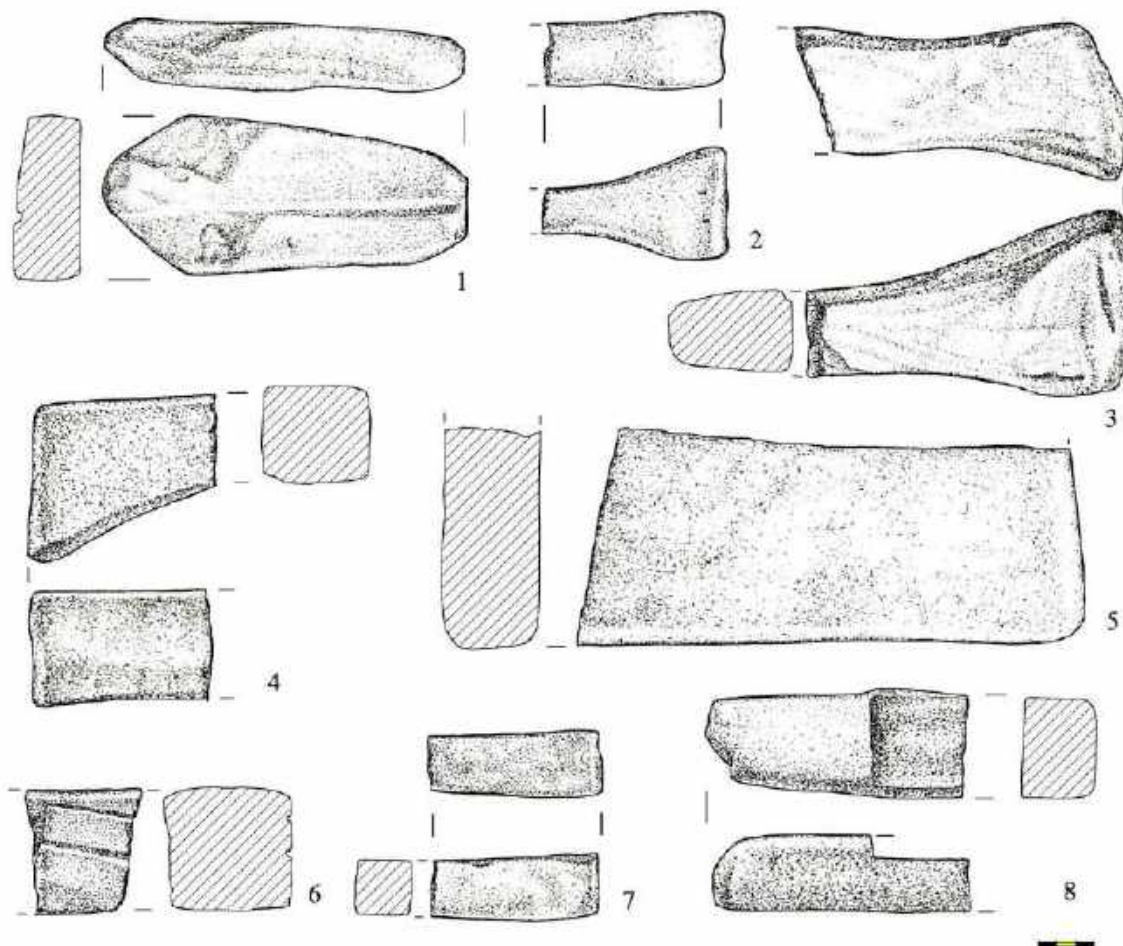

Рис. 14. Поселення Сокільники-1, точильні бруски: 1 – об'єкт 28; 2 – об'єкт 06; 3 – об'єкт 02; 4 – об'єкт 13; 5 – об'єкт 26; 6, 8 – об'єкт 08; 7 – об'єкт 38 (рис. І. Принада)

Fig. 14. Sokilnyky-1 settlement, sharpening bars: 1 – object 28; 2 – object 06; 3 – object 02; 4 – object 13; 5 – object 26; 6, 8 – object 08; 7 – object 38 (fig. by I. Prynada)

Кружальна кераміка відрізняється добре вимішаним тістом без домішок або подекуди з дуже дрібними фракціями піску або шамоту в глині. За формою можна виділити: миски із нахиленим всередину або вертикальним краєм вінця, ребристим або дещо згладженим переломом плічка; слабопрофільовані посудини із коротким, дещо відігнутих назовні вінцем та опуклим або ребристим плічком. Денця сильно профільовані, стінки значно розхилені назовні, переважають посудини з кільцевим піддоном. Декор майже відсутній: на одному фрагменті на шийці зафіксована горизонтальна прокреслена лінія, на другому лоцнені лінії на плічку утворюють зигзагоподібний орнамент.

Кераміка слов'янського часу (12 фрагментів) має шорсткі поверхні, значні домішки дрібного піску в глиняній масі, орнамент у вигляді хвилястих та горизонтальних ліній по

плічку. Горщики за формою слабoproфільовані, вінця короткі, відігнуті назовні, краї загострені або косозрізані (рис. 18, 10, 13, 17). Цей посуд зафіксований під час зачистки контуру об'єкта та в верхньому шарі.

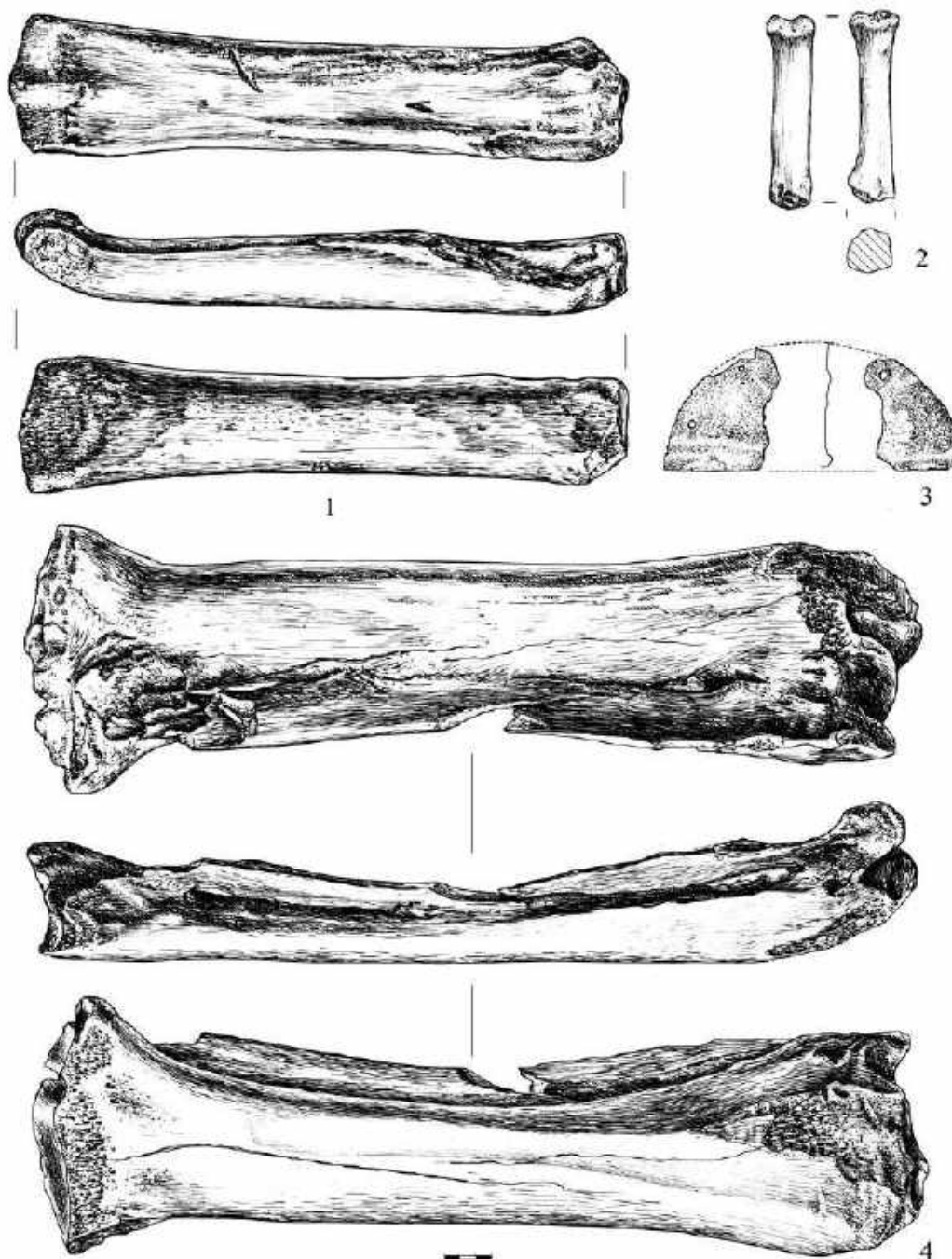

Рис. 15. Поселення Сокільники-1, індивідуальні знахідки: 1, 4 – ковзани (лощила) кістяні (об'єкт 26); 2 – кісточка зі слідами обробки і зеленою патиною (об'єкт 12); 3 – уламки бронзової пластинки (об'єкт 12) (рис. І. Принада)

Fig. 15. Sokilnyky-1 settlement, individual finds: 1, 4 – bone polisher (object 26); 2 – small bone with traces of treatment and green patina (object 12); 3 – fragments of a bronze plate (object 12) (fig. by I. Prynada)

Друга господарська споруда (*об'єкт 26*) зафіксована в північно-східному куті сектора 438, частково заходить у сектор 439. Після розчищення заповнення розкрита частина мала наближену до прямокутника форму з заокругленими кутами, завдовжки 4,48 м і завширшки 3,88 м (рис. 6, 2). Максимальна глибина об'єкта становить 1,4 м. У південній частині стінки майже вертикальні, з півночі простежуються приступки. Дно аморфне, пласке. Під час зачистки дна зафіксований вихід ґрунтових вод. Заповнення ями майже однорідне: суглинок темно-сірого, практично чорного кольору з включеннями дрібних та середніх уламків печини та вугілля. На глибині 1,1 м від денної поверхні простежується тонкий прошарок жовтого супіску.

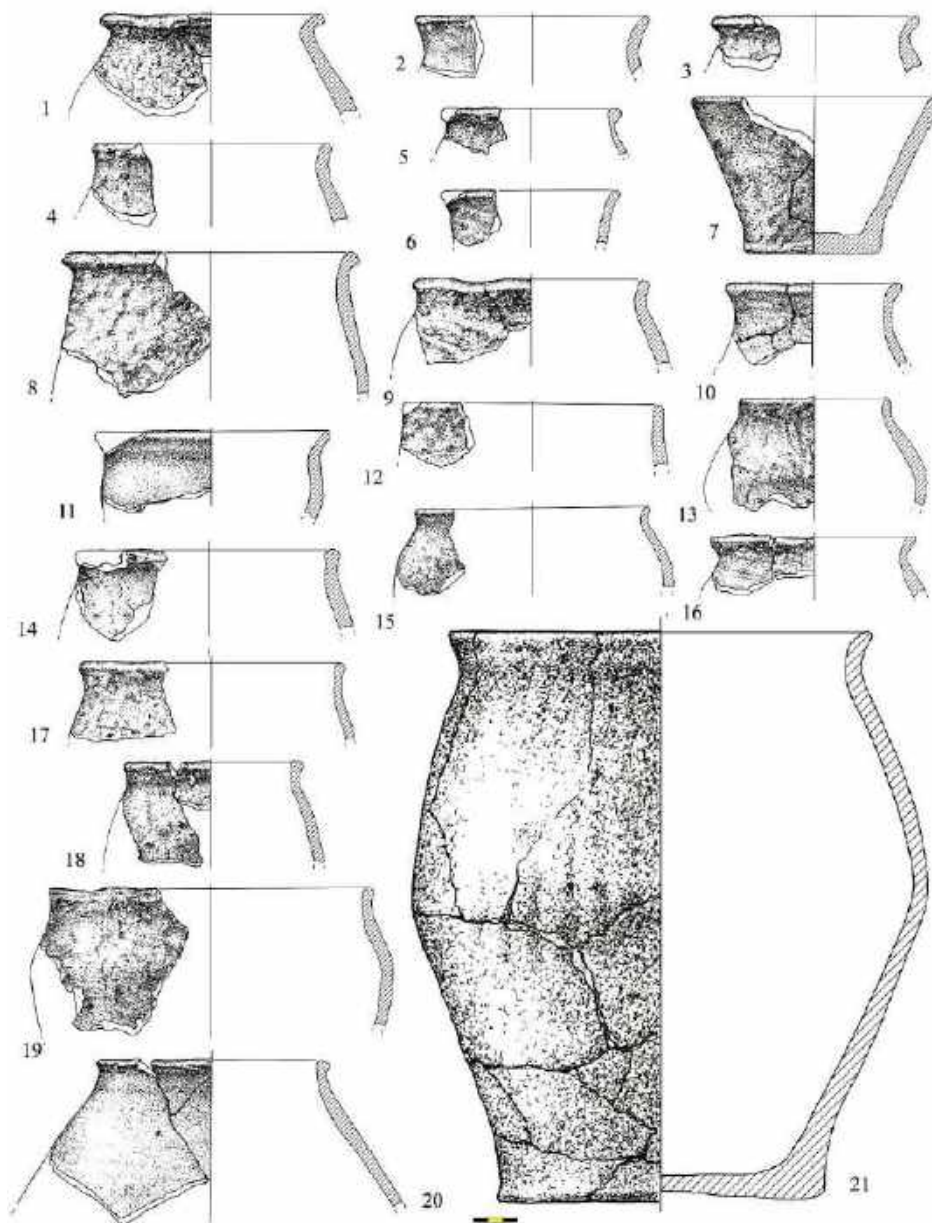

Рис. 16. Поселення Сокильники-1, ліпний посуд пізньоримського часу: 1-9, 11-12, 14, 17-19 – об'єкт 08; 10 – об'єкт 17; 13, 16 – об'єкт 18; 15 – об'єкт 30; 20 – об'єкт 12; 21 – об'єкт 35 (рис. І. Принада)

Fig. 16. Sokilnyky-1 settlement, handmade ceramic ware of Late Roman period: 1-9, 11-12, 14, 17-19 – object 08; 10 – object 17; 13, 16 – object 18; 15 – object 30; 20 – object 12; 21 – object 35 (fig. by I. Prynada)

У заповненні знайдено велику кількість уламків ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду (рис. 17, 1, 2), кістяне лощило, точильний брусок та уламки залізного серпа. Від серпа збереглося вістря та центральна частина. Частина із кріпленням відсутня. Спинка плавно вигнута, помірно звужується до вістря, трикутна в перетині (рис. 13, 2), довжина – 19,5 см, ширина – 2,5 см, товщина – 0,6 см. Вістря має плавний вигин. Такі серпи характерні для багатьох культур I тис. н. е. Фрагмент виробу не дозволяє докладно визначити його хронологію. Масовий матеріал із об'єкта 26 датуємо римським часом. Ймовірно, цим періодом можна датувати і фрагмент серпа [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 204–214].

Також з об'єкта походить великий прямокутний у плані та в перетині точильний брусок. Краї виробу заокруглені, сам він розламаний уздовж, одне закінчення відламане, виготовлений із дрібноабразивного каменю. Розміри становлять 13,1×4,9–5,6×2,5 см (рис. 14, 5).

Один кістяний виріб з об'єкта 26 інтерпретуємо як ковзан або лощило. Він виготовлений із ліктьової кістки коня. У нижній частині простежуються сліди заполірування, частина суглобних розширень зрізана, з одного боку заокруглена та піднята ввєрх (рис. 15, 4). З іншого – в верхній частині на кістці є сліди потертостей від мотузки. Розмір виробу становить 28,5×4,3–8,3×2,5–3,9 см. Також знайдено ще один подібний виріб меншого розміру (19×3,2–4,1×1,6–2,3 см). Він має заполірування у нижній частині та заокруглений край (рис. 15, 1).

Керамічний комплекс із об'єкта представлений 49 уламками ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду (9 вінець, 9 денець і придонних частин, 31 уламок стінок). Ліпний посуд за кількістю переважає над кружальним (38 проти 11). Це здебільшого уламки слабопрофільованих горщиків із коротким, дещо відігнутих назовні вінцем із заокругленим краєм, плічки якого опуклі. Один уламок походить від конічної миски з розхиленим назовні вінцем, потовщений та заокруглений край утворює округлий карниз всередині. Поверхні заглажені або горбкуваті, колір від бежевого до темно-сірого. У глиняному тісті помірні домішки некаліброваних фракцій шамоту. Іноді горщики виготовлялися із запісоченої глини, коли в тісті наявна велика кількість дуже дрібних фракцій піску (0,1–0,2 мм). У деяких фрагментах простежуються домішки органіки.

Кружальна кераміка представлена уламками переважно біконічних мисок, вінця дуже короткі, відігнуті назовні, краї потовщені та заокруглені, плічко невисоке, пряме, злам ребристий, ребро дещо зглажене. Один уламок прикрашений прокресленим зигзагоподібним орнаментом в області плічка. Поверхні посудин гладкі або залощені сірого та темно-сірого кольору. Тісто добре вимішане, домішки де-не-де або взагалі відсутні. Як домішки використовувався дуже дрібний пісок або дрібний шамот.

Один уламок денця пов'язуємо із слов'янським часом. Він має шорстку поверхню та значні домішки дрібних фракцій піску. Усередині є концентричні борозни від пальців, на дні – сліди затирання віхтем.

Верхній контур ще однієї господарської споруди (*об'єкт 35*) зафіксований на межі 470 та 471 секторів у вигляді темної плями у формі, наближеній до овалу (рис. 6, 3). Споруда по верхньому контуру мала розмір 3,71×3,68 м, завглибшки до 1,64 м від рівня виявлення. Стінки мають стрімкий ухил майже до самого дна, тільки в північно-східній частині з глибини 0,8 м стають похиліші. Долівка лінзоподібна. Основну частину заповнення становив шар темно-сірого, практично чорного гумусованого суглинку, насиченого вугликами та дрібними шматками печини. На передматериковому рівні наявні прошарки змішаного темно-сірого і жовтого суглинків.

У заповненні знайдено значну кількість уламків ліпного і кружального посуду пізньоримського періоду, уламок леза ножа, два фрагменти амфор, а також кістяний гребінь.

Гребінь виготовлений із рогу та кістки, складається із трьох частин. Частини з'єднані залізними цвяшками. Спинка дугоподібна. Накладки мають напівкруглу форму, гладкі, прикрашені прокресленою лінією по периметру (рис. 12, 1). Розмір виробу становить 10×5,3 см. Аналогічний гребінь був знайдений під час розкопок Д. Козака на сусідньому пагорбі

(поселення Сокольники). Дослідник зарахував такий гребінь до варіанту I типу I гребенів за класифікацією Сіґрід Томас та датував його III – першою половиною IV ст. [Козак, 1983. с. 49].

Цікавою є знахідка двох уламків амфор (рис. 12, 2–3). Перший уламок стінки амфори має шорсткі поверхні, зовнішня поверхня світло-цеглястий кольору, внутрішня – цеглястого, злам є двошаровим. Виготовлена з глини зі значними домішками дрібного піску. Розмір становить 6×4,5×1,1 см. Другий уламок ручки амфори овальний у перетині, має шорсткі поверхні світло-цеглястого кольору. Виготовлений із глини зі значними домішками дрібного піску та шамоту. Розмір дорівнює 4,5×2,7–4,1×1,3–1,8 см. Знахідки уламків амфор характерні для пам'яток пізньоримського періоду регіону.

Керамічний комплекс із об'єкта представлений 107 уламками ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду (23 вінця, 14 денець, 1 розвал посудини, 68 уламків боковин). Фрагменти ліпного посуду за кількістю переважають кружальний (81 проти 25).

Уламки ліпних посудин (рис. 17, 10–11) походять переважно від слабопрофільованих горщиків, із короткими або середніми за висотою вінцями, дещо відігнутими назовні, із заокругленим або зрізаним горизонтально краєм. Плічка високі, опуклі, часто опущені ближче до середини висоти горщика, шийки плавно вигнуті. Поверхні горбкуваті, рідше заглажені. Колір поверхонь від сіро-бежевого до темно-сірого. Глиняне тісто з помірними, іноді значними домішками некаліброваних фракцій шамоту. Подекуди зафіксовано використання запісоченої глини або органічних домішок. Деякі уламки мають сліди нагару всередині або зовні біля вінця.

Вдалося повністю реконструювати одну посудину. Це ліпний опуклобокий горщик із поверхнею коричнево-сірого кольору. Вінця у нього розхилені назовні, краї заокруглені, денце пласке. Поверхня пригладжена, зі слідами затертя віхтем, горбкувата. Випал є неоднорідним. Тісто з домішками піску та крупнозернистого шамоту. Товщина стінок становить 0,7 см, діаметр вінця – 14 см, діаметр денця – 11 см, денце – 1 см завтовшки, діаметр найширшої частини – 20 см (рис. 16: 21).

Уламки кружального посуду переважно походять від ребристих приземкуватих мисок із коротким, дещо відігнутим назовні вінцем із заокругленим краєм (рис. 17, 12, 15, 17, 18, 20, 21). Денця на кільцевому піддоні та з різко розхиленими назовні стінками. Поверхні посудин є гладкими або залощеними світло-сірого, сірого та темно-сірого кольорів (один уламок має бежеве забарвлення). Миски виготовлені зі щільної, практично без домішок, глиняної маси. Подекуди простежуються домішки дуже дрібних фракцій піску або шамоту. Зафіксоване орнаментування виробів. Один фрагмент прикрашений у верхній частині плічка зигзагоподібною лінією, інший – орнаментом у формі косої сітки. На двох уламках є невисокий широкий рельєфний пружок на шийці.

Повністю реконструйована біконічна кружальна ваза сірого кольору, вінце якої є коротким, розхиленим назовні, краї заокруглені. На шийці широкий, невисокий пружок, злам ребристий, дещо зглажений. Поверхня заглажена, підлощена, випал однорідний. Тісто з домішками дуже дрібного шамоту та слюди. Ваза орнаментована сітчастими лініями. Денце розташоване на кільцевому невисокому піддоні. Товщина стінок – 0,6 см, товщина денця – 0,5 см, діаметр вінця – 21 см, діаметр денця – 8 см (рис. 17, 12).

Відзначимо, що деякі посудини виготовлені менш якісно, ніж більшість: стінки мають нерівномірну товщину, простежується більша кількість домішок у тісті або нижча якість глини, є сліди від формування пальцями на внутрішній стороні.

Господарські ями відрізняються від споруд простотою форми і конструкції. Це переважно округлі ями з округлим або пласким дном. До цього типу можна віднести об'єкти 12–18, 27–28, 36, 39.

Об'єкт 12 (рис. 7, 2). Його розмір становить 1,58×1,3 м, глибина – до 0,72 м. Стінки є стрімкими, долівка рівною, із невисокою приступкою. Об'єкт заповнений щільним суглинком чорного кольору із значною кількістю фрагментів печини.

В об'єкті 12 знайдено 2 індивідуальні знахідки: кісточка зі слідами обробки, розміром 5,8×1,1×1 см, забарвлена в зелений колір (окисли міді) (рис. 15, 2). Поряд із нею є виріб із бронзи, представлений у вигляді двох уламків накладки в формі лунниці, виготовленої із бронзової пластини. Збереглися 4 отвори вздовж вигнутої частини (рис. 15, 3). Накладка розламана навпіл, патинувана, кородована. Розміри частин: 3,8×2,9×0,1 см та 3,5×2,6×0,08 см.

Керамічний комплекс із об'єкта представлений 16 уламками ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду, а саме слабопрофільованими посудинами із коротким або довгим, відігнутих назовні вінцем із заокругленим чи зрізаним краєм, низьким опуклим плічком (рис. 16, 20). За складом глиняної маси вона ідентична кераміці пізньоримського періоду з описаних вище об'єктів. Відмінна особливість – тут знайдено кілька уламків, виготовлених із дуже запісоченої глини (фракції піску 0,1–0,5 мм). Один уламок боковини походить від кружального горщика із залощеною поверхнею, виготовленого із добре вимішаного тіста без домішок.

Об'єкт 13 (рис. 7, 3). Розмір цього об'єкта становить 1,3×1,14 м, глибина – до 0,46 м. Стінки є похилими, долівка – лінзоподібна. Заповнення: у центральній частині є пляма щільного суглинку чорного кольору із значною кількістю середніх фрагментів печини. Діаметр плями – до 0,5 м, товщина – 0,25 м. Основне заповнення: темно-сірого, майже чорного кольору суглинок із включеннями уламків печини. Знайдено уламки ліпної та кружальної кераміки пізньоримського періоду та точильний брусок.

Брусок виготовлений із дрібноабразивного камінця, прямокутний у перетині, один його край є розширеним, середина дуже спрацьована, грані – заповіровані (рис. 14: 4). Довжина становить 5,1 см, товщина – 2,6–2,9/3,1–4,2 см.

Керамічний комплекс знахідок із заповнення об'єкта представлений 4 уламками стінок та придонної частини посудин пізньоримського періоду (1 кружальна, 3 ліпних). Ліпний посуд із помірними домішками шамоту розміром 1–3 мм має сіро-коричневе забарвлення поверхонь. Уламок кружальної посудини має помірні домішки невеликої кількості дуже дрібного піску та сіре забарвлення поверхонь.

Об'єкт 14. Розмір – 2,8×2,2 м, глибина – 0,32 м (рис. 6: 1). Стінки його є похилими, долівка рівною. Уздовж довгої осі на долівці фіксуються дві стовпові ямки діаметром 0,28–0,34 м та глибиною до 0,1 м від рівня долівки. Заповнення: темно-сірого, майже чорного кольору суглинок із включеннями уламків печини. Рухомого археологічного матеріалу не знайдено.

Об'єкт 15. Розмір становить 1,54×1,44 м, глибина – до 0,80 м (рис. 7, 4). Стінки є похилими, долівка рівна. Заповнення однорідне: темно-сірого, майже чорного кольору суглинок із включеннями уламків печини. У заповненні знайдено 6 уламків ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду.

Найцікавішим є уламок верхньої частини кружальної миски пізньоримського періоду. Це профільована посудина з коротким вінцем, відігнутих назовні, потовщеним та зрізаним горизонтально краєм. Нижче шийки посудина прикрашена невисоким рельєфним пружком. Колір поверхонь сірий, домішки піску в глиняному тісті значні (фракції до 0,2 мм).

Чотири уламки походять від ліпних посудин пізньоримського періоду, із помірними домішками дрібних або середніх фракцій шамоту, сірим або світло-коричневим забарвленням поверхонь.

Один фрагмент датуємо слов'янським часом. Він відрізняється шорсткою поверхнею та значними домішками дрібного піску з шамотом. У тісті простежуються порожнини від органічних добавок.

Об'єкт 16. Розмір цього об'єкта становить 1,52×1,46 м, глибина – 0,96 м (рис. 7, 8). Стінки є похилими, дно заокруглене. Заповнення: темно-сірий суглинок із включеннями уламків печини. Знайдено два уламки стінок ліпних горщиків пізньоримського періоду із домішками дрібних та середніх фракцій шамоту.

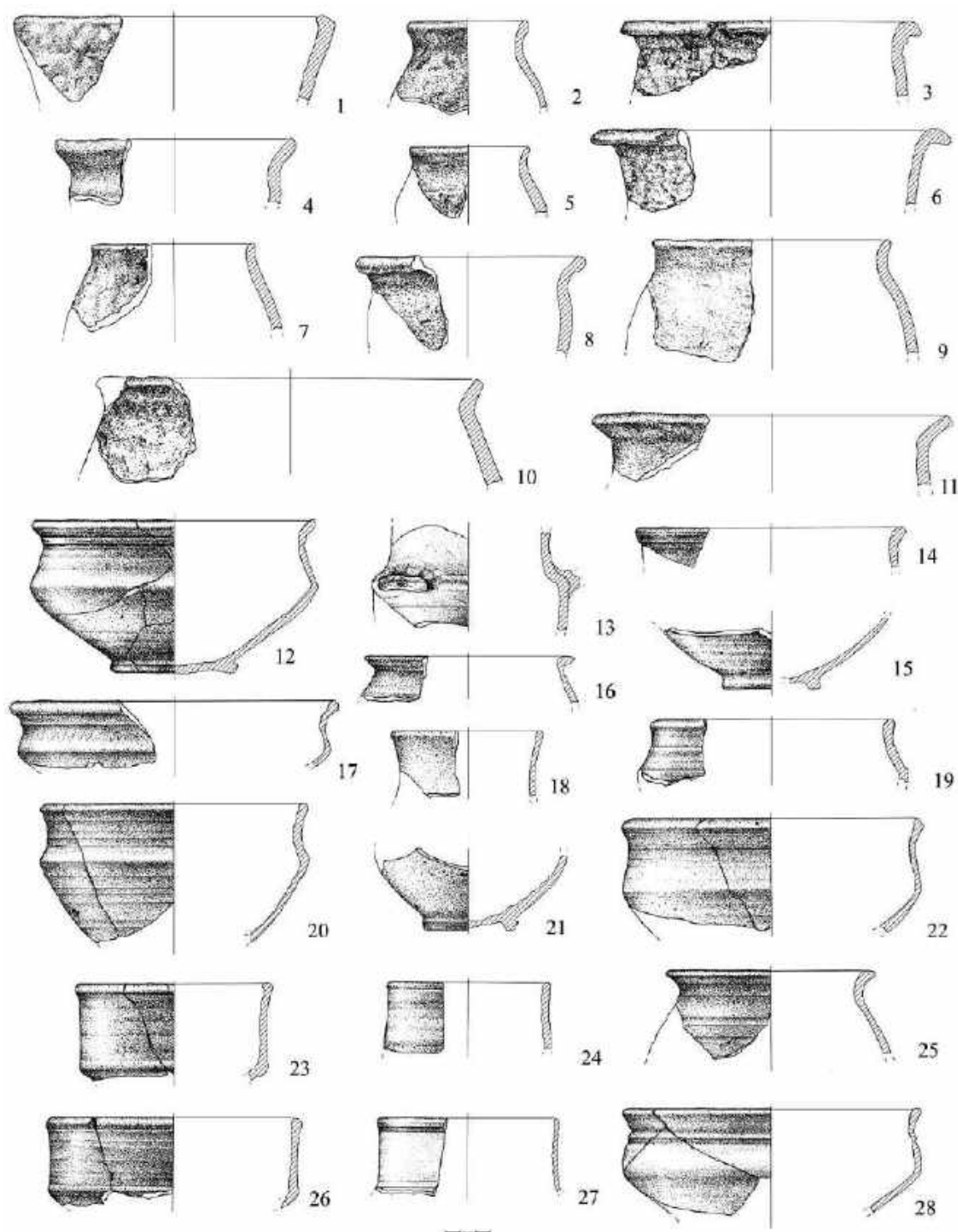

Рис. 17. Поселення Соکیلники-1, ліпний (1-11) та кружальний (12-28) посуд пізньоримського часу: 1, 2 – об’єкт 26; 3, 4, 6, 9 – об’єкт 36; 5, 8, 10-12, 15, 17, 18, 20, 21 – об’єкт 35; 13, 14, 16, 19, 23, 24, 26, 27 – об’єкт 08, 22, 25 – об’єкт 18; 28 – об’єкт 15 (рис. І. Прынада)

Fig. 17. Sokilnyky-1 settlement, handmade (1-11) and pottery (12-28) tableware of Late Roman period: 1, 2 – object 26; 3, 4, 6, 9 – object 36; 5, 8, 10-12, 15, 17, 18, 20, 21 – object 35; 13, 14, 16, 19, 23, 24, 26, 27 – object 08, 22, 25 – object 18; 28 – object 15 (fig. by I. Prynada)

Об'єкт 17 має розмір 2,2×1,94 м, глибину 0,62 м (рис. 7, 1). Стінки в нього похилі, долівка рівна. Заповнення: суглинок чорного кольору із включеннями дрібних уламків печини та вугликів, у східній частині біля долівки стає плямистим із домішками материкового суглинку світло-жовтого кольору.

Знайдено 7 уламків ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду (1 вінце, 1 денце, 5 стінок). Верхня частина походить від ліпного профільованого горщика із вінцем середньої висоти, плавно відхиленим назовні, із заокругленим краєм (рис. 16, 10). Поверхня посудини горбкувата, у тісті помірні домішки шамоту (1–5 мм). Тісто дуже крихке, зовні та всередині помітні сліди нагару. Уламки кружального посуду мають гладку або лощену поверхню сірого кольору, та тісто практично без домішок.

Об'єкт 18. Розмір становить 2,18×2 м, глибина – 1,24 м (рис. 7, 19). Стінки похилі, долівка рівна. Заповнення: у верхній частині профілю посередині об'єкта зафіксована лінза суглинку чорного кольору із великою кількістю уламків печини та вугілля діаметром до 1,05 м, завтовшки до 0,3 м; основну частину заповнення становив темно-сірий суглинок світлішого відтінку з включеннями уламків печини та вугілля.

У заповненні знайдено 21 уламок ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду (5 вінець, 15 стінок, 1 денце). Ліпна кераміка переважає за кількістю (17 одиниць), вона має горбкувату або дещо заглажену поверхню світло-коричневого, сірого або сіро-коричневого кольору. У глиняній масі є домішки шамоту дрібних та середніх фракцій, також відзначимо іншу якість глини, з якої виготовлений посуд в об'єкті 18. Глиняна маса містить значну кількість дрібненьких зерен піску (до 0,1 мм), які вважаємо натуральними домішками. Горщики мали слабопрофільовану форму верхньої частини тулуба, короткі, прямі, дещо відігнуті назовні вінця з потовщеним та заокругленим краєм (рис. 16, 13, 16).

Кружальна кераміка (4 одиниці) представлена уламками посудин сірого забарвлення, подекуди з домішками дуже дрібних фракцій шамоту в тісті. Глиняна маса, як і у ліпної кераміки, сильно записочена.

Об'єкт 27. Його розмір дорівнює 1,42×1,32 м, глибина – 0,8 м (рис. 7, 7). Стінки похилі, долівка рівна. Заповнення шарувате: верхній шар складається із суглинку чорного кольору, нижче йде шар світлішого відтінку, частково перемішаний із материковим суглинком. У заповненні траплялись уламки печини.

Об'єкт 28 має розмір 1,86×1,64 м, глибину 0,36 м (рис. 7, 5). Стінки його похилі, долівка рівна. Заповнення: щільний суглинок чорного кольору із дрібними уламками печини. В об'єкті знайдено точильний брусок, який має складну ромбоподібну форму, одна сторона трапецієподібна із заокругленим закінченням та довгими гранями, друга трикутна, з короткими гранями, прямокутний у перетині. Верхня грань має борозенку від заточування голок, нижня – нерівномірно сточена. Розміри: 9,5×1,5–4×1,5 см (рис. 14: 1).

У заповненні знайдено 6 фрагментів ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду. Ліпний посуд має заглажені поверхні, сірого, сіро-бежевого та сіро-коричневого кольору. Виготовлений із записоченої глини з домішками некаліброваних фракцій шамоту (1–5 мм). Кружальний посуд представлений уламком верхньої частини профільованої миски з дуже коротким, відігнутим назовні вінцем, із загнутим вверх, потоншеним та заокругленим краєм та невисоким опуклим плічком. Поверхня посудини гладка світло-сірого кольору, у тісті подекуди присутні домішки дрібних фракцій шамоту.

Об'єкт 36. Розмір цього об'єкта становить 2,16×2,04 м, глибина – 1,04 м (рис. 6, 4). Стінки похилі у верхній частині, на середині висоти з західного боку утворюють приступку, з північного – вертикальні, долівка рівна. У перетині простежується шарувате заповнення. Верхня частина представлена чорним суглинком із значними домішками дрібного вугілля, печини, та поодиноких включень суглинку жовтого кольору. Нижче простежується дугоподібний прошарок із суглинку жовтого кольору та великої кількості уламків печини. Біля дна заповнення має насичено чорний колір зі значною кількістю дрібних уламків вугілля.

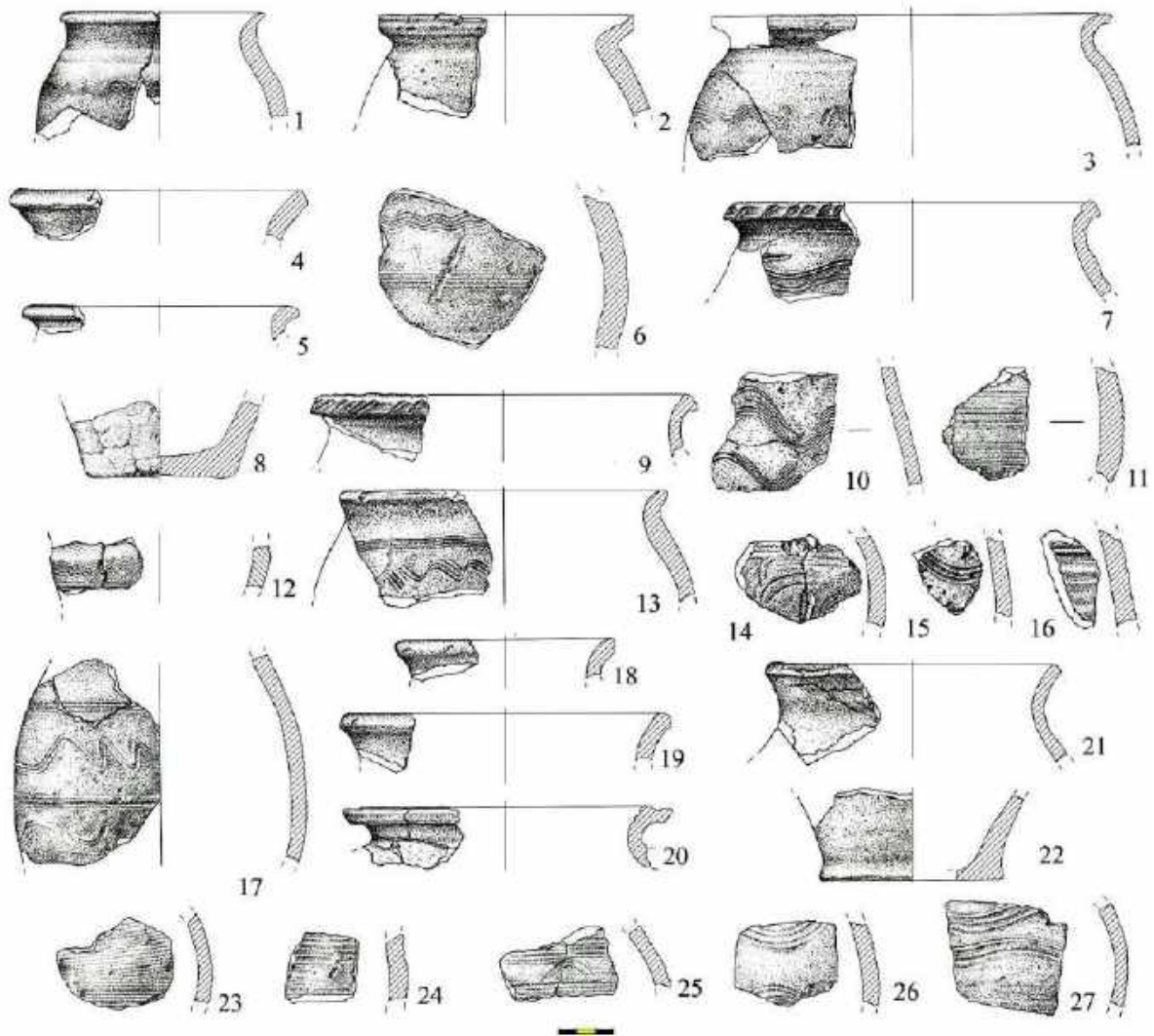

Рис. 18. Поселення Сокільники-1, посуд ранньослов'янського часу (VIII–X ст.): 1–5, 8, 12 – об'єкт 02; 6 – об'єкт 01; 7, 9, 23–27 – об'єкт 06; 10, 13, 17 – об'єкт 08; 14–16 – об'єкт 40; 18–22 – об'єкт 04 (рис. І. Принада)

Fig. 18. Sokilnyky-1 settlement, tableware of Early Slavic period (8th–9th century): 1–5, 8, 12 – object 02; 6 – object 01; 7, 9, 23–27 – object 06; 10, 13, 17 – object 08; 14–16 – object 40; 18–22 – object 04 (fig. by I. Prynada)

Керамічний комплекс об'єкта представлений 29 уламками ліпного та кружального посуду переважно пізньоримського періоду (5 вінець, 1 придонна частина, 23 уламки стінок). Уламки ліпного посуду традиційно переважають у заповненні (20 проти 9 кружального). Він представлений переважно уламками профільованих горщиків, із коротким або середнім, відігнутим назовні вінцем із заокругленим краєм. Шийка слабовигнута, плічко похиле, опущене ближче до середини висоти. Стінки посудин горбкуваті або заглажені, мають забарвлення від світло-бежевого до темно-сірого кольору. Виготовлені з глиняної маси із помірними, рідше значними домішками некаліброваних фракцій шамоту. В окремих випадках простежується додаткове використання домішок дрібного піску (рис. 17, 3, 4, 6, 9).

Кружальна кераміка представлена уламками ймовірно біконічних ваз, світло-сірого або світло-коричневого кольорів, із гладкою поверхнею. У тісті де-не-де є домішки некаліброваних фракцій шамоту.

Один уламок верхньої частини кружального горщика походить від слабопрофільованого горщика слов'янського часу. Він має короткі, дещо відігнуті назовні вінця, із потовщеним, косо зрізаним краєм. Поверхні посудини шорсткі, сіро-бежевого кольору. У тісті помітні значні домішки дрібних фракцій піску та шамоту.

Об'єкт 39. Його розмір становить 1,3×1,24 м, глибина – 0,9 м (рис. 7, б). Стінки похилі, долівка рівна. Заповнення неоднорідне: верхня частина представлена щільним суглинком чорного кольору із дрібними уламками печини; нижня – перемішаний шар світло-сірого кольору з дрібними прошарками материкового суглинку жовтого кольору. У заповненні об'єкта знайдено 3 уламки ліпних та кружальних посудин пізньоримського періоду.

Стовпові ями пізньоримського періоду представлені як окремо розташованими об'єктами (об'єкти 24, 29, 34), так і їх скупченням (об'єкти 32, 33, 41–44), яке розташоване на межі секторів 499, 500 та 529, складається з 5 майже однакових ям розміром 0,6–0,8 м, глибиною 0,1–0,3 м. Ями утворюють п'ятикутник, орієнтований за лінією північ–південь, із невеликим відхиленням на схід (рис. 8), та, ймовірно, у своїй сукупності є залишками легкої наземної споруди стовпкової конструкції. Рухомого археологічного матеріалу в заповненні більшості ям не знайдено. Тільки з об'єкта 34 походить уламок стінки ліпної посудини пізньоримського періоду.

Горизонт праязкої культури представлений одним житлом (об'єкт 05), яке має специфічну форму.

Об'єкт 05 виявлений на рівні материкової поверхні на межі секторів 442 і 443, у північно-західному куті розкопу (рис. 9, 1–2). Це прямокутна в плані напівземлянкова споруда з округлими стінками і дещо опущеною в землю долівкою. На кутах, частково за межами об'єкта, розташовані стовпові ями. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу. Стіни вирізані в материковому суглинку, підлога рівна, добре утрамбована. Розмір – 3,3×3 м, висота стінок – 0,14–0,2 м. Заповнення – темно-сірий, майже чорний суглинок. У північному куті розташований розвал пічки. Він зберігся як скупчення дрібних і середніх камінців та уламків глиняної обмазки на долівці. Скупчення мало підпрямокутну форму і розмір 0,9×1,3 м. Під розвалом камінців зафіксована неглибока подвійна яма з округлим дном, розміром 0,7×0,9 м. Три стовпові ями, зафіксовані на кутах споруди, мають діаметр 0,42–0,5 м та глибину 0,26–0,39 м. По одній стовповій ямці розташовано біля стінок споруди (діаметр – 0,18–0,26 м, глибина – 0,1–0,46 м), а також декілька ямок зафіксовано біля вогнища та посередині об'єкта.

У заповненні об'єкта знайдено значну кількість археологічних артефактів. Біля розвалу пічки зафіксована залізна коса горбуша. Вона має рівну спинку, переходить до вістря та плавно вигнуті кріплення, трикутний перетин леза, кріплення у вигляді короткого шипа, розташованого перпендикулярно площині полотна (рис. 9, 3). Довжина її дорівнює 37 см, ширина полотна – 4,5 см, товщина – 0,9 см, висота шипа – 1,7 см.

Коси горбуші трапляються як на пам'ятках черняхівської культури регіону, так і на ранньослов'янських. Форма кіс пізньоримського періоду дещо відрізняється. Вони мають плавніший перехід від спинки до вістря та подовжений держак із п'яткою. Коротший і різкіший вигин вістря та держака характерний для кіс останньої чверті I тис. н. е. [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 214–217].

Комплекс керамічних знахідок цього об'єкта суттєво відрізняється від іншої кераміки на пам'ятці. Всього було знайдено 27 уламків кераміки (3 вінця, 5 денець, 19 боковин) та розвал горщика (рис. 9, 4–5, 7–10). Тільки два уламки можна датувати римським часом. Перший – це фрагмент боковини кружального горщика з гладкою поверхнею сірого кольору. Товщина стінки – 0,3 см. Тісто є щільним, майже без домішок із фракціями дуже дрібного піску. Він зафіксований у верхній частині заповнення об'єкта.

Другий – вінця слабопрофільованого горщика з коротким, відігнутих назовні, вінцем, із заокругленим краєм, що утворює карниз зовні. Поверхні ретельно заглажені, дещо шорсткі, сіро-коричневого кольору. Глиняна маса щільна, добре вимішана, подекуди з домішками дрібних, середніх та крупних фракцій шамоту. У тісті наявні поодинокі фракції дрібного піску. Попередньо цей фрагмент відносимо до пізньоримського періоду. Він міг потрапити в об'єкт із культурного шару в процесі запливання ями.

Решта керамічного посуду представлена фрагментами ліпних горщиків (2 вінця, 5 денець, розвал посудини). Вінця подібні між собою – це уламки профільованих посудин із дуже коротким, відігнутих назовні вінцем із заокругленим краєм (рис. 9, 4, 8). Плічко опукле, сильно профільоване. Поверхня горбкувата, тріщинувата, сіро-рожевого кольору, товщина стінок нерівномірна, тісто крихке. Глиняна маса має помірні домішки дрібних фракцій піску та шамоту.

Уламки денець представлені 5 фрагментами, один із них – із конструкції пічки-кам'янки (рис. 9, 5, 9, 10). Всі уламки походять від горщиків із дещо похиленою назовні стінкою, заглаженою поверхнею коричневого, цеглового або сіро-рожевого кольорів. Домішки комбіновані та переважно великого об'єму: пісок + шамот, або шамот + пісок (фракції шамоту від дрібних до крупних, пісок дрібний, або тільки шамот). На двох уламках простежуються сліди підсипки: зола або відбірні фракції (1 мм) піску з шамотом. Денце посудини, подібне на описані вище, було знайдене в культурному шарі поселення (рис. 9, 6).

Розвал горщика зафіксований у центральній частині житла *in situ*. Вдалося реконструювати повний профіль посудини (рис. 9, 7). Горщик заввишки 22,7 см, діаметр вінця – 12,2 см, діаметр максимального розширення тулуба – 18,8 см, денця – 10,9 см. Максимальне розширення припадає на середину висоти, верхня частина нахилена всередину, вінця із потоншеним, заокругленим краєм. Горщик має дещо асиметричну форму, горбкувату з тріщинками поверхню сіро-коричневого кольору зовні та темно-сірого всередині, сліди підсипки золи. Глиняна маса із помірними домішками дрібного піску та шамоту. Решта кераміки з заповнення об'єкта має подібні технологічні характеристики.

Зважаючи на форму об'єкта та вид керамічного комплексу, попередньо його можна зарахувати до празької культури. Особливості кераміки з об'єкта 05, на відміну від посуду з об'єктів пізньоримського періоду, проявилися в формі вінець; типі домішок (використовувалася комбінація піску та шамоту розміром 1–2 мм); типі поверхні посудин, коли зерня шамоту не виступають над поверхнею.

Горизонт VIII–X ст. представлений житловою (об'єкт 30) та господарською (об'єкт 40) спорудами та декількома господарськими ямами (об'єкти 01, 02, 04, 06, 19). Більшість об'єктів цього часу концентрувалися в північній частині розкопу, вище по схилу від скупчення об'єктів пізньоримського періоду.

Об'єкт 30. Житлова споруда, виявлена на рівні материкової поверхні в південно-західному куті сектора 559 (рис. 10). Досліджена частина мала підтрикутну форму, що не характерно для житлових споруд. Можливо, це пояснюється локальним перепадом висот материкової поверхні, завдяки чому південний кут споруди був розташований вище рівня материка. Житло було орієнтоване кутами за сторонами світу, із невеликим відхиленням на захід. Стіни вирізані в материковому суглинку, підлога рівна, добре утрамбована. Розмір споруди – 3,58×3,2 м, долівка заглиблена на 0,14–0,2 м. Уздовж західної стінки розташовані залишки пічки у вигляді двох округлих плям перепаленої глини та вугілля зі скупченням дрібного і середнього каміння та глиняної обмазки. По кутах споруди локалізуються три стовпові ямки діаметром 0,3–0,4 м, глибиною 0,1–0,12 м. Ще дві ямки розташовані біля північної та західної стінок, посередині їх довжини. Діаметр ямок становить 0,3–0,4 м, глибина – 0,14–0,16 м.

У заповненні знайдений уламок верхньої частини ліпного профільованого горщика з коротким, дещо відігнутих назовні вінцем, із потоншеним та заокругленим краєм, високим,

опуклим, вигнутим назовні плічком. Поверхня посудини заглажена, сіро-коричневого кольору. Тісто записочене із домішками некаліброваних фракцій шамоту (1–5 мм). Горщик датуємо римським часом (рис. 10, 1). За формою та внутрішньою будовою житло попередньо можна датувати ранньослов'янським часом.

Об'єкт 40 (рис. 11, 5). Господарська споруда орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Після вибирання заповнення вдалося встановити такі особливості конструкції. Об'єкт мав підпрямокутну форму з розширенням у південно-східній частині. Розмір споруди – 2,4×0,9–1,1 м, глибина – 0,98 м. Стінки вертикальні, північна мала незначний підбій. Долівка розділялася на дві частини. У південно-східній частині має округлу форму і максимально заглиблена на 0,8 м від рівня виявлення. У північно-західній частині долівка підпрямокутна, відділена від округлої частини материковим виступом висотою до 0,4 м від дна, має розміри 1,16×0,8 м. Заповнення об'єкта складається з шару темно-сірого суглинку. У верхній частині на позначках 0,25–0,51 м від рівня виявлення – прошарок перемішаного суглинку жовто-сірого кольору.

У заповненні об'єкта знайдено 1 уламок стінки ліпної посудини пізньоримського періоду та 6 фрагментів стінок ранньокружального посуду слов'янського часу з орнаментом у формі горизонтальних або хвилястих ліній (рис. 18, 14–16).

Господарські ями. Об'єкт 01: яма розмірами 0,58×0,86 м, глибина склала до 0,4 м від рівня виявлення (рис. 11, 1). Стінки похилі, долівка лінзоподібна, заповнення перемішане: у верхній частині зафіксований шар суглинку темно-сірого, майже чорного кольору з дрібними уламками печини, від глибини 0,15 м – плямистий шар перемішаного суглинку жовтого та сірого кольорів.

У заповненні знайдено 4 уламки глиняних посудин: фрагмент вінця горщика, фрагмент денця та 2 фрагменти боковин (рис. 18, б). Денця і боковини мають шорстку зовнішню та внутрішню поверхні сірого або сіро-коричневого кольору, дуже багато домішок дрібного піску в глиняній масі, товщину стінок 0,8–1,8 см. Стінки придонної частини розташовані майже вертикально. Один із фрагментів прикрашений горизонтальними та хвилястими лініями. Глиняне тісто є щільним, на внутрішній частині простежуються горизонтальні сліди від пальців, що свідчить про те, що кераміка виготовлена на повільному колі. Посуд такого типу можна зарахувати до райковецької культури та попередньо датувати VIII–IX ст.

Один уламок вінця горщика відрізняється за технологічними ознаками. Він походить від ліпної слабопрофільованої посудини світло-коричневого кольору, з коротким, дещо відігнутим назовні вінцем із заокругленим краєм. Поверхні уламка шорсткі на дотик від значної кількості середніх та великих фракцій (2–5 мм) жорстви, що виступає над поверхнею. У тісті також є дрібні фракції шамоту. Попередньо цей горщик можна датувати добою бронзи (II тис. до н. е.).

Об'єкт 02 (рис. 11, 4). Його розмір становить 1,74×1,66 м, глибина – до 0,82 м. Стінки похилі, долівка нерівна із заглибленням у південно-східній частині. Заповнення однорідне: щільний гумусований суглинок майже чорного кольору із дрібними та середніми уламками печини та вугликів. У південно-східній частині з'єднується з сучасною ямою (об'єкт 03).

В об'єкті 02 знайдено точильний брусок із дрібнообразивного каменю. Виріб прямокутний у перетині: один край розширений, середина сильно спрацьована, грані заповіровані (рис. 14, 3), завдовжки 8,6 см, завтовшки 2,3–3,5/4,3–4,8 см.

Також із цього об'єкта походить 36 уламків ранньокружальних горщиків та 2 фрагменти ліпних (рис. 18, 1–5, 8, 12). Із них – 5 фрагментів вінець, що представлені переважно уламками слабопрофільованих посудин із коротким, відігнутим назовні й заокругленим краєм вінця (2 одиниці) та косо зрізаним краєм (1 одиниця). Один горщик мав сильнопрофільовану форму, вінце із закраїною, різко відігнуте назовні, та загострений край. Ще один горщик – сильнопрофільований із заокругленим краєм вінця. Всі вони виготовлені на повільному колі, мають шорстку поверхню, сіро-коричневий або цегловий колір, тісто переважно зі значними домішками дрібних фракцій піску (до 1 мм). У двох фрагментів домішки піску помірні. Два

уламки прикрашені орнаментом у формі хвилястих ліній по плічку та внутрішньому краю вінця.

Уламки донець ранньокружальних горщиків (7 одиниць) походять із посудин зі слабо відігнутими назовні стінками. Вони мають сірий або сіро-коричневий колір поверхонь, тісто з помірними або значними за кількістю домішками дрібного піску (деякі фрагменти додатково з шамотом або слідами органічних домішок). Значна частина уламків прикрашена орнаментом у формі хвилястих або горизонтальних ліній по плічку.

Об'єкт 03 прилягає до об'єкта 02, частково його порушуючи. Має сучасне походження і залишився від господарської діяльності на дачних ділянках. Розмір становить 1,6 × 0,84 м, глибина – до 0,82 м. Стінки стрімкі, нерівні, долівка заокруглена, зі східної частини має невеликий підбій. Під час зачистки стінок фіксувалися сліди від зубців екскаватора. Заповнення ями неоднорідне: гумусований суглинок сіро-коричневого кольору з плямами сірого та жовтого кольорів.

Об'єкт 04 (рис. 11, 3). Розмір цього об'єкта становить 2,90×0,96–1,64 м, глибина – до 1,06 м від рівня виявлення, він складався з двох частин, з'єднаних перемичкою. Північна частина ями неправильної овальної форми з похилими стінками та рівним дном із стовповою ямкою в центрі. Її розмір – 1,86×1,64 м, максимальна глибина – 0,6 м; діаметр стовпової ямки – 0,5 м, глибина – 0,2 м. Південна частина об'єкта овальна, стінки стрімкі, дно заокруглене. Розмір – 1,52×1 м, глибина – 1,06 м. Заповнення у різних частинах відрізняється. У північній частині – щільний суглинок темно-сірого, майже чорного кольору з незначними домішками дрібних уламків печини. У південній частині заповнення – суглинок чорного кольору з значною кількістю уламків печини в заповненні; на глибині 0,2–0,3 м від рівня виявлення простежується прошарок суглинку сірого кольору, біля дна – прошарок суглинку чорного кольору завтовшки 0,05–0,07 м, сильно насиченого дрібними уламками печини.

У заповненні об'єкта знайдено 37 фрагментів керамічного посуду (7 уламків вінець, 3 – донець та 27 – боковин). За технологією виготовлення кераміка з заповнення поділяється на три групи: кружальний посуд пізньоримського періоду, ліпний та ранньокружальний посуд слов'янського часу (рис. 18, 18–22).

Кружальна кераміка пізньоримського періоду представлена двома уламками вінець сірого та темно-сірого кольорів із ретельно заглаженою або підлощеною поверхнею. Посудини профільовані з короткими, відігнутими назовні вінцями з потовщеними та заокругленими краями. За складом глиняної маси вони сильно відрізняються: один уламок виготовлений із добре відмуленої глини, практично без домішок: тісто щільне, простежуються дуже дрібні фракції шамоту. Другий фрагмент виготовлений із глини з великою кількістю дуже дрібного піску, розмір фракцій не перевищує 0,1 мм. Ймовірно, для виготовлення посудини використовувався інший сорт глини, із великим вмістом піску природного походження. Така кераміка має аналогії серед посуду черняхівської культури.

Ліпний посуд слов'янського часу представлений 9 фрагментами (1 вінце, 1 донець, 7 уламків боковин). Уламок вінця походить від помірно профільованого горщика з відігнутим назовні та косо зрізаним краєм. Поверхні цеглового кольору, заглажені, покриті тріщинками, товщина стінок нерівномірна. Посудина виготовлена з глини з помірною домішкою дрібних фракцій піску та включеннями жорстви.

Решта уламків ліпної кераміки мають сірий або сіро-коричневий колір та заглажені, рідше шорсткі поверхні. Серед домішок переважає пісок дрібних фракцій, іноді трапляється шамот або комбінації домішок. В одному екземплярі до основних домішок дрібнозернистого піску доданий крупнозернистий шамот розмірами 2–5 мм. Кількість домішок у тісті помірна, в одному випадку дуже велика. Ліпний посуд практично не орнаментований, зафіксовано лише один фрагмент з орнаментом у формі хвилястих ліній.

Кружальна кераміка слов'янського часу представлена 26 уламками горщиків (4 вінця, 2 донеця, 20 боковин). Уламки верхніх частин походять від слабопрофільованих горщиків із

короткими, дещо відігнутими назовні вінцями. Краї вінцець заокруглені або зрізані (горизонтально та косо). Поверхні шорсткі світло-коричневого або сірого кольорів. У тісті значні домішки дрібного піску, зовні всі фрагменти додатково обмазані тонким шаром рідкої глини, щоб дещо згладити шорсткість. Уламки денця і стінок практично не відрізняються за складом глиняного тіста (в двох випадках містять додаткові домішки дрібно- та крупнозернистого шамоту), стінки забарвлені в сірий та відтінки коричневого кольорів. На двох фрагментах простежується орнамент у формі горизонтальних ліній. Кераміку такого типу (ліпну та кружальну) можна зарахувати до райковецької культури та попередньо датувати VIII–IX ст. Кілька уламків ліпного посуду можна датувати більш раннім часом (VII ст. (?)). Вони відрізняються наявністю додаткових домішок у глиняній масі та крихкішим тістом. Дослідження на сусідній пам'ятці житла празької культури (розкопки Д. Козака) та знахідка в розкопі 2022 р. житлової споруди того ж часу (об'єкт 05) свідчать про поширеність ранньослов'янських матеріалів і на поселенні Сокільники-1 [Козак, 1984, с. 91].

Ще 5 уламків кружального посуду дещо відрізняються від згаданих вище (1 вінце, 1 денце, 3 стінки). Верхня частина походить від сильно профільованого горщика, вінце різко відігнуте назовні, край потоншений, утворює закраїнку під накривку. Поверхня світло-коричневого кольору, ретельно заглажена. Зовні уламок прикрашений орнаментом у формі горизонтальних ліній. На внутрішній стороні вінце орнаментоване відбитками гребінчастого штампа (рис. 18, 20).

Уламок денця походить від слабoproфільованого горщика, стінки якого дещо розхилені назовні. Поверхні заглажені, мають сіро-рожеве забарвлення (рис. 18, 22). Фіксуються сліди підсіпки під денце дрібнозернистого піску. Такий прийом використовувався для полегшення зняття горщика з гончарного кола. Всі п'ять уламків виготовлені зі щільної глиняної маси зі значними домішками дрібних фракцій піску, мають меншу товщину стінок та вищу якість, що дає змогу попередньо зарахувати цей посуд до пізнішого етапу райковецької культури та датувати X ст.

Об'єкт 06. Його розмір становить 1,8×0,92 м, глибина – до 0,22 м від рівня виявлення (рис. 11, 2). Стінки стрімкі, нерівні, долівка рівна, у південній частині має невеликий підбій. Заповнення ями однорідне: щільний суглинок майже чорного кольору зі значною кількістю фрагментів печини. У заповненні знайдена значна кількість уламків ліпної та ранньокружальної кераміки. Переважає кераміка слов'янського часу, пізньюримський період представлений поодинокими уламками.

У верхній частині заповнення об'єкта 06 знайдено уламок пружинного механізму залізної фібули з облямою частиною спинки (рис. 13, 4). Метал сильно кородований. Спинка, ймовірно, мала трикутний перетин. Пружина завширшки 3,2 см, діаметром 0,9 см, спинка збереглася на висоту 1,9 см, завтовшки 0,5 см. Повну форму фібули встановити не вдалося. Попередньо фібулу можна датувати римським часом (III–IV ст. н. е.).

Також у заповненні знайдено точильний брусок із дрібноабразивного каменю. Він прямокутний у перетині, один край розширений, середина сильно спрацьована, грані заполіровані. Його довжина становить 4,7 см, товщина – 1,2–1,7/2,1–3 см (рис. 14, 2).

Комплекс керамічних знахідок цього об'єкта представлений 37 уламками посуду (3 вінця, 8 денець та придонних частин, 26 стінок). За кількістю в заповненні переважають фрагменти посуду слов'янського часу, лише 4 уламки стінок можна попередньо датувати римським часом. Це уламки ліпного посуду з помірними домішками дрібно- та крупнозернистого шамоту, заглаженими поверхнями сіро-коричневого, коричневого та сірого кольорів.

Кераміка слов'янського часу представлена уламками ліпних та ранньокружальних посудин. У глиняній масі ліпного посуду як основні домішки використано дрібно-, рідше крупнозернистий пісок. Поверхні заглажені або шорсткі, сірого, сіро-коричневого або цеглового кольорів. Стінки завтовшки 0,9–1,0 см. Один уламок прикрашений зовні орнаментом у формі горизонтальних ліній (рис. 18, 7, 9, 23–27).

Ранньокружальна кераміка переважає у комплексі. Два вінця мають подібну форму та ймовірно походять від однієї посудини. Горщик мав виразний S-подібний профіль, коротке, відігнуте назовні вінце, внутрішній край якого зрізаний горизонтально, а зовнішній косо та утворює карниз. Обидва уламки прикрашені косими насічками на внутрішньому та зовнішньому краях вінця, один додатково орнаментований хвилястими лініями по плічку. Ці фрагменти виготовлені з щільної глини зі значними домішками піску.

Особливістю цієї кераміки є значні домішки переважно дрібних фракцій піску в тісті, шорсткі поверхні та орнамент у формі горизонтальних і хвилястих ліній по плічку або по внутрішньому краю вінця.

Таблиця 2

Співвідношення кількості ліпної та кружальної кераміки в об'єктах

Об'єкт	Ліпна / рим. час	Кружальна / рим. час	Ліпна, слов. час	Кружальна, слов. час	інша
1	0	0	0	3	1
2	0	0	2	36	0
3	0	1	0	1	0
4	0	2	9	26	0
5	2	1	25	0	0
6	4	0	5	28	0
7	11	2	2	4	0
8	144	37	3	12	0
12	15	1	0	0	0
13	3	1	0	0	0
15	4	1	1	0	0
16	2	0	0	0	0
17	3	4	0	0	0
18	17	4	0	0	0
19	1	0	2	4	0
25	0	1	2	2	0
26	38	10	0	1	0
28	5	1	0	0	0
30	1	0	0	0	0
34	1	0	0	0	0
35	81	25	0	0	0
36	20	8	1	0	0
38	6	1	0	2	0
39	2	1	0	0	0
40	0	1	0	6	0
сект.	0	2	17	19	0
Всього	360	104	69	144	1

Об'єкт 19. Розмір – 2,3×1,7 м, глибина – до 0,82 м (рис. 11, б). Стінки похилі, долівка рівна. Заповнення шарувате: суглинок сірого кольору перемежається тонкими прошарками перемішаного з материковим суглинком ґрунту світлого сіро-жовтого кольору.

У заповненні об'єкта знайдено 7 уламків ліпного та кружального посуду як пізньоримського періоду, так і слов'янського. Римським часом датуємо уламок боковини ліпної посудини зі заглаженою поверхнею світло-коричневого кольору та помірними

домішками некаліброваних фракцій шамоту. Ліпний і кружальний посуд слов'янського часу відрізнявся шорсткою поверхнею та значними домішками дрібних фракцій піску в глиняній масі.

Висновки. Рятівні дослідження у лютому–травні 2022 р. проводилися у межах плями забудови на площі 2 069 м², повністю або частково досліджено 33 сектори. Було відкрито 45 стаціонарних археологічних об'єктів. На пам'ятці представлені матеріали декількох періодів.

До першого горизонту пам'ятки належать індивідуальні знахідки, ліпний та кружальний посуд пізньоримського періоду (III–IV ст. н. е.). Ліпна кераміка відрізняється за формами та складом тіста. Це переважно слабопрофільовані горщики з середнім або довгим вінцем, плавно відігнутих назовні, плічко розташоване ближче до середини висоти, округле та похиле. Глиняна маса містить помірну кількість некаліброваних фракцій шамоту (1–5 мм), іноді трапляються домішки піску. Аналоги такої кераміки доволі розповсюджені на пам'ятках пізньоримського періоду регіону та традиційно зараховуються або до зубрицької, або до пшеворської культур [Козак, 2008]. Також існує думка про належність синхронних пам'яток регіону до верхньодністровського варіанту черняхівської культури [Баран, Гопкало, 2006].

Кружальний посуд пізньоримського періоду представлений формами, які характерні для III–IV ст. Тут переважають посудини (миски) біконічної форми з коротким, дещо відігнутих назовні вінцем, ребристим зломом тулуба та денцем на кільцевому піддоні. Кераміка переважно сірого кольору, підлощення як зовні, так і з внутрішнього боку, а тісто майже без домішок. Рідше як домішки трапляються дуже дрібний шамот або пісок. Наявні екземпляри з набагато гіршою якістю тіста, шорсткою поверхнею та глиняною масою з більшою кількістю домішок. Це може пояснюватись спробами місцевих гончарів повторити кращі зразки кружальної кераміки. Співвідношення ліпної та кружальної кераміки у розкопі на пам'ятці становить 77,58 % до 22,41 %.

До другого горизонту пам'ятки належать індивідуальні знахідки та ліпний посуд ранньослов'янського часу, який можна пов'язувати з празькою культурою (V–VII ст.) або з раннім етапом райковецької культури (VIII–IX ст.). Такий посуд знайдений переважно в заповненні об'єкта 05 (рис. 9), він виготовлений із глиняної суміші з помірними або значними домішками переважно дрібних фракцій (1–2 мм) та додатковими домішками дрібного піску (до 1 мм). Поверхні посудин тріщинуваті, заглажені, переважно сіро-коричневого кольору. Вінця характеризуються як дуже короткі, відігнуті назовні та з різким переходом до опуклого плічка, яке розташоване відразу під вінцем, у верхній частині горщика.

Третій горизонт характеризується уламками ліпного та кружального посуду райковецької культури (VIII–X ст. н. е.). Ця кераміка представлена уламками профільованих горщиків, переважно виготовлених на повільному колі, із коротким або середнім вінцем, плавно або різко відігнутих назовні. Краї вінця потоншені, горизонтально або косо зрізані. Посуд виготовлений із дуже щільного глиняного тіста зі значними домішками дрібних фракцій піску (1–2 мм), іноді як додаткові домішки використовувалися дрібні фракції шамоту. Ліпний посуд відрізняється тільки за технікою виготовлення та частішим використанням додаткових домішок шамоту в глиняному тісті. Поверхні шорсткі. Горщики орнаментовані горизонтальними або хвилястими лініями та їх комбінаціями. Декор нанесений на внутрішній стороні вінця, по плічку, на боках. Деякі фрагменти можна датувати X ст. Вони відрізняються заглаженими поверхнями, тоншими стінками та відсутністю додаткових домішок шамоту.

На пам'ятці в розкопі 2022 р. можна простежити дві лінії забудови (рис. 2). Об'єкти пізньоримського періоду розташовані переважно в південній частині розкопу, вздовж підніжжя мисоподібного підвищення, на якому знаходиться поселення. Тут зафіксовані як господарські, так і житлові споруди. Друга лінія (північне скупчення об'єктів) розташована вище по схилу і так само витягнута з заходу на схід, але ближче до верхівки мисоподібного підвищення. Тут зафіксоване переважання об'єктів із матеріалами слов'янського часу (окрім

об'єктів 07–08). Продовженням цієї лінії можна вважати об'єкти 30 та 40 у східній частині розкопу, які також датуємо слов'янським часом.

Господарська діяльність як у пізньоримській період, так і в слов'янській час охоплювала всю досліджену територію пам'ятки. Серед північного скупчення об'єктів декілька споруд датовані римським часом, а в заповненні слов'янських об'єктів трапляється римська кераміка. І навпаки, у південній частині розкопу в об'єктах пізньоримського часу зафіксовані знахідки слов'янської кераміки.

За результатами розкопок 2022 р. на поселенні Соکیلники-1 (поселення Львів-II, за І. Михальчишином) досліджено об'єкти та знайдено артефакти, ідентичні об'єктам та матеріалам із розкопок Д. Козака 1976 р. на поселенні Соکیلники (Львів-I, за І. Михальчишином). Вважаємо поселення Львів-I та Львів-II єдиним багаточасовим поселенням, яке займало південні схили двох мисоподібних виступів, розділених течією невеликого безіменного потічка.

ЛІТЕРАТУРА

- Горбаненко, С., Пашкевич, Г. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Київ. 316 с.
- Козак, Д. 1977. *Звіт про розкопки поселення пшеворської культури в с. Соکیلники Пустомитівського району Львівської області (1976 р.)*. Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Козак, Д. 1983. Поселення пшеворської культури Соکیلники-1 в Подністров'ї. *Археологія*, 43, 43–53.
- Козак, Д. 1984. Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу. *Археологія*, 47, 89–94.
- Козак, Д. 2005. Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримській час. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 8. 322–345.
- Козак, Д. 2008. *Венеди*, Київ. 469 с.
- Козак, Д., Милян, Т., Осаульчук, О., Войцещук, Н., 2011. *Звіт про підсумки рятівних археологічних робіт (розкопок) у зоні будівництва автомобільної дороги Черляни-Братковичі в обхід м. Городок на території Угрівської сільської ради Городоцького району Львівської області у 2004–2005 роках*. Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.
- Мацкевий, Л. 2008. *Археологічні пам'ятки Львова*, Львів. 224 с.
- Михальчишин, І. 1975. *Звіт про археологічні розвідки в басейні середньої течії р. Західний Буг у 1974 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Михальчишин, І. 1976. *Звіт про археологічні розвідки на території Львівської області у 1975 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Михальчишин, І. 1993. *Список пам'яток стародавньої археології Львівської області*, Львів. 58 с.
- Осаульчук, О., Ільчишин, З. 2023. Пам'яткоохоронні роботи на поселенні римського і ранньослов'янського часу Соکیلники 1. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ, 144–149.
- Осаульчук, О., Сілаєв, О., Сало, Б., Ковальський-Білокрилий, Я. 2016. *Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки) на поселенні Старий Яричів-3 у 2015 р.* Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.
- Сілаєв, О. 2021. *Обстеження території Соکیلницької сільської ради Львівського району Львівської області та уточнення меж пам'ятки археології Соکیلники-1*. Звіт про археологічні вишукування (розвідки). Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.
- Осаульчук, О., Ільчишин, З., Мостовий, Д. 2023. *Звіт про пам'яткоохоронні роботи на поселенні Соکیلники-1 в 2022 році*. Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.

REFERENCES

- Horbanenko, S., & Pashkevych, H. (2010). *Zemlerobstvo давніх слов'ян (кінети I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Kyiv. 316 p. (in Ukrainian).
- Kozak, D. (1977). *Zvit pro rozkopky poselennia pshevorskoï kultury v s. Sokilnyky Pustomytivskoho raionu Lvivskoi oblasti (1976 r.)*. Archiv of the Institut of Archaeology, NAS Ukrainy, Kyiv. (in Ukrainian).
- Kozak, D. (1983). *Poselennia pshevorskoï kultury Sokilnyky-1 v Podnistrov'i*. *Arkheolohiia*, 43, 43–53. (in Ukrainian).
- Kozak, D. (1984). *Novi rannoslav'ianski pam'iatky v mezhyrichchi Dnistra i Zakhidnoho Buhu*. *Arkheolohiia*, 47, 89–94. (in Ukrainian).
- Kozak, D. (2005). *Etnichna istoriia Volyni y Halychyny v rannorymskyi chas*. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 322–345. (in Ukrainian).
- Kozak, D. (2008). *Venedy*, Kyiv. 469 p. (in Ukrainian).
- Kozak, D., Mylian, T., Osaulchuk, O., & Voitseshchuk, N. (2011). *Zvit pro pidsumky riativnykh arkheolohichnykh robot (rozkopok) u zoni budivnytstva avtomobilnoi dorohy Cherliany-Bratkovychi v obkhid m. Horodok na terytorii Uhrivskoi silskoi rady Horodotskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2004–2005 rokakh*. Archiv of the Scientific Research Center «Rescue Archaeological Service» (Institut of Archaeology, NASU), Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyyi, L. (2008). *Arkheolohichni pam'iatky Lvova*, Lviv. 224 p. (in Ukrainian).
- Mykhalchyshyn, I. (1975). *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v baseini serednoi techii r. Zakhidnyi Buh u 1974 r.* Archiv of the Institut of Archaeology, NAS Ukrainy, Kyiv. (in Ukrainian).
- Mykhalchyshyn, I. (1976). *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Lvivskoi oblasti u 1975 r.* Archiv of the Institut of Archaeology, NAS Ukrainy, Kyiv. (in Ukrainian).
- Mykhalchyshyn, I. 1993. *Spysok pam'iatok starodavnoi arkheolohii Lvivskoi oblasti*, Lviv. 58 p. (in Ukrainian).
- Osaulchuk, O., & Ilchyshyn, Z. (2023). *Pam'iatkookhoronni roboty na poselenni rym'skoho i rannoslav'ianskoho chasu Sokilnyky 1*. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv, 144–149. (in Ukrainian).
- Osaulchuk, O., Silaiev, O., Salo, B., & Kovalskyyi-Bilokrylyi, Ya. (2016). *Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty (arkheolohichni rozkopky) na poselenni Staryi Yarychiv-3 u 2015 r.* Archiv of the Scientific Research Center «Rescue Archaeological Service» (Institut of Archaeology, NASU), Lviv. (in Ukrainian).
- Silaiev, O. (2021). *Obstezhennia terytorii Sokilnytskoi silskoi rady Lvivskoho raionu Lvivskoi oblasti ta utochnennia mezh pam'iatky arkheolohii Sokilnyky-1*. *Zvit pro arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky)*. Archiv of the Scientific Research Center «Rescue Archaeological Service» (Institut of Archaeology, NASU), Lviv. (in Ukrainian).
- Osaulchuk, O., Ilchyshyn, Z., & Mostovyi, D. (2023). *Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty na poselenni Sokilnyky-1 v 2022 rotsi*. Archiv of the Scientific Research Center «Rescue Archaeological Service» (Institut of Archaeology, NASU), Lviv. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 02.09.2024
прийнята до друку 15.11.2024

RESCUING ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
ON THE SETTLEMENT OF SOKILNYKY-1 IN 2022

Zoia ILCHYSHYN, Oleksandr SILAYEV, Dmytro MOSTOVYI

*Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service»
of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: zoya.arch@gmail.com; mostovyi.ras@gmail.com*

The results of research on the multilayered settlement of Sokilnyky-1 near Lviv have been introduced into scientific circulation. It is noted that the settlement is located within the boundaries of the village of Sokilnyky of the Sokilnytsia territorial community in the area of Proektovana–Knyahyni Olhy and Truskavetska streets. It is noted that it has been known in the scientific literature since 1974–1975. It is indicated that in 2022, 2 096 m² were researched in the western part of the settlement, and 45 archaeological objects of 3 cultural and chronological horizons were discovered. Several main types of objects have been identified: residential buildings, household buildings, hearths, household pits, and pillar pits.

According to the chronological criteria, objects that belong to three chronological periods have been identified: the early horizon, belonging to the Late Roman period (3th–4th centuries AD); the second horizon, which can be tentatively attributed to the 5th–7th centuries AD and associated with the Prague archaeological culture; the third horizon, which belongs to the 8th–9th centuries AD and the Rajky culture.

In the excavation of 2022, two lines of development were traced. It was noted that the objects of the Late Roman period are located mainly in the southern part of the excavated area, along the foot of the cape-shaped highland, where household and residential buildings were discovered. It was found that the second line is located higher up the slope and is also elongated from west to east, closer to the top of the cape-shaped highland, where the predominance of objects with materials from the Slavic period was recorded.

It was concluded that an important discovery is the founding of a complex of artifacts and structures of the Early Slavic Prague culture of the 5th–7th centuries, which may become a connecting link between the site's first horizon and the Rajky culture's materials.

Key words: settlement, Late Roman period, Chernyakhiv culture, Early Slavic period, Prague culture, Rajky culture, ceramics, dwelling.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ САКРАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ НА ТЕРИТОРІЇ УРОЧИЩА ЗАМОЧОК У МІСТІ БЕЛЗ

Остан ЛАЗУРКО

Науково-дослідний центр «Рятивна археологічна служба» ІА НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: lazurko78@ukr.net

Подано результати археологічних досліджень, проведених під час протиаварійних і реставраційних робіт сакрального комплексу на території ур. Замочок у м. Белз. Зазначено, що до реставраційних об'єктів належали мури із Хресною дорогою та каплицями, споруджені 1938 р. Встановлено, що загалом увесь комплекс із костелом, дзвіницею, брамою та вівтарем Святого Валентина збудований у продовж 1911–1938 рр.

Зауважено, що ділянка, на якій розміщений комплекс, перебуває на території пам'ятки археології національного значення – «Городище літописного Белза Х–ХІІІ ст.», розташованій у південно-східній околиці сучасного міста, займаючи видовжене підвищення серед болотистої заплави р. Солокії. Встановлено, що по всьому периметру городище було оточене земляним валом із дерев'яною стіною; вал зберігся тільки частково з північної та північно-східної сторін; городище складається із двох частин – дитинця та підгороддя, де дитинець займає його західну частину, а зі сходу до нього примикає площадка підгороддя, віддалена майже повністю зруйнованим валом і широким знівельованим ровом. Стверджено, що територія має потужний археологічний культурний шар.

Під час проведення археологічних досліджень виявлено фрагмент дерев'яної конструкції з рядом вертикально забитих паль. Їх разом інтерпретовано як конструкцію валу, над якою був насип, насичений білою материковою глиною. За розташуванням виявлену частину віднесено до внутрішньої сторони оборонної лінії. Констатовано, що знайдений рухомий матеріал дає змогу продатувати її початком ХІ ст., що хронологічно збігається з першою літописною згадкою міста. Серед керамічного матеріалу знайдено кілька фрагментів ліпного посуду VIII–Х ст., що вказує на ймовірне існування слов'янського поселення на цих теренах, яке передувало літописному місту.

Також знайдено низку індивідуальних знахідок, пов'язаних із різними аспектами діяльності давнього населення Белза. Вказано, що про розвиток писемності свідчить фрагмент писала з лопаточкою у вигляді «сокирки», релігійні предмети представлені хрестом-енколпіоном ХІ ст. Серед прикрас відзначено колт і кілька скляних браслетів. Зауважено, що одна з найцікавіших знахідок – гранчаста «монетно-вагова гирка» з нечітким двостороннім зображенням, яка потребує додаткового вивчення й аналізу, а її інтерпретація у статті – попередня.

Ключові слова: городище, вал, дерев'яна конструкція, керамічний посуд, індивідуальні знахідки.

Місто Белз – одне з найдавніших міст Волині. Вперше про нього згадано на сторінках літопису 1030 р. Городище літописного Белза розташоване в південно-східній околиці сучасного міста, займає видовжене підвищення серед болотистої заплави р. Солокії в ур. Замочок (рис. 1). У минулому, до зміни русла на початку ХVІІІ ст., вона протікала з північної сторони городища, відділяючи його від посаду (рис. 2) [Капраль, 2022, карта 1.1].

Перші археологічні дослідження пам'ятки 1935 [Пастернак, 1961, с. 648], 1936 і 1938 р. провів Ярослав Пастернак [Петегрич, 2006, с. 68]. У розкопі в південно-західному куті дитинця дослідник простежив культурний шар потужністю 2–3 м, виявив фрагменти кераміки

й уламки полив'яних керамічних плиток; дослідив дерев'яну будівлю стовпової конструкції з підлогою, яку вважав оборонною дерев'яною вежею; розкрив сліди конструкцій валу у вигляді дерев'яних комор, засипаних землею.

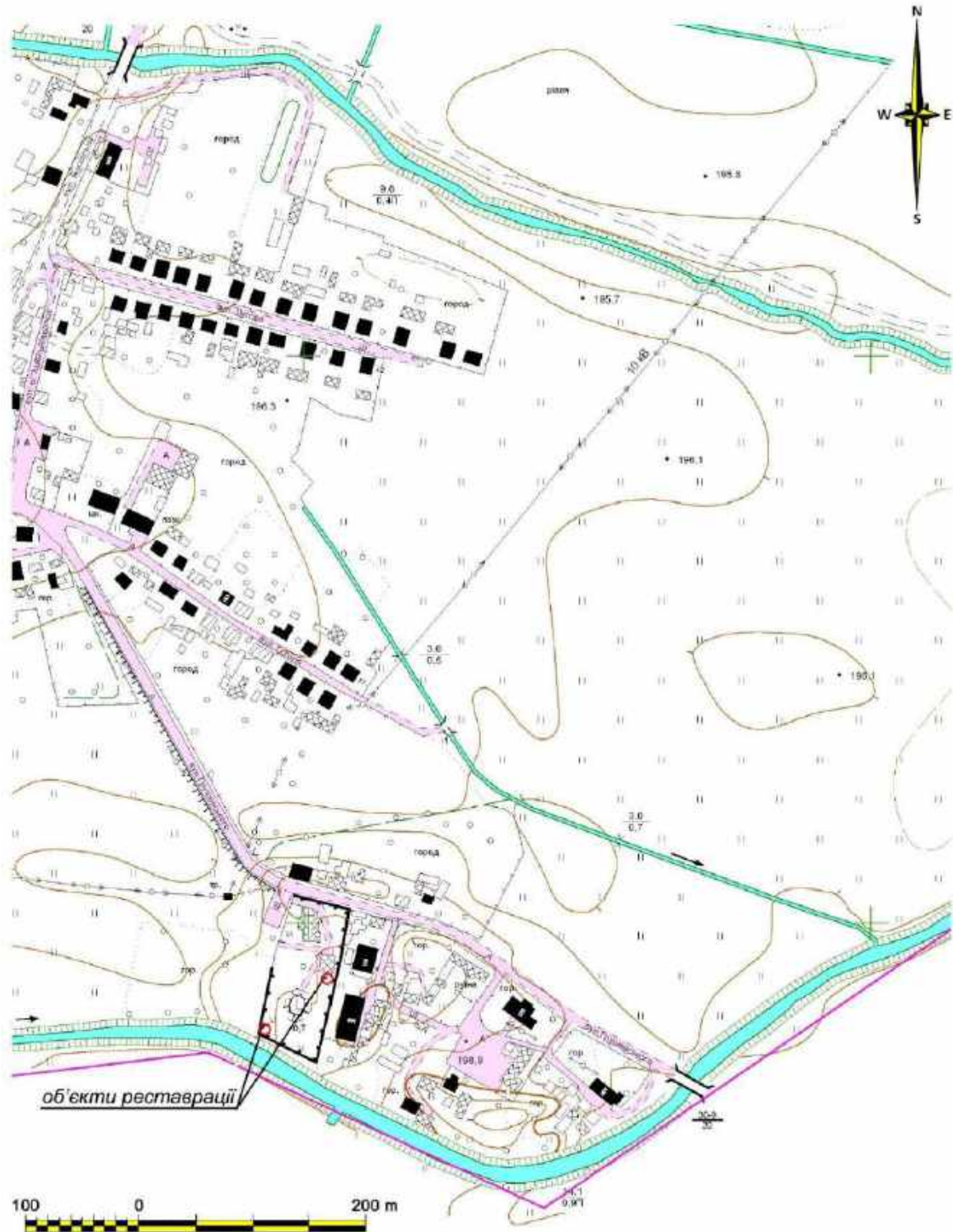

Рис. 1. Городище літописного Белза на сучасній карті
Fig. 1. The settlement of the annalistic Belz on the modern map

Наступні масштабні дослідження провів у кінці 70-х – у 80-х роках ХХ ст. Володимир Петегирич [Петегирич, 2001, с. 199; Петегирич, 1980, с. 324; Петегирич, Піцишин, 1991, с. 77; Петегирич, 1981, с. 301; Петегирич, 1984, с. 316; Петегирич, 1986, с. 291; Петегирич, 1987, с. 392]. Упродовж кількох польових сезонів вдалося вивчити дерев'яну мостову кінця XI–XII ст., частину забудови та дерев'яні конструкції валу, які формували систему оборонних споруд дитинця X–XI ст. Досліджуючи мостову, В. Петегирич локалізував в'їзд на територію городища з північно-західного кута. За ранішими здогадками Л. Чачковського [Чачковський, 2006, с. 146] та Ярослава Пастернака, в'їзд на територію літописного Белза здійснювався з північно-східного кута городища.

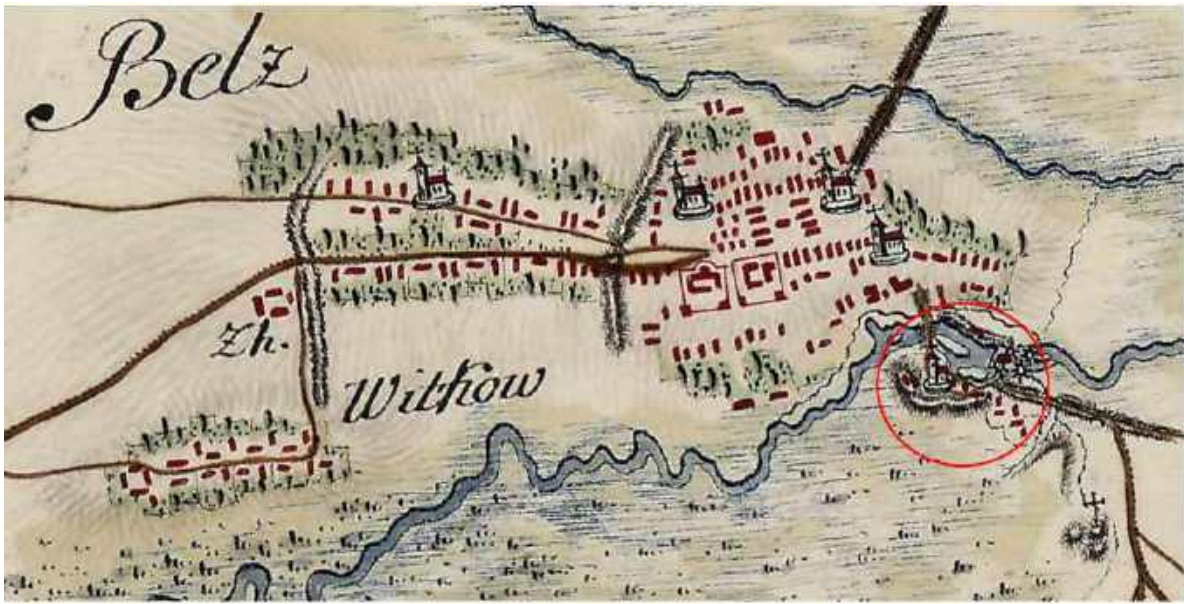

Рис. 2. Белз на карті кінця XVIII ст.

Fig. 2. Belz on the map of the late XVIII century

Дослідження пам'ятки в 2005 р. і 2011 р. проводила археологічна експедиція Державного історико-культурного заповідника у м. Белз, завдяки чому вдалося дослідити фрагмент забудови XII–XIII ст. [Лазурко, Петрик 2005, с. 6].

Зважаючи на низку досліджень, проведених на території літописного центру Белза, маємо певні уявлення про планувальну структуру, систему оборони та господарську діяльність населення княжого періоду. Та все ж залишаються відкритими питання місцезонашування двірської церкви, мережі забудови, кількості в'їздів на городище і розташування самого дитинця. У літературі висунуто чимало гіпотез про планувальну структуру міста княжого періоду із залученням картографічного матеріалу [Бевз, 2004, с. 112; Бойко, Слободян, 2006, с. 142]. У цьому контексті результати розкопок щоразу дають додаткову інформацію. Безпосередньо сприяють цьому роботи, пов'язані з реставрацією пам'яток архітектури, розташованих на городищі.

Мета статті – ввести до наукового обігу нові матеріали, здобуті під час розкопок. Для цього використано різні методи досліджень. При опрацюванні виявленого матеріалу застосовано порівняльно-типологічний метод. Враховуючи, що всі ці артефакти перебувають у різному стані збереження, для їх ідентифікації використано метод пошуку аналогій. Підготовка статті супроводжувалася виготовленням ілюстративного матеріалу для найповнішого представлення результатів археологічних досліджень.

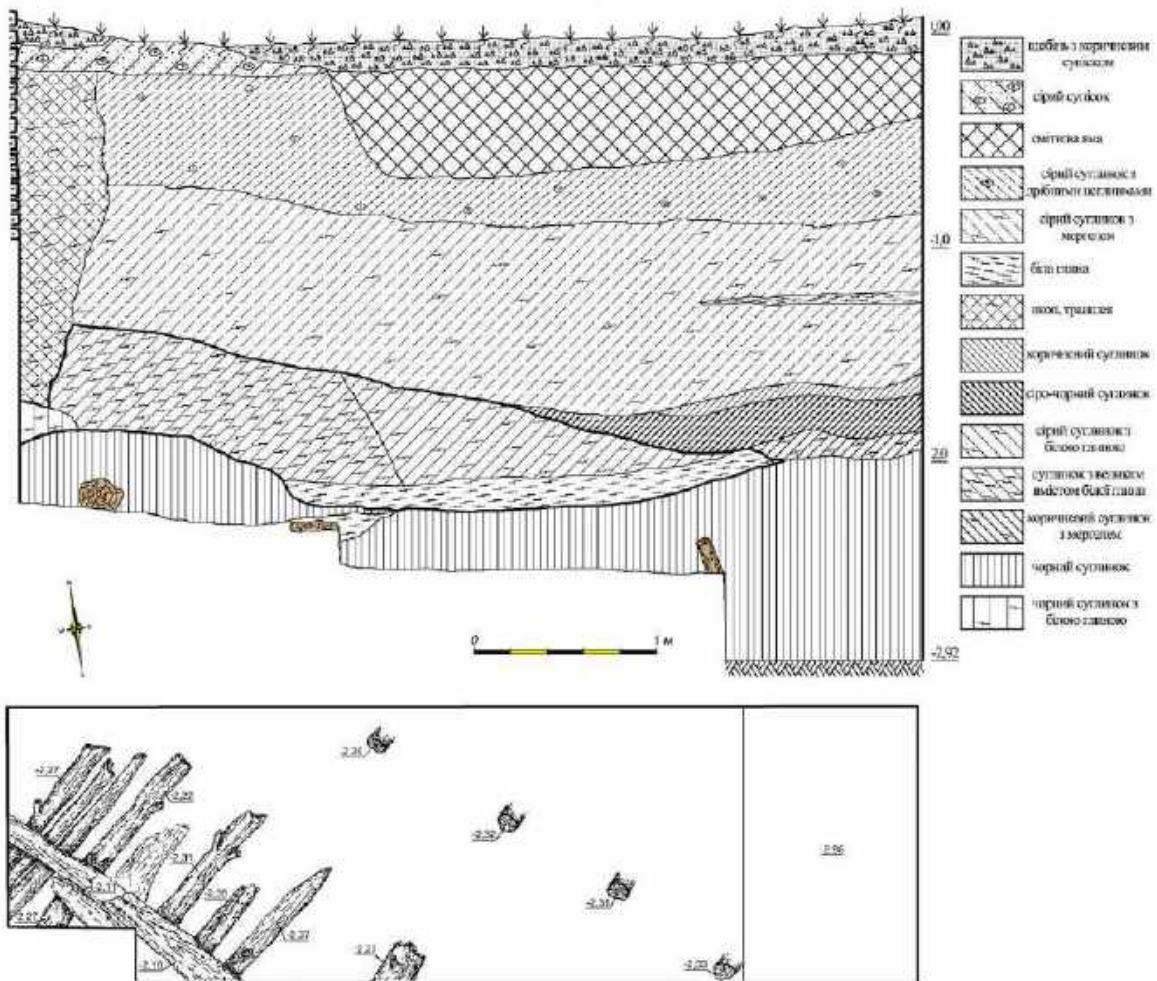

Рис. 3. План і стратиграфічний профіль розкопу
Fig. 3. Plan and stratigraphic profile of the excavation

Під час проведення реставраційних робіт на території городища було закладено розкоп розмірами 5×1,5 м. Він розміщувався в південно-західній частині дитинця при цегляному паркані сакрального комплексу (рис. 1). Його розташування пов'язане із протиаварійними роботами каплиці. Остання отримала досить стрімкий кут нахилу, що загрожувало падінню в річку, на березі якої стоїть споруда. Під дерном та шаром щебня у східній частині розкопу була яма з побутовим сміттям, що утворилася у другій половині ХХ ст. Її нижня межа зафіксована на глибині 0,7 м (рис. 3). Пов'язана вона із влаштуванням тут відкритого тиру в період радянської влади. Нижче ями по всій площі розкопу залягав сірий суглинок із незначним умістом цегляної жорстви. У ньому виявлено фрагменти керамічного посуду переважно ХІІІ ст. Далі зафіксований потужний шар сірого суглинку з незначним умістом білої глини, яка на городищі виступає як материк. У заповненні шару траплялася переважно сіра кераміка, притаманна ХІІ–ХІІІ ст. Це – фрагменти горщиків із відігнутими назовні вінцями та внутрішньою закраїною. При паркані зафіксовано фундаментний рів, імовірно під спорудження огорожі, хоча його межа опущена значно нижче від підшови муру і перебувала на

глибині 1,7 м. Після зачистки на глибині 1,7 м у площині розкопу простежено світлий суглинковий шар, східна межа якого чітко відокремлювалася від сіро-чорної страти. Наступна зачистка на глибині 1,9 м показала продовження аномалії, а світлий суглинок перейшов практично в шар білої глини, особливо в західній його частині. Східна межа шару продовжувала зберігати чіткий напрямок – південний схід – північний захід. Подальше прокопування та зачистка розкопу на відмітці 2,1 м дали чітку картину простеженого шару білої глини, який перетинав розкоп широкою смугою. У заповненні шару виявлено незначну кількість керамічного посуду, що хронологічно належить до XI ст. Натомість у східній частині розкопу на цьому ж рівні, у шарі чорно-сірого суглинка, разом із фрагментами посуду XI ст. траплялися фрагменти ліпної кераміки VIII–X ст.

Подальші роботи показали, що під шаром білої глини, на глибині 2,1-2,37 м перебували фрагменти дерев'яної конструкції. Вона складалася із двох ярусів: верхній був представлений широкими масивними брусами, які накривали нижній ряд горизонтально покладених балок (рис. 3). Останні лежали не щільно припасовані одна до одної, перпендикулярно до верхніх балок. Поверхня усіх дерев'яних елементів конструкції необроблена, про що свідчить наявність сучків, які виступають зі стволів деревини. Проміжки між балками були заповнені білою мергелевою глиною. Ширина виявленого фрагмента конструкції в розкопі сягала 1,2 м.

На глибині 2,3 м зі східного боку від конструкції, на віддалі 0,7 м виявлено ряд дерев'яних паль. Вони були забиті під кутом у напрямку до дерев'яної конструкції, ймовірно для стримування насипу від розсування. У межах розкопу досліджено чотири палі, які розташовувалися із кроком у 0,8 м. Палі круглі, у діаметрі – 14 см, із гранчасто затесаним нижнім кінцем. Варто зазначити, що вісь залягання дерев'яної конструкції та паль аналогічна – північний захід – південний схід. Це свідчить, що виявлені об'єкти були одним комплексом. Підтвердження цього – стратиграфічний профіль, на якому простежується валоподібний насип із білої мергелевої глини, що покриває виявлені конструкції винятково в їх межах. Подібна ситуація спостерігалася і на західній стратиграфічній стінці, де шар насичений білою глиною опускався до східного краю дерев'яної конструкції. На підставі рухомого матеріалу знайденого поверх і в заповненні конструкції датує її початком XI ст.

Материк у вигляді перезволоженої білої глини виступив на глибині 2,92 м, фіксуючи так загальну потужність культурного шару в південно-західній частині городища до 3 м.

Наступні роботи були пов'язані з каплицею Святого Валентина. Неповдалік від неї було закладено шурф 2×2 м під спорудження водовідвідного колодязя (рис. 1). У верхній частині шурфа фіксувався потужний шар сірого супіску з незначним украленням битої цегли. Рухомий археологічний матеріал представлений різноманітними фрагментами керамічного посуду, який датовано XIII–XVI ст.

На рівні 1,25–1,3 м спостерігався горизонт зміни культурного шару. Він характеризувався виявленим у південно-східному та південно-західному кутах вапняковим камінням відносно великих розмірів. Їх віднайдення само собою цікаве, оскільки на терені міста кам'яні фундаменти чи елементи трапляються вкрай зрідка. У північно-східному куті шурфа простежено локальне вогнище у вигляді перепаленої глини та вугликів. Нижче зазначеного рівня виступали вологі сіро-коричневі суглинки із значним вмістом спресованої деревини. Виявлений керамічний матеріал із нижньої частини шурфа представлений винятково матеріалами XII–XIII ст., не беручи до уваги знайдений у шурфі хрестик-енколпійон другої половини XI ст. На материка, який виступив на глибині 2,5 м, у північно-західному куті знайдено обгорілу дошку товщиною 1,5 см. Теоретично вона може бути пов'язана з дерев'яним мощенням, виявленим 2005 р. при північній частині каплиці [Лазурко, Петрик, 2005, с. 7]. Зіставляючи відмітки материка, можна констатувати його спад у напрямку на південь, який становить 0,5 м на відстані до 50 м.

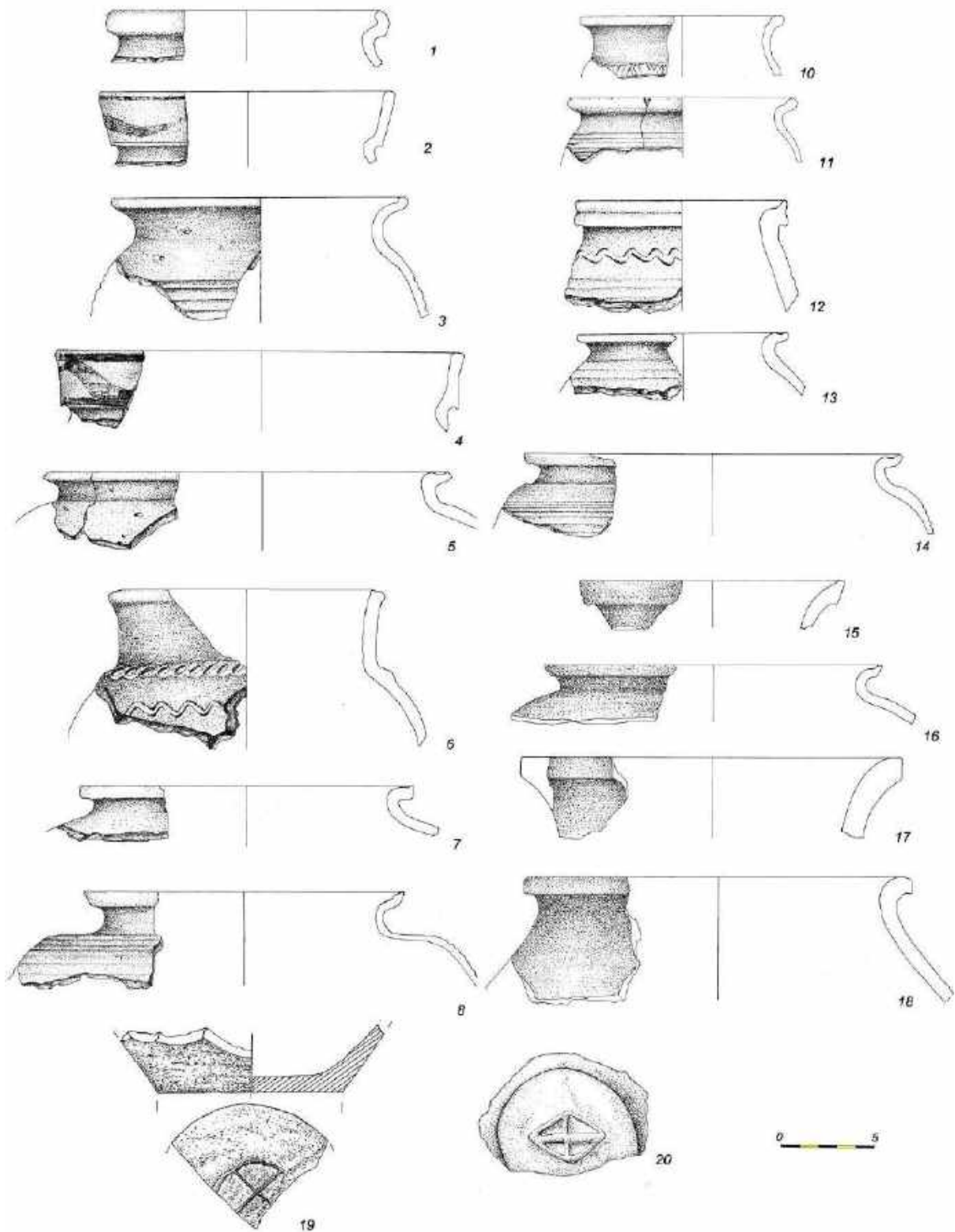

Рис. 4. Фрагменти керамічного посуду
Fig. 4. Fragments of ceramic dishes

Характеристика рухомого матеріалу. У процесі досліджень було виявлено значну кількість знахідок, із яких до колекційного опису відібрано 175 од. Із них 163 – масовий матеріал, датований VIII–XVI ст., що походить здебільша з розкопу та шурфа. З нагляду за геологічними шурфами відбиралися найбільш інформативні й індивідуальні знахідки.

Серед фрагментів кераміки кількісно переважають вінця горщиків, із яких можна виділити кілька хронологічних горизонтів. До найпізнішого часу відношу фрагменти червономальованих, вінця яких профільовані широким карнизом і прикрашені червоним орнаментом (рис. 4, 2, 4). Хронологічно вони датовані XVI ст. Кераміка XIV–XV ст. представлена фрагментами горщиків, вінця яких профільовані широким валикоподібним карнизом, що із внутрішньої сторони утворює широку закраїнку. Вони переважно сірого кольору, але присутні фрагменти, покриті зеленою поливою (рис. 4, 1).

До цього ж часу віднесу уламки горщикоподібних кахлів. Вони виготовлені з білої каолінової глини, без ознак кіптяви. Знайдені кахлі належать до двох типів: із прямокутним і пелюстковим краями.

Кераміка XII–XIII ст. представлена загальними типами цього часу. Вона виготовлена на гончарному крузі з тіста, у якому присутня домішка крупнозернистого піску. За кольором домінує сіра кераміка доброго випалу. Здебільша посудини неорнаментовані. Серед орнаментованого посуду переважає рифлений і хвилястий взір, а в поодиноких випадках – їхнє поєднання (рис. 4, 12, 6). Вінця у горщиків відігнуті назовні зі заокругленим краєм та закраїнкою із внутрішнього боку (рис. 4, 3, 10, 11). Трапляються відігнуті назовні вінця, краї яких гранчасто сформовані, із внутрішнього боку виділена закраїнка, а зовнішній край горизонтально- або косозрізаний (рис. 4, 7, 8, 16). Поодинокі фрагменти посудин мають короткий, плавно відігнутий назовні, заокруглений та потоншений вінець (рис. 4, 13). Виявлено і фрагменти горщиків із різковідігнутими назовні карнізоподібними вінцями з ледь помітною закраїнкою із внутрішнього боку (рис. 4, 5, 14).

Нижній горизонт представлений керамікою X–XI ст. Деякі горщики виготовлені з білої каолінової глини з незначною домішкою піску в тісті. Вінця посудин відхилені назовні з манжетоподібним профілем (рис. 4, 15). Трапляються і плавновідігнуті назовні вінця з рівнозрізаним краєм (рис. 4, 17, 18).

У східній частині розкопу в передматерикових шарах знайдено кілька фрагментів товстостінної ліпної кераміки з домішкою купнозернистого піску та шамоту (рис. 5). Поверхня шершава, теракотово-сірого кольору. Два фрагменти прикрашені хвилястим орнаментом (рис. 5, 1, 3) Хронологічно представлена кераміка належить до VIII–X ст.

Знайдено два фрагменти денець із клеймом (рис. 4, 19, 20). Вони низького рельєфу у вигляді ромба та круга із вписаним у середину хрестом.

До імпортих виробів віднесено фрагменти амфор. Один із яких, світло-сірого кольору, має масивну, овальну в перетині ручку. Інші – це боковини цеглястого кольору. За супровідним матеріалом хронологічно віднесено їх до XIII ст.

Серед індивідуальних знахідок найбільшу групу становлять скляні браслети. Більшість із них виготовлено зі світло- та темно-синього скла, два – із зеленуватого й один – коричневого. Вони представлені крученими (рис. 7, 8, 11) та дрібнокрученими (рис. 7, 15, 16), витим (рис. 7, 13, 14) та рубчастим (рис. 7, 12) типами. Два фрагменти прикрашені червоною і жовтою спіраллю (рис. 7, 9, 10). За традицією, у більшості випадків скляні браслети датовано давньоруським періодом, як і в моєму випадку це підтверджує супровідний керамічний матеріал.

Косторізне ремесло представлене гранчастим, заповірованим знаряддям, яке могли використовувати для декорування посуду (рис. 7, 17), й обробленим рогом, що нагадує пізньосередньовічну порохівницю (рис. 7, 18).

Масовою знахідкою на давньоруських пам'ятках, які належать до ткацтва, є пряслиці. Під час робіт знайдено три екземпляри, два з яких виготовлені з рожевого пірофіліту: перше – біконічної форми, з діаметром по ребру 20 мм, висотою 8 мм, діаметром отвору 7 мм (рис. 7, 6;

друге – циліндричної форми із зовнішнім діаметром 22 мм, висотою 8 мм і внутрішнім отвором 7 мм (рис. 7, 7). Такі пряслиця належать давньоруському часу, для якого ці вироби були непоодиноким явищем. Третя знахідка – глиняна (рис. 7, 5), біконічної форми із зовнішнім діаметром по ребру 41 мм, висотою 20 мм і діаметром отвору 9 мм. Такі прясла притаманні ранішому часу, зокрема слов'янського періоду [Петрашенко, 1988, с. 25].

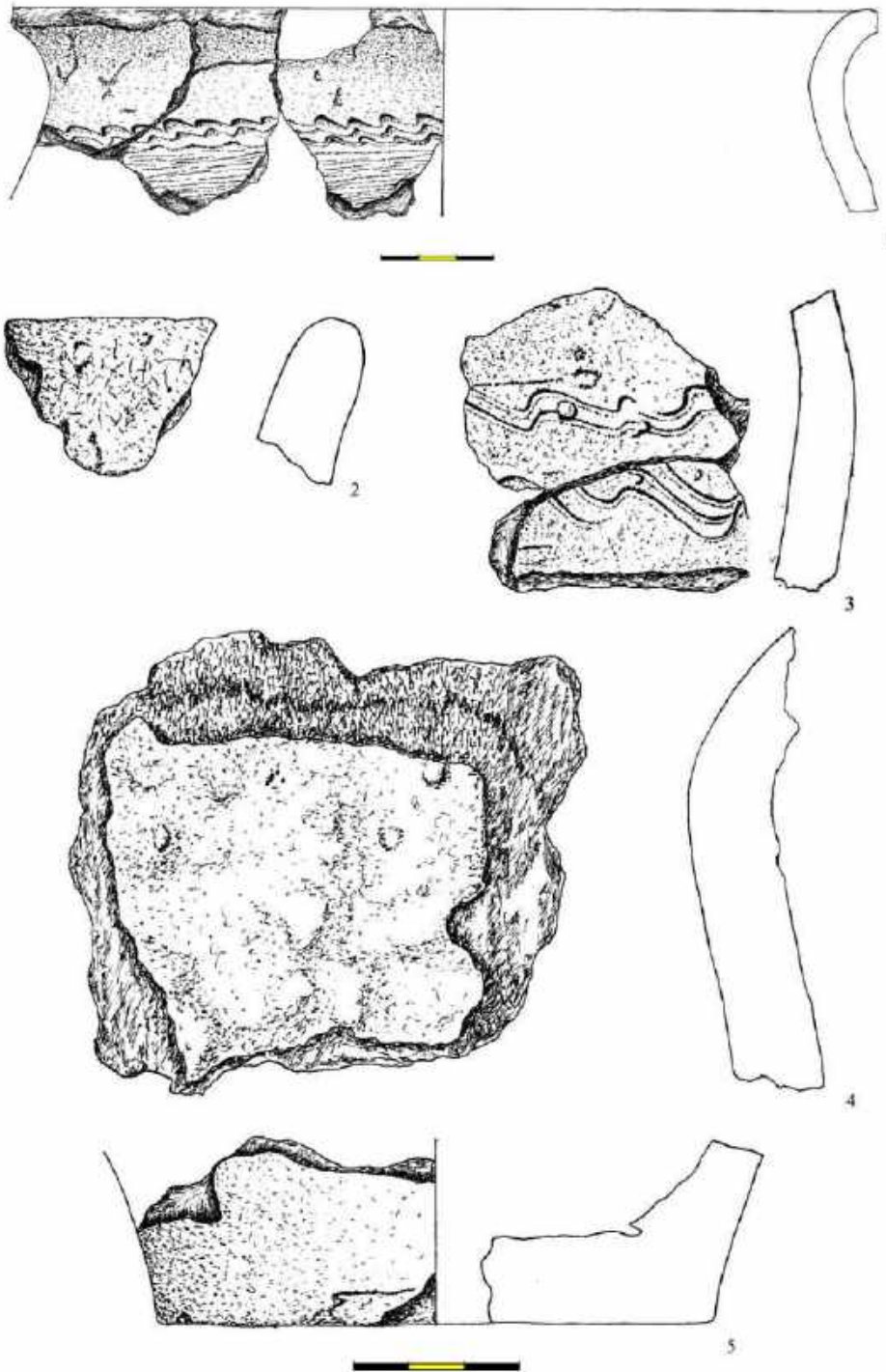

Рис. 5. Фрагменти керамічного посуду VIII–X ст.
Fig. 5. Fragments of ceramic dishes of VIII–X centuries

Із металевих виробів виявлено ключ, загальна довжина якого – 11,5 см. Борідка ключа – прямокутна, цільна, планка – кругла в діаметрі, вушко для підвішування – краплеподібне, з аналогічним наскрізним отвором. За аналогіями представлений ключ датовано XIII–XIV ст.

Серед прикрас виявлено округлий у плані колт із втраченою верхньою частиною (рис. 7, 2). Доступний для огляду виріб, довжиною 32 мм і шириною 4 мм, має двостороннє зображення у вигляді спіральних завитків. По краю розташовуються кульки, які імітують перлини. Як і всі колти, він пустотілий, виготовлений з олов'яно-свинцевого сплаву, що характеризує його як наслідування дорогоцінних колтів і датує XIII ст. [Седова, 1981, с. 18].

Рис. 6. Монетно-вагова гирка
Fig. 6. Coins weighth

На розвиток писемності вказує виявлений фрагмент писала з лопаточкою у вигляді «сокирки», бокові краї леза якої оформлені вирізами, що нагадують хвіст ластівки (рис. 7, 3). Ширина лопаточки – 25 мм, діаметр ручки – 5 мм, висота збереженого фрагмента – 25 мм. Ручка рельєфна, з кулеподібними виступами. За типологією новгородських писал виявлений екземпляр класифікується як тип 8Б. Хронологічно він має широке датування в межах XI–XIV ст. і належить до найпоширеніших видів писал на території Русі [Овчинникова, 2000, с. 89].

Поза слов'яно-руським контекстом виявлених артефактів присутня досить нетипова знахідка – бронзова фібула типу Almgren 129 (рис. 7, 4), знайдена при нагляді за копанням геологічного шурфа. Хронологічно вона належить до перехідного періоду між фазами В2/С1 римського часу (початок–друга половина II ст.). Згідно з історичними джерелами, такий тип був поширений в ареалі пшеворської культури на території Польщі та середньому Дунаї.

До культових знахідок відношу хрестик-енколпійон, виготовлений зі свинцево-мідного сплаву, знайдений у шурфі біля каплиці Святого Валентина. Він має часткові втрати на лицевій і значно більші на зворотній стулці. Хрест чотирикінцевий, дещо видовжений по вертикалі з рівними кінцями рамен. Вушко для підвішування не збереглося. Висота – 4,2 см, ширина – 2,4 см (рис. 7, 1). На лицевій стулці зображено стилізоване розп'яття, на зворотній – Богоматір. Аналогічні хрести-енколпійони мають досить широке поширення та хронологічно належать до другої половини XI ст. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 285].

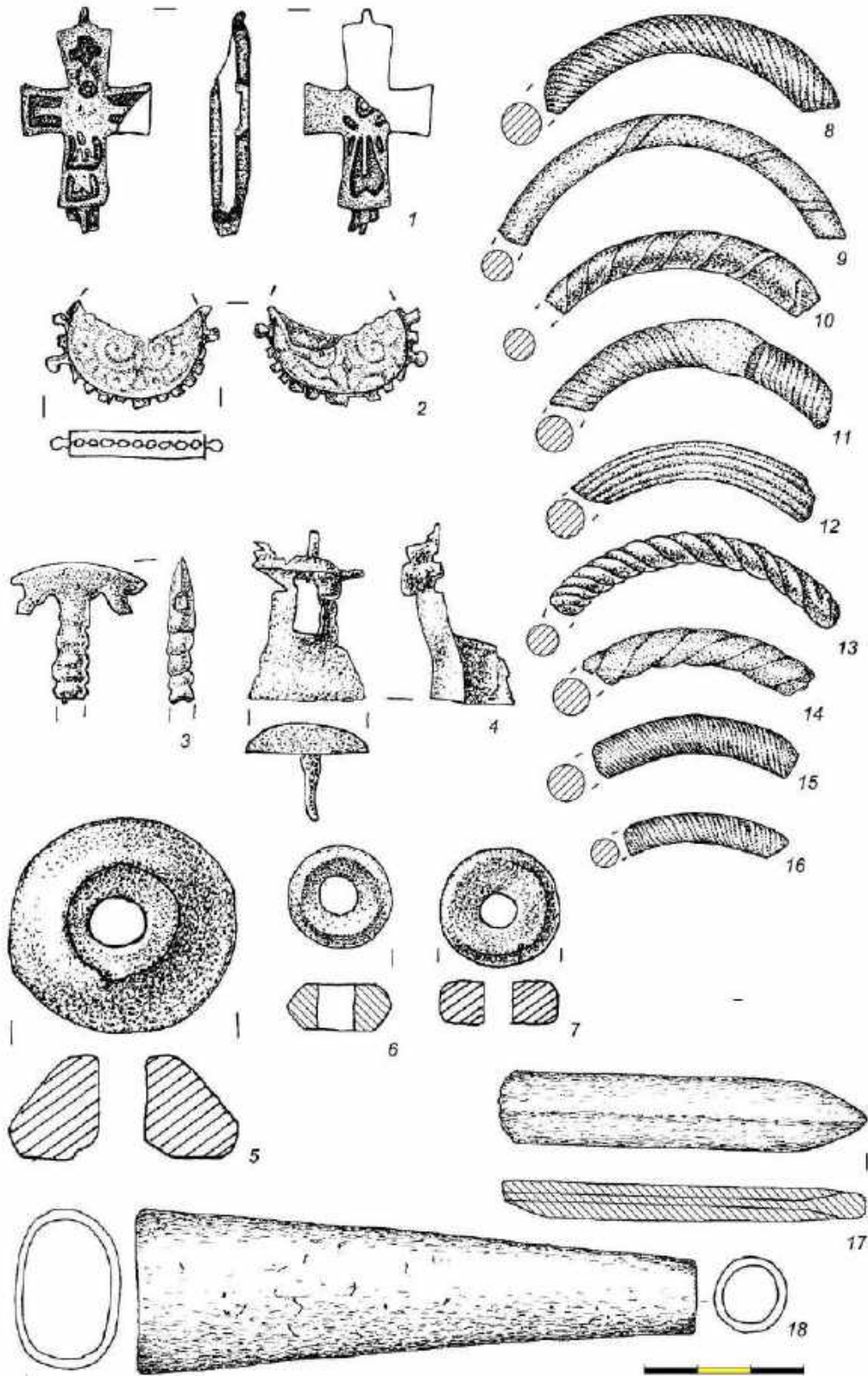

Рис. 7. Індивідуальні знахідки
Fig. 7. Individual finds

Серед матеріалу є одна цікава знахідка, що привертає особливу увагу. При каплиці Святого Валентина на глибині 1 м був виявлений металевий предмет із мідно-бронзового сплаву (?) циліндричної форми (рис. 6). Загальний діаметр – 4 см, товщина – 1,6–1,8 см. Край гранчасті – 8 граней. З обох сторін по краю поверхні присутнє кругле обрамлення, у середині якого слабо простежується рельєфне зображення. На кожній із бокових гранях є ледь помітні круглі заглиблення діаметром до 0,5 см. Форма виробу робить його схожим на гирьку, і саме так він був названий на початковій стадії інтерпретування. На сьогодні прямі аналогії белзькій гирці виявити не вдалося. Говорячи про відсутність прямих аналогій, маю на увазі передовсім її зовнішній вигляд та декор. Що стосується ваги виробу, то вона становить 204 г, що практично дорівнює вазі паличкоподібних гривен. Хронологічно інтерпретувати виявлену знахідку досить важко, адже вона віднайдена внаслідок нагляду за геологічним шурфом, прокопаним на глибину 1,5 м. На цьому ж рівні було зібрано п'ять скляних браслетів і фрагменти керамічного посуду XII–XIII ст. Отже, відповідно до супровідного матеріалу, виявлений предмет можна умовно обмежити зазначеними хронологічними рамками. Виявлена знахідка потребує додаткового опрацювання із залученням ширшого аналізу матеріалів.

Підсумовуючи результати робіт, зазначу, що виявлений фрагмент дерев'яної конструкції разом із рядом вертикально забитих паль можна інтерпретувати як конструкцію валу, над якою був зроблений насип. Щодо локалізації, то дослідження заторкнули лише внутрішню сторону оборонної лінії. За виявленим рухомим матеріалом датують її початком XI ст., що хронологічно збігається з першою літописною згадкою міста. Проводячи аналогії, зазначу що 1935 р. під час археологічних досліджень Ярослав Пастернак у південно-західній частині дитинця виявив частокіл, який Володимир Петегірич інтерпретував як перші найпростіші оборонні укріплення літописного Белза, що існували на зламі X–XI ст.

Виявлення в культурному шарі фрагментів ліпного посуду VIII–X ст., які траплялися неодноразово і в попередніх дослідженнях, вказує на ймовірне існування слов'янського поселення на цих теренах, що передувало літописному місту та доповнює інформацію про його планувальну структуру.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автор статті заявляє, що в нього немає конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, котрі могли би вплинути на дослідження, результати яких наведено в цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевз, М. (2004). До проблеми реконструкції архітектурно-планувальної системи княжого Белза в світлі картографічних джерел. *Белз і Белзька земля*, 1, 111–118.
- Бойко, О., Слободян, В. (2006). Розвиток та формування урбаністичної структури Белза. *Белз і Белзька земля*, 2, 140–166.
- Капраль, М. (ред.). (2022). *Атлас українських історичних міст*, 5, Белз.
- Корзухина, Г., Пескова, А. (2003). *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII*. Санкт-Петербург.
- Лазурко, О., Петрик, В. (2005). *Звіт про результати археологічних досліджень в Белзі в 2005 р.* Науковий архів ІА НАНУ. Львів.
- Овчинникова, Б. (2000). Писала – стилосы древнего Новгорода X–XV вв. (свод археологического источника). *Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие*. Екатеринбург.
- Пастернак, Я. (1961). *Археология Украины. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*. Торонто.
- Петегірич, В. (1980). Раскопки летописного Белза. *Археологические открытия 1979 года*. Москва, 324.
- Петегірич, В. (1981). Раскопки летописного Белза. *Археологические открытия 1980 года*. Москва, 301.
- Петегірич, В. (1984). Раскопки в детинце древнего Белза. *Археологические открытия 1982 года*. Москва, 316.

Петегірич, В. (1986). Сооружения древнерусского Белза. *Археологические открытия 1984 года*. Москва, 291–292.

Петегірич, В. (1987). Работы в древнем Белзе. *Археологические открытия 1985 года*. Москва, 392.

Петегірич, В. (2001). Початки Белза та Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. *Історичні та культурологічні студії*, 3, 199–209.

Петегірич, В. (2006). Белзька земля у дослідженнях Ярослава Пастернака. *Белз і Белзька земля*, 2, 67–70.

Петегірич, В., Піцишин, Н. (1991). Розвиток функціонально-просторової структури давньоруського Белза в IX–XIV ст. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 77–80.

Петрашенко, О. (1988). Слов'янські пряслиця VIII–X ст. із Правобережжя Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 62, 24–32.

Седова, М. (1981). *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв)*. Москва.

Чачковський, Л. (2006). Княжий Белз. *Белз і Белзька земля*, 2, 145–152.

REFERENCES

Bezv, M. (2004). Do problemy rekonstruktsii arkhitekturno-planuvalnoi systemy kniazhoho Belza v svitli kartohrafichnykh dzherel. *Belz i Belzka zemlia*, 1, 111–118. (in Ukrainian).

Boiko, O., & Slobodian, V. (2006). Rozvytok ta formuvannia urbanistychnoi struktury Belza. *Belz i Belzka zemlia*, 2, 140–166. (in Ukrainian).

Kapral, M. (red.). (2022). *Atlas ukrainskykh istorychnykh mis*, 5, Belz. (in Ukrainian).

Korzukhina, G., & Peskova, A. (2003). *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii XI–XIII*. Sankt-Peterburg. (in russian).

Lazurko, O., & Petryk, V. (2005). *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen v Belzi v 2005 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU. Lviv. (in Ukrainian).

Ovchinnikova, B. (2000). Pisala – stilosy drevnego Novgoroda X–XV vv. (svod arkheologicheskogo istochnika). *Novgorodskaiia Rus: istoricheskoe prostranstvo i kulturnoe nasledie*. Ekaterinburg. (in russian).

Pasternak, Ya. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy. Pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolohichnymy dzherelamy*. Toronto. (in Ukrainian).

Petegirich, V. (1980). Raskopki letopisnogo Belza. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*. Moskva, 324. (in russian).

Petegirich, V. (1981). Raskopki letopisnogo Belza. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*. Moskva, 301. (in russian).

Petegirich, V. (1984). Raskopki v detintse drevnego Belza. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*. Moskva, 316. (in russian).

Petegirich, V. (1986). Sooruzheniia drevnerusskogo Belza. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984 goda*. Moskva, 291–292. (in russian).

Petegirich, V. (1987). Raboty v drevnem Belze. *Arkheologicheskie otkrytiia 1985 goda*. Moskva, 392. (in russian).

Petehyrych, V. (2001). Pochatky Belza ta Buska ta formuvannia yikh sotsialno-topohrafichnoi struktury v X–XIV st. *Istorychni ta kulturolohichni studii*, 3, 199–209. (in Ukrainian).

Petehyrych, V. (2006). Belzka zemlia u doslidzhenniakh Yaroslava Pasternaka. *Belz i Belzka zemlia*, 2, 67–70. (in Ukrainian).

Petehyrych, V., & Pitsyshyn, N. (1991). Rozvytok funktsionalno-prostorovoi struktury davnoruskoho Belza v IX–XIV st. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 77–80. (in Ukrainian).

Petrashenko, O. (1988). Slov'ianski priaslytsia VIII–X st. z Pravoberezhzhia Sereidnoho Podniprov'ia. *Arkheolohiia*, 62, 24–32. (in Ukrainian).

Sedova, M. (1981). *Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X–XV vv)*. Moskva. (in russian).

Chachkovskiy, L. (2006). Kniazyhi Belz. *Belz i Belzka zemlia*, 2, 145–152. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 18.04.2024
прийнята до друку 05.09.2024

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH DURING THE RESTORATION WORKS OF THE SACRED
COMPLEX ON THE TERRITORY OF THE ZAMOCHOK PLACE
IN THE CITY OF BELZ

Ostap LAZURKO

*Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service»
of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: lazurko78@ukr.net*

The results of archeological research carried out during the emergency and restoration works of the sacred complex on the territory of the Zamochoch tract in Belz are presented. The restoration facilities included walls with a cross road and chapels built in 1938. In total, the whole complex including the church, bell tower, gate and altar of St. Nicholas Valentine was built during 1911–1938 years.

The plot on which the complex is located on the territory of the archeological monument of national importance «the Horodyshche of the annalistic Belz of the X–XIII century». It is located in the south-eastern outskirts of the modern city, occupying an elongated elevation among the marshland of the Solocia River. Around the perimeter of the settlement was surrounded by an earthen shaft with a wooden wall. The shaft is preserved only partially from the north and north-east side. The settlement consists of two parts – a detinets and a subhoroddum. The detinets occupies its western part. From the east to it adjoins the platform of the hill, which is removed from it almost completely destroyed by a shaft and a wide decayed moat. The area has a powerful archeological cultural layer.

During the archeological research, a fragment of a wooden structure with a number of vertically hammered piles was discovered. We interpret them together as the construction of the shaft over which the embankment was saturated, saturated with white mainland clay. By the nature of the location, the discovered part belongs to the inner side of the defensive line. The discovered moving material allows selling it at the beginning of the 11th century, which chronologically coincides with the first chronicle mention of the city. Among the ceramic material found several fragments of stucco utensils 8th–10th centuries, indicating the likely existence of the Slavic settlement in these areas, which preceded the annalistic city.

A number of individual findings related to various aspects of the activities of the ancient Belz population have also been found. The development of writing is evidenced by a fragment written with a shovel in the form of an «axe». Religious objects are represented by the cross-encolpion of the 10th century. Among the decorations we note the colt and several glass bracelets. One of the most interesting and finds was a faceted «coin-weight mouth» with a fuzzy two-sided image. The latter requires additional study and analysis, since its interpretation in the article is preliminary.

Key words: settlement, shaft, wooden structure, ceramic dishes, individual finds.

В'ІЗНА БАШТА XVI–XVIII СТОЛІТТЯ СТАРОСТИНСЬКОГО ЗАМКУ В ГАЛИЧІ. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ¹ , Ігор КРЕХОВЕЦЬКИЙ²

¹Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: skif@ua

²Національний заповідник «Давній Галич»,
вул. Франка, 1, 77101, м. Галич, Україна,
e-mail: Igor020867@ukr.net

Архітектурно-археологічні дослідження В'їзної башти замку в Галичі над Дністром розпочато 2022 р. експедицією Національного заповідника «Давній Галич». Локалізовано й розкрито коронки зовнішніх автентичних мурувань на дві третини периметра, частково з'ясовано внутрішню планувальну структуру об'єкта. Виявлено та зафіксовано шість бійничних прорізів, рештки косоного прорізу зовнішньої в'їзної брами із хвірткою, щоку внутрішньої брами, окремі внутрішні мури, сліди біжучого склепіння, яке вказало на нижній ярус споруди. Встановлено, що пам'ятка збереглася загалом до середини свого середнього ярусу, а башта ззовні виявилася ґрунтовно законсервованою, ймовірно, у XIX ст. Через один із двох, виявлених у мурах, вентиляційних каналів за допомогою інспекційної камери оглянуто просторий склеп – одне із приміщень нижнього ярусу башти, що перебуває в задовільному сухому стані збереження, вхід до нього заблокований багатотонним згустком стіни башти.

З метою збереження та подальшого дослідження над виявленими субстанціями башти споруджено консерваційний павільйон. Частково розкриті елементи оборонної архітектури башти ідентифіковано з інвентарними описами замку 1582 р. і 1767 р. Здійснено картографічний та іконографічний аналіз частково розкритого об'єкта. З'ясовано, що найбільш точним джерелом відображення планувальної структури Старостинського замку є план 1795 р., який має зберігатися у Віденському архіві. Виявлені під час вступного етапу розкопок рухомі артефакти віднесено до проміжку XVII–XIX ст. Розроблено програми подальшого розкриття внутрішньої частини та зовнішнього оточення руїн В'їзної башти Галицького замку, які запропоновано реалізувати послідовно із врахуванням міждисциплінарних досліджень і тандему з фахівцями-реставраторами для майбутньої музеєфікації та використання пам'ятки.

Ключові слова: ранньомодерна доба, Галицький замок, В'їзна башта, картографічна ідентифікація, гіпотетична реконструкція.

Комплекси середньовічних і ранньомодерних замків становлять вагомий частину історико-культурної спадщини України, викликають постійний науковий та загально-суспільний інтерес і, хоч в останні десятиріччя кількість їхніх польових археологічних досліджень зростає [Рожко, 2016; Строчень, 2012; Терський, 2009; Терський, Омельчук, 2016; Добрянський, 2014], за рівнем архітектурно-археологічних досліджень цієї категорії об'єктів Україна поступається країнам Європи. Давні й ранньомодерні замки – це переважно складні багатопарові, трудомісткі для досліджень архітектурно-археологічні комплекси.

Незадовільний стан архітектурно-археологічних досліджень середньовічних і ранньомодерних замків, якими багата Україна, має кілька причин: 1) археологічна наука донедавна нехтувала пам'ятками пізньосередньовічного та ранньомодерного періодів і

фортифікаційні комплекси ставали опосередкованими об'єктами дослідження археології, яку тоді цікавили укріплення та наявність культурних нашарувань давніших часів; 2) архітектурна археологія замків складна і трудомістка; 3) археологічно розкриті конструкції замків вимагають реставраційного тандему та не менш вартісних консерваційних заходів для безпечного використання пам'яток. Водночас давні фортифікації користуються щораз більшим попитом серед пізнавального туризму і потреба у фахових архітектурно-археологічних дослідженнях цих комплексів постійно зростає.

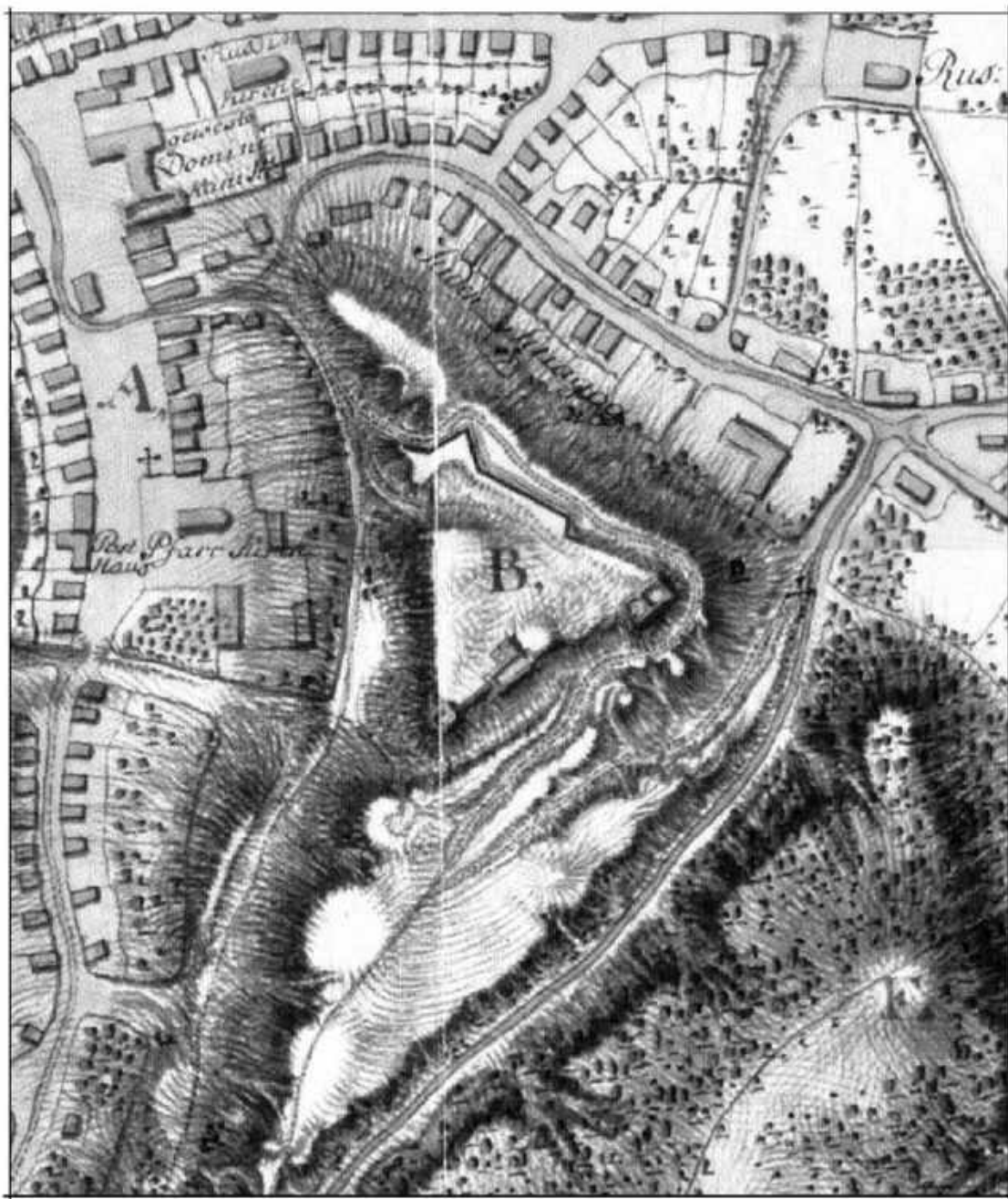

Рис. 1 Замкова гора на фрагменті мапи інженера Маговича 1795 р.

Fig. 1. Castle Mountain on the fragment of the map of engineer Magovych from 1795

Перші офіційні археологічні дослідження Старостинського замку XIV–XVII ст. у Галичі над Дністром були надто поверхневими і не виявили матеріалів більш раннього заселення гори [Гончаров, 1955, с. 22–31]. Результати ж багаторічних архітектурно-археологічних розвідок та стаціонарних розкопів упродовж 1991–2004 рр. ствердили, що замок формувався на місці низки раніших різночасових комплексів. Ця обставина ускладнює, а одночасно збагачує, перспективу його вивчення [Лукомський, 2022].

Корпус історичних джерел Старостинського замку в Галичі поки відносно слабо проаналізований [Czołowski, 1892, s. 80–82; Сіреджук, 2016; Федунків, 2020, с. 23–64; Капраль, Стасюк, 2022, с. 143–146]. Про планувальну структуру й архітектуру його фортифікацій легше говорити, опираючись на окремі доступні інвентарі, картографічні та іконографічні матеріали, які переважно стосуються найпізніших етапів його модернізацій (XVI–XVII ст.) або тих часів, коли він перестав виконувати свою мілітарну функцію (XVIII–XIX ст.). До нашого часу збереглися лише окремі руїни Галицького замку над Дністром – наріжна південно-західна Шляхетська вежа (реконструйована 2004 р.), рештки замкової каплиці Святої Катерини та деякі залишки зовнішніх мурів фортеці.

На останньому етапі потужної модернізації 1658 р. під керівництвом інженера з Авін'йона Франсуа Кораззіні замок у плані набув форми майже правильного трикутника, довжина сторін якого становить ~140–150 м, а площа – близько 1,8 га. Його приблизну планувальну структуру демонструє мапа інженера Маговича, датована останньою чвертю XVIII ст. [План Галича Маговича 1795 р.] (рис. 1). Упродовж тривалого часу (XIV ст. – 1676 р.) замок вважався найпотужнішою фортифікацією у Прикарпатті.

Губернаторська, чи Судова, башта замку на мапі Маговича зображена у вигляді дводільного прямокутника у східному наріжнику замку. За площею вона вдвічі більша від Шляхетської вежі та каплиці Святої Катерини, які вцілилися у вигляді руїн. На час створення мапи башту оббігала дорога, що, прямуючи з центру міста, перетинала розлогий замковий оборонний рів. Із боку зовнішнього узбіччя при дорозі навпроти башти ще простежуються загадкові останці-плацдарми, які теж були рештками оборонної системи Старостинського замку. З найдоступнішого південно-східного прясла замок фланкували п'ятикутна Шляхетська вежа та прямокутна Губернаторська башта, які виступали назовні від ліній оборонних мурів (рис. 1) [Капраль, 2018, фр. мапи 1, 3].

Мета статті – проаналізувати результати вступних архітектурно-археологічних досліджень цієї башти та накреслити програму її подальшого вивчення.

Матеріали і методи. У 1995 р. Архітектурний загін Галицької археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України запровадив на замку в Галичі систему археологічних квадратів від базового трикутника і здійснив 25 розвідкових поверхневих шурфів, за допомогою яких встановлено 80 % перебігу зовнішніх оборонних укріплень замку та з'ясовано стан їхнього збереження [Лукомський, 1996; 2022, с. 45–46]. Локалізовано одну в'їздову браму та дві оборонні вежі, серед яких Губернаторська (рис. 2). Матеріали було використано під час публікації атласу Галича [Капраль, 2018, мапа 3.4].

Рештки Губернаторської башти на східному розі замку розкрито в шурфах 18–23. Коронки мурувань об'єкта залягали практично під денною поверхнею відпочинкового майданчика, на якому до кінця 80-х років XX ст. фігурувала шестикутна альтанка. У шурфі 18 виявлено частину західного муру (мур 12) башти в задовільному стані збереження, із рештками бійниці, яка перебуває на рівні сучасної асфальтованої доріжки, що веде тепер до руїн замку (рис. 3).

Мур 12 викладено у верхній частині з готичної брускової цегли-пальчатки габаритами 27–28×13×8–9 см. Усі цеглини в муруванні встановлені «на ребро», тобто на площину ложка. Збереглося 7 верстов цегляного мурування. З рівня –1,04 м від найвище збереженої коронки простежується мурування з рівно тесаних квадратів алебастру висотою 45, довжиною 45–70 см. У північній частині муру 12 виявлено східну щоку і площину основи бійниці. На половині

бійниці мур у плані раптово обривається, що треба пояснювати прорізанням його в час прокладання сучасної асфальтованої доріжки на замок. Розчин у мурі 12 міцний, світло-сірий, із частими вкрапленнями вапна (крупини до 1 см). Тиньк, що простежується на щоках бійниці, має акуратно заглажену поверхню, збережену локально. Об'єкт невдовзі після обстеження та фіксації було законсервовано методом панцирної обкладки (рис. 3, 3).

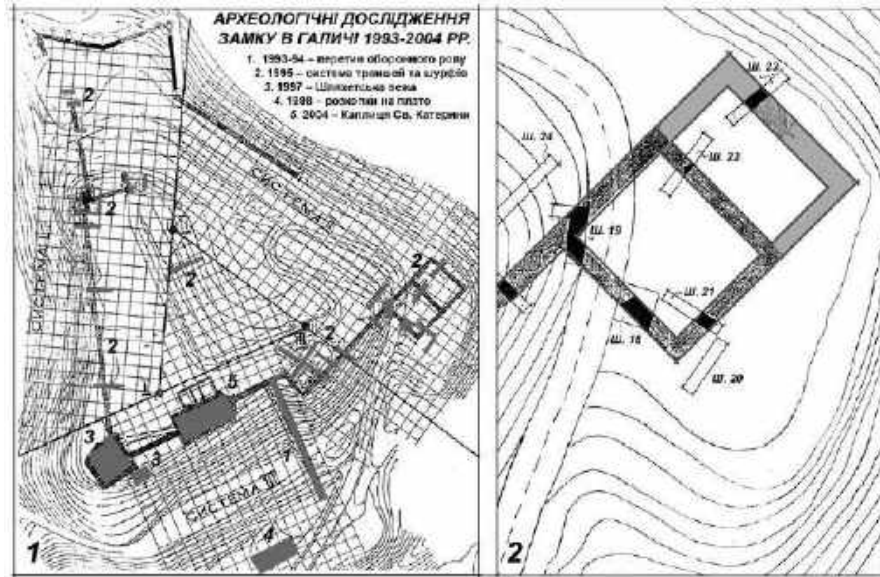

Рис. 2. Археологічні дослідження на Замковій горі, проведені експедиціями зі Львова: 1 – зведений план розкриттів; 2 – локалізація решток Губернаторської башти
 Fig. 2. Archaeological research on Castle Mountain conducted by expeditions from Lviv: 1 – combined plan of the discovered area; 2 – localization of ruins of Governor's Tower

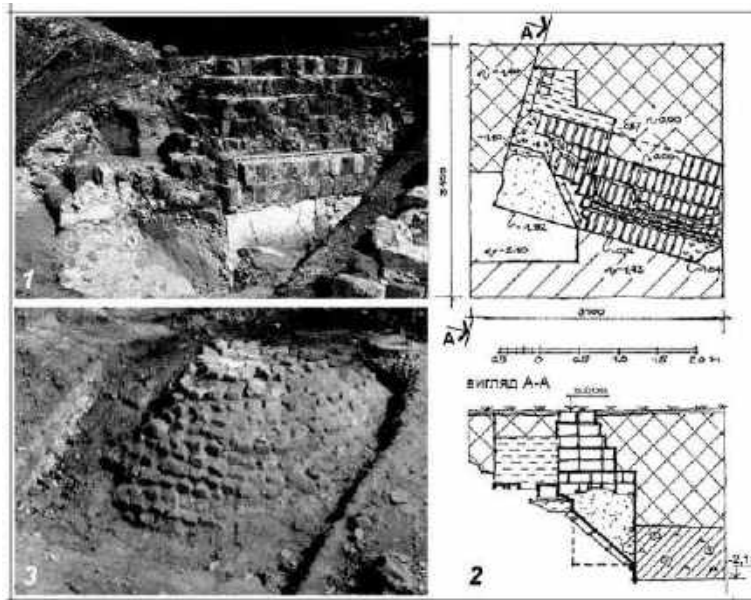

Рис. 3. Фрагмент муру 2 у шурфі 18: 1 – стадія кінцевого розкриття, вигляд із заходу; 2 – план і перетин; 3 – консерваційна панцирна обкладка
 Fig. 3. Fragment of wall 2 in trench 18: 1 – final stage of discovery, view from the west; 2 – plan and section; 3 – conservational armor-clad lining

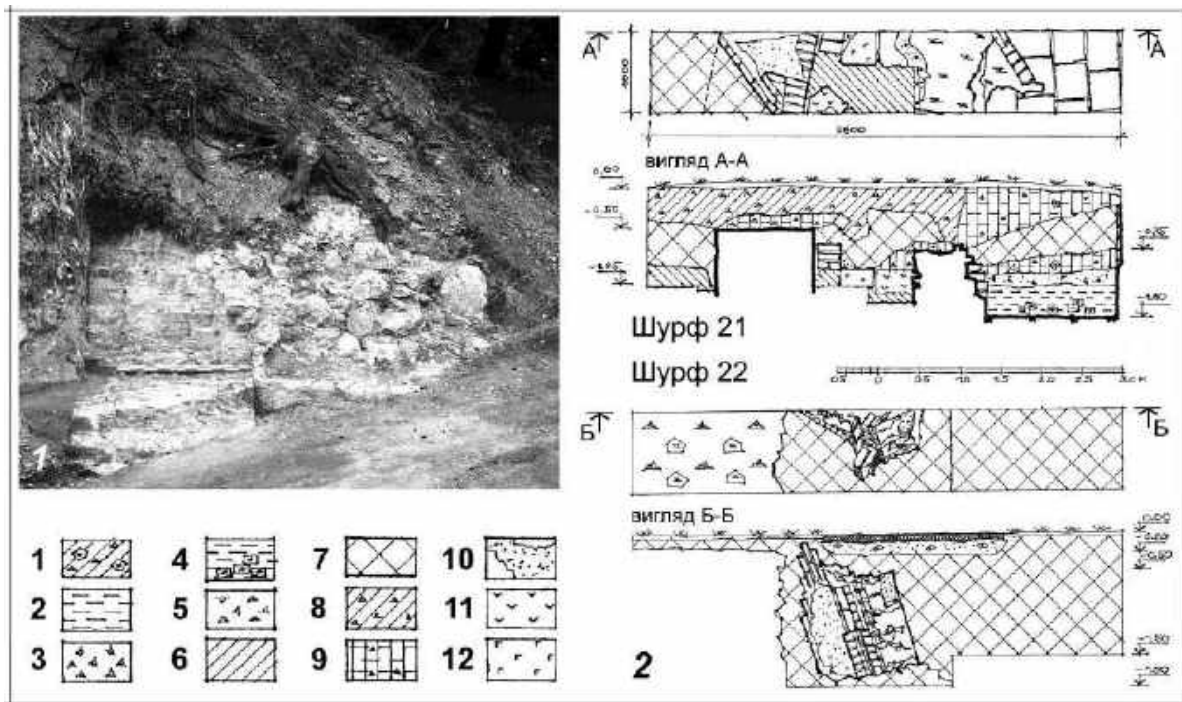

Рис. 4. Шурфи 19–22: 1 – стик мурів 12 і 1, вигляд із південного сходу; 2 – план і перетин шурфу 21; 3 – план і перетин шурфу 22. Умовні позначення: 1 – сірий ґрунт із деструкціями; 2 – насипна глина; 3 – вапняно-піщаний розчин; 4 – скупчення кахель; 5 – розчин зі щебенем; 6 – сірий суглинок; 7 – пласт румовища; 8 – шар деструкції; 9 – гумус із дрібним румовищем; 10 – тиньк; 11 – алебастр; 12 – туронська крейда

Fig. 4. Trenches 19–22: 1 – joints of walls 12 and 1, view from the southeast; 2 – plan and section of trench 21; 3 – plan and section of trench 22. Legend: 1 – gray soil with destructions; 2 – bulk clay; 3 – sand-lime mortar; 4 – concentration of tiles; 5 – mortar with rubble; 6 – gray clayish soil; 7 – stratum of ruins; 8 – layer of destruction; 9 – humus with small debris; 10 – plaster; 11 – alabaster; 12 – Turonian chalk

Шурф 19 призначений для локалізації примикання південно-західного муру 12 Губернаторської вежі до зовнішнього обводового замкового муру 1 (рис. 2, 2). У межах шурфу з'ясовано, що мур 1 виконаний із блоків алебастру в техніці *opus emplectum* на міцній вапняно-піщаний заправі зеленуватого відтінку. Верхня частина ж муру 12 – цеглою, регулярно «на ребро». Ширина його наземної частини виносить 1,24 м, що становить 4,5 цеглини. Бруски цегли перев'язані лише в поперечному напрямку. Мур 12 споруджувано раніше за мур 1, на що вказують шви з характерними заворотами розчину на рівні нижньої цегляної верстви муру 12 (рис. 4, 1).

Шурф 20 розплановано в осях системи квадратів II із метою перевірки напрямку муру 12 Губернаторської башти. Його прокопано до глибини 1 м у суцільному сильно спресованому завалі будівельного румовища. Продовження муру 12 у межах шурфу не виявлено (рис. 2, 2).

Шурф 21 закладено з метою локалізації південно-східного муру Губернаторської вежі замку. Його розплановано в системі II (рис. 2). У межах шурфу виявлено рештки двох паралельних мурів, один із яких, зовнішній, відповідає за технікою муру 12, а другий – мур 13 – є основою внутрішньої переділки. На відмітці –1,6 м простежено замощення із вапнякових плит (рис. 4, 2).

Шурф 22 здійснено для виявлення решток північно-східної стіни Губернаторської вежі (рис. 2). У середній частині шурфу, при його південній стінці, розкрито фрагмент монолітної цегляної брили муру із профільованим виступом на торці. Моноліт стіни залягав у

злегка нахиленому положенні, що пояснювалося руйнуванням вежі внаслідок раптового динамічного навантаження. Фрагмент згустку муру було інтерпретовано рештками внутрішньої стіни башти (рис. 2, 2; 4, 3).

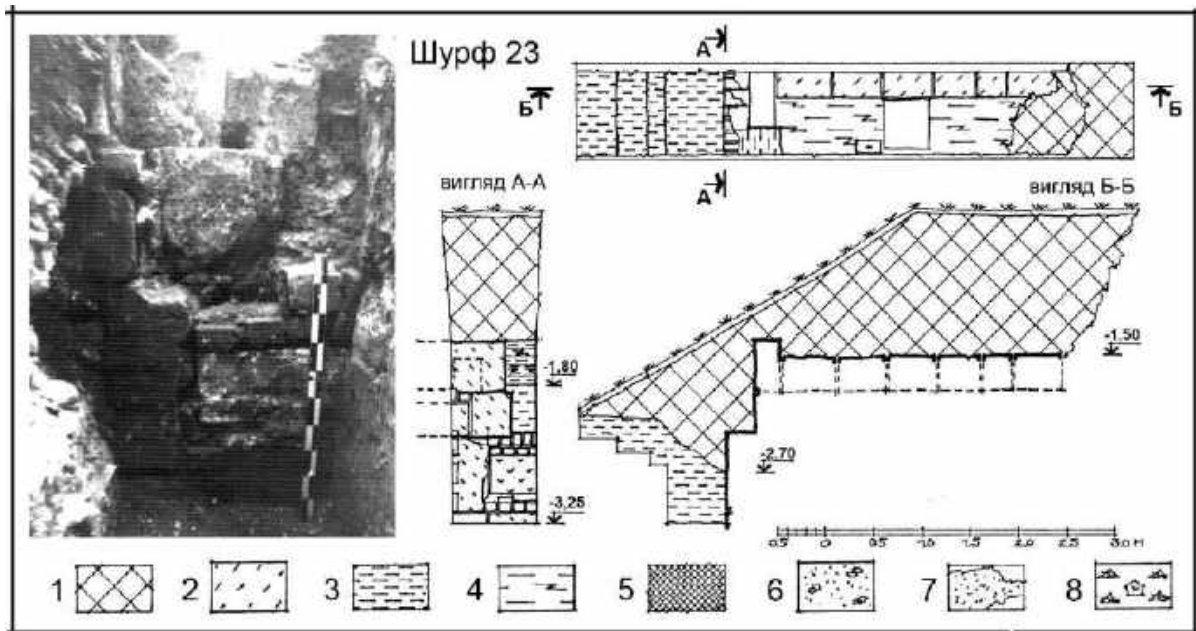

Рис. 5. Шурф 23: 1 – фрагмент північного лиця муру 14; 2 – графічна фіксація. Умовні позначення: 1 – будівельне румовище; 2 – тесаний вапняк; 3 – насипна глина; 4 – суміш глини з мергелем
Fig. 5. Trench 23: 1 – fragment of the northern face of the wall 14; 2 – graphical record. Legend: 1 – ruins of the building; 2 – hewn limestone; 3 – bulk clay; 4 – mixture of clay with marl

Шурф 23 продовжує шурф 22 у північному напрямку. Його закладено на переломі рельєфу Замкової гори і зорієнтовано вздовж експозиції схилу (рис. 2, 2). Під щільним завалом будівельного румовища на глибині 1,3 м відносно рівня асфальтової доріжки, у західній частині шурфу, виявлено засип із мергелевих плит упереміш з охристою глиною. На глибині 1,5 м, при південній стінці шурфу розкрито поземну поверхню муру, викладеного гладко тесаними вапняковими блоками – квадратами. Мур зорієнтований чітко вздовж шурфу, має товщину 35 см, а самі блоки, що хитаються, у довжині між 30 см і 55 см (переважно близько 50 см). У тонких швах між квадратами – вапняно-піщаний розчин. Мурування простежене на довжину 2,6 м. Воно продовжується у західному напрямку. Зважаючи на рівний контур північного лиця, мурування було інтерпретоване як облицювання якоїсь поперечної, щодо напрямку обводного муру вежі, комунікації (рис. 5, 2).

У східній частині шурфу 23 виявлено лице східного обводного муру 14, законсервоване глиною. Його формує мішане мурування верствами великих тесаних вапнякових та алебастрових блоків із поясками або локальними вкрапленнями готичної цегли-пальцівки, розмірами 27×12–12,5×8–8,5 см. Мур 14 споруджено на міцному розчині. У лівій, південній, частині до нього використані профільовані вапнякові блоки, можливо, повторного використання (рис. 5).

Внаслідок поверхневого розвідувального шурфування 1995 р. вдалося локалізувати пункти перебігу всіх зовнішніх мурів башти, які вціліли практично під поверхнею відпочинкового майданчика, і зорієнтуватися, що збережені вони майже до рівня п'яти бійниць, а рівень долівки вцілілого ярусу споруди перебуває на глибині 1,6 м відносно денної поверхні. Мурування лицьових частин поєднувало цеглу, алебастр і тесаний вапняк, часто повторного використання. З'ясовано основні зовнішні розміри прямокутної башти (~22×16 м)

та орієнтацію її у плані (Азимут довшого боку = 49°). Тоді ж зауважено, що автентичні субстанції переважно законсервовані відбірною материковою глиною.

Ще з аналізу стратиграфії перетину замкового рову 1993–1994 рр. [Лукомський, 1995] зауважено, що після нищівного руйнування замку турками за допомогою вибухівки 1676 р., про що свідчить потужний пласт деструкцій замкових стін, над ними з'являється консерваційний шар охристого суглинку потужністю до 60 см. Цілком імовірно, що він виник за останнього консерваційно-впорядкувального будівельного періоду замку, який здійснювався ще за життя Андрія Потоцького, впродовж 1676–1691 рр. [Лукомський, 2022, с. 45].

Рис. 6. Південно-західна частина мурів В'їзної башти на проміжній стадії розкриття: 1 – загальний вигляд із півночі, згори; 2 – південний обводний мур зі сходу; 3 – фрагмент південного мур ззовні, згори

Fig. 6. South-western part of the walls of the Entrance Tower on the intermediate stage of discovery: 1 – general view from the north, from above; 2 – southern surrounding wall from the east; 3 – fragment of the southern wall from outside, from above

Результати. З метою поживлення пізнавального туризму Національний заповідник «Давній Галич» 2022 р. розпочав архітектурно-археологічні дослідження Губернаторської башти замку в Галичі над Дністром. На цих роботах під наглядом і керівництвом археологів (Тараса Ткачука, Ігоря Креховецького, Андрія Фіголя, Олега Мельничука й ін.) упродовж польового сезону працював увесь колектив заповідника. Як консультанта було призначено одного з авторів, який разом із магістранткою Національного університету «Львівська політехніка» Софією Бахмач виконував графічну фіксацію та архітектурні описи розкриттів.

Пошарово вибираючи шар деструкцій, у південно-східному наріжнику башти розкрито вцілілі елементи планувальної структури її партерного ярусу у вигляді напіввідкритих камер при кожній із бійниць. На глибині 1,6 м повторно зафіксовано фрагмент кам'яної долівки. Мурування зовнішніх цегляних стін у доброму стані збереження завдяки тому, що свого часу

були законсервовані зовні глиною, яка обмежувала до них доступ води. Навіть зона промерзання ґрунту, яка в наших широтах сягає до 90 см углиб, не спричинила значних ушкоджень мурів. У найвіддаленішому південно-східному наріжнику розкопу можна відзначити якість консерванту. Це – досить чиста охриста глина з незначними вкрапленнями каменю чи битої цегли. Розкриття мурованих субстанцій пам'ятки полягало у видаленні переважно пласту деструкцій, що сформувався над об'єктом під час свідомого розбирання його наземних руїн на межі XVIII–XIX ст. (рис. 6).

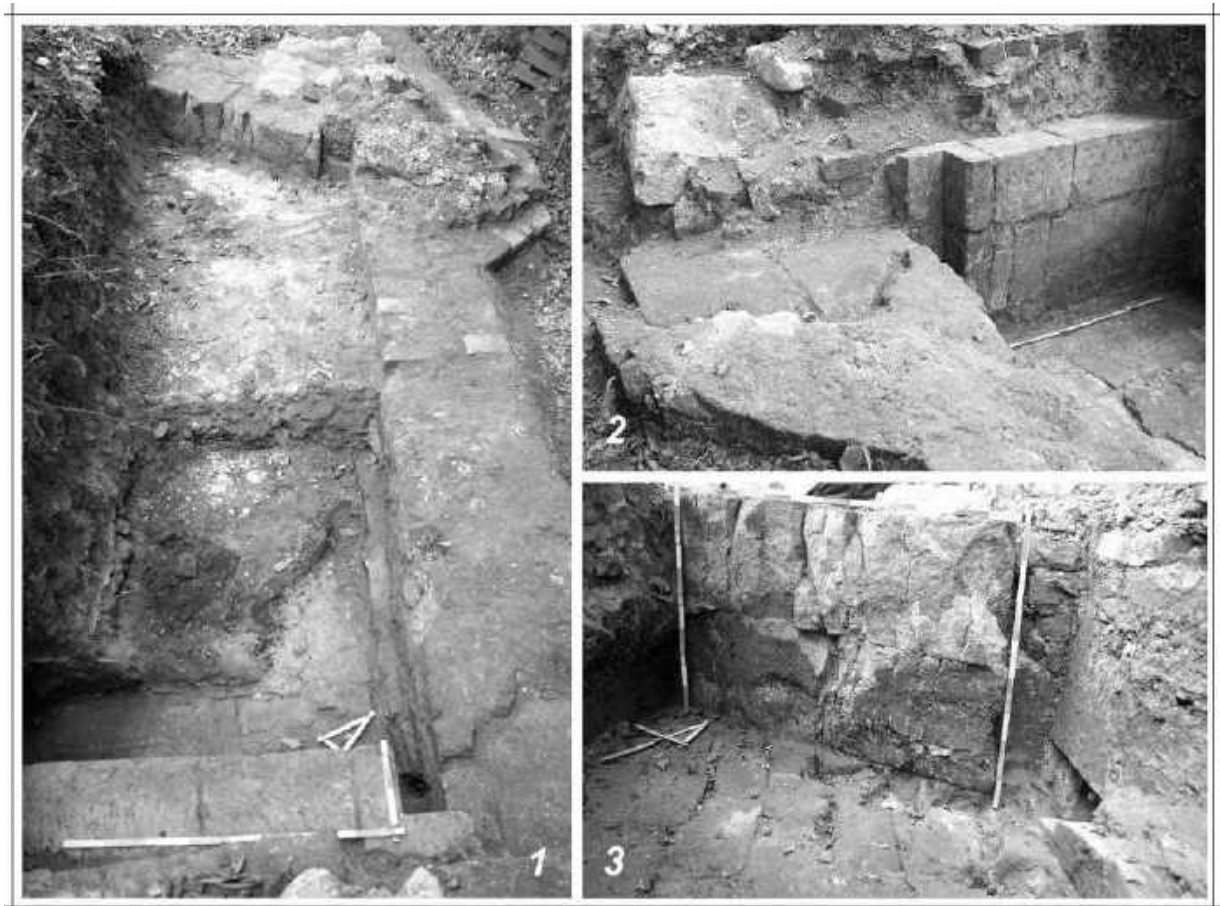

Рис. 7. Елементи В'їзної брами в час локалізації: 1 – вигляд із південного сходу; 2 – південний вузол брами, вигляд із півночі; 3 – фрагмент північного обрамлення, вигляд із південного сходу
Fig. 7. Elements of the Entrance Tower during localization: 1 – view from the south-east; 2 – southern node of the gate, view from the north; 3 – fragment of the northern framing, view from the south-east

Південний і західний зовнішні мурі викладені з міцної брускової готичної цегли «на ребро» монолітними верствами. З рівня 1 м їх підстеляє мур із квадратів алебастру. Із зовні лице мурувань, охопно зі щоками бійниць, потиньковане. Подекуди на муруваннях простежується подвійний тиньк (рис. 6, 3). Південний мур башти зберігає чіткий прямиий тильний і чільний контури. Між зовнішніми наріжниками південного муру – 22,1 м. Ширина цегляного мурування – ~1,2 м, тобто в 4 цегли. У мурі зафіксовано 4 бійниці для ведення верхнього обстрілу гаківницями. На це вказує стрімкий нахил нижніх площин бійничних прорізів, а також вузькі бійничні отвори, частково збережені при тильному контурі стіни. Глина на дні розкопу консерваційна (рис. 6).

Під час зачистки східного коротшого муру башти локалізовано один із найцікавіших об'єктів – в'їзд до неї. Його ширина – 3,5 м. З обох боків проріз в'їзду обрамляють уцілілі дві верстви мурувань із вапнякових квадратів (рис. 7, 2–3). Від одвірків самих воріт збереглися вертикальні гнізда (16×16 см), перед якими – масивні відбійники у вигляді серій чвертьколових вапнякових блоків з обох боків. В'їзд косий, у діагональному напрямку, на що вказує його північне обрамлення, яке збереглося гірше: лицеві поверхні квадратів порожевіли, потріскали і частково осипалися від дії на них високої температури внаслідок пожежі (рис. 7, 3). Долівка в'їзду замощена цеглою плазом. Проріз брами на певному будівельному етапі модернізації замку, найправдоподібніше 1658 р., було замуровано й замінено бійницею (рис. 7, 1).

Рис. 8. Димові канали: 1 – до склепу 1, вигляд із північного сходу, згори; 2 – у західній щоці внутрішньої брами, вигляд із південного заходу

Fig. 8. Smoke channels: 1 – to the tomb 1, view from north-east, from above; 2 – in western gate-cheek, view from the south-west

Товщина східної обводової стіни башти виносить 2,7 м, що в понад два рази перевищує товщину цегляних наземних зовнішніх мурів із півдня та заходу. При тильній частині стіни, біля південного обрамлення в'їзду, на рівні цегляного замощення, виявлено продух підземного склепу 1 (рис. 8, 1). Через продух визначено рівень долівки склепу 1 – –6,1 м¹. За допомогою інспекційної камери вдалося загалом оглянути підземне приміщення. Воно перекрите цегляним бочковим склепінням, зорієнтованим віссю упоперек башти. Склепіння опирається на білокам'яні стіни із квадратів вапняку. На рівні стін простежується 7 ніш і проріз входу, який майже повністю засипаний румовищем ззовні, згори. Загалом приміщення велике (~10×~4×~h_{max}3,5 м), у задовільному стані збереження, сухе, порожнє, засмічене на долівці відшарованими зі стін деструкціями, а подекуди кількома більшими блоками каменю. Детальне дослідження склепу 1 буде можливе при забезпеченні нормального доступу до нього в найближчому майбутньому.

На східному відрізьку північного обводового муру башти локалізовано одну бійницю та східну щоку прорізу внутрішньої в'їзду до замку, який обрамлений квадратами вапняку. У внутрішньому ядрі цегляного мурування виявлено ще один, засмічений румовищем, продух до якогось невідомого підземного компартимента башти (рис. 8, 2). Такі значні продухи 20×20 см були необхідні не так для вентиляції, як для швидкого виведення диму під час стрільби з

¹ Рівень умовного «0» відповідає поверхні бетонної основи альтанки, залишеної майже в центрі розкопу.

гаківниць та іншого вогнепального озброєння захисників. Вони траплялися під час досліджень Шляхетської башти Старостинського замку 1997 р. [Лукомський 1997, рис. 6].

У внутрішній частині башти розкрито північне лице невідомого поздовжнього муру, паралельного південній стіні й віддаленого від її чільного контуру на 4 м. Цей поздовжній мур викладений поперемінно верствами алебастрових (зрідка вапнякових) квадратів та одинарних рядів готичної цегли – то плазом, то на ребро. На лиці муру протесана косо, під кутом 30°, штраба завширшки 15 см і завглибшки 10 см для формування тут п'яти біжучого склепіння, на що вказують відбитки канелюр цегли в застиглому, вцілілому у штрабі, розчині. Вбудоване біжуче склепіння вказує на існування під ним сходового маршу до нижче розташованих приміщень (рис. 9).

Рис. 9. Частина північного лиця муру 15: 1 – система мурування; 2 – сліди біжучого склепіння
Fig. 9. Part of the north face of the wall 15: 1 – system of construction; 2 – traces of the vault

Вже згадуваний згусток стіни із профілюванням, зафіксований 1995 р. у шурфі 22, виявився немалим – завдовжки понад 5 м і вагою понад 10 т. Спроби зрушити його за допомогою крана виявилися безуспішними. Ймовірно, цей згусток стіни походить із внутрішнього поперечного муру споруди, а його профілювання – це карнизне оздоблення прорізу, а можливо, й усіх внутрішніх приміщень партерного ярусу Губернаторської башти.

На кінцевому етапі розвідкових досліджень над розкритими субстанціями вежі за проектом Олега Лукомського спорудили консерваційний павільйон для захисту пам'ятки від вологи і морозу (виконавець – Дмитро Гринда). На зимовий період усі розкриті мурування були захищені від промерзання мінеральною ватою. Павільйон розрахований на перспективу подальшого стаціонарного архітектурно-археологічного вивчення внутрішньої частини вежі з метою консервації автентичних мурувань і пристосування їх для демонстрування та повторного використання у музейних цілях (рис. 10).

У підсумку першого польового сезону досліджень решток Губернаторської башти вдалося розкрити й зафіксувати всі доступні зовнішні мури об'єкта, крім його решток, перекритих асфальтовою доріжкою на замок, а також законсервувати автентичні субстанції пам'ятки на зимовий період.

Обговорення. Перше відкриття розвідкових археологічно-архітектурних досліджень Губернаторської башти – локалізація косога в'їзду до неї. Ідентифікація цього елемента фортифікації дає підстави по-новому переглянути і проаналізувати письмові джерела, що стосуються описів Старостинського замку. Зокрема, зі щойно опублікованого Інвентаря Галицького замку 1582 р. [Archiwum Główny] досить переконливо ідентифікується не лише В'їзна брама, але й сама Губернаторська вежа, яка цю назву отримала, очевидно, пізніше, коли замок перестав виконувати мілітарні функції, а первісно її названо в інвентарі «мурованою

баштою». Це історичне визначення треба надалі застосовувати до досліджуваної споруди. А ще краще її вирізняти з-поміж інших об'єктів назвою «В'їзна башта».

Рис. 10. Консерваційний павільйон: 1 – екстер'єр із заходу, згори; 2 – фрагмент інтер'єру з півночі
Fig. 10. Conservational pavilion: 1 – exterior from the west, from above; 2 – a fragment of the interior from the north

В інвентарі 1582 р. описано так: «Наперед до замку входить першою брамою, до якої є ворота з хвірткою ... Від цієї до іншої брами є **мурований на стовпах міст**, добре підбитий гонтами до **мурованої башти**. У тій башті є **подвійні ворота** ... Поруч тих воріт є **фіртка** ... У тій брамі **внизу – шість склепів** ... Перший склеп [із зем'янськими речами] ... Другий склеп [зі зброєю] ... Третій склеп ... був замість сіней між тими двома. Четвертий склеп нижче [знаходився] ... П'ятий склеп ... Шостий склеп ... Над тими склепами – велика мурована світлиця ... Від тієї башти іде **міст до третьої брами**, на котрому мості є **пушкарня** ...» [Капраль, Стасюк, 2022, с. 156–157] (виділення і купюри Ю. Л.).

Отож башта з подвійними воротами була в'їзною, мала внизу шість склепів у двох рівнях і з неї всередину замку виводив ще один міст із пушкарнею, який прямував до третьої брами. Всі названі в описі елементи в'їзду, або принаймні сліди від них, мають перспективу бути виявленими у процесі ширших археологічних досліджень, оскільки від XVI ст. культурна верства всередині й навколо пам'ятки зросла за рахунок деструкцій на понад 1,6 м, а місцями – значно більше. При виконанні теперішнього етапу досліджень потрібно зосередитися на детальніших обстеженнях внутрішньої частини В'їзної башти.

Другий важливий здобуток вступних розкопок башти – фіксація її точного плану. Деталі на ньому представлені поки що схематично, подекуди – гіпотетично, але загальні розміри й перебіг внутрішніх стін партерного ярусу споруди виконані з достатньою точністю, щоби здійснити картографічний аналіз досліджуваного об'єкта.

Накладаючи отриманий унаслідок обмірів план В'їзної башти на сучасну ситуацію й історичні мапи, проаналізуємо розкриту структуру пам'ятки для розробки програми її досліджень. На сучасному плані при південному, довшому, мурі башти з чотирма бійницями верхнього бою прилягає досить значна трикутна площа майданчика, яка одним кутом простягається на 10 м від південної стіни, що виглядає для фортифікації цілком нелогічно (рис. 11, 1, 2).

Площа додаткової трикутної тераси при південному мурі башти на мапі майора Маговича 1795 р. відсутня [План Галича Маговича 1795 р.]. Отже, вона мала б з'явитися вже після 1795 р., а не за життя Андрія Потоцького, як припускали раніше. Місце цього трикутника огинає дорога. Із її протилежного боку зображено кілька терасованих останців, що є залишками давнішої фортифікації. Сліди дороги вціліли у вигляді прогулянковієї стежки, упорядкованої підпірною стінкою радянського часу, що прямує від міста вздовж північно-східного схилу при основі колишніх ескарпів, на 7 м нижче від рівня розкопу, а на південному

кінці наглухо впирається у штучно насипаний трикутник при башті. Припускаємо, що саме під цим трикутником, напроти одного з найбільших останців, законсервовано рештки першої брами із хвірткою до замку, описані в Інвентарі 1582 р. Тоді від неї до косого в'їзду у східному мурі споруди впродовж ~40 м дорога на мурованих стовпах мала би стрімко підноситися й розвертатися на 135° у плані колом до виявленого в башті в'їзду (рис. 11, 3).

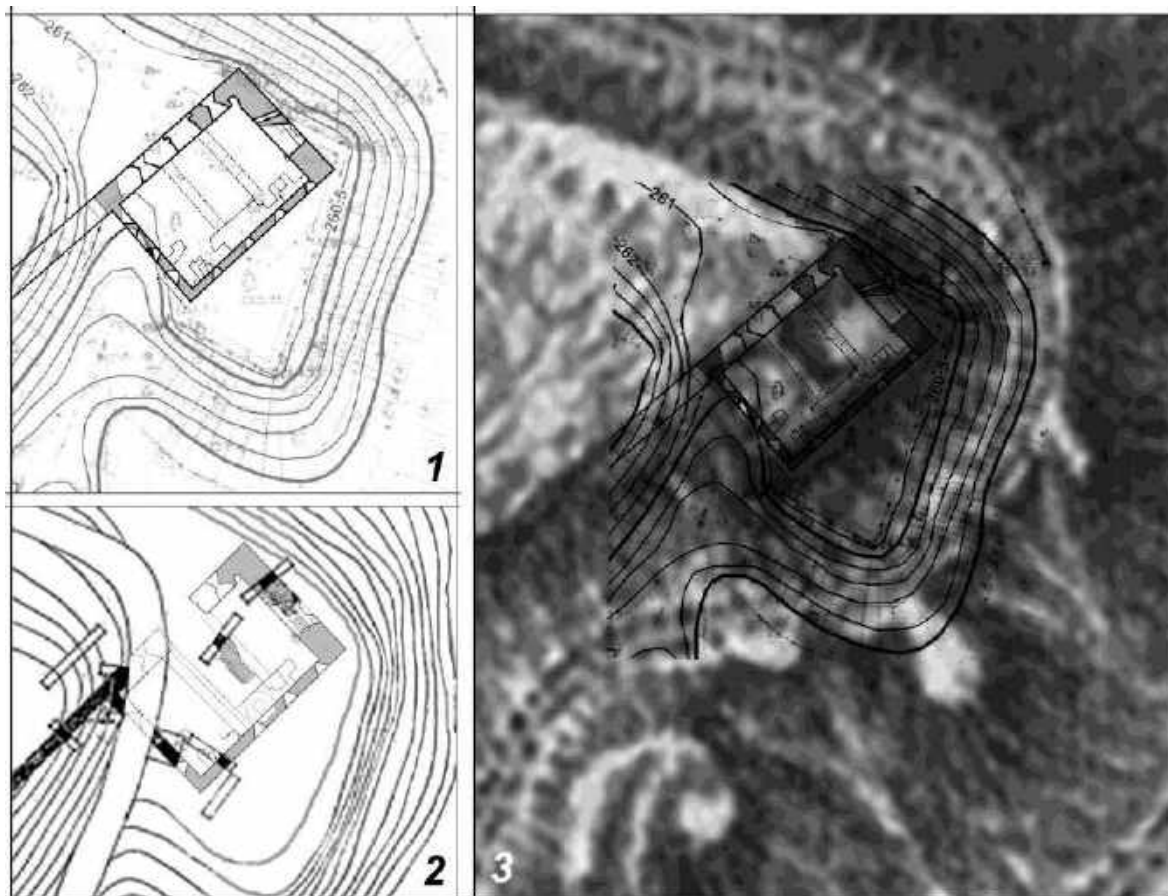

Рис. 11. План розкритих субстанцій В'їзної башти: 1 – на сучасній ситуації; 2 – на ситуації 1995 р.; 3 – накладений на мапу Маговича (перед 1795 р.) із гіпотетичною реконструкцією «мосту, мурованого на стовпах»

Fig. 11. Plan of discovered substances of the Entrance Tower: 1 – on the modern situation; 2 – on the situation of 1995; 3 – overlaid on the map of Magovych (before 1795) with the hypothetical reconstruction of the «bridge, built on pillars»

На мапі Маговича В'їзну башту зображено без даху з відкритим планом, як і всі інші вцілілі споруди замку, які на час картографування стояли у стінах без дахів. В'їзна башта у вигляді прямокутника, співвідношення зовнішніх сторін якого близьке $2:1 \approx 2$, тоді як ця ж пропорція зафіксована в натурі – $22,10/16=1,4$. Прямокутник розділений переділкою на майже рівні компартименти, з яких східний – трохи більший, наближається до квадрата. Товщина стін приблизно однакова і виносить ~2,5 м. У стінах не показано жодних прорізів. Накладаючи, отриманий у результаті обмірів план В'їзної башти на план Маговича, констатуємо певну диспропорцію порівняно з натурою. Якщо навіть співмасштабувати ширину прямокутника, то довжина його виявляється на історичному плані більша на ~3 м. Якщо ж перетворювати відрізок довжини башти на натуральні розміри відповідно до масштабу карти, то він

виявляється завдовжки ~28 м, тоді як обміряна в натурі довжина становить 22,1 м. Отож пропорція плану споруди і її розміри, представлені у джерелі, суттєво коректуються (рис. 11, 3).

На плані Галицького замку з Національного архіву у Кракові, за підписом інженера Антонія де Геєгерштайна [Нагірний, 2016, кольор. вкладка; Archiwum Państwowe w Krakowie], башта, на відміну від інших мурованих руїн замку, залита червоним кольором із досить чіткими контурами та двома підписами біля її зображення: «муровані стіни замку» та «старий замок». План її не пов'язаний з іншими оборонними стінами, але встановлений на наріжнику замку й досить правильно зорієнтований. Пропорція загального прямокутника споруди інша – $L/B=1,3$. Тому порівняно з теперішніми точнішими обмірами прямокутник башти коротший на кілька метрів (рис. 12, 3). Башта виразно дводільна. Внутрішня переділка зображена тоншою за зовнішні мури. У споруді показано три дверні прорізи: два різновеликі – у північній стіні, а більший – у східній – замуrowаний. Це – колишній проріз зовнішньої брами. Його зображено з одним внутрішнім уступом симетрично. Виконавці креслення знехтували тим, що первісний проріз був косим, або не знали цього (рис. 12, 2).

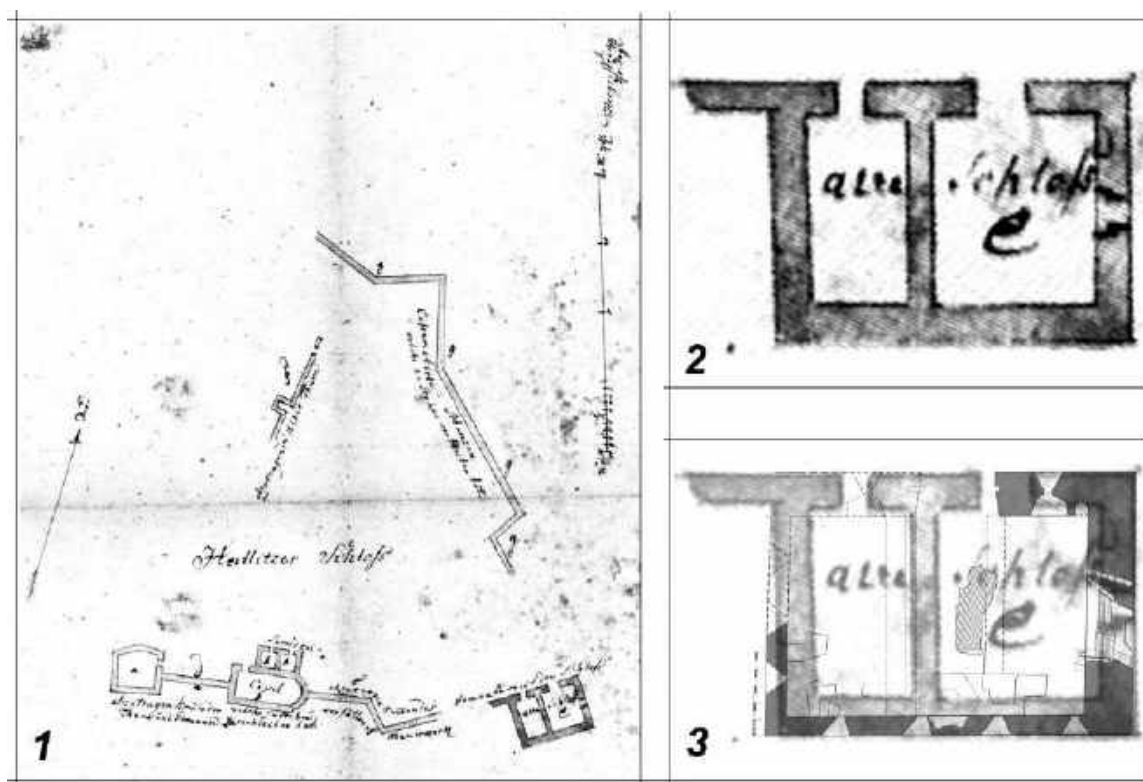

Рис. 12. План Галицького замку А. Геєгерштайна з Національного архіву у Кракові: 1 – цілісний документ; 2 – збільшений план В'їзної башти; 3 – те ж саме з накладанням сучасних обмірів об'єкта
 Fig. 12. Plan of Halych castle made by A. Heegerstein from the National Archives in Kraków: 1 – complete document; 2 – magnified plan of the Entrance Tower; 3 – the same with overlaid recent measurements of the object

Відомий ще один план руїн Старостинського замку в Галичі з Віденського архіву, виконаний наприкінці XVIII ст., який свого часу скопіював Александр Чоловський [Laszak, 2004, s. 118]. Це найточніше картографічне джерело, якщо зіставляти його деталі з теперішньою археологічною інформацією. Аналіз першоджерела, яким не оперуємо, заслуговує окремої публікації. Відзначимо, що зовнішній габарит плану та товщина зовнішніх

мурів Губернаторської башти на його прорисі розбігається з натурними сучасними обмірами всього до ~1 м. Набагато ближче до історичної правди зображені завужені прорізи В'їзної косої брами, хвіртки, неподалік неї, у східній стіні, а також чітко «сідає» північна щока внутрішньої брами. Натомість бійниці партерного ярусу зображені не всі, а лише дві в західній торцевій стіні, й ті розташовані ширше одна від одної за дійсний стан. Можливо, на час фіксації чотири бійниці південної стіни та північно-східна бійниця були вже засипані або ними знехтував автор прорису, що мало ймовірно. У північному мурі до меншого компартимента башти провадить окремий дверний проріз, аналогічно, як і на попередньому плані із Кракова (рис. 12, 2; 13, 2).

Рис. 13. Прорис плану Галицького замку, який виконав А. Чоловський із першоджерела у Віденському архіві: 1 – загальний план із доопрацюванням авторів; 2 – план В'їзної башти з накладанням реального плану

Fig. 13. Drawinf of the plan of Halych castle, made by A. Czołowski from the source in the Archives in Vienna: 1 – general plan with additions made by the authors; 2 – plan of the Entrance Tower overlaid by the real plan

Наступний план Галицького замку введений до наукового обігу в міжвоєнний період [Mańkowski, 1934], його підписав працівник урядової дирекції будівництва у Львові, той самий Антоній де Геєгерштайн [Polak, 1997; Федунків, 2013, с. 91–95; 2020, с. 191–195]. Згідно з підписом, план виконаний для звіту місцевої влади про стан твердині та скерований до Губернського уряду 10 квітня 1795 р. разом із загальним топографічним планом м. Галича і поділом ґрунтів авторства майора Маговича [Нагірний, 2016, с. 149]. Фрагмент останнього вже розглянуто (рис. 11). Перший же план із рельєфом і перетинами значно відрізняється від усіх попередніх примітивністю подачі обмірного матеріалу, часто фантазійними й нереальними відображеннями об'єктів і трансформаціями в їхній просторовій орієнтації [Поліщук, 2011] (рис. 14, 1). На нашу думку, цей документ виконано менш детально, з елементами фантазії і він відображає радше проєкт впорядкування руїн Старостинського замку, ніж звітне креслення, про що повідомляє підпис на ньому. Для доведення цієї думки, розгляньмо лише три аргументи:

1. Нереально зображено Шляхетську башту: на плані у вигляді правильного п'ятикутника (пентагону) з бутафорними бійницями; на перетині – з неіснуючими бійницями нижнього ярусу і бланками/мерлонами в завершенні. Реальні ж руїни Шляхетської башти – виразно неправильний п'ятикутник у плані і триярусна споруда (рис. 13; 14).

2. Приміщення Актів земських і гродських, прибудовані до каплиці Святої Катерини, мають нереальний тридільний план, хоча насправді приміщень було два, без комунікації до них з інтер'єру каплиці, від якого насправді немає і не могло бути жодних слідів.

3. В'їзна башта майже квадратна у плані, зі сходами в куті, хоча насправді була прямокутною, видовженою зі сходу на захід, що засвідчують інші картографічні матеріали, зокрема план А. Геєгерштайна із Краківського архіву (рис. 12). Вцілілий північний фасад башти зображений нереалістично відносно інших картографічних матеріалів і реально обмірянних руїн. Навіть якщо допускати, що західне членування башти було повністю розібраним, а східна її частина збережена у вигляді зображеного м'якого квадрата (рис. 14, 3), то північний фасад споруди не був би таким симетричним, з талусованими стінами нижнього ярусу, які в реальності строго вертикальні.

Отож у документі дуже багато суб'єктивного. Його навряд чи міг виконати А. Геєгерштайн, якому належить план замку, збережений у Краківському архіві. Або це – ескізний проєкт впорядкування руїн замку останньої чверті XVIII ст., коли каплиця Святої Катерини вже мала би втратити дах (зважаючи на опис замку 1767 р. [Czołowski, s. 82]), а на В'їзній башті він міг ще бути проєктованим над уцілілою частиною мурів, на підставі частково збереженого.

Разом із суб'єктивними моментами на іконографічному джерелі зображена, більш-менш точно, низка цілком реалістичних традиційних деталей, пов'язаних з історією В'їзної башти. Тут фігурує, зокрема, зовнішній косий проріз в'їзду, північна щока якого уступами розширюється досередини, хоч уже відомо, що в'їзд було замуровано і замінено бійницею. Напевно, автор джерела знав про первісний в'їзд.

Поряд із зовнішньою брамою існує прохід-хвіртка, щоправда пряма й вузка, а не ледь скошена та ширша, як насправді. Внутрішні сходи у приміщенні показані у правильному місці, хоча й без урахування товщини подвійного південного муру (рис. 14, 2–3). Не викликає сумніву існування другого поверху і високого даху над ним, що засвідчують історичні описи споруди. Яким би не був умовним північний фасад, але передає вигляд башти з елементами романтичності й суб'єктивних (проєктованих?) додатків автора (рис. 14, 1).

Уздовж зовнішнього периметру із заходу, півдня і сходу при башті зображено берму/доріжку завширшки 2–3 м, за якою – стрімкі укоси гори. До кутів споруди з напільного боку провадять стрімкі стежки-доріжки від нижньої тераси з обводовою дорогою навколо замку. Попри північний ріг башти йде досить широка в'їзна дорога, обабіч якої показано теж стрімкі укоси.

На цій підставі можна припускати, що у другій половині XVIII ст., коли замок не виконував мілітарних функцій, дублюючи в'їзну дорогу на замок могли влаштувати саме тут, використовуючи колишній, напівзасипаний оборонний рів при північній стіні башти. Наявність фосоі замку в цьому місці яскраво засвідчує бійниця верхнього бою, яку ми відкрили в північному мурі при цьому його нарізнику, а також твердження, цитованого Інвентаря 1582 р.: «Від тієї башти іде міст до третьої брами, на котрому мості є пушкарня...» [Капраль, Стасюк, 2022, с. 157].

На плані-реконструкції Галицького замку, опублікованому в Атласі Галича [Капраль, 2018, мапа 3.4], укладеному на основі компіляції зазначених джерел і розвідкових археологічних розкриттів, інформація про план В'їзної башти потребує коректування (рис. 15, 1). Спроба реконструкції підземного ярусу Урядової вежі виконана з урахуванням уже відомої, значно потужнішої ширини обводових мурів, наявності бійниць прямого бою, а також місця сходів у нижній ярус (рис. 15, 2). За логікою вказаної в інвентарі 1582 р. кількості склепів (шість), у башті міститься ще один нижчий ярус із трьома підземеллями.

Серед збережених аналогій в'їздів із-посеред синхронних фортифікацій України, відзначимо мурований на стовпах міст до замку у Клевані, а також проріз аналогічної подвійної брами з тотожними чвертьколистими відбійниками в Язловецькому замку [Калько, 2021; Язловецький замок].

Програма досліджень зовнішньої частини башти повинна полягати насамперед у вузьких розвідкових траншеях уздовж експозиції схилів, які навхрест променево розташовуватимуться

впоперек обводових мурів. Її реалізацію, з огляду на значнішу трудомісткість і низку необхідних для цього укріплювальних заходів замкових схилів, необхідно відкласти на другий етап досліджень. Програма архітектурно-археологічних досліджень внутрішньої ж частини В'їзної башти полягає у:

- 1) зачистці, фіксації та дослідженні профільованого згустку стіни, виявленого всередині плану, з'ясуванні його походження;
- 2) виконанні трьох розвідувальних зондів і повного розкриття партерного ярусу башти, крім площі пам'ятки, перекритої дорогою;
- 3) детальнішому неінвазійному обстеженні першого відомого склепу башти (рис. 16).

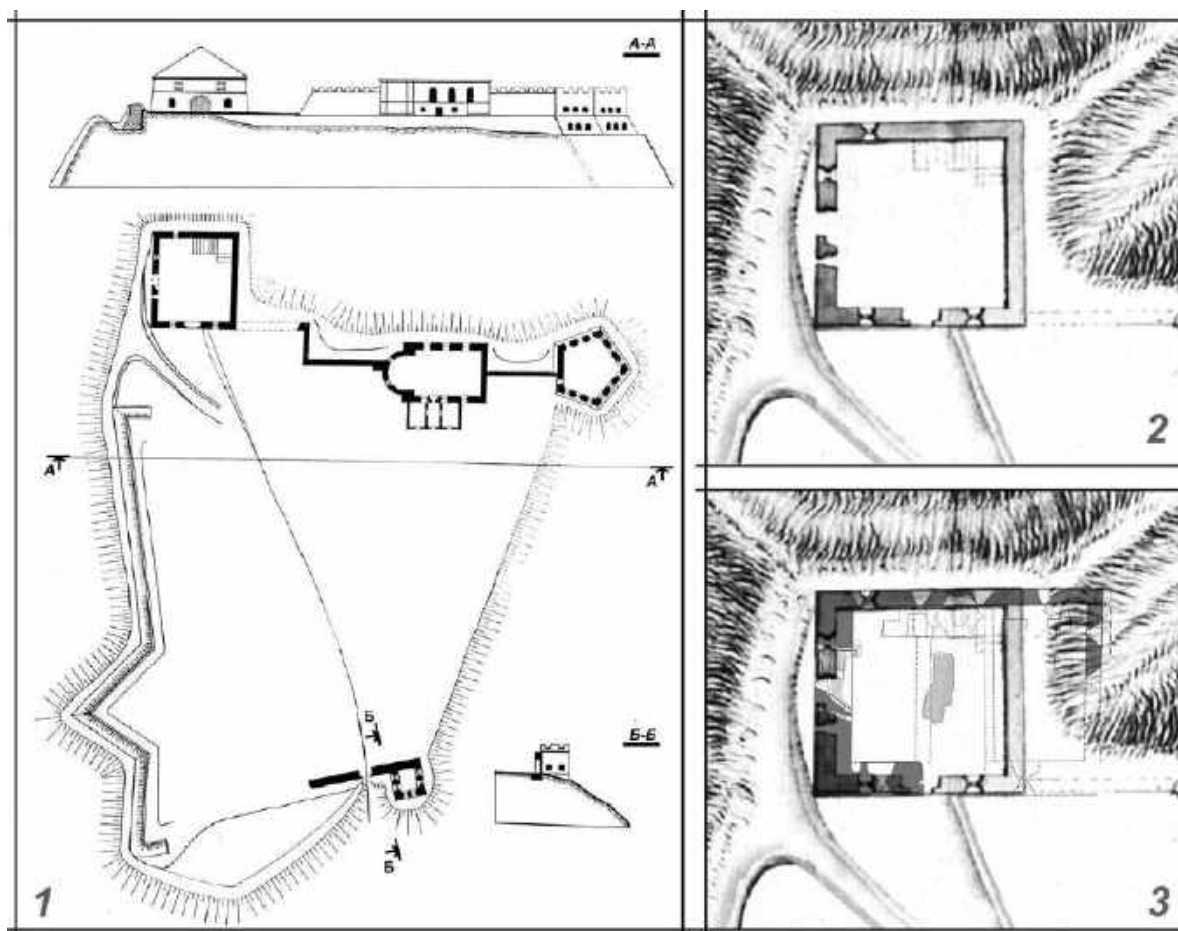

Рис. 14. Аналіз другої мапи авторства А. Геєгерштайна 1795 р.: 1 – прорис зафіксованого плану та перетинів замку; 2 – фрагмент із планом В'їзної башти; 3 – накладання реального плану на картографічне джерело

Fig. 14. Analysis of the second map made by A. Heegerstein from 1795: 1 – drawing of the recorded plan and section of the castle; 2 – fragment with the plan of the Entrance Tower; 3 – the overlay of the real plan on the cartographical source

Згідно з описами елементів «Старої брами» до замку, зроблено попередню спробу гіпотетичної реконструкції В'їзної башти, яку треба розглядати в сукупності із загальною програмою археологічних досліджень Галицького замку XIV–XVIII ст. (рис. 17).

Отже, локалізацію східної наріжної башти Галицького замку другої половини XVI ст. здійснив системою розвідувальних шурфів 1995 р. Архітектурний загін Галицької археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

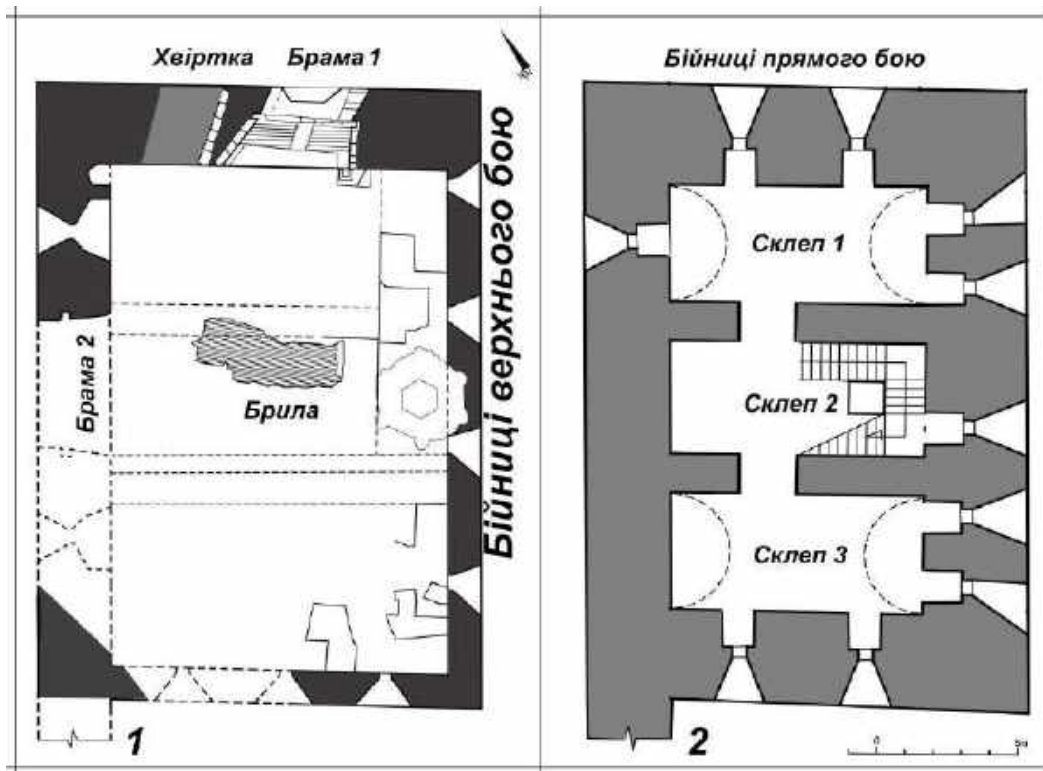

Рис. 15. Схематичні плани В'їзної башти: 1 – на рівні партеру; 2 – на рівні – 1-го ярусу (гіпотеза)
 Fig. 15. Schematic plan of the Entrance Tower: 1 – on the level of parterre; 2 – on the level of – first tier (hypothesis)

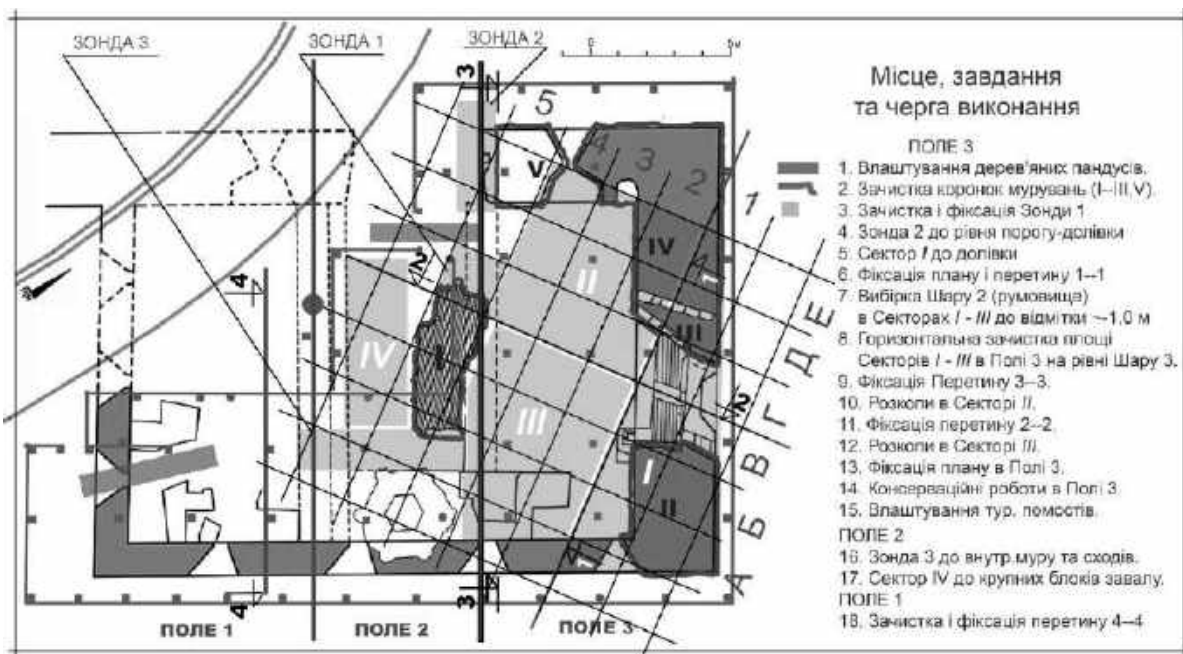

Рис. 16. Програма другого сезону архітектурно-археологічних досліджень
 Fig. 16. Program of the second season of architectural archaeological research

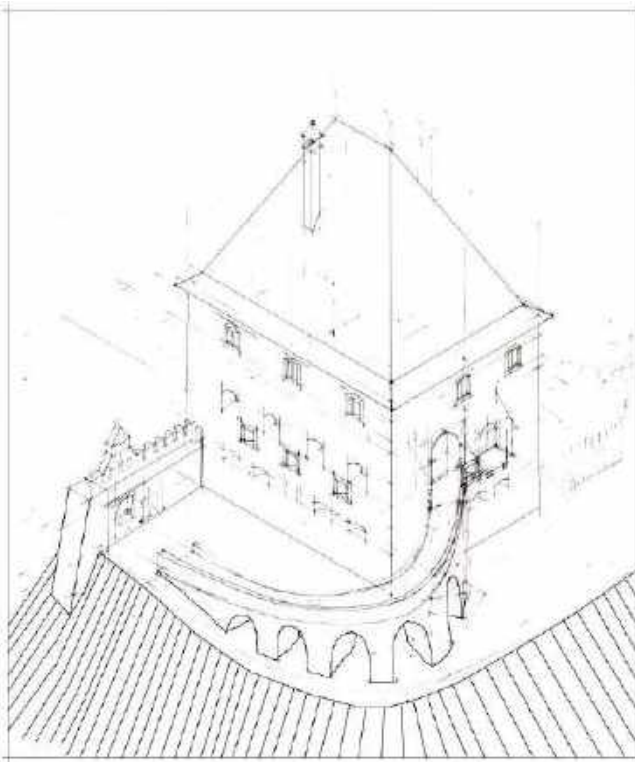

Рис. 17. Гіпотетична реконструкція В'їзного вузла Старостинського замку у другій половині XVI ст.
Fig. 17. Hypothetical reconstruction of the Entrance hub of Starostynskyi castle in the second half of the XVI century

В'їздова башта Старостинського замку в Галичі – надзвичайно перспективний об'єкт тривалого стаціонарного комплексного дослідження з подальшою консервацією, музеєфікацією та пристосуванням об'єкта під музейну функцію.

Авторський внесок. ЮЛ – концептуалізація; дослідження; методика; наукове керівництво; натурні архітектурно-археологічні обміри; написання – оригінальний рукопис, редагування; виготовлення фото та графічних ілюстрацій; картографічний аналіз; пошук і відбір аналогій; ІК – керівництво польовими дослідженнями; обробка рухомого археологічного матеріалу; редагування.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори заявляють, що в них немає конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли би вплинути на дослідження, результати яких наведено у статті.

Подяки. Автори висловлюють подяку Василеві Михайловичу Петрику за участь у розвідкових долідженнях Галицького замку у складі експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 1995 р., допомогу в опрацюванні звітних матеріалів, а також Володимирові Євгеновичу Олійнику за сприяння у проведенні польових досліджень 2022 р. та сприяння у спорудженні консерваційного павільйону над об'єктом.

У результаті сучасних вступних архітектурно-археологічних стаціонарних досліджень 2022 р. вдалося розкрити 70 % перебігу зовнішніх мурів і частину внутрішньої планувальної структури об'єкта, зробити його обстеження, графічну фіксацію, а також законсервувати на зимовий період у спеціально спорудженому павільйоні. За виявленими фортифікаційними елементами пам'ятка ідентифікується зі згаданою у джерельних описах В'їзною, Губернаторською або Судовою баштою Старостинського замку, що вирішує проблему відчитання послідовності опису об'єктів замку в багатьох історичних джерелах.

У результаті картографічного аналізу зафіксованих субстанцій В'їзної башти стверджуємо, що найбільш точним джерелом відображення планувальної структури Старостинського замку є план 1795 р., що має зберігатися у Віденському архіві, з якого необхідно найближчим часом отримати чітку копію.

На основі результатів вступних масштабних досліджень 2022 р., аналізу письмових і картографічних джерел розроблено Програми внутрішніх та зовнішніх археологічних розкриттів, із яких зовнішні планується провести у другу чергу.

ЛІТЕРАТУРА

- Капраль, М. (ред.). (2018). *Галич. Атлас українських історичних міст*, 2. Львів.
- Гончаров, В. (1955). Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, Київ, 22–31.
- Добрянський, В. (2014). До питання хронології спорудження та зведення споруд Чортківського замку. Попередні результати досліджень. *Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, 273–275.
- Калько, С. (2021). *Реквієм за давнім замком, або сумна доля Клеванської твердині*. URL: <https://photo-lviv.in.ua/rekviiem-za-davnim-zamkom-abo-sumna-dolia-klevanskoj-tverdini>
- Капраль, М., Стасюк, А. (2022). Інвентар Галицького замку 1582 р. А. Стасюк (ред.). *Галич. Збірник наукових праць*, 7, Івано-Франківськ, 143–164.
- Лукомський, Ю. (1995). *Звіт Архітектурного загону ГААЕ про польові дослідження у 1993–94 рр.* Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Львів, 49 арк.
- Лукомський, Ю. (1996). *Звіт Архітектурного загону Галицької археологічної експедиції про польові дослідження на Старостинському замку в місті Галич Івано-Франківської області*. Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Львів, 58 арк.
- Лукомський, Ю. (1997). *Звіт Галицької рятівної археологічно-архітектурної експедиції про результати польових досліджень на території Старостинського замку в місті Галич у 1997 р.* Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Кн. II. Львів, 70 арк.
- Лукомський, Ю. (2022). До концепції вивчення архітектурно-археологічного комплексу Замкова гора у Галичі над Дністром. А. Стасюк (ред.). *Галич. Збірник наукових праць*, 7, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 35–60.
- Нагірний, В. (2016). Невідомий план Галицького замку Антонія Геєгерштайна. М. Волощук (ред.). *Галич. Збірник наукових праць*, 1, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 148–154.
- План Галича Маговича, 1795. *Kriegsarchiv in Wien. Kartensammlung, HALICZ_NR_01_SIT_PLAN*. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34424>
- Поліщук, Л. (2011). Об'ємно-планувальна характеристика Галицького замку за планом інженера А. Гегерштайна. О. Береговський (ред.). *Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Галич, 3 листопада*.
- Рожко, М. (2016). *Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу*. Львів, 232 с.
- Середжук, П. (2016). Замок у Галичі. А. Королько (ред.). *Етнокультурна спадщина Прикарпаття: матеріали Всеукр. наук. конф. (на пошану М. Паньківа з нагоди його 75-річчя)*. м. Івано-Франківськ, 4 грудня 2015 р. Івано-Франківськ, 304–321.
- Строцький, Л. (2012). Археологічні дослідження замків Тернопілля. *Волино-Подільські археологічні студії*, III, Луцьк, 192–196.
- Терський, С. (2009). Дерев'яні шляхетські замки Волині. М. Франс, К. Pletkiewicz (red.). *Od Zborowa do NATO (1649–2009)*, Toruń, 44–51.
- Терський, С., Омельчук, Б. (2016). Археологія замчищ Західної України: історія та перспективи дослідження. *Historical and Cultural Studies*, 3/1.
- Федунків, З. (2013). *Галицький замок*. Івано-Франківськ: Нова Зоря.
- Федунків, З. (2020). *Оборонна архітектура Галича над Дністром*. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 367 с. *Язловецький замок, Вежа замку, фото*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA
- Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział 1. Zespół 684: Teki Antoniego Schneidera z lat 1773–1877. TeKa PL 1145. Ark. 1.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Zespół nr 7. 4: Inwentarze Starostw, 1495–1795. Sygn. 79 [H. 1]: Inwentarz, Regestra starostwa halickiego i kołomyjskiego, woj. ruskie, ziemia halicka (1534–1582). K. 96–99v. URL: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/7/1_7_0_11%20ASK%20LVI/album/79/index.html

Czołowski, A. (1892). Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. *Teka Konserwatorska, I*, Lwów, 80–82.

Laszak, E. (2004). *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944)*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 176 s.

Mańkowski, T. (1934). Plany dawnych zamków Halicza i Przemysła. *Biuletyn Historii sztuki i kultury, III/4*, Kraków, 290, tabl. XLVI.

Polak, T. (1997). *Zamki na kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina*. Warszawa.

REFERENCES

Kapral, M. (Ed.). (2018). Halych. *Ukrainian historic towns atlas, 2*. Lviv. (in Ukraine).

Goncharov, V. (1955). Archeological research of ancient Halych in 1951. *Archeolohichni pam'iatky of the Ukrainian SSR, V*, Kyiv, 22–31. (in Ukraine).

Dobrianskyi, V. (2014). To the question of chronology of building and erection of building of Чортківського of lock. *Previous results of researches. Archeolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podilskyi, 273–275. (in Ukraine).

Kalko, S. (2021). Requiem for an ancient castle, or the sad fate of Klevan stronghold. URL: <https://photo-lviv.in.ua/rekviem-za-davnim-zamkom-abo-sumna-dolia-klevanskoj-tverdyni> (in Ukraine).

Kapral, M., Stasiuk, A. (2022). 1582 inventory of the Halych Castle. A. Stasiuk (Ed). *Halych. Zbirnyk naukovych prac, 7*, Ivano-Frankivsk, 143–164. (in Ukraine).

Lukomskyi, Yu. (1995). *1993–94 Field Survey Report of the HAAE Architectural and Archeological Squad*. Scientific archive of the Department of Archeology of the I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 49 sh. (in Ukraine).

Lukomskyi, Yu. (1996). *Report of Architectural detachment of the Halician archaeological expedition on the field researches of the Starosta's castle in the city of Halych the Ivano-Frankivsk area*. Scientific archive of department of Archaeology of the I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 58 sh. (in Ukraine).

Lukomskyi, Yu. (1998). *Report of the Halician rescue archeological and architectural expedition on the results of field research on the territory of the Starosta's castle in the city of Halych in 1997*. Scientific archive of the Department of Archeology of the I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Book II. Lviv, 70 sh. (in Ukraine).

Lukomskyi, Yu. (2022). To the concept of studying the architectural and archaeological complex of Castle Hill in the city of Halych above Dniester. A. Stasiuk (Ed.). *Halych. Zbirnyk naukovych prac, 7*, Ivano-Frankivsk; Lileia NV, 35–60. (in Ukraine).

Nahirnyi, V. (2016). An unknown plan of the Halician castle of Antonius Heegerstein. M. Voloshchuk (Ed). *Halych. Zbirnyk naukovych prac, 1*, Ivano-Frankivsk: Lileia NV, 148–154. (in Ukraine).

Plan Halycha Mahovycha, 1795. War archive in Vienna. card collection, HALICZ_NR_01_SIT_PLAN. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34424> (in Ukraine).

Polishchuk, L. (2011). Volumetric planning characteristics of Halych castle according to the plan of engineer A. Heegerstein. O. Berehovskiy (Ed). *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. Halych, November 3*. (in Ukraine).

Rozhko, M. (2016). *Architecture and defense system of the Ukrainian Carpathians during the princely period*. Lviv, 232 p. (in Ukraine).

Siredzhuk, P. (2016). Castle in Halych. A. Korolko (Ed.). *Ethnocultural heritage of Prykarpattia. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference (in honor of M. Pankiv on the occasion of his 75th birthday)*. Ivano-Frankivsk, December 4, 304–321. (in Ukraine).

Strotsen, L. (2012). Archeological research of Ternopil castles. *Volyno-Podils'ki archeologichni studiji, III*, Lutsk, 192–196. (in Ukraine).

Terskyi, S. (2009). Wooden noble castles of Volyn. M. Franc, K. Pletkiewicz (Eds.). *Od Zborowa do NATO (1649–2009)*, Torun, 44–51. (in Ukraine).

Terskyi, S. & Omelchuk, B. (2016). Archeology of the castles of Western Ukraine: history and research prospects. *Historical and Cultural Studies*, 3/1, 125–129. (in Ukraine).

Fedunkiv, Z. (2013). *Halician castle*. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 183 p. (in Ukraine).

Fedunkiv, Z. (2020). *Defense architecture of Halych over the Dniester*. Ivano-Frankivsk: Lileia NV, 367 p. (in Ukraine).

Yazlovetskyi Castle, Castle Tower, photo. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA (in Ukraine).

Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). Oddział 1. Zespół 684: Teki Antoniego Schneidera z lat 1773–1877. Teka PL 1145. Ark. 1. (in Polish).

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Zespół nr 7. 4: Inwentarze Starostw, 1495–1795. Sygn. 79 [H. 1]: Inwentarz, Regestra starostwa halickiego i kołomyjskiego, woj. ruskie, ziemia halicka (1534–1582). K. 96–99v. URL: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/7/1_7_0_11%20ASK%20LVI/album/79/index.html (in Polish).

Polak, T. (1997). *Zamki na kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina*. Warszawa. (in Polish).

Czołowski, A. (1892). Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. *Teka Konserwatorska, I*, Lwów, 80–82. (in Polish).

Laszak, E. (2004). *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944)*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 176 p. (in Polish).

Mańkowski, T. (1934). Plany dawnych zamków Halicza i Przemysla. *Biuletyn Historii sztuki i kultury, II/4*, Kraków, 290, tabl. XLVI. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 16.11.2023

прийнята до друку 18.05.2024

ENTRANCE TOWER OF XVI–XVIII CENTURIES OF THE STAROSTYNSKYI CASTLE IN HALYCH. RESULTS AND PERSPECTIVES OF THE ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Yuri LUKOMSKYI¹, Ihor KREHOVETSKYI²

Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,

Vynnychenka Str. 24, 79008, Lviv, Ukraine,

e-mail: skif@ua

²*National Reserve «Ancient Halych»,*

Franko Str., 1, 77101, Halych, Ukraine,

e-mail: Igor020867@ukr.net

Architectural and archaeological research of the Entrance Tower of the castle in Halych on Dniester was started in 2022 by the expedition of the National Reserve «Ancient Halych». The crowns of the external authentic buildings on two-thirds of the perimeter were localized and revealed, and the internal planning structure of the object was partially clarified. Six loopholes, the remains of an oblique opening of the outer entrance gate with a wicket, the cheek of the inner gate, some inner walls, and traces of vault, which pointed to the lower tier of the structure, were discovered and recorded. It was established that the monument was preserved in general until the midpoint of its middle tier, and the tower was considerably conserved from the outside, probably in the 19th century. Through one of the two ventilation channels found in the walls, an inspection camera was used to examine the large crypt – one of the rooms of the lower tier of the tower, which is in a satisfactory dry state of preservation, the entrance to which is blocked by a multi-ton pile of the tower wall.

For preservation and further research, a conservation pavilion was built over the discovered substances of the tower. The partially revealed elements of the defensive architecture of the tower were identified with the

inventory descriptions of the castle from 1582 and 1767. A cartographic and iconographic analysis of the partially revealed object was carried out. It has been found that the most accurate source of the mapping of the planning structure of the Starostynskyi castle is the plan made in 1795, which should be kept in the Archives in Vienna. The movable artifacts discovered during the introductory stage of the excavations are attributed to the period of the 17th–19th centuries. Programs have been developed for the further disclosure of the interior and exterior of the ruins of the Entrance Tower of the Halych Castle, which are proposed to be implemented consistently, taking into account interdisciplinary research and tandem with restoration specialists for the future museumization and use of the monument.

Key words: Early Modern period, Halych castle, Entrance Tower, cartographic identification, hypothetical reconstruction.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБСТЕЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИСОЧИНИ (ОКОЛИЦІ С. СЛОВІТА)

Марія ВОЙТОВИЧ¹ , Яна ЯКОВИШИНА² , Назар ДЕМСЬКИЙ³ , Ярина ДЕМСЬКА⁴

^{1,2}Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: danylivmari@ukr.net, jkovyshyna@ukr.net

³Історико-краєзнавчий музей села Словіти та околиць,
вул. І. Богослова, 1а, 80735, с. Словіта, Львівська обл., Україна,
e-mail: archeologiaslovita@gmail.com

⁴Історико-культурний заповідник «Стільське городище»,
вул. Шевченка, 129, 81615, с. Стільське, Львівська обл., Україна,
e-mail: yarynademska04@gmail.com

Подано результати розвідкових археологічних досліджень на території Малого Полісся та Гологірського горбогір'я в околицях с. Словіта. Зазначено, що під час робіт на горбогір'ї зафіксовано вісім курганів, які утворювали два скупчення по три насипи, а також два поодинокі кургани. Встановлено, що спільною ознакою для всіх насипів є їх локалізація вздовж вершин горбогір'я, або на схилах ближче до вершини. Вказано, що всі кургани мають ознаки грабіжницьких вкопів різного часу. У чотирьох закладених розвідкових шурфах на території міжкурганного простору не виявлено рухомого матеріалу, що не дає можливості з'ясувати час їх спорудження. Припущено, що обстежені насипи можуть належати комарівській культурі, чотири пам'ятки якої локалізовані в околицях, де здійснені обстеження. Під час огляду пам'яток Словіта I–IV стверджено їх багат шаровість. Виняток – пам'ятка Словіта III, де основну масу знахідок представлено виробами комарівської культури. Спостережено, що ймовірно пам'ятки Словіта II–IV в минулому могли належати до одного великого поселення комарівської культури. Зауважено, що найраніші вироби на пам'ятках – поодинокі вироби доби палеоліту (Словіта I, II, IV) та мезоліту (Словіта I). Виявлено декілька фрагментів глиняного посуду культури лінійно-стрічкової кераміки (Словіта I), трапляються артефакти культури кулястих амфор (Словіта I, II, IV) та межановицької культури (Словіта II, IV). Доведено, що значна частина артефактів належить до періоду раннього заліза (Словіта I, II, IV). Підсумовано, що незначна кількість зібраного матеріалу є виробами райковецької культури (Словіта I), княжої (Словіта I, IV) та модерної діб (Словіта I, III).

Відзначено, що не вдалось підтвердити наявності культурних горизонтів, раніших за модерну добу на території монастиря Воздвиження Чесного Хреста сестер Чину святого Василя Великого (ЧСВВ) (Словіта VI). Констатовано, що раніше виявлений поодинокий крем'яний виріб із території цього монастиря може бути випадковою знахідкою, а перевірка місця фіксації бронзових кельтів вказує на приналежність цих виробів до групи пам'яток як скарбів. Виснувано, що проведені археологічні дослідження на межі двох фізико-географічних районів значно доповнили археологічну карту заселення цієї території від періоду палеоліту до модерної доби.

Ключові слова: кургани, палеоліт, мезоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, культура кулястих амфор, межановицька культура, комарівська культура, період раннього заліза.

У польовому сезоні 2023 р. археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України проводила дослідження на території та околицях с. Словіта

Глинянської міської громади Львівського району Львівської області [Войтович та ін., 2024]. Основна мета робіт полягала у виявленні та перевірці стану збереження археологічних пам'яток на межі Малого Полісся та Гологірського горбогір'я в околицях с. Словіта. Завданням було з'ясувати, чи у цій місцевості наявні пам'ятки культури шнурової кераміки, інформацію про матеріал якої повідомлялось раніше [Терський, Майорчак, Демський, 2019, с. 137]. Наявність пам'яток цієї культури на цих теренах уточнювала б територію поширення населення культури шнурової кераміки та дещо розширювала простори, зайняті цими спільнотами у північно-східному напрямку. Окрім того, у публікаціях відсутній картографічний матеріал та детальний опис локалізації виявлених пам'яток, що створювало значні труднощі у подальшому опрацюванні джерельних матеріалів.

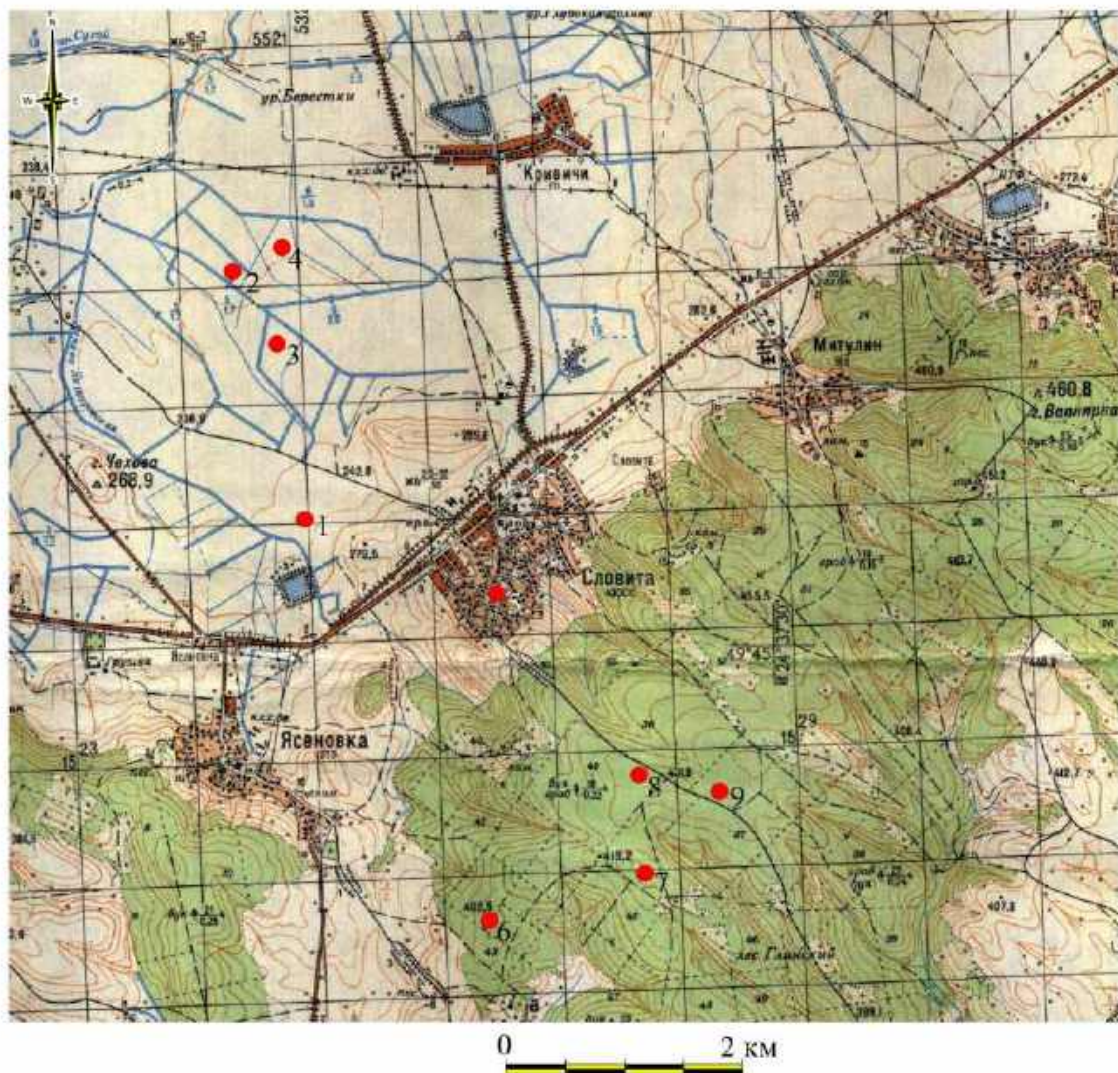

Рис. 1. Карта обстежених археологічних пам'яток на території с. Словіта: 1 – Словіта I; 2 – Словіта II; 3 – Словіта III; 4 – Словіта IV; 5 – Словіта VI; 6 – курган; 7 – група курганів в ур. Три Кіпці; 8 – курган в ур. До Фелікса; 9 – група курганів в ур. Коло Магрель
Fig. 1. Map of examined archaeological sites on the territory of Slovita: 1 – Slovita I; 2 – Slovita II; 3 – Slovita III; 4 – Slovita IV; 5 – Slovita VI; 6 – barrow; 7 – group of barrows in Try Kiptsi place; 8 – barrow in Do Felixa place; 9 – group of barrows in Kolo Magrel place

Рельєф. Територія, де здійснювалися розвідкові археологічні дослідження, особлива тим, що с. Словіта розміщене на межі двох геоморфологічних підобластей: Малого Полісся та Подільської височини, які належать до геоморфологічної області Волино-Подільської височини.

Рис. 2. Вигляд із супутника на локалізацію обстежених курганів
Fig. 2. Satellite view on the localization of examined barrows

Мале Полісся складається з декількох геоморфологічних районів. Північно-західні землі с. Словіта належать до Підподільської хвилясто-останцевої денудаційної рівнини, яка охоплює південно-східну частину Малого Полісся, що обмежена крайовим уступом Північного Поділля (Гологоро-Кременецьке горбогір'я). Для цієї території характерними є різновисотні та злегка нахилені поверхні, які, як правило, утворені на мергелях крейдового віку. Домінуючими типами рельєфу є флювіальні комплекси форм (заплавні і надзаплавні тераси), фрагменти флювіальних та флювіально-біогенних рівнин. В околицях с. Словіта трапляються пологосхилі горби, що є однією з особливостей Підподільської хвилясто-останцевої денудаційної рівнини [Кравчук, Зінько, 2018, с. 55–60].

Подібно до Малого Полісся підобласть Подільська височина складається із декількох окремих геоморфологічних районів. Терени, де проводилися цьогорічні розвідкові дослідження, є у складі Гологоро-Вороньцького структурно-денудаційного горбогір'я та займають його північний край – Північно-подільський уступ, що добре виражений з боку Малого Полісся. Перепад висот між двома районами становить від 100 до 220 м. Цей район характеризується одними з найвищих абсолютних висот на рівнинній частині Львівщини. Також у Гологірському пасмі фіксуються найвищі вершини всієї Подільської височини. У

будові Гологірського пасма беруть участь верхньокрейдові мергелі, баденські піски, пісковики та вапняки [Кравчук, Зінько, 2018, с. 61–62].

Історія досліджень. Вивчення околиць Словіти розпочалось доволі пізно та пов'язане з поверхневими зборами Назара Демського останнього десятиліття. Професійне обстеження території продовжили працівники Комунального закладу Львівської обласної ради (КЗ ЛОР) «Львівський історичний музей» Святослав Терський, Микола Майорчак, Оксана Куценяк спільно з Назаром Демським у 2018 р. [Терський, Демський, 2020, с. 15; Терський та ін., 2020, с. 161–163]. Роботи тривали до 2021 р., за цей час планомірно обстежено території сіл Словіта, Якторів, Митулин, Кривичі. Вагомі роботи проведені на території словітського лісу, що охоплює північно-західну частину лісового масиву розміром приблизно 20×10 км між селами Якторів, Словіта, Митулин, Новосілки, Трудовач, Гологірки, Лоні та Унів [Терський, Демський, Гарасим, 2022, с. 168].

Рис. 3. Ур. Коло Магрель. Курган 2. Вид з півночі
Fig. 3. Kolo Magrel place. Barrow 2. View from the north

Унаслідок робіт відкрито декілька десятків різночасових пам'яток, значна частина з яких належить до с. Словіта (дев'ять пунктів). Зокрема, чотири поселення, на яких виявлено матеріал бронзової доби (Словіта I–IV), а також дві групи курганів, розміщені в ур. Три Кіпці та ур. Коло Магреля [Терський, Демський, 2021, с. 313; Терський та ін., 2020, с. 161–163].

Періодом раннього заліза датований матеріал із пам'яток Словіта I, IV–V [Терський та ін., 2020, с. 161–163]. А дещо раніше, під час земляних робіт, на території жіночого монастиря (Словіта VI) виявлено дві бронзові сокири-кельти типу Gemze [Терський, Майорчак, Демський, 2019, с. 138].

Матеріал княжої доби виявлений на пам'ятці Словіта IV (керамічний посуд, срібне скроневе кільце тощо). На значній частині пам'яток виявлено матеріал модерної доби (Словіта I, IV, VI, VII). На пам'ятці, локалізованій на території Словітського монастиря, закладено розвітковий шурф площею 5 м², у якому відкрито частину зруйнованої пожежею

споруди та зібрано численний рухомий матеріал, який здебільшого є керамічним посудом [Демський, Терський, Майорчак, 2021, с. 65–66; Терський, Демський, Куценяк, 2021, с. 114–11; Терський, Майорчак, Демський, 2020, с. 29–33; Терський та ін., 2020, с. 161–163]. Цікаві результати отримані внаслідок відкриття та подальшого шурфування скляного гутища, що розміщене в словітському лісі на березі р. Тура (притока р. Гнила Липа) [Терський, Демський, 2021, с. 317]. У закладеному невеликому шурфі розміром 2×2,5 м натраплено на залишки наземної споруди, у заповненні якої здобуто численний рухомий матеріал, що складався із предметів праці, побутових речей та значної кількості відходів гутного виробництва, які датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [Терський, Демський, Гарасим, 2022, с. 168–175].

Нещодавно на пам'ятці Словіта IV працювала невелика експедиція, яку очолив Ярослав Онищук. Унаслідок шурфувань вдалося дослідити залишки кремаційного поховання, сильно понищеного оранкою та чорними копачами [Онищук, 2021, с. 5–7].

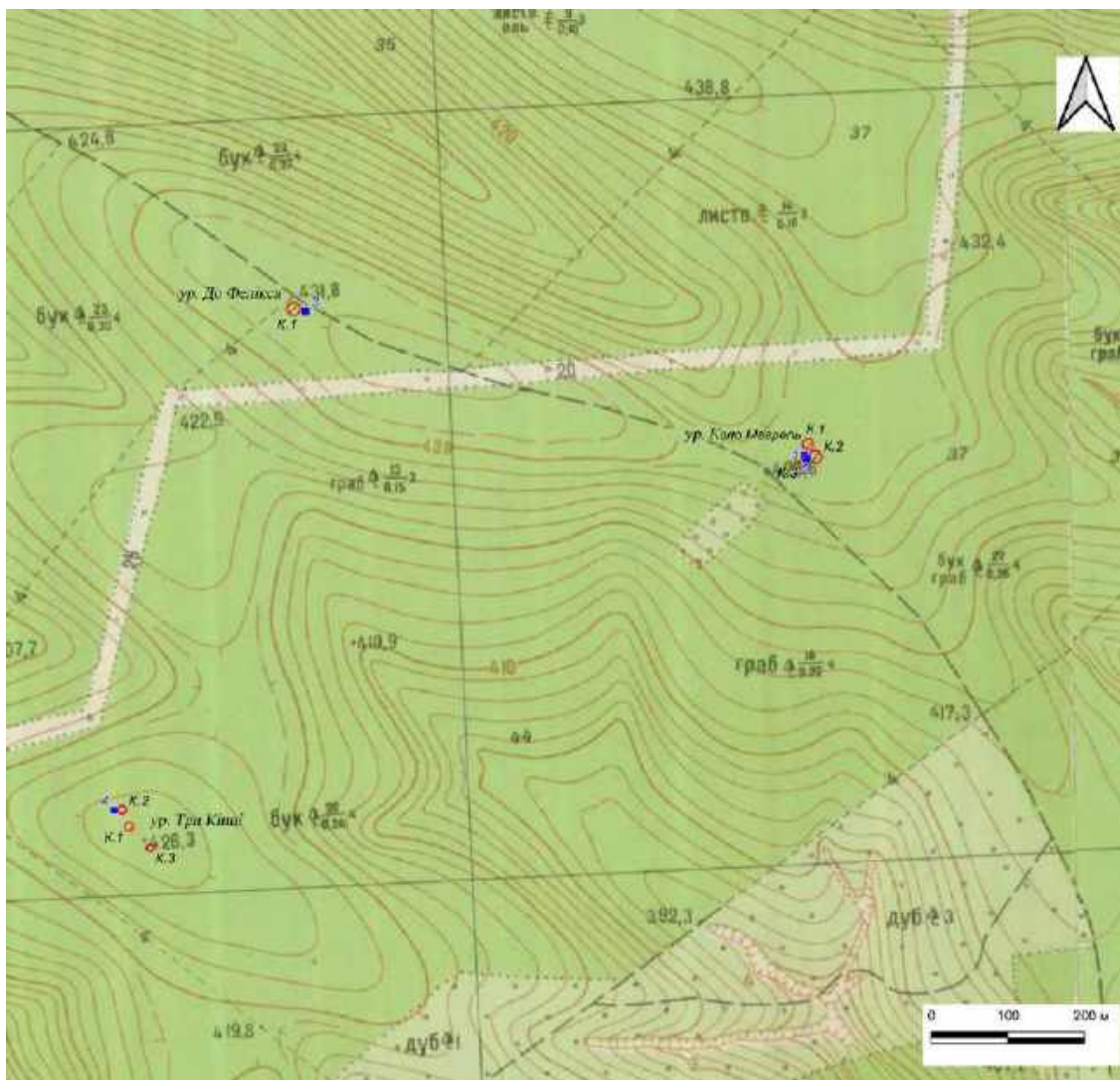

Рис. 4. Локалізація шурфів до курганів на топографічній карті. Червоні кружальця – насипи курганів; сині квадрати – шурфи

Fig. 4. Localization of survey trenches relative to barrows on the topographic map. Red circles – barrow mounds, blue squares – survey trenches

Окрім цього, велика археологічна колекція від періоду палеоліту до модерної доби зберігається та експонується у місцевому історико-краєзнавчому музеї с. Словіта, яка сформована унаслідок поверхневих зборів Н. Демського, а також випадкових знахідок, переданих місцевими жителями до музею.

Роботи з фіксації стародавніх насипів. Фіксація насипів проведена на території Подільської височини, у межах північно-західних відрогів Гологірського пасма, що знаходяться на схід від с. Словіта. У місцях найвищої кульмінації терену обстежено вісім курганів, які складаються з двох скупчень із трьох курганів та двох окремих насипів (рис. 1, 6–9). Біля чотирьох курганів, на території міжкурганного простору, закладено невеликі розвідкові шурфи.

Перше скупчення розташоване в ур. Коло Магрель (рис. 1, 9; 2). Воно локалізоване на відносно вирівняній ділянці схилу з висотою 429,6 м н. р. м., на схід від вершини горбогір'я та приблизно 100 м на південь від дороги з ґрунтовим покриттям, що простягається вершиною із півдня на північ від с. Унів до с. Гологори. Кургани розташовані компактно, на незначній відстані один від одного. На території міжкурганного простору проходить дві польові дороги. Одна простягається із заходу на схід, інша – розпочинається від цієї дороги та лежить у північно-західному напрямку.

Курган 1 має діаметр 14 м, без видимих слідів свіжих грабіжницьких вкопів, сильно знівельований. Його поверхня поросла грабом, кленом, модриною, буком та дубом. Висота кургану до основи з півночі становить 0,45 м, із півдня – 0,65 м, із заходу – 0,81 м, із сходу – 0,57 м.

Курган 2 розташований на відстані 5 м на південний схід від кургану 1 діаметром 17 м (рис. 3). Поверхня поросла такими ж молодими деревами, що й на поверхні кургану 1. Простежуються сліди грабіжницьких вкопів по центру насипу. Висота кургану відносно північної основи становить 1,67 м, південної – 1,89 м, західної – 1,8 м, східної – 1,69 м.

Курган 3 є найменшим у групі, його діаметр дорівнює 10,5 м, розташований на відстані 5 м на південний захід від кургану 1 та 17 м на захід від кургану 2. Без видимих слідів свіжих грабіжницьких вкопів. Поверхня насипу поросла модриною, грабом, буком та дубом. Висота кургану відносно північної основи насипу становить 0,34 м, південної – 0,63 м, західної – 0,56 м, східної – 0,46 м.

На ділянці міжкурганного простору з метою з'ясувати час насипання курганів закладено два невеликі розвідкові шурфи.

Шурф 1 розміщений на ділянці між курганами на відстані 2 м на південь від основи кургану 1 розміром 2×2 м (рис. 4). Уздовж поверхні шурфу проходила польова дорога у напрямку зі заходу на схід. Верхній шар складався із лісової підстилки потужністю 0,02–0,05 м. Під лісовою підстилкою залягав сірий супісок завтовшки 0,02–0,05 м. Нижче лежить світло-коричневий супісок потужністю до 0,2 м (рис. 5, 1). У західній, східній та північній стінці шурфу 1, під шаром світло-коричневого супіску, зафіксовано шар сірого супіску із вмістом дрібних вугликів. Тип утворення цього прошарку важко з'ясувати, оскільки не зрозуміло, чи він утворився унаслідок лісових пожеж, чи під діями антропогенних чинників, зокрема під час спорудження насипів курганів. Жодних рухомих знахідок тут не виявлено. Материк залягав на глибині 0,25 м від рівня денної поверхні та виступав коричневим супіском (рис. 6).

Шурф 2 закладений на відстані 7 м на північ від шурфу 1 розміром 1×2 м, довшою стороною орієнтований із півночі на південь (див. рис. 4). Верхній шар складався із лісової підстилки завтовшки 0,06–0,08 м. Під лісовою підстилкою залягав однорідний шар супіску сіро-коричневого кольору завтовшки 0,24–0,3 м (див. рис. 5, 2; 7). Материк, що виступає супіском коричневого кольору, зафіксований на глибині 0,37–0,4 м. Жодних рухомих знахідок тут не виявлено.

В ур. До Фелікса обстежено сильно розсунутий курган, який локалізований на вершині горбогір'я із висотними позначками 438,8 м н. р. м, ліворуч від польової дороги з с. Унів до

с. Гологори (див. рис. 1, 8; 2). Курган діаметром 19 м та висотою 0,7 м, відносно північної основи кургану та 1,2 м – південної, західної – 1,15 м, східної – 1,07 м. Вершина кургану, на площі орієнтовно 5 м в діаметрі, плоска, можливо, знівельована в минулому. На поверхні прослідковуються грабіжницькі ями.

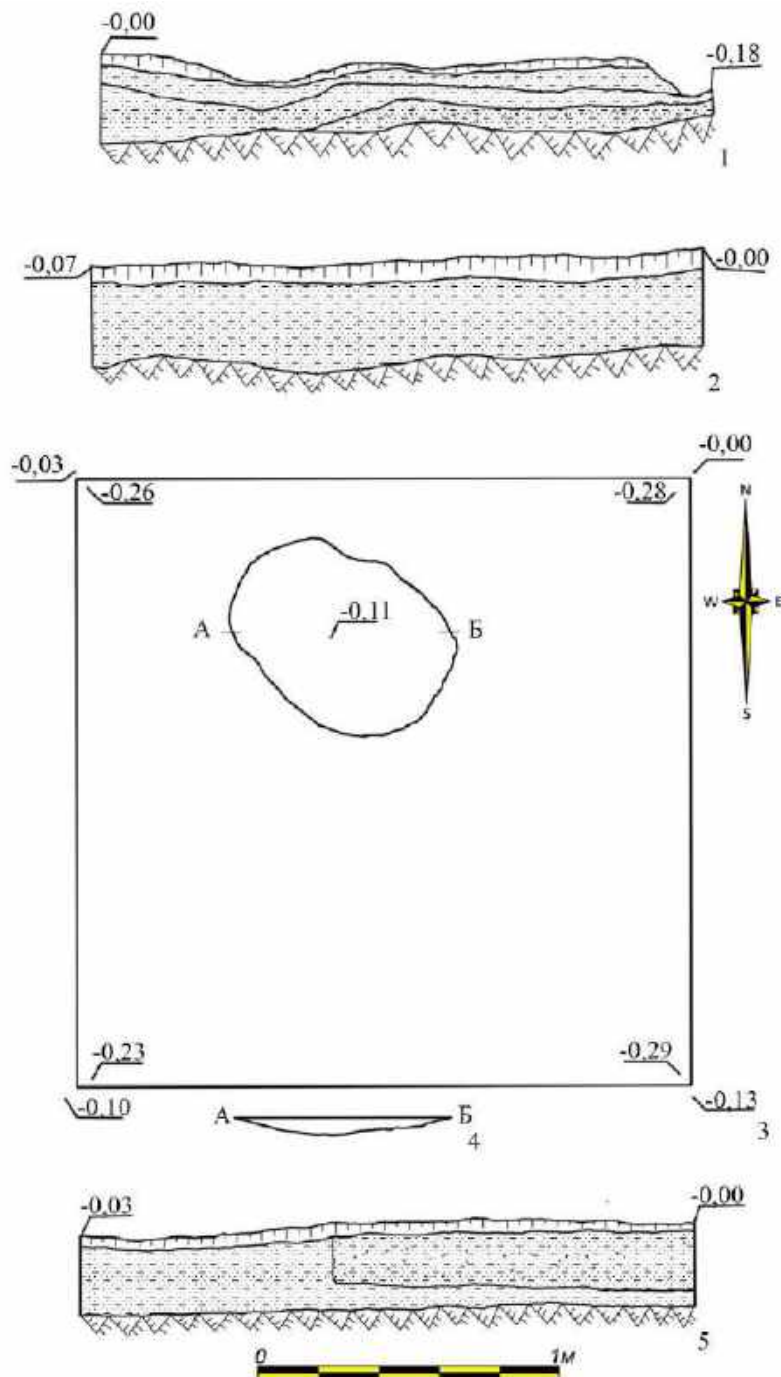

Рис. 5. Стратиграфічні профілі шурфів 1–3 та план шурфу 3: 1 – західна стінка шурфу 1; 2 – західна стінка шурфу 2; 3 – план шурфу 3; 4 – профіль об'єкта, виявленого у шурфі 3; 5 – північна стінка шурфу 3
Fig. 5. Stratigraphic profiles of survey trenches 1–3 and plan of trench 3: 1 – western wall of trench 1; 2 – western wall of the survey trench 2; 3 – plan of the trench 3; 4 – profile of the object, discovered in the trench 3; 5 – northern wall of the trench 3

Зі східної частини кургану, на відстані 1 м від його основи, закладено шурф 3 розміром 2×2 м. Зверху шурф перекривав шар лісової підстилки потужністю до 0,05 м. Під ним залягав шар світло-коричневого супіску товщиною 0,2 м, що переходив у шар рихлого сірого супіску, який у взаємодії з повітрям перетворювався у пилоподібну структуру, несприятливу до зачистки. Материк залягав на глибині 0,2–0,25 м від рівня денної поверхні (див. рис. 5, 5). У північній та східній стінці шурфу, від самого верху та до позначки 0,22 м, простежений сучасний вкоп (грабіжницький?), який виділявся від найближчого оточення своїм сірим забарвленням. На рівні материка, у північній частині шурфа, на глибині 0,2 м, виявлено вогнище овальної форми (об'єкт). Орієноване довшою частиною з північного заходу на південний схід розміром 0,76×0,55 м (див. рис. 5, 3). Заповнення складалось із сірого шару супіску із вмістом вугликів, максимальною потужністю, у центральній частині, до 0,05 м (див. рис. 5, 4; 8). Жодних рухомих знахідок у межах шурфу не виявлено.

Рис. 6. Ур. Коло Магрель. Шурф 1. Вид зі сходу

Fig. 6. Kolo Magrel place. Survey trench 1. View from the east

Група із трьох курганів знаходиться на вирівняній вершині горбогір'я із висотними позначками у 426,3 м. н. р. м. в ур. Три Кіпці, праворуч від дороги з ґрунтовим покриттям, яка веде у напрямку від с. Унів до с. Гологори (див. рис. 1, 7; 2; 4). Насипи курганів у доброму стані збереження, практично не розсунуті, однак на їхній поверхні прослідковуються грабіжницькі вкопи різного часу.

Курган 1 діаметром 12 м. По центру чітко прослідковується слід від старої траншеї, завширшки до 1 м, закладеної з півночі на південь. Висота кургану від рівня оточуючої поверхні терену з північного боку становить 1,7 м, з півдня – 1,37 м, із заходу та сходу – 1,6 м (рис. 9). Імовірно, курган був оточений невеликим ровиком, який візуалізується на поверхні. З південної сторони на поверхні кургану зроблений повторний вкоп, у центральній частині до 0,78 м завглибшки, у південній – 1,65 м, що глибше від рівня денної поверхні з цього боку на 0,3 м. Поверхня кургану поросла буковими, грабовими та кленовими деревами різного віку.

Курган 2 розташований на відстані 9 м на південь від кургану 1. Діаметр насипу – 11 м. Із півночі на південь, із незначним відхиленням на північний схід та південний захід, курган прорізаний траншеєю, завширшки до 1,2 м, яка добре візуалізується на його поверхні. Із північної сторони зроблений свіжий грабіжницький вкоп розміром 3,5×1,8 м та завглибшки 0,66 м (рис. 10). Висота кургану відносно основи насипу із північної сторони становить 1,1 м, південної – 1,46 м, західної – 1,44 м, східної – 1,3 м. Навкруги кургану є слід від ровика, який найкраще прослідковується із західної сторони та понижується у деяких місцях до 0,15 м від основи насипу та навколишнього терену.

Рис. 7. Ур. Коло Магрель. Шурф 2. Вид зі сходу

Fig. 7. Kolo Magrel place. Survey trench 2. View from the east

Біля кургану 2, із західної його частини, закладено **шурф 4** розміром 1×2 м, зорієнтований коротшою частиною з півночі на південь (див. рис. 4). Місце шурфу обране з метою з'ясувати, чи насип кургану був оточений ровиком (рис. 11). Верхній шар напластуваль складався із лісової підсилки потужністю до 0,05 м. Нижче залягав сірий суглинок потужністю 0,15–0,45 м. Що далі від основи насипу, то шар потужніший. Він перекривав суглинок сірого кольору (елювіальний горизонт), у якому зафіксовані значні підзолисті процеси (пилоподібні запливи світло-сірого забарвлення). Подібно до попереднього шару його інтенсивність збільшувалася в західному напрямку (потужність 0,05–0,3 м). Нижче залягав потужний шар суглинку чорного кольору, завтовшки 0,55–0,85 м із чіткими проявами підзолистих процесів. У східній частині шурфу цей шар відрізнявся від іншої частини своєю структурою (більш глиниста основа), яка виділялася від навколишнього середовища винятково на дотик. Візуально вловити цю межу було практично неможливо (рис. 12). Приблизна ширина цього шару із сходу на захід становила 0,35 м. Імовірно це залишки ровика, що оточував курган. Проте детальніше з'ясувати це питання можливо тільки, досліджуючи курган та його навколишню площу. Зі східної сторони шурфу, з нижньої частини імовірного ровика, взято

зразки ґрунту. Унаслідок промивання виявлено насіння льону. Материк виступав шаром суглинку жовтого забарвлення, який зафіксований на глибині 1,18 м від рівня денної поверхні (рис. 13). У заповненні шурфу жодних рухомих артефактів не виявлено.

Рис. 8. Ур. До Фелікса. Шурф 3. Профіль об'єкта. Вид із півдня
Fig. 8. Do Feliksa place. Survey trench. Profile of the object. View from the south

Курган 3 діаметром 10 м, розміщений на відстані приблизно 40 м на південний схід від кургану 1. На його поверхні найменше прослідковуються грабіжницькі вкопи. Однак, подібно до двох попередніх, перерізаний траншеєю з півночі на південь. Ширина траншеї – до 1 м. Її глибина у верхній частині сягає 0,24 м від збереженої найвищої точки кургану. Висота кургану до його основи з півночі становить 1,45 м, з півдня – 1,26 м, із заходу – 1,33 м, зі сходу – 1,34 м. Навкруги цього кургану найкраще прослідковується ровик завширшки до 0,5 м та завглибшки з трьох сторін до 0,1 м від рівня основи кургану та навколишнього терену. Зі сторони заходу ровик не прослідковується.

Ще один поодинокий курган знаходиться на півдні лісового масиву «Словітський ліс», на вершині плоского горбогір'я, практично впритул до польової дороги, що веде у напрямку від с. Унів до с. Гологори, ліворуч від неї (див. рис. 1, б; 2). Курган 13,5 м діаметром та висотою орієнтовно 1 м (точні висотні позначки цього кургану за допомогою нівеліру не проводились, тому допускаємо неточності у висоті насипу). У центральній частині насипу є округлої форми вкоп розмірами 1×1,5 м, довшою стороною зорієнтований по лінії північний схід – південний захід. Навкруги цього овального заглиблення зроблений рівчак, завширшки до 0,5 м, прямокутної форми у плані, розміром 15,5×16,5 м. Під час детального вивчення картографічних матеріалів встановлено, що ці вкопи є пунктом нівеляції, здійсненої у минулому з висотною позначкою у 402,5 м н.р.м., що призвело до пошкодження первинної основи кургану (рис. 14).

Рис. 9. Ур. Три Кіпці. Курган 1. Вид із заходу
Fig. 9. Try Kiptsi place. Barrow 1. View from the west

Рис. 10. Ур. Три Кіпці. Курган 2. Вид із півночі на грабіжницький вкоп
Fig. 10. Try Kiptsi place. Barrow 2. View from the north on a plundering pit

Роботи здійснені на території Малоого Полісся. На цій території обстежено п'ять пунктів (Словіта I–IV, VI).

Словіта I. Пам'ятка розміщена на захід від села в ур. Під Криниця, на території рівнини Малоого Полісся, у місці незначного підвищення терену, у межах гідросистеми Західного Бугу, у долині річки Перегноївки (правий берег). Площа пам'ятки – 420×350 м, орієнтована у напрямку з північного заходу на південний схід. Абсолютні висоти становлять 241,8–248,2 м н. р. м. Багатощарова пам'ятка у двох місцях перерізана меліоративними каналами, які тягнуться з північного сходу на південний захід (див. рис. 1, 1; 15, 4). У південній частині пам'ятки підйомний матеріал малочисельний. У північній частині – масовий (фрагменти керамічного посуду, крем'яні вироби). Особливо тут зафіксовано велику кількість масивних крем'яних відщепів, що вказують на імовірну локалізацію місця обробки кременю.

Рис. 11. Ур. Три Кіпці. Курган 2. Вид із заходу на місце розташування шурфу 4 до кургану 2

Fig. 11. Try Kiptsi place. Barrow 2. View from the west on the place of localization of survey trench 4 regarding barrow 2

Тривалий час навколишня територія використовувалась як орні поля. Проте тільки в останні роки піддається значно глибшій оранці. Як наслідок, на території пункту щороку все більше спостерігається рухомого матеріалу, особливо керамічного, у дуже фрагментованому стані. Плугом піднято на поверхню значну кількість каміння вапняку, яке в минулому принесла сюди людина. Окремі екземпляри сягали до 0,2 м завдовжки та походять від зернотерок (рис. 16). Варто зазначити, що у місцевому музеї зберігається колекція кам'яних зернотерок у значно кращому стані збереження, зібраних на декілька років раніше з території пам'ятки Словіта I та інших пунктів. Пам'ятка Словіта I розташована на материкові, що представлений мергелем. У чому переконалися під час обстеження меліоративного каналу, який незадовго перед цим був повторно очищений та поглиблений.

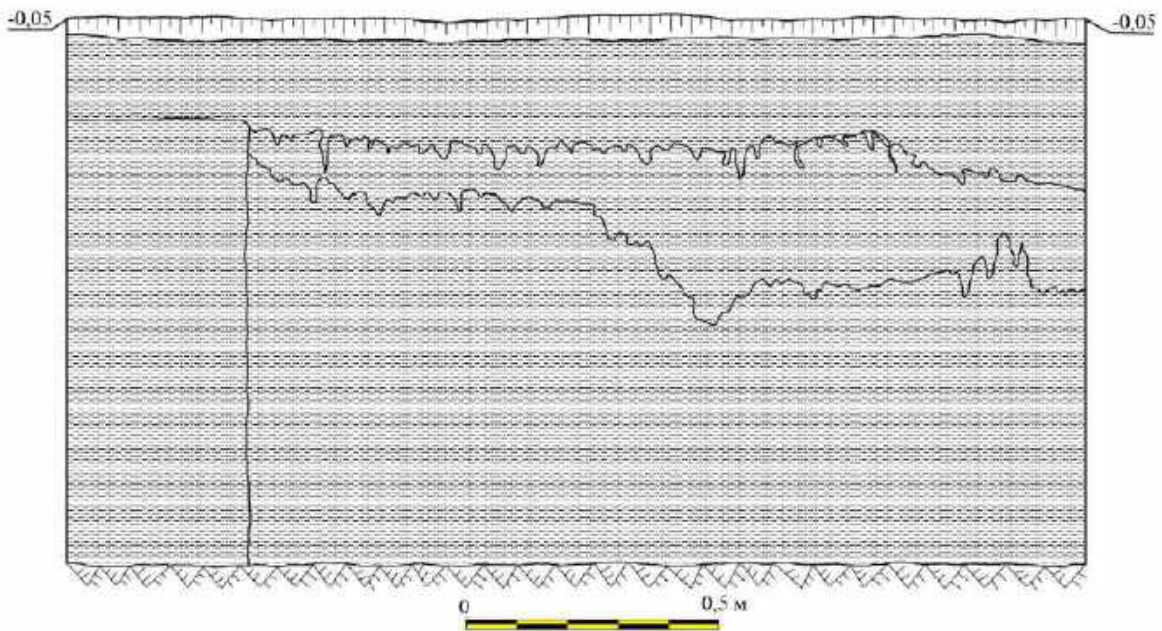

Рис. 12. Шурф 4. Південна стратиграфічна стінка
Fig. 12. Survey trench 4. Southern stratigraphic wall

Зібрані артефакти репрезентують декілька хронологічних горизонтів: палеоліту, мезоліту, культури лінійно-стрічкової кераміки, кулястих амфор, комарівської культури, періоду раннього заліза, райковецької культури, княжої та модерної діб.

Вироби доби палеоліту виступають одним відщепом, виготовленим на сировині туронського походження із залишками жорнової кірки. Спинка вкрита безсистемними сколами (рис. 17, 3). Знахідка доби мезоліту представлена двома артефактами. Перша – це фрагмент трапецієподібної у плані пластини, виготовлена на сировині туронського походження (рис. 17, 7). Інша – фрагмент клиновидного нуклеусу для зняття мікропластин, виготовлений на такій самій сировині, темно-сірого кольору (рис. 17, 1).

Колекція керамічних знахідок культури лінійно-стрічкової кераміки налічує три фрагменти ліпних стінок та один фрагмент вінця світло-сірого забарвлення, доброго випалу. Зовнішня поверхня однієї стінки декорована овальним гудзом діаметром 2,15 см (рис. 18, 3). Поверхня ще двох орнаментована горизонтальними смугами (рис. 18, 1, 4). На краях вінця опуклої миски є вдавлення краплеподібної форми (рис. 18, 2).

Одну крем'яну знахідку пов'язуємо з періодом енеоліту – фрагмент відщепу з конусоподібного нуклеусу для виготовлення пластин, розміром 5,5×3,1×1,12 см. Сировина – туронська, темно-сірого забарвлення (рис. 18, 8).

Знахідки культури кулястих амфор нечисельні (три одиниці). Стінка посудини доброго випалу із домішками піску та шамоту, завтовшки 1 см. Зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору, внутрішня – сіра, у зламі – темно-сіра. Поверхня орнаментована трьома горизонтальними смугами відбитків шнура, під якими нанесена ще смуга, утворена від овальних вдавлень (рис. 18, 5). Із трьох крем'яних знахідок одна належить долоту, поверхня якого вкрита дрібними тріщинками – сліди термічної дії. Із трьох сторін обламана. Збережена поверхня зашліфована, гладка.

Вироби комарівської культури представлені знахідками, виготовленими з глини та кременю. Крем'яні артефакти малочисельні (чотири одиниці). Сюди належить винятково

Рис. 13. Ур. Три Кіпці. Шурф 4. Вид із півдня
Fig. 13. Try Kiptsi place. Survey trench 4. View from the south

Рис. 14. Курган із пунктом нівеляції. Вид із півдня
Fig. 14. Barrow with a sea-level point. View from the south

фрагменти серпів. Один виріб світло-сірого забарвлення, виготовлений на сировині туронського походження, трапецієподібної форми в перетині. Спинка вкрита поздовжніми сколами, до неї примикають по периметру різної величини сколи від ретуші. На одній стороні чіткі сліди від ужитку у вигляді заповірювання. З боку животика, з однієї сторони, також нанесена ретуш. Розміри виробу: висота – 2,8 см, ширина – 2,05 см, товщина – 0,68 см (рис. 18, 11). Ще один виріб подібний за типом до описаного, трапецієподібної форми, із двох сторін пошкоджений, виготовлений на сировині туронського походження, темно-сірого забарвлення (рис. 18, 9).

Рис. 15. Топографічний план розташування археологічних пам'яток в околиці с. Словіта: 1 – Словіта II, 2 – Словіта IV; 3 – Словіта III; 4 – Словіта I; 5 – Словіта VI

Fig. 15. Topographic plan of the localization of archaeological sites near Slovita: 1 – Slovita II, 2 – Slovita IV; 3 – Slovita III; 4 – Slovita I; 5 – Slovita VI

Інший серп темно-сірого кольору, поверхня вкрита негативами від сколювання, також зі слідами заповірювання, розмірами 2,8×2,05×0,7 см (рис. 18, 7). Остання знахідка виготовлена на масивній пластині, термінальна частина відламана. На спинці збереглися негативи від протилежно направлених сколів. На одній стороні з боку спинки добре помітне заповірювання від використання, а також поверхня вкрита крутою регулярною ретушшю. Частково збереглася жорнова кірка світло-сірого забарвлення. Розміри виробу: довжина – 6,9 см, ширина – 4,1 см, товщина – 1,75 см (рис. 19, 1).

Рис. 16. Словіта I. Кам'яна зернотерка, піднята на поверхню під час оранки
Fig. 16. Slovita I. Stone grain grinder, raised on the surface during plowing

Керамічні знахідки доброго випалу, із домішками в тісті жорстви білого та рожевого кольорів завдовжки до 4 мм. Денця плоскі, добре зазначені (рис. 18, 10, 12). Виявлене вінце, імовірно миски, злегка ввігнуте всередину, косо зрізане. Іззовні вінця відділені від корпусу горизонтальним ребром (рис. 18, 13).

Найбільша колекція артефактів належить до періоду раннього заліза (34 одиниці). Колекція крем'яних виробів малочисельна. Сюди належать наконечник стріли та фрагмент серпа. Серп виготовлений із сировини туронського походження, темно-сірого забарвлення. Термінальна і базальна частини відламані. Його поверхня вкрита протилежно направленими сколами, заповірювана від використання. У перетині лінзоподібної форми (рис. 19, 3). Наконечник виготовлений на тій же сировині, видовжено-серцеподібної форми. Основа сильно вгнута, кінчик відламаний. У злам лінзоподібної форми. Поверхня вкрита протилежно направленими сколами. На одній стороні частково збереглася жорнова кірка. Розміри виробу: довжина – 1,5 см, ширина – 0,9 см, товщина – 0,25 см (рис. 19, 2).

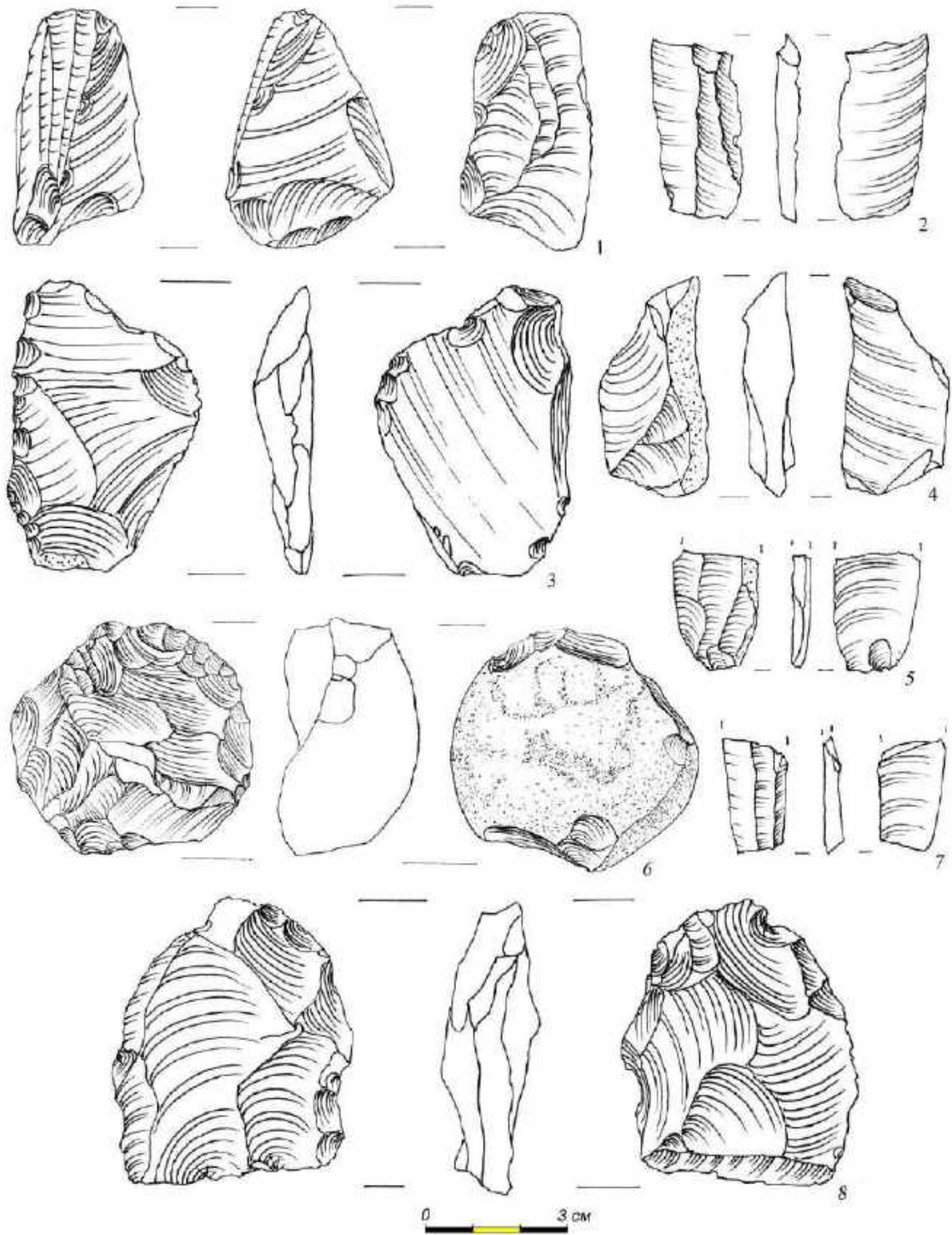

Рис. 17. Словіта I. Крем'яні вироби
Fig. 17. Slovita I. Flint artifacts

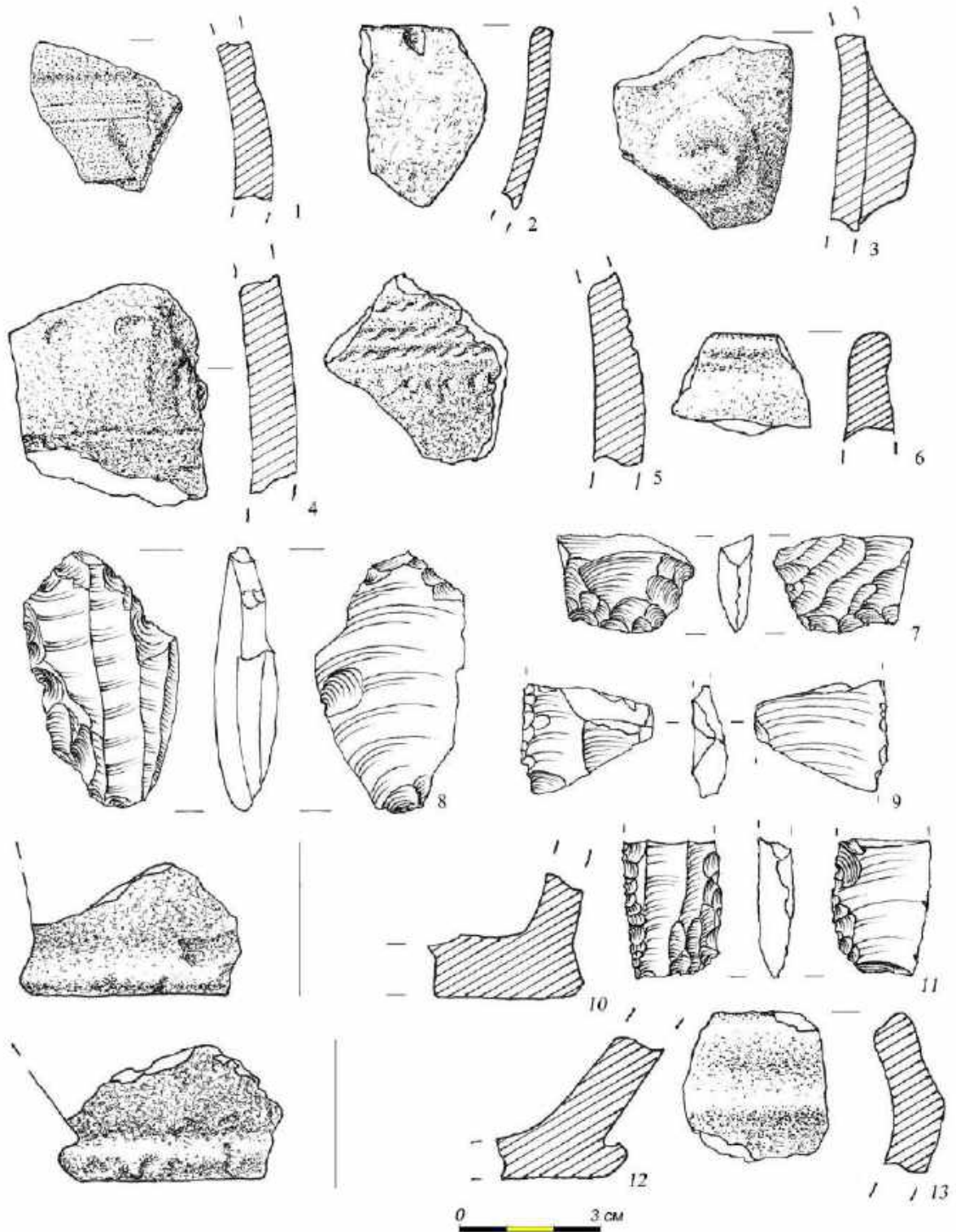

Рис. 18. Словіта I. Фрагменти глиняного посуду та крем'яні вироби: 1-6, 10, 12-13 – глина; 7-9, 11 – кремій
Fig. 18. Slovita I. Fragments of ceramic ware and flint artifacts: 1-6, 10, 12-13 – clay; 7-9, 11 – flint

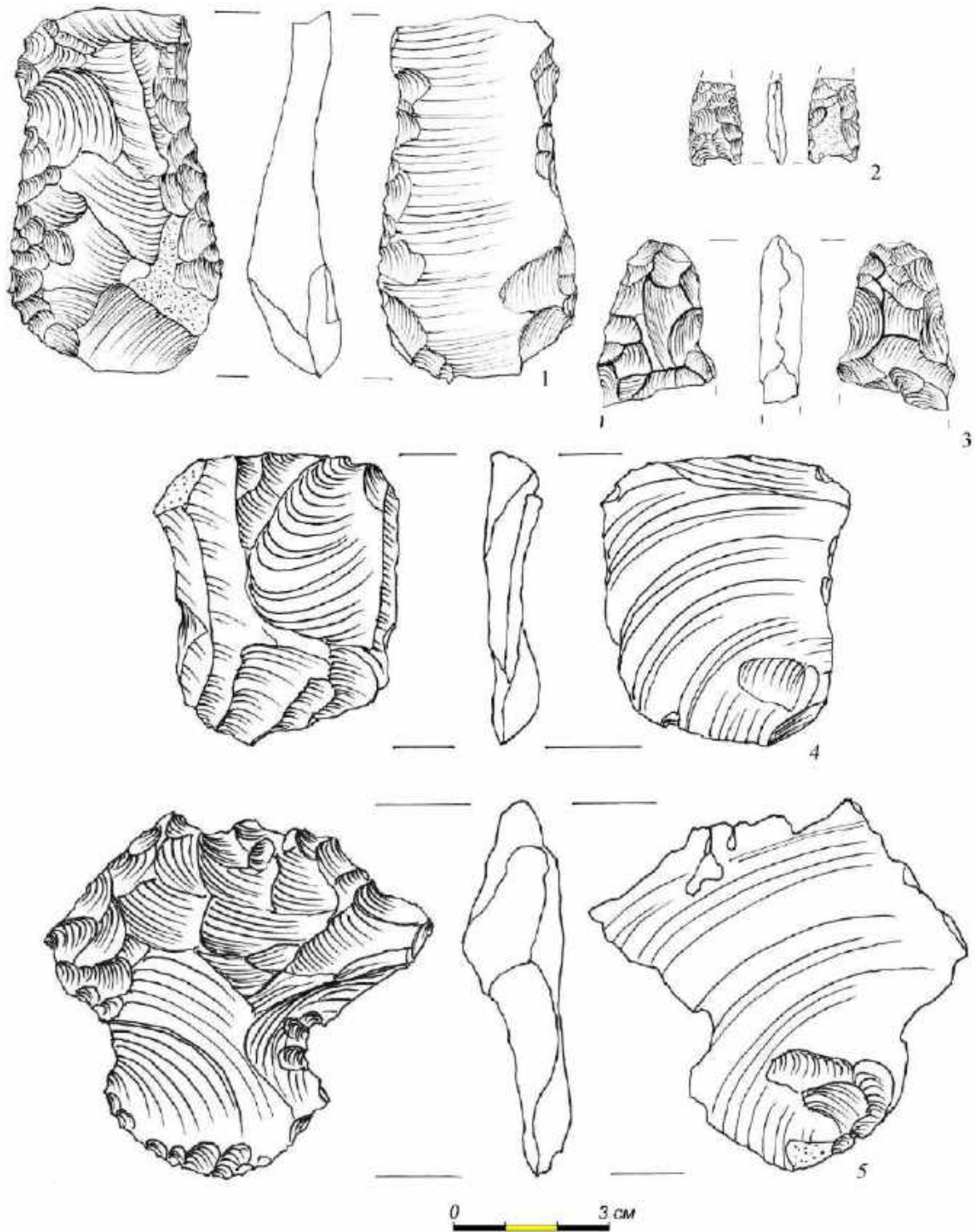

Рис. 19. Словіта I. Крем'яні вироби
Fig. 19. Slovita I. Flint artifacts

Для глиняного посуду періоду раннього заліза характерною є глиняна маса із домішками шамоту коричнево-цеглястих відтінків та крупнозернистого піску. Поверхня коричнево-цеглястих та сірих кольорів, подекуди чорного (із внутрішнього боку). Випал добрий, товщина

стінок коливається в межах 0,65–1,35 см. Поверхня заглажена, однак нерівна та шершава. Частина фрагментів декорована горизонтальними валиками, які оздоблені вдавленням (рис. 20, 9–10) та вертикальними пальцевими розводами. Декоруванню піддавались і вінця: наскрізними отворами (рис. 20, 5) чи пальцевими вдавленням по краю вінець (рис. 20, 4).

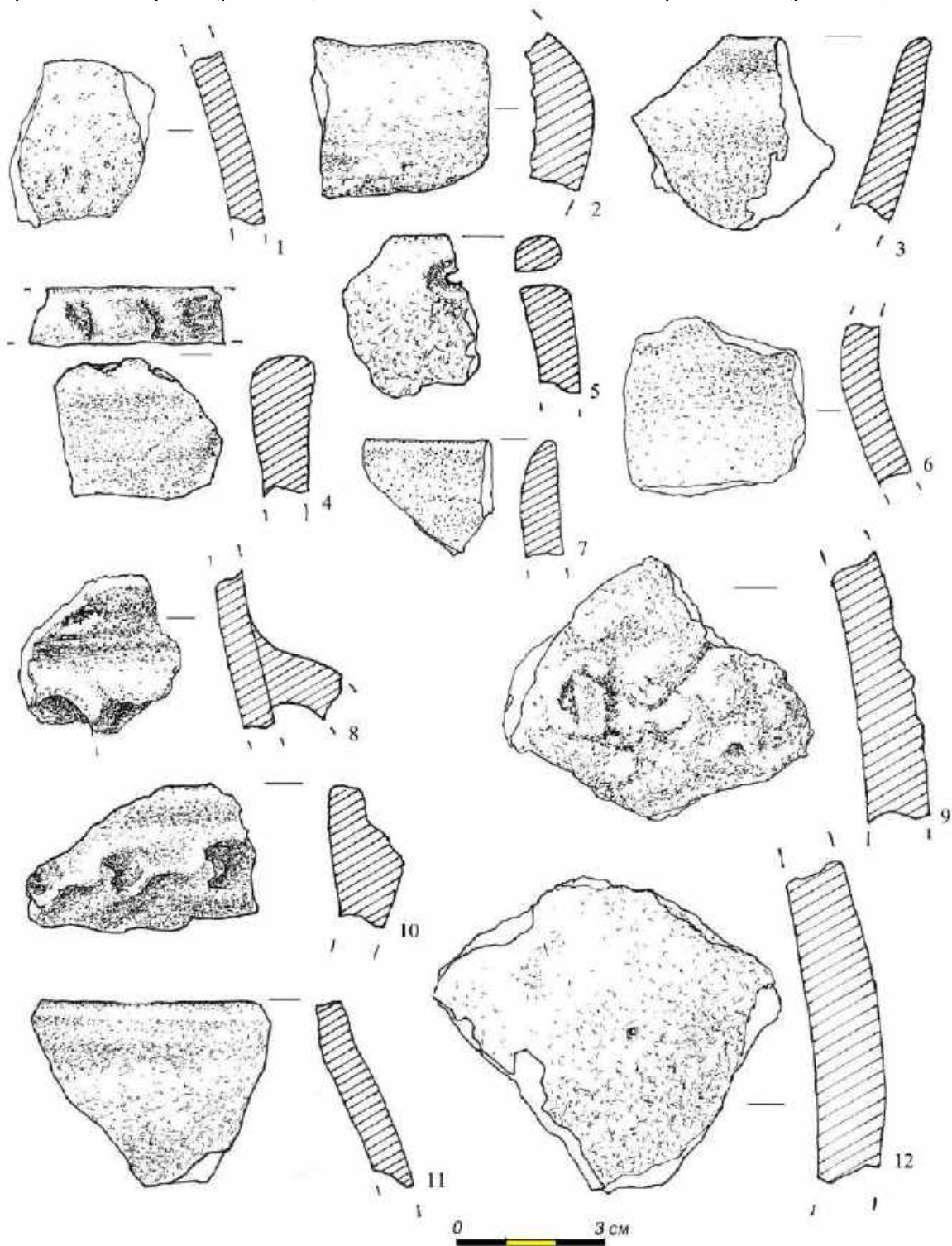

Рис. 20. Словіта I. Фрагменти керамічного посуду
Fig. 20. Slovitá I. Fragments of ceramic ware

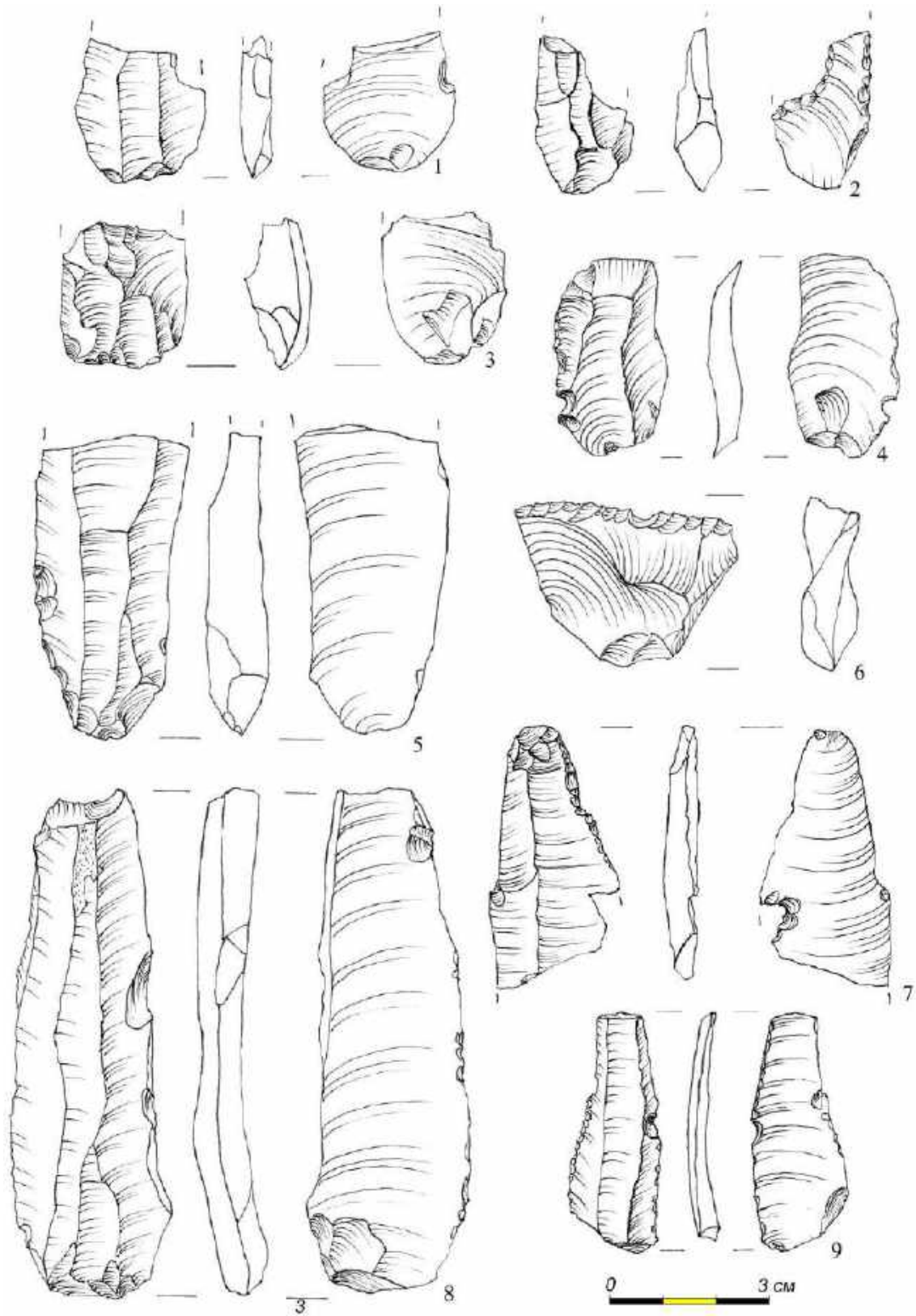

Рис. 21. Словіта I. Крем'яні вироби
Fig. 21. Slovita I. Flint artifacts

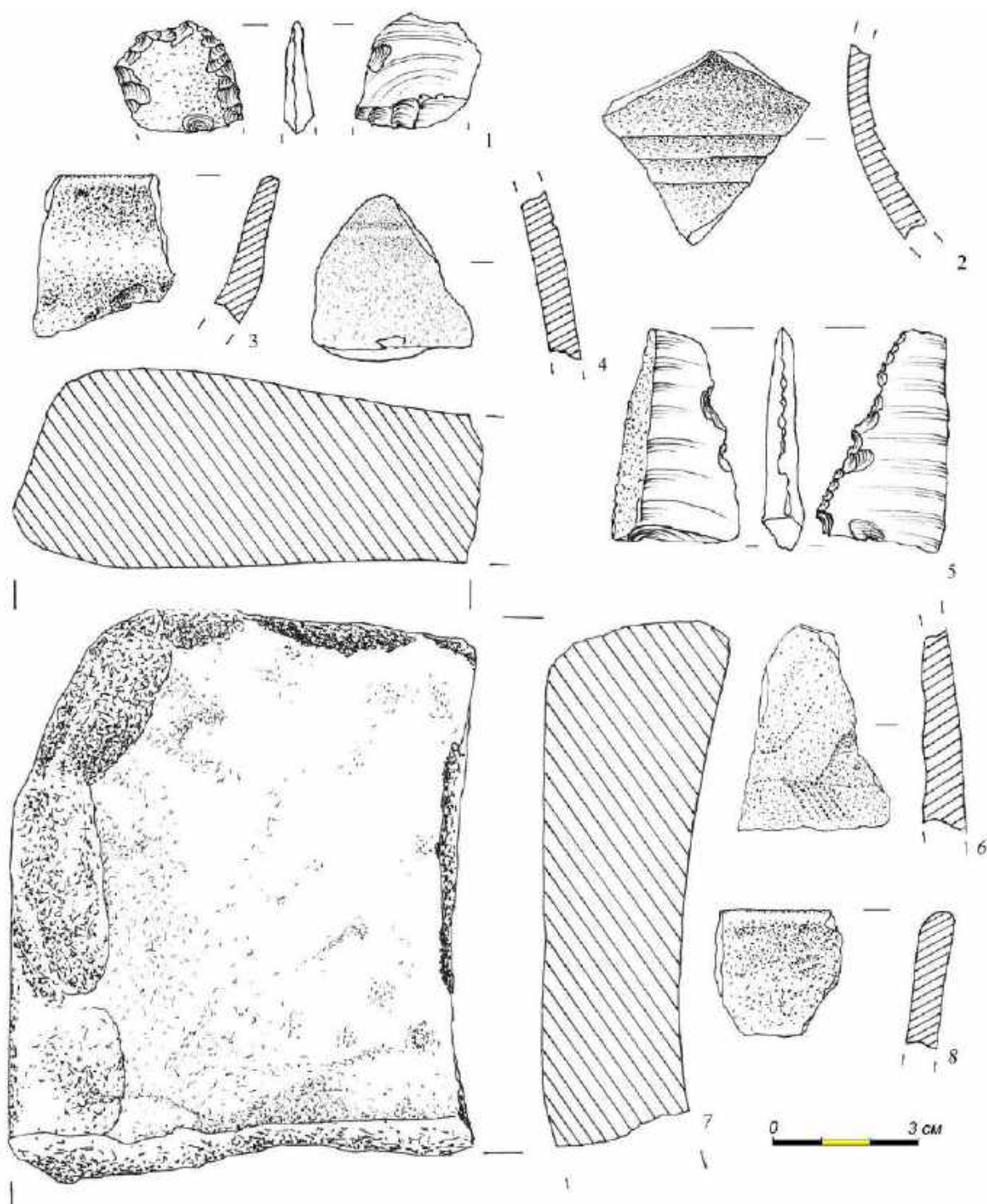

Рис. 22. Словіта I. Вироби з кременю (1, 5) глини (2–4, 6, 8) та каменю (7)
Fig. 22. Slovitia I. Flint artifacts (1, 5), clay (2–4, 6, 8), and stone (7)

Більшість вінець за своєю формою (вертикальними чи злегка відхиленими краями назовні) належали до товстостінних кухонних горщиків (рис. 18, 6; 20, 3, 11). Однак одне вінце конічно-випуклої миски належить до столової кераміки, його поверхня старанно заглажена

темно-сірого забарвлення, а краї вінець горизонтально зрізані та декоровані нігтевими втисненнями.

Зважаючи на багат шаровість обстеженого пункту, важко визначити культурну приналежність значної частини крем'яних артефактів (35 знахідок), які є відходами крем'яного виробництва та окремими знаряддями. Тому їх подаємо як знахідки неокресленого періоду. За сировинним складом більшість артефактів – це вироби із сировини туронського походження темно-сірого забарвлення. Всього декілька знахідок виготовлені на сировині сеноманського походження. Основна частина знахідок представлена відходами виробництва (відщепи, пластини, відбійники та нуклеус). Знайдений нуклеус належить до первинних екземплярів із слідами окремих сколів на поверхні. Два відбійники збережені частково із характерними надщербленнями на поверхні від використання (рис. 17, б). Пластини, переважно, фрагментовані. Частина з них могла використовуватись як ріжучі знаряддя, оскільки їхня поверхня з ужитковою ретушшю та слідами вторинної обробки (рис. 21, 1, 4, 5, 7, 9). Найбільше число ріжучих предметів становлять відщепи (рис. 21, 3; 19, 4, 5). Серед знарядь виділено декілька ножів, скребок та дві проколки. Два ножі виготовлені на відщепах (рис. 21, 4), один на фрагменті пластини, одна сторона виробу вкрита зі боку спинки ретушшю (рис. 22, 5).

Рис. 23. Словіта II. Залягання рухомого матеріалу на поверхні орного поля

Fig. 23. Slovita II. Position of archaeological material on the surface of the plowed field

Культурний горизонт райковецької культури малочисельний, сюди належать чотири знахідки від керамічних посудин, для яких характерне керамічне тісто із домішками значної кількості дрібнозернистого піску. Поверхня сірих відтінків, заглажена, проте шершава. Одне вінець посудини з потоншеними краями, імовірно від миски (рис. 22, 3), інше – із злегка відхиленими горизонтально зрізаними краями (рис. 22, 8).

Серед знахідок княжої доби виявлено одну стінку цеглястого кольору, яка належала амфорі. Керамічне тісто добре відмулене, із домішками дрібнозернистого піску (рис. 22, 6). Ще одна знахідка – стінка горщика із домішками значної кількості середньозернистого піску,

завтовшки 0,62 см. Зовнішня поверхня орнаментована горизонтальною заглибленою смугою (рис. 22, 4).

Одне вінця миски датується XIV ст., його діаметр – 16 см. Воно належить від виробу конічної форми, із цеглясто-сірою, плямистою, заглаженою, однак шершавою поверхнею. Дві знахідки датуються XVII–XVIII ст. – це горловина горщика темно-сірого забарвлення, поверхня якого вкрита горизонтальним лошінням, та фрагмент денця скляної склянки. Ці знахідки пов'язуємо із місцем виявлення матеріалу, а не з існуванням пам'ятки цього часу.

До числа виробів із каменю належить знахідка шліфувально-точильного каменю, виготовлена на граніті рожевого кольору. На двох сторонах простежені сліди спрацьованості (рис. 22, 7). Схожа знахідка, виготовлена із цієї ж сировини, виявлена на території літописного Листвина та експонується у Музеї Державного історико-культурного заповідника м. Дубно. Не виняток, що наша знахідка використовувалась у період княжої доби, матеріал також зібраний під час поверхневих зборів. Однак, зважаючи на багат шаровість пункту, стверджувати однозначно неможливо.

Словіта II. Пам'ятка розташована на правому березі р. Перегноївка, на території рівнини Малого Полісся, на відносно рівній ділянці, у басейні р. Західний Буг, на відстані 2,5 км на північний захід від с. Словіта, в ур. Терники (див. рис. 1, 2; 15, 1). Пам'ятка розміром 400×250 м, простягається з північного заходу на південний схід. Територія оточена меліоративними каналами, які прокладено у напрямку з північного заходу на південний схід. Абсолютні висоти становлять 234,4 м н. р. м. Використовується як сільськогосподарські орні угіддя. Пам'ятка сильно розорана. На поверхні трапляється значна кількість рухомого матеріалу, серед якого, подібно до Словіти I, є залишки кам'яних зернотерок у сильно пошкодженому стані (рис. 23). Також на розораність культурного шару вказує значна кількість крем'яних сокир, від яких збереглися окремі частини у формі сколів із заполірованою поверхнею. Колекція рухомих знахідок із пам'ятки є виробами періоду палеоліту, енеоліту (культура кулястих амфор), бронзової (меженовицька та комарівська культури), ранньозалізної та модерної діб.

Артефакти періоду палеоліту представлені пластиною, виготовленою із сировини туронського походження, темно-сірого кольору. Поверхня вкрита блакитною патиною. Спинка паралельно огранена, трапецієподібної у плані форми, з боку якої, з одного краю, у пізніший час піддана дрібному ретушуванню (реутилізація) (рис. 24, 3). Довжина пластини – 6,85 см, ширина – 1,95–2,75 см, товщина – 1,85–1,95 см.

Із культурним шаром культури кулястих амфор пов'язуємо один фрагмент стінки посудини, п'ять крем'яних виробів та один кам'яний. Стінка завтовшки 0,55 см, сіро-коричневого забарвлення, поверхня шершава, у зламі – сірого кольору. Керамічне тісто із домішками піску. Зовнішня поверхня орнаментована двома вертикальними смугами, утвореними із насічок, розділеними між собою горизонтальною смугою (рис. 24, 8).

Усі інші знахідки цієї культури належать сокирам. Один виріб є сокирою, виготовленою з опоки сірого кольору. У плані та поперечному перетині сокира прямокутної форми, лезо пошкоджене. Поверхня старанно зашліфована. Шліфуванню підданий і обух. Однак на усіх гранях є сколи. Збережена довжина становить 7,9 см, ширина – 3,7–4,5 см, товщина – 1,5–2,1 см (рис. 24, 4).

Крем'яні сокири за сировинним складом виготовлені з конкрецій туронського віку. Виняток становить добре збережена сокира, виготовлена на сировині сеноманського походження, світло-сірого забарвлення (рис. 25). Обух відбитий. Знаряддя у плані та поперечному перетині прямокутної форми з дещо заокругленим на кутах лезом. Поверхня старанно зашліфована. На одній із широких граней збереглася жорнова кірка. Збережена довжина – 7,65 см, ширина леза – 4,85 см, товщина – 2,3 см (рис. 24, 7). Інші чотири знахідки збережені фрагментовано, на одній із поверхонь є сліди шліфування. Знахідки піддані повторній обробці після виходу їх із ладу, на що вказує нанесена ретуш по краях виробів (рис. 24, 1, 2, 5, 6).

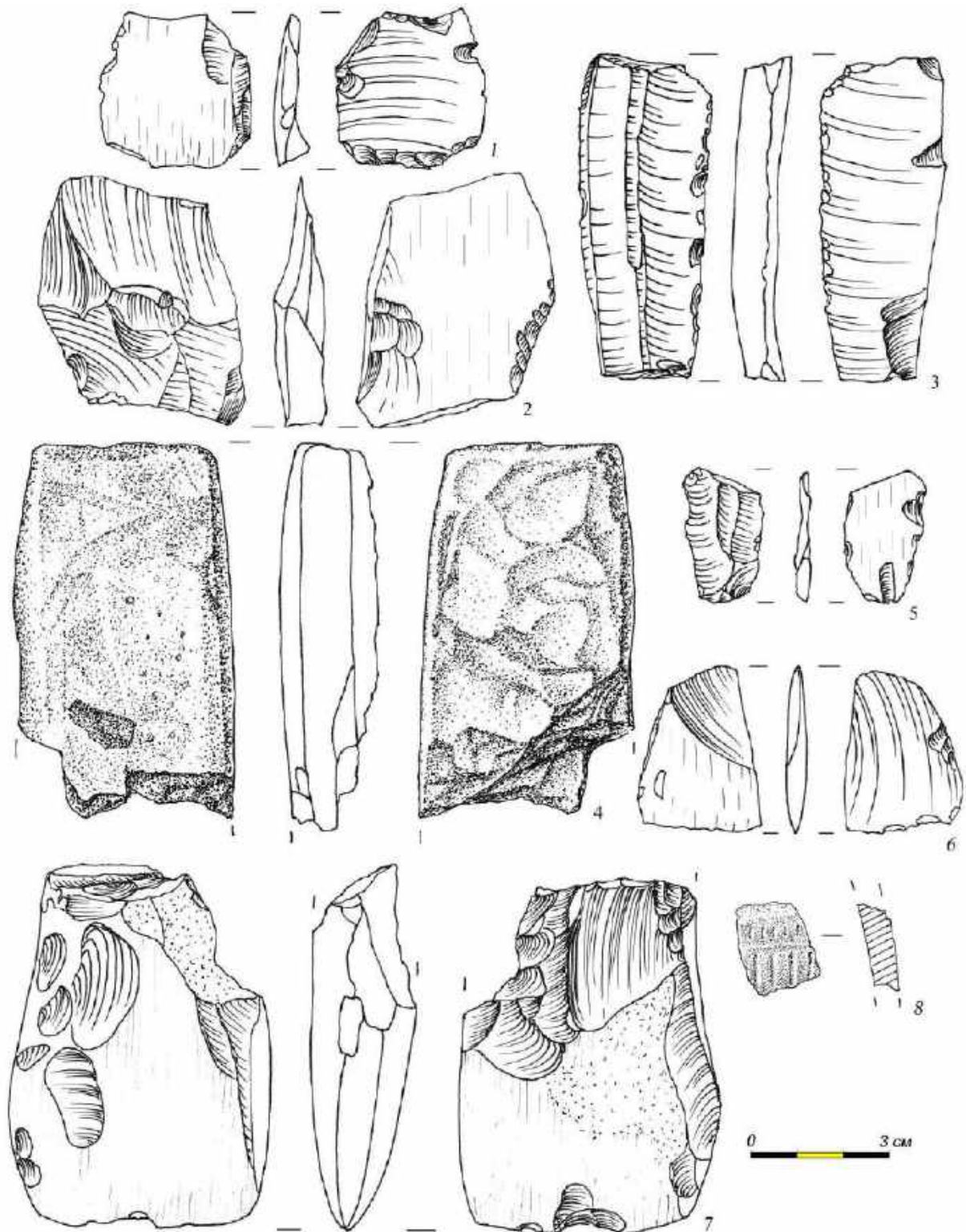

Рис. 24. Словіта II. Вироби з кременю (1–3, 5–7), каменю (4) та глини (8)
Fig. 24. Slovita II. Artifacts made of flint (1–3, 5–7), stone (4) and clay (8)

Рис. 25. Словіта II. Сокира з кременю на поверхні орного поля
Fig. 25. Slovita II. Axe made of flint on the surface of arable land

Знахідки межановицької культури малочисельні – одна стінка та вінце посудин. За керамічною масою і зовнішнім виглядом спостерігаються відмінності. Зовнішня поверхня стінки світло-кремового забарвлення, внутрішня – сірого, у зламі – темно-сірого. Керамічна маса із домішками органіки та піску.

Поверхні інтенсивно вкриті подряпинами від затирання. Натомість є інше, мініатюрне вінце, край якого заокруглені, темно-сірого забарвлення, поверхня шершава. Керамічне тісто із домішками значної кількості піску та жорстви. Зовнішня сторона орнаментована двома горизонтальними смугами відбитків шнура (рис. 26, 1).

Культурний шар комарівської культури доволі інтенсивний, на що вказують зібрані знахідки. Тут виявлено вироби з кременю та фрагменти керамічного посуду. Посуд цієї культури сіро-коричневих тонів. Керамічна маса із домішками світлої жорстви, переважно товченого кременю та піску. Поверхня посудин нерівна, шершава, в окремих випадках заглажена. Виявлені вінця відрізняються між собою формою.

Одне з вінців темно-сірого кольору, злегка відхилене назовні із заокругленими та злегка потовщеними краями (рис. 26, 3). Два інші між собою схожі, їхні краї відхилені на зовні та горизонтально зрізані, а під ними іззовні нанесений горизонтальний валик (рис. 26, 9, 10). Такими ж валиками декоровані і дві інші стінки посудини (рис. 26, 4).

Серед орнаментатії посуду трапляється орнамент у формі декількох заглиблених смуг (рис. 26, 5). Одна стінка тонкостінної посудини (товщина 0,45 см) оздоблена вертикальними канелюрами (рис. 26, 2).

Крем'яні вироби комарівської культури представлені винятково знаряддями. Оскільки відходи крем'яного виробництва, зважаючи на багаточисельність пам'ятки, важко ототожнити із певною культурою. У видовому складі знаряддя виступають серпами, сокирою, вістрям, біфасом, скребками, проколкою та комбінованим знаряддям. Усі артефакти виготовлені на сировині туронського походження.

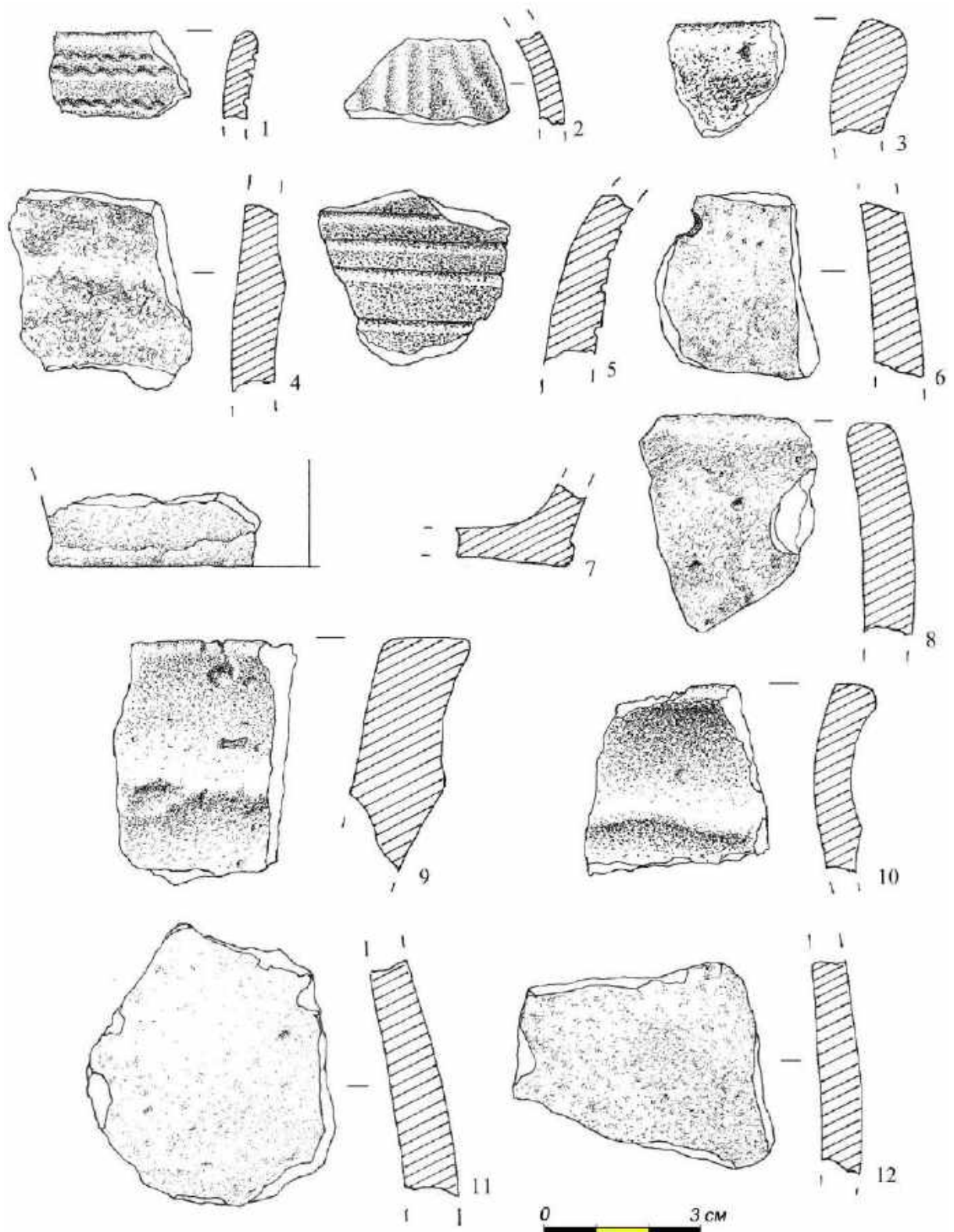

Рис. 26. Словіта II. Фрагменти керамічного посуду
Fig. 26. Slovita II. Fragments of ceramic ware

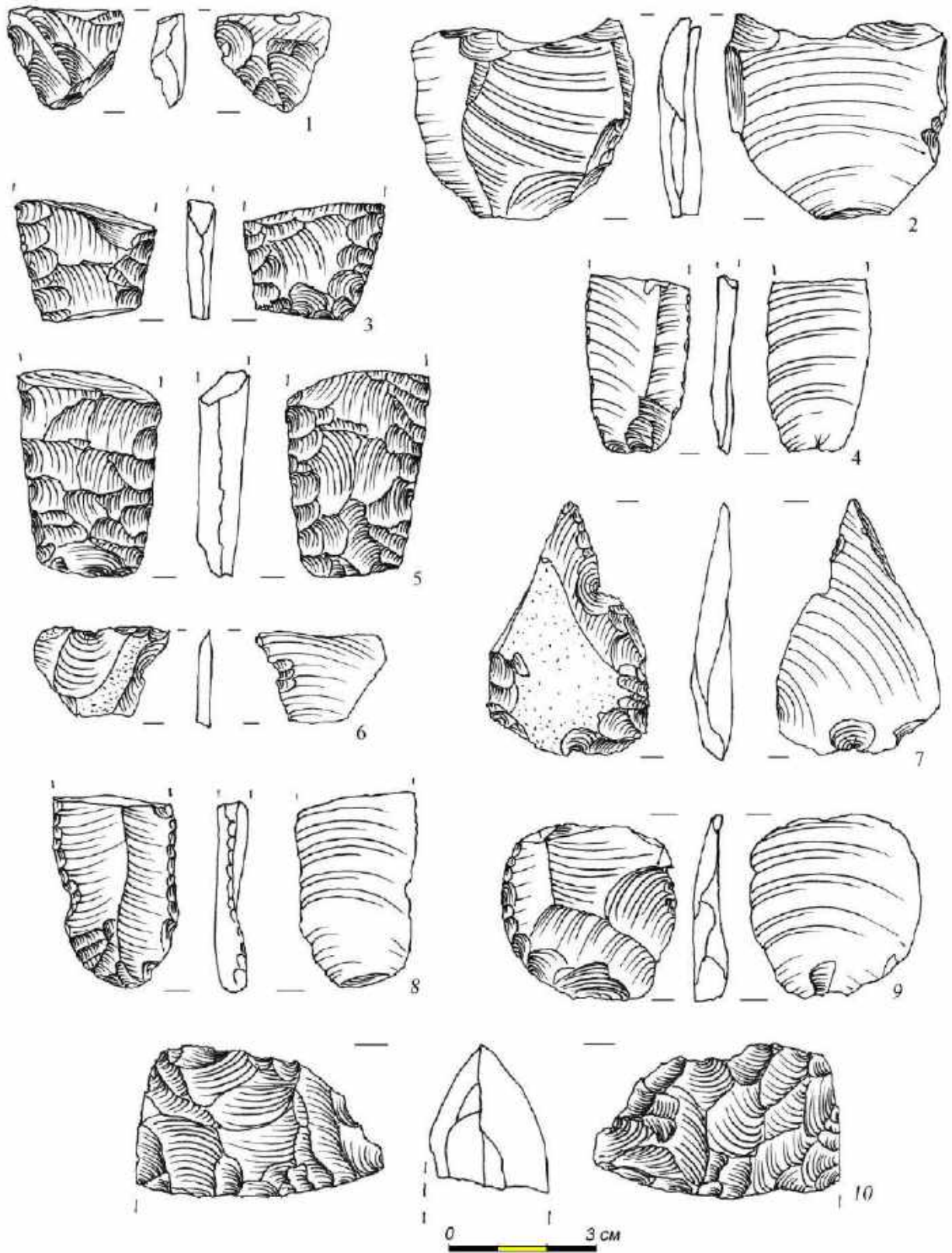

Рис. 27. Словіта II. Крем'яні вироби
Fig. 27. Slovita II. Flint artifacts

Дві знахідки серпів виявлені у фрагментованому стані, належать до виробів одного типу, у поперечному перетині лінзоподібної форми. Уся поверхня виробів вкрита інтенсивними зустрічними сколами, розміщеними перпендикулярно до осі знарядь (рис. 27, 3). Поверхня одного із серпів лискована від інтенсивного використання (рис. 27, 5).

Збережений обух сокири у перетині лінзоподібної форми. Уся поверхня оброблена протилежно направленими сколами. Довжина сокири – 2,9 см, ширина – 4,95 см, товщина – 2,35 см (рис. 27, 10).

Біфас, незрозумілого функціонального призначення, лінзоподібної форми у поперечному перетині, фрагментований, перебував у вогні, від чого уся поверхня вкрита тріщинками. У верхній частині збереглися сліди від дрібних надщерблень, які утворюються на відбійниках, що свідчить про повторне використання артефакту в минулому.

Вістря спису темно-сірого кольору, листоподібної форми, кінець пера відламаний. Поверхня зі сторони спинки вкрита регулярною ретушшю. Справа на лезі сформована виїмка. На спинці частково збереглася жорнова кірка. Збережена довжина – 4,8 см, ширина – 3,3 см, товщина – 0,85 см (рис. 27, 7).

Мініатюрна проколка виготовлена на первинному відщепі темно-сірого забарвлення (рис. 27, 6).

Скребки (два артефакти) виготовлені на овальних відщепах. Один, що побував у вогні, білого кольору, виготовлений на первинному відщепі. На іншому збережені негативи від протилежно направлених сколів. Робоча поверхня вкрита затуплюючою фасеткоподібною ретушшю (рис. 27, 9).

Комбіноване знаряддя, що використовувалось як скребок та ніж, виготовлене на фрагменті пластини, у поперечному перетині трикутної форми (рис. 27, 8). Зі боку спинки збережені сліди від двох паралельних сколів. Із трьох сторін знаряддя вкрите затуплюючою ретушшю. Розміри виробу: довжина – 3,7 см, ширина – 2,4 см, товщина – 0,55 см.

Знахідки періоду раннього заліза нечисельні. Представлені стінками керамічних посудин сіро-коричневого забарвлення. Товщина стінок коливається в межах 0,8–1 см (рис. 26, 11, 12). Керамічне тісто із домішками піску та шматків цеглястого шамоту. Поверхня заглажена, але шершава. На одному фрагменті зберігся наскрізний отвір діаметром 0,2 см (рис. 26, 6).

Десять крем'яних артефактів важко віднести до певної археологічної культури. Усі вони виготовлені з сировини туронського проходження. Більшість знахідок пов'язані із виготовленням крем'яних знарядь та є нуклеусом, відщепами і пластинами. Нуклеус для виготовлення пластин фрагментований, темно-сірого забарвлення із залишками жорнкової кірки. Відщепи різної величини (рис. 27, 1, 2). Лише одна знахідка репрезентує первинні екземпляри. Пластини належать до однотипних зразків трикутної форми у поперечному перетині. Дві пластини збереглись у фрагментованому вигляді (рис. 27, 4). Із готових знарядь сюди належать знахідки ножа, виготовленого на первинному відщепі з ретушованою робочою поверхнею, та подвійний різець із двома робочими поверхнями (серединна, кутова). Робоча поверхня різця з боку спинки вкрита дрібною регулярною ретушшю. На спинці збереглися негативи від трьох паралельних сколів. Довжина знаряддя – 2,55 см, ширина – 2 см, товщина – 0,65 см.

Артефакти модерної доби представлені знахідкою денця сірого забарвлення, діаметром 9 см (рис. 26, 7).

Словіта III. Пам'ятка розміщена на території рівнини Малого Полісся у басейні р. Західний Буг, на правому березі р. Перегноївка, на відносно плоскій ділянці, в ур. Чортова мішня, на північний захід від с. Словіта (див. рис. 1, 3; 15, 3). Абсолютні позначки становлять 234,8–235,7 м н. р. м. Площа пам'ятки – 370×300 м, простягається у напрямку з півночі на південь, із чотирьох сторін оточена меліоративними каналами. Подібно до Словіти I–II, територія пункту Словіта III піддається глибокій оранці, що сильно руйнує культурний шар та

вносить на поверхню значну кількість рухомого матеріалу – фрагментів керамічних посудин та виробів із кременю. Матеріал масовий, сильно фрагментований.

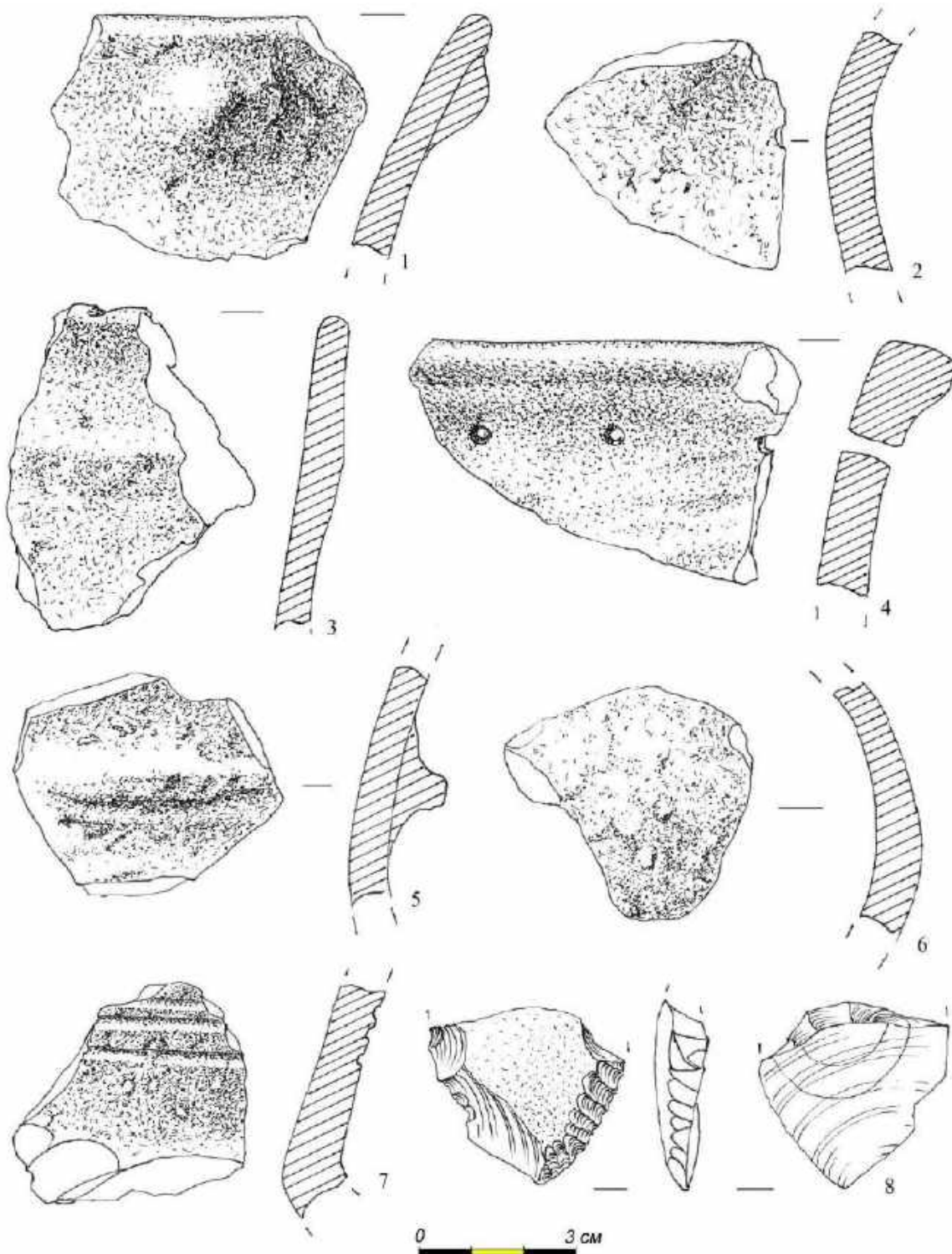

Рис. 28. Словіта ІІІ. Фрагменти керамічного посуду (1–7) та крем'яні вироби (8)
Fig. 28. Slovita III. Fragments of ceramic ware (1–7) and flint artifacts (8)

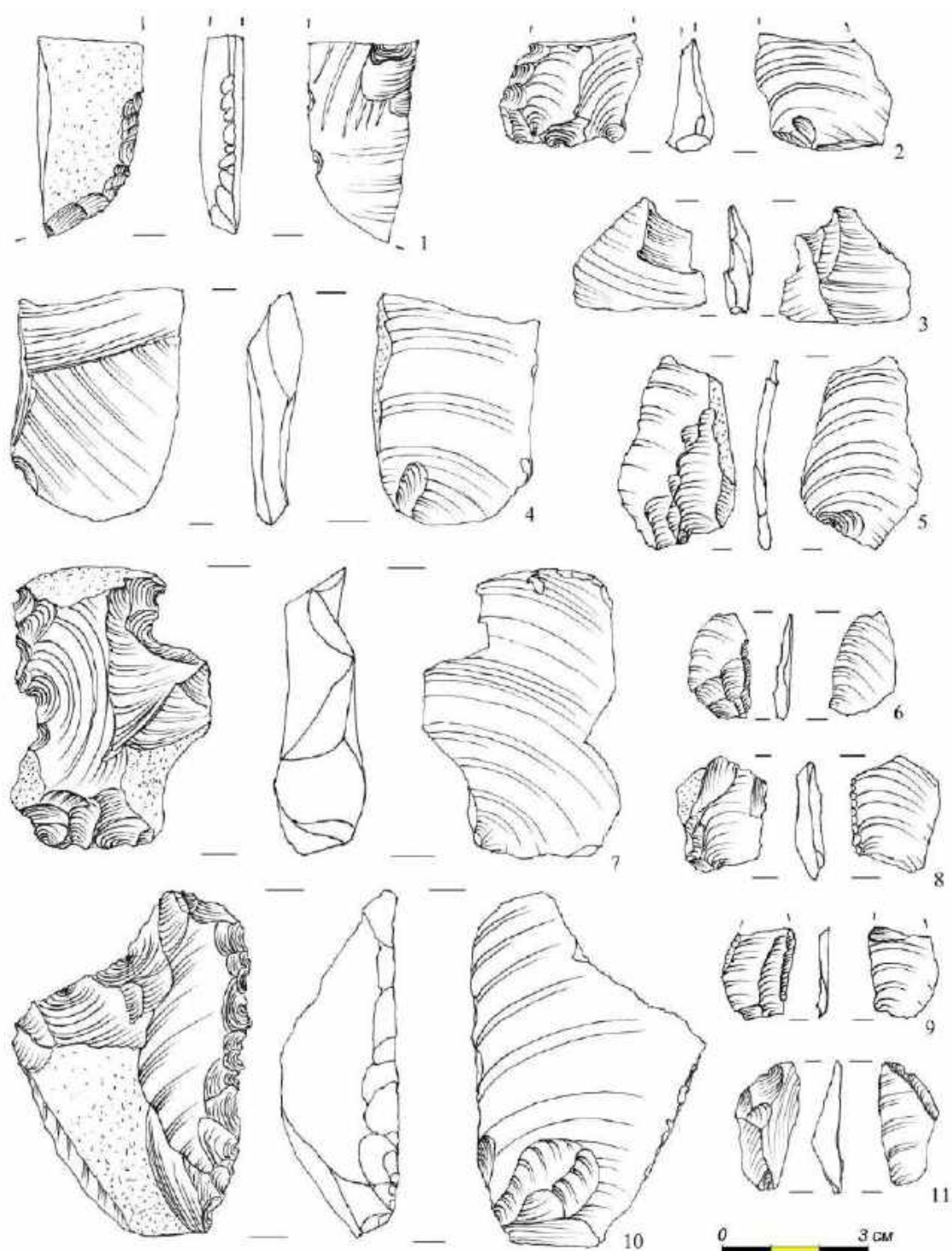

Рис. 29. Словіта III. Крем'яні вироби
Fig. 29. Slovitа III. Flint artifacts

Пам'ятка *Словіта III* – одношарових пункт, найімовірніше поселення. Виявлений матеріал належить до комарівської культури. Лише одна знахідка є виробом модерної доби, тому вважаємо, що у культурний шар знахідка могла потрапити випадково.

Колекція артефактів комарівської культури налічує 32 одиниці. Більшість представлена крем'яними виробами, виготовленими винятково на сировині туронського походження темно-сірого, рідше сіро-коричневого забарвлення. Незначна частина артефактів представлена знаряддями. Серед них виділено два скребки та один ніж. Скребки виготовлені на первинних відщеплах, а край однієї сторони, зі боку спинки, вкритий регулярною фасетоподібною ретушшю (рис. 28, 8). Один скребок, який належить до кутових екземплярів, розколений (рис. 29, 1). До числа ріжучих знарядь (ніж?) відносимо виріб на невеликому відщепі із повздовжніми сколами на поверхні. У перетині – трикутної форми. На поверхні частково збереглася жорнова кірка світло-сірого кольору. Зі боку животика нанесена дрібна виїмчаста ретуш. Розмір дорівнює 2,45×2,85×0,55 см (рис. 29, 8). Як ніж на первинному відщепі міг використовуватись один екземпляр, оскільки на його поверхні є сліди від ужиткової ретуші (рис. 29, 5). Найбільшу групу артефактів становлять відщепи різної величини (рис. 29, 2–4, 6, 9, 11). На більших артефактах збережена жорнова кірка, подекуди із нанесеною ретушшю по краях зі боку спинки (рис. 29, 7, 10).

Рис. 30. Словіта IV. Вид на пам'ятку з південного сходу

Fig. 30. Slovita IV. View on the site from south east

Керамічне тісто фрагментів виявлених посудин із домішками білої і чорної жорстви та кременю завтовшки до 6 мм, шамоту цеглястого кольору і подекуди мінеральних блискіток сріблястого кольору. Випал добрий. Товщина стінок коливається в межах 0,6–1,0 см. Поверхня коричневих та сірих відтінків, здебільшого недбало заглажена та нерівна. Зовнішня поверхня меншої кількості знахідок старанно заглажена. Поверхня декількох стінок орнаментована горизонтальними заглибленими смугами (рис. 28, 7) та рельєфним невеликим валиком (рис. 28, 3). Одна горловина декорована горизонтальним наліпом завдовжки 4,5 см, та завширшки 2,7 см (рис. 28, 5). Овальним наліпом оздоблено край вінець посудини, краї якого

злегка відхилені назовні (рис. 28, 1). Інше вінце товстостінного горщика з потовщеними горизонтальними краями, під якими зроблено наскрізні отвори діаметром 0,4 см (рис. 28, 4).

Знахідка модерної доби – горловина від горщика сірого забарвлення із домішками у тісті дрібнозернистого піску. Зовнішня поверхня орнаментована двома горизонтальними заглибленими смугами.

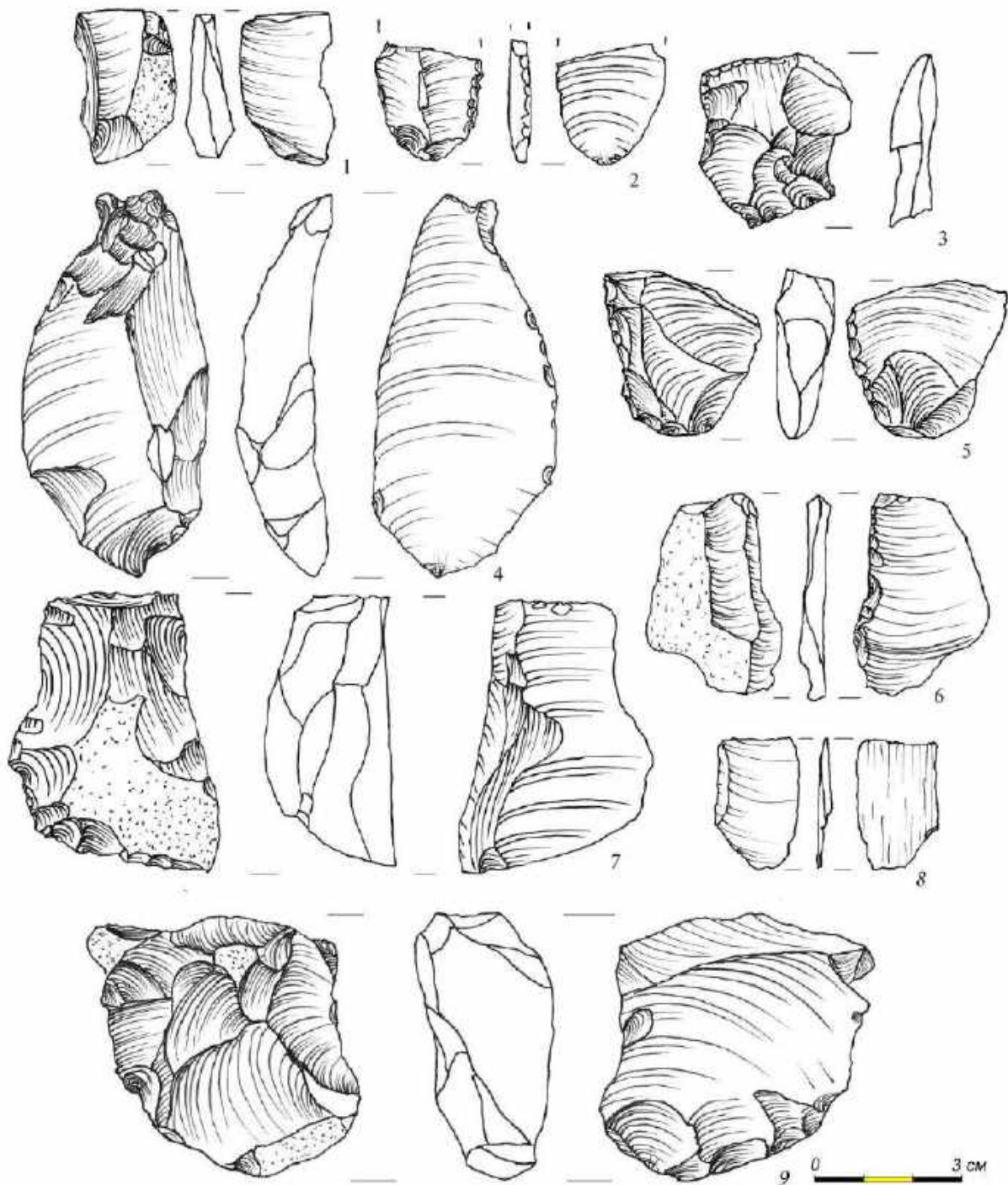

Рис. 31. Словіта ІV. Крем'яні вироби
Fig. 31. Slovitá IV. Flint artifacts

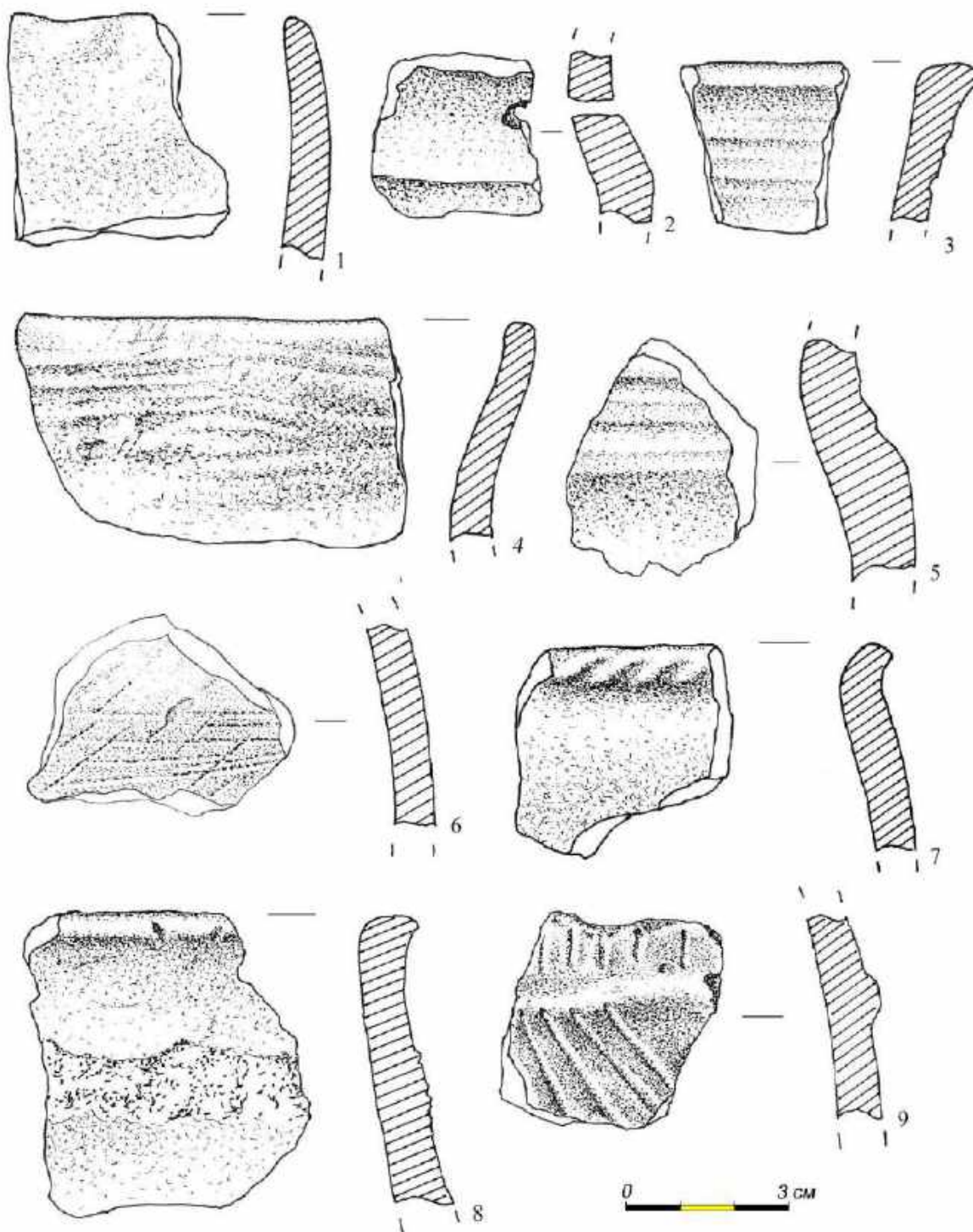

Рис. 32. Словіта IV. Фрагменти керамічного посуду
Fig. 32. Slovitа IV. Fragments of ceramic ware

Словіта IV. Пункт розташований в ур. Берліїв на північний захід від с. Словіта на правому березі р. Перегніївка (басейн р. Західний Буг) на території рівнини Малеого Полісся (див. рис. 1, 4; 15, 2). Пам'ятка локалізована на відносно плоскій ділянці рівнини, піддається щорічній глибокій оранці. Абсолютні позначки становлять 232,9 м н. р. м. Площа пам'ятки –

400×300 м простягається у напрямку з півночі на південь із незначним зміщенням на схід та захід. У північно-західній частині локалізовано невелике підвищення, поросле чагарниками, що може бути залишками розораного кургану заввишки приблизно 1 м від рівня навколишнього терену (рис. 30).

На поверхні поля зібрано рухомі артефакти пізнього палеоліту, культури кулястих амфор, межановицької та комарівської культур, періоду раннього заліза, XII–XIII ст.

Вироби пізнього палеоліту представлені двома масивними артефактами: пластиною та відщепом. Пластина виготовлена на сировині туронського походження, темно-сірого забарвлення, інтенсивно вкрита патиною білого кольору, розміром 7,75×3,72×1,7 см. На спинці збереглися сліди двох паралельних поздовжніх сколів (рис. 31, 4). Напівпервинний відщеп, виготовлений на ідентичній сировині, вкритий легкою патиною блакитного кольору. На спинці збереглися сліди від поперечних сколів. Розміри виробу: довжина – 5,95 см, ширина – 3,8 см, товщина – 3,55 см (рис. 31, 7).

Один відщеп, який зазнав дії вогню, пов'язуємо із культурою кулястих амфор. Первісно відщеп знятий із сокири, поверхня якої горизонтально зашліфована. Розміри знахідки – 2,55×1,65×0,25 см (рис. 31, 8).

Межановицька культура представлена вінцем та стінкою посудини світло-кремового забарвлення. Випал зразків добрий, керамічне тісто із домішкою шамоту. Поверхня із двох сторін вкрита розчосами (рис. 32, 6). Товщина стінок становить 0,75 см та 0,85 см. Вінце посудини циліндричної форми, злегка відхилене назовні, краї заокруглені діаметром 24 см (рис. 32, 4). Із цією культурою пов'язуємо знахідку фрагмента крем'яної сокири з сировини сіро-гірчичного забарвлення. Збереглася лезова частина виробу із зашліфованою поверхнею. Поверхня частково вкрита негативами від природних сколів, овальної форми (рис. 33, 2).

Крем'яні знахідки комарівської культури важко виділити із загального масиву знахідок. Сюди належать два знаряддя, виготовлені з туронського кременю. Перша знахідка – фрагмент крем'яного серпа, поверхня якого вкрита легкою патиною. Виріб із двох сторін обламаний. Збережена довжина становить 2,15 см, ширина – 1,87 см, товщина – 0,95 см (рис. 33, 5). Інший виріб виготовлений на відщепі. На спинці збереглися сліди протилежно направлених сколів. Зі сторони животика, з одного боку поверхня вкрита регулярною фасетоподібною ретушшю, з протилежного, зі сторони спинки, нанесена така ж ретуш (рис. 31, 5).

Глиняний посуд комарівської культури сіро-коричневих відтінків, у зламі трапляється і чорного. Керамічне тісто із домішками товченого кременю до 7 мм завдовжки, каменю вапняку – до 4 мм та піску. Поверхня заглажена, однак нерівна. Вінця посудин незначно відхилені назовні, потовщені та горизонтально зрізані (рис. 32, 3; 34, 3). Зовнішня поверхня оздоблена горизонтальними заглибленими смугами (рис. 32, 5), в одному випадку є слід від горизонтальних валиків. Виділяється із загального масиву одна стінка, поверхня якої орнаментована горизонтальним валиком у верхній частині, до якого примикають вертикальні заглиблені смуги, розміщені на відстані 0,45–0,7 см одна від одної. Знизу до валика дотуляються косі заглиблені смуги (рис. 32, 9).

Керамічні матеріали періоду раннього заліза найчисельніші на пам'ятці. Посуд виготовлений із глиняної маси з додаванням шамоту, часто цеглястого відтінку, рідше піску. Посуд доволі товстостінний, до 1,2 см завтовшки. Здебільшого поверхня старанно заглажена. Однак зовнішня поверхня частини виробів, винятково цеглясто-коричневого кольорів, нерівна, по мокрій глині зроблені вертикальні пальцеві розводи. Під одним із вінець є слід від горизонтального валика (рис. 32, 8). Під частиною лійчасто-розхилених вінець нанесені наскрізні отвори (рис. 32, 2). Денця посудин товстостінні, добре зазначені, діаметром 11–14 см (рис. 34, 9, 10). Серед посудин одне денце належало мініатюрній посудинці (рис. 34, 5). Одна знахідка представлена ручкою від черпака (рис. 34, 7).

До виробів із кременю ранньозалізної доби відносимо два знаряддя. Перше – фрагмент лінзоподібного серпа завтовшки 0,6 см. Поверхня вкрита слідами від зняття зустрічних сколів

та злегка полірована від ужитку (рис. 33, 3). Інший артефакт виготовлений на сировині туронського походження, темно-сірого забарвлення. На спинці збереглися сліди перпендикулярних сколів. Термінальна частина відсутня. Із трьох сторін краї виробу вкриті, з боку спинки, регулярною струменевою ретушшю (рис. 33, 4). Розміри виробу: довжина – 7,3 см, ширина – 3,35 см, товщина – 0,65 см.

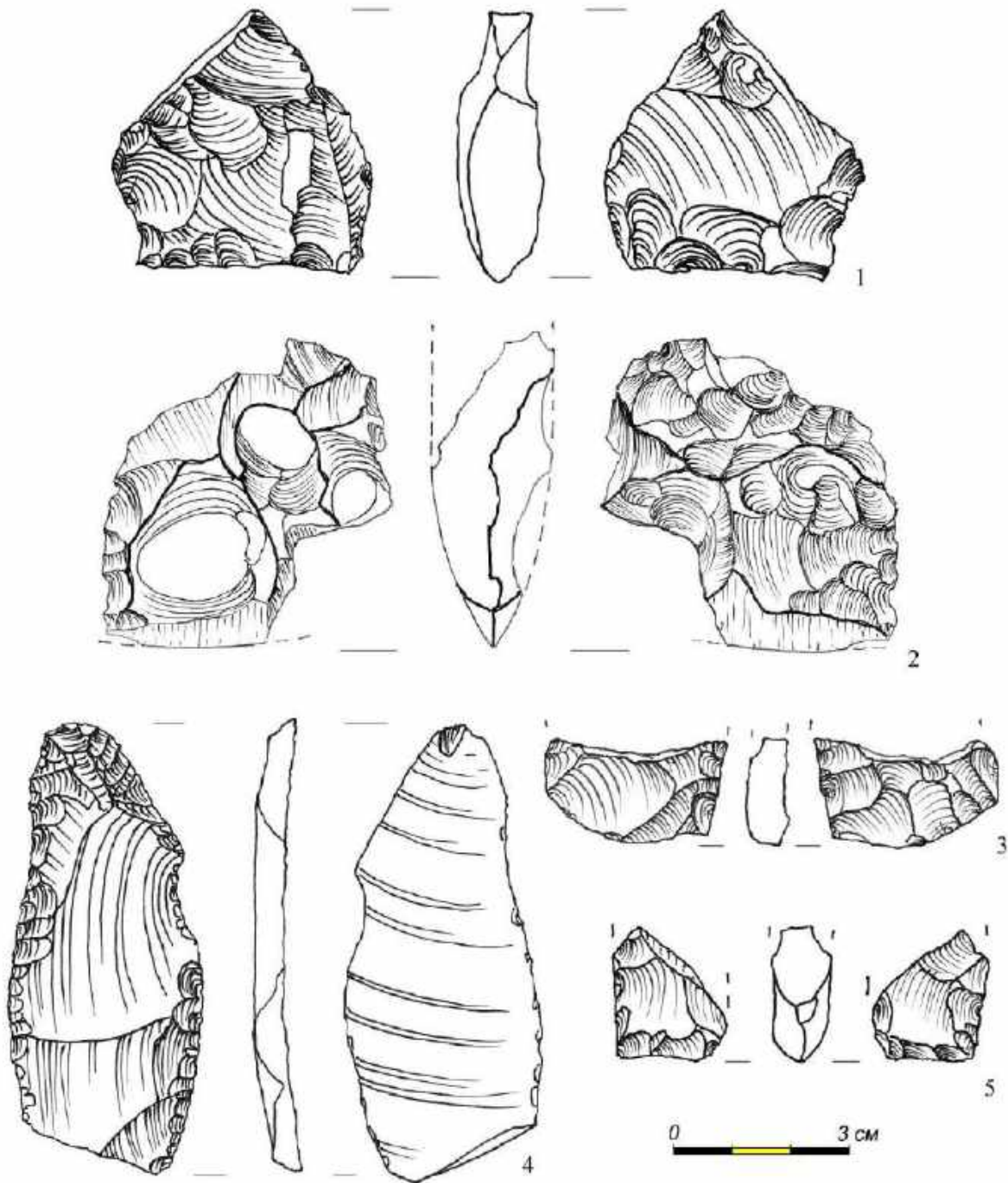

Рис. 33. Словіта IV. Крем'яні вироби
Fig. 33. Slovita IV. Flint artifacts

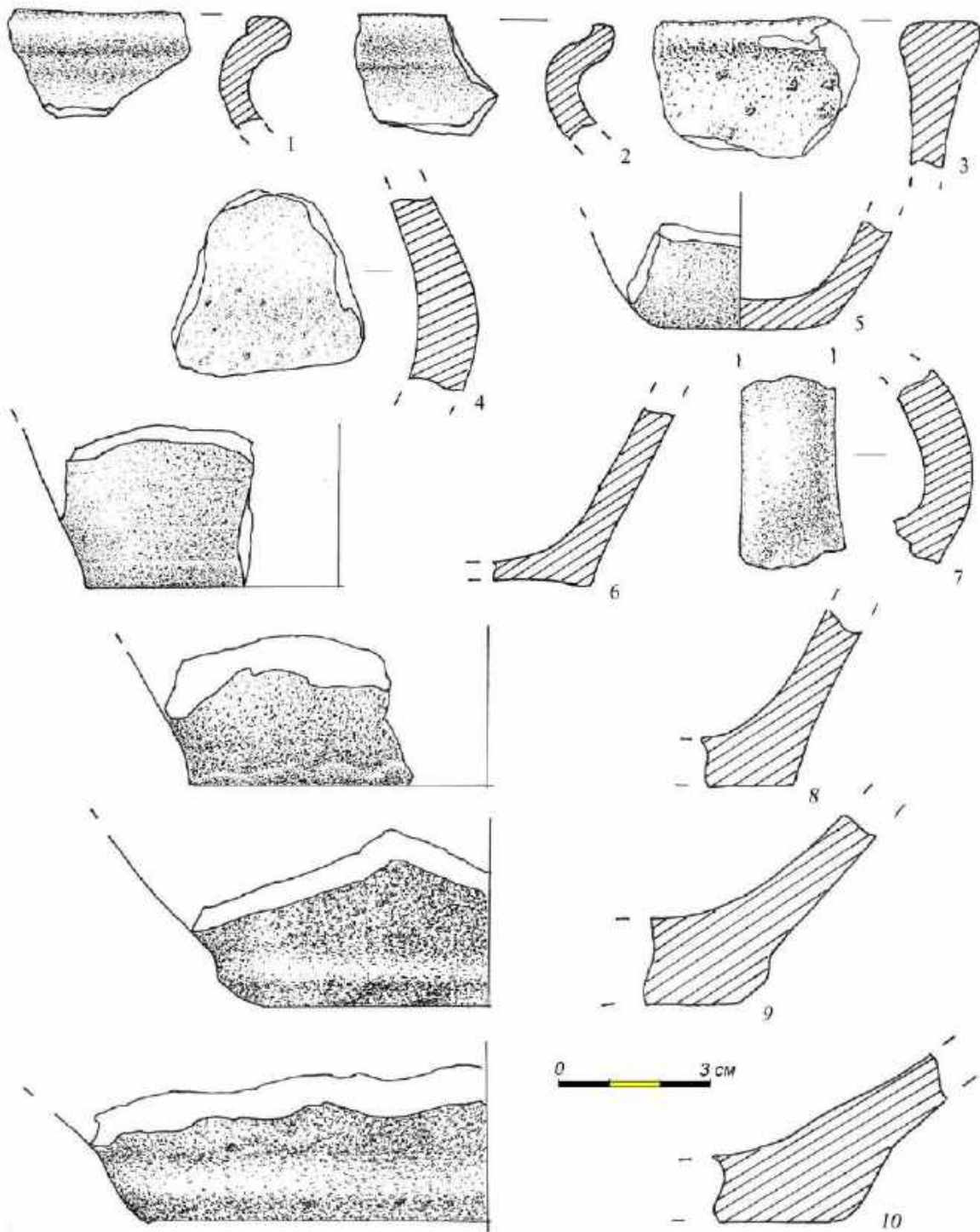

Рис. 34. Словіта ІV. Фрагменти керамічного посуду
Fig. 34. Slovița IV. Fragments of ceramic ware

Подібно до інших пам'яток, частину зібраних артефактів (12 одиниць) важко пов'язати з певною археологічною культурою. Більшість знахідок виготовлена на сировині туронського походження темно-сірого забарвлення. Лише один екземпляр, що виступає відщепом, виготовлений із свенцеховського кременю гірчичного забарвлення із цятками білого кольору.

Відходи крем'яного виробництва у цій категорії знахідок домінують. Сюди належать відщепи як первинного (рис. 31, 9), так і вторинного ступеня обробки (рис. 31, 3; 33, 1). Серед знарядь тут виділено скребок на аморфному відщепі, два ріжучих знаряддя на фрагментах пластин (рис. 31, 2), одне із яких із залишками жорнної кірки (рис. 31, 1).

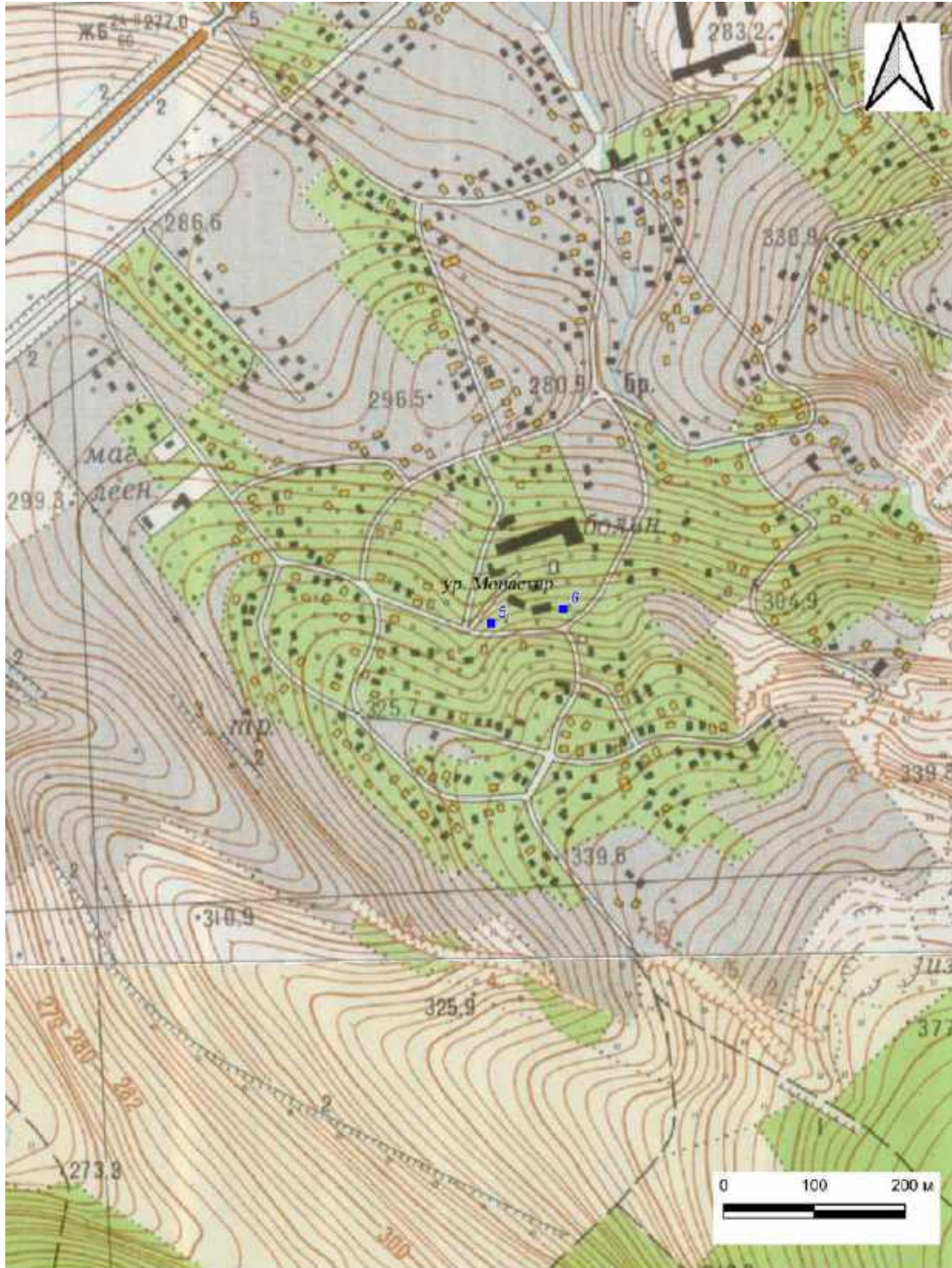

Рис. 35. Локалізація шурфів на території пам'ятки Словіта VI. Сині квадрати – шурфи

Fig. 35. Localization of survey trenches on the territory of the site of Slovit VI. Trenches marked as blue squares

Ще одне знаряддя представлено скобелем, виготовленим на напівпервинному відщепі розміром 3,95×2,75×0,45 см. На спинці збереглися сліди від двох паралельних сколів, а також жорнова кірка білого кольору. З боку животика одна сторона вкрита регулярною ретушшю (рис. 31, б).

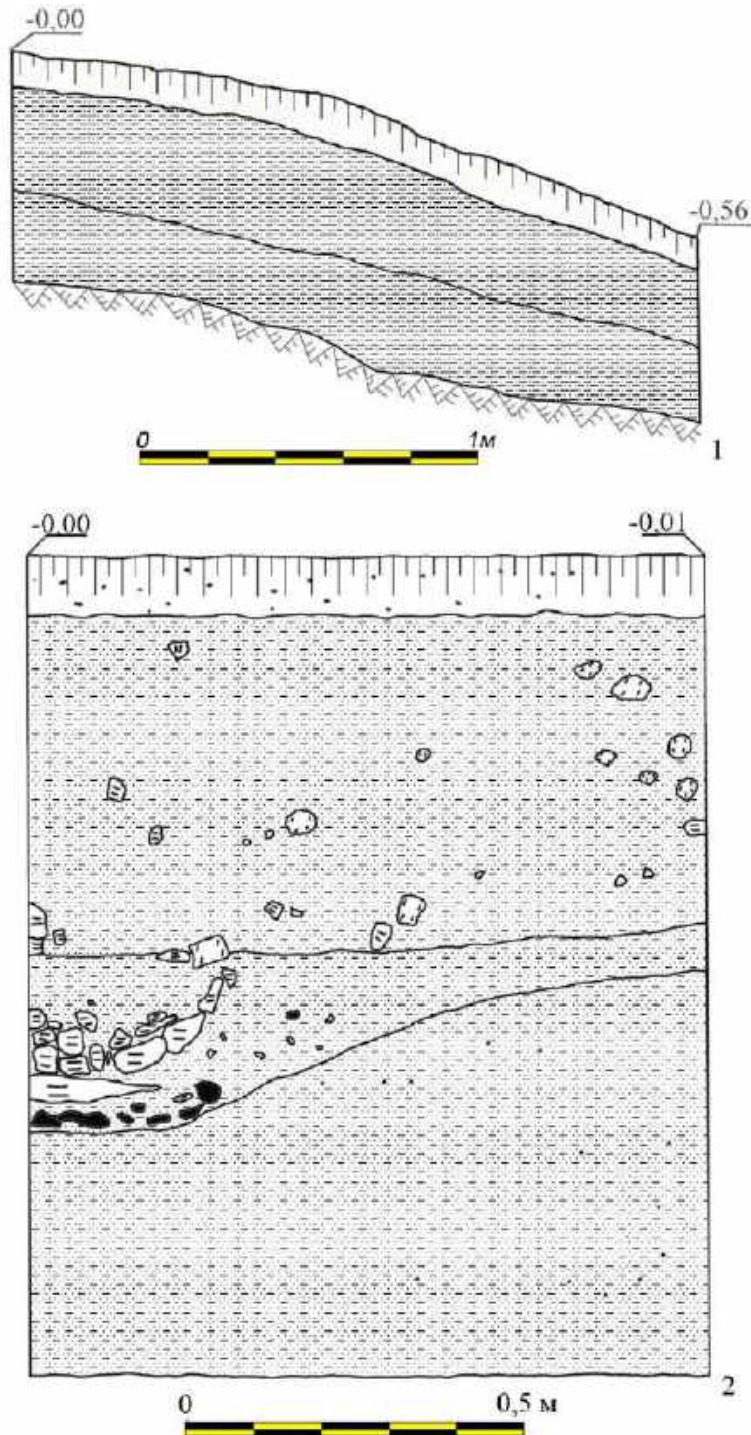

Рис. 36. Стратиграфічні профілі шурфів 5–6 в ур. Монастир: 1 – південна стінка шурфу 5; 2 – південна стінка шурфу 6

Fig. 36. Stratigraphic profiles of survey trenches 5–6 in Monastyr place: 1 – south wall of trench 5; 2 – south wall of trench 6

На противагу до інших обстежених пам'яток культурний шар княжої доби тут найбільш виражений. Рухомі артефакти цього часу представлені глиняним кружальним посудом цеглясто-коричневих відтінків, часто у зламі сірого кольору. Керамічна маса із домішкою значної кількості грубозернистого піску. Поверхня заглажена. Серед фрагментованого матеріалу вдалось виділити посуд двох форм: покришки та горщики. Перший виступає невеликим фрагментом посудини конічної форми із заокраїнкою зсередини, діаметром 16 см та товщиною стінок 0,75 см. Фрагменти горщиків репрезентовані виробами, вінця яких відхилені назовні, підняті вгору, із заокраїнкою, краї горизонтально зрізані чи злегка заокруглені (рис. 34, 1, 2). Шийка добре виділена, увігнута. Зібраний матеріал свідчить про те, що діаметр денець коливався в межах 10–12 см (рис. 34, б). Денець одного горщика доводі масивне, завтовшки 0,65 см (рис. 34, 8).

Рис. 37. Словіта VI. Вид на шурф 5 із заходу

Fig. 37. Slovita VI. View on the survey trench 5 from the west

Словіта VI. Пам'ятка модерної доби локалізована на території монастиря Воздвиження Чесного Хреста сестер ЧСВВ в ур. Монастир, що знаходиться в південній частині с. Словіта (ближче до центру) площею 150×120 м (див. рис. 1, 5; 15, 5). Монастир розташований на західному підніжжі Гологірського горбогір'я із висотними позначками орієнтовно 300 м н. р. м. У минулому подвір'я цього монастиря було стрімкішим, піддане вирівнюванню. З метою перевірки контексту виявлення двох кельтів під час проведення облаштування благоустрою подвір'я монастиря, на місці виявлення знахідок закладено шурф 5.

Шурф 5 закладений у південно-західній частині монастирського подвір'я, на досить крутому схилі, паралельно польовій дорозі (рис. 35). Рівень розміщення північно-західного кута шурфу відносно південно-західного кута господарської будівлі становить 1,26 м. Він злокалізований у напрямку захід–схід розміром 2×1,5 м. Верхній шар складався із шару дерну

завтовшки 0,1 м, під ним залягав сіро-коричневий суглинок із поодинокими фрагментами кераміки модерної доби завтовшки 0,35–0,4 м. Нижче знаходився шар жовто-коричневого суглинка, що лежав на материка, утвореному з шару суглинка жовто-коричневого забарвлення із вкрапленнями темно-сірого забарвлення та з плямами окису заліза (рис. 36, 1). Перепад висот зі сходу на захід становить 0,56 м. Материк зафіксований на глибині 0,76 м у східній частині та 0,54 м – у західній (від рівня денної поверхні) (рис. 37).

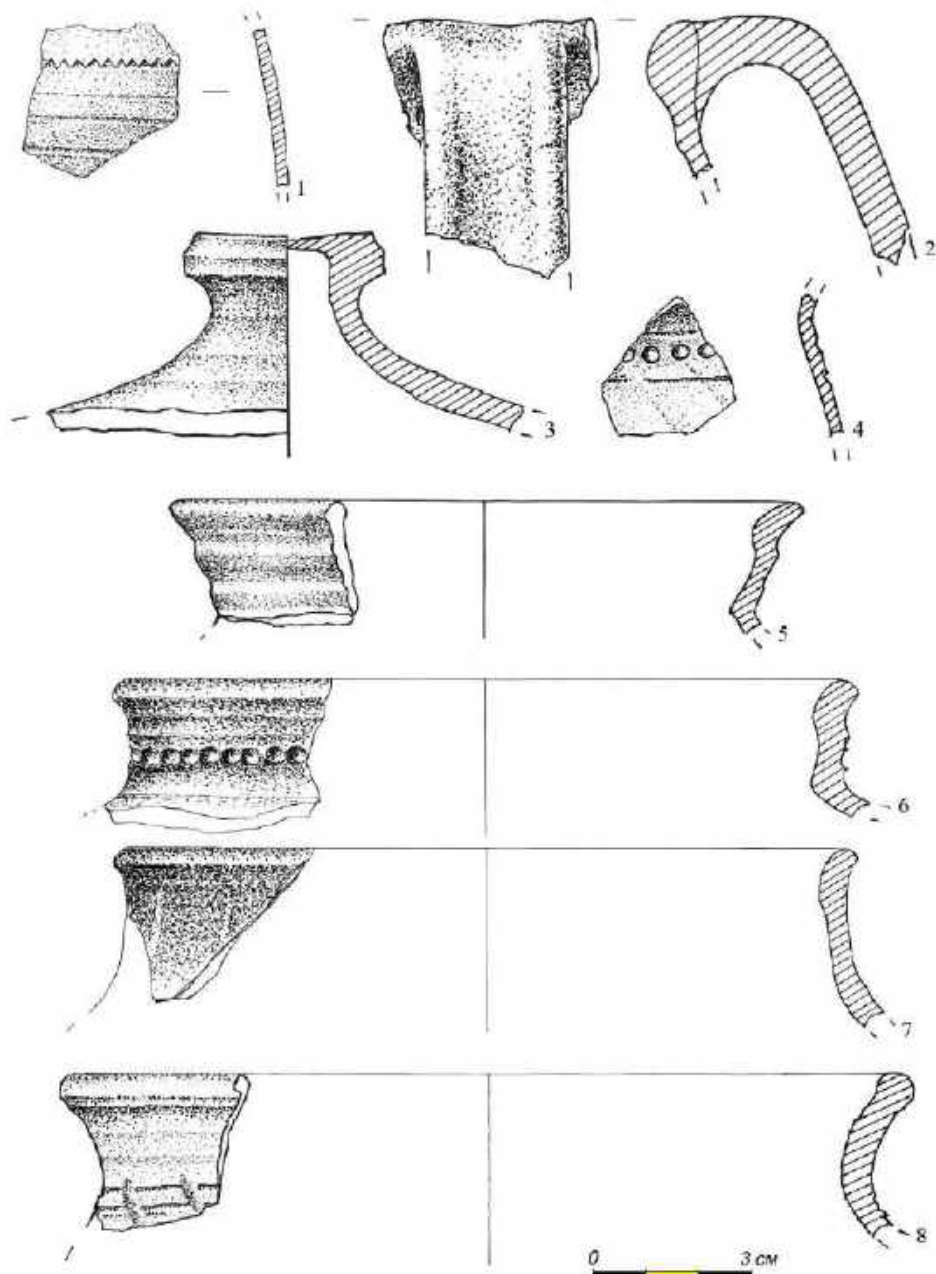

Рис. 38. Словіта VI. Фрагменти керамічного посуду
Fig. 38. Slovita VI. Fragments of ceramic ware

Жодних слідів стародавніх вкопів або наявності об'єктів на рівні материка не виявлено. Весь нечисельний матеріал, зафіксований у межах шурфу 5, – керамічні вироби модерної доби.

Виявлені раніше тут кельти потрібно інтерпретувати як скарб, на що вказують результати археологічних досліджень.

Рухомі знахідки із пам'ятки представлені виробами, які датуються модерною добою. У шурфі 5 знахідки, які виступають на глибині 0,4 м, поодинокі. Представлені вінцем горщика сірого забарвлення із прямими, заокругленими краями. Зовнішня поверхня орнаментована на шийці горизонтальним валиком (рис. 38, 5). Інша знахідка – стінка посудини, зовнішня поверхня орнаментована трьома заглибленими горизонтальними смугами та ще однією, що утворена із зигзагів. Посудина інтенсивно використовувалася, на що вказує задимлена та вкрита шаром кіптяви поверхня (рис. 38, 1).

На території подвір'я згадуваного монастиря, у її південно-східній частині, закладено ще один розвітковий шурф (шурф 6), оскільки тут під час упорядкування території виявлено крем'яний відщеп неокресленого періоду, що міг свідчити про існування тут пункту.

Шурф 6 закладений на відстані 10,5 м на південний схід від південно-східного кута господарської будівлі монастиря, на південь від штучного озера (рис. 35). Рівень денної поверхні шурфу 6 відносно південно-східного кута господарської будівлі становить 0,17 м. Розмір шурфу – 1×1 м. На поверхні шурфу помітні сліди від попелу та вугілля, що вказують на горіння тут вогнища у недалекому минулому, поверхня слабо задернована (наслідок нещодавнього благоустрою подвір'я), завтовшки до 0,1 м. Нижче залягав шар світло-сірого супіску із вмістом шматків цегли та каміння вапняку завтовшки до 0,5 м. Під ним залягав шар сірого супіску із румовищем цегли у східній частині, що перекривало шар вугілля. Цей шар сірого супіску потрібно пов'язувати з періодом будівництва чи проведення певних ремонтних робіт господарської будівлі монастиря, а також спробою вирівняти навколишню територію до одного рівня, оскільки тут спостерігаємо на стратиграфії в минулому пониження терену у східному напрямку.

Під шаром супіску виявлено потужний шар сіро-коричневого суглинку із вмістом шматків деревного вугілля. Дослідження шурфу 6, з огляди на його незначні розміри та техніку безпеки (нависання рихлого румовища цегли), зупинене на глибині 1,25 м від рівня сучасної поверхні (рис. 36, 2). Усі рухомі знахідки виявлені у шурфі 6 виступають нечисельними фрагментами керамічного посуду модерної доби. А культурні нашарування, які вдалося дослідити, пов'язані з будівництвом мурованої господарської будівлі, яка зараз перебуває в аварійному стані.

Посуд виготовлений із однотипового керамічного тіста із домішками піску, поверхня від світло-сірого до темно-сірого забарвлення, заглажена, але часто шершава. У видовому складі переважають горщики, які відрізняються між собою формою завершення вінець (рис. 38, 6–8). У кожному випадку зовнішня поверхня орнаментована заглибленим (рис. 38, 6) чи пролощеним декором (рис. 38, 7), або поєднанням одного й іншого (рис. 38, 8). Одна із виявлених стінок оздоблена овальним штампом та заглибленими косими смугами (рис. 38, 4). Виявлене вінце конічної макітри також орнаментоване (горизонтальне лошіння), проте зсередини. Покришка репрезентує типову форму виробів цього часу – конічну з округлою ручкою, верх якої горизонтально зрізаний (рис. 38, 3). Таким чином виявлені артефакти на території монастиря синхронні з існуванням у цій місцевості культової споруди та датуються XVII–XVIII ст.

Обговорення. Незважаючи на те, що під час розвіткових досліджень обстежено локальну територію навколо с. Словіта, вдалося отримати цінну інформацію, яка вагомо доповнює історію заселення цієї території від пізнього палеоліту до нової доби. Палеолітичний матеріал малочисельний, виявлений винятково на території Малого Полісся. Він швидше свідчить, про перебування тут людей у минулому, а не наявність стоянок, які варто шукати на відрогів Гологірського горбогір'я, з якого відкривається добрий огляд навколишньої долини, яким не могли не скористатися мисливці у минулому. Найближчі до Словіти палеолітичні

стоянки відкрито у Глинянах [Черниш, 1954, с. 93], Почапах [Черниш, 1954, с. 131] та Підкамені [Сілаєв та ін., 2016 с. 104; Сілаєв, Ільчишин, 2020, с. 159].

Завдяки останнім дослідженням, проведеним на території північних уступів Подільської височини, можна побачити, що ця територія не є безлюдною пусткою в період мезоліту, як виглядало до цього [Мацкевой, 1991, рис. 1; 12]. Відкриття матеріалів у Підкамені [Онищук, 2008, с. 185] та Словіті вказує на незадовільний стан обстеження цієї території, а не відсутність матеріалу як такого.

Відкриття знахідок культури лінійної стрічкової кераміки в околицях Словіті є вкрай важливим для вивчення заселення Малого Полісся населенням цієї культури, оскільки тут пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки вкрай мало [Ленартович, 2013, рис. Ж.2; Ж.3]. Найближчий пункт розташований у с. Мармузовичі (попередня назва – Андріївка). Там на правому березі р. Гологірка під час поверхневих обстежень виявлено три пункти із матеріалом зазначеної культури [Стеблій, 2011, с. 141, 142, 149]. Однак найближчий пункт, інтерпретований як поселення та на якому проводилися стаціонарні дослідження, розташований дещо північно-східніше, в околицях с. Йосипівки [Милян та ін., 2009, с. 231–234, рис. 1; Милян, Пічкур, Шидловський, 2009, с. 225–230].

Вказана пам'ятка цікава для нас своєю локалізацією, оскільки вона, подібно до словітської, розміщена на території Малого Полісся, яке межує з Подільською височиною (у цьому випадку у межах Вороняк). Принагідно варто зазначити, що на території Гологірського горбогір'я та Вороняк пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки відсутні. Можна припускати, що ці горбогір'я слугували природнім бар'єром, імовірно кордоном, за яким населення цієї культури не оселялися.

Не зважаючи на мізерну кількість матеріалу, фрагменти керамічного посуду лінійно-стрічкової кераміки досить презентабельні. Посуд підданий орнаменту. Найявний пластичний орнамент у формі т. зв. шишечки-наліпа з вм'ятиною на поверхні, який належить до типової орнаменту кухонної та столової кераміки. Такий декор часто присутній на пам'ятках цієї культури, зокрема на відносно близьких пам'ятках регіону, таких як Тадані [Пелещин, 1999, рис. 2, 3, 10; 7, 7; 11, 16; Ленартович, 2010, рис. 2, 1] та Буськ [Конопля, Стеблій, 2009, с. 82–88, рис. 4, 2; 6, 5; 9, 11; 13, 3]. Інші три знахідки оздоблені заглибленим орнаментом у вигляді ліній та пальцевих втиснень. Цікаво, що подібно до матеріалу із Йосипівки [Милян та ін., 2009, с. 234] словітський не містить «нотного» орнаменту.

Ми не зафіксували доказів перебування тут населення культури шнурової кераміки, а навпаки, на основі джерельної бази, якою ми володіємо, можна стверджувати, що інформація про наявність матеріалу КШК в околицях с. Словіта є помилковою та потребує спростування [Онищук, 2021, с. 5]. Під час розвідкових досліджень на частині пам'яток на території Малого Полісся зібрано значну кількість фрагментів крем'яних сокир різного ступеня збереження, поверхня яких піддавалась старанному поліруванню. Нагадаймо, що така техніка обробки поверхні сокир характерна для кременярства культури кулястих амфор [Свешніков, 1983, с. 14, табл. V, 2; XI, 5, 11; XIII, 3, 6–8, 10, 12, 14–15]. Знайдено на пам'ятках і окремі фрагменти керамічного посуду згаданої культури. Натомість, не виявлено жодного артефакту, який ми можемо пов'язувати із КШК.

Найімовірніше, як шнуровий матеріал трактувався епішнуровий, присутність якого ми зафіксували під час поверхневих зборів. Так, фрагменти керамічного посуду межановицької культури виявлені на Словіті II та IV. Окрім цього, до помилкових висновків могло спричинити й те, що тривалий час не були розділені пам'ятки шнурового та постшнурового горизонтів. Дослідники послуговувалися схемою, розробленою Ігорем, який пам'ятки стжижовської, городоцько-здовбицької/межановицької культур відносив до синхронних та інтерпретував як окремі культури шнурової кераміки [Свешніков, 1974].

Водночас нещодавно опублікована інформація про наявність трьох кам'яних стел КШК неподалік с. Словіта потребує перевірки культурної атрибуції [Терський, Майорчак, Демський,

2019, с. 137]. Оскільки в ареалі поширення КШК, тим більше на території Західної України, не задокументовано жодного випадку фіксації таких монументальних об'єктів на пам'ятках цієї культури. Натомість практика спорудження стел характерна для степових культур. Вперше ці об'єкти задокументовані в добу енеоліту (культури новоданилівська, середньостогівська, постмаріупільська, нижньомихайлівська) [Довженко, 1999, с. 6]. Проте широкого розповсюдження набула в ямній культурі [Довженко, 1986, с. 35; Чмихов, Довженко, 1987, с. 130; Іванова, 2020, с. 65]. Відомі вони і в катакомбній культурі, проте меншою мірою [Санжаров, 2009, с. 32, 36].

Практично немає їх у бабинській культурі. У дещо більшій кількості вони присутні на пам'ятках зрубної, сабатинівської та білозерської культур [Березанська, Отрощенко, 1997, с. 503; Санжаров, 2009, с. 35]. Монументальні стели споруджували і в пізніші часи, зокрема скіфи [Попова, 1976; Білоз, 1996, с. 41–49], а згодом половці [Плетнева, 1974]. Варто згадати, що на території Західної України, зокрема Львівщини, кам'яні стели виявлені не вперше (Звенигород, Кнісело, Пеняки, Ляка, Шнирів, Загір'я, Водники). Їх детально проаналізував М. Бандрівський, який також пов'язує їх спорудження із населенням циркумпонтійської зони [Бандрівський, 2005, с. 140, 143–144, 152–156; 2007, с. 161, 164–165, 173–178]. Таким чином, попередню інтерпретацію кам'яних стел як шнурових вважаємо помилковою. У майбутньому необхідна детальна фіксація цих монументальних об'єктів для встановлення культурної приналежності.

Матеріал комарівської культури виявлений на усіх чотирьох пунктах на території Малеого Полісся. З огляду на те, що пам'ятки Словіта II–IV розташовані на незначній відстані одна від одної, ймовірно в минулому вони могли належати до одного великого поселення комарівської культури. Найімовірніше, обстежені кургани також були споруджені населенням цієї ж культури. Хоча не потрібно заперечувати можливості їх епішнурового походження, оскільки матеріал цього горизонту здобутий під час досліджень Ярослава Пастернака курганного могильника у сусідньому Якторові [Пастернак, 1933, с. 67–70].

Викликає занепокоєння стан збереження обстежених курганів на території Гологірського горбогір'я, більшість з яких на своїй поверхні мають сліди грабіжницьких вкопів різного часу. Частина з них доволі свіжа. Також ми припускаємо, що сліди від метрових траншей, які перетинали усі три насипи курганів в ур. Три Кіпці з півночі на південь, могли залишитись від досліджень фахового археолога, результати робіт якого з невідомих причин не були введені у науковий обіг. Методика досліджень насипів курганів траншеями була доволі популярною у першій половині ХХ ст. Не виключаємо можливості, що тут свої дослідження проводив Я. Пастернак, оскільки так він здійснював дослідження курганів у сусідньому Якторові, підтверженням чому є світлини з тамтешніх досліджень [НА ВА ІУ НАНУ. Особовий архів Я. Пастернака].

Висновки. Отже, під час фіксації курганів на кульмінаційних ділянках Гологірського горбогір'я та шурфування міжкурганного простору рухомого матеріалу не виявлено, що не дозволяє встановити культурну приналежність зафіксованих курганів. Натомість, під час обстеження пам'яток Словіта I–IV зібрано значну кількість різночасового археологічного матеріалу від періоду палеоліту до модерної доби включно, що вагомо доповнює карту заселення цієї території в минулому. Археологічний матеріал, зафіксований і під час шурфування на території подвір'я монастиря Воздвиження Чесного Хреста сестер ЧСВВ, відповідає часу заснування цієї сакральної пам'ятки.

Авторський внесок. МВ, ЯЯ, НД, ЯД – організація та проведення археологічних досліджень. МВ – виконання світлин. МВ та ЯЯ – камеральне опрацювання матеріалу, написання оригінального рукопису, оформлення та виконання рисунків.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори заявляють, що у них немає наявного конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли би вплинути на дослідження, результати яких наведені в цій статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський, М. М. (2005). Роль азово-причорноморських степних культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700–2900 рр. до народження Христа). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, 135–173.
- Бандрівський, М. (2007). Вплив Сходу на розвиток спільноти раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході українського лісостепу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 253, 153–205.
- Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. (1997). Духовна культура. Бронзовий вік. В *Давня історія України* (Т. 1. Первісне суспільство, с. 496–529). Київ: Наукова думка.
- Білозор, В. П. (1996). Кам'яні статуї у контексті скіфської етногеографічної проблематики. *Археологія*, 4, 41–50.
- Войтович, М., Яковишина, Я., Демський, Н., Демська, Я. (2024). *Звіт з розвідкових досліджень на території Глинянської міської громади Львівського району Львівської області*. Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 153 арк.
- Демський, Н. В., Терський, С. В., Майорчак, М. І. (2021). Археологічні дослідження в межиріччі Західного Бугу та Гнилої Липи. XXXVI lubelska konferencja. *Badania archeologiczne w Polsce Środkowoschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie: streszczenia referatów. 26–27 maja 2021 r.*, Lublin: UMCS, 65–66.
- Довженко, Н. Д. (1986). Каменные изваяния в погребальном обряде племен ямной культуры. В О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко, Ямная культурно-историческая общность (южнобугский вариант). *Свод археологических источников*, Т. В1–3. Киев: Наукова думка, 21–37.
- Довженко, Н. Д. (1999). Найдавніші "кам'яні баби" України та проблеми їх етнокультурного вивчення. *Наукові записки. Історія. Україніка та європеїстика*, 14, 8–17.
- Іванова, С. В. (2020). Традиции и инновации в условиях фронта: погребение с посохом у с. Пологи. В В. В. Отрощенко, Г. М. Тощев (ред.), *Пологівський посох: досвід міждисциплінарного вивчення. Колективна монографія*. Київ; Запоріжжя: Видавець Олег Філюк, 45–81.
- Конопля, В. М., Стеблі, Н. Я. (2009). Матеріали з нижніх культурно-хронологічних горизонтів північно-східної частини городища літописного Бужська. *Вісник Інституту археології Львівського університету*, 4, 81–110.
- Кравчук, Я., Зінько, Ю. (2018). Рельєф Львівської області. В М. М. Назарук (ред.), *Львівська область: природні умови та ресурси*. Львів, 55–85.
- Ленартович, О. (2010). Пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки у верхів'ях Західного Бугу. *Наукові студії: збірник наукових праць. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 3, 20–44.
- Ленартович, О. (2013). *Культура лінійно-стрічкової кераміки у басейні Верхнього та Середнього Дністра і Західного Бугу*. Дисертація. Львів, 571 с.
- Мацкевой, Л. Г. (1991). *Мезолит запада Украины*. Киев: Наукова думка, 148 с.
- Милян, Т. Р., Пічкур, Є. В., Шидловський, П. С. (2009). Виробничий інвентар пам'ятки Йосипівка І. *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007*. Київ, 225–230.
- Милян, Т. Р., Черновол, Д. К., Дяченко, О. В., Лисенко, С. Д. (2009). Роботи Рятівної археологічної служби на поселенні Йосипівка-1 біля смт Олесько. *Археологічні дослідження в Україні 2006–2007*. Київ, 231–237.
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (НА ВА ІУ НАНУ). Особовий архів Я. Пастернака.
- Онищук, Я. (2008). Археологічні пам'ятки Бродівського району Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, 172–194.
- Онищук, Я. (2021). Дослідження кремаційного поховання римського часу в околиці с. Словіта Львівської області. Брідщина – край на межі Галичини й Волині, 12. Броди, 5–9.
- Пастернак, Я. (1933). Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 152, 63–112.
- Пелецишин, М. А. (1999). Неолітичне поселення в с.Тадані на Західному Бузі. *Львівський археологічний вісник*, 1, 22–48.

Плетнева, С. А. (1974). Половецкие каменные изваяния. *Свод археологических источников*, Т. Е4–2. Москва: Наука, 200 с., 83 табл.

Попова, Е. А. (1976). Об истоках традиций и эволюции форм скифской скульптуры. *Советская археология*, 1, 108–122.

Санжаров, С. Н. (2009). Лисичанская антропоморфная стела. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, 32–43.

Свешніков, І. К. (1974). *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ: Наукова думка, 208 с.

Свешников, И. К. (1983). Культура шаровидных амфор. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Т. В1–27. Москва: Наука, 86 с.

Сілаєв, О., Ільчишин, З. (2020). Дослідження на подвір'ї монастиря домініканців в селищі Підкамінь. *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ, 158–160.

Сілаєв, О., Сало, Б., Білас, Н., Конопля, В. (2016). Нові відкриття на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 103–104.

Стеблій, Н. Я. (2011). Пам'ятки черняхівської культури з околиць с. Андріївка Буського р-ну Львівської обл. *Вісник інституту археології Львівського університету*, 6, 140–171.

Терський, С. В., Демський, Н. В. (2020). Середньовічна зброя ближнього бою за знахідками із північно-західної частини Гологорів. *Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (27 лютого 2020 р., Львів, НАСВ)*, Львів, 14–15.

Терський, С., Демський, Н. (2021). Археологія Словітського лісу (за даними археологічних досліджень експедиції ЛІМ). *Музей – платформа суспільного діалогу. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, Львівський історичний музей, 28 жовтня 2021 р.)*, Львів, 312–318.

Терський, С., Демський, Н., Гарасим, І. (2022). Археологічні дослідження старого гутища у словітському лісі на Львівщині. *Археологія & Фортифікація України. XI Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої світлій пам'яті українського археолога та історика Анатолія Федоровича Гуцала (1946–2021)*, Кам'янець-Подільський, 168–175.

Терський, С., Демський, Н., Куценяк, О. (2021). Монастир Воздвиження Чесного Хреста у Словіті в світлі археології. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції, Кам'янець-Подільський*, 113–118.

Терський, С. В., Майорчак, М. І., Демський, Н. В. (2019). Пам'ятки давнього населення північно-західних відрогів Гологір (розвідки 2019 р.). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: тези доповідей III наукового семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимошука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*, Чернівці: Технодрук, 137–139.

Терський, С., Майорчак, М., Демський, Н. (2020). Пам'ятки ранньомодерної доби в околицях с. Словіта (за даними археологічних досліджень експедиції ЛІМу). *Музей – платформа суспільного діалогу: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції Львівського історичного музею, Львів, 6 листопад 2020 р.*, Львів, 28–34.

Терський, С., Майорчак, М., Демський, Н., Куценяк, О. (2020). Дослідження в межиріччі Західного Бугу і Гнилої Липи. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, Київ, 161–163.

Черниш, О. П. (1954). Карта палеоліту УРСР. *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР*, II, 67–143.

Чмыхов, Н. А., Довженко, Н. Д. (1987). О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры. *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев, 130–139.

REFERENCES

Bandrivskyi, M. M. (2005). Rol azovo-prychornomorskykh stepnykh kultur u pokhodzhenni i rozvytku skotarskoi spilnoty na zakhodi Podilskoi vysochyny (3700–2900 rr. do narodzhennia Khrysta). *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 9, 135–173. (in Ukrainian).

Bandrivskiy, M. (2007). Vplyv Skhodu na rozvytok spilnoty rannoho – pochatku serednoho periodiv epokhy bronzy na zakhodi ukrainskoho lisostepu. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 253, 153–205. (in Ukrainian).

Berezanska, S. S., & Otroshchenko, V. V. (1997). Dukhovna kultura. Bronzovyi vik. V *Davnia istoriia Ukrainy* (Vol. 1. Pervisne suspilstvo, p. 496–529). Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Bilozor, V. P. (1996). Kam'iani statui u konteksti skifskoi etnoheohrafichnoi problematyky. *Arkheolohiia*, 4, 41–50. (in Ukrainian).

Voitovych, M., Yakovyshyna, Ya., Demskiy, N., & Demska, Ya. (2024). *Zvit z rozvidkovykh doslidzhen na terytorii Hlynianskoï miskoi hromady Lvivskoho raionu Lvivskoi oblasti*. Naukovi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 153 ark. (in Ukrainian).

Demskiy, N. V., Terskiy, S. V., & Maiorchak, M. I. (2021). Arkheolohichni doslidzhennia v mezhyrichchi Zakhidnoho Buhu ta Hnyloi Lypy. *XXXVI lubelska konferencja. Badania archeologiczne w Polsce Środkowoschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie: streszczenia referatów. 26–27 maja 2021 r.*, Lublin: UMCS, 65–66. (in Ukrainian).

Dovzhenko, N. D. (1986). Kamennyye izvayaniya v pogrebal'nom obryade plemen yamnoy kul'tury. V O. G. Shaposhnikova, V. N. Fomenko, N. D. Dovzhenko, Yamnaya kul'turno-istoricheskaya obshchnost' (yuzhnobugskiy variant). *Svod arkheologicheskikh istochnikov, Vol. VI–3*. Kiyev: Naukova dumka, 21–37. (in Russian).

Dovzhenko, N. D. (1999). Naidavnishi "kamiani baby" Ukrainy ta problemy yikh etnokulturnoho vvychennia. *Naukovi zapysky. Istoriia. Ukrainika ta yevropeistyka*, 14, 8–17. (in Ukrainian).

Ivanova, S. V. (2020). Traditsii i innovatsii v usloviyakh frontira: pogrebeniye s posokhom u s. Pologi. V V. V. Otroshchenko, G. M. Toshchev (Eds.), *Polohivskiy posokh: dosvid mizhdystsyplynarnoho vvychennia. Kolektyvna monohrafiia*. Kyiv; Zaporizhzhia: Vydavets Oleh Filiuk, 45–81. (in Russian and in Ukrainian).

Konoplia, V. M., & Stebli, N. Ya. (2009). Materialy z nyzhnikh kulturno-khronolohichnykh horyzontiv pivnichno-skhidnoi chastyny horodyshcha litopysnoho Buzhska. *Visnyk Instytutu arkheolohii Lvivskoho universytetu*, 4, 81–110. (in Ukrainian).

Kravchuk, Ya., & Zinko, Yu. (2018). Relief Lvivskoi oblasti. V M. M. Nazaruk (Ed.), *Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy*. Lviv, 55–85. (in Ukrainian).

Lenartovych, O. (2010). Pam'iatky kultury liniino-strichkovoï keramiky u verkhiv'iyakh Zakhidnoho Buhu. *Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 3, 20–44. (in Ukrainian).

Lenartovych, O. (2013). *Kultura liniino-strichkovoï keramiky u baseini Verkhnoho ta Serednoho Dnistra i Zakhidnoho Buhu*. Dysertatsiia. Lviv, 571 p. (in Ukrainian).

Matskevoy, L. G. (1991). Mezolit zapada Ukrainy. Kiyev: Naukova dumka, 148 p. (in Russian).

Mylian, T. R., Pichkur, Ye. V., & Shydlovskiy, P. S. (2009). Vyrobnychyi inventar pam'iatky Yosypivka I. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006–2007*. Kyiv, 225–230. (in Ukrainian).

Mylian, T. R., Chernovol, D. K., Diachenko, O. V., & Lysenko, S. D. (2009). Roboty Riativnoi arkheolohichnoi sluzhby na poselenni Yosypivka-1 bilia smt Olesko. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006–2007*. Kyiv, 231–237. (in Ukrainian).

Naukovi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (NA VA IU NANU). Osobovy arkhiv Ya. Pasternaka. (in Ukrainian).

Onyshchuk, Ya. (2008). Arkheolohichni pam'iatky Brodivskoho raionu Lvivskoi oblasti (za materialamy Brodivskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 11, 172–194. (in Ukrainian).

Onyshchuk, Ya. (2021). Doslidzhennya krematsiynoho pokhovannya ryms'koho chasu v okolytsi s. Slovita L'vivskoyi oblasti. *Bridshchyna – kray na mezhi Halychyny y Volyni*, 12, Brody, 5–9. (in Ukrainian).

Pasternak, Ya. (1933). Persha bronzova doba v Halychyni v svitli novykh rozkopok. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 152, 63–112. (in Ukrainian).

Peleshchysyn, M. A. (1999). Neolitychne poselennia v s. Tadani na Zakhidnomu Buzi. *Lvivskiy arkheolohichniy visnyk*, 1, 22–48. (in Ukrainian).

- Pletneva, S. A. (1974). Polovetskiye kamennyye izvyaniya. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, Vol. Ye4–2. Moskva: Nauka, 200 p., 83 tabl. (in Russian).
- Popova, Ye. A. (1976). Ob istokakh traditsiy i evolyutsii form skifskoy skul'ptury. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, 108–122. (in Russian).
- Sanzharov, S. N. (2009). Lysychans'ka antropomorfna stela. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 9, 32–43. (in Russian and in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. K. (1974). *Istoriia naseleння Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III – na pochatku II tysiacholittia do nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka, 208 p. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1983). Kul'tura sharovidnykh amfor. *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, Vol. VI–27. Moskva: Nauka, 86 p. (in Russian).
- Silaiev, O., & Ilchysyn, Z. (2020). Doslidzhennia na podvir'i monastyria dominikantsiv v selyshchi Pidkamin. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*. Kyiv, 158–160. (in Ukrainian).
- Silaiev, O., Salo, B., Bilas, N., & Konoplia, V. (2016). Novi vidkryttia na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv, 103–104. (in Ukrainian).
- Steblii, N. Ya. (2011). Pam'iatky cherniakhivskoi kultury z okolyts s. Andriivka Buskoho r-nu Lvivskoi obl. *Visnyk instytutu arkheologii Lvivskoho universytetu*, 6, 140–171. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. V., & Demskyi, N. V. (2020). Serednovichna zbroia blyzhnoho boiu za znakhidkamy iz pivnichno-zakhidnoi chastyny Holohoriv. *Zbroiarnia: istoriia rozvytku ozbroiennia ta viiskovoi tekhniky. Zbirnyk tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (27 liutoho 2020 r., Lviv, NASV)*, Lviv, 14–15. (in Ukrainian).
- Terskyi, S., & Demskyi, N. (2021). Arkheolohiia Slovitskoho lisu (za danymy arkheolohichnykh doslidzhen ekspedytsii LIM). *Muzei – platforma suspilnoho dialohu. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (Lviv, Lvivskiy istorychniy muzei, 28 zhovtnia 2021 r.)*, Lviv, 312–318. (in Ukrainian).
- Terskyi, S., Demskyi, N., & Harasym, I. (2022). Arkheolohichni doslidzhennia staroho hutyshcha u slovitskomu lisi na Lvivshchyni. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. XI Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii Kam'ianets-Podilskoho derzhavnogo istorychnogo muzeiu-zapovidnyka, prysviachenoi svitlii pam'iaty ukrainskoho arkheoloha ta istoryka Anatoliia Fedorovycha Hutsala (1946–2021), Kam'ianets-Podilskiy*, 168–175. (in Ukrainian).
- Terskyi, S., Demskyi, N., & Kutseniak, O. (2021). Monastyr Vozdvyzhennia Chesnoho Khresta u Sloviti v svitli arkheologii. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv X Vseukrainskoi z mizhnarodnoiu uchastiu naukovopraktychnoi konferentsii, Kam'ianets-Podilskiy*, 113–118. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. V., Maiorchak, M. I., & Demskyi, N. V. (2019). Pam'iatky davnoho naseleння pivnichno-zakhidnykh vidrohiv Holohir (rozvidky 2019 r.). *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: tezy dopovidei III naukovoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia vidomoho naukovtsia Borysa Tymoshchuka (m. Chernivtsi, 13 hrudnia 2019 r.)*, Chernivtsi: Tekhnodruk, 137–139. (in Ukrainian).
- Terskyi, S., Maiorchak, M., & Demskyi, N. (2020). Pam'iatky rannomodernoї doby v okolytsiakh s. Slovita (za danymy arkheolohichnykh doslidzhen ekspedytsii LIMu). *Muzei – platforma suspilnoho dialohu: materialy III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii Lvivskoho istorychnogo muzeiu, Lviv, 6 lystopad 2020 r.*, Lviv, 28–34. (in Ukrainian).
- Terskyi, S., Maiorchak, M., Demskyi, N., & Kutseniak, O. (2020). Doslidzhennia v mezhyrichchi Zakhidnoho Buhu i Hnyloi Lypy. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*, Kyiv, 161–163. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. P. (1954). Karta paleolitu URSR. *Naukovi zapysky Instytutu suspilnykh nauk AN URSR*, II, 67–143. (in Ukrainian).
- Chmykhov, N. A., & Dovzhenko, N. D. (1987). O drevneyshem indoiranskom komponente v sostavlenii skifskoy monumental'noy skul'ptury. *Drevneyshiye skotovody stepey yuga Ukrainy. Kiyev*, 130–139. (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 18.09.2024
прийнята до друку 15.11.2024

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE TERRITORY
OF VOLHYNIAN-PODILLIAN UPLAND (NEAR SLOVITA)

Maria VOITOVYCH¹, Yana YAKOVYSHYNA², Nazar DEMSKYF³, Yaryna DEMSKA⁴

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: danylivmari@ukr.net, jkovyshyna@ukr.net*

*³Museum of Local History of Slovita village and its outskirts,
I. Bogoslova Str., 1a, 80735, Lviv region, Slovita, Ukraine,
e-mail: arheologiaslovita@gmail.com*

*⁴Historical and cultural reserve «Stilske hill-fort»,
Shevchenko Str., 129, 81615, Stilsko, Lviv region, Ukraine,
e-mail: yarynademska04@gmail.com*

The results of archaeological surveys conducted on the territory of Male Polissia and the Hologory Upland near the Slovita village are presented. It is noted that during the work on the Uplands, eight barrows were recorded that formed two clusters of three mounds each and two single mounds. It was established that a common feature for all barrows is their localization along the tops of the hills, or on the slopes closer to the top. It is indicated that all barrows have signs of robber excavations of different times. In four survey trenches in the territory of the inter-barrow space, no archaeological material was found, which does not make it possible to determine the time of construction of these objects. It is assumed that the surveyed barrows may belong to the Komariv culture, four sites of which are localized in the area where the surveys were carried out.

During the examination of the Slovita I–IV sites, their multi-layered character was confirmed. The exception is the Slovita III site, where the majority of the finds are represented by artifacts of the Komariv culture. It was observed that the Slovita II–IV sites could probably have belonged to one large settlement of the Komariv culture in the past. It was noted that the earliest finds on the sites are represented by single artifacts of the Paleolithic (Slovita I, II, IV) and Mesolithic periods (Slovita I). Several fragments of clay vessels of the Linear Pottery culture (Slovita I) were discovered, and artifacts of the Globular Amphora culture (Slovita I, II, IV) and Mezhanovitska culture (Slovita II, IV) were found. It is proven that a significant part of the artifacts belong to the Early Iron Age (Slovita I, II, IV). It is concluded that a small amount of the collected material is the product of the Rajkovets culture (Slovita I), the Early Middle Ages (Slovita I, IV), and the Modern period (Slovita I, III).

It is noted that it was not possible to confirm the presence of cultural horizons earlier than the Modern period on the territory of the cloister of the Exaltation of the Holy Cross of the Sisters of the Order of St. Basil the Great (OSBG) (Slovita VI). It is stated that the previously discovered single flint product from the territory of this cloister may be an accidental find, and verification of the place of fixation of bronze celts indicates that these products belong to such a group of sites as treasures. It is concluded that the archaeological research conducted on the border of two physical-geographical regions significantly supplemented the archaeological map of the settlement of this territory from the Paleolithic period to the Modern period.

Key words: barrows, Paleolithic, Mesolithic, Linear Pottery culture, Globular Amphora culture, Mezhanovitska culture, Komarivska culture, Early Iron Age.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

КРЕМ'ЯНА КОЛЕКЦІЯ СТОЯНКИ ПІДКАМІНЬ-МОНАСТИР
ІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ 2019 РОКУ

Дмитро СТУПАК¹ , Олександр СИЛАЄВ² , Зоя ІЛЬЧИШИН²

¹Інститут археології НАН України,
пр. Володимира Івасюка, 12, 04210, м. Київ, Україна,
e-mail: stupak17@ukr.net

²Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба»
Інституту археології Національної академії наук України,
вул. Винниченка, 24, 79088, м. Львів, Україна,
e-mail: silayevs@ukr.net, zoya.arch@gmail.com

Зазначено, що пам'ятка Підкамінь-Монастир локалізована в с. Підкамінь Золочівського району Львівської області на території монастиря домініканців XV–XVIII ст. Вказано, що споруди монастиря розташовані на високому плато (урочище – гора Рожаниця), що підноситься над долинами річок Іква та Серет, на вододілі басейнів Дніпра та Дністра.

Зауважено, що під час археологічних досліджень НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України у 2019 р. на внутрішньому подвір'ї монастиря було виявлено 958 крем'яних артефактів.

Доведено, що крем'яні матеріали стоянки Підкамінь-Монастир належать щонайменше до трьох хронологічних періодів. Більшість крем'яних артефактів належить до першого – фінальнопалеолітичного періоду заселення пам'ятки і належать до свідерської культури. Зроблено припущення про вірогідність існування ще одного епізоду заселення пам'ятки у фінальнопалеолітичний час, який пов'язаний із носіями красносільських культурних традицій. Другий період пов'язаний із носіями раделицької традиції кременеобробки часу кінця мезоліту – початку неоліту. Третій період, вірогідніш за все, пов'язаний із існуванням на пам'ятці монастиря.

Ключові слова: Україна, фінальний палеоліт, мезоліт, неоліт, свідерська культура, пам'ятки типу Раделічі, модерний час, кресальні кремені.

Пам'ятка Підкамінь-Монастир розташована у селищі Підкамінь Золочівського району Львівської області на території монастиря домініканців (тепер – монастир Походження Древа Христа Господнього). Вона займає дуже вигідне положення між басейнами Дніпра і Дністра, будучи розташована на високому плато, що здіймається над долинами річок Іква та Серет. Ця місцевість має назву гора Рожаниця (рис. 1, 1). Комплекс монастиря домініканців у смт. Підкамінь був взятий під охорону як пам'ятка архітектури національного значення XV–XVIII ст. (охоронний номер 407) Постановою Ради Міністрів УРСР № 970 від 24 серпня 1963 р. Окрім цього, у межах та на околицях селища у 1980–2000-х роках було виявлено і досліджено 5 археологічних пам'яток. Одна з них – поселення Підкамінь-II – локалізована на південно-західному схилі гори Рожаниці, за 50 м на південь від зовнішньої огорожі монастиря (рис. 1, 3). Пам'ятку досліджували Михайло Рожко у 1981 р. та Микола Бандрівський у 1987 р., які зафіксували тут горизонти доби фінального палеоліту, мезоліту, висоцької культури і Київської Русі. На початку 2000-х років культурний шар цієї багаточислової пам'ятки вже був суттєво знищений самовільними кар'єрами [Онищук, 2008, с. 185].

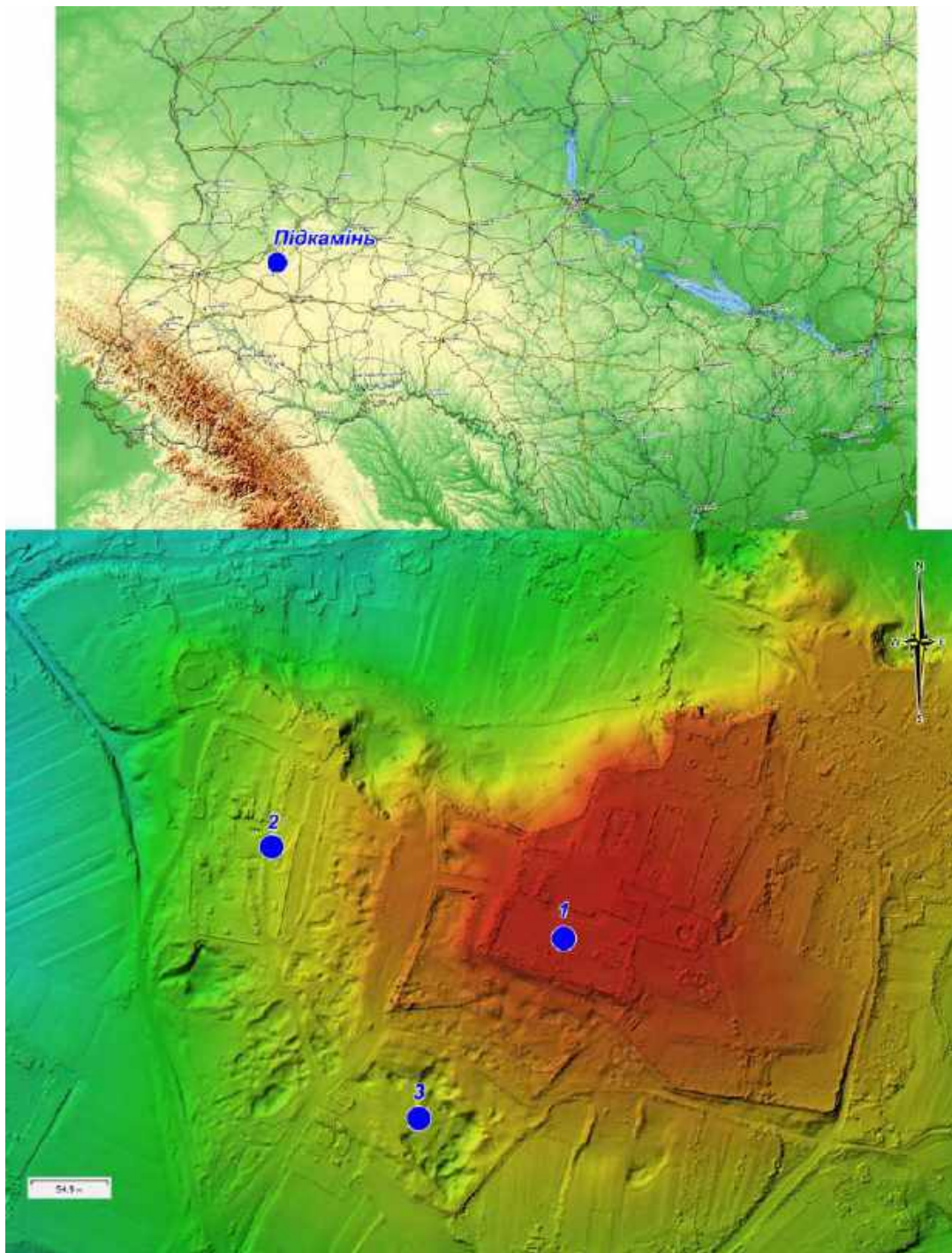

Рис. 1. Розташування селища Підкамінь (1), та пам'яток з матеріалами доби палеоліту навколо монастиря домініканців (1 – Підкамінь-Монастир, 2 – Підкамінь-1, 3 – Підкамінь-II)

Fig. 1. Location of the village of Pidkamin (1), and the sites with materials of palaeolithic time around the Dominican monastery (1 – Pidkamin-Monastyr, 2 – Pidkamin-1, 3 – Pidkamin-II)

У 2015 р. співробітники науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України (НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України) виявили сліди ще однієї стоянки доби палеоліту

(Підкамін'я-1) під час обстежень ділянки будівництва житлового будинку на вул. о. Методія, за 0,2 км на захід від в'їзної брами монастиря (рис. 1, 2). Невелика колекція із 17 крем'яних артефактів була зібрана вздовж тераси у підніжжі крутого західного схилу монастирської гори. Вона включала фрагмент нуклеуса, пластинчасті та відщепові сколи і вироби з вторинною обробкою – різці, скобелі та скребки (рис. 3). Більшість виробів були вкриті патиною світло-блакитного, білого, світло-сірого відтінку. На основі аналізу технології виготовлення і техніки вторинної обробки знарядь їх віднесено до доби пізнього палеоліту, однак для більш точної класифікації знахідок було замало [Сілаєв та ін., 2016, с. 104].

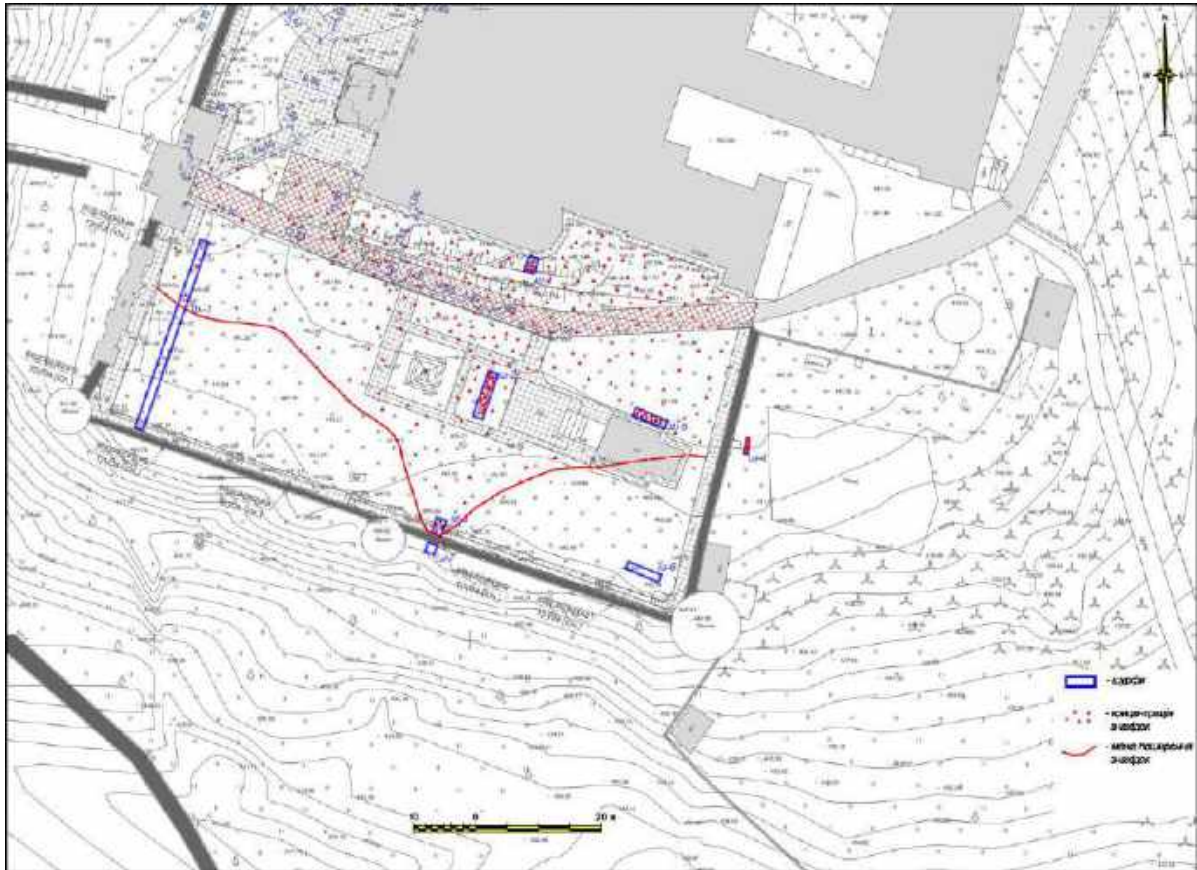

Рис. 2. Планіграфія і локалізація знахідок крем'яну в межах ділянок шурфування та нагляду
Fig. 2. Planigraphy and localization of flint finds within test-pits and surveillance areas

У 2019 р. на замовлення департаменту архітектури та розвитку містобудування Львівської обласної державної адміністрації експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України під керівництвом Олександра Сілаєва проводила археологічні дослідження на внутрішньому подвір'ї монастирського комплексу. Загальна площа закладених розкопів становила 110 м², а спостереження за земляними роботами під час археологічного нагляду було здійснено на загальній площі майже 1 600 м² [Сілаєв, Ільчишин, 2020а; 2020б, с. 158–160].

Результати досліджень були частково опубліковані, однак стосувались вони переважно результатів досліджень монастирського кладовища XVII–XIX ст. [Сілаєв, Ільчишин, 2021а, с. 341–357; 2021б, с. 47–74]. Натомість поза увагою залишилась по суті унікальна колекція крем'яних артефактів, зібрана під час розкопок та в процесі нагляду на території монастирського подвір'я.

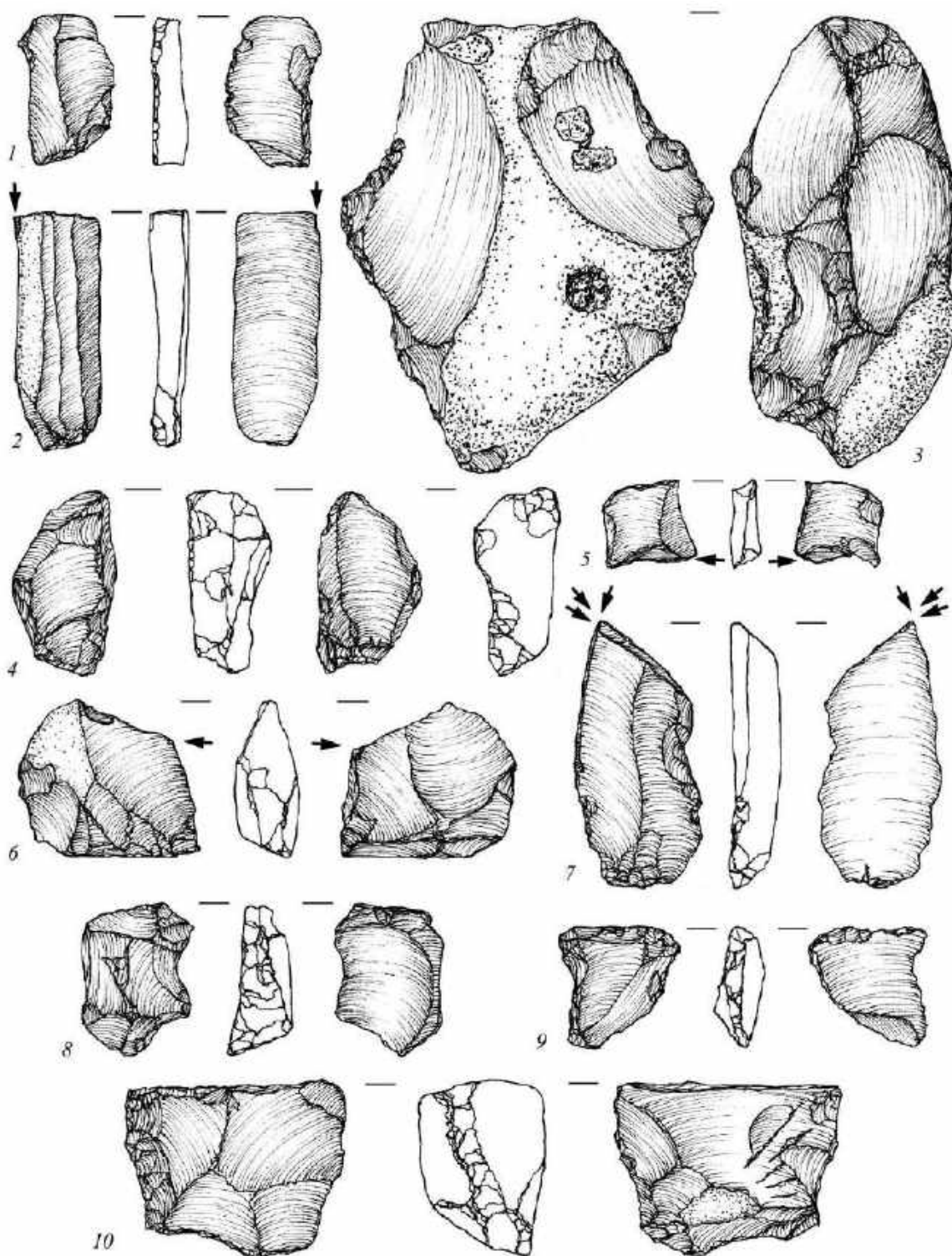

Рис. 3. Крем'яні артефакти з досліджень стоянки Підкамінь-1
Fig. 3. Flint artifacts from the research of the Pidkamin-1 site

Всього було виявлено 958 крем'яних артефактів (табл. 1). Здебільшого ці знахідки є дестратифікованими, оскільки вони були виявлені або під час земляних робіт, або в шурфах на території давнього кладовища, де культурний шар знищений численними похованнями.

Фіксація та визначення ділянок концентрації виявлених знахідок дали змогу накреслити приблизну планіграфію поширення археологічного культурного шару з крем'яними матеріалами в межах внутрішнього подвір'я монастиря (рис. 2). Та, найважливіше, велика за чисельністю збірка артефактів уможливила виконання їх докладного аналізу з розподілом за хронологічними періодами.

На пам'ятці використовувався волинський високоякісний сірий напівпрозорий кремій. Більшість кременів вкрита непрозорою молочно-білою патиною, деякі екземпляри – напівпрозорою біло-блакитною різної інтенсивності. Не патинованими виявлено 20 артефактів. Оскільки саме до останньої групи належать 3 кресальні кремені, можна припустити, що не патиновані сколи, або ж принаймні більшість із них, та не патиновані вироби представляють останні етапи засвоєння дослідженої території.

Таблиця 1

Підкаміннь-Монастир. Типологічна структура артефактів

Артефакти	Тр. 1	Ш. 1	Ш. 2	Ш. 3	Ш. 4	Ш. 5	Пох. 29	П/м	Загалом	%
Пренуклеуси	–	–	1	–	–	–	–	–	1	0,1
Нуклеуси	–	–	1	–	1	2	–	11	15	1,57
Уламки нуклеусів	–	–	1	–	–	–	–	7	8	0,84
Відщепи	2	6	52	4	7	10	1	225	307	32,05
Пластини	1	1	54	4	8	3	–	197	268	27,97
Пластинки	–	1	9	3	1	–	–	53	67	6,99
Різцеві сколи	–	–	–	–	–	–	–	4	4	0,42
Знаряддя	1	–	13	3	4	–	–	37	58	6,05
Луски	–	–	–	–	–	–	–	12	12	1,25
Невизначені сколи	–	1	31	–	4	3	–	135	174	18,16
Уламки кременю	–	–	12	2	–	–	–	30	44	4,59
Загалом	4	9	174	16	25	18	1	711	958	100

Нуклеуси, пренуклеус. Пренуклеус виявлено лише один. Він має підтригранну у перетині форму. Розміри артефакту: 75,95×36,39×43,37 мм. Судячи з обрисів негативів сколів формування ребер, процес створення останніх був припинений на початковій стадії. Грубість наявних ребер та залом на одному боці виробу свідчать, що пренуклеус був кинутий на ранній стадії підготовки.

Серед нуклеусів домінують біпоздовжні (табл. 2). Більшість із них становлять біпоздовжні зустрічного сколювання, для пластин і пластинок (рис. 4, 1; 5; 7, 2). Всього таких нуклеусів знайдено 8. Всі вони вкриті молочно-білою непрозорою патиною, 5 із них є підциліндричними, 2 – сплосченими, 1 – торцевим. На 4 нуклеусах, від етапу підготовки нуклеусу до роботи, частково збереглися реберчасті грані, сформовані поперечними сколами на один бік (рис. 4, 1; 5; 7, 2). Площини сколювання у процесі їх експлуатації підправлялися як одним великим сколом, який, як правило, знімався зі сторони робочої поверхні нуклеусу, так і кількома, переважно дрібними сколами (рис. 4, 1; 5). Другий варіант представлений навіть трохи частіше, аніж перший: 3 нуклеуси мають обидві площини, підправлені кількома сколами, ще на 3 таким чином підправлена одна з площин (рис. 5); 2 нуклеуси мають площини, підправлені зняттям одного великого сколу (рис. 4, 1).

Редукування карнизу представлено на усіх нуклеусах, хоча б на краю однієї площадки. На 3 нуклеусах, окрім редукування, край площадок був пришліфований.

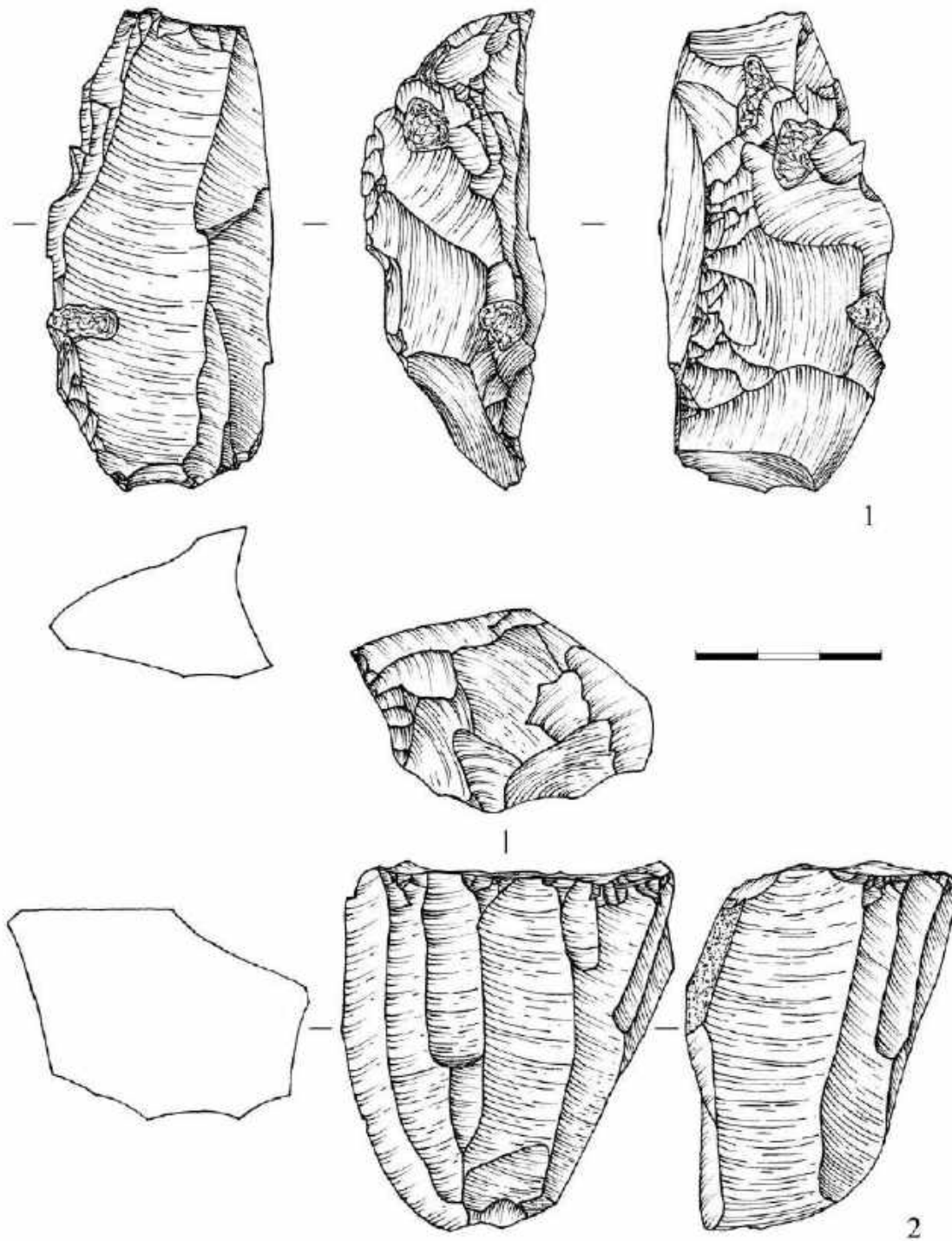

Рис. 4. Підкамінь-Монастир: 1 – нуклеус біпоздовжний для пластин і пластинок; 3 – нуклеус поздовжній підконічний для пластин та пластинок

Fig. 4. Pidkamin-Monastyr. 1 – bidirectional core for blades and bladelets; 2 – unidirectional subconical core for blades and bladelets

Таблиця 2

Підкамінь-Монастир. Пренуклеус і нуклеуси. Типологічна структура

Артефакти	Загалом
Пренуклеус тригранний	1
Нуклеуси для пластин та пластинок	
Поздовжній підконічний	1
Біпоздовжні	8
Біпоздовжньо-суміжні	2
Біпоздовжній суміжно-ортогональний	1
Нуклеуси для пластинок	
Біпоздовжні	1
Нуклеуси для пластинок, мікропластин	
Поздовжній сплющений	1
Нуклеуси для відщепів	
Поздовжній	1
Загалом	16

Більш спрацьованим варіантом, описаних вище нуклеусів, є наявний в одному екземплярі біпоздовжній зустрічного сколювання для пластинок (рис. 7, 1). Як і попередні, цей нуклеус вкритий молочно-білою непрозорою патиною. Він сплющений, бічні та тильна поверхні не несуть негативів попередньої підготовки нуклеусу до розколювання. Обидві площадки підправлені за допомогою зняття одного великого сколу. Край однієї з них потім підправили кількома дрібнішими. Негативи редукування представлені на обох зонах розщеплення. Край однієї з площадок зберіг сліди пришліфовки.

Нуклеуси біпоздовжньо-суміжні для пластин та пластинок представлені двома зразками. Вони вкриті молочно-білою непрозорою патиною. На одному з нуклеусів, як і на частині біпоздовжніх зустрічного сколювання, від етапу підготовки нуклеусу до роботи, збереглася реберчаста грань (рис. 6, 2). В одного нуклеусу площадки підправлялись за допомогою зняття одного великого сколу. У другого одна площадка сформована зняттям двох сколів, а друга – одним великим, а потім підправлена кількома дрібнішими. Редукування присутнє на обох нуклеусах. На одному нуклеусі краї обох площадок мають сліди шліфування. На нашу думку, ці біпоздовжньо-суміжні нуклеуси демонструють варіант продовження експлуатації біпоздовжніх зустрічного сколювання.

Нуклеус біпоздовжній ортогонально-суміжний наявний у колекції в одному екземплярі (рис. 6, 1). Як і всі попередні, він вкритий молочно-білою непрозорою патиною. Його поверхні не мають негативів від етапу попередньої підготовки нуклеусу до розколювання, площадки сформовані одним сколом, зони розколювання не несуть негативів редукування та слідів абразивної обробки. Навпаки, зона розколювання між площадкою і торцевою робочою поверхнею нуклеусу зберегла виразний карниз без жодних негативів від намагання його зняти. Цей нуклеус демонструє варіант максимального використання на стоянці сировинних ресурсів.

Нуклеус поздовжній підконічний для пластин та пластинок представлений в колекції одним зразком (рис. 4, 2). Як і біпоздовжні, він вкритий молочно-білою непрозорою патиною. Його бічні та тильна поверхні не мають негативів від ретельної підготовки нуклеусу до використання. Підживлення площадки відбувалось зняттям невеличких сколів чи сколу. Край площадки має негативи зняття карнизу. Сліди застосування абразиву відсутні.

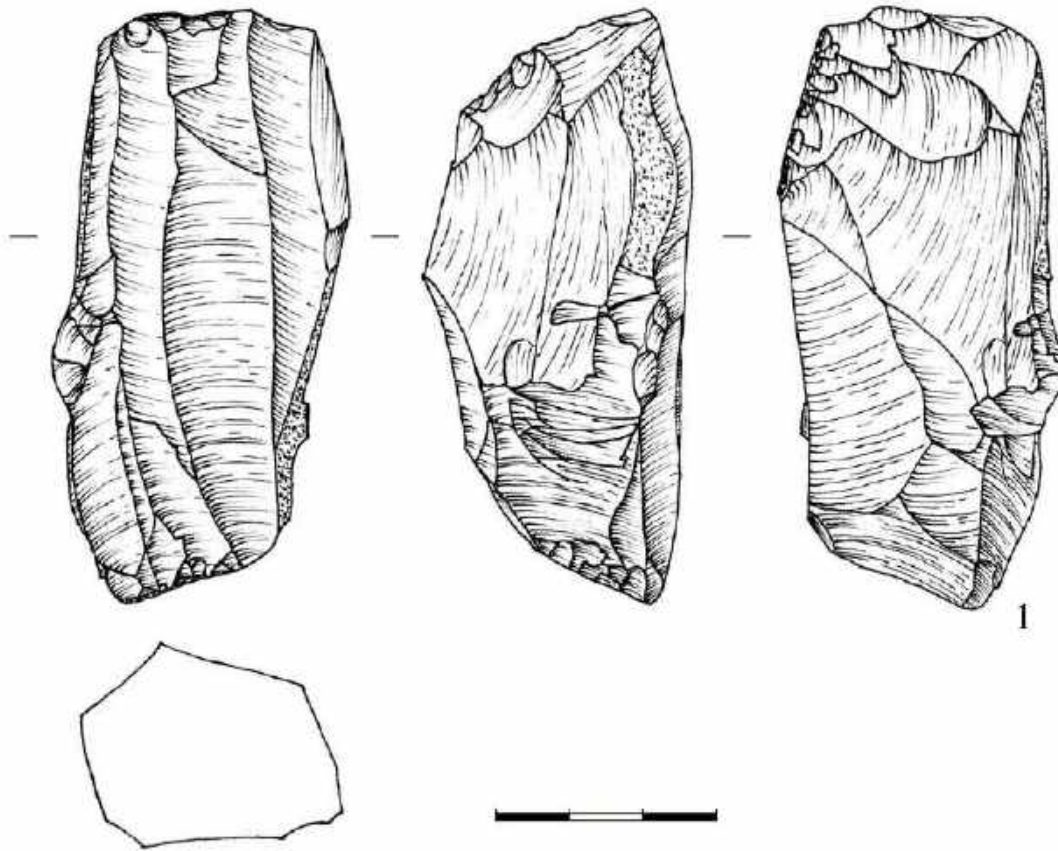

Рис. 5. Підкамінь-Монастир: 1 – нуклеус біпоздовжній для пластин і пластинок
Fig. 5. Pidkamin-Monastyr. 1 – bidirectional core for blades and bladelets

Нуклеус поздовжній сплющений, для пластинок та мікропластин представлений у збірці одним артефактом (рис. 7, 4). На відміну від попередньо описаних нуклеусів, цей вкритий не такою глибокою сіро-білою патиною. Привертає увагу робоча поверхня нуклеусу, яка вкрита пластинчастими негативами більш правильних форм, порівняно із описаними вище. Основою площадки нуклеусу є зняття одного великого сколу, який був потім підправлений дрібнішими. Негативи зняття карнизу присутні. Судячи з негативів на робочій поверхні і оформлення площадки, цей нуклеус, на відміну від попередніх, оброблений не за допомогою відбійника, а із застосуванням віджимної техніки сколу.

Нуклеус для відщепів представлений одним зразком (рис. 7, 3). Він вкритий інтенсивною біло-молочною патиною. Бічні поверхні та тил не мають слідів попередньої підготовки нуклеусу до розколювання. Як площадка використана поверхня зламу конкреції. Негативи застосування редукування та сліди абразиву повністю відсутні.

У колекції наявні 8 уламків нуклеусів, поверхні яких, як і більшості цілих зразків, є патинованими. Вірогідно, судячи з їх морфології, частина з них є фрагментами біпоздовжніх нуклеусів.

Найчисельнішою категорією знахідок у колекції є відщепи. Їх виділено 307 (див. табл. 1). Більшість вкрита молочно-білою непрозорою патиною. Переважають відщепи від 2 до 6 см завдовжки. Найбільший має розміри 91,9×66,8×13,2 мм. Відщепів без залишків кірки нараховується 137 (44,62 %). Кірка наявна на дорсальних поверхнях у 170 (55,38 %)

екземплярів. Серед них у більшості кірка займає до 25 % поверхні. Таких майже половина – 82 (48,23 %) від відщепів із кіркою на дорсальних поверхнях. Відщепів, у яких кірка займає 25–50 % дорсальної поверхні – 43 (25,30 %); 50–75 % дорсальної поверхні – 27 (15,88%); 75–100 % дорсальної поверхні, тобто первинних – 18 (10,59 %). Перевага відщепів із кіркою над відщепами без залишків кірки на дорсальних поверхнях та те, що більш ніж кожен десятий відщеп із кіркою належить до первинних, свідчить про доступність покладів сировини для давніх колективів, що у різний час заселяли Підкамінь-Монастир.

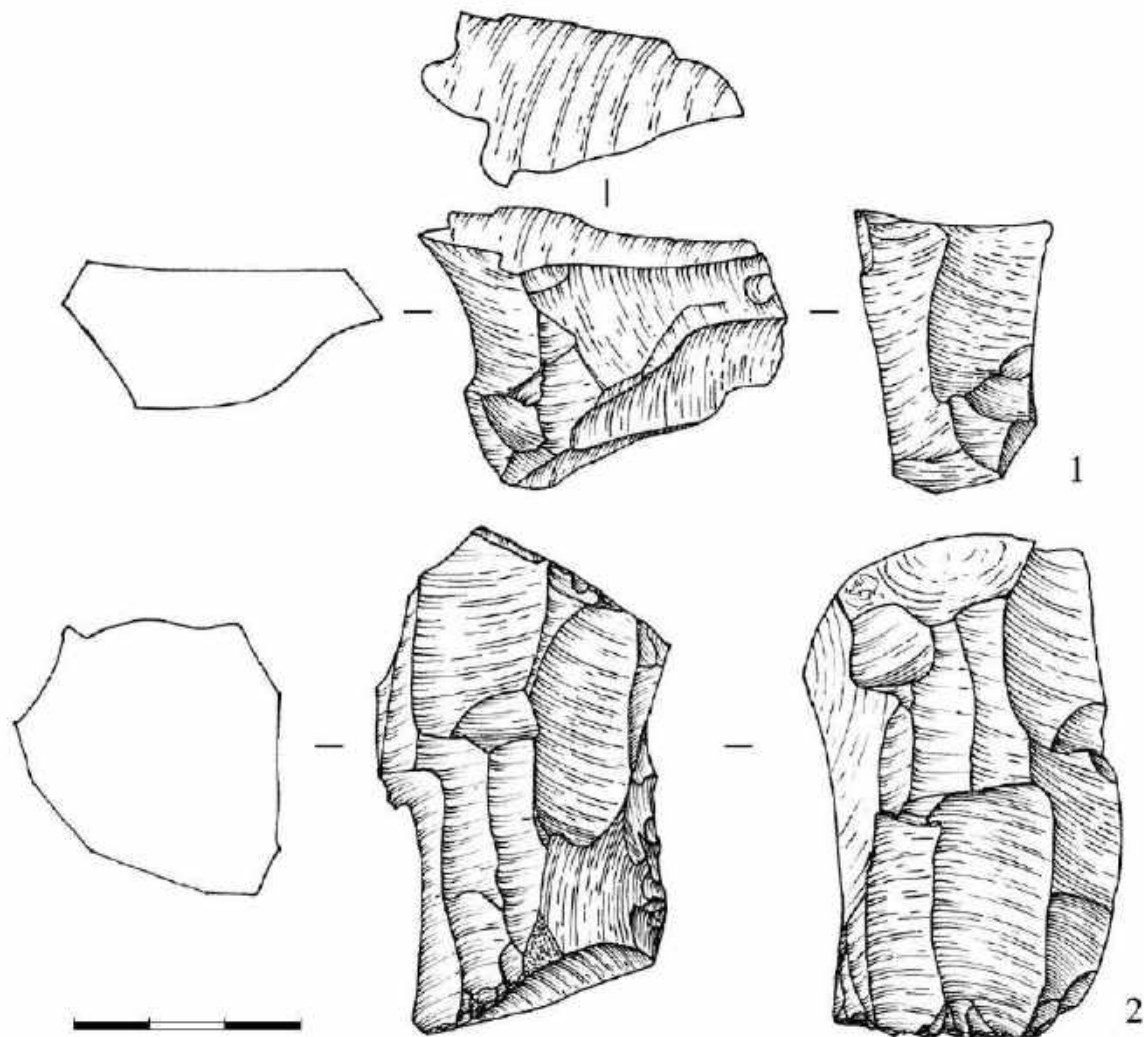

Рис. 6. Підкамінь-Монастир. 1 – нуклеус біпоздовжній ортогонально-суміжний; 2 – нуклеус біпоздовжньо-суміжний для пластин і пластинок

Fig. 6. Pidkamin-Monastyr. 1 – bidirectional core orthogonal-adjacent; 2 – bidirectional-adjacent core for blades and bladelets

Серед відщепів 25 екземплярів належать до реберчастих. Ребро, як правило, сформоване на один бік. Сколами формування площадок нуклеусів є 35 відщепів. Більшість із них зняті зі сторони робочої поверхні нуклеусів. На частині з них фіксується застосування прийомів редукування та абразивної обробки або ж тільки редукування.

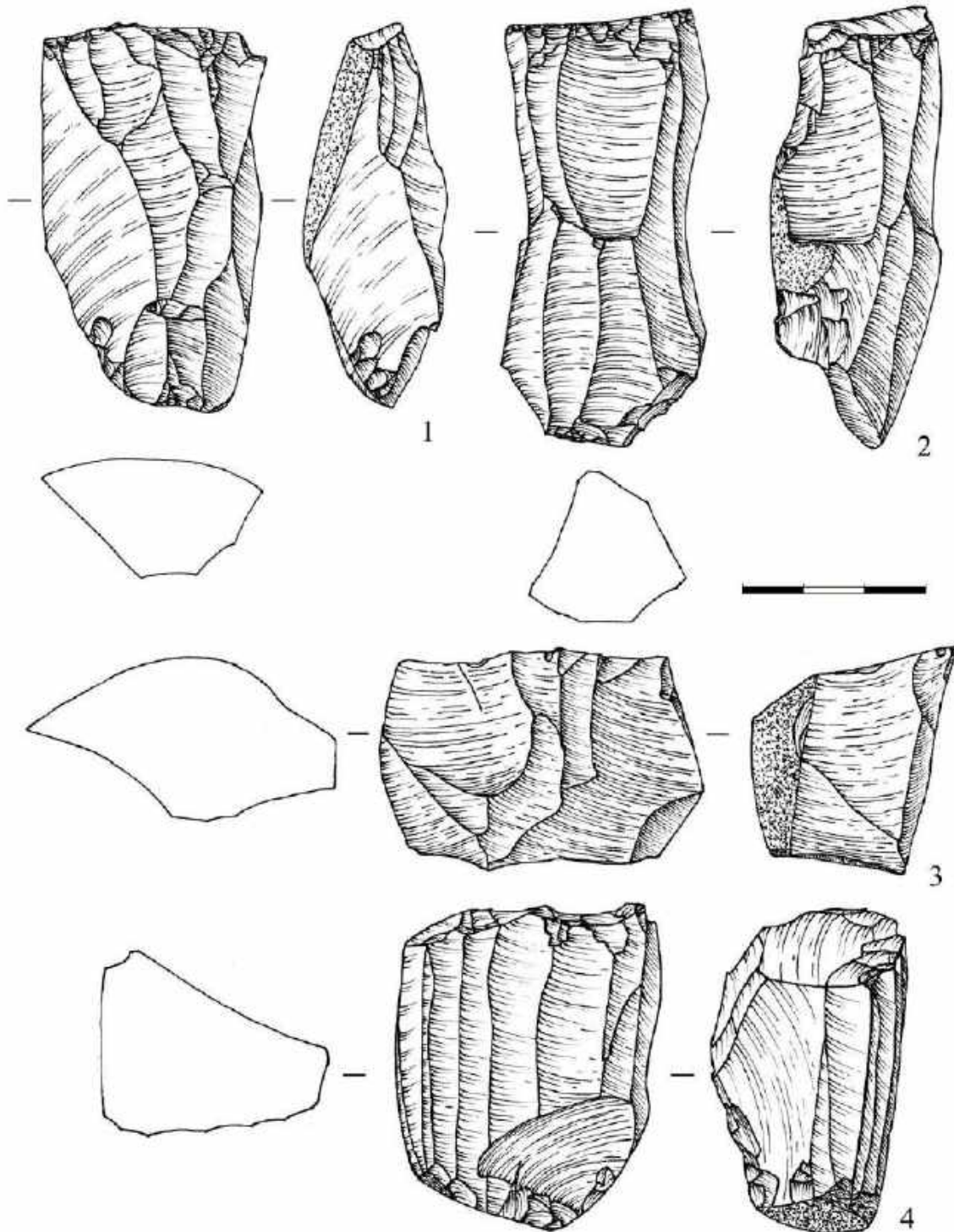

Рис. 7. Підкамінь-Монастир. 1 – нуклеус біпоздовжній для пластинок; 2 – нуклеус біпоздовжній для пластин і прастинок; 3 – нуклеус поздовжній для відщепів; 4 – нуклеус поздовжній сплюснений, для пластинок та мікропластин

Fig. 7. Pidkamin-Monastyr. 1 – bidirectional core for bladelets; 2 – bidirectional core for blades and bladelets; 3 – unidirectional core for flakes; 4 – unidirectional flattened core for blades and bladelets

Пластинчасті сколи представлені пластинами та пластинками (див. табл. 1). Пластин значно більше. Їх кількість становить понад чверть усіх знахідок колекції – 268 (27,97 %) (див. табл. 1). Більшість із них вкрита непрозорою молочно-білою патиною.

Цілих пластин знайдено 31 екземпляр, проксимальних фрагментів – 101, медіальних – 104, дистальних – 32.

Серед пластин 5 цілих (16,13 % від цілих) та 2 проксимальні фрагменти (1,98 % від проксимальних) є сколами підживлень площадок нуклеусів. Про це свідчать площадки цих сколів. До реберчастих належать 4 (12,9 % від цілих) цілих пластини, 6 (5,94 % від проксимальних) проксимальних фрагментів, 6 (5,77 % від медіальних) медіальних та 8 (25 % від дистальних) дистальних. Переважно це ребра, сформовані на один бік.

Найдовша ціла пластина має розміри 120,55×28,92×15,56 мм і належить до реберчастих односторонніх. Довжина більшості цілих пластин колекції знаходиться в межах від 24 до 75 мм, ширина від 12 до 22 мм. Для більшості пластин характерна товщина 3–7 мм. Товщина більшості реберчастих та пластин – сколів підживлення площадок нуклеусів коливається від 7 до 16 мм.

Цілі пластини мають типові верхньопалеолітичні форми. Переважають пластини з поздовжніми негативами на їх дорсальних поверхнях. Серед цілих таких 19 (61,29 %), серед проксимальних фрагментів – 64 (63,37 %), серед медіальних – 61 (58,65 %), серед дистальних – 13 (40,63 %). Пластин із біпоздовжніми негативами в їх ограновуванні серед цілих – 7 (22,58 %), серед проксимальних фрагментів – 25 (24,75 %). Серед медіальних – 32 (30,77 %), дистальних – 9 (28,12 %).

Більшість площадок пластин та їх проксимальних фрагментів належать до гладких – 79 (59,85 %) або лінійних – 26 (19,70 %). Ретельність підготовки процесу сколювання пластин відобразилась у застосуванні прийомів редукування та абразивної обробки, які зафіксовані на 47 (35,61 %) та тільки редукування на 40 (30,30 %) пластинах і їх проксимальних фрагментах.

Серед закінчень цілих пластин і дистальних фрагментів пластин більшість належить до пероподібних – 37 (58,73 %). Петлеподібних закінчень, тобто таких, які, як правило, притаманні сколам, після сколювання яких на робочих поверхнях нуклеусів утворювалися заломі, нараховується третина – 21 (33,33 %).

Пластинки становлять 6,99 % колекції. Всього цілих та фрагментів пластинок нараховується – 67 (див. табл. 1). Серед них цілих – 3, проксимальних фрагментів – 29, медіальних – 26 та дистальних – 9.

Найдовша серед цілих пластинок має розміри – 29,9×10,86×2,79 мм. Вона має трапецієподібну форму. Інші дві – нерегулярну.

Реберчасту грань має 1 ціла пластинка з біпоздовжньо-реберчастим ограновуванням, та 2 проксимальні фрагменти, серед яких 1 має реберчасте одностороннє ограновування, а другий – поздовжньо-реберчасте.

Як і серед пластин, серед пластинок переважають зразки з поздовжніми негативами в ограновуванні. Серед цілих – 1 (33,33 %), проксимальних фрагментів – 23 (79,31 %), медіальних – 20 (76,92 %) та дистальних – 6 (66,67 %). Біпоздовжні негативи присутні в ограновуванні 1 (33,33 %) пластинки, серед проксимальних фрагментів таких – 4 (13,79 %), медіальних – 6 (23,08 %), дистальних – 3 (33,33 %).

Серед площадок пластинок та їх проксимальних фрагментів, як і серед пластин та їх проксимальних фрагментів, переважають гладкі – 21 (65,63 %) та лінійні – 6 (18,75 %). Редукування і абразивна обробка наявні на 13 (40,63 %) та тільки редукування на 10 (31,25 %) пластинках і їх проксимальних фрагментах.

Закінчення цілих пластинок і дистальних фрагментів пластинок представлені пероподібними та петлеподібними варіантами порівну. Їх по 6 (50 %).

Лусок знайдено усього 12 (1,25 %) (див. табл. 1). Усі вони мають різну ступінь патинування. До невизначених сколів належить 174 (18,16 %) екземпляри (див. табл. 1).

Більшість із них вкриті патиною різної глибини. Уламків кременю нараховується 44 (4,59 %) (див. табл. 1). Вони теж переважно вкриті патиною різної інтенсивності і серед них тільки два її повністю не мають.

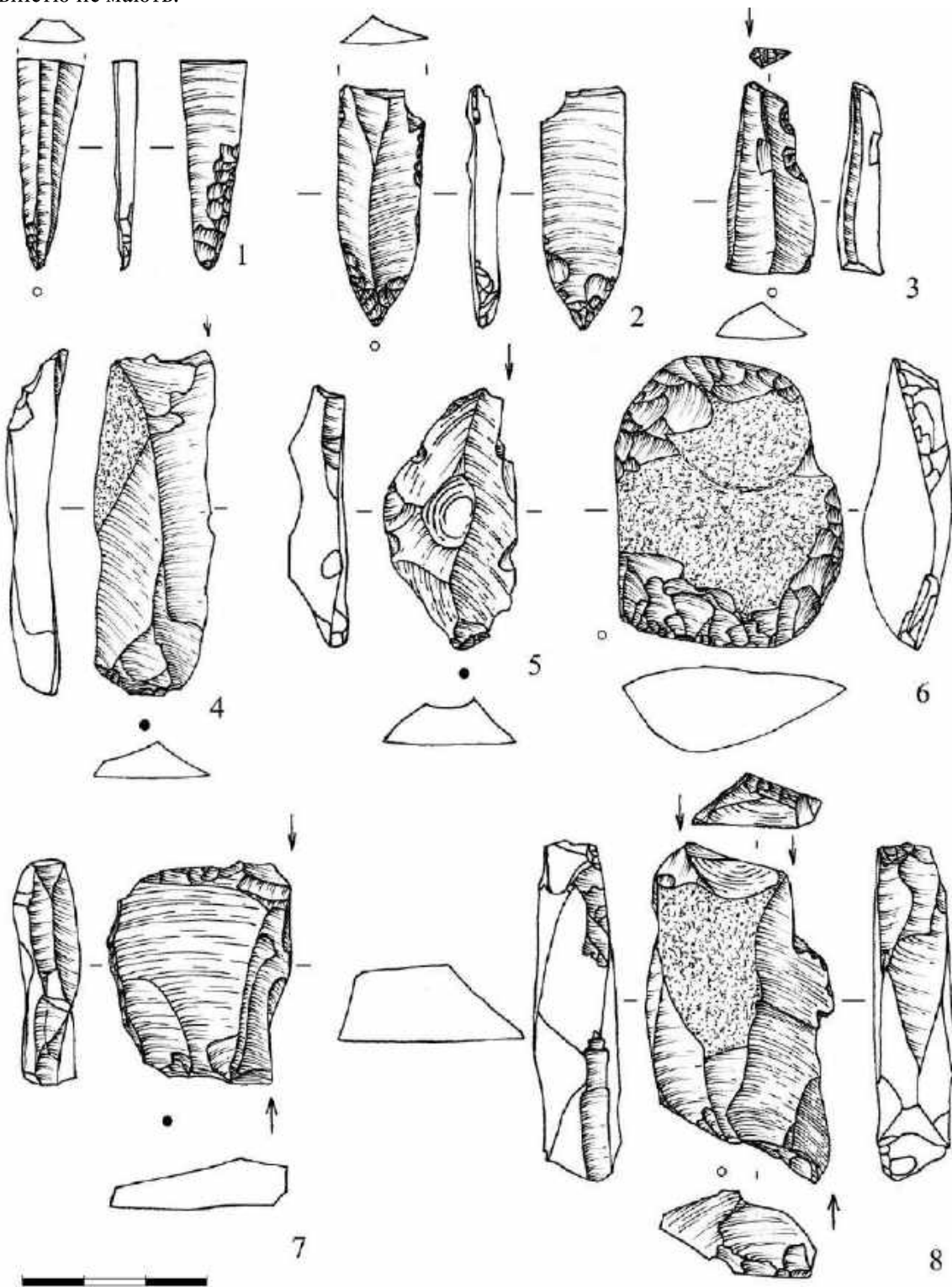

Рис. 8. Підкамінь-Монастир. 1, 2 – фрагменти вістер; 3 – 5, 7, 8 – різці; 6 – комбіноване знаряддя
Fig. 8. Podkamin-Monastyr. 1, 2 – fragments of points; 3 – 5, 7, 8 – burins; 6 – combination tool

До знарядь належать 58 (6,05 %) артефактів крем'яної колекції (див. табл. 1; 3). Наконечники оснащення металевих зброї представлені двома базальними частинами (рис. 8, 1, 2). Розглянувши їх, можна зробити висновок, що один наконечник був виготовлений на пластині з біпоздовжніми негативами на дорсальній поверхні (рис. 8, 2), інший – на пластинці з поздовжнім огрануванням (рис. 8, 1). Обидва мають черешки, сформовані напівкрутою ретушшю на дорсальні сторони та пласкою ретушшю на вентральні, на яких за її допомогою було прибрано відбивний горбок. Таке формування черешка, яке мінімально змінювало обриси пластинчастої заготовки, є типовим для виготовлення наконечників свідерської культури фінального палеоліту.

Таблиця 3

Підкамінь-Монастир. Знаряддя. Типологічна структура

Знаряддя	Кількість	%
Вістря	2	3,45
Різці	8	13,79
Скребки	7	12,07
Сокира	1	1,72
Поперечно-тронковані пластини	2	3,45
Комбіновані знаряддя	1	1,72
Пластини з ретушшю	9	15,52
Відщепи з ретушшю	16	27,59
Уламки з ретушшю	2	3,45
Невизначені фрагменти знарядь	1	1,72
Невизначені сколи з ретушшю	5	8,62
Кресальні кремені	4	6,9
Загалом	58	100

Різців знайдено 8 екземплярів (див. табл. 3). Бокові представлені: 1, виготовленим на пластині (рис. 8, 3), 1 боковим біпоздовжнім, виготовленим на відщепі – сколі підживлення площадки нуклеуса (рис. 8, 7) та 1 біпоздовжньо-альтернативним на відщепі (рис. 8, 8). Середні різці представлені: 1 на реберчастій односторонній пластині (рис. 9, 2), 1 на відщепі (рис. 10, 1) та 1 біпоздовжнім на пластині (рис. 9, 1). Кутових різів – 2. Обидва виготовлені на пластинах (рис. 8, 4, 5).

Скребок – 7 зразків (див. табл. 3). Усі кінцеві, виготовлені на пластинах, 2 є кінцевими подвійними (рис. 11, 5, 6). Серед 5 інших 3 мають робоче лезо, сформоване на дистальному кінці пластини (рис. 10, 2; 11, 7, 8), 2 – на проксимальному (рис. 11, 1, 4). Доцільно зазначити, що 2 останніх вкриті не такою потужною патиною, як інші скребки.

Пластини поперечно-тронковані, представлені двома фрагментованими зразками (див. табл. 3). В обох випадках тронкуванням знята площадка сколу. І в обох випадках в основі тронкування лежить один великий скол (рис. 11, 2, 3).

Сокира, що є в одному екземплярі, сформована на відщепі (див. табл. 3). Її робоче лезо має виразні сліди використання, а саме низку дрібних негативів сколів на обидва боки знаряддя (рис. 12, 4).

Комбіновані знаряддя представлені одним зразком. Він виготовлений на відщепі і поєднує скребок на одному кінці та сокиру – на протилежному. Лезо сокири сформоване сколами на дорсальну поверхню відщепу (рис. 8, 6).

Пластин із ретушшю та їх фрагментів всього 9 (див. табл. 3). Серед них: 3 цілі, 2 проксимальні фрагменти, 2 медіальні та 2 дистальні. За своєю морфологією вони не

відрізняються від пластин без ретуші та їх фрагментів. Цілі пластини і більшість фрагментів патиновані. Тільки один дистальний фрагмент є непатинованим (рис. 12, 1). На більшості екземплярів представлена дорсальна напівкрута та крута ретуш, яка займає невеличку ділянку поверхні виробу.

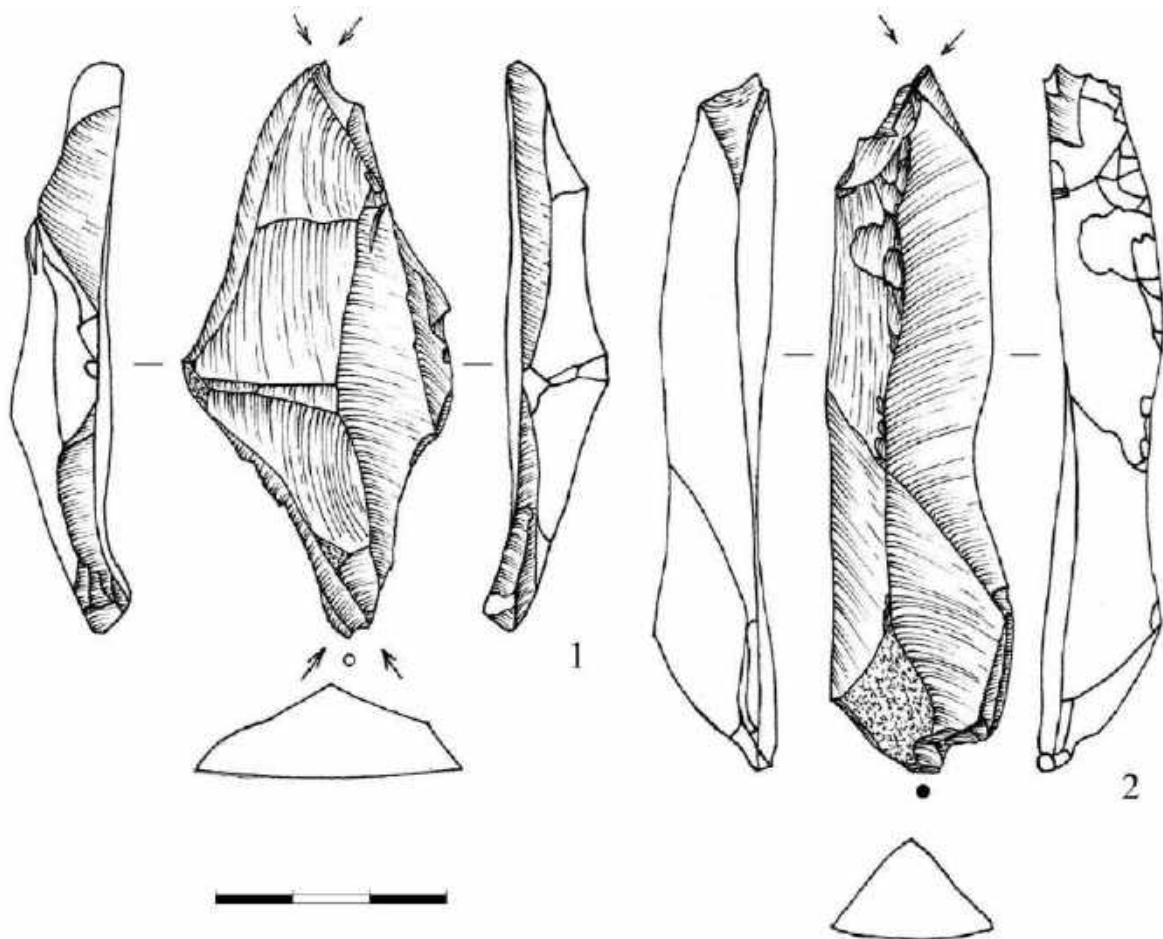

Рис. 9. Підкамінь-Монастир. 1 – 2 – різці
Fig. 9. Pidkamin-Monastyr. 1 – 2 – burins

Відщепів із ретушню виділено 16 (див. табл. 3). Вони усі вкриті типовою, для більшості крем'яних артефактів цієї колекції патиною. На більшості з них ретуш займає незначні ділянки їх латеральних граней. Два уламки мають ретушовані окремі ділянки своїх граней. Обидва – патиновані.

Із найпізнішими епізодами використання кременю на Підкамені-Монастир пов'язані 4 кресальні кремені (рис. 11, 9, 10; 12, 2, 3): 3 з них не патиновані, 1, заготовкою для якого слугував уламок нуклеусу, частково вкритий патиною різної інтенсивності (рис. 12, 3).

Фрагмент невизначеного знаряддя має яскраві сліди пошкодження від дії вогню. Невизначені сколи з ретушню представлені п'ятьма екземплярами. Усі вони патиновані.

Сколів виготовлення знаряддя, а саме різців – різцевих сколів, знайдено 4 (див. табл. 1). Усі вони належать до перших сколів формування робочого леза різця. Як і різці, вони патиновані.

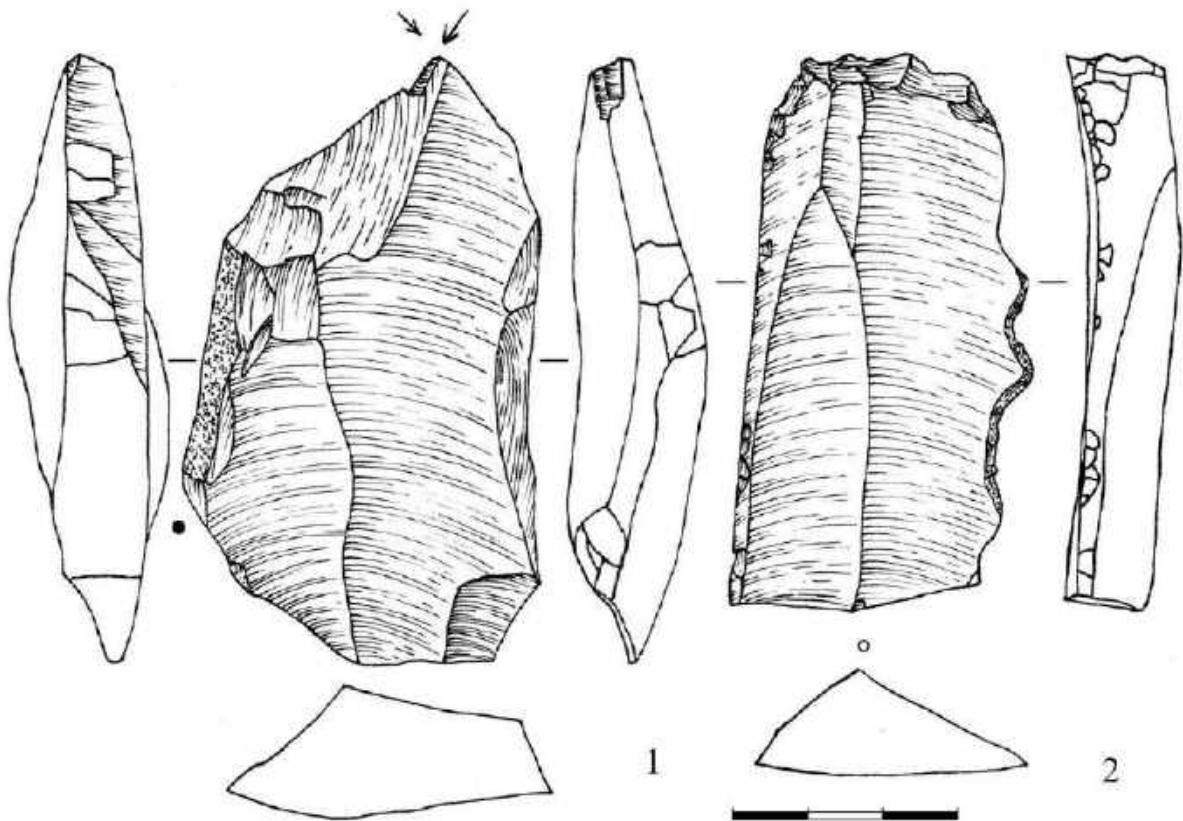

Рис. 10. Підкамінь-Монастир. 1 – різець; 2 – скребок
Fig. 10. Pidkamin-Monastyr. 1 – burin; 2 – scraper

Отже, зручність місцевості та наявність і доступність крем'яної сировини зумовили неодноразове заселення пам'ятки Підкамінь-Монастир.

Серед нуклеусів біпоздовжні (рис. 4, 1; 5; 7, 1, 2) та біпоздовжньо-суміжні (рис. 6, 2) за своїми морфологічними ознаками належать до свідерської культури фінального палеоліту. Нуклеуси саме таких типів є основними для свідерських пам'яток [Залізняк 1989; 1999; Zaliznyak 1995; Stupak 2006, p. 109–119]. Вірогідно, до свідерського комплексу належить і нуклеус поздовжній підконічний для пластин та пластинок (рис. 4, 2). Поздовжні нуклеуси періодично представлені поодинокими екземплярами в свідерських комплексах [Залізняк 1989; 1999; Zaliznyak 1995; Stupak 2006, p. 109–119]. Із біпоздовжніми, що належать до свідеру, його споріднюють загальні пропорції, пропорції та форма негативів на робочій поверхні, спосіб підготовки площадки сколювання та ступінь патинування. Хоча треба відзначити, що ми не вважаємо ступінь патинування того чи того артефакту вирішальним для їх зарахування до певного хронологічного періоду, але, на нашу думку, у роботі з цією колекцією на ступінь патинування знахідок необхідно звертати увагу.

Нуклеуси біпоздовжні ортогонально-суміжні невідомі в свідерських комплексах Українського Полісся. Нуклеус цього типу, наявний в колекції, має схожість із нуклеусами красносільської культури фінального палеоліту і безпосередньо із нуклеусом подібного типу зі стоянки Красносілля Є. Подібність виявляється і у формі карнизу, що зберігся на ньому (рис. 6, 1) [Залізняк 1989, с. 12–20; Ступак 2003, с. 289–301]. Але треба зауважити, що нуклеуси з не знятими карнизами періодично трапляються і в свідерських пам'ятках. Однозначно цей нуклеус можна зарахувати до фінальнопалеолітичного епізоду існування пам'ятки.

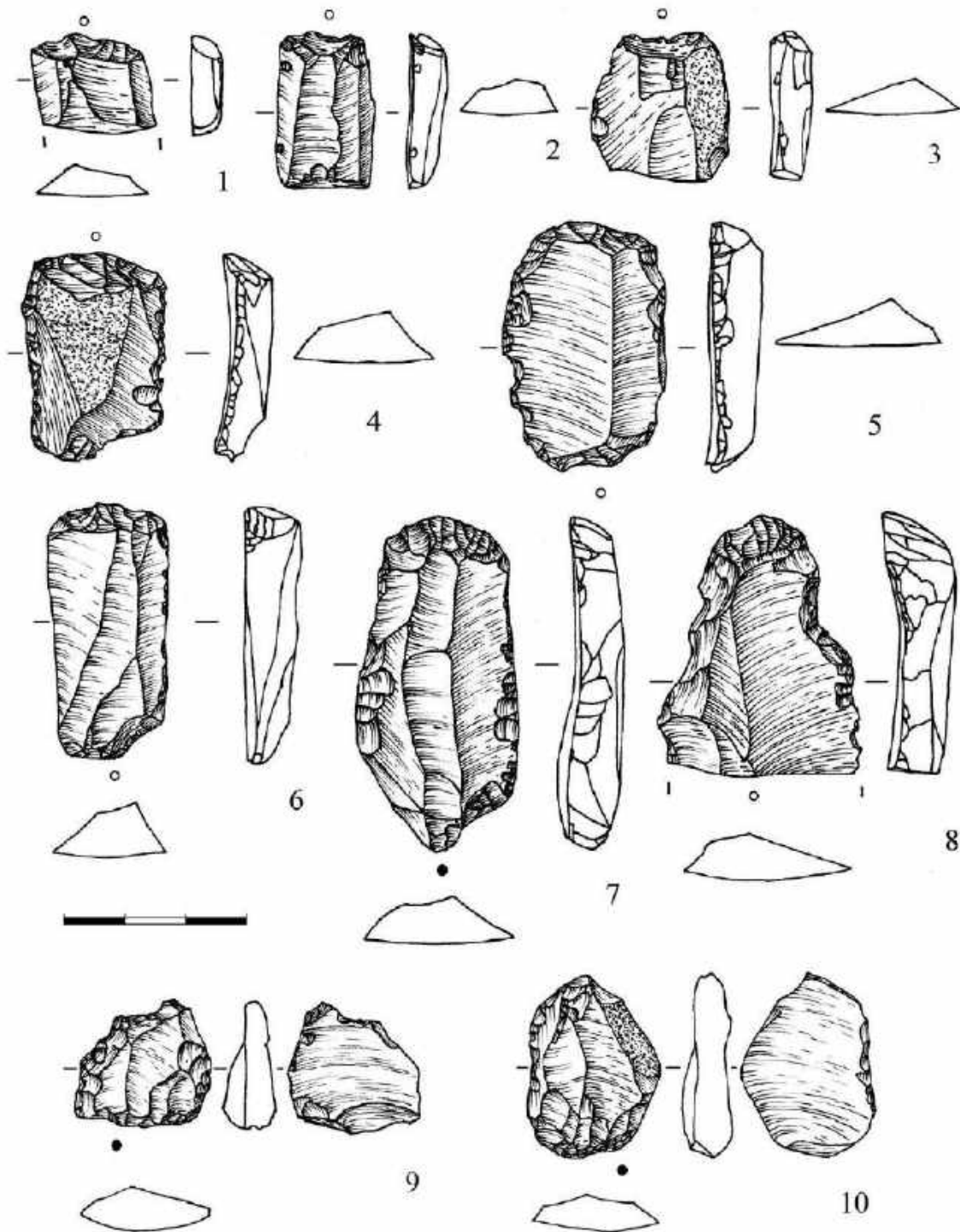

Рис. 11. Підкамінь-Монастир. 1, 4 – 8 – скребки; 2, 3 – пластини поперечно-тронковані; 9, 10 – кресальні кремені
Fig. 11. Pidkamin-Monastyr. 1, 4 – 8 – scrapers; 2, 3 – straight-truncated blades, 9, 10 – flints to produce fire

Не пов'язаним із фінальнопалеолітичним часом є нуклеус поздовжній сплющений, для пластинок та мікропластин, який оброблявся у віджимній техніці (рис. 7: 4). У свідерських пам'ятках Українського Полісся Прибірськ 13 та Березно 6 є нуклеуси, із яких отримання

пластинчастих сколів відбувалось віджимом, але вони мають конічні, або ж торцеві форми [Залізняк, 1989; 1999; Zaliznyak, 1995; Stupak, 2006, p. 109–119]. Нуклеуси, які мають форму, наближену до виявленого у Підкамінь-Монастир, є характерними для пам'яток кінця мезоліту – початку неоліту. А саме пам'яток типу Раделичі [Конопля, 1996, с. 18–21; Конопля, 1999, с. 3–21; Грибович, Конопля, 2007, с. 216–230], або ж Мшана 10 – Раделичі 4 [Гаскевич, 2003, с. 6]. Слід зазначити, що на відміну від розглянутих вище нуклеусів колекції, цей менш інтенсивно патинований сіро-білою патиною.

Нуклеус для відщепів (рис. 7, 3), наявний у колекції, за своїми пропорціями дуже нагадує поздовжній нуклеус із стоянки Красносілля Є [Ступак, 2003, с. 299, рис. 2, 1]. Слід зазначити, що за ступенем патинизації він ні чим не відрізняється від віднесених до фінальнопалеолітичного часу.

Що ж стосується пренуклеуса, то він за своїми характеристиками цілком може бути віднесений до свідеру. Тригранні пренуклеуси є одним із найрозповсюдженіших типів на свідерських пам'ятках [Ступак, 2017b, с. 6].

Стосовно фрагментів нуклеусів, то з огляду на те, що частина з них вірогідно є фрагментами біпоздовжніх, видається цілком можливим, що принаймні частина з них може належати до фінальнопалеолітичного часу і безпосередньо до свідерського комплексу.

Серед сколів, вірогідно, більшість належить до фінальнопалеолітичного часу і безпосередньо до свідерського комплексу. Особливо переконливо про це свідчить результат аналізу пластинчастих сколів. По більшості з них чітко видно, що вони були отримані відбійником. А також про те, що більшість пластинчастих сколів належить до свідерської індустрії, свідчить високий відсоток серед них зразків із біпоздовжнім ограновуванням. Такі відсотки є цілком співставні із відсотками таких сколів у свідерських комплексах Українського Полісся [Ступак, 2017a, с. 92–96, табл. 13–16].

Серед знарядь не викликає ніяких сумнівів віднесення фрагментів вістер до свідеру (рис. 8, 1, 2).

На нашу думку, враховуючи морфологію різців, усіх їх слід віднести до фінальнопалеолітичного часу і свідерського комплексу (рис. 8, 3–5, 7, 8; 9; 10, 1). Теж саме стосується і більшості скребків (рис. 10, 2; 11, 5–8). Вірогідно, що і два інші, у яких робоча поверхня сформована на проксимальній частині, і які відрізняються від попередніх нижчим ступенем патинування, теж належать до фінальнопалеолітичного часу (рис. 11, 1, 4).

Поперечно тронковані пластини не є поширеними виробами для будь-якого періоду використання кременю (рис. 11, 2, 3). Ми не можемо чітко віднести ці вироби до якогось конкретного типу пам'яток чи хронологічного періоду.

Сокира, на нашу думку, відповідно до її розмірів і морфології, цілком може бути віднесена до свідерської культури (рис. 12, 4). Схожі речі широко представлені в свідерських комплексах Українського Полісся.

Комбіноване знаряддя поєднує у собі скребок і сокиру, що є доволі нетиповим поєднанням (рис. 8, 6). Хоча сокири є типовим виробом на фінальнопалеолітичних і насамперед свідерських пам'ятках Українського Полісся, поєднання їх із скребками нам не відомі. Не відомі такі вироби і у раделицьких комплексах. Тож, ми утримаємося від чіткого зарахування цього виробу до якогось конкретного хронологічного періоду. Хоча слід зауважити, що за ступенем патинування цей виріб не відрізняється від більшості виробів, які, вважаємо, належать до фінальнопалеолітичного часу.

Більшість ретушованих сколів, а також уламків із ретушню слід віднести до фінальнопалеолітичного часу. Очевидно, з ним не пов'язаний дистальний фрагмент пластини з ретушню (рис. 12, 1).

Чотири кресальні кремені (рис. 11, 9, 10; 12, 2, 3) належать до останнього етапу використання кременю на пам'ятці і вірогідніш за все відносяться до часу існування поруч монастиря.

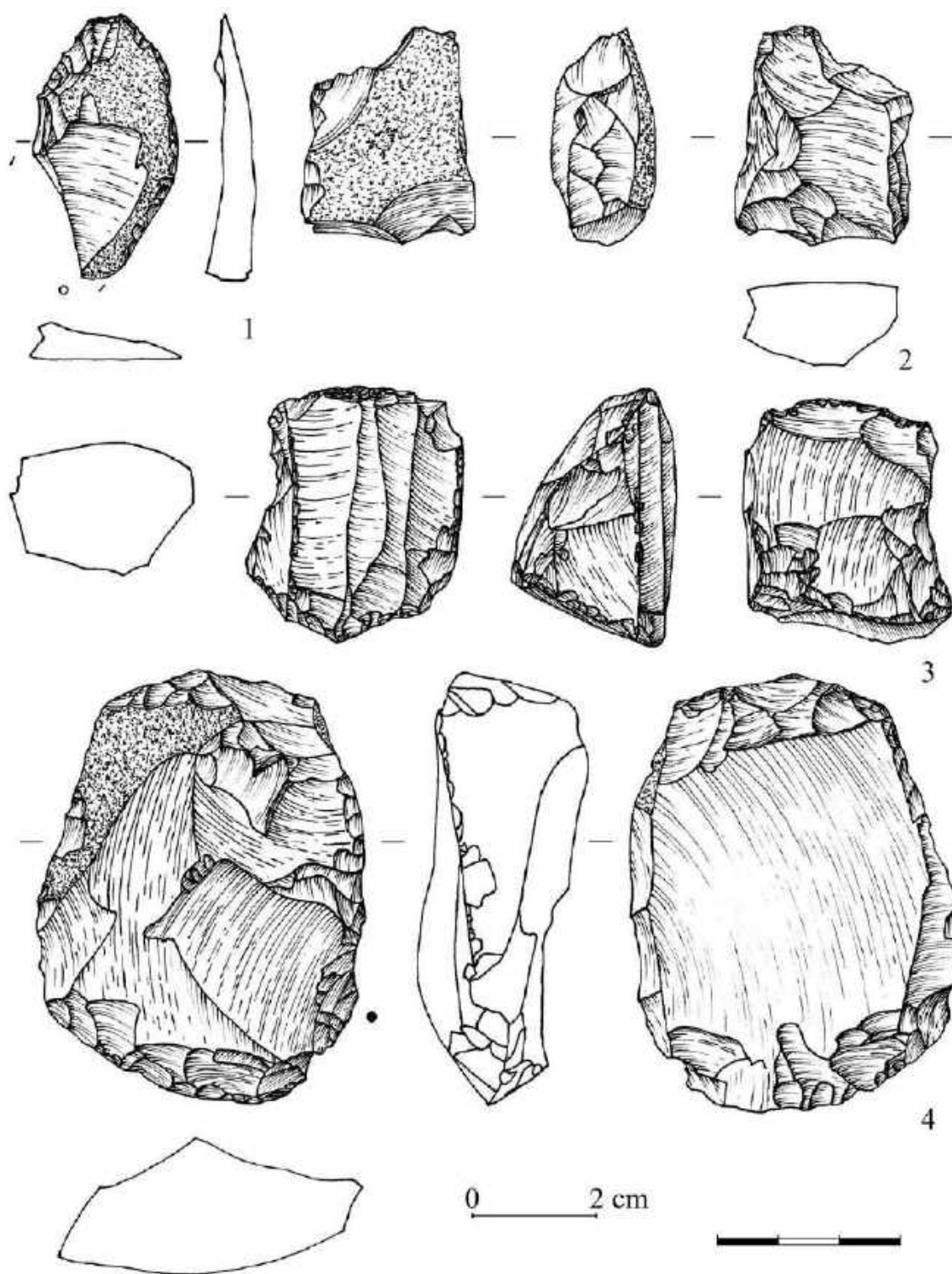

Рис. 12. Підкамінь-Монастир. 1 – пластина з ретушшю; 2, 3 – кресальні кремені; 4 – сокира
Fig. 12. Pidkamin-Monastyr. 1 – retouched blade; 2, 3 – flints to produce fire; 4 – axe

Таким чином, крем'яні матеріали з пам'ятки Підкамінь-Монастир відносяться, як мінімум, до трьох хронологічних періодів. Більшість знахідок належить до фінальнопалеолітичного часу. Цілкові вірогідно, що з цим хронологічним періодом пов'язано два епізоди

заселення пам'ятки. Основний – свідерський. Із часом присутності на пам'ятці свідерської людності пов'язана, на нашу думку, більшість знахідок. Зокрема, пренуклеус, нуклеуси біпоздовжні, біпоздовжньо-суміжні, поздовжній підконічний для пластин та пластинок (рис. 4, 1, 2; 5; 6, 2; 7, 1, 2), а також знаряддя: фрагменти вістер (рис. 8, 1, 2), різці (рис. 8, 3–5, 7, 8; 9; 10, 1), принаймні частина скребків (рис. 10, 2: 11, 5–8), сокира (рис. 12, 4). Вірогідно із свідерським комплексом пов'язана як мінімум частина фрагментів нуклеусів, а також більшість сколів з ретушю та без неї.

Про інший епізод заселення пам'ятки у фінальнопалеолітичний період, пов'язаний із носіями красносільських традицій кременеобробки, можуть свідчити нуклеус біпоздовжній ортогонально-суміжний та нуклеус для відщепів (рис. 6, 1; 7, 3). Але не треба заперечувати варіант, що ці нуклеуси є частиною свідерського комплексу і лише свідчать про специфічність свідерської кременеобробки цієї пам'ятки.

Другий хронологічний період (кінець мезоліту – початок неоліту) представлений нуклеусом сплосченим, для пластинок та мікропластин, які отримувались із нього віджимом (рис. 7, 4). Такі нуклеуси характерні для пам'яток типу Раделичі, або ж Мшана 10 – Раделичі 4.

Останній період заселення пам'ятки, про який свідчать крем'яні знахідки, пов'язаний вже із застосуванням заліза. До цього часу належать 4 кресальні кремені (рис. 11, 9, 10; 12, 2, 3). Вірогідно, вони були задіяні вже під час існування монастиря. Тобто, найвірогіднішим часом їх функціонування є період другої половини XV – середини XX ст. До цього періоду, ймовірно, також належить більша частина з 20 не пацінованих кременів колекції.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаскевич, Д. Л. (2003). *Крем'яний інвентар неолітичних культур України*: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія; НАН України, Інститут археології. Київ, 20 с.
- Грибович, Р., Конопля, В. (2007). Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі I у Північно-Східному Передкарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, 216–230.
- Зализняк, Л. Л. (1989). *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*. Київ: Наукова думка.
- Зализняк, Л. Л. (1999). *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. Київ.
- Конопля, В. (1996). Дослідження пізньомезолітичного поселення Раделичі-4. В В. Конопля (ред.), *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: ФІРА-люкс, 18–22.
- Конопля, В. (1999). Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі – 2. *Львівський археологічний вісник*, 1, 3–21.
- Онищук, Я. (2008). Археологічні пам'ятки Бродівського району Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, 172–194.
- Сілаєв, О., Ільчишин, З. (2020а). *Звіт про археологічні дослідження на території монастиря домініканців – пам'ятки архітектури національного значення XV–XVIII ст. в смт. Підкамінь Львівської області у 2019 році*. Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України
- Сілаєв, О., Ільчишин, З. (2020b). Дослідження на подвір'ї монастиря домініканців в селищі Підкамінь. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, 158–160.
- Сілаєв, О., Ільчишин, З. (2021а). Рятівні дослідження пізньосередньовічного кладовища Домініканського монастиря в Підкамені (Львівська область). У М. А. Плавінські, В. М. Сідаровіч (уклад. і навук. ред.), *Експедиция працягласцю ў жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага*. Мінск: Колорград, 341–357.
- Сілаєв, О., Ільчишин, З. (2021b). Археологічні дослідження на внутрішньому подвір'ї Підкаміньського монастиря. *Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західно-українських землях. Збірник 2 (Матеріали другої міжнародної науково-краєзнавчої конференції)*. Підкамінь; Львів: Видавництво Левада, 47–74.
- Сілаєв, О., Сало, Б., Білас, Н., Конопля, В. (2016). Нові відкриття на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, 103–104.

Ступак, Д. В. (2003). Технологія розколювання кременю фінальнопалеолітичної стоянки Красносілля Є. *Кам'яна доба України*, 4, 289–301.

Ступак, Д. В. (2017а). *Технології розщеплення кременю фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся*: Текст дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія; НАН України, Інститут археології. Київ, 387 с.

Ступак, Д. В. (2017б). *Технології розщеплення кременю фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся*: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія; НАН України, Інститут археології. Київ, 16 с.

Zaliznyak, L. L. (1995). *The swidrian reindeer – hunters of Eastern Europe*. Wilkau-Hasslau.

Stupak, D. (2006). Chipped Flint Technologies in Sviderian Complexes of the Ukrainian Polissya Region. *Archaeologia Baltica*, 7, 109–119.

REFERENCES

Haskevych, D. L. (2003). *Krem'iany inventar neolitychnykh kultur Ukrainy*. Dissertation Abstracts International. Institute of Archaeology of NAS Ukraine. Kyiv, 20 с. (in Ukrainian).

Hrybovych, R., & Konoplia, V. (2007). Pam'iatka piznoho mezolitu Radelychi I u Pivnichno-Skhidnomu Peredkarpatti. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 11, 216–230. (in Ukrainian).

Zalizniak, L. L. (1989). *Okhotniki na severnogo olenia Ukrainського Polesia epokhi finalnogo paleolita*. Kiev: Naukova dumka. (in russian).

Zalyzniak, L. L. (1999). *Finalnyi paleolit pivnichnoho zakhodu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv. (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1996). Doslidzhennia piznomezolitichnoho poselennia Radelychi-4. In V. Konoplia (Ed.), *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.* Lviv: FIRA-liuks, 18–22. (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1999). Pam'iatka piznoho mezolitu Radelychi – 2. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk*, 1, 3–21. (in Ukrainian).

Onyshchuk, Y. (2008). Arkheolohichni pam'iatky Brodivskoho raionu Lvivskoi oblasti (za materialamy Brodivskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 11, 172–194. (in Ukrainian).

Silaiev, O., & Ilchyshyn, Z. (2020a). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii monastyria dominikantsiv – pam'iatky arkhitektury natsionalnogo znachennia XV–XVIII st. v smt. Pidkamin Lvivskoi oblasti u 2019 rotsi*. Archiv of the Scientific Research Center “Rescue Archaeological Service” Institut of Archaeology of NAS Ukraine. Lviv. (in Ukrainian).

Silaiev, O., & Ilchyshyn, Z. (2020b). Doslidzhennia na podviri monastyria dominikantsiv v selyshchi Pidkamin. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*, 158–160. (in Ukrainian).

Silaiev, O., & Ilchyshyn, Z. (2021a). Riativni doslidzhennia piznoserednovichnoho kladovyshcha Dominikanskoho monastyria v Pidkameni (Lvivska oblast). In M. Plavinski, V. Sidarovich (Eds.), *Ekspedytsiia pratsiahlastsiu u zhytstsi: zbornik navukovykh artykulau pamiatsi Aliaksandra Plavinskaha*. Minsk: Kolorhrad, 341–357. (in Ukrainian).

Silaiev, O., & Ilchyshyn, Z. (2021b). Arkheolohichni doslidzhennia na vnutrishnomu podviri Pidkaminskoho monastyria. *Istoriia Pidkamenia v konteksti politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zakhidno-ukrainskykh zemliakh. 2 (Materialy druhoi mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii)*. Pidkamin; Lviv: Vydavnytstvo Levada, 47–74. (in Ukrainian).

Silaiev, O., Salo, B., Bilas, N., & Konoplia, V. (2016). Novi vidkryttia na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*, 103–104. (in Ukrainian).

Stupak, D. V. (2003). Tekhnolohiia rozkoliuvannia kremeniu finalnopaleolitychnoi stoianky Krasnosillia Ye. *Kam'iana doba Ukrainy*, 4, 289–301. (in Ukrainian).

Stupak, D. V. (2017a). *Tekhnolohii rozshchepлення kremeniu finalnopaleolitychnykh i mezolitychnykh kultur Ukrainського Polissia*. Dissertation. Text. Institute of Archaeology of NAS Ukraine. Kyiv, 387 с. (in Ukrainian).

Stupak, D. V. (2017b). *Tekhnolohii rozshcheplyennia kremeniu finalnopaleolitychnykh i mezolitychnykh kultur Ukrainського Polissia*. Dissertation Abstracts International. Institute of Archaeology of NAS Ukraine. Kyiv, 16 s. (in Ukrainian).

Zaliznyak, L. L. (1995). *The swidrian reindeer – hunters of Eastern Europe*. Wilkau-Hasslau.

Stupak, D. (2006). Chipped Flint Technologies in Swiderian Complexes of the Ukrainian Polissya Region. *Archaeologia Baltica*, 7, 109–119.

Стаття: надійшла до редакції 11.08.2024

прийнята до друку 21.10.2024

FLINT ASSEMBLAGE FROM THE PIDKAMIN-MONASTYR SITE

Dmytro STUPAK¹, Oleksandr SILAYEV, Zoia ILCHYSHYN²

¹*Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Volodymyr Ivasyuk ave., 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: stupak17@ukr.net,*

²*Scientific Research Centre «Rescue Archaeological Service»
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: silayevs@ukr.net; zoya.arch@gmail.com*

The Pidkamin-Monastery site is located on the territory of the 15th – 18th century Dominican monastery in the Pidkamin village, Zolochiv district, Lviv region. Monastery ensemble occupies a vantage point in the locality called Rozhanytsia mountain on a high plateau rising above the valleys of the Ikva and Seret rivers, at the junction of the major river basins of Dnipro and Dniester.

In 2019, an expedition of Scientific research center «Rescue archaeological service» of the Institute of Archaeology (National Academy of Sciences, Ukraine) have conducted research at the monastery courtyard resulting in the discovery of a large collection of flint artifacts – 958 in exact number.

Flint materials from the Pidkamin-Monastery site belong to at least three chronological periods. Most of the finds belong to the Final Paleolithic period. It is quite likely that two occupations of the site are associated with this chronological period. The main one is the Swiderian. In our opinion, most of the finds are associated with the time of the Swiderian population presence at the site. In particular, the precure, the bidirectional cores, bidirectional-adjacent cores, unidirectional subconical core for blades and bladelets. As well as the tools: fragments of points, burins, at least part of the scrapers, and an axe.

Another probable episode of occupation of the site in the Final Paleolithic period associated with the Krasnosilsk culture flintworking traditions. The possibility of such an episode is evidenced are bidirectional core orthogonal-adjacent and unidirectional core for flakes. However, one should not reject the option that these nuclei are part of the Swider complex and only indicate the specificity of Swider industry of this site.

The second chronological period – the end of the Mesolithic – the beginning of the Neolithic, represented by a unidirectional-flatted core for blades and bladelets, which to produce by in pressure technique. Such cores are typical for the sites of Radelychy type.

The last period of occupation of the site, which flint finds can testify to us, is already associated with the use of iron. To this time is belong the 4 flints to produce fire. Most likely, they were used already during the existence of the monastery. That is, the most likely time of their functioning is the period from the second half of the 15th to the middle of the 20th century. Probably, 20 unpatinated flints of the collection belong to this period, or at least most of them.

Key words: Final Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Swiderian culture, Radelychy-type sites, modern times, flints to produce fire.

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА СЕРЕДНЄ 1

Віталій КОНОПЛЯ¹, Андрій ГАВІНСЬКИЙ¹ , Войцех ПАСТЕРКЄВІЧ²

¹Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: andrham@ukr.net

²Жешівський університет,
вул. Монюшка, 10, 350015, м. Жешів, Польща,
e-mail: wojpas@vp.pl

Зазначено, що Українсько-польська археологічна експедиція у 2008–2010 рр. досліджувала багаточисельну пам'ятку Середнє 1, розташовану на західній околиці с. Середнє Калуського р-ну Івано-Франківської обл. в ур. Середнянська Гора на пагорбі лівого берега р. Сивки (VI тераса Дністра). Розкопками площею 1287,5 м² встановлено наявність культурно-хронологічних горизонтів фінального палеоліту, енеоліту, доби бронзи і ранньозалізного віку. Виявлено, що стратиграфічно нижній із них у вигляді сезонної стоянки свідерської культури пов'язаний із найпізнішим плейстоценовим зледенінням (Дріас III) і представлений 680 кременевими артефактами, виявленими на стику сучасного ґрунту та передлесового підґрунтя з відмітками залягання 0,35–0,4 м від денної поверхні.

Проведеними роботами зафіксовано скупчення з 257 знахідками на площі близько 1 м² у вигляді нуклеуса, пласти часто відщепових сколів, поодиноких знарядь праці й верболистого наконечника стріли, які, очевидно, були належні до наземної житлової споруди легкої конструкції.

Інвентар стоянки виготовлено із двох різновидів розтоцького конкреційного кременю турону Поділля, поширеного приблизно за 50 км на захід від найближчих верхніх течій Західного Бугу, Глиняної і Золотої Лип Ходорівського та Галицького Опілля.

Підраховано, що у складі кременевого комплексу, з урахуванням артефактів зі скупчення, наявні різні за інтенсивністю блакитно-білої патини: 14 нуклеусів призматичної, торцевої і торцево-призматичної форм з однією та переважно двома скісними ударними площадками, 240 відщепів і 104 пластини відповідно 17 і 16 типів, 182 уламки пластин, 50 знарядь праці (25 пластин і 7 відщепів із ретушшю, 8 різців, 6 скребків, 3 скобелі, відбійник), 6 верболистих вістер до стріл, а також 8 сколів із підправкою сторін відокремлених заготовок і 76 типологічно невизначених уламків.

Встановлено, що кількісне співвідношення пластинчастих заготовок до відщепових у групі виробів із вторинною обробкою становить 81 % і 19 %, а індекс пластинчастості комплексу – 46 %.

Констатовано, що свідерська стоянка Середнє 1 – перша в Північному Прикарпатті, розкопана на значній площі, з чітко стратифікованим рухомих матеріалом, а її технологія обробки кременю близька до такої з інших пам'яток цієї культури Лісостепу Волині.

Ключові слова: Північне Прикарпаття, фінальний палеоліт, свідерська культура, стоянка, кременеобробне виробництво, нуклеус, пластинчасто-відщепові сколи, знаряддя праці, верболисті наконечники стріл.

Археологічне вивчення передголоценового плейстоцену (Дріас III) Північного Прикарпаття все ще залишається проблематичним. Тому кожна нова пам'ятка цього часу, особливо розкопана, збагачує джерельну базу про життєдіяльність мисливських спільнот, що заселяли терени регіону близько 11–12 тисячоліть тому. Одна з таких – стоянка Середнє 1, дослідження якої 2008 р. започаткувала спільна експедиція Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України, Інституту археології Жешувського університету і Польської академії мистецтв [Machnik et al., 2008, s. 333].

Тоді в ур. Середнянська Гора, західніше с. Середне Калуського р-ну Івано-Франківської обл., на задернованій території узвишшя висотою 302,8 м н. р. м., площею майже 4 га, із викидів кротовин було зібрано незначну кількість фрагментарної кераміки і виробів із кременю [Machnik et al., 2009, s. 292].

Наступного року декількома шурфами і траншеями здобуто аналогічні знахідки таких культур: свідерської, лійчастого посуду, шнурової кераміки і фракійського гальштату (Гава-Голігради). У 2010 р. завдяки розкопкам загальною площею 1287,5 м² виявлено 18 різних за призначенням нерухомих об'єктів ранньозалізного віку та знайдено 775 екземплярів рухомого матеріалу, абсолютна більшість із яких представлена кременевими артефактами фінального палеоліту [Machnik et al., 2010, s. 320–321; Ситник та ін., 2010, с. 59; Гавінський, 2011; Гавінський, Пастеркевіч, Принада, 2011].

Геоморфологічно пам'ятка Середне 1 належить до Передкарпатського передового прогину і займає розлогий пагорб (VI тераса Дністра) лівого берега р. Сивки в місці впадіння в неї потічка Болохівка [Havinskyj, Pasterkiewicz, 2014, s. 325]. Це узвишшя розміром 150×350 м із висотою 45–50 м над рівнем заплави простягається по лінії північний захід – південний схід із незначним пониженням до неї і має в північній частині округле за формою підвищення з плоскою вершиною. Зі сходу, заходу і півдня схили пагорба стрімкі, а з південно-західної сторони його оконтурює широка річкова долина.

Стратиграфічний розріз розкопаної ділянки характеризують такі горизонти: до глибини 0,07 м від сучасного рівня поверхні залягає дернове покриття, під ним, до позначки 0,3–0,35 м, – шар темно-сірого опідзоленого ґрунту, який переходить у сіро-жовте підґрунтя товщиною 0,1–0,15 м, що перекидає материкові відклади лесу. За всі роки обстежень на ній виявлено 680 знахідок із кременю свідерської культури, які просторово локалізувалися у прошарку товщиною 0,5–0,7 м на стику ґрунту та підґрунтя, і лише окремі з них зафіксовані на відмітках – 0,2–0,3 м та 0,45–0,5 м.

Із повідомлень дослідників пам'ятки Середне 1 дізнаємося, що в розкопі 1 вдалося натрапити на скупчення артефактів у кількості близько 245 екз., яке здебільша містило відщепи різної величини, а також пластинчасті сколи і нуклеус, що залягали на площі до 1 м². Загалом, речовий комплекс фінального палеоліту цієї стоянки складався з листоподібних наконечників стріл, нуклеусів, пластин і знарядь праці, переважно різців [Havinskyj, Pasterkiewicz, 2014, s. 341–342]. Про інші, здобуті під час розкопів вироби, взагалі не йшлося. Це, власне, і зумовило необхідність повторного та всестороннього його аналізу з метою виявлення петрографічного, техніко-технологічного та типолого-функційного аспектів інвентаря.

Мешканці стоянки для продукування виробів використовували кремень, який у класифікації кременевої сировини заходу України названий розтоцьким, як один із чотирьох видів подільського типу, поширеного у висококарбонатних вапняках турону Подільської височини [Конопля, 1998, с. 153]. Такий ґатунок у вигляді овальних та округлих конкрецій довжиною до 10 см, рідше – до 15 см, залягає в басейнах витоків Західного Бугу, Гнилої і Золотої Лип, що територіально входять до Ходорівського Опілля, а також Галицького, геоморфологічних частин Розтоцької області розвитку силіцитів Львівсько-Люблінського прогину [Сеньковський, 1977, с. 51–52].

У цих вапнякових породах вміст карбонату кальцію значно нижчий, ніж в інших місцях існування турону Волино-Поділля. У їхньому складі присутня домішка глинистого матеріалу, що призвела до появи кальцит-халцедонових і кварц-халцедонових конкрецій, які мають здебільша від світло-сірого до чорного забарвлення з цятково-плямистою текстурою [Сеньковський, 1977, с. 51–52].

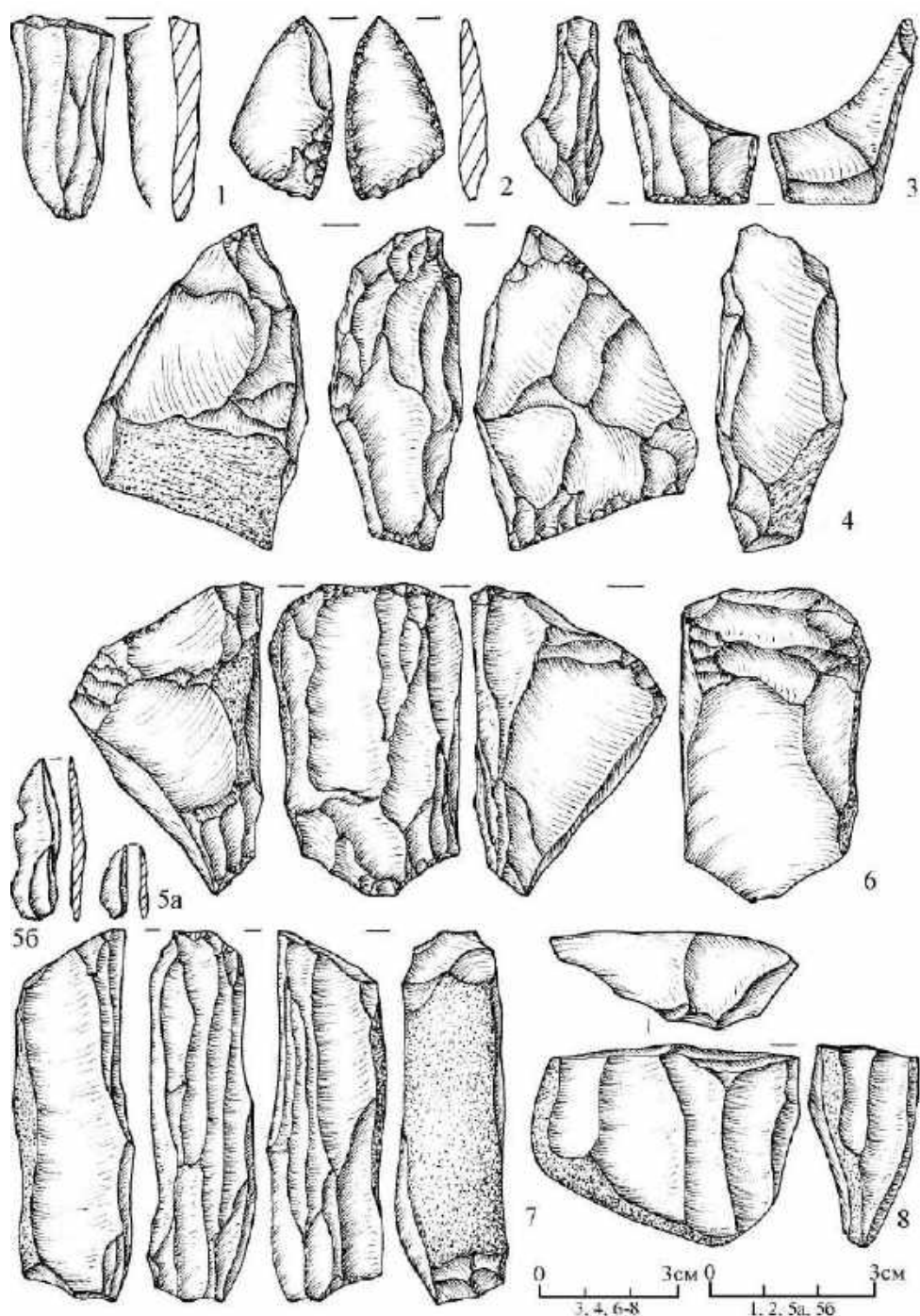

Рис. 1. Середне 1. Вироби з кременю. Складанка із двох пластин: 5а і 5б

Fig. 1. Seredne 1. Flint artefacts. Remontage from two blades 5a і 5b

Кремень стоянки Середне 1 візуально розділений на два різновиди. Перший із них, темно-сірого й чорного (кількісно переважає) кольорів інколи має малопомітні білі цятки або дещо темніші плямки. Зовнішня кірка напівпрозорих сколів світло-сіро-жовта, гладенька на дотик.

Забарвлення другого, майже непрозорого у сколах, різновиду більш строкате. Йому притаманні різні за відтінками кольори: від світло- до темно-сірого, густо насичені майже

білими цятками й аморфними плямками довільної величини. Кірка на знахідках із нього шерехата на дотик і має переважно нерівну рельєфну поверхню аналогічного кольору, покриту мікроставами та мікротріщинами.

На артефактах із цих різновидів сировини є блакитно-біла патина: ледь помітна, неінтенсивна й інтенсивна. Частина знахідок непатинована. На ці розбіжності щодо зовнішнього стану виробів могли вплинути як хімічний склад кременю, так і кислотні чинники ґрунту, що їх оточував.

Крім петрографічного опису рухомого матеріалу, було здійснено типологічну класифікацію його складових: нуклеусів, пластинчасто-відщепових сколів, знярядь праць і предметів полювання, а також видів ретуші, використаної для обробки двох останніх.

Також проведено обмір усіх знахідок за довжиною, шириною і товщиною, сумарні показники більшості яких за типами (відщепи, пластини й уламки пластин) відображені в наведених далі таблицях.

Типологічний аналіз нуклеусів і виробів із вторинною обробкою здійснено за наявними критеріями їхнього поділу, які розробили попередні дослідники Свідеру. Натомість класифікація відщепів і пластин, яка все ще залишається незробленою в повному обсязі, проведена за вперше застосованими її принципами при розгляді кременевого комплексу свідерської стоянки Ярославичі-Берег на Рівненщині [Білас, Конопля, 2017, с. 265–268].

У складі 240 відщепів зі стоянки Середне 1 виокремлено 17 типів із відповідними найменуваннями, позначеними, крім того, римською нумерацією: первинні (I), взаємопоперечно-первинні (II), взаємопоперечні із залишком кірки (III), взаємопоперечні (IV), взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки (V), взаємопоперечно-поздовжні (VI), поперечно-первинні (VII), поперечні із залишком кірки (VIII), поперечні (IX), поперечно-поздовжні із залишком кірки (X), поперечно-поздовжні (XI), поздовжньо-первинні (XII), поздовжні із залишком кірки (XIII), поздовжні (XIV), біпоздовжньо-первинні (XV), поперечно-біпоздовжні (XVI) і біпоздовжні (XVII).

Розміри типів цих сколів за класами вимірів довжини і ширини (інтервали поділу 5 мм), а також товщини (інтервал поділу 1 мм) наведено відповідно в таблицях № 1–3*.

Серед 104 пластин виділено 16 типів: первинні (I), взаємопоперечно-первинні (II), взаємопоперечні із залишком кірки (III), взаємопоперечні (IV), взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки (V), взаємопоперечно-поздовжні (VI), поперечно-поздовжні із залишком кірки (VII), поперечно-поздовжні (VIII), поздовжньо-первинні (IX), поздовжні із залишком кірки (X), поздовжні (XI), поперечно-біпоздовжні із залишком кірки (XII), поперечно-біпоздовжні (XIII), біпоздовжньо-первинні (XIV), біпоздовжні із залишком кірки (XV) і біпоздовжні (XVI).

В уламковому стані знайдено 182 екземпляри пластин 12 типів, зокрема первинних, взаємопоперечних із залишком кірки, взаємопоперечно-поздовжніх із залишком кірки, поперечно-поздовжніх із залишком кірки, поперечно-поздовжніх, поздовжньо-первинних, поздовжніх із залишком кірки, поздовжніх, поперечно-біпоздовжніх, біпоздовжніх із залишком кірки та біпоздовжніх, які представляють нижні, середні й верхні частини, що позначені відповідно літерами «а», «б» та «в».

Розміри цих двох груп артефактів за класами вимірів і показників товщини наведено в таблицях № 4–9.

Усесторонній аналіз кременевого комплексу стоянки Середне 1 доцільно здійснити роздільно, тобто розглянути окремо знахідки зі скупчення та сукупно (без них) з усієї розкопаної площі.

* В аналогічний спосіб опрацьовано пластини та їхні уламки.

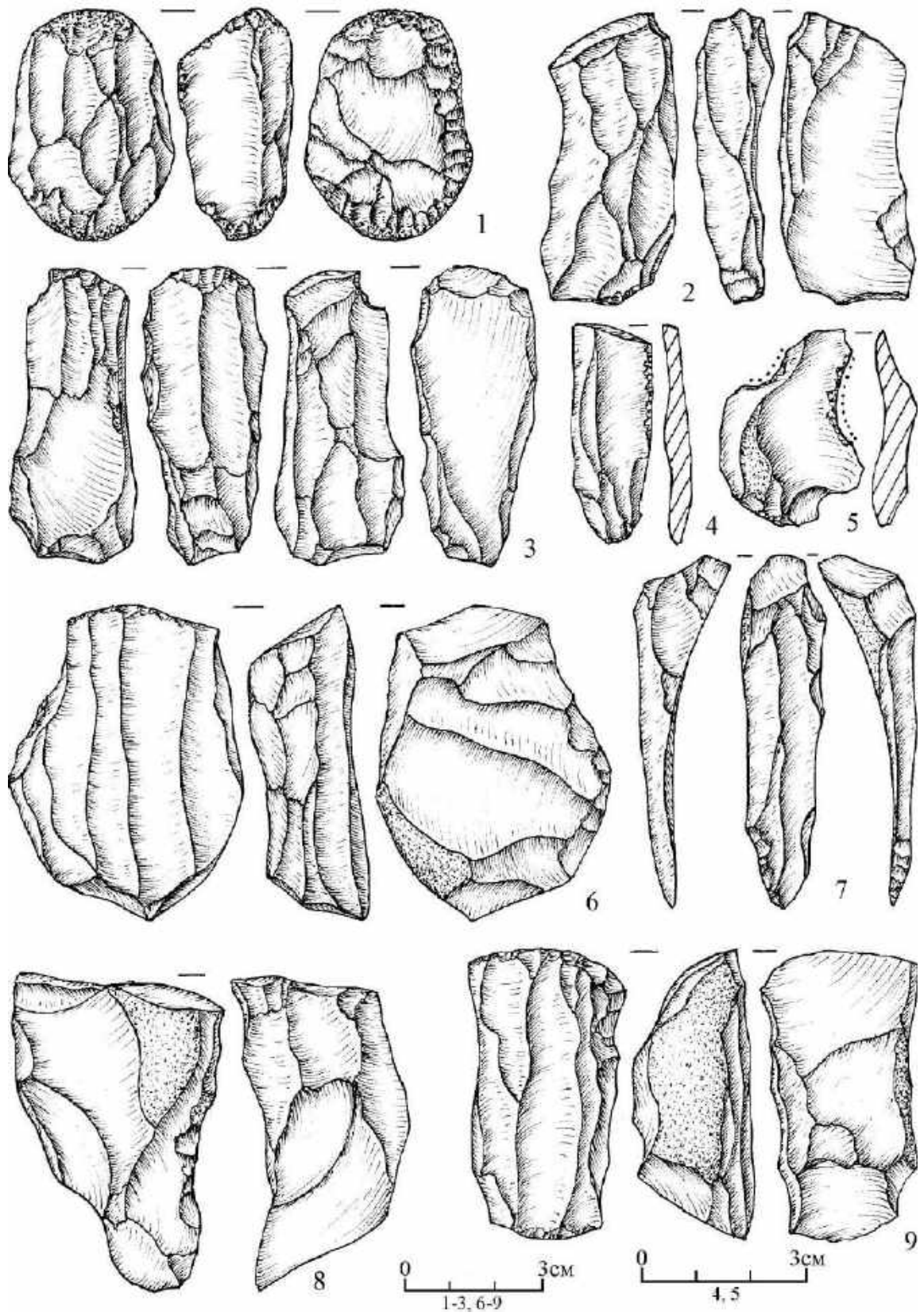

Рис. 2. Середне 1. Вироби з кременю
Fig. 2. Seredne 1. Flint artefacts

У скупченні виявлено 257 виробів, 149 екземплярів із яких виготовлено з першого різновиду розтоцького кременю, а 108 – із другого. Патина на 56 із них відсутня, натомість на 64 – ледь помітна, на 93 – неінтенсивна, а на 44 – інтенсивна.

Збірку репрезентують:

Двоплощадковий призматичний нуклеус зі скісним (кути нахилу близько 60°), нефасеткованими ударними площадками, тильна сторона якого сплюснена скісно-прямим відокремленням сколів і має частково вцілілу кірку. На одному з бічних країв простежено негативи від поперечної підправи. Висота знахідки становить 70 мм, ширина – 52 мм, товщина 23 мм (рис. 2, б).

У складі 118 відщепів присутні такі типи: первинні (I) – 9 екз., взаємопоперечно-первинний (II), взаємопоперечні (IV) – 3 екз., поперечно-первинний (VII), поперечні (IX) – 4 екз., поперечно-поздовжні із залишком кірки (X) – 6 екз., поперечно-поздовжні (XI) – 12 екз. (4 з ударних площадок нуклеусів), поздовжньо-первинні (XII) – 21 екз., поздовжні із залишком кірки (XIII) – 4 екз. і поздовжні (XIV) – 57 екз. (9 з ударних площадок).

Серед 52 пластин наявні: взаємопоперечна (IV), 2 взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки (V), взаємопоперечно-поздовжня (VI), 6 поздовжньо-первинних (IX), 4 поздовжні із залишком кірки (X), 32 поздовжні (XI), поперечно-біпоздовжня із залишком кірки (XII), біпоздовжньо-первинна (XIV) і 4 біпоздовжні (XVI).

Уламки пластин – 66 екз. характеризують такі частини: середня (Iб) первинної; 3 нижні (VIIа) поперечно-поздовжні із залишком кірки; 4 нижні (VIIIа) і верхня (VIIIв) поперечно-поздовжні; 6 нижніх (IXа), середня (IXб) і 4 верхні (IXв) поздовжньо-первинні; нижня (Xа) і 2 верхні (Xв) поздовжні із залишком кірки та 21 нижня (XIа), 5 середніх (XIб) і 17 верхніх (XIIв) поздовжніх.

Також знайдено 14 уламків і типологічно невизначених пластинчасто-віщепових сколів, із-поміж яких 1 різцевий.

Групу ретушованих виробів представляють:

Вербolistе вістря стріли на біпоздовжній пластині з відбитим кінчиком – 72×17×5 мм. Бічні краї недостатньо сформованого черешка оброблено зі спинки дрібно-і середньофасетковою лускоподібною ретушшю, а черевце – аналогічною, у поєднанні з крупнофасетковою, нанесеною суцільно та взаємонаправлено, зі сплюсненням ударного горбика (рис. 5, 20).

Бічний різець на взаємопоперечно-поздовжній пластині – 48×24×13 мм (рис. 6, 7).

Однобічно ретушований поздовжньо-первинний з окремим негативом від поперечного сколювання відщеп (ретуш мікрозубчаста, часткова, з обох площин) – 40×33×6 мм (рис. 6, 3).

Однобічно ретушована нижня частина поздовжньої пластини (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 45×21×7 мм (рис. 4, 2).

Поперечно-первинний відщеп із ретушованим скісно-прямим кінцем (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, з черевця) – 33×19×6 мм (рис. 5, 1).

Верхня частина взаємопоперечно-поздовжньої пластини з ретушованими скісно-прямим кінцем (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, зі спинки) і бічними краями (ретуш мікрозубчаста, зі спинки, на лівій крайці часткова, на правій – суцільна) – 42×21×9 мм (рис. 3, б).

Колекція решти артефактів із розкопаної частини стоянки Середне 1 нараховує 423 екз., серед яких 282 із першого різновиду згаданого кременю та 141 – із другого, крім того, з-поміж них 73 без патини, 86 із ледь помітною, 175 із неінтенсивною і 89 з інтенсивною патиною.

Нуклеуси характеризують 2 одноплощадкові екземпляри. В одного майже пряма ударна площадка поперечно фасеткована, бічний край має залишки кірки, а тильна сторона – суцільний негатив від поперечного сколювання – 36×48×22 мм (рис. 1, 8). В іншого, розміром 70×47×34 мм, на помірно скісній площадці наявні три поздовжні негативи від підправки. Його бічні краї з частково уцілілою кіркою підправлено взаємопоперечно-біпоздовжнім сколюванням.

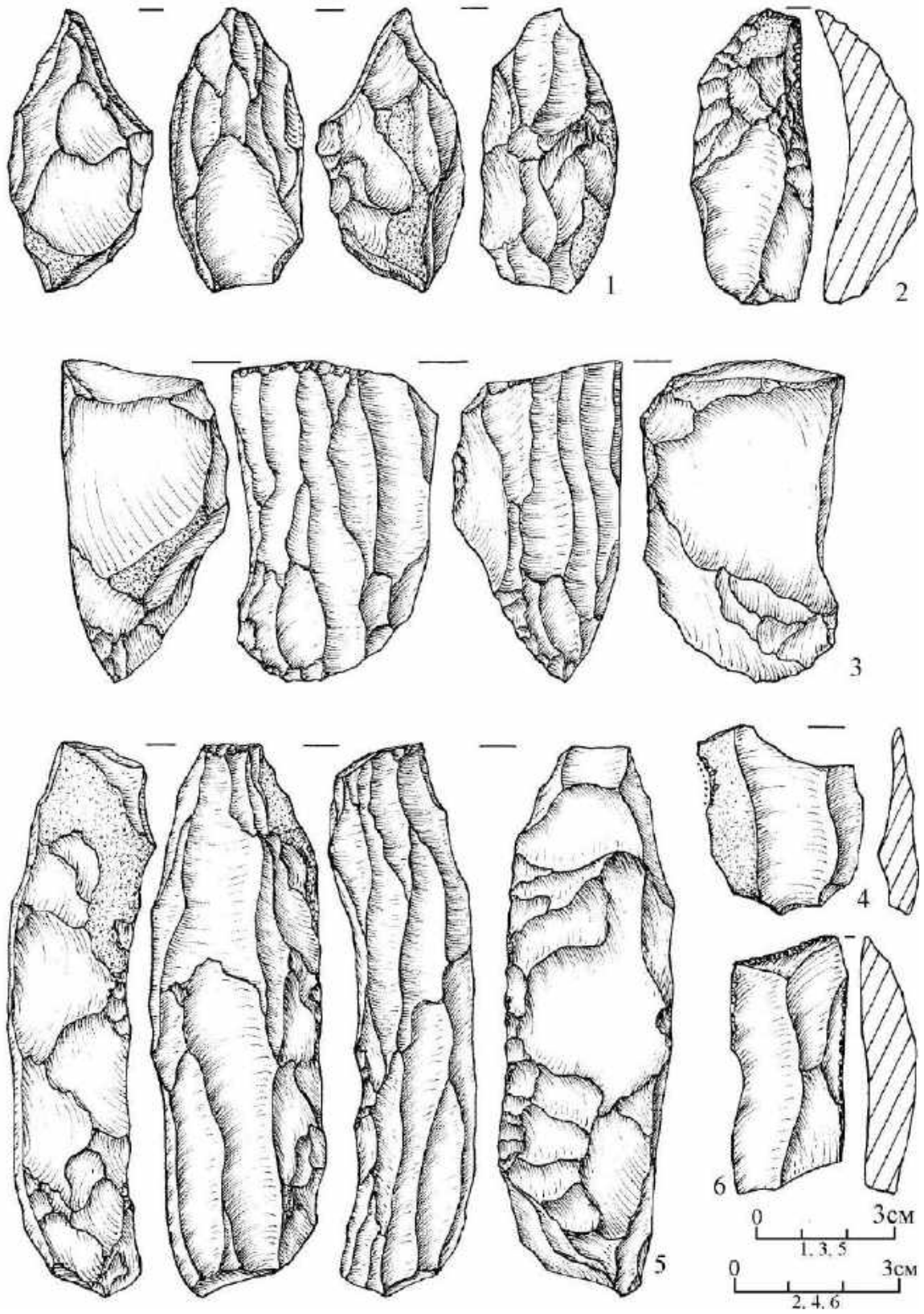

Рис. 3. Середне 1. Вироби з кременю
Fig. 3. Seredne 1. Flint artefacts

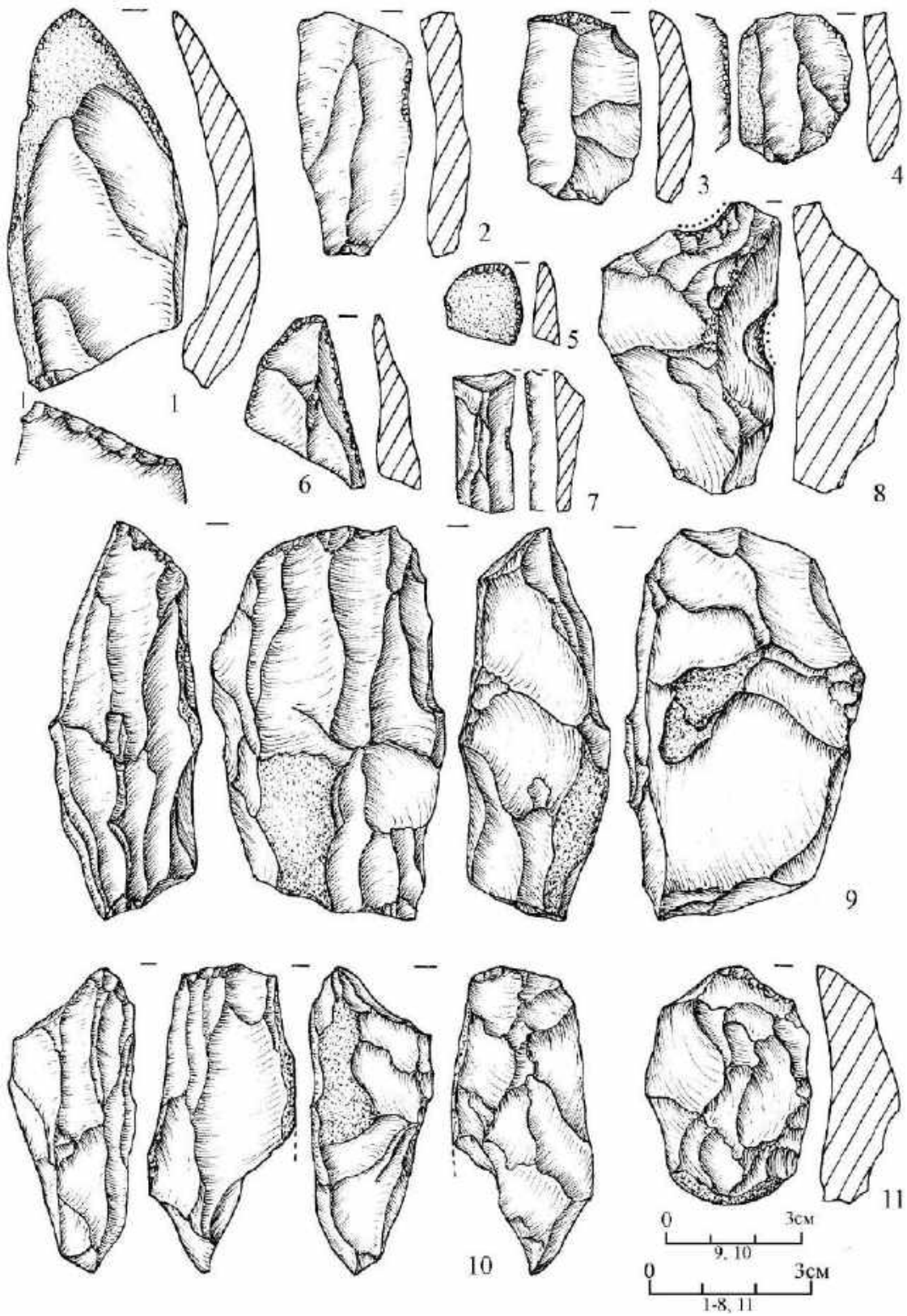

Рис. 4. Середнє 1. Вироби з кременю
Fig. 4. Seredne 1. Flint artefacts

Доповнюють цю групу виробів 11 нуклеусів із двома протилежно-скісними ударними площадками, представленими трьома такими типами.

Два призматичні екземпляри мають нефасетковані ударні площадки. У першого з них кути нахилу становлять близько 60° , тильна сторона з поперечною підправкою, а на одному з бічних країв є залишки кірки (рис. 2, 9). Ударні площадки другого артефакту нахилені під кутом 45° (умовно верхня) і 75° (нижня). Його тильна сторона покрита взаємопоперечними, бічні краї з частково уцілілою кіркою – поперечними негативами від сколювання (рис. 3, 1).

Розміри цих знахідок – $65 \times 33 \times 26$ мм і $63 \times 30 \times 32$ мм відповідно.

Торцеві – 2 екз. В одного, з поздовжньофасеткованими площадками (кути нахилу 70° і 80°), бічні сторони оброблено поперечно-поздовжнім відокремленням сколів, на одній із яких частково вціліла кірка з інтенсивним полиском від дії льодовика, а тильна площа має суцільно-поздовжній негатив від первинного розколювання конкреції – $72 \times 29 \times 48$ мм (рис. 1, 4).

В іншого – ударна площадка з кутом нахилу 60° покрита негативами від поперечної підправки, протилежна, з нахилом 50° – поздовжніми. Бічні краї (один із залишком кірки) оброблено біпоздовжнім, тильна сторона – поперечно-біпоздовжнім сколюванням – $70 \times 41 \times 42$ мм (рис. 1, 6).

Призматично-торцеві – 7 екз. (площина відокремлення заготовок охоплює близько $\frac{3}{4}$ окружності нуклеуса). За морфологічними ознаками вони різняться між собою. Перший із них ($83 \times 23 \times 25$ мм) має площадки з кутами нахилу 70° і 60° , підправленими відповідно двома й чотирма поздовжніми сколюваннями. Тильна площа в нього покрита кіркою (рис. 1, 7).

Площадки у другого ($66 \times 28 \times 17$ мм) за виглядом суцільно-поздовжні, з кутами нахилу 80° і 75° . Його поперечний перетин близький до трикутного (рис. 2, 2).

Площадки третього виробу ($66 \times 27 \times 29$ мм), із кутами нахилу 60° і 80° , мають одну і дві поздовжні фасетки та суцільний негатив аналогічного напрямку від первинного розколювання на тильній стороні (рис. 2, 3).

У четвертого нуклеуса ($72 \times 45 \times 37$ мм) покриття площадок (70° і 60°) однофасетково-поздовжнє. Тильна площа підправлена поперечно, а бічні краї із залишком кірки – взаємопоперечно (рис. 3, 3).

Наступний виріб ($123 \times 38 \times 28$ мм) з аналогічними за обробкою площадками (75° і 65°) має взаємопоперечні негативи від сколювання на тильній і бічній сторонах. Остання – з частково уцілілою кіркою (рис. 3, 5).

В іншого нуклеуса ($89 \times 50 \times 34$ мм) із поздовжньо- і поперечнофасеткованими площадками (кути нахилу 60° і 70°) на ширшій площині відокремлення пластинчастих заготовок залишилися рештки кірки з інтенсивним полиском, причина появи якого вказана вище. Тильна сторона із взаємопоперечними негативами від сколювання має каверну з вапняковим покриттям, що утворилася у процесі формування конкреції (рис. 4, 9).

Сьомий, дещо пошкоджений, екземпляр ($70 \times 31 \times 27$ мм), з одним і двома поздовжніми негативами від підправки площадок із кутами нахилу 60° і 75° , має на тильній стороні макрофасетки від взаємопоперечної, на бічних – від поперечної обробки, на яких, окрім того, вціліла кірка (рис. 4, 10).

З цією групою артефактів пов'язані масивні сколи з частково вцілілими скісними площадками, відокремленими внаслідок їх поздовжнього сколювання, зокрема поперечно-первинний – $50 \times 56 \times 21$ мм і поперечно-біпоздовжній із залишком кірки – $78 \times 19 \times 14$ мм (рис. 2, 7), а також уламок типологічно невизначеного нуклеуса з поздовжніми негативами на площині відокремлення заготовок і поперечно-біпоздовжніми – на тильній стороні – $41 \times 27 \times 17$ мм (рис. 1, 3).

П'ять знахідок представлено сколами від підправки площини відокремлення заготовок, а саме: поперечно-поздовжній із залишком кірки – $49 \times 67 \times 17$ мм, 2 поперечно-поздовжні –

68×52×20 мм і 63×55×21 мм, поперечно-біпоздовжній із залишком кірки – 71×39×18 мм та біпоздовжній – 82×47×15 мм.

У складі 122 відщепів наявні екземпляри 17 типів: 3 первинні (I), 2 взаємопоперечно-первинні (II), 2 взаємопоперечні із залишками кірки (III), 3 взаємопоперечні (IV), 2 взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки (V), 3 взаємопоперечно-поздовжні (VI), 11 поперечно-первинних (VII), поперечний із залишком кірки (VIII), 10 поперечних (IX), 14 поперечно-поздовжніх із залишком кірки (X), 13 поперечно-поздовжніх (XI), 18 поздовжньо-первинних (XII), 5 поздовжніх із залишком кірки (XIII), 28 поздовжніх (XIV), біпоздовжньо-первинний (XV), поперечно-біпоздовжній (XVI) і 5 біпоздовжніх (XVII).

З-поміж них 15 знахідок сколото з ударних площадок нуклеусів: 2 – IX, 4 – XI і 9 – XIV типу.

Серед 52 пластин виокремлено 13 типів: первинну (I), взаємопоперечно-первинну (II), 4 взаємопоперечні із залишком кірки (III), взаємопоперечну (IV), 3 поперечно-поздовжні із залишком кірки (VII), 6 поперечно-поздовжніх (VIII), 3 поздовжньо-первинні (IX), 2 поздовжні із залишком кірки (X), 22 поздовжні (XI), поперечно-біпоздовжню (XIII), біпоздовжню із залишком кірки (XV) і 6 біпоздовжніх (XVI).

Уламки пластин – 116 екз. репрезентують такі частини: нижня взаємопоперечної із залишком кірки (IIIa); верхня взаємопоперечно-поздовжньої із залишком кірки (Vb); 6 нижніх (VIIIa), середня (VIIIб) і 4 верхні (VIIIв) поперечно-поздовжніх; 6 нижніх (IXa), 2 середні (IXб) і верхня (IXв) поздовжньо-первинних; середня (Xб) і 4 верхні (Xв) поздовжні із залишком кірки; 30 нижніх (XIa), 22 середні (XIб) і 17 верхніх (XIв) поздовжні; верхня (XIIIв) поперечно-біпоздовжня; нижня (XIVa), 2 середні (XIVб) і верхня (XIVв) біпоздовжньо-первинних; 2 середні (XVб) і верхня (XVв) біпоздовжні із залишком кірки та 4 нижні (XVIa), середня (XVIб) і 7 верхніх (XVIв) біпоздовжніх.

Кількісно доповнюють ці артефакти уламки 62 типологічно невстановлених пластинчасто-відщепових сколів, серед яких – різцевий.

В асортименті виробів господарського призначення є предмети полювання та знаряддя праці. Перші з них репрезентують вістря стріл і близькі до них за функцією знахідки.

Два наконечники, які спродуковано на біпоздовжніх пластинах, віднесено до типу верболистих із нечітко ввігнутими краями черешка. Ударні горбики сплющено нанесенням взаємопоперечно направленої дрібно-, середньо- і крупнофасеткової ретуші. Верхній кінець більшого за розміром екземпляру (76×12×7 мм) оброблено зі спинки подібними (дрібно- і середньофасетковими) її різновидами (рис. 5, 19), а в меншого, з відбитим кінчиком (55×13×3 мм), один із бічних країв черешка підправлено зі спинки частково нанесеною дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 5, 22).

Типологічно близький до них уламок вістря на нижній частині аналогічного сколу (36×10×3 мм) зі сплющенофасеткованим ударним горбиком і бічним краєм черешка, обробленим зі спинки дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 5, 11).

Два наконечники атипові. Про умовне використання таких предметів полювання свідерцями повідомляє Л. Залізник [Залізник, 1989, с. 73].

Один із них виготовлено на поперечно-поздовжній пластині (47×13×5 мм), бічні краї якої та ударний горбик (не повністю) підправлено з черевця дрібно- і середньофасетковою лускоподібною ретушшю. На цій площині частковим нанесенням аналогічної певною мірою усунуто потовщення поздовжнього профілю сколу з метою покращення польоту стріли (рис. 5, 12).

Для іншого виробу використано біпоздовжню пластину (49×17×4 мм), кінчик якої оброблено зі спинки частково нанесеною мікрофасетковою лускоподібною ретушшю, а один із бічних країв основи й ударний горбик – аналогічною, дрібно- і середньофасетковою, напівкрутою, з черевця (рис. 5, 17).

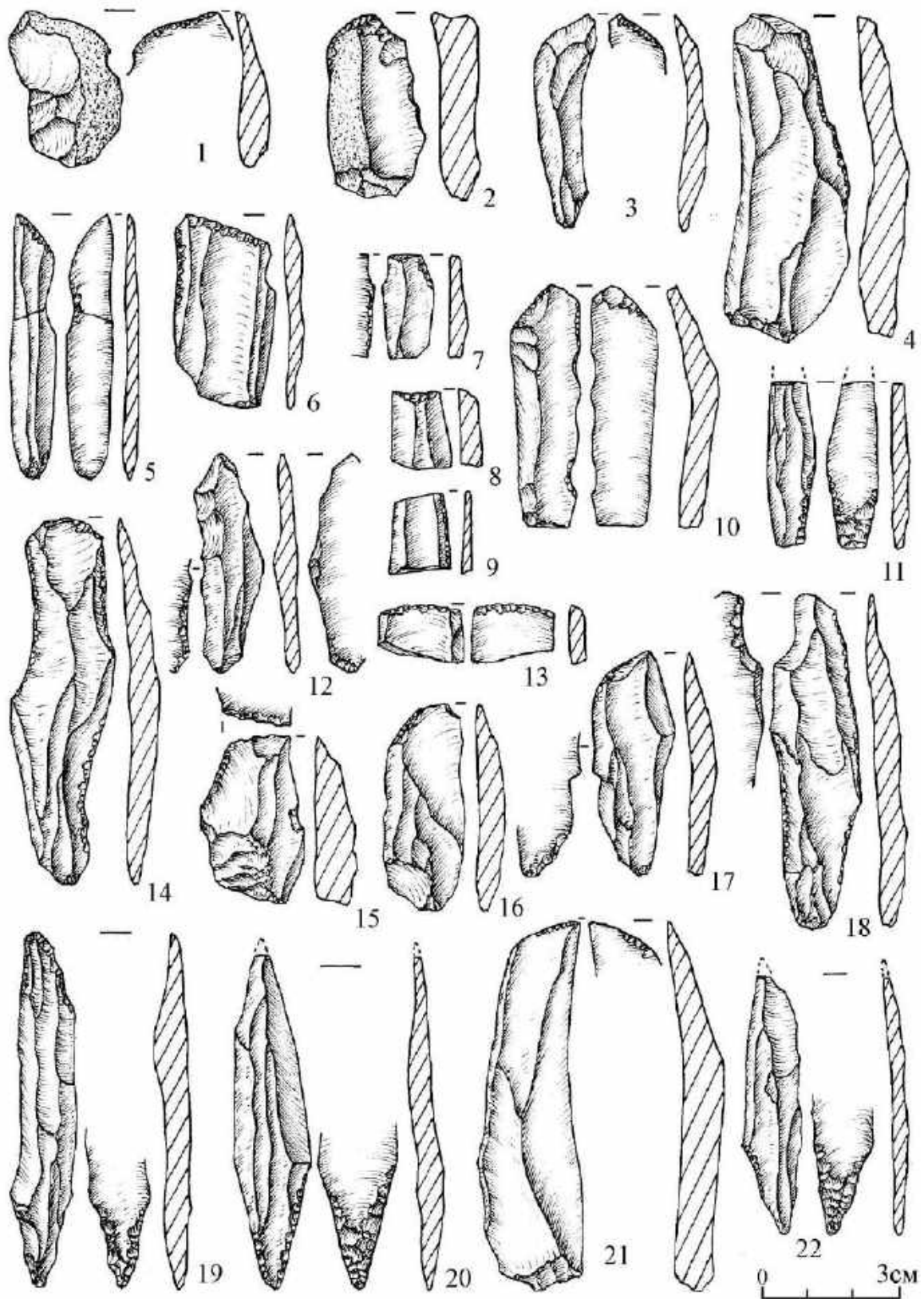

Рис. 5. Середне 1. Вироби з кременю
Fig. 5. Seredne 1. Flint artefacts

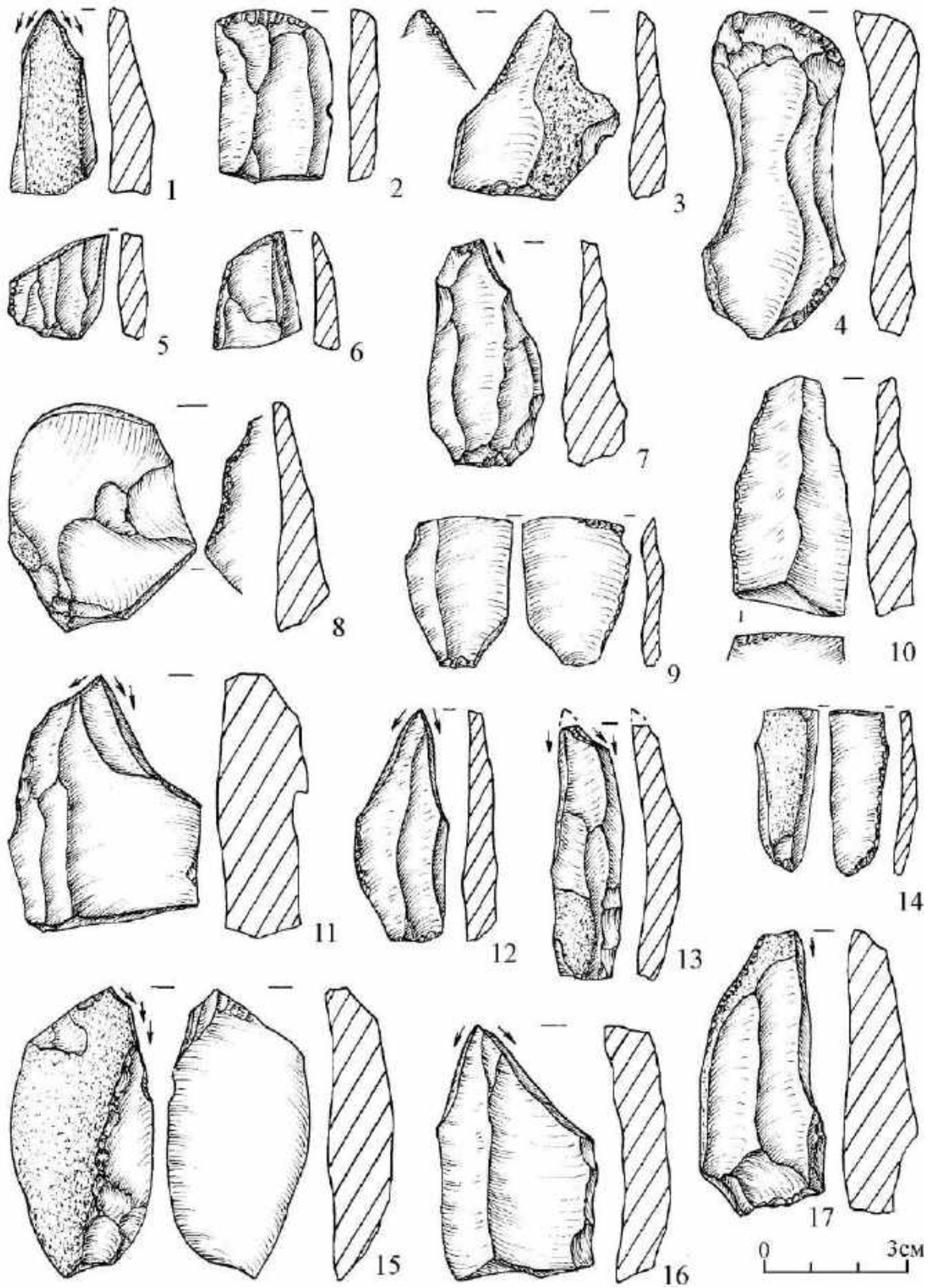

Рис. 6. Середне 1. Вироби з кременю
Fig. 6. Seredne 1. Flint artefacts

Виробничий інвентар характеризують:

Протилежно-кінцевий відбійник на зужитому призматичному нуклеусі із двома скісними площадками, біпоздовжими негативами на стороні відокремлення заготовок і взаємонаправленими – на тильній пластині (52×37×25 мм) (рис. 2, 1).

Скребоків – 6 екз.: із похилими лезами на одnobічно ретушованих первинному (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 14×15×5 мм (рис. 4, 5) і взаємопоперечно-поздовжньому (ретуш аналогічна, часткова, зі спинки) – 35×23×5 мм (рис. 4, 3) відщепак; із напівкрутими лезами на верхній частині біпоздовжньої пластини – 36×24×6 мм (рис. 6, 2) і на одnobічно ретушованій поперечно-поздовжній пластині (ретуш дрібно- і середньofасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 68×29×10 мм (рис. 6, 4) та з крутими лезами на взаємопоперечному із залишком кірки – 44×30×13 мм (рис. 4, 11) і взаємопоперечно-поздовжньому із залишком кірки – 37×20×9 мм (рис. 5, 2).

Умовно до них зараховано артефакт на одnobічно ретушованому взаємопоперечно-поздовжньому із залишком кірки відщепі (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, з черевця, нанесена напівкруто) – 46×39×10 мм, дугоподібний верхній кінець якого з крутим профілем сформовано відокремленням поперечного сколу (рис. 6, 8).

Різці – 7 екз.: кутовий на одnobічно ретушованій поздовжній із залишком кірки пластині (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 58×26×15 мм (рис. 6, 17); бічний на поперечно-поздовжній із залишком кірки пластині – 60×29×13 мм (рис. 6, 15) та серединні: на одnobічно ретушованій нижній частині поздовжньої пластини (ретуш мікрозубчаста, зі спинки) – 48×19×6 мм (рис. 6, 12), на середніх частинах поздовжньої – 52×31×10 мм (рис. 6, 16) і поздовжньо-первинної – 39×17×9 мм (рис. 6, 1) та верхніх – біпоздовжньої із залишком кірки – 54×15×7 мм (рис. 6, 13) і біпоздовжньої – 54×39×19 мм (рис. 6, 11).

Одnobічно ретушовані пластини: поперечно-поздовжня (ретуш мікрозубчаста, часткова, зі спинки) – 66×23×8 мм і поздовжня (ретуш мікрофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 44×18×5 мм (рис. 5, 16).

Одnobічно ретушовані частини пластин: нижні поздовжньо-первинної (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, суцільна, з черевця) – 33×11×3 мм (рис. 6, 14) і 3 поздовжні, розмірами 25×19×6 мм, із ретушшю мікрофасетковою лускоподібною, суцільною, зі спинки (рис. 6, 5), розмірами 41×14×4 мм із ретушшю аналогічною, частковою, зі спинки (рис. 2, 4) і 37×19×5 мм із ретушшю мікрозубчастою, суцільною, з черевця (рис. 1, 11); середня поздовжньої (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 14×12×2 мм (рис. 5, 9) та верхня поперечно-поздовжньої (ретуш мікрофасеткова лускоподібна, часткова, з обох площин) – 27×11×5 мм (рис. 4, 7).

Двobічно ретушована біпоздовжня пластина (ретуш на лівій крайці мікрозубчаста, часткова, зі спинки і середньofасеткова лускоподібна, часткова, з черевця, у поєднанні з різцевим сколом, а на правій – мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 71×17×6 мм (рис. 5, 18).

Двobічно ретушовані частини пластин: нижня поздовжньо-первинної (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, на лівій крайці суцільна, з черевця, на правій – переривчаста, зі спинки) – 28×21×5 мм (рис. 4, 4); середня поздовжньої (ретуш мікрофасеткова лускоподібна, часткова, на лівій крайці з черевця, на правій – зі спинки) – 21×10×4 мм (рис. 5, 7) і верхня аналогічної (ретуш мікрозубчаста, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – 23×17×5 мм (рис. 6, 6).

Пластини з ретушованими скісно-прямими кінцями: взаємопоперечно-поздовжня (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, суцільна, з черевця) – 43×11×4 мм (рис. 5, 3), поперечно-поздовжня (ретуш часткова, на спинці мікрозубчаста, на черевці дрібно- і середньofасеткова лускоподібна) – 80×22×9 мм (рис. 5, 21) та подібна, із відламанною основою (ретуш лускоподібна, на спинці – дрібнофасеткова, на черевці – така ж, у поєднанні з крупнофасетковою), у якій на лівій крайці наявна ретушована виїмка – 49×14×6 мм (рис. 5, 10).

Поперечно-біпоздовжня із залишком кірки пластина з ретушованими скісно-прямим кінцем (ретуш мікрофасеткова лускоподібна) і бічним краєм (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 53×22×14 мм (рис. 3, 2).

Поздовжня пластина з ретушованими скісно-прямим кінцем (ретуш мікрофасеткова лускоподібна, зі спинки) і виїмкою (ретуш аналогічна, з черевця) на правій крайці – 55×9×3 мм (рис. 5, 5).

Поздовжньо-первинна пластина з ретушованим стрільчастим кінцем і бічними краями (ретуш дрібнозубчаста, часткова, зі спинки), скісно-пряма, основа якої підправлена з черевця суцільно нанесеною крупнофасетковою лускоподібною ретушшю – 70×33×9 мм (рис. 4, 1).

Біпоздовжня пластина з ретушованими верхнім дугоподібним кінцем (ретуш мікрофасеткова лускоподібна, часткова) і бічними краями (ретуш мікрозубчаста, на лівій крайці часткова, на правій – переривчаста) – 79×21×6 мм (рис. 5, 14).

Частини пластин із ретушованими прямими поперечними кінцями: середня поздовжньої (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, зі спинки) – 17×12×4 мм (рис. 5, 8) та верхня поперечно-поздовжньої (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, з обох площин) – 11×17×3 мм (рис. 5, 13).

Верхня частина біпоздовжньої пластини з ретушованими скісно-прямим поперечним кінцем і бічними краями (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 33×19×7 мм (рис. 4, 6).

Аналогічна знахідка з ретушованими нижнім поперечним кінцем (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, з черевця) і бічним краєм (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 47×24×9 мм (рис. 6, 10).

Поперечно-біпоздовжній відщеп із ретушованими скісно-прямим кінцем (ретуш крупнозубчаста, з черевця) і бічним краєм (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 37×22×9 мм (рис. 5, 15).

Поздовжній відщеп із ретушованими скісно-прямим кінцем (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, часткова, з черевця) і бічним краєм (ретуш мікрозубчаста, суцільна, з черевця) – 31×21×6 мм (рис. 6, 9). Скобель: одновиїмковий на поздовжньо-первинному відщепі – 34×28×6 мм (рис. 3, 4) і двовиїмкові на взаємопоперечному сколі з частково вцілілою ударною площадкою із двома негативами від поздовжньої підправки – 54×33×16 мм (рис. 4, 8) та на поздовжньому із залишком кірки відщепі – 37×26×6 мм (рис. 2, 5).

Окремішню позицію в асортименті артефактів цієї збірки займає поперечно-поздовжній відщеп із ретушованими стрільчастим кінцем і бічними краями (ретуш дрібно- та середньофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки та суцільна з черевця), скісно-пряму основу якого оброблено з нижньої площини крупно зубчастою ретушшю – 34×18×4 мм (рис. 1, 2). За обрисом виріб подібний до трикутника з тупим кутом, а за призначенням може вважатися наконечником стріли. Такі предмети полювання не притаманні свідерській культурі з огляду на відсутність аналогів і, крім того, мало характерні за формою до більш пізніших, що використовували в енеоліті та ранньому періоді доби бронзи. Наразі ця знахідка дискусійна щодо функційного призначення, яку треба умовно зарахувати до кременевого комплексу стоянки як гостроконечник.

Обумовлений аналіз артефактів стоянки Середне I дає підставу зробити кілька висновків. Життєдіяльність її мешканців відбувалася в останньому з похолодань плейстоцену – Дріасі III, що існував від 8900 до 8100 рр. до н. е., і проходила в контактній зоні між сосново-березовими лісами та степом. Головним об'єктом полювання тоді був північний олень [Зализняк, 1989, с. 111–114].

Стратиграфічним спостереженням розкопаної частини пам'ятки виявлено залягання абсолютної більшості кременевих знахідок фінального палеоліту на стику орного ґрунту і підґрунтя в межах відміток 0,35–0,4 м від рівня денної поверхні.

Таблиця 1

Кількісні показники довжини відщепів за класами промірів¹

№	Тип	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70	76-80	К-сть
1	I	1	4	1	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	9
		-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
2	II	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
3	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
4	IV	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3
		-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3
5	V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
6	VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	3
7	VII	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	4	1	2	1	1	-	-	-	-	-	2	-	11
8	VIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
9	IX	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	1	4	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	10
10	X	-	-	1	1	2	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	6
		-	-	3	-	1	1	-	1	2	2	1	2	-	1	-	14
11	XI	-	1	2	2	-	1	2	1	1	1	-	1	-	-	-	12
		-	-	2	3	3	2	-	-	2	1	-	-	-	-	-	13
12	XII	-	4	3	1	3	2	4	-	3	-	-	1	-	-	-	21
		-	1	-	4	3	2	2	1	2	2	-	1	-	-	-	18
13	XIII	-	2	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	5
14	XIV	5	18	13	5	5	2	4	3	1	-	1	-	-	-	-	57
		-	-	3	12	3	2	1	1	3	1	2	-	-	-	-	28
15	XV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
16	XVI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
17	XVII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	1	-	-	-	-	5
Разом:		6	29	24	12	13	6	10	6	5	2	2	2	-	1	-	118
		-	1	10	28	15	21	8	7	10	7	5	5	1	3	1	122
Всього:		6	30	34	40	28	27	18	13	15	9	7	7	1	4	1	240

¹ Тут і далі: у чисельнику – кількісні показники артефактів зі скупчення, у знаменнику – всіх інших з розкопаної площі стоянки Середне 1.

Таблиця 2

Кількісні показники ширини відщепів за класами промірів

№	Тип	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70	76-80	К-сть
1	I	-	5	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	9
		-	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	II	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
3	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	IV	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	3
		-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
5	V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-
6	VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	VII	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	3	3	1	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-
8	VIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
9	IX	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	-	6	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
10	X	-	2	-	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	6
		-	-	3	-	-	3	3	1	1	-	2	-	-	1	-	14
11	XI	-	1	-	2	4	-	2	1	-	1	-	1	-	-	-	12
		-	2	1	3	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12	XII	-	2	4	5	5	-	2	2	1	-	-	-	-	-	-	21
		-	-	4	3	1	5	3	-	-	-	1	-	-	-	1	18
13	XIII	-	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	-	1	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-
14	XIV	4	15	17	9	5	2	3	1	-	-	-	1	-	-	-	57
		-	3	5	7	6	3	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-
15	XV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	XVI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	XVII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	2	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом:		4	26	22	21	19	6	10	5	2	1	-	1	-	-	-	118
		-	6	15	25	19	19	19	9	2	1	4	-	1	2	1	122
Всього:		4	32	37	46	38	25	29	14	4	2	4	1	1	2	1	240

Таблиця 3

Кількісні показники товщина відщепів

№	Тип	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	16	17	20	22	К-сть
1	I	3	1	2	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	9
		1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
2	II	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
3	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
4	IV	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3
		-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	3
5	V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
6	VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
7	VII	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	1	1	2	1	2	-	-	1	1	1	-	-	-	-	1	-	11
8	VIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
9	IX	-	1	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	1	4	1	1	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10
10	X	-	-	3	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	6
		1	-	-	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	-	-	1	-	14
11	XI	-	-	1	1	3	1	1	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	12
		-	1	2	1	6	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	13
12	XII	1	2	4	5	5	-	1	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	21
		-	1	4	1	2	1	2	2	2	2	1	-	-	1	-	1	-	18
13	XIII	-	-	2	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	-	2	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	5
14	XIV	14	26	7	1	7	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57
		-	7	5	6	3	1	2	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	28
15	XV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
16	XVI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
17	XVII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	1	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Разом:		18	30	20	10	18	2	7	4	5	3	-	1	-	-	-	-	-	118
		2	11	17	15	19	8	12	7	11	6	3	2	4	1	1	2	1	122
Всього:		20	41	37	25	37	10	19	11	16	9	3	3	4	1	1	2	1	240

Таблиця 4

Кількісні показники довжини пластин за класами промірів

№	Тип	10-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70	71-75	76-80	86-90	101-105	141-145	К-сть
1	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
2	II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-
4	IV	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
5	V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	VI	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
8	VIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	1	-	2	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
9	IX	-	-	1	3	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	X	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
11	XI	2	4	5	-	5	4	6	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		1	-	1	3	6	3	4	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-
12	XII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13	XIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	XIV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
15	XV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
16	XVI	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	1	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	1
Разом:		2	4	6	3	7	5	10	3	4	5	2	1	-	-	-	-	-	52
		1	-	2	4	10	5	5	3	4	5	1	2	3	2	2	1	1	52
Всього:		3	4	8	7	17	10	15	6	8	10	3	3	3	2	2	1	1	104

Таблиця 5

Кількісні показники ширини пластин за класами промірів

№	Тип	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	41-45	46-50	К-сть
1	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
2	II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
3	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	1	-	1	1	-	1	-	4
4	IV	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
5	V	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	VI	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	1	-	-	1	1	-	-	3
8	VIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	1	3	-	2	-	-	-	-	6
9	IX	-	2	3	1	-	-	-	-	-	6
		-	1	-	2	-	-	-	-	-	3
10	X	-	1	-	-	1	1	1	-	-	4
		-	-	1	-	-	1	-	-	-	2
11	XI	2	13	7	9	1	-	-	-	-	32
		2	3	8	4	4	1	-	-	-	22
12	XII	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13	XIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
14	XIV	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
15	XV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
16	XVI	-	-	2	2	-	-	-	-	-	4
		-	-	1	3	1	-	-	-	1	6
Разом:		2	16	14	13	3	3	1	-	-	52
		2	5	16	9	11	5	2	1	1	52
Всього:		4	21	30	22	14	8	3	1	1	104

Таблиця 6

Кількісні показчики товщина пластин

№	Тип	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	18	19	К-сть	
1	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
2	II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
3	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	1	-	-	4
4	IV	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
5	V	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	2
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	VI	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3
8	VIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	1	-	3	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	6
9	IX	-	2	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
		-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
10	X	-	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
11	XI	4	7	10	5	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	32
		1	5	4	4	4	1	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	22
12	XII	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13	XIII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
14	XIV	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
15	XV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
16	XVI	-	1	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		-	2	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6
Разом:		4	11	15	7	5	5	1	1	2	-	1	-	-	-	-	52	
		1	8	5	8	9	4	3	3	1	4	2	1	1	1	1	52	
Всього:		5	19	20	15	14	9	4	4	3	4	3	1	1	1	1	104	

Подібна вертикальна локалізація рухомого матеріалу притаманна розкопанім стоянкам свідерської культури, розміщеним на лесових товщах, зокрема в Малих Дорогостаях [Конопля, 1978, с. 333; 1980, с. 286; Конопля, Никольченко, 1979, с. 343] і Ярославичах [Білас, Конопля,

2019, с. 264; Конопля, 1980, с. 286; Конопля, Никольченко, 1979, с. 343] Дубенського р-ну Рівненщини.

Планіграфічно артефакти траплялися більш-менш рівномірно на дослідженій площі, за винятком скупчення площею близько 1 м², на долю якого припадає майже 38 % знахідок від загальної кількості артефактів комплексу. Подібне явище відмічено на стоянці Ярославичі-Берег, де знайдено 114 екз. (всього – 399), представлених 2 нуклеусами, 37 пластинчастими сколами та 75 відщепами [Білас, Конопля, 2019, с. 264].

Свідерці пам'ятки Середне 1 використовували два різновиди розтоцького кременю турону кращої і гіршої якості з незначною кількісною перевагою першого, які поширені в субмеридіальному напрямку по лінії Галич–Ходорів. Можливі місця їхнього відбору розташовані на відстані до 50 км на північний захід від стоянки і з огляду на рухливість тогочасних мисливців доставлявся до неї без особливих труднощів. При цьому бралися перевідкладені льодовиком конкреції середньої величини, на що вказують знахідки окремих артефактів із своєрідним полиском на поверхнях.

Для порівняння інвентаря стоянки Середне 1 з іншими, подібними до нього, використано низку аспектів кременеобробного виробництва свідерської культури, які Л. Залізник розглянув в узагальній праці з фінального палеоліту Українського Полісся [Залізник, 1989, с. 70–73]. Так, згідно з його інформацією, розмір знарядь праці та предметів полювання залежав передовсім від величини використаної сировини. Основним типом нуклеусів були двоплощадкові з біпоздовжнім відокремленням заготовок на сторонах сколювання, що мали скісні ударні площадки й поперечно оброблені тильні площини. Початкову форму цих виробів характеризував гребенеподібний виступ від взаємопоперечної підправки конкрецій, із першочергового зняття якого у вигляді ребристого сколу розпочинався процес їхнього подальшого розколювання.

Свідерській культурі властива розвинута пластинчаста техніка. Відокремлені з нуклеусів, здебільша двоплощадкових, пластини за морфологічним виглядом нагадують пізньопалеолітичні з неправильним (аморфним) обрисом бічних країв. Подальше її покращення призвело до появи більш досконалих у технічному плані нуклеусів – олівце- та конусоподібних.

Пластинчастий індекс кременевих комплексів свідерської культури залежать від кількісного співвідношення пластин і відщепів, на рівень якого впливало розташування пам'ятки від місць добування сировини.

Характерне для кременярства цієї спільноти – передовсім порядкове місце різців, скребків і наконечників стріл в асортименті виробів із вторинною обробкою. Останні з них вважаються найбільш культуровизначальними на пам'ятках Свідеру.

Із врахуванням сказаного маємо достатньо підстав для оцінки кременевого комплексу стоянки Середне 1.

Надійним індикатором для пізнання техніки обробки сировини стала типологічна класифікація відщепово-пластинчастих сколів. Морфологічно розділені на 17 типів, відщепи достовірно розкрили всі етапи розщеплення доставлених на пам'ятку конкрецій. Це стосується насамперед знахідок I–III типів, кількість яких у цій групі інвентаря становлять 60 %, і за цим показником близька до таких із пам'ятки Малі Дорогостаї I, розміщеної поряд із покладами кременю. За довжиною відщепи переважно вкладаються у другий–дев'ятий класи промірів (6–45 мм), а за шириною – у другий–восьмий (6–40 мм). Кількісно переважають сколи товщиною 3–9 мм.

Розглянуті відщепи 13 типів практично безпосередньо стосуються формування нуклеусів, пов'язаних більше з обробкою їх бічних і тильних площин, менше – сторін сколювання заготовок. Останні представлені 14 екз.: 2 одноплощадковими призматичними, із прямою і помірно скісною площадками, та 12 двоплощадковими, зі скісними площадками з кутами нахилу від 45° (1) до 80° (3), з кількісною перевагою у 60° та 70°–75° (по 8).

Таблиця 7

Кількісні показники довжини уламків (частин) пластин за класами промірів

№	Частини типів	0-5		6-10		11-15		16-20		21-25		26-30		31-35		36-40		41-45		46-50		51-55		56-60		61-65		71-75		К-сть				
1	Iб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-		
2	IIa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
3	Vb	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
4	VIa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	
5	VIIa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	1	-	-	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	6	
6	VIIIб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
7	VIІb	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	
8	IXa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2	2	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	6	
9	IXб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	
10	IXв	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1	
11	Xa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
12	Xб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
13	Xв	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4	
14	XIa	-	-	-	4	-	6	3	4	8	3	9	1	7	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	21	30	
15	XIб	1	-	-	-	-	1	6	-	5	1	7	-	3	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	22	
16	XIв	2	-	6	2	1	3	1	5	2	3	2	1	1	1	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	17	
17	XIIb														1																		1	-
18	XIVa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-
19	XIVб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
20	XIVв	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-
21	XVб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
22	XVв	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
23	XVIa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
24	XVIб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
25	XVIIв	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7	-
Разом:		3	10	3	9	12	6	23	14	34	7	20	4	9	4	6	7	3	1	2	1	2	1	1	2	1	1	1	1	1	66	116	-	
Всього:		3	13	21	29	48	27	13	10	10	10	3	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	182	-	-	

Типологічно вони віднесені до 3-х призматичних, 3-х торцевих і 7-ми призматично-торцевих висотою від 63 мм до 123 мм (здебільша 65–70 мм) із біпоздовжніми сторонами відокремлення заготовок. Їхні ударні площадки підправлено відокремленням 28 відщепів: IX – 2 екз., IX – 8 екз. і XIV – 18 екз. типів розмірами 10–15×18–56×2–12 мм.

Максимальна величина сколотих із нуклеусів типів пластин така: у I – 90×31×10 мм, у II – 55×22×8 мм, у III – 87×42×18 мм, у IV – 103×30×11 мм, у V – 64×27×11 мм, у VI – 42×13×3 мм, у VII – 77×30×6 мм, у VIII – 79×25×13 мм, у IX – 64×28×10 мм, у X – 65×31×5 мм, у XI – 64×28×10 мм, у XII – 70×25×9 мм, у XIII – 30×12×4 мм, у XIV – 67×25×10 мм, у XV – 59×22×11 мм та у XVI – 142×49×19 мм, із тим, що цій пластині передують екземпляри розміром 72×23×5 мм.

Таблиця 8

Кількісні показники ширина уламків (частин) пластин за класами промірів

№	Частини типів	0-5		6-10		11-15		16-20		21-25		26-30		31-35		К-сть	
1	Iб	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-
2	IIIa	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
3	VB	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
4	VIIa	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	3	-
5	VIIIa	-	-	-	-	2	5	-	1	2	-	-	-	-	-	4	6
6	VIIIб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1
7	VIIIв	-	-	-	1	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	1	4
8	IXa	-	-	1	1	-	2	2	2	3	-	-	1	-	-	6	6
9	IXб	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	2
10	IXв	-	-	2	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	4	1
11	Xa	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
12	Xб	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
13	Xв	-	-	1	-	1	2	-	2	-	-	-	-	-	-	2	4
14	XIa	1	-	9	8	6	8	3	12	1	1	1	-	-	1	21	30
15	XIб	-	-	1	7	1	12	3	3	-	-	-	-	-	-	5	22
16	XIв	2	-	7	7	6	8	-	2	2	-	-	-	-	-	17	17
17	XIIIв	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
18	XIVa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
19	XIVб	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
20	XIVв	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
21	XVб	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
22	XVв	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
23	XVIa	-	-	-	1	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	4
24	XVIб	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
25	XVIв	-	-	-	-	1	-	2	-	4	-	-	-	-	-	-	7
Разом:		3	-	21	26	19	49	10	35	10	4	3	1	-	1	66	116
Всього:		3		47		68		45		14		4		1		182	

Серед них 12 знахідок мають аморфні обриси (близько 12 % від загальної кількості), представлені II, IV, VII і XIV (по 1) та X і XI (по 4) типами.

За довжиною (21–60 мм) домінують пластини третього–десятого класів промірів – 81 екз. (майже 77 % від загальної кількості цих сколів), за шириною (6–20 мм) – II–IV – 73 екз. (70 %), а за товщиною (2–5 мм) – 68 екз. (65 %), в основному IX–XI типів – 55 екз.

Сторони відокремлення на нуклеусах до початку отримання заготовок спеціально не обробляли, про що свідчать 83 пластини I (1), IX (9), X (6), XI (54), XIV (2), XV (1) і XVI (10) типів. Решта знахідок за іншими типами – 21 екз. скелета з бічних, попередньо фасеткованих площин ядрищ.

Основними типами нуклеусів на стоянці Середнє 1 були торцеві й торцево-призматичні з біпоздовжнім відокремленням пластин, для продукування яких використовували якісну сировину у вигляді середніх та, спорадично, крупних за величиною конкрецій. Їхня підготовка до розщеплення відзначалася технічною старанністю. Кут нахилу більшої частини ударних площадок у межах 60°–75° давали можливість отримувати пластинчасті заготовки зустрічного (взаємонаправленого) сколювання переважно із застосуванням техніки відтиску, унаслідок чого здебільша здобували відносно тонкі (до 5 мм), неширокі (до 25 мм), із паралельною огранкою екземпляри довжиною переважно до 60 мм. Надалі вони ставали чи не єдиними напівфабрикатами для продукування наконечників стріл.

Особливу увагу у процесі розщеплення нуклеусів приділяли сторонам відокремлення, які, щоб отримати сколи із прямим поздовжнім профілем, мали бути майже або повністю плоскими. Цьому значною мірою сприяло сколювання мікропластинок довжиною до 40 мм, шириною до 10 мм і товщиною до 3 мм, які практично не використовували як заготовки. Ними є знахідки XI типу, які в цій послідовності представлені 47 екз. першого–шостого класів профілів, 25 – першого–другого та 24 – з товщиною 1–2 мм.

Їхній кількісний показник щодо всіх пластин кременевого комплексу стоянки становить 47 % та 24 % відповідно (для 2 останніх). Наглядно цей аспект техніки розколювання нуклеусів розкривають дві поздовжні мікропластинки розмірами 13×5×1 мм (рис. 1, 5а) та 30×6×2 мм (рис. 1, 5б), знайдені у вигляді складанки. Загалом технологія обробки кременю на стоянці Середнє 1 близька до такої з інших пам'яток свідерської культури [Білас, Конопля, 2019, с. 265–268; Зализняк, 1989, с. 70–71; Конопля, Грибович, 1995, с. 33–37; Ступак, 1999, с. 18–21; 2017, с. 6–7].

Чільну позицію в асортименті виробів господарського призначення – 50 екз. займають ретушовані пластини – 10 екз., їхні уламки – 15 екз. і відщепи – 7 екз. Кількісно поступаються їм різці – 8 екз. і кінцеві скребки – 6 екз. Ще менше скобелів – 3 екз., і лише 1 відбійник.

Предмети полювання репрезентують 6 наконечників стріл.

Заготовками до попередньо обумовлених артефактів стали: зужитий двоплощадковий нуклеус; 19 пластин: 2 – VI, 1 – VII, 3 – VIII, по 1 – IX, X і XII, 4 – XI та 6 – XVI типу; 20 уламків пластин: 1 – VI, 2 – VIII, 3 – IX, 8 – XI, 1 – XVI, 5 – XVI типу, а також 13 відщепів: I, III, IV, VI, VII, XI, XIII, XIV і XVI (по 1 екз.) та V і XII (по 2 екз.) типів.

У господарстві свідерців стоянки Середнє 1, без сумніву, використовувалися неретушовані пластини, зокрема їхні уламки. Щодо останніх, то найпридатнішими, беручи до уваги розміри таких із вторинною обробкою, могли бути сколи четвертого–десятого класів предметів, особливо XI типу. Уламки меншої або більшої довжини практичного застосування не мали.

Важливий технологічний показник свідерської індустрії – ретуш, видовий склад якої, за винятком наконечників стріл, дослідники цієї культури не аналізують. Варто зауважити, що у кременеобробному виробництві стоянки Середнє 1 застосовувалися два види ретуші: лускоподібна і зубчаста з її мікро-, дрібно-, середньо- і крупнофасетковим варіантами. Наносилася вона здебільша зі сторони спинок артефактів, переважно частково або суцільно.

Кількісне співвідношення пластинчастих напівфабрикатів до відщепових у складі знарядь праці становить 72 % і 28 % відповідно, а із залученням предметів полювання ці показники для всього ретушованого інвентарю дорівнюють 81 % і 19 %.

Для визначення пластинчастості кременевого комплексу стоянки Середнє 1 використано реальний індекс пластин, який апробував В. Ситливий при розгляді палеолітичних індустрій [Ситливий, 1984, с. 3–4]. Однак на ній, як і на всіх інших свідерської культури, його треба вважати наближено-реальним, адже він, по-перше, не враховує кількості сколів, об'єктивно втрачених на полюванні, а по-друге тих, що стали заготовками виробів із вторинною обробкою.

Таблиця 9

Кількісні показники товщини уламків (частин) пластин

№	Частини типів	Кількісні показники товщини уламків (частин) пластин													К-сть								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12											
1	Iб	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-					
2	IIа	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1					
3	VВ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1					
4	VIIа	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-					
5	VIIIа	-	-	2	-	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	4	6					
6	VIIIб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1					
7	VIIIв	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	1	-	-	-	1	4					
8	IXа	-	-	-	1	2	3	2	1	-	-	2	-	-	-	1	6	6					
9	IXб	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2					
10	IXв	-	1	-	1	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4	1					
11	Xа	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-					
12	Xб	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1					
13	Xв	-	1	1	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	2	4					
14	XIа	3	1	7	9	7	1	7	2	-	1	2	-	1	-	-	21	30					
15	XIб	-	2	5	1	9	1	5	-	2	1	-	-	-	-	-	5	22					
16	XIв	7	2	5	5	4	7	1	2	-	-	-	-	-	-	1	17	17					
17	XIIIв	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1					
18	XIVа	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1					
19	XIVб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2					
20	XIVв	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1					
21	XVб	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2					
22	XVв	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1					
23	XVIа	-	-	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4					
24	XVIб	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1					
25	XVIв	-	-	-	-	2	-	2	-	2	-	1	-	-	-	-	-	7					
Разом:		10	3	16	29	15	35	10	30	8	10	3	8	2	2	1	3	1	2	-	1	66	116
Всього:		13	36	50	40	18	11	4	4	3	2	1	4	2	1	1	3	2	3	2	1	182	182

Отже, індекс пластинчастості стоянки Середне 1 виведено зі сумарно наявних пластин – 104 екз., їхніх нижніх частин – 83 екз. та відповідно з ретушшю – 19 екз. і без неї – 8 екз., а також 13 ретушованих і 240 необроблених відщепів, загалом – 467 екз., що становить 46 %. На цей відносно високий показник безперечно вплинула згадана технологічна група мікропластинок.

Свідерська стоянка Середне 1 стала першою в Північному Прикарпатті, розкопаною на значній площі, з чітко стратифікованим рухомим матеріалом на стику сучасного ґрунту з передлесовим підґрунтям. Вона, спільно з дослідженнями на Волині аналогічних пам'яток Лісостепу, дала можливість розширити ареал Свідеру заходу України, який територіально визначив Л. Залізник на півдні і сході горами та лесовими підвищеннями, а на півночі – незаселеними, прильодовиковими просторами [Залізник, 1989, с.160]. Ця стоянка поки залишається найвіддаленішою на південний захід від нього.

Виявлене скупчення кременевих артефактів, до складу якого входили окремі вироби господарського призначення, опосередковано вказує на ймовірне існування довкола нього наземної житлової споруди типу куреня, де проживала окрема сім'я.

Мешканці стоянки використовували якісну сировину туринського походження, розміщену на відносно недалекій відстані від місця проживання, де, очевидно, здійснювався селекційний відбір конкрецій із денної поверхні за формою і розмірами. На пам'ятці відбувалися всі технологічні етапи їхньої обробки: починаючи від первинного розколювання і закінчуючи перетворенням пластинчасто-відщепових сколів на знаряддя праці та предмети полювання.

Для глибшого пізнання, крім необробного виробництва стоянки, були візуально проаналізовані петрографічні властивості сировини і детально обстежені артефакти на предмет відсутності або наявності патини з певною градацією її інтенсивності.

Крім них, застосовано більш конкретний підхід до типологічної і функційної оцінки інвентаря, особливо при розгляді сторін відокремлення заготовок, а також здійснено всеохопний і точний обмір усіх знахідок, розміри яких відображено у відповідних таблицях за класами промірів і товщини.

ЛІТЕРАТУРА

Білас, Н., Конопля, В. (2019). Стоянка свідерської культури Ярославичі-Берег. *Старий Луцьк*, XV, 264–278.

Гавінський, А. (2011). Багатошарове поселення Середне на Івано-Франківщині. *Археологічні дослідження в Україні 2010*, 71–72.

Гавінський, А., Пастеркевич, В., Принада, І. (2011). Розкопки багатошарового поселення Середне на Івано-Франківщині. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Інформаційний бюлетень*, 58–60.

Залізник, Л. Л. (1989). *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*, Киев.

Конопля, В. М. (1978). Работы в Млиновском районе. *Археологические открытия 1977 года*, 333–334.

Конопля, В. М. (1980). Исследование поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостай. *Археологические открытия 1979 года*, 286–287.

Конопля, В. (1998). Класифікація крем'яної сировини заходу України. *Наукові записки. Львівський історичний музей*, VII, 139–157.

Конопля, В. М., Грибович Р. Т. (1995). Пам'ятка свідерської культури Лютка II. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 6, 32–47.

Конопля, В. М., Никольченко, Ю. М. (1979). Работы Ровенского отряда. *Археологические открытия 1978 года*, 343–344.

Сеньковський, Ю. Н. (1977). *Литогенез кремнистых толиц юго-запада СССР*. Киев.

Ситливий, В. І. (1984). До методики визначення рівня пластинчастості палеолітичних індустрій. *Археологія*, 48, 1–7.

Ситник, О., Гавінський, А., Махнік, Я., Пастеркевич, В. (2010). Дослідження поселень первісних пастухів IV–III тисячоліття до нашої ери. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2009 році. Інформаційний бюлетень*, 57–60.

Ступак, Ю. В. (1999). Технології розщеплення кременю свідерської культури Українського Полісся за аналізом нуклеусів. *Vita Antiqua*, 2, 18–24.

Ступак, Ю. В. (2017). Технології розщеплення кременю фінального-палеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*, Київ.

Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W. (2014). Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na wielokulturowych stanowiskach w Protesach, rej. Żydacziw oraz w Dowźce i w Serednem, rej. Kałusz. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, 313–346.

Machnik, J., Pawliw, D., Pasterkiewicz, W., Pelisiak, A., Petehyrycz, W. (2008). Archeologiczna prospekcja terenowa nad górnym Dniestrem w północno-wschodniej części między-rzeczca Siwki i Świcy. *Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*, 2007/2008, 330–335.

Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W., Havinskyj, A., Prynada, I. (2009). Kolejne etapy badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestru. *Rocznik Polskiej akademii umiejętności*, 2008 – 2009, 287–294.

Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pelisiak, A., Sytnyk, A., Havinskyj, A. (2010). Kontynuacja interdyscyplinarnych badań terenowych polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestru. *Rocznik Polskiej akademii umiejętności*, 2009 – 2010, 317–322.

REFERENCES

Bilas, N., & Konoplia, V. (2019). Stoianka sviderskoi kultury Yaroslavychi-Bereh. *Staryi Lutsk*, XV, 264–278. (in Ukrainian).

Havinskyi, A. (2011). Bahatosharove poselennia Serednie na Ivano-Frankivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010*, 71–72. (in Ukrainian).

Havinskyi, A., Pasterkevych, V., & Prynada, I. (2011). Rozkopky bahatosharovoho poselennia Serednie na Ivano-Frankivshchyni. *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Informatsiinyi biuleten*, 58–60. (in Ukrainian).

Zaliznyak, L. L. (1989). *Ohotniki na severnogo olenya Ukrainського Polesya epohi finalego paleolita*. Kiev. (in Russian).

Konoplya, V. M. (1978). Raboty v Mlinovskom rajone. *Arheologicheskie otkrytiya 1977 goda*, 333–334. (in Russian).

Konoplya, V. M. (1980). Isledovanie poselenij u sel YAroslavichi i Malye Dorogostai. *Arheologicheskie otkrytiya 1979 goda*, 286–287. (in Russian).

Konoplia, V. (1998). Klasyfikatsiia kremianoi syrovyny zakhodu Ukrainy. *Naukovi zapysky. Lvivskiy istorychnyi muzei*, VII, 139–157. (in Ukrainian).

Konoplia, V. M., & Hrybovych, R. T. (1995). Pamiatka sviderskoi kultury Liutka II. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 6, 32–47. (in Ukrainian).

Konoplya, V. M., & Nikolchenko, Yu. M. (1979). Raboty Rovenskogo otryada. *Arheologicheskie otkrytiya 1978 goda*, 343–344. (in Russian).

Senkovskij, YU. N. (1977). *Litogenez kremnistykh tolshh yugo-zapada SSSR*. Kiev. (in Russian).

Sytlyvyi, V. I. (1984). Do metodyky vyznachennia rivnia plastynchastosti paleolitychnykh industrii. *Arkheolohiia*, 48, 1–7. (in Ukrainian).

Sytnyk, O., Havinskyi, A., Makhnik, Y., & Pasterkevych, V. (2010). Doslidzhennia poselen pervisnykh pastukhiv IV–III tysiacholittia do nashoi ery. *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy v 2009 rotsi. Informatsiinyi biuleten*, 57–60. (in Ukrainian).

Stupak, Yu. V. (1999). Tekhnolohii rozshchepлення kremeniu sviderskoi kultury Ukrainskoho Polissia za analizom nukleusiv. *Vita Antiqua*, 2, 18–24. (in Ukrainian).

Stupak, Yu. V. (2017). Tekhnolohii rozshchepлення kremeniu finalnoho-paleolitychnykh i mezolitychnykh kultur Ukrainskoho Polissia. *Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Kyiv. (in Ukrainian).

Havinskyj, A., & Pasterkiewicz, W. (2014). Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na wielokulturowych stanowiskach w Protesach, rej. Żydacziw oraz w Dowźce i w Serednem, rej. Kałusz. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, 313–346. (in Polish).

Machnik, J., Pawliw, D., Pasterkiewicz, W., Pelisiak, A., & Petehyrycz, W. (2008). Archeologiczna prospekcja terenowa nad górnym Dniestrem w północno-wschodniej części między-rzeczca Siwki i Świcy. *Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*, 2007/2008, 330–335. (in Polish).

Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrycz, W., Havinskyj, A., & Prynada, I. (2009). Kolejne etapy badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestru. *Rocznik Polskiej akademii umiejętności*, 2008 – 2009, 287–294. (in Polish).

Machnik, J., Pasterkiewicz, W., Pelisiak, A., Sytnyk, A. & Havinskyj, A. (2010). Kontynuacja interdyscyplinarnych badań terenowych polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestru. *Rocznik Polskiej akademii umiejętności*, 2009 – 2010, 317–322. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 11.04.2024
прийнята до друку 21.09.2024

LATE PALEOLITHIC SITE SEREDNE 1

Vitalij KONOPLIA¹, Andriy HAWINSKYI¹, Wojciech PASTERKIEWICZ²

¹ Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: andrham@ukr.net

² University of Rzeszów,
Moniuszki Str., 10, 350015, Rzeszów, Poland,
e-mail: wojpas@vp.pl

It is noted that the Ukrainian-Polish archaeological expedition in 2008–2010 investigated the multi-layered site Seredne 1, located on the western outskirts of the village of Seredne Kalush district, Ivano-Frankivsk region, in Srednyanska Gora Place on the hill of the left bank of the Syvka River (6th terrace of the Dnister River). Excavations with an area of 1287.5 m² established the presence of cultural and chronological horizons of the Final Paleolithic, Eneolithic, Bronze Age and Early Iron Age. It was found that the stratigraphically lowest of them, in the form of a seasonal site of the Swiderian culture, is associated with the latest Pleistocene glaciation (Drias III) and is represented by 680 flint artifacts discovered at the contact of the modern soil and the pre-forest subsoil, with depositional marks 0.35–0.4 m from the day surface .

As a result of the work carried out, a concentration with 257 finds on an area of about 1 m² was recorded including a core, layers of mostly flakes, a few tools and a leaf-shaped arrowhead, which obviously belonged to a ground dwelling structure of light construction.

The inventory of the site is made of two varieties of Roztochchia nodule flint of the Turonian Podillia, distributed about 50 km to the west of the nearest upper reaches of the Zahidnyi Bug, Glynyna and Zolota Lypa Rivers of Khodoriv and Halych Opillya.

It is estimated that in the flint complex, taking into account the artifacts from the concentration, there are different intensities of blue-white patina: 14 cores of prismatic, endface and endface-prismatic forms with one and mostly two oblique striking platforms, 240 flakes and 104 blades, respectively 17 and 16 types,

182 fragments of blades, 50 tools (25 blades and 7 flakes with retouch, 8 burins, 6 end-scrapers, 3 notches, a hammer), 6 leaf-shaped arrowheads, as well as 8 flakes with correction of the sides of detached blanks and 76 typologically indeterminate debris.

It was established that the quantitative ratio of blade blanks to flakes in the group of products with secondary processing is 81% and 19%, and the blade index of the complex is 46%.

It has been found that the Swiderian site Seredne 1 is the first in the Northern Sub-Carpathian region, excavated on a large area, with clearly stratified mobile material, and its flint knapping technology is close to that of other sites of this culture in the Volhynian Forest Steppe.

Key words: Northern Sub-Carpathian region, Final Paleolithic, Swiderian culture, site, flint knapping, nucleus, blades and flakes, tools, leaf-shaped arrowheads.

СКАРБ РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРСЬКИХ ДЕНАРІЇВ ЗІ СЕЛА СЛОВІТА НА ЛЬВІВЩИНІ: СТАРІ ТА НОВІ ДАНІ

Назар ДЕМСЬКИЙ¹ , Кирило МИЗГІН²

¹ Історико-краєзнавчий музей села Словіти та околиць,
вул. І. Богослова, 1а, 80735, с. Словіта, Львівська обл., Україна,
e-mail: arheologiaslovita@gmail.com,

² Варшавський університет,
вул. Краківське Передмістя, 26/28, 00-927, Варшава, Польща,
e-mail: kvmyzgin@gmail.com,

Розглянуто історію і сучасний стан досліджень скарбу римських імператорських денаріїв, випадково відкритого 1975 р. біля с. Словіта (Львівська обл.). Депозит було виявлено під час розширення дороги на південно-східній околиці села. Зауважено, що перше коротке повідомлення про скарб, здійснене у газеті «Труд», містило кілька помилкових свідчень. Завдяки архівним джерелам, зокрема неопублікованій «Історії села Словіта» місцевої вчительки історії Марії Занік, вияснено, що справжнім відкривачем депозиту був не Ярослав Кіндрат (як вважали раніше), а житель сусіднього села Якторів – Михайло Куниця. Також встановлено, що одними з перших на місце знахідки потрапили місцеві діти-пастухи, у яких згодом монети вилучила міліція. Встановлено, що сама М. Занік разом з учнями на місці виявлення знайшла ще три монети. Увесь скарб у кількості 270 шт. передано до місцевого музею у с. Словіта, а не до музею в м. Золочів, як це помилково зазначав Володислав Кропоткін, проте 1981 р. музей було тимчасово закрито, а після його відновлення у 1992 р. скарбу монет в експозиції та фондах уже не було. Опубліковано новітню знахідку денарію, яка входила до його складу та була випадково знайдена 2019 р.: денарій імператора Тіта, відкарбований у 80 р. у Римі (RIC II.1² Titus 122). Стверджено, що ця знахідка не тільки посередньо підтверджує місце розташування депозиту, але і його дуже ранню хронологічну структуру – цей скарб міг бути залишений населенням з однієї з навколишніх пам'яток ранньоримського або пізньоримського часу (липицької, пшеворської або черняхівської культур). Зауважено, що сам скарб перебував в гущі ареалу скарбів римських денаріїв, тобто в регіоні, де варварське населення мало давню та активну традицію користування римськими монетами й депонування їх. Типологічно найближчим до скарбу зі Словіти може бути депозит із с. Хідновичі Львівської обл.

Ключові слова: Словіта, римські імператорські денарії, скарб, денарій Тіта, римський час.

Скарби римських монет не часто трапляються на заході України¹. Вони становлять цінне джерело для вивчення внутрішньо- та зовнішньоекономічних, соціальних і військово-політичних процесів у Барбарікумі. Початок фіксації як поодиноких знахідок римських монет, так і їхніх депозитів у цьому регіоні припадає на першу половину ХІХ ст., проте в «еру металодетекторів» ці процеси набули масовості. Ця стаття присвячена скарбу, виявленому майже пів століття тому біля с. Словіта тодішнього Золочівського р-ну (тепер – Львівського) Львівської обл.

¹ Автори висловлюють щире подякую професору Ярославові Онищуку за допомогу в підготовці публікації.

Депозит, імовірно в кілька сотень монет, було випадково виявлено на початку 1975 р. під час розширення дороги на південно-східній околиці села, в ур. За копані (рис. 1, 2). Місце знахідки розташоване на північному схилі пагорба висотою близько 380 м н.р.м., який прилягає до прокладеної біля нього дороги (рис. 1, 3). Перші свідчення про скарб опубліковані в короткому повідомленні «Подарок римського імператора» («Подарунок римського імператора») у газеті «Труд», у номері від 25 лютого 1975 р., тобто практично відразу після його відкриття [Чернобров, 1975]. У тексті короткої замітки міститься інформація, що скарб нібито знайшов тракторист колгоспу ім. 17 вересня Ярослав Кіндрат під час проведення земляних робіт у Золочівському р-ні (без зазначення назви населеного пункту). Вказано також кількість монет – 500 шт., датованих часом імператора Веспасіана [Чернобров, 1975]. Повний зміст замітки повторно опубліковано 2000 р. у праці Владислава Кропоткіна із приміткою, що монети зберігаються у краєзнавчому музеї м. Золочева [Кропоткин, 2000, с. 51, № 2275]. Однак треба зауважити, що в 1970-х роках музею у Золочеві ще не існувало.

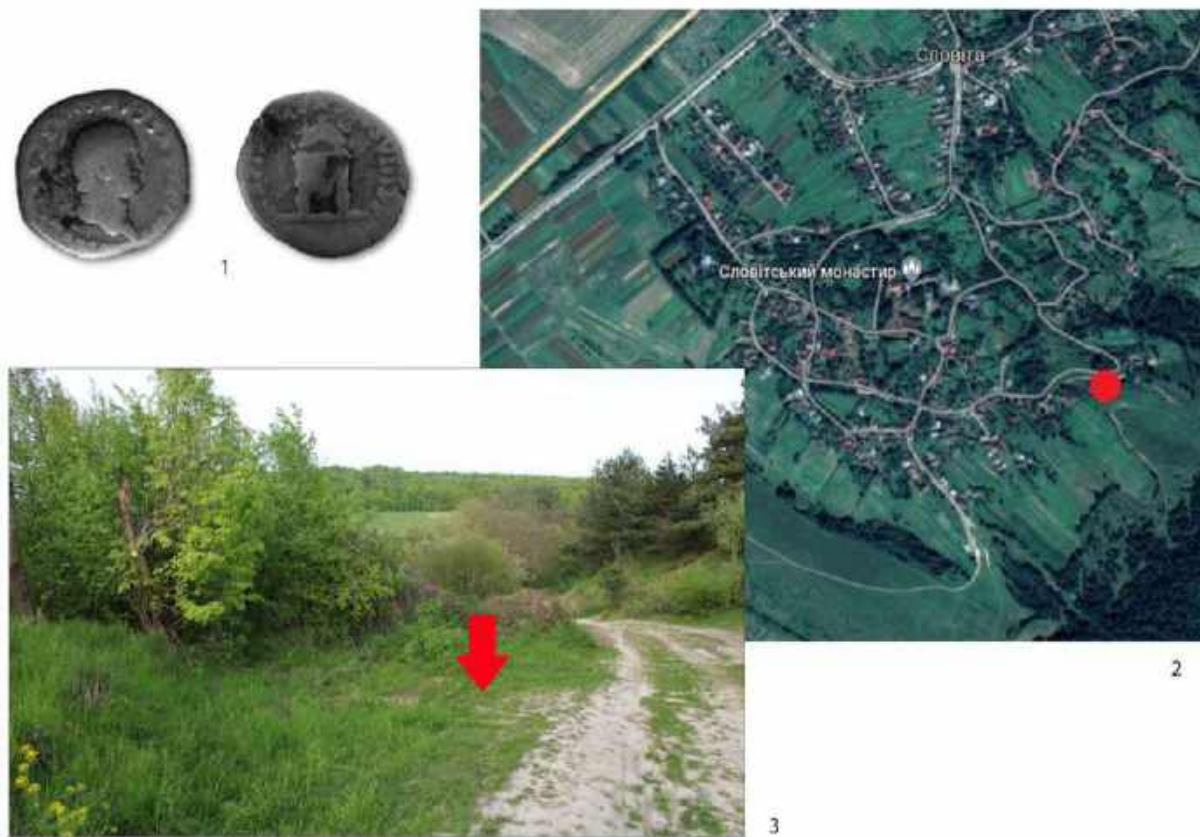

Рис. 1. Місце знахідки скарбу у с. Словіта (1 – на Google Maps; 2 – фото Н. Демського, 2023) та монета Тита (3) з нього (фото без масштабу)

Fig. 1. Place of discovery of the hoard from the village of Slovita (1 – on Google Maps; 2 – photo of N. Demskyi, 2023) and a coin of Titus (3) from its composition (photo without scale)

Детальнішу історію відкриття скарбу описала вчителька історії Марія Занік² у нарисі про с. Словіта. На жаль, нарис не опублікований, а його рукопис перебуває у приватному архіві

² Марія Андріївна Занік (1941 р. н.) – уродженка с. Словіта, з 1973 р. по 1994 р. – краєзнавець, учителька історії, завуч у Словітській середній школі.

авторки. Під час бесіди з М. Занік було ретельно верифіковано подану інформацію, тому, на наш погляд, її можна вважати достатньо достовірним джерелом.

Отже, опираючись на записи М. Занік, можна стверджувати, що в газеті «Труд» присутні щонайменше дві помилки. По-перше, у повідомленні Івана Черноброва відкривачем скарбу помилково названо Ярослава Кіндрата. Насправді, він проживав за 50 м на північний схід від місця виявлення і роботи з розширення дороги проводили на його прохання (що могло стати причиною помилки). Справжнім відкривачем скарбу був житель сусіднього села Якторів (тоді – Ясенівка) Михайло Куниця, який працював водієм трактора [Занік, 2009]. Згідно із записами М. Занік, монети виявлено в піщаному ґрунті на глибині близько 0,5 м від сучасної поверхні у глиняній посудині, яка, на жаль, не збереглася [Занік, 2009]. Крім того, дослідниця історії села пояснювала, що основну частину монет становили денарії Веспасіана та Фаустіни Старшої, а загальна кількість зібраних і переданих до музею екземплярів становила 270 шт. [Занік, 2009]. Одними з перших на місце знахідки потрапили місцеві діти-пастухи [Занік, 2009]. Наступного дня вчитель української мови і літератури Словітської середньої школи, а також завідувач сільського музею Микола Янішевський³ повідомив місцеву владу й міліцію про відкриття. Дільничний інспектор вилучив монети у школярів та місцевих жителів і згодом передав їх до краєзнавчого музею с. Словіти [Занік, 2009]. За спогадами Марії Занік, у наступні роки вона разом з учнями продовжувала пошуки монет і навіть виявила ще три екземпляри, які також передала до сільського музею [Занік, 2009]. На жаль, їхня загальна кількість у скарбі залишається невідомою.

У сільському музеї монетами опікувався його завідувач М. Янішевський. У 1981 р., на наступний день після його передчасної смерті, партійне керівництво колгоспу ім. 17 вересня без складення відповідного акта вилучило ключі від музею у його дружини Ольги Янішевської. Музей поступово занепадав, інвентарні книги зникли, а багато артефактів загадково пропало. У 1992 р. за погодженням із завідувачем Золочівського відділу культури Теодором Кукурузою було прийнято рішення перенести музейну експозицію з Народного дому с. Словіта до Словітської середньої школи. Натоді римські монети в експозиції вже були відсутні. Подальша доля вкраденої частини скарбу залишається невідомою.

Нещодавно історія Словітського скарбу одержала неочікуване продовження. У 2019 р. до фондів відновленого історико-краєзнавчого музею с. Словіти й околиць⁴, потрапив денарій Тита (інв. № 206) (рис. 1, 1). Монету знайшов місцевий житель⁵ за допомогою металодетектора на відстані близько 40 м від виявленого 1975 р. скарбу. Опис монети:

AR; денарій; Рим; 80 р. н. е.; RIC II.1² Titus 122.

Аверс: IMP TITVS CAES VESPASIAN AVG P M, голова Тита в лавровому вінку, вправо.

Реверс: TR P IX IMP XV COS VIII P P, задрапіроване квадратне сидіння, зверху три півмісяці в напівкруглому обрамленні.

Віднайдена цієї монети на значній відстані від депозиту можна пояснити її переміщенням разом із землею під час розширення дороги або її загубили місцеві діти-пастухи. У будь-якому разі ця знахідка має велике значення: вона не тільки уточнила місцезнаходження депозиту, а й на сьогодні є єдиною монетою з комплексу, доступною для вивчення.

³ Микола Олексійович Янішевський (1929–1981) – вчитель української мови та літератури Словітської середньої школи. У 1965 р. заснував у будівлі Народного дому краєзнавчий музей, якому 1968 р. Постановою Верховної Ради УРСР надано звання «Народний музей», а М. Янішевському – заслуженого діяча культури. У музеї було зібрано велику колекцію нумізматики, предметів археології, побуту тощо. Передчасно помер у віці 52 роки.

⁴ Рішенням сесії Словітської сільської ради № 364 від 17.09.2018 р. утворено Історико-краєзнавчий музей с. Словіти та околиць, який розмістили у приміщенні колишнього краєзнавчого музею в одній із кімнат Народного дому с. Словіта. 2 лютого 2022 р. його офіційно взято на облік (наказ департаменту з питань культури, національностей та релігії Львівської обласної державної адміністрації № 16 від 2.02.2022 р.).

⁵ Він побажав залишитися анонімним, проте, користуючись нагодою, хочемо висловити йому щире подяку за передану монету.

Щоби краще зрозуміти значення Словітського скарбу римських денаріїв у системі старожитностей Східної Європи римського часу, зробімо невеличкий екскурс у минуле мікрорегіону.

Село Словіта розташоване на відрогах Гологірського горбогір'я. Із північної частини воно оточене рівнинними сільськогосподарськими угіддями, а з південної – лісовим масивом, що простягається від с. Унів Перемишлянського до с. Гологори Золочівського р-нів. Тут бере початок р. Перегноївка, яка впадає у р. Полтву – басейн Західного Бугу. Унікальні природні умови, тобто родючі ґрунти та розташування на Балто-Чорноморському вододілі, зумовили заселення цих теренів ще з періоду мезоліту [Терський, Майорчак, Демський, 2019, с. 16]. Ця місцевість стала контактною зоною для багатьох археологічних культур різного періоду. Упродовж 2018–2021 рр. Західноподільська археологічна експедиція Комунального закладу Львівської обласної ради «Львівський історичний музей» у співпраці з Історико-краєзнавчим музеєм с. Словіта виявила, збирила й опрацювала підйомний матеріал із десятка різночасових археологічних пам'яток [Терський та ін., 2020].

Околиці Словіти були заселені ще в ранньоримський період. Про це свідчать зібрані археологічні матеріали, які зберігаються у музеї Словіти та околиць. В ур. За Рудою, розташованому за 3 км на північний захід від села, розташована пам'ятка липицької культури Кривичі III, де знайдено і передано до музею сильнопрофільовані римські фібули I–II ст. н. е. (тип Альмгрен 68) (рис. 2, 4), а також три римські монети періоду Римської республіки. Ця пам'ятка – нетипове поселення липицької культури, оскільки розташована на рівнинній території [Терський та ін., 2020, с. 162].

В ур. Берлиїв, що за 2 км на південний захід від ур. За Рудою, 2020 р. археологічна експедиція КЗ «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники Львівської обл.), кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка та історико-краєзнавчого музею с. Словіти й околиць провела дослідження кремаційного поховання (пам'ятка Словіта IV), яке можна датувати II ст. н. е. і пов'язати із західнобалтськими культурними впливами [Онищук, 2021].

На відстані 2 км на південний захід від Словіти, в ур. Запотіччя, розташована пам'ятка римського часу Якторів III (III–IV ст. н. е.). На основі зібраного речового матеріалу її можна віднести до черняхівської культури. Крім того, місцеві жителі тут виявили і передали до музею три римські імператорські денарії: Адріана⁶, Антонія Пія (з портретом Фаустіни Старшої)⁷ та Марка Аврелія⁸ (інв. № 207–209) (рис. 2, 1–3) [Терський та ін., 2020, с. 162].

Отже, територія села в римський час перебувала в контактній зоні кількох культур. Імовірно, знайдений у Словіті скарб могло залишити як населення липицької [про денарії у середовищі липицького суспільства див.: Онищук, 2018, с. 206–207], так і пшеворської або черняхівської культур [див.: Магомедов, 2006; Мызгин, 2013]. Точній культурній атрибуції скарбу заважає відсутність його археологічного контексту. Певну відповідь на це запитання могла б дати посудина, у якій перебували монети, проте, як ми вже зазначили, вона не збереглася.

На жаль, відсутність інформації хоча би про приблизний склад скарбу створює чимало проблем. Нагадаємо, що, згідно з газетною публікацією 1975 р., депозит складався винятково з денаріїв часів Веспасіана, тоді як в рукописі Марії Занік зазначено, що основну його частину становили денарії Веспасіана й Антоніна Пія (для Фаустіни Старшої). Звісно, ситуація, за якої монети тільки одного або двох емітентів були єдиними чи абсолютно домінуючими в комплексі, малоімовірна – на території Барбарікуму такі депозити поки що невідомі.

⁶ Рим, 121 – 123 рр., RIC II.3² 498.

⁷ Рим, після 141 р., RIC III 360a.

⁸ Рим, 162 – 163 рр., RIC III 67.

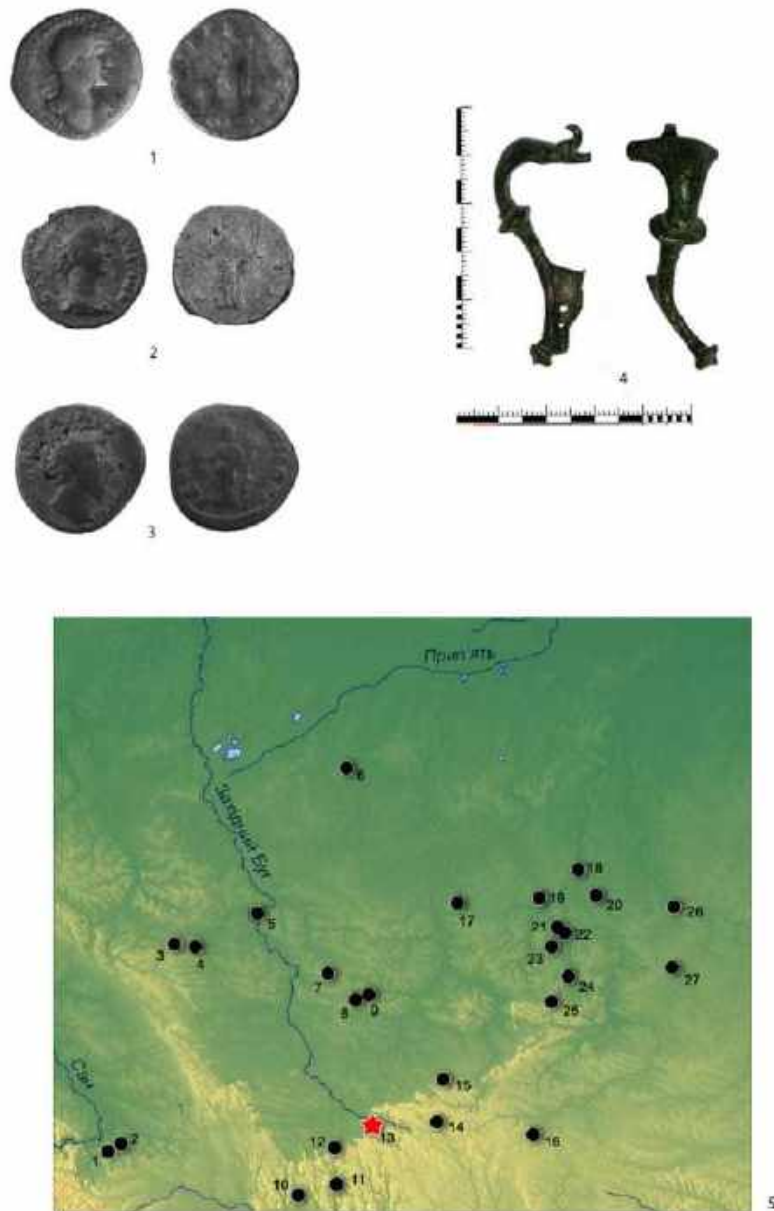

Рис. 2. Деякі знахідки римського часу в мікрорегіоні (фото без масштабу): 1–3 – римські денарії з поселення Якторів III, 4 – фібула типу Almgren 68 з пам'ятки Кривичі III. Скарби денаріїв у регіоні верхньої течії Дністра та Західної Волині (зірочкою позначений скарб зі с. Словіта): 1 – Хідновичі, Львівська обл.; 2 – Мочеради, Львівська обл.; 3 – Ruszczyzna / Рушчизна, гміна Komarów-Osada / Комарув-Осада, Польща; 4 – Swaruczów / Сваричув, гміна Komarów-Osada / Комарув-Осада, Польща; 5 – Лудін, Волинська обл.; 6 – Сереховичі, Волинська обл.; 7 – Лучиці, Львівська обл.; 8 – Брани, Львівська обл.; 9 – Борочиче, Волинська обл.; 10 – Бертишів, Львівська обл.; 11 – Костенів, Львівська обл.; 12 – Жуличі, Львівська обл.; 13 – Словіта, Львівська обл.; 14 – Орехівчик, Львівська обл.; 15 – Стоянівка, Львівська обл.; 16 – Бережанка, Тернопільська обл.; 17 – Ківерці, Волинська обл.; 18 – Збуж, Рівненська обл.; 19 – Бечень, Рівненська обл.; 20 – Костопіль, Рівненська обл.; 21 – Рубче, Рівненська обл.; 22 – Хотин, Рівненська обл.; 23 – Рівне (околиці); 24 – Здолбунів, Рівненська обл.; 25 – Мізоч, Рівненська обл.; 26 – Соснове, Рівненська обл.; 27 – Черниця, Рівненська обл.

Fig. 2. Some finds of the Roman period in the microregion (photo without scale)

Скарби денаріїв завжди складаються із грошових знаків багатьох емітентів, бо це було дійсністю грошового обігу Римської імперії. Наприклад, В. Кропоткін, покликаючись на замітку І. Черноброва, зазначив, що це був скарб денаріїв I–II ст., не вдаючись до сумнівних персональних визначень [Кропоткін, 2000, с. 51, № 2275].

Хоча можемо припустити, що монети вказаних імператорів у словітському грошовому комплексі могли становити достатньо значний відсоток, на що й звернули увагу вказані інформатори. Скарби із високим вмістом монет середини – другої половини I ст. притаманні передусім території пшеворської культури, хоча зрідка трапляються і в зоні поширення вельбарської та черняхівської [Dymowski, Myzgin, 2014, с. 48–50, таб 1]. Близьким до Словітського скарбу може бути депозит із с. Хідновичі Львівської обл., у якому присутня значна кількість монет цього періоду [Бандрівський, Білик, Мизгін, 2019].

Картографування такого типу знахідок на території Східноєвропейського Барбарікумі засвідчує його розташування в гущі ареалу скарбів римських денаріїв [Dymowski et al., 2020, таб 1]. Тобто в регіоні, де варварське населення найактивніше користувалося цими монетами й відбувався активний процес їхнього депонування (рис. 2, 5). Причини виникнення цих депозитів до кінця невстановлені і є об'єктом наукової дискусії [пор.: Dymowski, Myzgin, 2014]. Вважаємо, що подальші археологічні дослідження на місці знахідки Словітського скарбу могли б дати додаткову інформацію про його склад і походження. Важливі також подальші пошуки зниклих зі сільського музею монет, які належали до цього депозиту.

Отже, завдяки проведеному дослідженню стало можливим не тільки детальніше схарактеризувати призабутий грошовий скарб зі Словіти, а й виправити помилки, допущені в його публікації. І можна порадіти тому, що останнім часом такі роботи появляються все частіше [пор.: Degler, Myzgin, 2017; Левада, 2021 та ін.].

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М., Білик, М., Мизгін, К. (2019). Скарб римських денаріїв з с. Хідновичі Львівської області: перші результати досліджень. В О. В. Петраускас, О. В. Гопкало, С. А. Горбаненко (ред.), *Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана*. Київ: ІА НАН України, 230–243.

Занік, М. І. (2009). *Історичний нарис про село Словіту*. Рукопис. Приватний архів родини Занік. Словіта.

Кропоткін, В. В. (2000). Дополнение к списку находок римских монет. *Stratum plus*, 6, 20–117.

Левада, М. Е. (2021). Історія Сераховичівського скарбу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 25, 317–332. <https://doi.org/10.33402/mdarpv.2021-25-318-333>

Магомедов, Б. В. (2006). Монети як джерело до історії племен черняхівської культури. *Археологія*, 4, 46–52.

Мызгин, К. В. (2013). Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления. *Stratum plus*, 4, 217–233.

Онищук, Я. І. (2018). *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

Онищук, Я. (2021). Дослідження кремаційного поховання римського часу в околиці с. Словіта Львівської області. *Брідщина – край на межі Галичини й Волині*, 12, 5–9.

Терський, С., Майорчак, М., Демський, Н. (2019). Дослідження археологічних пам'яток північно-західних відрогів Гологір (попереднє повідомлення про результати польового сезону 2019 р.). В О. Роман, І. Полянська (ред.), *Музей – платформа суспільного діалогу. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, Львівський історичний музей, 24 жовтня 2019 р.)*. Львів, 16–22.

Терський, С., Майорчак, М., Демський, Н., Куценяк, О. (2020). Дослідження в межіріччі Західного Бугу і Гнилої Липи. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, 161–162.

Чернобров, И. (1975). Подарок римского императора, *Труд*, 58 (16493), 2.

Degler, A., Myzgin, K. (2017). New information on finds of Roman coins from Western Ukraine: L'vivska oblast'. *Notae Numismaticae / Zapiski Numizmatyczne*, 11, 143–166.

Dymowski, A., Myzgin, K. (2014). Inflow and redistribution of Roman imperial denarii in the area of Przeworsk, Wielbark and Chernyakhiv Cultures and in the Baltic Islands in the light of chronological of coin hoards. *Notae Numismaticae / Zapiski Numizmatyczne*, 9, 39–69.

Dymowski, A., Bliujienė, A., Horsnæs, H., Nielsen, R. H., Hunter, F., Lind, L., Militký, J., Munteanu, L., Myzgin, K., Pelsdonk, J., Sidarovich, V., Stoklas, B., Vida, I., Vojvoda, V., Wigg-Wolf, D., Woytek, B. (2020). Roman Imperial hoards of denarii in the European Barbaricum. In C. Găzdac (Ed.), *Group and Individual Tragedies in Roman Europe. The Evidence of Hoards, Epigraphic and Literary Sources*. Cluj-Napoca: Technical University of Cluj-Napoca, 193–243. https://doi.org/10.14795/j.v7i1_SI.482

REFERENCES

Bandrivskiy, M., Bilyk, M., & Myzghin, K. (2019). A hoard of Roman denarii from Khidnivychi in Lviv region: preliminary results of study. In O. V. Petrauskas, O. V. Hopkalo, S. A. Horbanenko (Eds.), *Antiquates of the barbarian tribes in first half of the I millennium AD: dedicated for the 90 Anniversary of V. D. Baran*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 230–243. (in Ukrainian).

Zanik, M. I. (2009). *The historical essay about Slovita village*. Manuscript. Zanik famili private archive. Slovita. (in Ukrainian).

Kropotkin, V. V. (2000). Additiions to the List of roman coins finds. *Stratum plus*, 6, 20–117. (in Russian).

Levada, M. E. (2021). The history of Serakhovychy hoard. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 25, 317–332. (in Ukrainian).

Mahomedov, B. V. (2006). Coins as the sources for the history of Chernyakhiv culture tribes. *Archaeology*, 4, 46–52. (in Ukrainian).

Myzgin, K. V. (2013). Roman coins in the Cherniakhiv culture area: the problem of the sources of influx. *Stratum plus*, 4, 217–233. (in Russian).

Onyshchuk, Ya. I. (2018). *The population of Western Volhynia and Western Pollia in the first half of the first millenium AD: historical and cultural aspects*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. (in Ukrainian).

Onyshchuk, Ya. (2021). Investigations of a cremation grave from Roman period in the vicinity of Slovita village in Lviv region. *Brody region – a land on the Halychyna and Volhynia borders*, 12, 5–9. (in Ukrainian).

Terskyi, S., Maiorchak, M., & Demskyi, N. (2019). Investigation of archaeological sites of the northwestern spurs of Holohory (preliminary report on the results of the field season 2019). In O. Roman, I. Polianska (Eds.), *Museum as a platform for public dialogue. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Lviv, Lviv Historical Museum, 24 October 2019)*. Lviv, 16–22. (in Ukrainian).

Terskyi, S., Maiorchak, M., Demskyi, N., & Kutseniak, O. (2020). Research in the interfluve of the Western Bug and Hnyla Lypa. *Archaeological Research in Ukraine 2019*, 161–162. (in Ukrainian).

Chernobrov, I. (1975). Gift from the Roman Enperor. *The labour*, 58 (16493), 2. (in Russian).

Degler, A., & Myzgin, K. (2017). New information on finds of Roman coins from Western Ukraine: L'vivska oblast'. *Notae Numismaticae / Zapiski Numizmatyczne*, 11, 143–166.

Dymowski, A., & Myzgin, K. (2014). Inflow and redistribution of Roman imperial denarii in the area of Przeworsk, Wielbark and Chernyakhiv Cultures and in the Baltic Islands in the light of chronological of coin hoards. *Notae Numismaticae / Zapiski Numizmatyczne*, 9, 39–69.

Dymowski, A., Bliujienė, A., Horsnæs, H., Nielsen, R. H., Hunter, F., Lind, L., Militký, J., Munteanu, L., Myzgin, K., Pelsdonk, J., Sidarovich, V., Stoklas, B., Vida, I., Vojvoda, V., Wigg-Wolf, D., & Woytek, B. (2020). Roman Imperial hoards of denarii in the European Barbaricum. In C. Găzdac (Ed.), *Group and Individual Tragedies in Roman Europe. The Evidence of Hoards, Epigraphic and Literary Sources*. Cluj-Napoca: Technical University of Cluj-Napoca. 193–243. https://doi.org/10.14795/j.v7i1_SI.482

Стаття: надійшла до редакції 26.04.2024
прийнята до друку 16.09.2024

**A ROMAN IMPERIAL DENARII HOARD FROM SLOVITA, LVIV REGION:
AN OLD AND NEW DATA**

Nazar DEMS'KY¹, Kyrylo MYZGIN²

*¹ Museum of Local History of Slovita village and its outskirts,
I. Bogoslova Str., 1a, 80735, Slovita, Lviv region, Ukraine,
e-mail: arheologiaslovita@gmail.com*

*² University of Warsaw,
Krakowskie Przedmieście Str., 26/28, 00-927 Warsaw, Poland,
e-mail: kvmyzgin@gmail.com*

The article deals with the history and current state of research on the hoard of Roman imperial denarii accidentally discovered in 1975 near the village of Slovita (Lviv region). The deposit was discovered during the road's expansion on the village's southeastern outskirts. The first brief report on the hoard, made in the newspaper «Trud», contained several mistake statements. Archival sources, including the unpublished History of the Village of Slovita by local history teacher Maria Zanic, revealed that the real discoverer of the deposit was not Yaroslav Kindrat (as previously thought) but a resident of the neighbouring village of Yaktoriv, Mykhailo Kunytsia. It was also established that local shepherd children were among the first to come across the find, and the police later seized the coins. Maria Zanic herself, along with her students, found three more coins at the site. The entire hoard of 270 coins was transferred to the local museum in Slovita, not to the Zolochiv museum, as Vladislav Kropotkin had mistakenly stated. However, in 1981, the museum was temporarily closed, and when it was reopened in 1992, the coin hoard was no longer in its exposition. The article also presents the latest discovery of a denarius that was part of it. It was accidentally found in 2019: a denarius of the Titus minted in 80 AD in Rome (RIC II.12 Titus 122). This find indirectly confirms the location of the deposit and its very early chronological structure. This hoard could have been deposited by the population from one of the nearby sites of the Early Roman or Late Roman period (Lipica, Pszeworsk or Chernyakhiv cultures). The hoard was located in the thick of the Roman denarius hoards area, i.e., in a region where the barbarian population had a long and active tradition of using and depositing Roman coins. Typologically, the closest to the hoard from Slovita may be the deposit from the village of Khidnovychi in the Lviv region.

Key words: Slovita, Roman imperial denarii, hoard, denarius of Titus, Roman times.

З ІСТОРИЇ АРХЕОЛОГІЇ

ПОЛЬСЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ МУЗЕЙНИЦТВО ГАЛИЧИНИ І ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ

Наталя БУЛИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: nata_bnm@ukr.net*

У статті розглянуто археологічний напрям діяльності польських музеїв Галичини і Західної Волині у період між двома світовими війнами¹. Висвітлено археологічну діяльність музейних працівників і за участю музеїв, зокрема роботу з археологічними колекціями, поповнення фондів та інвентаризацію, польові роботи, участь музейників у різного роду наукових заходах тощо. Простежено загальні засади археологічного музейництва на заході України в умовах законодавства міжвоєнної Польщі, регламентацію діяльності цих культурно-освітніх закладів дією тимчасового закону про музеї, який розробив у квітні 1918 р. Департамент мистецтва Міністерства віросповідань і народної освіти. Зосереджено увагу на розвитку археології в музеях Дідушицьких та праісторії Червенської землі (1936) у Львові, Покутському у Станиславові та Волинському у Луцьку. Важливо, що в Західній Волині саме Волинський музей був провідною інституцією в розвитку археології. Менші колекції акумулювали повітові музеї (Заліщики, Терехівля, Чортків). Відстежено діяльність доісторичного відділу Музею Дідушицьких та стверджено, що у міжвоєнний період ХХ ст. археологічний напрям діяльності цієї інституції значно послабився порівняно з довоєнними роками.

Окрему увагу приділено створенню на базі польських музеїв Львова спеціалізованого археологічного Музею праісторії Червенської землі. Цей музей так і не був відкритий. Археологічні колекції передали до Львівського історичного музею, де вони з відповідними шифрами перебувають досі, а наказом від 11 квітня 1940 р. Музей праісторії Червенської землі остаточно ліквідовано.

Акцентовано на археологічній діяльності Покутського музею у Станиславові в час директорства Юзефа Грабовського. Відзначено його участь у розкопках у співпраці з львівськими археологами Т. Сулімирським і М. Смішком. Звернено увагу на розкопки у Братишеві Тлумацького повіту, Вовчинці, Комарові.

Висвітлено польову та фондову роботу Волинського музею у Луцьку під керівництвом Зигмунта Леського та Яна Фітцке. Упродовж 1936–1939 рр. відбулася низка археологічних експедицій музею, що суттєво поповнило археологічні колекції установи, а також збагатило археологічну карту Західної Волині нововідкритими пам'ятками.

Показано і невеличкі археологічні колекції, що існували в повітових музеях Галичини (Заліщики, Чортків) і Волині (Кременець). Ці інституції співпрацювали з львівськими археологами, проводили незначні дослідження в терені й матеріалами з них поповнювали колекції музеїв.

Ключові слова: музейні колекції, знахідка, експонат, археологічна пам'ятка.

¹ Підготовлено в рамках реалізації проекту «Polskie środowisko archeologiczne Lwowa w okresie międzywojennym (1918–1939)» стипендійної програми «Досліджуйте в Україні» від «Центру Діалогу ім. Юліуша Мерошевського» (1.08–30.11.2024, DBS.410.1.10.2024.1N). Авторка висловлює щире вдячність Центру.

В останні роки доволі часто й гостро піднімається питання долі музейних колекцій, утрачених експонатів, проблеми виникнення та трансформації музеїв і їх окремих відділів. Особливо актуальні вони для Львова, та й загалом для Галичини і Західної Волині першої половини ХХ ст. Адже різні політичні режими, які приходили на зміну один одному, не могли не залишити сліду у житті краю, зокрема й культурному. Особливо це торкнулося львівських музеїв, які славилися тривалою історією та багатими археологічними збірками [Булик, 2008, с. 407–428; 2014]. Оскільки з ХІХ ст. Львів здобув славу потужного археологічного осередку, який проводив польові дослідження на всій території Галичини, то й музейні колекції наповнювалися доволі стрімко артефактами з розкопок. На початку ХХ ст. львівські музеї стали відомими археологічними інституціями поряд із Львівським університетом і Науковим товариством імені Шевченка. Одночасно музеї виникали в маленьких містечках, навколо яких зосереджувалися археологічні дослідження і більшість знахідок осідала там. Долю таких дрібних повітових музейних збірок відстежити важче, оскільки не завжди належно велася документація і музейні предмети передавалися до більших установ.

При дослідженні археологічної діяльності музейних установ Галичини і Західної Волині буде використано термін «музейна археологія». Деякі науковці, зокрема А. Яненко, вживають його для опису польових робіт за участю працівників музеїв [Яненко, 2016, с. 8]. Натомість авторка статті розглядає «музейну археологію» як сукупність усіх видів археологічної діяльності музейних працівників і за участю музеїв, зокрема роботу з археологічними колекціями, поповнення фондів та інвентаризацію, участь музейників у різного роду наукових заходах тощо. Звичайно, польові роботи тут теж взяті до уваги і мають першочергове значення.

Аналіз звітів, архівних документів, публікацій у пресі дають підстави стверджувати, що від кінця ХІХ ст. музейні установи не лише накопичували, зберігали та експонували матеріали, а й зосереджували навколо себе фахових археологів, що працювали на їхній науковий імідж і популяризували результати наукових студій.

Музеї завжди були особливо вразливі до політичної чи соціально-економічної нестабільності. Не стала винятком і перша половина ХХ ст., коли змінювалися політичні режими і точилися воєнні перипетії, частина музейних цінностей була втрачена назавжди. Інколи навіть губляться сліди, у якій державі вони могли опинитися (приклад – Михалківські скарби, матеріали з дослідження могильника Злота тощо).

У 20-х роках ХХ ст. сформується чітке розуміння, яким має бути музей. Окрім зберігання та експонування, важливе місце відводиться реставрації, інвентаризації і фаховому науковому опрацюванню. У цей час гостро постає питання про те, що в музеї на постійній основі мусить працювати фахівець-музеолог та потрібне відповідне приміщення: *«Мусить бути на ту ціль кілька абсолютно сухих, ясных кімнат з відповідним освітленням та ogrіттям зимою, мусять бути відповідно ошклені щільні шафи і габльоги та доконче окрема кімната на консерваційну робітню. Важним постулатом кожного музею є тепер також фотографічна темниця та власний (серед персоналу) фотограф»* [Пастернак, 1929, с. 2]. Не завжди вдавалося цього досягти, але за допомогою співпраці між установами й особистої комунікації між археологами ця висока планка була досяжною.

У міжвоєнний період мережа музейних установ у різних місцевостях Галичини і Західної Волині набула значного розгалуження. Музеї виникали при товариствах та як окремі приватні збірки, дуже відрізнялися розмірами, кількістю експонатів і діяльністю. Однак усі вони були покликані зберегти та популяризувати історико-культурну спадщину. Закономірно, що з'являлися українські та польські музеї, дуже часто в одному містечку. Ставлення до них влади не було однаковим.

Діяльність цих культурно-освітніх закладів регламентував тимчасовий закон про музеї, який розробив у квітні 1918 р. Департамент мистецтва Міністерства віросповідань і народної освіти. У проекті закону було прописано, що музеєм можна вважати *«цільово зібрані колекції або музейні збірки усіх видів у природничій або культурній галузі (археологічні, історичні,*

природничі, етнографічні, мистецькі та промислові тощо), які мають характер інституції публічного блага, та які підтримуються державою, містом, гміною, духовною владою, товариствами або приватними особами» [Mansfeld, 1980, s. 156]. І лише 19 вересня 1932 р. на VIII З'їзді Союзу музеїв Польщі, який проходив у Перемишлі, цей проєкт закону було затверджено [Захарчин, 2020, с. 39].

Після затвердження сеймом 8 березня 1933 р. закону «Про опіку над публічними музеями» в музейництві відбулися певні зміни. Кілька музеїв існувало у воєводських центрах (Львові, Станіславові, Тернополі та Луцьку). Ці інституції мали відповідати за функціонування усієї музейної мережі й бути належно укомплектовані не лише експонатами, а й відповідним приміщенням і фахівцями. «Всі вони мусять мати відповідні умовини до життя, з чим повинні заздалегідь рахуватися їх основники. Аби якась збірка заслуговувала взагалі на назву обласного музею, об'єднуючого в собі пам'ятки з кільканацятьох повітів, мусить нею завідувати передовсім постійний фахівець-музеолог та його помічник, будучий наслідник, які були б також науковими спеціалістами бодай у двох відділах музею», – писав Я. Пастернак на етапі виникнення українських музеїв [Пастернак, 1929, с. 2]. Траплялося, що українські й польські музеї мали однакові назви. Як наприклад, у Тернополі існували польський Подільський музей товариства «Народна школа» (1913) та український Подільський музей при кружку «Рідна школа» (1932) [Рябчикова, 2012, с. 12–18]. Більшість музеїв з археологічними відділами виникали в невеличких повітових містечках. На З'їзді музеологів В. Кобільник висловлював думку, що зібрані на периферії експонати потрібно залишати в місцевих музеях: «Треба більшу увагу звернути на етнографію; археологічних розкопок не можна самим переводити, а радше задоволитися принагідними знахідками. Треба велику увагу звернути на комплектування народної ноші, котра на очах вигибає. Обласні музеї повинні переводити збірки тільки в своєму терені. Треба не тільки збирати експонати, треба їх також науково опрацьовувати та праці публікувати. На провінції можна також науково працювати» [Скорик, 1935, с. 4]. Музейні установи в повітових містечках орієнтувалися на більші осередки і брали активну участь у наукових та культурних заходах, серед яких варто виокремити з'їзди музеологів.

Українські та польські музеї в міжвоєнний період часто виступали організаторами з'їздів, які мали на меті координувати всю діяльність у галузі, працювати над створенням законодавчих актів і виходити із пропозиціями до Міністерства віровизнань і народної освіти з ініціативою щодо покращення роботи установ. За міжвоєнне двадцятиліття відбулося 15 з'їздів польських музеологів і 6 з'їздів українських музейників. Кілька разів місцем проведення ставав Львів. Уже для резолюції I З'їзду, що мав відбутися у вересні 1920 р. у Львові, поставлено доволі амбітну мету – створення публічних музеїв на зразок європейських [Корєга, 1920, s. 23–24].

Очевидно, що не всі плани вдалося реалізувати, але галицьке і волинське музейництво в міжвоєнний період розвивалося доволі динамічно, що позитивно впливало на розвиток музейної археології й археологічної науки загалом.

Польські музейні установи Галичини і Західної Волині. У період між двома світовими війнами функціонування музейних закладів Польщі було досить чітко врегульоване. Спочатку вони діяли на підставі положень, які уклав Союз музеїв Польщі (з листопада 1918 р.), а від 28 березня 1933 р. – закону «Про опіку над публічними музеями» [Ustawa z dnia 28 marca 1933 r., roz. 279]. Останній визначав статус кожного музею в роки Другої Речі Посполитої та взаємовідносини між музеями й органами влади. Його дія поширювалася на державні й відомчі музеї при різних інституціях, а також приватні музеї, якщо їхні колекції були доступними громадськості (Любомирських, Дідушицьких) [Ustawa z dnia 28 marca 1933 r., roz. 279]. Цей закон встановлював, що всі наукові, мистецькі, організаційні, технічні й інші питання покладалися на міністра віровизнань і народної освіти, який затверджував статут музеїв і надавав дозволи на їх відкриття. Керуючись законодавством, доволі поширеною була думка, що «повітові музеї повинні мати насамперед пам'яткоохоронний характер, цікавитися

всіма видами пам'яток, але не всіма поповнювати власні колекції; недопустимо зберігати у маленьких музеях чи приватних збірках пам'ятки археології, яким найбільше загрожує зникнення чи рівнозначна зникненню депаспортизація; за винятком кількох зразків предмети археології, як і архівні збірки, мають передаватися у великі наукові центри» [Fitzke, 1939b, s. 56]. На практиці цього не дотримувалися, і повітові музеї часто мали досить цікаві археологічні колекції.

Рис. 1. Частина бронзового скарбу з Неділиськ Перемишлянського повіту. Музей Любомирських (НА ВА ІУ НАН України. Негативи на склі)

Fig. 1. Part of the bronze hoard from Nediliska, Peremyshlyany County. Lubomirski Museum (SA DA I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine. Glass negatives)

Про значимість музеїв у міжвоєнний період ХХ ст. свідчить той факт, що коли виробляли головні засади в пам'ятоохоронній сфері, їх розглядали як потенційні центри консерваторських округів [Demetrykiewicz, 1920, s. 6]. Згодом консерватори тісно співпрацювали з музейними інституціями і брали участь у заходах, які організували музейники. Приклад – ІV З'їзд музеологів Польщі, який відбувся у Львові у вересні 1924 р. Його учасником був консерватор доісторичних пам'яток Б. Януш [Mansfeld, 1993, s. 8]. На наступному з'їзді, що відбувся у Тарнові 12–13 червня 1930 р., він також був присутній і ввійшов до комісії, що мала виробити його підсумкову резолюцію [Корєга, 1930, s. 5]. Для українського музейництва важливою була доповідь, яку виголосив І. Свенціцький на цьому з'їзді про загальні тенденції розвитку музеїв у Львові. Відтоді Союз музеїв Польщі почав об'єднувати не лише всі польські музеї, а й національних меншин.

З польських музеїв, що акумулювали та зберігали археологічні експонати в міжвоєнне двадцятиліття уваги заслуговують: Дідушицьких, новостворений праісторії «Червенської

землі» (1936), Покутський у Станиславові та Волинський у Луцьку. Зазначу, що в Західній Волині саме Волинський музей був провідною інституцією в розвитку археології. Менші колекції акумулювали повітові музеї (Заліщики, Тереховля, Чортків).

Музей Любомирських при Оссолінеумі в цей час не накопичував нових археологічних артефактів. Сюди потрапляли лише поодинокі випадкові знахідки, як-от на початку 1930-х років бронзовий скарб із с. Неділиська Перемишлянського повіту (рис. 1) [Sulimirski, 1938, s. 255]. Загалом, до 1939 р. він залишався на тих самих позиціях, що й до Першої світової війни.

Музей Дідушицьких в часі війни зазнав людських і матеріальних втрат. 5 серпня 1918 р. нестало ордината Гадеуша Дідушицького. Однак авторитет музею, здобутий за попередні роки, ще деякий час працював на нього. Відразу після війни на Музей Дідушицьких поклали доволі серйозні надії для подальшого розвитку археології всієї Східної Галичини. Зокрема, він був опорним пунктом у концепції В. Деметрикевича щодо охорони доісторичних пам'яток [Demetrykiewicz, 1920, s. 6]. До нього планували передати археологічні колекції з інших, менших, музеїв, зокрема Оссолінеуму. Володимир Антоневич висловив думку, що у Львові необхідно створити окремий польський Державний археологічний музей. Він схилився до того, що найпростіше в цей музей об'єднати археологічні колекції музеїв Дідушицьких, Любомирських та Львівського університету. Однак без погоджень із власниками колекцій це могло спричинити спротив, тому було ініційовано приступити до формування нового закладу [Antoniewicz, 1933, s. 51]. Згодом ці колекції таки було об'єднано в Музей праісторії Червенської землі.

Можна ствердити, що Музей Дідушицьких, будучи, за основним задумом засновника, природничим, у першій половині ХХ ст. долучився до розвитку археологічної науки [дет. див.: Булик, 2018, с. 380–386]. Ця установа не просто збирала й експонувала археологічні предмети, а й зосереджувала навколо себе вчених, які забезпечували науковий рівень функціонування доісторичного відділу. Варте уваги те, що музейні колекції слугували доброю навчальною базою для студентів Львівського університету. Події воєнних років, а також міжвоєнна нестабільна економічна ситуація, спричинили поступовий занепад музею, з якого він вийшов уже без відділу археології (у 1940 р. більшість археологічних експонатів передали до Львівського історичного музею).

Музей праісторії Червенської землі². У середині 1930-х років у Львові виникла ідея створення окремого археологічного муніципального міського музею, який мав мати назву Музей праісторії Червенської землі [Czołowski, 1937, s. 17–24]. Як писала газета «Діло» 1936 р.: «Музей праісторії “червінської” землі (новий польський термін на східно-галицькі українські землі) обійме збірку, зложену тепер у львівському університеті, та збірку музею ім. Дідушицьких» [Нові музеї у Львові, 1936, с. 8]. Музей отримав приміщення колишнього палацу Бєсядецьких. Дослідниця Алла Кротоус зазначає, що музейний заклад створено 1933 р.: «Одним з них став Етнографічний музей, основу збірок якого склала колекція Олександра Прусевича і етнографічна частина фондів музею Дзедушицьких. Другий – музей минулого землі Червенської, заснований меценатом Леоном Козловським. Обидва музеї містилися в колишньому палаці Бєсядецьких» [Кротоус, 1998, с. 7]. Директором призначено О. Чоловського. На етапі планування концепції був задум створити три відділи: антропологічний, археологічний та етнографічний, консультантами в яких мали стати професори Львівського університету антрополог Ян Чекановський, археолог Леон Козловський та етнограф Адам Фішер. Відкриття планували на 1940 р. Археологічну експозицію будували в партері. Експозиційні вітрини для відділу археології було виготовлено в майстерні батька Ірини Сівек на Підзамчі у Львові.

Консультант археологічного відділу Л. Козловський передав до музею матеріали кабінету праісторії Львівського університету. На 1939 р. майже всі експонати, які перебували у власності

² Щодо назви музею, то трапляються два варіанти: Музей праісторії Червенської землі та Музей старожитностей Червенської землі. У тексті буде використано перший.

кафедри (2 340 інвентарних позицій), були передані міському археологічному музею на депозит [ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 1583, арк. 53; спр. 1547, арк. 35; спр. 1616, арк. 167]. Леон Козловський також «домовився з власниками приватних музеїв Любомирських і Дзедушицьких про передачу у Музей Червеньких городів археологічних колекцій цих музеїв» [Свешніков, 2008, с. 7].

Серед цінних експонатів із Музею Дідушицьких 1938 р. передали бронзове навершя XI–XIII ст. зі Сокаля чи околиць. Володимир Петегрич припускає, що ця знахідка може походити з Переждова, а в літературі ранішого часу відзначено, що це – підвіска у вигляді голови птаха скіфського часу [Петегрич, 2011, с. 254–256].

У 1940 р. навершя передано до Львівського історичного музею, а звідти, воно потрапило до відділу археології Інституту українознавства [АМІУ, інв. № 1077]. Колекцію знахідок із Городниці з Музею Дідушицьких, зокрема матеріали трипільської культури, також передали до Музею праісторії Червенської землі (рис. 2). Серед пам'яток варто виокремити Грушківський скарб та копії Михалківських скарбів.

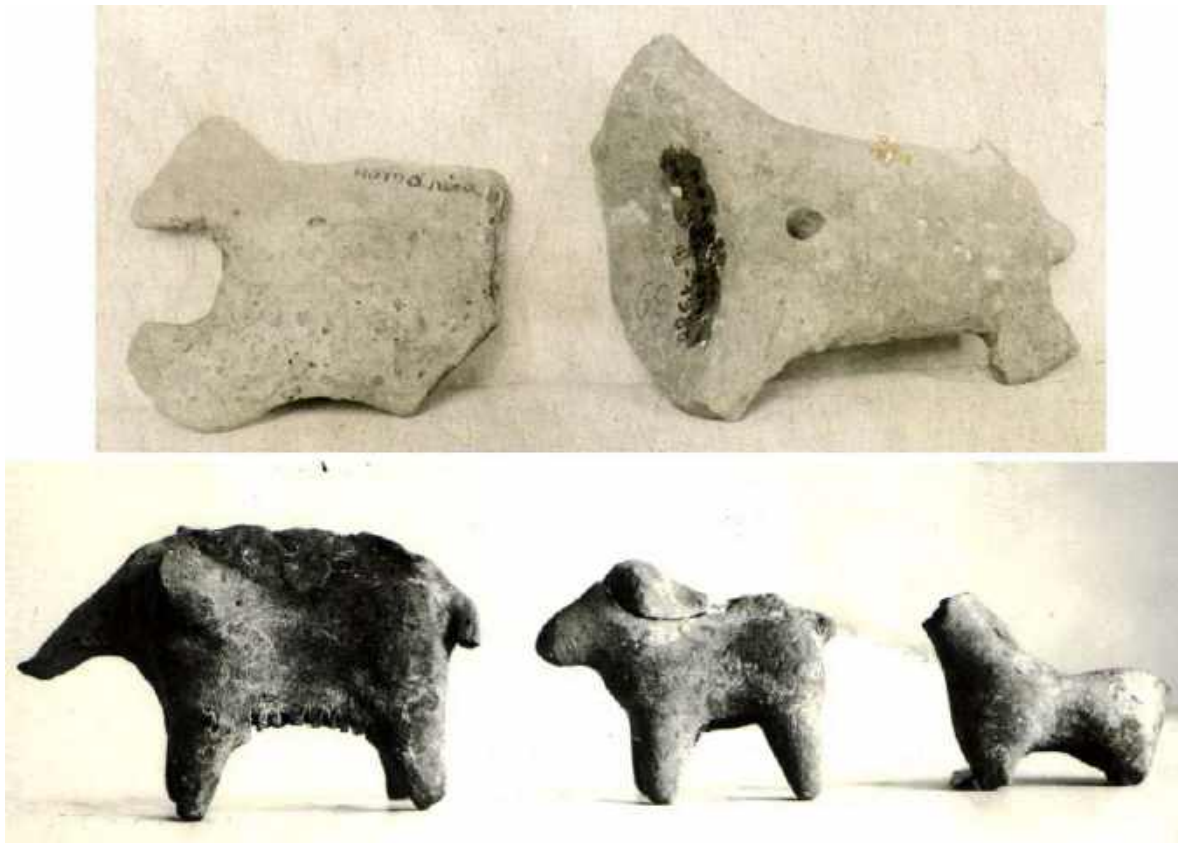

Рис. 2. Матеріали доби раннього заліза з розкопок у Городниці. 1938 р. (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали М. Смішка)

Fig. 2. Materials of the Early Iron Age from excavations conducted in Horodnytsia. 1938 (SA DA I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine. Materials of M. Smishko)

Усі студенти кафедри археології, за розпорядженням Л. Козловського, на базі Музею праісторії Червенської землі обов'язково відбували тритижневу практику з консервації і реставрації речей. Щоб опанувати головні принципи реставрації та консервації музейних предметів і навчати цьому студентів, у 1932 р. М. Смішко проходив тривале стажування в музеях, зокрема Кракова. У 1938–1939 рр. керували студентською практикою ад'юнкт кафедри

археології М. Смішко та асистент І. Сівек, допомагав їм студент І. Сवेशніков (рис. 3). Так, І. Сवेशніков працював з І. Сівек над частиною експозиції, що охоплювала період доби бронзи та ранньозалізного віку [Зарубій, 2009, с. 153]. На початку 1939 р. вона вже була частково готова: «... в деяких залах стоять вже габльотки з викладеними знахідками з часу народження Христа і перших століть християнства. Вістря, наконечники, серезки, гребені, фігурки, горщики... Кремень, бронза, залізо... І кістки» [Grekowicz, 1939, s. 6].

Рис. 3. Ігор Сवेशніков (1915–1995).
(Родинний архів К. Сवेशнікова)

Fig. 3. Ihor Sveshnikov (1915–1995).
(K. Sveshnikov's family archive)

Музею праісторії Червенської землі так і не судилося запрацювати. Восени 1939 р. відбулася радянська окупація Заходу України. Зміна політичного режиму була відчутна у всіх сферах науки та культури. Суттєві трансформації відбулися і в музейництві Львова. 10 березня 1940 р. ухвалено остаточне рішення про реорганізацію львівських музеїв, унаслідок якого замість 21 мало залишитися лише 6 [Дзюбан, 2020, с. 84–85]. Демонтували музей у приміщенні палацу Безядецьких у варварський спосіб. Цікаві спогади залишив І. Сवेशніков, який брав участь у створенні його експозиції: «... частину експонатів покинули у цьому приміщенні, звідки вони потім були викинуті на смітник. Багато речей музею НТШ було залишено у новоствореному етнографічному музеї, частину загублено» [Сवेशніков, 2008, с. 79]. Археологічні колекції передали до Львівського історичного музею, де вони з відповідними шифрами перебувають до нині, а наказом від 11 квітня 1940 р. Музей праісторії Червенської землі остаточно ліквідовано [Архів ЛІМ. Книга наказів по Львівському Державному Історичному Музею. 1940–1941 рр., арк. 6].

Покутський музей у Станиславові.

Важливим осередком музейної археології був Покутський музей у Станиславові, заснований 1928 р. У відозві до громадськості зазначено, що він буде продовженням Покутського музею в Коломиї, що припинив діяльність 1914 р. Важливий акцент у цій відозві зроблено на археологічних знахідках усіх археологічних епох із теренів Покуття [Odezwa ..., 1928, s. 1–2]. Зі середини 1928 р. Покутським музеєм у Станиславові керував Б. Януш. Саме він випрацював програму роботи установи. Однак дослідник із невідомих причин не затримався у Станиславові і за кілька місяців повернувся до Львова, щоб посвятити себе науковій праці [Jakimowicz, 1935, s. 312–318; Burchard, 1962, s. 587].

Археологія посіла важливе місце в діяльності Покутського музею в час директорства Юзефа Грабовського (1901–1977), який очолював установу в 1930–1935 рр. Як зазначає сучасна дослідниця Ольга Цівкач: «Як директор Покутського музею він сприяв поповненню його колекцій та домігся відкриття закладу для широкого загалу. З його ініціативи велися пошуки пам'яток у Станіславівському воеводстві» [Ciwkacz, 2018, s. 22]. Роботу в музеї Ю. Грабовський розпочав у червні 1930 р. Як і Б. Януш, він очолював одночасно музей і бібліотеку [Nowa instytucja kulturalna..., 1930, s. 1]. Юзеф Грабовський налагодив співпрацю з Польським краєзнавчим товариством, філія якого виникла у Станиславові 1932 р., та львівськими археологами (рис. 4). Ця співпраця сприяла тому, що він почав проводити археологічні дослідження на теренах Станіславівського воеводства і матеріалами з цих розкопок поповнювати фонди Покутського

музею. Самостійних дозволів на польові роботи він не отримував. Здебільша проводив розкопки, якими керував Т. Сулімірський.

Рис. 4. М. Смішко і Ю. Грабовський під час археологічних досліджень на Станіславівщині. 1930-ті роки (НА ВА ІУ НАН України. Колекція негативів на склі кафедри праісторії Львівського університету)

Fig.4. M.Smishko and Yu.Hrabovskyi during archaeological research in Stanislaviv region. 1930s (SA DA I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine. Collection of glass negatives of the Chair of Prehistory of the University of Lviv)

З першого року на цій посаді Ю. Грабовський стежив, щоби знахідки, виявлені на території Станиславівського воєводства, потрапляли до Покутського музею. Приклад цього – випадково відкрита під Березовом, що неподалік Коломиї, печера з людськими кістяками, фрагментами посуду та виробами з кременю, «найдені річи віддано до покутського музею, де буде стверджено, з якої доби вони походять» [Цікава печера..., 1930, с. 5]. Взимку 1932 р. музей поповнили археологічні знахідки з поховання в Делієві³, випадково виявлені на каменоломні [Передісторична могила..., 1932, с. 10; Senne znalezisko..., 1932]. Про ці дослідження найбільше інформації містять тогочасні українські та польські газети.

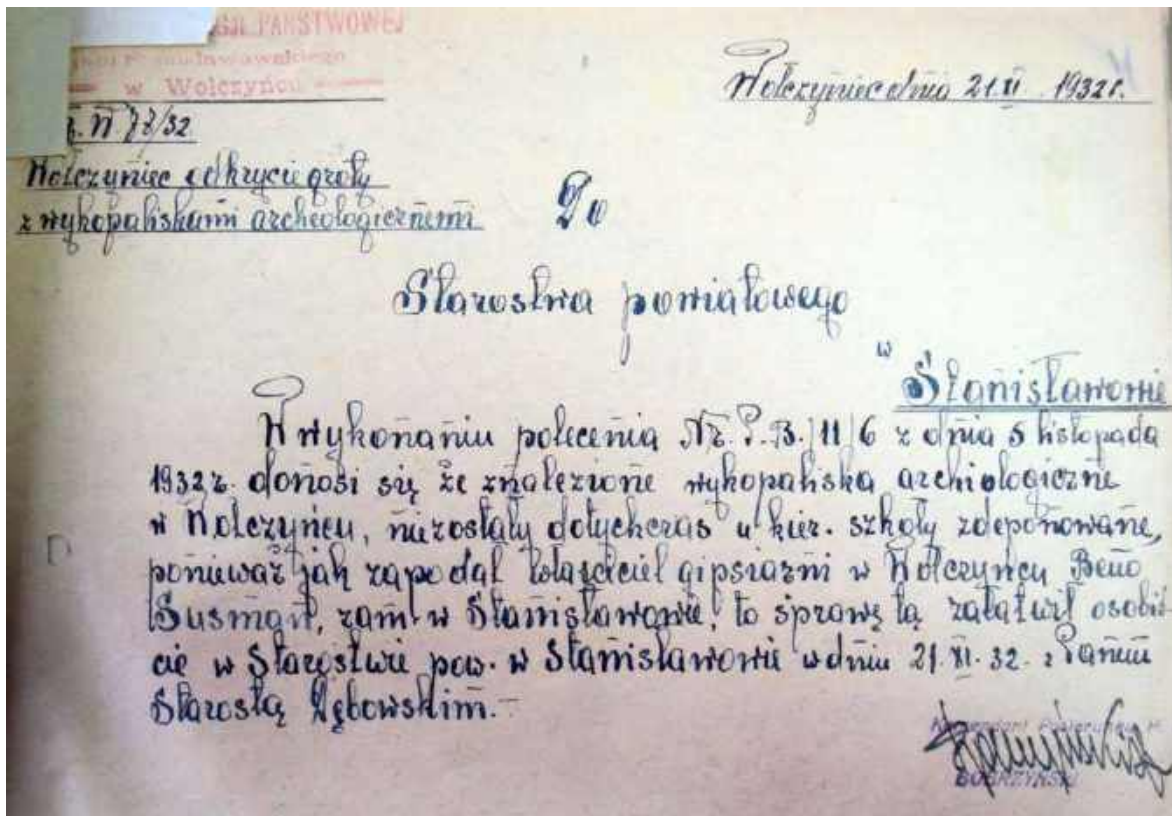

Рис. 5. Документи у справі досліджень Ю. Грабовського у Вовчинці на Станиславівщині (ДАІФО. Ф. 6. Оп. 2. Спр. 471. Арк. 5)

Fig. 5. Documents from the file of research carried out by Yu. Hrabovskyi in Vovchynetsi, Stanislaviv region (State Archive of Ivano-Frankivsk region. Col. 6. R. 2. F. 471. P. 5)

Весною 1933 р. Покутський музей поповнився археологічними знахідками, випадково виявленими на місці печери у Вовчинці восени 1932 р. [ДАІФО, ф. 6 cz., оп. 2, спр. 471, арк. 5] (рис. 5). Тоді різні державні органи влади та поліція вели листування, у якому обговорювали можливість Ю. Грабовському самостійно провести розкопки на пам'ятці. Очевидно, його не було надано, і дослідження доручили Т. Сулімірському, а забезпечення її збереження до початку розкопок покладалося на повітового старосту [ДАІФО, ф. 6 cz., оп. 2, спр. 471, арк. 3]. У короткому звіті консерваторові Т. Сулімірський залишив нотатку про свій консерваторський об'їзд влітку 1933 р., де лаконічно зазначив, що відвідав місце розваленої печери у Вовчинці, «яка вказувала на

³ У 1932 р. дослідження в Делієві проводили спільно Т. Сулімірський та Я. Пастернак. (Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр. кат. Богословської академії у Львові. *Богословія*. Львів, 1936. Т. 14. Кн. 2–3. С. 167).

сліді її заселення в ХІІ ст. по Хр. Знахідки потрапили до Покутського музею в Станіславі» [ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 86].

З масштабних робіт варто відзначити розкопки у Братишеві Тлумацького повіту, які проходили під керівництвом Т. Сулімівського [дет. див.: Бандрівський, 2010, с. 95–97]. На проведення наукових досліджень, завдяки особистим старанням Ю. Грабовського, вдалося отримати кошти із Воеводського фонду праці [Sulimirski, 1935, s. 27]. У 1934 р. на пам'ятці було розкопано шість могил скіфського часу. Серед унікальних, цікавих і цінних знахідок, що тоді поповнили фондові збірки Покутського музею, можна виділити бронзові дзеркала, різноманітні вироби з кераміки, золоті прикраси та намистини [Археологічні розкопки, 1934, с. 6; Цінні знахідки..., 1934, с. 4].

Окрім цього впродовж 1934–1936 рр. Ю. Грабовський брав участь у розкопках Т. Сулімівського на епонімній пам'ятці комарівської культури в Комарові поблизу Галича. Про повну довіру Т. Сулімівського Ю. Грабовському свідчить той факт, що в польовому сезоні 1935 р. у Комарові «*др. Грабовський (директор покутського музею) проводив розкопки могильника доби неоліту*» самостійно [W Komarowi..., 1935, s. 70].

Як директор, Ю. Грабовський дбав не лише про збільшення фондів музею, а й про його популяризацію. Зокрема, був активним учасником музейних з'їздів [Зїзд музеологів, 1934, с. 1]. Часто виголошував доповіді про розкопки на території Станіславщини, а також ділився з учасниками з'їздів результатами діяльності установи. На посаді директора доклав максимум зусиль для збільшення музейних колекцій, організовував виставки і сприяв перетворенню музею на наукову локацію.

У 1935 р. Ю. Грабовський виїхав до Варшави, а 1 грудня 1939 р. Тимчасове управління Станіславської обл. прийняло рішення про створення обласного історичного музею в м. Станіслав на базі Покутського музею. Документація музею та інвентарні книги безслідно зникли після 1939 р. Де вони зберігаються і чи зберігаються, – залишається загадкою.

Волинський музей у Луцьку. На Західній Волині не було фахових археологів, тому роботи проводили дослідники львівського, краківського та варшавського осередків. Археологічні знахідки з цієї території відповідно теж вивозили дослідники до наукових установ, які представляли. Необхідно наголосити, що до заснування Волинського музею тривали довгі дискусії щодо того, як має виглядати музейна мережа на Волині. Ці питання обговорювала українська і польська інтелігенція. Було очевидно, що Волинь потребує музею, який у своїх мурах може гідно репрезентувати «*всю доісторичну історію і усі прояви історичного життя*» [Znaczenie i możliwości..., 1937, s. 5].

Після створення Волинського музею у Луцьку вся міжвоєнна археологія Західної Волині зосереджувалася, головню, навколо цієї установи. Тут працювали фахові археологи і була налагоджена співпраця з львівськими, варшавськими та краківськими вченими.

Одночасно ідею заснування свого музею обговорювала й українська еліта. Передовсім для того, щоби вберегти від вивезення за межі Волині різні історико-культурні пам'ятки. Зокрема, обговорювали можливість створення музею при місцевій «Просвіті»: «... з огляду на те, що численні пам'ятки старовини попадають у чужі руки і вивозяться за межі Волині, започаткувати Волинський музей тимчасово у формі музейної секції чи підсекції при секції культурно-освітній, з тим, щоби зібраний матеріал у майбутньому перейшов до окремого музею Волині» [Луцьк..., 1929, с. 5].

Початки Волинського музею пов'язані із заснованим у Луцьку 1927 р. Волинським товариством краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини [дет. див.: Кінд-Войтюк, 2022, с. 247–257]. З ініціативи товариства 16 червня 1929 р. відкрито Волинський музей [Крамар, 2015, с. 258]. У цій події брав участь тодішній президент Польщі І. Мосціцький [Ковальчук, 2014, с. 112]. Музей мав затверджений Статут, який визначав основні завдання його діяльності, зокрема накопичення музейних предметів, формування фондів та наукові дослідження.

Серед засновників музею були Якуб Гоффман і Олександр Прусевич, який став його директором. Від початків існування археологія тут зайняла поважне місце – була виокремлена в самостійний відділ. У музеї також існували природничий, історико-мистецький та етнографічний відділи. На чолі кожного стояли кустоші (хранителі), які здійснювали керівництво науковою і музейною роботою, інвентаризували музейні збірки, контролювали роботу працівників установи [Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 75, арк. 8]. За пропозицією музейної ради для роботи у відділах призначали асистентів [Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 14, sygn. 7030, ark. 44].

Рис. 6. Ян Фітцке (1909–1940) (Archiwum MAK, Sygn. SP 30/49)

Fig. 6. Jan Fitzke (1909–1940) (Archiwum MAK, Sygn. SP 30/49)

торії Губківського замку [Z Muzeum Wołyńskiego, 1934, s. 11]. Ще одне джерело поповнення – випадкові знахідки. Найбільше інформації про археологічні роботи та матеріали поміщено в коротких замітках на сторінках тогочасної преси. Наприклад, наприкінці 1934 р. «*під Берестечком підчас корчування кількасотлітньої липи селяни викопали старинний скарб, золотих і срібних монет, які походять з 16 і 17 віку. Скарб мають забрати до волинського музею*» [Що де сталося, 1934, с. 12].

З головним завданням, яке стояло перед музеєм ще на етапі заснування, – збирати і популяризувати найдавніші пам'ятки з території Волині, установа успішно впоралася. «*Археологічні експонати уявляють тим більшу цінність, що це все майже виключно місцевий матеріал, який дає прекрасну картину життя людини на Волині вже приблизно від 5000 літ до Р. Хр.*», – писав А. Дублянський [Дублянський, 1942, с. 4].

Першим керівником доісторичного відділу в музеї був археолог Зигмунт Леський (1896–1965). Він обіймав цю посаду з 1929 р. по 1938 р. Дослідник періодично проводив польові дослідження археологічних пам'яток Волині, перші з яких відбулися у с. Коршів, де він мав маєток. Усі отримані матеріали З. Леський віддав до новоствореного музею. Упродовж усього часу перебування на посаді керівника археологічного відділу музею він проводив самостійні дослідження або у співпраці з Я. Фітцке.

Сучасний дослідник історії Волинського музею Т. Верба простежив історію формування археологічних колекцій на основі періодики і це дуже вдалий підхід, оскільки не всі інвентарні книги та документація збереглися після Другої світової війни [Верба, 2021, с. 196–214]. Часто публікації на сторінках преси служать єдиним джерелом для досліджень.

Одну з перших археологічних збірок у 1929–1931 рр. передав до музею Олександр Прусевич. Налічувала вона понад 300 знахідок. До поповнення колекцій причинилося Волинське товариство краєзнавців, до якого надходила інформація про пам'ятки, або мешканці Волині самі привозили знахідки. Збереглася згадка, що Волинське товариство краєзнавців передало до музею кам'яну плиту зі середньовічного поховання з тери-

На 1935 р. музей мав близько 4 500 експонатів і користувався популярністю серед відвідувачів. Для опрацювання його колекцій приїжджали дослідники з різних міст. Зокрема, колекції візантійських і римських монет досліджував професор Ягеллонського університету Л. Піотрович [Терський, 2010, с. 76].

З 1935 р. Волинський музей підпорядковувався очолюваному Я. Гоффманом Волинському товариству приятелів наук, який розумів необхідність залучення фахового археолога. Саме Якуб Гоффман вів листування із Краківським археологічним музеєм в особі Тадеуш Реймана про переїзд до Луцька Яна Фітцке [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List Jakuba Hoffmana z 16.VI.1936]. У цій справі вдалося досягти успіху і з літа 1936 р. центральною постаттю у музеї стає вихованець Ягеллонського університету, молодий магістр археології Я. Фітцке (рис. 6). У серпні 1936 р. він став науковим співробітником музею і відтоді був відповідальним за розвиток археології в установі. Перше, що зробив археолог на новій посаді, – це переніс і впорядкував фонди, зокрема археологічні [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List J. Fitzke do T. Rejmana. 17.VIII.1936]. Він налагодив добру комунікацію із працівниками музею, зокрема З. Леським, який, на його думку, *«знається на багатьох речах і буде допомагати, особливо в терені»* [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List J. Fitzke do T. Rejmana. 17.VIII.1936]. Перша нагода для таких теренових робіт Я. Фітцке випала на серпень 1936 р., розкопки відбулися у Луцьку [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List J. Fitzke do T. Rejmana. 17.VIII.1936]. Археолог розкопав сім жител неолітичного часу, які сучасні дослідники відносять до культури лінійно-стрічкової кераміки.

Одночасно Я. Фітцке велику увагу приділяв популяризації науки й активно налагоджував контакти із громадськістю. Цей напрям діяль-

Рис. 7. Ян Фітцке (зліва) біля замку в Луцьку (Archiwum MAK, Sygn. SP 30/49)

Fig. 7. Jan Fitzke (from the left) near the castle in Lutsk (Archiwum MAK, Sygn. SP 30/49)

ності був спрямований передовсім на публікацію результатів досліджень у різних наукових і періодичних виданнях.

Упродовж 1937–1939 рр. Я. Фітцке був головним хранителем Волинського музею (рис. 7). Тепер «музей отримав фахового керівника» [Нієс, 1937, s. 10]. При закладі існувала невеличка реставраційна майстерня [Ковальчук, 2014, с. 115]. Після переїзду із Кракова до Луцька Я. Фітцке «відбулась ґрунтовна реорганізація виставкової діяльності, облаштовано археологічну лабораторію, де проводиться консервація зброї та інших металевих предметів, здійснено реконструкцію кахлів та інших предметів» [Нієс, 1937, s. 10–11]. Тому можна стверджувати, що з цього часу Волинський музей стає чи не найбільшим науковим археологічним осередком Західної Волині. Відомий археолог Т. Сулімірський вважав, що саме завдяки наполегливій роботі Я. Фітцке в міжвоєнний період Луцьк можна прирівнювати до таких потужних археологічних центрів, як Краків, Львів, Варшава чи Познань [Sulimirski, 1955, s. 17]. Адже, очоливши музей у 1937 р., Ян Фітцке розгорнув активну організаційно-наукову роботу, яка зосереджувалася, найперше, навколо інвентаризації знахідок, а також стала організатором археологічних досліджень на теренах Волинського воєводства [Jan Fitzke: archeolog..., 2009, s. 78, 83]. «Цілою душею віддавався магістр Фітцке археологічним дослідженням на Волині. Проводив сам археологічні дослідження, запрошував до участі в них краківських археологів, вишукував об'єкти для досліджень», – писав згодом сучасник Яна Фітцке Володимир Засядчук [Zasiadczuk, 1965, s. 162].

Упродовж 1936–1939 рр. відбулася низка археологічних експедицій під керівництвом Я. Фітцке та З. Леського, що суттєво поповнила археологічні колекції музею, а також збагатила археологічну карту Західної Волині нововідкритими пам'ятками. Частина архіву Я. Фітцке з рукописними матеріалами та кресленнями з різних пам'яток зберігається у Львові [НА ВА ІУ НАН України. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej odbytej po powiecie łuckim. 1937]. Загалом, на Волині він розкопав 13 пам'яток, зробив понад 20 розвідкових виїздів, а також залучив до археологічних робіт Т. Сулімірського зі Львова, Г. Леньчика із Кракова, а також Я. Гоффмана з Варшави [Jan Fitzke: archeolog..., 2009, s. 100].

Серед перших археологічних робіт Я. Фітцке варто виокремити розкопки на пам'ятці лінійно-стрічкової кераміки в Луцьку та дослідження курганів у Боратині. У звіті за 1936–1937 рр. він подав інформацію про роботи на таких археологічних пам'ятках Волині: Берестяне⁴, Боратин, Бугрин, Городок, Коршів, Кульчин, Любомль, Валентинів, Вільгір [Sprawozdanie z działalności..., 1938, s. 13–18]. Створення археологічної карти Волині, оскільки «існуючу карту українського вченого, проф. В. Антоновича вважав вже застарілою», було одним із нереалізованих задумів Я. Фітцке [Zasiadczuk, 1965, s. 162].

Багатим на польові дослідження під афіліацією Волинського музею став 1937 р. У цей час відбулися одні з найважливіших теренових робіт Я. Фітцке на могильнику доби бронзи в Торчині біля Луцька. Вони розпочалися навесні і були передовсім рятівними, бо місцева поліція передала до Волинського музею три добре збережені посудини культури шнурової кераміки, виявлені поблизу Торчина [Fitzke, 1937]. Найважливіше, що під час цього розвідкового виїзду вдалося добитися повної заборони будь-яких земляних робіт, які би продовжили нищення пам'ятки. У жовтні Я. Фітцке провів на пам'ятці дослідження, відкривши 19 захоронень із багатим поховальним інвентарем (зброя, прикраси, посуд). Виїзд, датований 29 квітня 1939 р., сприяв відкриттю восьми нових поховань. Кожне з них мало по два людські кістяки [НА ВА ІУ НАН України. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Torczyna z dnia 29.IV.37 r.].

⁴ Розкопки могильників у с. Берестяне провела у 1980-х роках археолог Віра Гупало. Результати досліджень трьох повністю розкопаних могильників із підкурганними похованнями княжої доби опубліковані окремою монографією (Гупало В. Берестянські кургани могильники кінця X–XII ст. Львів, 2006. 108 с.)

Не менш цікаві роботи відбулися в польовому сезоні 1937 р. у с. Устя Костопільського повіту, де розкопано дві групи ранньосередньовічних курганів [НА ВА ІУ НАН України. Матеріали В. Ауліха. Устя. Архів Я. Фітцке] (рис. 8), та с. Валентинів Луцького повіту (матеріали шнурової кераміки та культури лінійно-стрічкової кераміки).

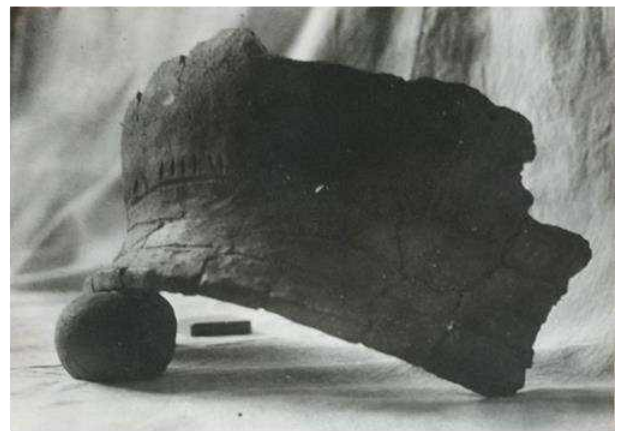
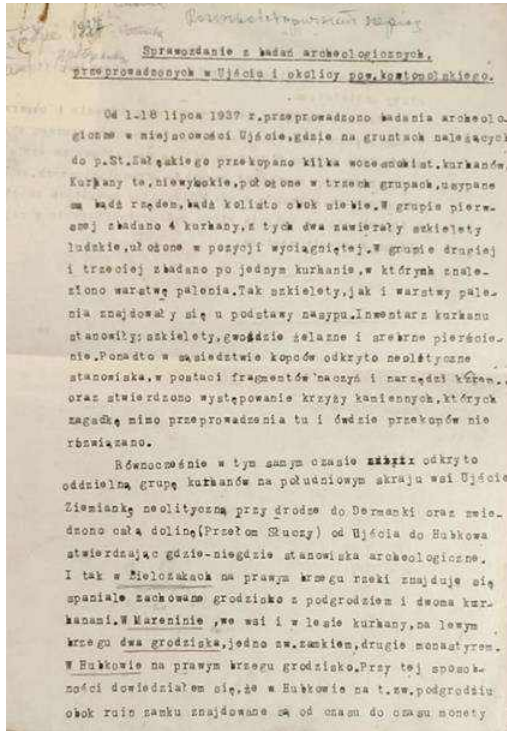

Рис. 8. Звіт і фрагмент горщика з досліджень Я. Фітцке в с. Устя Костопільського повіту (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали В. Ауліха. Архів Я. Фітцке)

Fig. 8. Field report and a fragment of the pot from excavations conducted by J. Fitzke in Ustya, Kostopil County (SA DA I. Krypiakewych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine. Materials of V. Aulich. Archive of J. Fitzke)

У 1938 р. Я. Фітцке досліджував давньоруські кургани біля с. Берестяни, які, за його словами, були «невеликих розмірів, ховали в собі поодинокі скелети, покладені у витягнутій позиції, при них знайдені окремі срібні персні та колти, один з них датується XI–XII століттями» [цит. за: Охріменко, Дмитрук, Златогорський, 2005, с. 13].

У 1939 р. Я. Фітцке провів розкопки на території Луцького замку. Ці роботи передували виготовленню документації на реставрацію архітектора із Варшави Я. Захватовича. Ян Фітцке прокопав чотири траншеї поряд із в'їзною вежею. Про ці розкопки археолог пише: «... фундаменти такого пізнього замку... не є глибокими і сягають глибини ледве 4 м. Відкрито виразні сліди земляної фортифікації ранньосередньовічного городища, а трохи нижче валів, можливо – неолітичних. Сліди ранньосередньовічного городища, найцікавіше для нас з огляду на історію замку, збереглися відносно добре» [Fitzke, 1939a, s. 103–104]. Рукопис статті, присвяченої замку Любарта в Луцьку, зберігається у Львові.

Ян Фітцке намагався налагодити співпрацю Волинського музею з іншими профільними установами. Закономірно, що одним із перших став Краківський археологічний музей. Було розроблено проект такої співпраці. В одному з перших листів до краківського колеги Т. Реймана, датованому 17 серпня 1936 р., він повідомляв, що його проект співпраці між Волинським музеєм та Краківським археологічним підтримано і наступного року можна буде

проводити спільні археологічні дослідження [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List J. Fitzke do T. Rejmana. 17.VIII.1936].

Із Волинським музеєм тісно співпрацював Т. Сулімірський, який тоді був представником краківського археологічного середовища й очолював кафедру археології Ягеллонського університету. Він мав добрі контакти з Я. Фітцке, що вилилося в низку спільних археологічних досліджень, проведених на території Волині у 1937–1938 рр. Із цих робіт варто виокремити розкопки Т. Сулімірського в Заборолі Кременецького повіту та Майдані Моквинському Костопільського повіту [Fitzke, 1938, s. 125]. До археологічних робіт залучалися студенти Ягеллонського університету.

Окрім розкопок, перебуваючи на Волині, Т. Сулімірський читав публічні лекції в Луцьку. Зокрема, 10 червня 1937 р. у залі засідань воєводського уряду виголосив доповідь, присвячену скіфській культурі, першокласним фахівцем якої був [Gaczoł, 2009, s. 132]. Варто наголосити, що краківські археологи проводили розкопки на археологічних пам'ятках Волині з метою поповнення краківських музейних колекцій. Це чітко простежується в листах Я. Фітцке до Т. Реймана [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List J. Fitzke do T. Rejmana. 24.X.1937].

Тадеуш Сулімірський також був рецензентом докторату Яна Фітцке «Краківська група культури шнурової кераміки», який так і не вдалося захистити через початок війни [T.R., 1948, s. 137]. У листі до Т. Реймана Я. Фітцке писав, що, якщо «п. проф. Сулімірський візьме мою роботу, то в травні, мабуть, заскочу до Кракова» [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List J. Fitzke do T. Rejmana. 5.IV.1939]. Професор роботу прорецензував, і наприкінці травня 1939 р. Я. Фітцке працював над переформатуванням докторату відповідно до його зауважень [Archiwum MAK. Sygn. SP 30/49. List J. Fitzke do T. Rejmana. 27.V.1939]. Цій праці високу оцінку давав відомий археолог Я. Махнік, який відзначив, що «була вона підсумком досліджень і камеральних студій Я. Фітцке періоду неоліту» [Machnik, 1990, s. 8]. Проте захистити докторат та продовжити наукову роботу не судилося. На початку війни він був мобілізований і 18 вересня 1939 р. потрапив у радянський полон. У квітні 1940 р. його замордували в Катині [Jan Fitzke: archeolog..., 2009, s. 88; Blomborgowa, 2000, s. 7–62].

Під час роботи Я. Фітцке на посаді кустоша Волинського музею часто поповнювалися археологічні фонди. Сюди потрапляла більшість знахідок із його розкопок, а також випадкові, які приносили селяни з різних місцевостей, зокрема крем'яні та кам'яні знаряддя, фрагменти посуду, монети, пряслиця.

Власне, Я. Фітцке надавав важливого значення популяризації археології серед громадськості, і це позитивно впливало на збільшення фондів музею [Верба, 2021, с. 205–206]. Впродовж усього часу він залишався вірним краківському археологічному середовищу і, навіть перебуваючи на посаді кустоша Волинського музею, намагався ділити археологічні знахідки з Волині між Луцьком і Краковом.

Вибух Другої світової війни, мобілізація і смерть Я. Фітцке призупинили польові та камеральні роботи, перестали поповнюватися фонди. З війни музей вийшов зі значними матеріальними втратами. У 1940 р. на базі Волинського музею було організовано обласний історико-краєзнавчий.

Археологія в польських повітових музеях. Невеличкі археологічні колекції існували в повітових музеях Галичини (Заліщики, Чортків) і Волині (Кременець). Ці інституції співпрацювали з львівськими археологами, проводили незначні дослідження в терені і матеріалами з них поповнювали колекції музеїв.

Музей у Заліщиках створений 1929 р. з ініціативи професора місцевої гімназії Юзефа Шварца. Ця установа отримала неабияку підтримку старости і секретаря повітової ради. Тадеуш Сулімірський у звіті про діяльність львівського археологічного осередку відзначав, що «в Заліщиках при повітовій Раді виник малий регіональний музей, в якому зібрано багато артефактів з Поділля заліщанського» [Sulimirski, 1935, s. 27]. Про підтримку свідчить і його розміщення у приміщенні повітової ради. Сюди потрапляли речі з археологічних розкопок, а

також експонати, подаровані місцевими краєзнавцями. У літературі зафіксовано цікавий випадок 1930 р. неподалік Заліщик, у с. Слобідка. Під час польових робіт випадково виявили поховання в кам'яній гробниці з двома кістяками. На місце виїхав директор музею Ю. Шварц, який обстежив пам'ятку і виявив у похованні фрагменти посуду та цілі форми, які згодом археологи датували культурою кулястих амфор. Вироби зараз зберігаються в Львівському історичному музеї [Свешников, 1983, с. 44]. Ще один випадок того, що Ю. Шварц брав участь у розкопках, зафіксовано 1934 р., коли поблизу с. Городок Заліщицького повіту він почав розкопки найбільшого з чотирьох скіфських курганів, відомих у цій місцевості. Продовжив дослідження Т. Сулімірський. Ці розкопки поповнили Заліщицький музей виробами із заліза, бронзовими наконечниками стріл, фрагментом бронзової шпильки та посуду [Sulimirski, 1936, s. 67].

Про підтримку наукових контактів Ю. Шварца з археологами Львівського університету свідчить згадка про археологічні обстеження на місці випадково виявленого «скринькового» поховання у Слобідці Кошиловецькій, де *«був присутній учитель гімназії в Заліщиках п. Ю. Шварц»*, який урятував археологічні матеріали і мав надіслати на кафедру класичної археології Львівського університету детальний опис проведених робіт [Sulimirski, 1935, s. 21; Antoniewicz, 1938, s. 397] (рис. 9). Сліди комунікації Ю. Шварца простежуються і з Я. Пастернаком. У колекції негативів на склі Я. Пастернака зберігся горщик із підписом *«Із збірки проф. Шварца у Заліщиках»* [НА ВА ІУ НАН України. Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака] (рис. 9).

Загалом, музейна збірка була нечисельною – 715 експонатів, які охоплювали археологію, природу та ремесла. У 1931 р. Ю. Шварц опублікував путівник «Заліщики і околиці», де приділив увагу й археології [Schwartz, 1931, s. 17–21]. На початку 1940-х років музей спіткала така ж доля, що й більшість повітових – нова влада його ліквідувала, а експонати передала до Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Про міський музей у Чорткові та його діяльність у міжвоєнний період є ще менше інформації. Зі скупих повідомлень у тогочасній пресі відомо, що його фонди наповнювались і випадковими знахідками з території Чортківського повіту. Так, у липні 1934 р. у с. Біле випадково виявили зуб мамонта, який передали до музею. На місце запросили спеціальну комісію, яка мала провести розкопки і встановити, чи немає цілого скелета [Розкопки в Чортківщині, 1934, с. 7].

На Волині такою повітовою іституцією, що збирала, зберігала і науково опрацьовувала археологічні знахідки в міжвоєнний період був Волинський музей при Кременецькому ліцеї, який із 1937 р. діяв як самостійна установа [Ярмошик, 2010, с. 40].

На становлення та розвиток археології у цьому музеї важливий і вирішальний вплив мало те, що 1936 р. до нього був делегований тодішній працівник Державного археологічного музею у Варшаві Олександр Цинкаловський. *«В 1936 р. мене призначено директором музею⁵ при Лицеум Кременецькому, де я працював 5 років, аж до 1939 р.»*, – писав археолог в автобіографії [цит. за: Радіон, 1975, с. 32]. Одним із головних напрямів роботи музею в цей час стало наукове комплектування фондів збірок, поповнення колекцій і вивчення матеріалів.

Олександр Цинкаловський значно посилив акцент на систематичне та ретельне збирання експонатів, що дало змогу створити багату й різноманітну колекцію. Головним його завданням у Кременці було сформувавши археологічний відділ у музеї і йому це вдалося. У спогадах сучасників зафіксовано, що *«дуже багато також представлено в музеї місцеву етнографію й археологію. Тут представлено й найдавніші епохи людського життя на землі і часи стародавнього Риму, Греції та Візантії. Наша княжа доба, Литва і Польща, нові часи та сучасні нам події. Любляча рука і пильне око знавця, зокрема Цинкаловського, все те*

⁵ Олександр Цинкаловський, очевидно, був кустошем археологічного відділу, оскільки директором у 1936–1939 рр. був Францішек Мончак. Посаду директора О. Цинкаловський обіймав у 1939–1943 рр.

розшукувало, викопувало, випрошувало, купувало і купчило» [Холмський, 1961, с. 68]. У музеї були доволі цінні археологічні колекції, які вчений ретельно опрацював і використав для майбутніх праць («Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся» (1961), «Стара Волинь та Волинське Полісся» (1984, 1986)) [Прищепя Б., Прищепя О., 2011, с. 47].

Рис. 9. Археологічні знахідки зі Слобідки Кошиловецької і невідомої місцевості з досліджень Ю. Шварца (НА ВА ІУ НАН України. Колекція негативів на склі кафедри праісторії Львівського університету; Матеріали Я. Пастернака

Fig. 9. Archaeological finds from Slobidka Koshylovetska and from unknown location. Research carried out by Yu. Shwarts (SA DA I. Krypiakewych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine. Collection of glass negatives of the Chair of Prehistory of the University of Lviv. Materials of Ya. Pasternak)

Важливе значення мали польові дослідження О. Цинкаловського, результати яких він публікував в українських і польських часописах [Цинкаловський, 1937, с. 141–142; Cynkałowski, 1936, s. 349–353]. Серед них наймасштабнішими були розкопки на пам'ятці трипільської культури у с. Бодаки на Кременеччині (рис.). Однак було б помилково вважати, що всі матеріали з розкопок поповнювали фонди Кременецького музею. Частину знахідок із Волині, зокрема з Кременеччини, О. Цинкаловський продовжував надсилати до Музею НТШ [Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. Інвентарна книга Музею НТШ. Ч. 8. арк. 84–86]. Найефектніші потрапляли до Державного археологічного музею у Варшаві. Приклад – Скарб зі Серахович [Левада, 2021, с. 317–332], а також поховання в Рудці [РМА. Pisma 466-IX/36 і 471-IX/36 z dnia 6 czerwca 1936 r.]. Знахідки з Рудки належали до вельбарської культури і були дуже цінним надбанням для музеїв. Тому директор Кременецького музею Ф. Мончак просив дирекцію Державного археологічного музею у Варшаві виготовити копію «готського гробу знахідок» з Рудки і відзначав, що «для доісторичного відділу нашого музею матимуть дуже велику цінність» [РМА. Pisma R. Jakimowicza do dyrekcji RMA z 23.XI.1936].

На жаль, не збереглося документів, які б дали змогу встановити кількість археологічних знахідок у фондах Кременецького музею і наскільки вона збільшилася в час роботи О. Цинкаловського, але, поза сумнівом, наукове комплектування, започатковане під його керівництвом, заклало фундамент для подальшого розвитку музею, зробивши значним центром наукової і культурної діяльності.

З польських музейних установ археологічні дослідження проводили Покутський музей у Станіславові (Ю. Грабовський) та Волинський музей у Луцьку (Я. Фітцке, З. Леський). У повітових містечках незначний доробок мав музей у Заліщиках, який очолював Ю. Шварц.

Підсумовуючи, варто зазначити, що не у всіх музеях були великі колекції археологічних знахідок, більшість із них не публікували результатів своїх досліджень, не документували роботи, погано зберігали архіви. Однак їхній сумарний внесок у розвиток міжвоєнної

археології не можна недооцінювати, хоча б тому, що музейники на периферії привертати увагу місцевого населення до культурної спадщини, вчили селян, на які знахідки варто звертати увагу, і так зберегли чимало артефактів, відкрили та дослідили значну кількість пам'яток, що ввійшли в історію археологічної науки заходу України.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологічні розкопки. (1934, 22 червня). *Діло*, 162, 6.
- Архів Львівського історичного музею (ЛІМ). Книга наказів по Львівському Державному Історичному Музею. 1940–1941 рр.
- Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. Інвентарна книга Музею НТШ. Ч. 8. 135 арк.
- Бандрівський, М. (2010). Пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноевропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, 76–113.
- Булик, Н. М. (2008). Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, 407–428.
- Булик, Н. (2014). Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. Львів, 304 с.
- Булик, Н. (2018). Світло й тіні музейно-археологічного життя Львова першої половини XX ст. (на прикладі Музею Дідушицьких). *Сіверщина в історії України*, 11, Київ; Глухів, 380–386.
- Верба, Т. (2021). Формування фондів Волинського музею (за матеріалами періодичного видання «Wołyń» 1933–1939 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*, 8(50), Луцьк, 196–214.
- Гупало, В. (2006). *Берестянські курганні могильники кінця X–XII ст.* Львів, 108 с.
- Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). Ф. 6сз. Оп. 2. Спр. 471. арк. 5.
- Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 26. Оп. 5. Спр. 1583. арк. 53; Спр. 1547. арк. 35; Спр. 1616. арк. 167.
- Державний архів Рівненської області. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 75. арк. 8.
- Дзюбан, Р. (2020). *Культурні цінності установ Львова у 1939–1953-х рр.: переміщення і втрати.* Львів, 344 с.
- Дублянський, А. (1942, 1 січня). Волинський музей в Луцьку. *Український голос*, 1, Луцьк, 4.
- Зарубій, Е. (2009). Історія Відділу археології Львівського історичного музею. *Наукові записки. Львівський історичний музей*, 13, 152–172.
- Захарчин, Н. (2020). Нормативно-правове регулювання діяльності музеїв в Другій Речі Посполитій. *Часопис Київського університету права*, 1, 38–41.
- Зїзд музеологів. (1934, 30 червня). *Діло*, 170, 1.
- Кінд-Войтюк, Н. (2022). Діяльність Волинського товариства краєзнавців і охорони пам'яток старовини та Волинського товариства друзів наук щодо виявлення, вивчення і збереження історико-культурних пам'яток Волині у міжвоєнний період. *Наука і техніка сьогодні*, 10(10), 247–257.
- Ковальчук, Є. (2014). Польський період історії Волинського краєзнавчого музею (1929–1939 роки). *Праці Центру пам'яткознавства*, 25, 108–120.
- Крамар, Ю. (2015). Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 404 с.
- Кротоус, А. (1998). До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у XIX – I третини XX ст. *Наукові записки ЛІМ*, 7, 3–13.
- Левада, М. (2021). Історія Сераховичівського скарбу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 25, 317–332.
- Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБ). Відділ рукописів. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1. арк. 35.
- Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБ). Відділ рукописів. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 4. Арк. 51.

- Луцьк (Загальні збори повітової «Просвіти»). (1929, 1 червня). *Діло*, 120, 5.
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (НА ВА ІУ НАН України). Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака.
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (НА ВА ІУ НАН України). Матеріали В. Ауліха. Устя. Архів Я. Фітцке.
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (НА ВА ІУ НАН України). *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Torczyna z dnia 29.IV.37 r.*
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (НА ВА ІУ НАН України). *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej odbytej po powiecie łuckim. 1937.*
- Нові музеї у Львові. (1936, 2 грудня). *Діло*, 272, 8.
- Охріменко, Г., Дмитрук, В., Златогорський, О. (2005). Ян Фітцке дослідник минувшини Волині. В Г. Охріменко (ред.), *Археологічна спадщина Яна Фіцке*. Луцьк, 9–14.
- Пастернак, Я. (1929, 27 жовтня). Дещо про обласні музеї. *Діло*, 240, 2.
- Передісторична могила в Станиславівщині. (1932, 24 січня). *Правда*, 3, 10.
- Петегирич, В. (2011). Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині. *Наукові студії: збірник наукових праць. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*. Львів; Винники, 254–267.
- Прищеп, Б. А., Прищеп, О. П. (2011). *Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб.* Рівне, 352 с.
- Радіон, С. (1975). Професор Олександр Цинкаловський. До ювілею 75-ліття життя й 55-ліття наукової праці. В *Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині*. Торонто, 29–33.
- Розкопки в Чортківщині. (1934, 11 липня). *Діло*, 180, 7.
- Рябчикова, Ф. (2012). Музейництво на західноукраїнських етнічних землях у 1939–1941 рр. В А. Силюк, Є. Ковальчук (упоряд.), *Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель*. *Наук. зб.*, 4, Луцьк, 12–18.
- Свешников, І. К. (1983). Культура шаровидних амфор. *Археология СССР. Свод археологических источников, Т. В1–27*. Москва: Наука, 86 с.
- Свешніков, І. (2008). Спогади музейного працівника. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2, 1–38.
- Скорик, М. (1935, 13 червня). Розвиток українського музейництва. З'їзд представників українських музеїв у Галичині. *Діло*, 154, 4.
- Терський, С. (2010). *Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині*. Львів, 380 с.
- Холмський, А. (1961). Крем'янець – волинські атени. *Літопис Волині*, 5, Вінніпег, 68.
- Цинкаловський, О. (1937). Готський гріб римської доби в селі Рудки на Крем'яничині. *Життя і знання*, 5(116), Львів, 141–142.
- Цікава печера під Коломиєю. (1930, 10 вересня). *Діло*, 200, 5.
- Цінні знахідки в Коломийщині та Товмаччині. (1934, 03 липня). *Діло*, 173, 4.
- Що де сталося. (1934, 16 грудня). *Правда*, 50, 12.
- Яненко, А. (2016). Історія музейної археології УСРР (1919–1934). Київ, 368 с.
- Ярмошик, І. (2010). Основні напрямки історико-краєзнавчого вивчення Волині польськими науковцями в 1930-х роках. *Волинські історичні записки*, 4, Луцьк, 40.
- Antoniewicz, W. (1933). Muzea archeologiczne w Polsce. *Pamiętnik muzealny*, 2, 47–57.
- Antoniewicz, W. (1938). Z dziedziny archeologii ziem Polski (szkice, przyczynki, notanki). *Światowit*, 17, 341–422.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. 14. Sygn. 7030. ark. 44.
- Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie (MAK). Sygn. SP 30/49.
- Blomborgowa, M. (2000). Uczeń polscy rozstrzelani w Katyniu, Charkowie i Twerze. *Analecta*, 9/2(18), Romae, 7–62.
- Burchard, H. (1962). Janusz Bogdan. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 587–588.
- Cenne znalezisko w Stanisławowskim. (1932, 20 stycznia). *Ilustrowany kuryer codzienny*, 20.
- Ciwkacz, O. (2018, 13–26 marca). Działalność dr. Józefa Grabowskiego w Stanisławowie w latach 1930–1935. *Kurier Galicyjski*, 5 (297), 22.

- Cynkałowski, A. (1936). Grob gocki z epoki rzymskiej ze wsi Rudka pow. Krzemienieckiego. *Życie Krzemienieckie*, 8–9, Krzemieniec, 349–353.
- Czołowski, A. (1937). Lwowskie zbiory muzealne. *Pamiętnik Muzealny*, 7, Kraków, 17–24.
- Demetrykiewicz, W. (1920). W sprawie gruntownej reformy i nowego urządzenia instytucji publicznych przeznaczonych do badan naukowych nad wykopaliskami archeologicznymi w Polsce, jako tez dla umiejętnej ich ochrony. *Wiadomości Archeologiczne*, 5(1–2), 3–20.
- Fitzke, J. (1937). Cenne zabytki neolityczne na Wołyniu. *Ilustrowany Kurjer Codzienny*, 76, Kraków.
- Fitzke, J. (1938). Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. *Z Otchłani Wieków*, 13(9–10), 125–128.
- Fitzke, J. (1939a). Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku. *Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym*, 2(6–7), Łuck, 103–104.
- Fitzke, J. (1939b). Muzeum ks. Ostrogskich Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki musealnej na Wołyniu. *Ziemia Wołyńska*, 1, Łuck, 56.
- Gaczoł, A. (2009). Związki Krakowa i Łucka na przestrzeni wieków XIX i XXI (przyczynek do dziejów służby ochrony zabytków w Polsce w okresie międzywojennym). *Wiadomości Konserwatorskie*, 25, 122–136.
- Grekowicz, M. (1939, 30 stycznia). Muzeum w pałacu diamentowej wróżki. *Gazeta Polska*, 6.
- Jakimowicz, R. (1935). Ś. P. Bohdan Janusz. *Wiadomości Archeologiczne*, 13, 312–318.
- Jan Fitzke: archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. *Z Wołynia 1936–1939*. (2009). Biały Dunajec; Ostrog, 308 s.
- Kopera, F. (1920). Przed zjazdem muzeologów. *Przegląd Muzealny*, 2, 23–24.
- Kopera, F. (1930). Protokół V Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce odbytego w Tarnowie w dn. 12–13.06.1930 r. *Pamiętnik V Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce odbytego w Tarnowie w dn. 2–13.06.1930 r.* Kraków, 5–16.
- Machnik, J. (1990). J. Bartys i J. Fitzke jako badacze neolitu i początków epoki brązu. *Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk*, 34, Kraków, 8.
- Mansfeld, B. (1980). Sprawy muzealne u progu II Rzeczypospolitej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 9, Torun, 147–172.
- Mansfeld, B. (1993). Dwa zjazdy muzealne we Lwowie. *Muzealnictwo*, 35, 6–17.
- Nieć, J. (1937). Prace naukowo-badawcze Wołyńskiego Tow-wa Przyjaciół nauk w r. 1936. *Znicz*, 1–2, Łuck, 10–11.
- Nowa instytucja kulturalna w Stanisławowie. (1930). *Kurier Stanisławowski*, 519, Stanisławów, 1.
- Odezwa «Muzeum Pokuckiego» przy Komitecie Regionalnym Województwa Stanisławowskiego w sprawie ratowania zabytków kultury i zasilania zbiorów muzealnych. (1928). Stanisławów, 1–2.
- Państwowe Museum Archeologiczny (PMA) (Dział dokumentacji naukowej). Teczka Rudka. Pisma 466-IX/36 i 471-IX/36 z dnia 6 czerwca 1936 r.
- Schwartz, J. (1931). *Zaleszczyki i okolica. Przewodnik krajoznawczy*. Tarnopol, 70 s.
- Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1935–1937. (1938). Łuck, 13–18.
- Sulimirski, T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*, 10(2), 27.
- Sulimirski, T. (1936). *Scytowie na Zachodnim Podolu*. Lwów, 186 s.
- Sulimirski, T. (1938). Brazowy skarb z Niedzielisk, pow. Przemysłany. *Swiatowit*, 17, 255–282.
- Sulimirski, T. (1955). *Polska przedhistoryczna. Cz. 1: od epoki lodowej do około 2000 przed Chr.* Londyn.
- T.R. (Reyman). (1948). Op. Mgr. Jan Józef Fitzke. *Przegląd Archeologiczny*, 8(1), 137.
- Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o opiece nad muzeami publicznymi. (1933). *Dziennik Ustaw*, 32, 279.
- W Komarowi pod Haliczem. (1935). *Z Otchłani Wieków*, 10(4–5), 70.
- Z Muzeum Wołyńskiego. (1934). *Wołyń*, 7, Łuck, 11.
- Zasiadcuk, W. (1965). Mgr Jan Fitzke na Wołyniu: wspomnienie. *Z Otchłani Wieków*, 31(2), 162–163.
- Znaczenie i możliwości rozwoju Muzeum Wołyńskiego w Łucku. (1937). *Wołyń*, 13, Łuck, 5.

REFERENCES

- Arkheologichni rozkopky. (1934, 22 chervnia). *Dilo*, 162, 6. (in Ukrainian).
- Arkhiv Lvivskoho istorychnoho muzeiu (LIM). Knyha nakaziv po Lvivskomu Derzhavnomu Istorychnomu Muzeiu. 1940–1941 rr. (in Ukrainian).
- Arkhiv Muzeiu pry Instytuti narodoznavstva NAN Ukrainy. Inventarna knyha Muzeiu NTSh. Ch. 8. 135 ark. (in Ukrainian).
- Bandrivskiy, M. (2010). Pam'iatky serednodnistrovskoi (zakhidnopodilskoi) hrupy rannozaliznoho viku v tsentralnoievropeiskii khronolohichnii shkali ta problemy periodyzatsii. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 14, 76–113. (in Ukrainian).
- Bulyk, N. M. (2008). Arkheolohichni kolektsii u muzeiakh Lvova (1823–1914). *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 12, 407–428. (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2014). *Lvivska arkheolohiia XIX – pochatku XX stolittia: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzei*. Lviv, 304 p. (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2018). Svitlo y tini muzeino-arkheolohichnoho zhyttia Lvova pershoi polovyny XX st. (na prykladi Muzeiu Didushytskykh). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 11, Kyiv; Hlukhiv, 380–386. (in Ukrainian).
- Verba, T. (2021). Formuvannia fondiv Volynskoho muzeiu (za materialamy periodychnoho vydannia «Wołyń» 1933–1939 rr.). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU imeni Ivana Franka. Serii Istorii*, 8(50), Lutsk, 196–214. (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2006). *Berestianski kurhanni mohylnyky kintsia X–XII st.* Lviv, 108 p. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (DAIFO). F. 6cz. Op. 2. Spr. 471. ark. 5. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO). F. 26. Op. 5. Spr. 1583. ark. 53; Spr. 1547. ark. 35; Spr. 1616. ark. 167. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoii oblasti. F. 160. Op. 1. Spr. 75. ark. 8. (in Ukrainian).
- Dziuban, R. (2020). *Kulturni tsinnosti ustanov Lvova u 1939–1953-kh pp.: peremishchennia i vtraty*. Lviv, 344 p. (in Ukrainian).
- Dublianskyi, A. (1942, 1 sichnia). Volynskiy muzei v Lutsku. *Ukrainskyi holos*, 1, Lutsk, 4. (in Ukrainian).
- Zarubii, E. (2009). Istoriiia Viddilu arkheolohii Lvivskoho istorychnoho muzeiu. *Naukovi zapysky. Lvivskiy istorychniy muzei*, 13, 152–172. (in Ukrainian).
- Zakharchyn, N. (2020). Normatyvno-pravove rehuliuвання diialnosti muzeiv v Druhii Rechi Pospolytii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 38–41. (in Ukrainian).
- Zizd muzeologiv. (1934, 30 chervnia). *Dilo*, 170, 1. (in Ukrainian).
- Kind-Voitiuk, N. (2022). Diialnist Volynskoho tovarystva kraieznavtsiv i okhorony pam'iatok starovyny ta Volynskoho tovarystva druziv nauk shchodo vyavleniia, vyvchennia i zberezheniia istoryko-kulturnykh pam'iatok Volyni u mizhvoiennyi period. *Nauka i tekhnika sohodni*, 10(10), 247–257. (in Ukrainian).
- Kovalchuk, Ye. (2014). Pol'skyi period istorii Volynskoho kraieznavchoho muzeiu (1929–1939 roky). *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 25, 108–120. (in Ukrainian).
- Kramar, Yu. (2015). Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia. Lutsk, 404 p. (in Ukrainian).
- Krotous, A. (1998). Do pytannia formuvannia okremykh muzeinykh zbirk Ukrainy ta m. Lvova u XIX – I tretyni XX st. *Naukovi zapysky LIM*, 7, 3–13. (in Ukrainian).
- Levada, M. (2021). Istoriiia Serakhovychivskoho skarbu. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 25, 317–332. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka (LNNB). Viddil rukopysiv. F. 26. Spr. 42. Ch. 1. ark. 35. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka (LNNB). Viddil rukopysiv. F. 26. Spr. 42. Ch. 4. ark. 51. (in Ukrainian).
- Lutsk (Zahalni zbory povitovoi «Prosvity»). (1929, 1 chervnia). *Dilo*, 120, 5. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (NA VA IU NAN Ukrainy). Kolektsiia nehatyviv na skli NTSh. Materialy Ya. Pasternaka. (in Ukrainian).

- Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (NA VA IU NAN Ukrainy). Materialy V. Aulikha. Ustia. Arkhiv Ya. Fittske. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (NA VA IU NAN Ukrainy). Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Torczyna z dnia 29.IV.37 r. (in Ukrainian and in Polish).
- Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (NA VA IU NAN Ukrainy). Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej odbytej po powiecie łuckim. 1937. (in Ukrainian and in Polish).
- Novi muzei u Lvovi. (1936, 2 hrudnia). *Dilo*, 272, 8. (in Ukrainian).
- Okhrimenko, H., Dmytruk, V., & Zlatohorskyi, O. (2005). Yan Fittske doslidnyk mynuvshyny Volyni. V H. Okhrimenko (Ed.), *Arkheolohichna spadshchyna Yana Fittske*. Lutsk, 9–14. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1929, 27 zhovtnia). Deshcho pro oblasni muzei. *Dilo*, 240, 2. (in Ukrainian).
- Peredistorychna mohyla v Stanyslavivshchyni. (1932, 24 sichnia). *Pravda*, 3, 10. (in Ukrainian).
- Petehyrych, V. (2011). Dvi ridkisni znakhidky kniazhoi doby iz Sokalia na Lvivshchyni. *Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*. Lviv; Vynnyky, 254–267. (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. A., & Pryshchepa, O. P. (2011). *Istorychne kraieznavstvo Volyni: navch. posib*. Rivne, 352 p. (in Ukrainian).
- Radion, S. (1975). Profesor Oleksandr Tsynkalovskyi. Do yuvileiu 75-littia zhyttia y 55-littia naukovoi pratsi. V Tsynkalovskyi O. *Starovynni pam'iatky Volyni*. Toronto, 29–33. (in Ukrainian).
- Rozkopky v Chortkivshchyni. (1934, 11 lypnia). *Dilo*, 180, 7. (in Ukrainian).
- Riabchukova, F. (2012). Muzeinytstvo na zakhidnoukrainskykh etnichnykh zemliakh u 1939–1941 rr. V A. Syliuk, Ye. Kovalchuk (Comps.), *Volynskiy muzeinyi visnyk: Muzei u doslidzhenni ta zberezheni pam'iatok kulturnoi spadshchyny zakhidnoukrainskykh etnichnykh zemel*. *Nauk. zb.*, 4, Lutsk, 12–18. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1983). Kul'tura sharovidnykh amfor. *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, Vol. VI–27*. Moskva: Nauka, 86 p. (in Russian).
- Svieshnikov, I. (2008). Spohady muzeinoho pratsivnyka. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 2, 1–38. (in Ukrainian).
- Skoryk, M. (1935, 13 chervnia). Rozvytok ukrainskoho muzeinytstva. Z'izd predstavnykiv ukrainskykh muzeiv u Halychyni. *Dilo*, 154, 4. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2010). *Istoriia arkheolohichnykh doslidzhen ta istorychnoho kraieznavstva Volyni*. Lviv, 380 s. (in Ukrainian).
- Kholmskyi, A. (1961). Krem'ianets – volynski ateny. *Litopys Volyni*, 5, Vinnipeh, 68. (in Ukrainian).
- Tsynkalovskyi, O. (1937). Gotskyi hrib rymsoi doby v seli Rudky na Kremianechnychyni. Zhyttia i znannia, 5(116), Lviv, 141–142. (in Ukrainian).
- Tsikava pechera pid Kolomyieiu. (1930, 10 veresnia). *Dilo*, 200, 5. (in Ukrainian).
- Tsinni znakhidky v Kolomyishchyni ta Tovmachchyni. (1934, 03 lypnia). *Dilo*, 173, 4. (in Ukrainian).
- Shcho de stalosia. (1934, 16 hrudnia). *Pravda*, 50, 12. (in Ukrainian).
- Yanenko, A. (2016). *Istoriia muzeinoi arkheolohii USRR (1919–1934)*. Kyiv, 368 p. (in Ukrainian).
- Yarmoshyk, I. (2010). Osnovni napriamky istoryko-kraieznavchoho vychennia Volyni polskymy naukovtsiamy v 1930-kh rokakh. *Volynski istorychni zapysky*, 4, Lutsk, 40. (in Ukrainian).
- Antoniewicz, W. (1933). Muzea archeologiczne w Polsce. *Pamiętnik muzealny*, 2, 47–57. (in Polish).
- Antoniewicz, W. (1938). Z dziedziny archeologii ziem Polski (szkice, przyczynki, notanki). *Światowit*, 17, 341–422. (in Polish).
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. 14. Sygn. 7030. ark. 44. (in Polish).
- Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie (MAK). Sygn. SP 30/49. (in Polish).
- Blomborgowa, M. (2000). Uczeni polscy rozstrzelani w Katyniu, Charkowie i Twerze. *Analecta*, 9/2(18), Romae, 7–62. (in Polish).
- Burchard, H. (1962). Janusz Bogdan. *Po(in Polish).lski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 587–588. (in Polish).
- Cenne znalezisko w Stanislawowskim. (1932, 20 stycznia). *Ilustrowany kuryer codzienny*, 20. (in Polish).

- Ciwkacz, O. (2018, 13–26 marca). Działalność dr. Józefa Grabowskiego w Stanisławowie w latach 1930–1935. *Kurier Galicyjski*, 5 (297), 22. (in Polish).
- Cynkałowski, A. (1936). Grob gocki z epoki rzymskiej ze wsi Rudka pow. Krzemienieckiego. *Życie Krzemienieckie*, 8–9, Krzemieniec, 349–353. (in Polish).
- Czołowski, A. (1937). Lwowskie zbiory muzealne. *Pamiętnik Muzealny*, 7, Kraków, 17–24. (in Polish).
- Demetrykiewicz, W. (1920). W sprawie gruntownej reformy i nowego urządzenia instytucji publicznych przeznaczonych do badan naukowych nad wykopaliskami archeologicznymi w Polsce, jako tez dla umiejętnej ich ochrony. *Wiadomości Archeologiczne*, 5(1–2), 3–20. (in Polish).
- Fitzke, J. (1937). Cenne zabytki neolityczne na Wołyniu. *Ilustrowany Kurjer Codzienny*, 76, Kraków. (in Polish).
- Fitzke, J. (1938). Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. *Z Otchłani Wieków*, 13(9–10), 125–128. (in Polish).
- Fitzke, J. (1939a). Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku. *Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym*, 2(6–7), Łuck, 103–104. (in Polish).
- Fitzke, J. (1939b). Muzeum ks. Ostrogskich Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu. *Ziemia Wołyńska*, 1, Łuck, 56. (in Polish).
- Gaczoł, A. (2009). Związki Krakowa i Łucka na przestrzeni wieków XIX i XXI (przyczynek do dziejów służby ochrony zabytków w Polsce w okresie międzywojennym). *Wiadomości Konserwatorskie*, 25, 122–136. (in Polish).
- Grekowicz, M. (1939, 30 stycznia). Muzeum w pałacu diamentowej wróżki. *Gazeta Polska*, 6. (in Polish).
- Jakimowicz, R. (1935). Ś. P. Bohdan Janusz. *Wiadomości Archeologiczne*, 13, 312–318. (in Polish).
- Jan Fitzke: archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. *Z Wołynia 1936–1939*. (2009). Biały Dunajec; Ostrog, 308 p. (in Polish).
- Kopera, F. (1920). Przed zjazdem muzeologów. *Przegląd Muzealny*, 2, 23–24. (in Polish).
- Kopera, F. (1930). Protokoł V Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce odbytego w Tarnowie w dn. 12–13.06.1930 r. *Pamiętnik V Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce odbytego w Tarnowie w dn. 2–13.06.1930 r.* Kraków, 5–16. (in Polish).
- Machnik, J. (1990). J. Bartys i J. Fitzke jako badacze neolitu i początków epoki brązu. *Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk*, 34, Kraków, 8. (in Polish).
- Mansfeld, B. (1980). Sprawy muzealne u progu II Rzeczypospolitej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 9, Torun, 147–172. (in Polish).
- Mansfeld, B. (1993). Dwa zjazdy muzealne we Lwowie. *Muzealnictwo*, 35, 6–17. (in Polish).
- Nieć, J. (1937). Prace naukowo-badawcze Wołyńskiego Tow-wa Przyjaciół nauk w r. 1936. *Znicz*, 1–2, Łuck, 10–11. (in Polish).
- Nowa instytucja kulturalna w Stanisławowie. (1930). *Kurier Stanisławowski*, 519, Stanisławów, 1. (in Polish).
- Odezwa «Muzeum Pokuckiego» przy Komitecie Regionalnym Województwa Stanisławowskiego w sprawie ratowania zabytków kultury i zasilania zbiorów muzealnych. (1928). Stanisławów, 1–2. (in Polish).
- Państwowe Museum Archeologiczny (PMA) (Dział dokumentacji naukowej). Teczka Rudka. Pisma 466-IX/36 i 471-IX/36 z dnia 6 czerwca 1936 r. (in Polish).
- Schwartz, J. (1931). *Zaleszczyki i okolica. Przewodnik krajoznawczy*. Tarnopol, 70 p. (in Polish).
- Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1935–1937. (1938). Łuck, 13–18. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*, 10(2), 27. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1936). *Scytowie na Zachodnim Podolu*. Lwów, 186 p. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1938). Brazowy skarb z Niedzielisk, pow. Przemyslany. *Swiatowit*, 17, 255–282. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1955). *Polska przedhistoryczna. Cz. 1: od epoki lodowej do około 2000 przed Chr.* Londyn. (in Polish).

- T.R. (Reyman). (1948). Op. Mgr. Jan Józef Fitzke. *Przegląd Archeologiczny*, 8(1), 137. (in Polish).
Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o opiece nad muzeami publicznymi. (1933). *Dziennik Ustaw*, 32, 279. (in Polish).
W Komarowi pod Haliczem. (1935). *Z Otchłani Wieków*, 10(4–5), 70. (in Polish).
Z Muzeum Wołyńskiego. (1934). *Wołyń*, 7, Łuck, 11. (in Polish).
Zasiadczuk, W. (1965). Mgr Jan Fitzke na Wołyniu: wspomnienie. *Z Otchłani Wieków*, 31(2), 162–163. (in Polish).
Znaczenie i możliwości rozwoju Muzeum Wołyńskiego w Łucku. (1937). *Wołyń*, 13, Łuck, 5. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 29.09.2024
прийнята до друку 26.10.2024

POLISH ARCHAEOLOGICAL MUSEUM ACTIVITY IN HALYCHYNA AND WESTERN VOLHYNIA DURING THE INTERWAR PERIOD OF THE XX CENTURY

Natalia BULYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: nata_bnm@ukr.net*

The article examines the archaeological activities of Polish museums in Halychyna and Western Volhynia in the period between the two world wars. The archaeological activities of museum employees and their participation in the museum activity are highlighted, in particular, work with archaeological materials, replenishment of stock collections and inventory, field research, participation of museum employees in various scientific events, etc. The general principles of archaeological museology in western Ukraine under the legislation of interwar Poland are traced. Regulation of the activities of these cultural and educational institutions by the temporary law on museums, which was developed in April 1918 by the Department of Art of the Ministry of Religions and Public Education is analyzed. Attention is focused on the development of archaeology in the Dzieduszycki Museum and the Museum of Prehistory of the Cherven Land (1936) in Lviv, the Pokuttian Museum in Stanislaviv, and the Volhynian Museum in Lutsk. It is important that in Western Volhynia the Volhynian Museum was the leading institution in the development of archaeology. Smaller collections were accumulated by county museums (Zalishchyky, Terebovlya, Chortkiv). The activity of the Prehistoric Department of the Dzieduszycki Museum was traced and it was established that in the interwar period of the 20th century the archaeological branch of this institution's activity significantly weakened compared to the pre-war years.

Special attention is paid to the creation of a specialized archaeological Museum of Prehistory of the Cherven Land based on Polish museums in Lviv. This museum was never opened. The archaeological collections were transferred to the Lviv Historical Museum, where they are still kept with the appropriate codes, and by order of April 11, 1940, the Museum of Prehistory of the Cherven Land was finally liquidated.

The emphasis is made on the archaeological activities of the Pokuttian Museum in Stanislaviv during the directorship of Józef Grabowski. Its participation in excavations in cooperation with Lviv archaeologists T. Sulimirski and M. Smishko is highlighted. Attention is drawn to excavations conducted in Bratyshev, Tlumach County, Vovchynka, and Komarov. The field and stock activity of the Volhynian Museum in Lutsk under the leadership of Zygmunt Leski and Jan Fitzke is highlighted. During 1936–1939, several archaeological expeditions of the museum were carried out, which significantly replenished the archaeological collections of the institution, as well as enriched the archaeological map of Western Volhynia with newly discovered sites.

Small archaeological collections that existed in the county museums of Halychyna (Zalishchyky, Chortkiv) and Volhynia (Kremenets) are also presented. These institutions collaborated with Lviv archaeologists, conducted minor field research, and replenished the museum collections with materials from them.

Key words: museum collections, find, exhibit, archaeological site.

УЖГОРОДСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ГРУПА: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Павло ПЕНЯК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Університетська, 21, 88000, м. Ужгород, Україна,
e-mail: penyakps@gmail.com*

Розглянуто історію створення та діяльності ужгородської археологічної групи, яка протягом 1972–1985 рр. була у складі Інституту археології АН УРСР, а у 1985–2010 рр. – в Інституті суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Зазначено, що за понад 30 років роботи вчені групи відкрили й частково дослідили більше ніж 100 археологічних пам'яток на теренах краю, які охопили період від палеоліту до середньовіччя, видали десятки індивідуальних та колективних монографій, сотні статей у вітчизняних й іноземних виданнях.

Вказано, що вивченням неоліту й енеоліту в складі групи займався М. Потушняк, дослідження якого внесли низку доповнень і коректив у вирішення питань культурної приналежності й хронології пам'яток культури Криш і мальованої кераміки. Вперше було отримано достовірний матеріал про топографію поселень, житлове будівництво, господарство місцевого населення. Зауважено, що на підставі розкопок широкими площами й наукових узагальнень учений почав вирішення проблеми поширення полгарської культури. З'ясовано, що він запропонував поділ культури на три періоди: ранній пізньонеолітичний, середній енеолітичний, пізньонеолітичний. Підсумовано, що нові матеріали, які здобув М. Потушняк у 70–80-х роках ХХ ст., дали змогу виділити баденську культуру, носії якої прибули у Верхнє Потисся із Заходу.

Стверджено, що у сферу інтересів наукового співробітника групи І. Поповича ввійшло вивчення артефактів ранньозалізного віку Закарпаття. Наголошено, що багаторічні дослідження допомогли узагальнити значний археологічний матеріал і на його основі відтворити матеріальну та духовну культуру носіїв куштановицької культури. Акцентовано на цінності відкриття ранньослов'янських пам'яток княжої доби Закарпаття, дослідженням яких займався С. Пеняк, а вивчення яких змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Показано, що через відсутність джерел вважалося, що між артефактами першої половини I тис. н. е. та слов'янськими старожитностями VIII–IX ст. існував хронологічний розрив, який вдалося заповнити нововідкритими поселеннями в Галочі, Холмоку, Берегові, Перехресті, Чепі, які датуються VI–VII ст. н. е.

Ключові слова: ужгородська археологічна група, розкопки, археологічна культура, поселення, могильник.

У 2023 р. виповнився півстолітній ювілей існування на теренах Закарпатської області України наукового підрозділу з вивчення найдавніших часів у системі Національної академії наук України.

А розпочиналося все у далекому 1972 р., коли за пропозицією тодішнього заступника директора Інституту археології АН УРСР Володимира Барана Президія АН УРСР, враховуючи географічне розташування Закарпаття на стику двох культурних зон – центрально- і східноєвропейської, та наявність своєрідних й оригінальних археологічних пам'яток, вирішила відкрити в Ужгороді науково-дослідницьку групу. Наприкінці грудня 1972 р. до складу групи

спочатку було зараховано молодших наукових співробітників Івана Поповича й Михайла Потушняка, а в лютому 1973 р. її керівником став Степан Пеняк.

Наскільки цей захід був своєчасним і виправданим, невдовзі показали результати роботи. Спочатку планувалося, що ужгородська група Інституту археології АН УРСР вивчатиме ранньослов'янські й старожитності княжої доби. Однак життя в ці плани внесло свої корективи.

Рис. 1. Ужгородська група

Fig. 1. Uzhhorod group

У 70–80-х роках ХХ ст. на території краю розгорнулися широкомасштабні будівельні роботи, які, крім усього, загрожували знищенню унікальних старожитностей давньоминулих епох. У таких умовах довелося здійснювати невідкладні охоронні розкопки, що були виявлені у зонах новобудов Закарпаття. Вони охопили різні періоди стародавньої історії краю: від кам'яного віку до середньовіччя. Це змусило почати спеціалізацію за окремими епохами: М. Потушняк – неоліт й енеоліт, І. Попович – ранньозалізний вік, С. Пеняк – давньослов'янський період, Павло Пеняк (з 1993 р. – раннє середньовіччя). У 1985 р. дирекція Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) звернулася до Президії АН УРСР про передачу групи до відділу археології зазначеного інституту. Підставою стала необхідність координації роботи з археологічних досліджень у Західному регіоні України.

Протягом понад 30 років ужгородська група провела охоронні розкопки на будівництві Транскарпатської шосейної дороги Ужгород–Верещинський перевал, спорудженні газопроводів Оренбург–західний кордон СРСР, Уренгой–Помари–Ужгород, «Прогрес», у зонах меліоративних та інших земляних робіт. За цей період було відкрито й частково досліджено

понад 100 археологічних пам'яток краю, які охопили майже всі епохи стародавньої історії Закарпаття, починаючи від стародавнього кам'яного віку (палеоліту) і закінчуючи середньовіччям. У ці ж роки в зонах проведення меліоративних робіт нововиявлені старожитності досліджувала експедиція Ужгородського державного університету (Едуард Балагурі, В'ячеслав Котигорошко) (нині – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»). Координація дій і співпраця з ними теж сприяли успішному проведенню невідкладних охоронних розкопок на новобудовах краю.

Рис. 2. М. Потушняк (1946–2009)

Fig. 2. M. Potushniak (1946–2009)

В історичній науці тривалий час домінувала думка про те, що гірська й передгірська зони Закарпаття були заселені тільки в добу пізнього середньовіччя (XIII–XVII ст.). Відкриті групою палеолітичні стоянки в гірській зоні краю (Ганьковиця, Ділове, Дубриничі, Лумшори, Обава, Поляна, Чинадійово та ін.) й виявлені на них кам'яні артефакти, що датуються пізнім палеолітом, повністю спростували цю тезу [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 26].

Ужгородська група зафіксувала понад 30 пам'яток неоліту й мідного віку. Хоч неоліт краю вивчався і до того, але таких великих за масштабами робіт, виконаних у 70–80-х роках ХХ ст. раніше не спостерігалось. Михайло Потушняк провів розкопки в с. Запсонь (урочище Мала гора) Берегівського та с. Серне (урочище Кішмезев) Мукачівського районів. Тут було зібрано майже 20 тис. фрагментів кераміки та інших знахідок, на основі яких удалося визначити, що ранні артефакти новокам'яної доби краю належали носіям старчево-крішської культури [Потушняк, 1985а, с. 140].

Нові дослідження дали змогу внести зизку доповнень та коректив у вирішення питань культурної приналежності й хронології пам'яток. Уперше було отримано достовірний матеріал про топографію поселень, житлове будівництво, господарство місцевого населення.

У керамічному комплексі М. Потушняк виділив три виразні групи кераміки, які відрізнялися як за складом тіста, так і призначенням: кухонну, столову й святкову [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 44; Пеняк, 2007, с. 22–23]. Найпоширенішою формою кухонного посуду були горщики з вертикальними або слабо розширеними стінками, рідше сферичної, бочкоподібної й грушеподібної форм. Столовий посуд кількісно переважав кухонний і виготовлявся з добре відмуденої глини з домішками полову, шамоту й піску. Він був представлений горщиками, мисками, корчагами, покритками, орнаментований пальцевими защипами й вдавленнями, глибокими нарізками. Святкова кераміка була представлена тонкостінним посудом, виготовленим із добре відмуденої глини з домішки дрібного піску й шамоту. Для цієї групи типовою формою були чаші на піддоні, сферичні посудини, миски з конічними і овально формованими стінками, чашки з високою циліндричною і яйцеподібною шийкою. Вона була розписана чорною фарбою у формі трикутників під вінцями, спіралей із тонких і широких ліній [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 45; Пеняк, 2007 с. 23]. Не менш кількісною є колекція кам'яних виробів, виготовлених переважно з обсидіану. Окремими екземплярами представлені стріли, свердла та проколки з кременю.

Розкопки в селах Запсонь, Неветленфолу, Рафайново, Тарнівці, Малі Геївці дали змогу досліднику виділити нову культуру – мальованої кераміки. Носії культури селились у рівнинній й передгірській зонах краю, на останніх південних відрогах Карпат. Житлами були винятково напівземлянкові споруди, заглиблені в землю на 0,3–1,0 м. На поселеннях у Рафайнові, Ужгороді-Дравцях біля стінок та поза ними було виявлено стовпові ямки – явний доказ існування стовпової конструкції стін і стріхи [Потушняк, 1985а, с. 145]. Знаряддя праці виготовлялися з обсидіану, опалу й кременю. Це ножеподібні пластинки, скребки, різці, проколки.

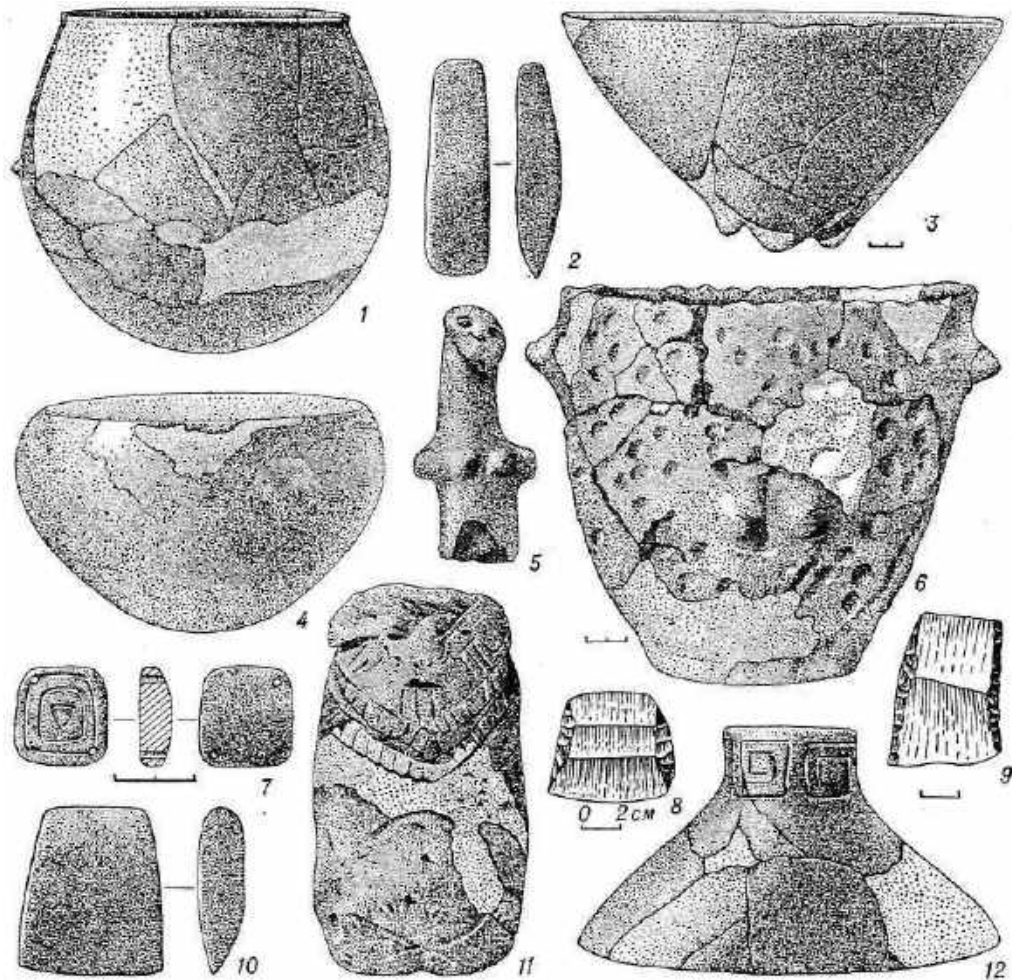

Рис. 3. Матеріали культури Кріш (за М. Потушняком)
 Fig. 3. Materials of Krish culture (by M. Potushniak)

Значна кількість кам'яних знарядь припадає на шліфовані знаряддя різного призначення: сокири з випуклими боками, тесла трапецієподібної, конічної і прямокутної форми, мотики прямокутної форми. Керамічний комплекс включав дві виразні групи – грубу кухонну й тонкостінну столову. Основні форми першої представлені горщиками, мисками й сковорідками. Столовий посуд виготовлений із добре відмуленої глини з домішками шамоту і піску. Серед нього: горщики, миски, корчаги, чаші різноманітних форм.

На підставі розкопок широкими площами й наукових узагальнень М. Потушняк почав вирішення проблеми поширення полгарської культури. Вчений запропонував поділ культури на три періоди: ранній пізньонеолітичний, середній енеолітичний, пізньонеолітичний. Носії культури проживали у наземних житлах прямокутної і трапецієподібної форм розміром від 5–

6 до 8–10 м, зі стовповою конструкцією стін. Як правило, житла не мали постійної орієнтації і розміщалися групами по три–чотири. Поряд знаходилися господарські ями діаметром 3,0–3,5 м, глибиною до 1 м. Характерною керамікою раннього етапу культури був посуд, у тісті якого виявлено значні домішки товченого вапняку. В окремих випадках до глини додавали пісок, шамот, полову. Товстостінний кухонний посуд був представлений горщикоподібними формами з майже вертикальними або конічно сформованими стінками. Столовий посуд був представлений мисками, чашками, горщиками, кубками [Потушняк, 1985b, с. 294–295]. Середній етап полгарської культури був представлений двома послідовними етапами – Чічаровце–Чесголом–Оборін. До чічаровецького етапу М.Потушняк зарахував колекцію кераміки з нижнього шару поселення у Великих Лазах (урочище Ставлінець).

Рис. 4. Кераміка. Пізній неоліт (за М.Потушняком)

Fig. 4. Ceramics. Late Neolithic period (by M. Potushniak)

Заключний період полгарської культури був представлений тисополгарським, бодрогкерестурським і лажнянським етапами. Тисополгарський етап було виділено за матеріалами розкопок у Підгорбі та Малих Геївцях Ужгородського, Дийді Берегівського, Дерцені Мукачівського районів [Potushniak, 2011, s. 1–114]. На цьому етапі в кераміці переважали миски з різним профілем стінок, траплялися також чаші й миски на високих пустотілих піддонах, стаканоподібні кубки. Виробничий інвентар характеризується різким збільшенням кремінних знарядь. Поряд із кам'яними, з'являються мідні знаряддя, прикраси з міді й золота [Потушняк, 1985b, с. 299].

Лажнянський етап М.Потушняк виділив на основі результатів розвідкових робіт у с. Мали Геївці. Лажнянський шар на глибині 1,8 м перекривав житлову яму з керамічним

матеріалом пізнього дяківського типу культури мальованої кераміки. Найхарактернішою формою посуду були чотирикутні миски з розширеними стінками й пелюсткоподібними краями вінець. Траплялися також невеликі горщикоподібні посудини з загнутими всередину стінками у верхній частині. В орнаментатії кераміки застосовувалися пластичні наліпи [Потушняк, 1985b, с. 300].

Нові матеріали, які М.Потушняк здобув у 70–80-х роках ХХ ст., дали змогу виділити баденську культуру, носії якої прибули у Верхне Потисся із Заходу. Згідно з картографуванням, поселення займали найбільш придатну для життя територію краю на межі південних відрогів Карпат та Притиської рівнини: Мали Геївці (урочище Стариця Онга), Берегово (колишне с. Буча), Бобове (Тисобийкень) (урочище Браунтог), Мукачево (Мала гора), Великі Лази (урочище Ставлінець), Осій (урочище Чищаник-Федюківни). Основним критерієм для характеристики культури став керамічний матеріал. Дослідник поділив її на дві групи, до першої з яких була віднесена крихка, слабо обпалена, виготовлена із погано очищеної глини з домішками полови й шамоту кераміка. Іншу групу утворила кераміка, виготовлена з добре відмудленої глини з домішками шамоту й піску, із хорошим випалом [Потушняк, 1985b, с. 300].

У 1977 р. поблизу с. Батрадь Берегівського району під курганным насипом було відкрито поховання, у якому небіжчик високого зросту лежав на правому боці в скоцюбленому вигляді. Біля нього було виявлено фрагменти кераміки, орнаментованої шнуровим орнаментом. Це дало підставу віднести курган до культури східнославацьких курганів, яка належала до кола культур шнурової кераміки [Пеняк, Пеняк, 1997, с. 17].

У ході досліджень, що проходили в зонах проведення меліоративних робіт (Тисобикень, Батєво, Баранинці, Олешник, Чинадієво, Квасово), було виявлено кілька поселень доби бронзи. У 1976 р. на західній околиці Батєва Берегівського району Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР відкрила поселення, значна частина якого була зруйнована меліоративними роботами. На збереженій частині та у стінках каналу було зібрано фрагменти кераміки, що походять від черпаків, мисок, горщиків, ваз із врізним спіральним й меандровим орнаментом. Речові знахідки дали підставу віднести поселення до культури Станово [Пеняк, Попович, Потушняк, 1977, с. 352]. У 1979 р. в урочищі Руна с. Баранинці Ужгородського району було виявлено багаточислове поселення, на якому до доби бронзи належало житло прямокутної в плані форми розміром 5,6х8,4 м зі стовповою конструкцією стін, з вогнищем у центральній частині. Кераміка із заповнення житла була представлена ліпними горщиками банкоподібної форми, черпаками, мисками, вазами, орнаментованими врізними спіральними й напівспіральними лініями, що подекуди були заповнені білою пастою. Поселення належало носіям культури інкрустованої кераміки кінця середньої доби бронзи [Пеняк, Попович, Потушняк, 1980, с. 323].

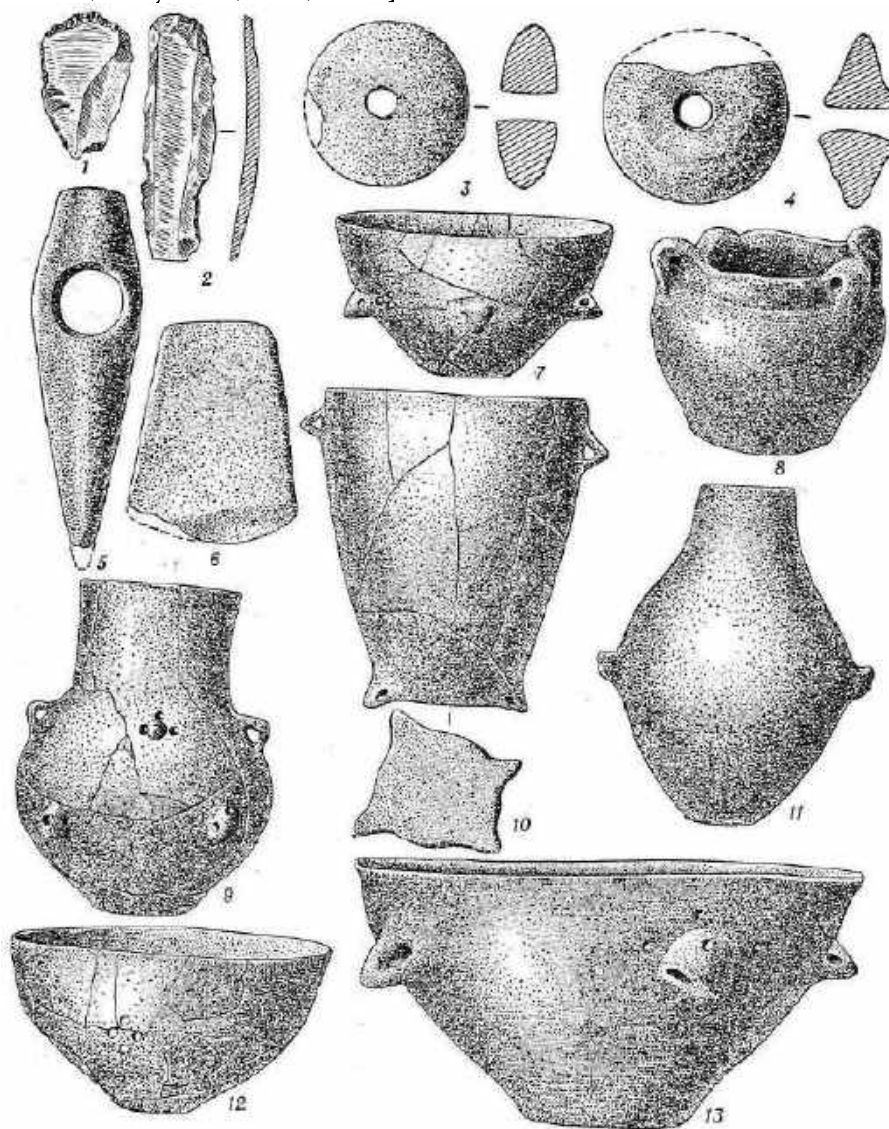

Рис. 5. Енеолітичний етап полгарської культури (за М. Потушняком)

Fig. 5. Eneolithic stage of Polgar culture (by M. Potushniak)

Під час розкопок у Дийді, Баркасові, Завидові, Клячанові, Мукачеві (Сороча гора) було отримано нові дані про заключний етап доби бронзи – культуру Гава-Голігради. Так, на багатощаровому поселенні біля с. Баркасово Мукачівського району було зафіксовано гальштатський горизонт носіїв культури Гава. Він був представлений трьома житлами розміром 6×8 м напівземлянкового типу, у яких було виявлено фрагменти кераміки від тюльпаноподібних горщиків, чорнолощених амфор, конічних мисок, черпаків із петельчастою ручкою [Пеняк, Попович, Потушняк, 1978, с. 371–372].

Рис. 6. І. Попович (1941–2003)
Fig. 6. I. Popovych (1941–2003)

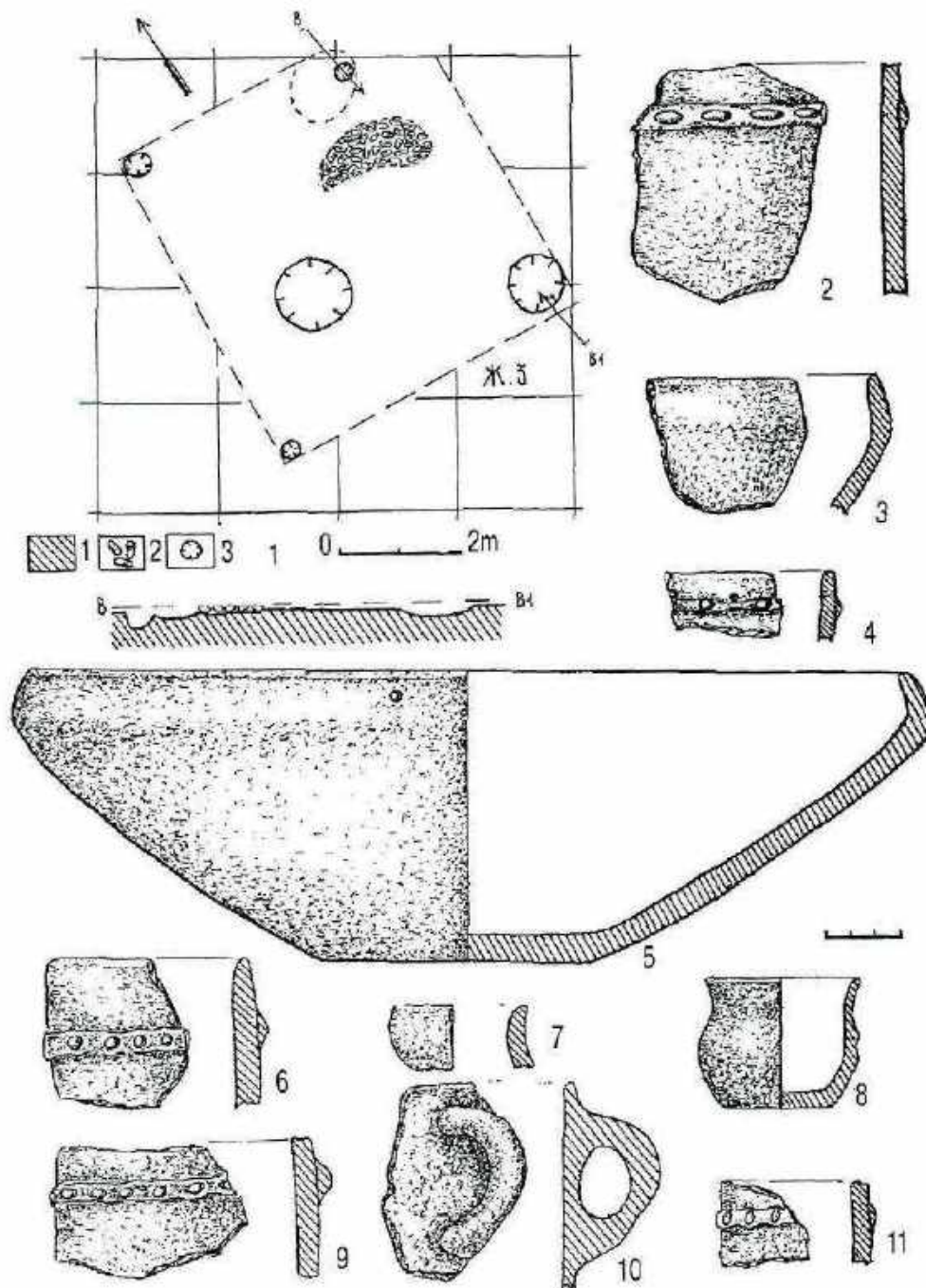
Вивченням артефактів ранньозалізного віку на Закарпатті займався науковий співробітник групи І. Попович. На основі поповнення джерельної бази новими пам'ятками вчений обґрунтував виникнення й хронологічні межі існування куштановицької культури (за визначенням вченого, куштановицької групи). Її вивчення він розпочав у 1973 р. із розкопок поселення в урочищі Староріччя біля с. Малі Геївці Ужгородського району, де велися меліоративні роботи. У наступні роки досліджувалися поселення в с. Шом (1977) й Дийда (1984) Берегівського, Кінчеші (1978) й Горянах (1981) Ужгородського районів. Вагомий матеріал було здобуто під час розкопок курганів у Бобовому (Тисобийкень) (1978) нині Берегівського й Невицькому (1985) Ужгородського районів. Багаторічні дослідження уможливили узагальнення значного археологічного матеріалу й на його основі відтворення матеріальної та духовної культури носіїв куштановицької культури [Попович, 2006, с. 1–121].

Поселення невеликі, площею від 2,5 до 4 га. Культурний шар залягав на глибині 0,3–0,4 м і часто порушувався оранкою. На поселенні в Малих Геївцях було виявлено 10 жител наземного і напівземлянкового типу [Попович, 1991, с. 80–82]. За формою житлові ями були овальної й прямокутної форм розмірами від 3,5 × 4,5 до 6 × 8,6 м, глибиною від 0,4 до 0,6 м від рівня залягання культурного шару [Попович, 1995, с. 98]. Житла опалювалися вогнищами та печами. Поряд із напівземлянками, траплялися наземні житла з каркасно-стовповою конструкцією стін. Їхня форма встановлена на основі скупчення культурних залишків і розташування стовпових ямок. Заповнення жител містило фрагменти кераміки, що походять від горщиків, мисок, черпаків, сковорідок. Керамічний матеріал, що був здобутий у житлових об'єктах, на думку І. Поповича, дав змогу порушити питання про виділення різночасових горизонтів. Так, на поселеннях із напівземлянковими житлами кераміка хронологічно більш рання від тієї, що зібрана у наземних житлах. До цього висновку дослідник дійшов, ґрунтуючись на результатах розкопок із Малих Геївців [Попович, 1991, с. 82].

Основним поховальним ритуалом носіїв культури була кремація, яка здійснювалася на місці поховання або на стороні. Залежно від того, як розміщалися залишки тілоспалення під

Основним поховальним ритуалом носіїв культури була кремація, яка здійснювалася на місці поховання або на стороні. Залежно від того, як розміщалися залишки тілоспалення під

курганним насипом, поховання поділяються на кілька типів: в урнах, ямках, зсипані на пригоршні, на підкурганному горизонті. Курганні групи розташовані переважно в передгірській частині краю в долинах річок Уж, Латориця, Боржава. Більшість могильників налічувала від 4–6 до 50 курганних насипів, діаметром 14–20 м, висотою 1,8–3,0 м.

Малі Геївці. 1986 р. Розкоп VII. План та розріз житла: 1 – материк; 2 – печина; 3 – стовпова яма. 2–6, 8–11 – ліпна кераміка; 7 – фрагмент кружального посуду.

Рис. 7. с. Малі Геївці. План житла, інвентар (за І. Поповичем)

Fig. 7. The village of Mali Heivtsi. Housing plan, inventory (by I. Popovych)

Окремі могильники мали й кургани-кенотафи (Дунковиця, Колодне, Невицьке). Для куштановицьких поховань характерною є наявність колективних поховань. У таких могилах траплялося від 3 до 17 урн або поховань, зібраних на пригоршні чи ямках. Колективні поховання засвідчені у великих курганах висотою від 1,5–2,5 м та діаметром 18–20 м. У загробне «життя» небіжчика супроводжував різноманітний інвентар. Це посудини-приставки, у яких, ймовірно, були їжа й питво, деталі одягу, прикраси, побутові речі з металу, скла, кістки. Рідше траплялися особисті предмети небіжчика – залізні ножі, точильні бруски, пряслиця, в одному випадку (Невицьке) – кінська вуздечка [Попович, 1985, с. 53]. Здобутий археологічний матеріал дав змогу визначити хронологічні межі існування куштановицької групи пам'яток у межах кінця VII – початку VI ст. – III ст. до н. е.

Рис. 8. с. Невицьке. Урна з тілопального могильника (за І. Поповичем)

Fig. 8. The village of Nevytske. An urn from a cremation burial ground (by I. Popovych)

були встелені шаром деревного вугілля. Виробничий осередок було віднесено до латенської культури й датовано II–I ст. до н. е. [Пеняк, Попович, Потушняк, 1976, с. 34–35].

Десятки нових поселень, що були відкриті групою на новобудовах краю і датуються першою половиною I тис. н. е., належали до дакійської й пшеворської культур, культури карпатських курганів. Картографування нововідкритих поселень культури карпатських курганів показало, що вони зафіксовані здебільшого на схід від річки Боржава. Це поселення у Ботарі, Олешнику, Матійові, Оросійові, Пийтерфолво та ін. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 167–168]. Основним типом жител були чотирикутні напівземлянки розміром від 8 до 22 м². Їх котловани були заглиблені в материк на 0,2–0,5 м. Житла опалювалися глинобитними печами або вогнищами, які інколи обкладалися великими каменями. Біля жител, як правило, знаходилися господарські ями й виробничі споруди. Основною ознакою поховального ритуалу було тілоспалення на місці поховання, над яким насипався курган. Залишки кремації у вигляді кальцинованих кісток, попелу, деревного вугілля зсипалися в урни, ямки або пригоршні на стародавній поверхні. Під час спорудження кургану відбувалося ритуальне биття посуду та кидання фрагментів у насип.

Наступний етап раннього залізного віку в Центральній і Західній Європі, що отримав назву латенської культури, тривалий час на території краю був відомий лише за знахідками залізних знарядь праці, зброї, побутових речей, прикрас із городища Галіш і Ловачка, що знаходиться у західній частині Мукачева. За роки польових досліджень, що були проведені групою, старожитності латенської культури поповнилися поселеннями в Дерцені, Дийді, Олешнику, Тарнівцях, Ратівцях, де були вивчені перші кельтські житла [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 142–145]. Так, на поселенні в Дийді було виявлено напівземлянкове житло, у заповненні якого було зібрано гончарну сіроглиняну й графітову кераміку, знайдено глиняну статуетку вепра – тотемної тварини кельтів. Тут учені стикнулися з цікавим історичним феноменом, коли археологічна культура була виразником не одного окремого етносу (кельтів), а стала міжетнічним явищем. У 1976 р. в с. Довге Поле Ужгородського району було відкрито залізобробний виробничий осередок. У розрізах дренажних траншей було виявлено 22 печеподібні виробничі споруди прямокутної форми розміром 1,2×1,4×1,5 м, глибиною 0,2–0,3 м. Долівки споруд

На захід від річки Боржава, як свідчать археологічні джерела, історичний процес проходив в інших умовах і під впливом інших культур. Втручання з Південно-Східної Польщі на рубежі I–II ст. н. е. носіїв пшеворської культури значно вплинуло на матеріальну й духовну культури та етнічний склад населення західної частини регіону. Ужгородська група дослідила поселення в Баранинцях, Батрадї, Берегові (урочище Моріцлаз), Галочі (урочище Острів), Ратівцях [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 175–178].

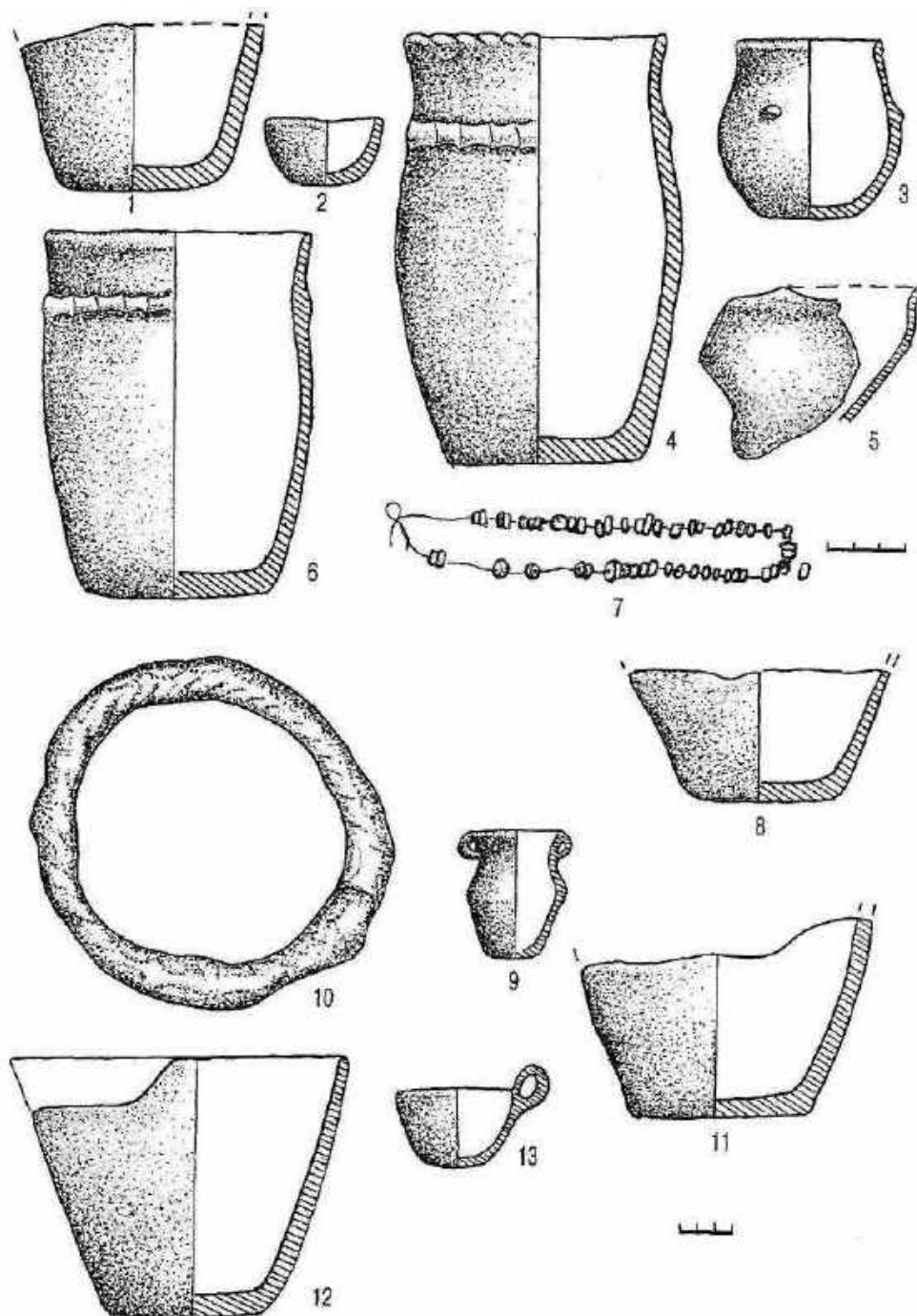

Рис. 9. с. Бобове (Тисобикень). Інвентар поховань (за І. Поповичем)

Fig. 9. The village of Bobove (Tysobyken). Inventory of burials (by I. Popovych)

Наприклад, у Баранинцях культурний шар носіїв пшеворської культури був представлений 12 господарськими ямами, які в плані були круглі або овальні. Ліпна кераміка походила від горщиків і мисок, сіроглиняна – від кубків й мисок, було виявлено декілька фрагментів римської чорнолискованої кераміки [Пеняк Попович, Потушняк, 1980, с. 323]. На думку дослідників, пшеворські племена на ранньому етапі в етнічному аспекті представляли германських вандалів, а на пізньому етапі (III–V ст. н. е.) – ранніх слов'ян.

Рис. 10. С. Пеняк (1927–2021)
Fig. 10. S. Penyak (1927–2021)

Цінним виявилось відкриття ранньо-слов'янських й пам'яток княжої доби Закарпаття, дослідженням яких займався С. Пеняк. Їх вивчення змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Через відсутність джерел вважалося, що між артефактами першої половини I тис. н. е. та слов'янськими старожитностями VIII–IX ст. існував хронологічний розрив. Його вдалося заповнити нововідкритими поселеннями в Галочі, Холмоку, Берегові, Перехресті, Чепі, які датуються VI–VII ст. н. е. Наприклад, на поселеннях у Галочі, Берегові вперше було відкрито підквадратні напівземлянкові житла з чистою ліпною керамікою празького типу, що дало змогу пов'язати їх із появою слов'янських племінних груп у Верхньому Потиссі [Пеняк, 1988, с. 174–181]. Велику цінність для вивчення історії давніх слов'ян Закарпаття представляють поселення VIII–IX ст. у Коритнянах, Ратівцях, Баркасові, Клячанові та ін., які відкрила ужгородська група. Так, у 1981 р. Закарпатська новобудівна експедиція під керівництвом С. Пеняка відкрила багаточарове поселення у с. Клячаново Мукачівського району (урочище Під Обучем). Слов'янський горизонт був представлений напівземлянковими житлами

з печами-кам'янками, господарськими об'єктами та значною кількістю фрагментів посуду, що походив від ліпних горщиків та сковорідок і був орнаментований хвилястими та горизонтальними лініями [Пеняк, Попович, Потушняк, 1981, с. 45–46].

З отриманих даних стало можливим виділити райони групування слов'янських старожитностей на території краю: верхів'я Тиси з правими притоками Ріка й Боржава; долина Латориці з притоками; долина Ужа з притоками; лівобережжя Тиси, що прилягає до Великої угорської низовини [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 209]. Поселення здебільшого розташовувалися невеликими острівцями, по три-чотири, на відстані 1–3 км одне від одного. Вони займали площу 1–2 га, на яких розміщалося в середньому від 8 до 15 жител із господарськими спорудами. Основним типом житла була напівземлянка розмірами від 12 до 30 м², яка мала підквадратну (Берегово, Галоч, Ужгород-Радванка), прямокутну (Зняцево, Холмок) або овальну форми (Червеньово, Федорово, Паладь Комарівці) [Пеняк, 1980, с. 94–95].

Одним із визначальних елементів слов'янського житла другої половини I тис. н. е. є наявність опалювальної споруди. За результатами досліджень можна дискутувати стосовно трьох типів таких споруд: печі-кам'янки, глиняні печі зі сферичним куполом, відкриті

вогнища. Печі-кам'янки й глиняні печі здебільшого розміщалися в одному з кутів житла навпроти його входу (Галоч, Ужгород-Радванка, Червеньово), відкриті вогнища – в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок, Зняцево). Водночас траплялися випадки, коли в одному житлі було зафіксовано два типи опалювальних споруд – піч-кам'янку й відкрите вогнище (Берегово, Галоч). Іноді печі або вогнища виносилися поза житло (Ужгород-Радванка, Червеньово, Холмок) [Пеняк, 1980, с. 96]. Ймовірно, що їх використовували у теплу пору року.

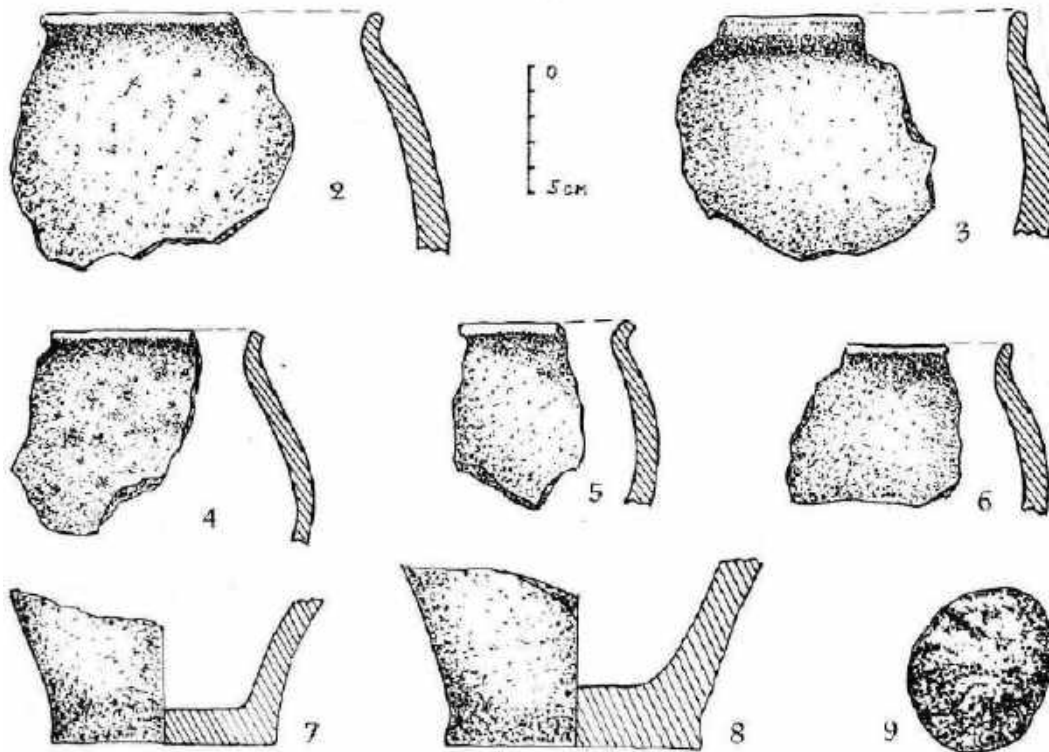
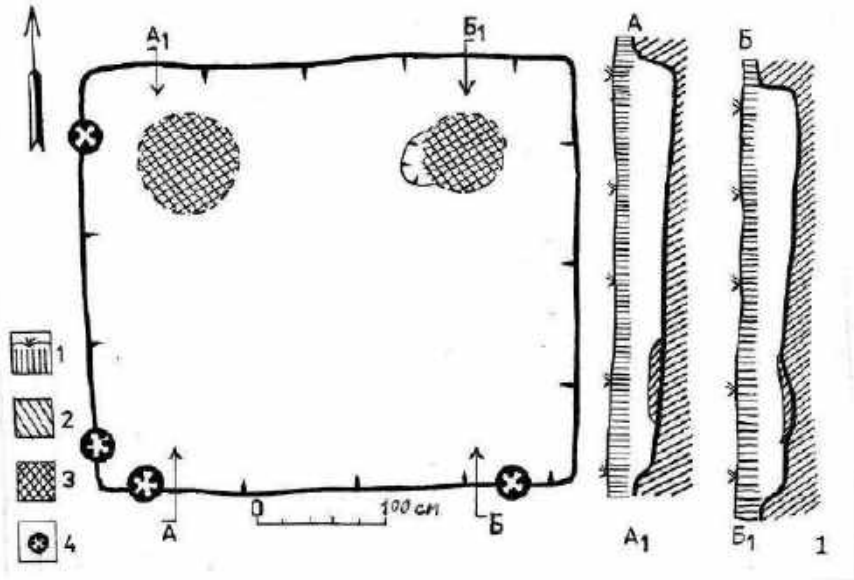

Рис. 11. с. Галоч. Розрізи житла давніх слов'ян (за С. Пеняком)

Fig. 11. Haloch village. Sections of the dwelling of the ancient Slavs (by S. Penyak)

Рис. 12. Холмок II. Поселення. Кружальний горщик X–XI ст. (за С. Пеняком)

Fig. 12. Kholmok II. Settlement. A spinning pot of the 10th–11th centuries (by S. Penyak)

та міжнародних конференцій, написання колективних та індивідуальних монографій систематично ознайомили наукову громадськість та широкий загал із результатами своїх досліджень, новими джерельними даними та теоретичними висновками. У них склалися тісні контакти з археологами сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії щодо спільного вивчення найдавніших часів Верхнього Потисся.

Отже, можна констатувати, що за роки своєї діяльності представники академічної археологічної спільноти краю отримали вагомі здобутки у вивченні давньої історії населення північно-східної частини Карпатської улоговини.

ЛІТЕРАТУРА

- Пеняк, П. С. (2007). *Давнє гончарство Закарпаття*. Ужгород: ПП Повч Р. М, 104 с.
- Пеняк, С. І. (1980). *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* Київ: Наукова думка, 180 с.
- Пеняк, С. І. (1988). Новые раннеславянские памятники середины I тысячелетия в Закарпатской области УССР. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка. IV, 174–181.
- Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. (1997). *Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців у Карпатську улоговину*. Ужгород: ПМП «Електро», 56 с.
- Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. (2013). *Археологія Закарпаття: історія дослідження*. Ужгород: Краєвиди Карпат, 256 с.
- Пеняк, С. І., Попович, І. І., Потушняк, М. Ф. (1976). *Звіт про охоронні розкопки в зоні меліоративних робіт на території Закарпатської області в 1976 році*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. № 1976/5. Ф.е. 7923–7924. 48 с.
- Пеняк, С. І., Попович, І. І., Потушняк, М. Ф. (1977). *Раскопки в зонах новостроек Закарпатья. Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, 352–353.

Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1978). Работы Закарпатской новостроечной экспедиции. *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, 371–372.

Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1980). Разведки и раскопки в Закарпатье. *Археологические открытия 1979 года*. Москва: Наука, 322–323.

Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1981). *Отчёт Закарпатской археологической экспедиции ИА АН УССР о разведках и раскопках в 1981 году*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. № 1981/118. Ф.е. 10187. 56 с.

Попович, І. І. (1985). Курган куштановицької культури в с. Невицьке на Закарпатті. *Археологія*, 50, 50–62.

Попович, І. І. (1991). Поселення ранньозалізного часу в с. Малі Геївці на Ужгородщині. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*, 80–82.

Попович, І. І. (1995). Поселення куштановицької групи пам'яток. *Проблеми археології Східних Карпат*. Ужгород: МПП «Гражда», 95–103.

Попович, І. (2006). *Закарпаття за доби раннього заліза*. Krakow; Lwow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 121 с.

Потушняк, М. Ф. (1985а). Неолит Закарпаття: культура Криш и расписной керамики. *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка. 1, 139–150.

Потушняк, М. Ф. (1985б). Полгарская и баденская культуры Закарпаття. *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка. 1, 291–305.

Potushniak, M. (2011). *Middle Neolithic settlement in Drisino-Balocza, Transcarpathian Ukraine*. Krakow, 114 s.

REFERENCES

- Penyak, P. S. (2007) *Davne honcharstvo Zakarpattia*. Uzhhorod: PP Povch R. M. 104 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I. (1980). *Rannoslovianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 180 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I. (1988). Novye ranneslavianskie pamiatniki seredyiny I tysiacheletia v Zakarpatskoj oblasti USSR. *Trudy V Mezhdunarodnoho konhressa arkheolohov-slavistov*. Kiev: Naukova dumka. IV, 174–181. (in Russian).
- Penyak, S. I., & Penyak, P. S. (1997). *Istoriia Zakarpattia z najdavnishich chasiv do prychohu uhortsiv u Karpatsku ulohovynu*. Uzhhorod: PMP «Electro», 56 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I., & Penyak, P. S. (2013). *Arkheolohia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia*. Uzhhorod: Krajevydy Karpat, 256 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1976). *Zvit pro okhoronni rozkopky v zoni melioratyvnykh robot na terytorii Zakarpatskoji oblasti v 1976 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F.e. 7923–7924. 48 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1977). *Raskopki v zonakh novostrojek Zakarpattia. Arkheolohicheskie otkrytiia 1976 hoda*. Moskva: Nauka, 352–353. (in Russian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1978). *Raboty Zakarpatskoj novostroechnoj ekspedytsii. Archeolohicheskie otkrytiia 1977 hoda*. Moskva: Nauka, 371–372. (in Russian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1980). *Razvedki i raskopki v Zakarpattje. Arkheolohicheskie otkrytiia 1979 hoda*. Moskva: Nauka, 322–323. (in Russian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1981). *Otchot Zakarpatskoj arkheolohicheskoy ekspedytsii IA AN USSR o rasvedkakh i raskopkakh v 1981 hodu*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. № 1981/118. F.e. 10187. 56 p. (in Russian).
- Popovych, I. I. (1985). *Kurhan kushtanovytskoj kultury v s. Nevytske na Zakarpatti. Arkheolohiia*, 50, 50–62. (in Ukrainian).
- Popovych, I. I. (1991). *Poselennia rannozaliznogo viku v s. Mali Heevtsi na Uzhhorodshini. Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 80–82. (in Ukrainian).

Popovych, I. I. (1995). Poselennia kushtanovytskoi hrupy pamiatok. *Problemy arkheolohii Skhidnykh Karpat*. Uzhhorod: MPP «Hrazhda», 95–103. (in Ukrainian).

Popovych, I. (2006). *Zakarpattia za doby rannoho zaliza*. Krakow; Lwow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 121 p. (in Ukrainian).

Potushniak, M. F. (1985). Neolit Zakarpattia: kultura Krish i raspisnoj keramiki. *Arkheolohiia Ukrainskoj SSR*. Kiev: Naukova dumka. 1, 139–150. (in Russian).

Potushniak, M. F. (1985). Polharskaia i badenskaia kultury Zakarpattia. *Arkheologiia Ukrainskoj SSR*. Kiev: Naukova dumka. 1, 291–305. (in Russian).

Potushniak, M. (2011). *Middle Neolithic settlement in Drisino-Balocza, Transcarpathian Ukraine*. Krakow, 114 p.

Стаття: надійшла до редакції 19.05.2024
прийнята до друку 26.10.2024

UZHGOROD ARCHEOLOGICAL GROUP: THE HISTORY OF CREATION AND ACTIVITY

Pavlo PENYAK

*Ivan Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Universytetska Str., 21, 88000, Uzhhorod, Ukraine,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com*

The article deals with the history of the creation and activity of the Uzhhorod archaeological group. From 1972 till 1985, it was part of the Institute of Archaeology Academy of Science of Ukrainian SSR. From 1985 till 2010, it was part of the Institute of Social Sciences Academy of Science of Ukrainian SSR (today I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine). For more than 30 years of work, scientists of the group have discovered and partially investigated more than 100 archaeological monuments in the territory of the region, published dozens of individual and collective monographs, hundreds of articles in ukrainian and foreign magazines.

As part of the group M. Potushniak studied the Neolithic and Eneolithic period. His research made a number of additions and corrections in solving the questions of cultural belonging and chronology of the monuments of the Krish culture and painted ceramics. For the first time reliable material was obtained about the topography of settlements, housing construction, and the economy of the local population. On the basis of extensive excavations and scientific generalizations, the scientist began to solve the problem of the spread of Polgar culture. New materials obtained by M. Potushniak in the 70^s and 80^s of the 20th century made it possible to single out the Baden culture.

In the field of interests of the researcher of the group I. Popovych the study of artifacts of the early Iron Age of Transcarpathia was introduced. Many years of research made it possible to generalize significant archeological material and, on its basis, to reproduce the material and spiritual culture of the bearers of the Kushtanovytsa culture.

The discovery of early Slavic monuments of Transcarpathia, researched by the S. Penyak, turned out to be interesting. Their study changed the existing concepts about the time of the appearance of the ancient Slavs on the territory of the region.

Key words: Uzhhorod archaeological group, excavations, archaeological culture, settlement, burial ground.

РОМАН ГРИБОВИЧ – ДОСЛІДНИК МЕЗОЛІТУ ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ^{id}, Володимир ЧОРНОБРИВЕЦЬ^{id}

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: ruskor@ukr.net, czornobrywetz@ukr.net

Висвітлено етапи біографії та основні результати наукової діяльності дослідника давньої кам'яної доби Заходу України, представника львівської палеолітичної школи Романа Грибовича, подано короткий аналіз основних публікацій вченого та повну бібліографію, включаючи перелік польових звітів. Зазначено, що все життя вчений пропрацював у відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, де пройшов шлях від лаборанта до наукового співробітника. Вказано, що фахову підготовку науковець здобув під керівництвом свого вчителя – видатного дослідника палеоліту Олександра Черниша. Зауважено, що у складі експедиції О. Черниша Р. Грибович працював на багаточисельних стоянках європейського значення – Кормань IV, Молодово I та V. Відзначено, що згодом, вже як самостійний фахівець, Р. Грибович зосередив свою увагу на вивченні мезолітичних стоянок на території Полісся та Подністер'я. Стверджено, що очолювана ним Волинська мезолітична експедиція від початку 1970-х років паралельно проводила розвідкові роботи на значних територіях Волинської, Львівської, Рівненської, Івано-Франківської областей та стаціонарні розкопки найбільш перспективних пам'яток, серед яких – Нобель I, Атаки VI, Красносілля I та II, Ланчин, Попівці, Реклинець I тощо. Підсумовано, що результатом проведених робіт стало суттєве поповнення джерельної бази проблематики заселення Заходу України у добу фінального палеоліту та мезоліту, міграцій та міжкультурних контактів давніх спільнот, особливостей їх господарства.

Наведено інформацію, що окрім власних досліджень, вчений брав участь у роботі спільних експедицій, спрямованих на вивчення різночасових пам'яток археології в окремих мікрорегіонах. Доведено, що особливе місце тут належить українсько-польській експедиції, організованій у межах співпраці між Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та польськими науково-освітніми установами. Акцентовано на тому, що у її складі Р. Грибович досліджував курганні могильники у межах Верхнього Подністер'я та поселення римського часу на Львівщині. Наголошено, що ще одним напрямом діяльності Р. Грибовича була музейна справа: дослідник належав до ініціаторів створення Археологічного музею при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та певний час обіймав посаду директора музею.

Ключові слова: палеоліт, мезоліт, кам'яна доба, історія досліджень, археологічні розвідки та розкопки, львівська палеолітична школа, Подністер'я, Полісся, Волинь.

Одним із важливих елементів успішного процесу наукових досліджень є тяглість традицій, коли низка науковців розробляє спільну проблематику, поступово розширюючи її та поглиблюючи, залучаючи нові методики, критично осмислюючи досягнення попередників і формуючи на цих засадах власні теорії та узагальнення. Подібна тяглість також може бути ознакою формування наукової школи, групи вчених кількох поколінь, об'єднаних між собою стосунками учитель–учень. До таких осередків належить і львівська палеолітична школа, що сформувалася у 50–60-х роках ХХ ст. Її засновником став видатний археолог, дослідник кам'яної доби України, професор, доктор історичних наук, багаторічний завідувач відділу археології Інституте суспільних наук Академії наук УРСР (1993 р. – Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України) Олександр Черниш (1918–1993). Поруч із проведенням польових досліджень, введенням у науковий обіг нових матеріалів, результатом діяльності цієї школи стало формування фахівців, які продовжили справу О. Черниша з вивчення кам'яної доби Заходу України. Одним із представників цієї школи був Роман Грибович, який багато польових сезонів брав участь у роботах палеолітичних експедицій, очолюваних Олександром Чернишем, а згодом зосередив свою увагу на дослідженні мезолітичних пам'яток Волині (рис. 1).

Рис. 1. Роман Грибович (1946–2011)
Fig. 1. Roman Grybovych (1946–2011)

Роман Грибович народився 1 серпня 1946 р. у родині вчителів у Львові, навчався у 37-й школі. Свою трудову діяльність він розпочав одразу після здобуття середньої освіти як санітар на станції швидкої допомоги, але вже у 1965 р. вступив на вечірню форму навчання на історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка. Там Р. Грибович виявив зацікавлення до вивчення найдавніших періодів української історії. Завершив навчання у 1970 р. та отримав кваліфікацію історика, викладача історії та суспільствознавства. У 1970–1971 рр. пройшов військову службу у лавах радянської армії.

Усе життя вчений пропрацював у одній науковій установі – Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (до 1993 р. – Інститут суспільних наук Академії наук УРСР (ІСН АН УРСР)) (рис. 2), куди прийшов ще під час навчання в університеті. Спочатку займав посаду старшого лаборанта (1968–1972), а згодом – молодшого наукового співробітника (1972–1993 та 1997–2005).

Методику проведення польових досліджень Р. Грибович освоював у Дністрянській палеолітичній експедиції під керівництвом свого вчителя –

О. Черниша. Упродовж 1968–1990 рр. Р. Грибович по чергово обіймав посади наукового співробітника експедиції, заступника керівника та керівника окремого загону. За цей період вчений взяв участь у розкопках всесвітньо відомих багатошарових стоянок доби палеоліту та мезоліту Молодове I та V, Кормань IV (рис. 4). Далі зупинимося дещо детальніше на характеристиці цих пам'яток та ролі Р. Грибовича у їх дослідженні (рис. 3).

Пам'ятка *Кормань IV* розташована в ур. Біля Млинів на мисоподібному виступі правого берега р. Дністер, у напрямку на південний захід від с. Кормань Дністровського району Чернівецької області. Стоянку відкрили румунські вчені Йон Ботез та Ніколае Морошан на початку 1930-х років. Упродовж 1948–1951, 1953–1956 та 1961 рр. розвідкові дослідження здійснив О. Черниш. У 1969–1975 рр. тривали стаціонарні розкопки пам'ятки, які провела Дністрянська палеолітична експедиція ІСН АН УРСР. На дослідженій площі орієнтовно 512 м² зафіксовано 16 культурних шарів, які датують віком від середнього палеоліту до мезоліту (125–12 тис. р. тому). Виявлено рештки об'єктів – вогнищ і жител та численну колекцію виробів із кременю, кістки та рогу (майже 10 тис. артефактів і відходів виробництва). Деякі знаряддя з кістки декоровані гравіюваннями та нарізками, також знайдено фрагменти кісток тварин зі слідами нарізок. Окрім стоянок доби палеоліту та мезоліту, на пам'ятці зафіксовано матеріали трипільської культури та залишки давньоруського поселення VII–XIII ст. [Черниш, 1977, с. 8–77].

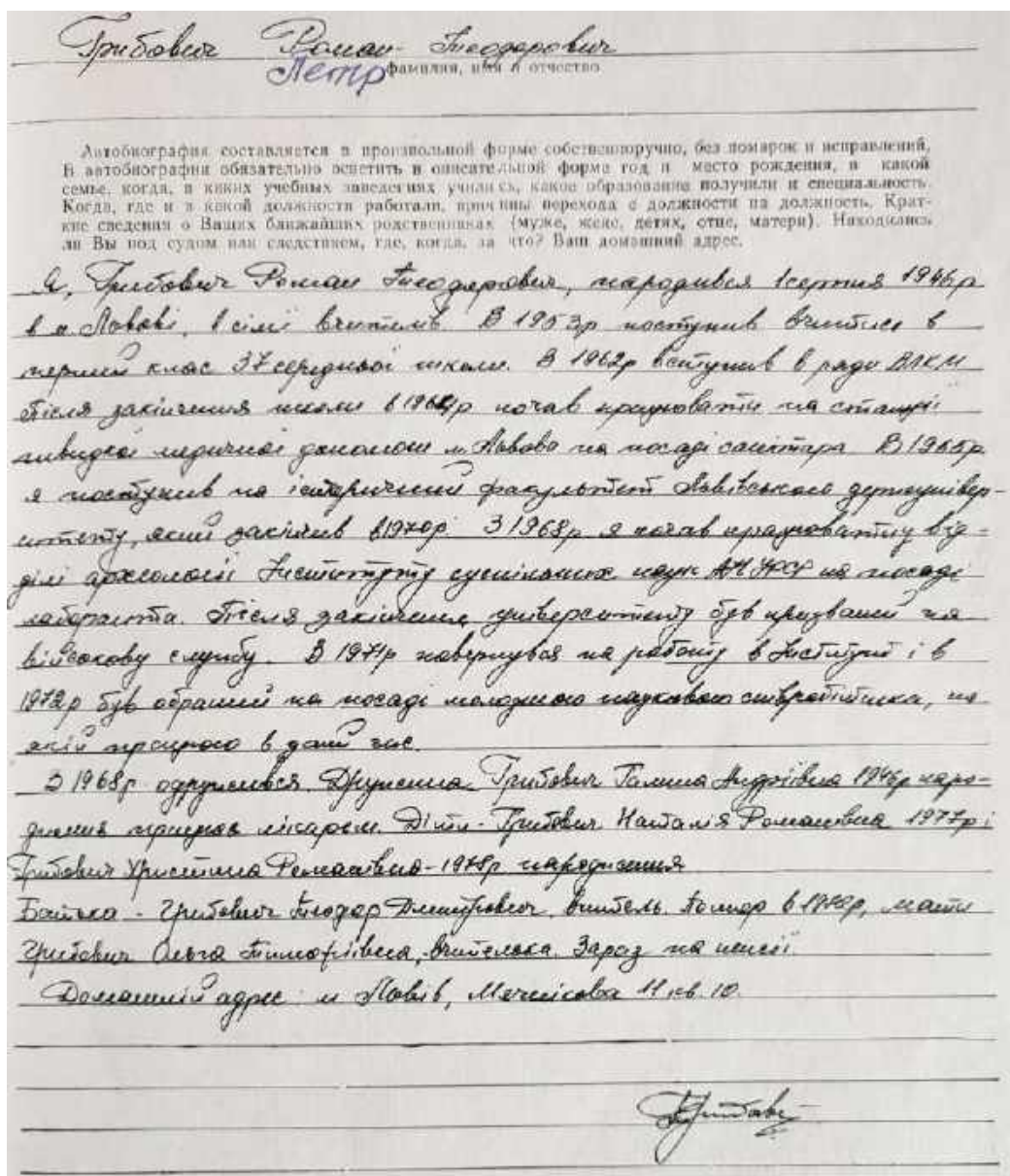

Рис. 2. Сторінка автобіографії Романа Грибовича у особовій справі (Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 2. Page of the autobiography of Roman Hrybovych in personal file (Archive of Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

Роман Грибович брав участь у вивченні мезолітичних шарів стоянки у 1974 р., коли було досліджено ділянку площею 384 м² (рис. 5). У мезолітичному культурному шарі на глибині 0,8–1 м знайдено нуклеуси, пластини, відщепи, відбійники, скребки, різці, проколки, вістря, траншеподібні та теслоподібні вироби, фауністичні рештки. Мезолітичний шар був перерізаний трипільським та ранньослов'янськими горизонтами. До матеріалів пізніших епох віднесено фрагменти кераміки, прясла, кістяну пластину з орнаментом та фауністичні рештки. Також досліджено чотири напівземлянки із залишками печей із вапняку та плиток. Поряд із напівземлянкою виявлено поховання (тілопокладення на спині) із залізними вістрям списа [Черниш, Грибович, 1975, с. 370–372].

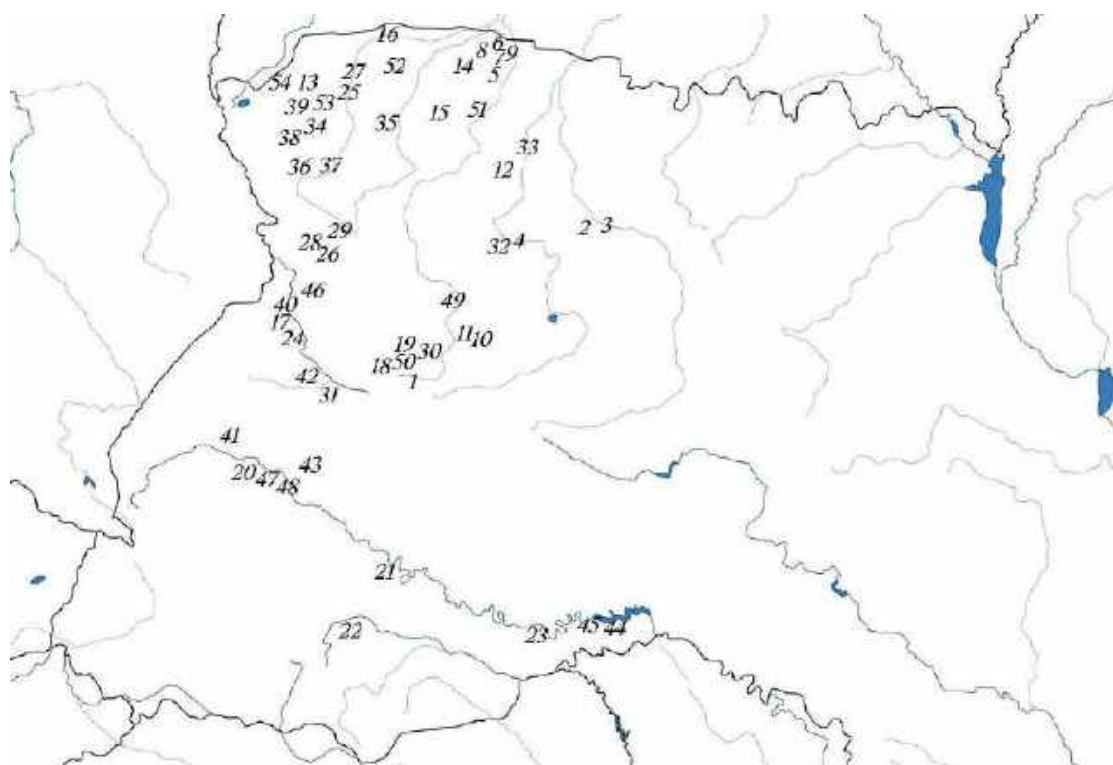

Рис. 3. Археологічні пам'ятки, у дослідженнях яких брав участь Р. Грибович. 1 – Дудин (Бродівський р-н) пізній палеоліт; 2 – Красносілля-I (Рівненський р-н) мезоліт; 3 – Красносілля II (Рівненський р-н) мезоліт; 4 – Бегань-Рубче (Рівненський р-н) мезоліт; 5 – Любонь (Вараський р-н) мезоліт; 6 – Нобель I (Вараський р-н) мезоліт; 7 – Переволоки (Вараський р-н) мезоліт; 8 – Дідівка (Вараський р-н) мезоліт; 9 – Котира (Вараський р-н) мезоліт; 10 – Голуби (Дубенський р-н) мезоліт; 11 – Шепетин (Дубенський р-н) мезоліт; 12 – Гораймівка (Луцький р-н) мезоліт; 13 – Лютка II (Ковельський р-н) мезоліт; 14 – Заріка (Камінь-Каширський р-н) мезоліт; 15 – Набруска (Камінь-Каширський р-н) мезоліт; 16 – Ветли (Камінь-Каширський р-н) мезоліт; 17 – Реклинець I (Червоноградський р-н) мезоліт; 18 – Черниця (Бродівський р-н) мезоліт; 19 – Накваша-Береги II (Бродівський р-н) мезоліт; 20 – Раделичі I (Стрийський р-н) мезоліт; 21 – Вікняни (раніше Білогірка, Івано-Франківський р-н) мезоліт; 22 – Ланчин (Надвірнянський р-н) мезоліт; 23 – Атаки VI (Дністровський р-н) мезоліт; 24 – Тадані (Львівський р-н) енеоліт; 25 – Качин (Камінь-Каширський р-н) доба бронзи; 26 – Рачин (Луцький р-н) доба бронзи; 27 – Нуйно (Камінь-Каширський р-н) доба бронзи; 28 – Деречин (Володимирський р-н) доба бронзи; 29 – Старий Загорів (Володимирський р-н) доба бронзи; 30 – Накваша-Береги III (Бродівський р-н) доба бронзи; 31 – Свірж (Львівський р-н) римський час; 32 – Грабів (Рівненський р-н) киеворуський час; 33 – Майдан Липненський (Маневицький р-н) киеворуський час; 34 – Нові Кошари (Ковельський р-н) киеворуський час; 35 – Мельниця (Ковельський р-н) киеворуський час; 36 – Дуліби (Ковельський р-н) киеворуський час; 37 – Ключьк (Ковельський р-н) киеворуський час; 38 – Милянєвичі (Ковельський р-н) киеворуський час; 39 – Смідин (Ковельський р-н) киеворуський час; 40 – Городище (Червоноградський р-н) киеворуський час; 41 – Березець (Львівський р-н) киеворуський час; 42 – Підгородище (Львівський р-н) киеворуський час; 43 – Отинєвичі (Жидачівський р-н) киеворуський час; 44 – Кормань IV (Дністровський р-н) середній палеоліт-мезоліт; 45 – Молодове I (Дністровський р-н) середній палеоліт-мезоліт; 46 – Волсвин (Червоноградський р-н) пізній палеоліт, ранньозалізний час, киеворуський час; 47 – Вікторів (Івано-Франківський р-н) мезоліт, неоліт; 48 – Медина (Івано-Франківський р-н) мезоліт, неоліт; 49 – Птича (Дубенський р-н) мезоліт, енеоліт, доба бронзи; 50 – Попівці (Бродівський р-н) мезоліт, киеворуський час; 51 – Новосілки (Камінь-Каширський р-н) мезоліт, киеворуський час; 52 – Боровне (Камінь-Каширський р-н) мезоліт, киеворуський час; 53 – Гредьки (Ковельський р-н) мезоліт, киеворуський час; 54 – Яревище (Ковельський р-н) мезоліт, киеворуський час

Fig. 3. Archaeological sites researched with the participation of R. Hrybovych

Дослідження цієї ділянки продовжено у 1975 р. У культурному шарі доби мезоліту поруч зі знаряддями праці з кременю, відходами виробництва та фауністичними рештками виявлено об'єкти – рештки вогнищ та тимчасових наземних жител. Окрім цього, на дослідженій площі також було виявлено ранньослов'янський культурний шар VII–VIII ст. н. е., розкопано поховання та залишки квадратного у плані житла з піччю-кам'янкою [Черниш, Грибович, Накельский, 1976, с. 405–406].

Рис. 4. Молодове V. 1983 р. Р. Грибович (крайній ліворуч) під час розчистки нижньої частини ями-комори. (Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 4. Molodove V. 1983. R. Hrybovych (far left) during the discovery of the lower part of the storage pit. (Archive of the Department of Archaeology of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

У 1976 р. Р.Грибович поновив польові роботи на пам'ятці. Цього разу на дослідженій ділянці у 219 м² було зафіксовано три мезолітичні культурні шари: А, В, С. Шар А було виявлено на глибині 1–1,15 м. У північній частині розкопу 1976 р., ближче до річки, було виявлено значне скупчення артефактів розмірами 3×1,5 м. і потужністю у 10 см. У ньому виявлено скарб крем'яних артефактів, який включав природні конкреції (75 екз.), а також уламки каменів і плиток, нуклеуси, пластини та відщепи, відходи виробництва. Це скупчення О. Черниш інтерпретував як склад сировини. А Р.Грибович віднайшов аналогії матеріалам шару А серед матеріалів пам'яток Атаки VI, Сокіл II, Бабин II і відніс цей шар до третьої атакської фази мезоліту Подністер'я. Шар В зафіксовано на глибині 1,2–1,4 м. Кількість знахідок і характер їх розміщення свідчить про те, що досліджена площа другого шару є периферією поселення. Роман Грибович віднайшов аналогії матеріалам шару В серед матеріалів пам'яток Молодове V (шар 1 та 1а), Оселівка III і датував цей шар ранньомезолітичним часом. Шар С зафіксовано на глибині 2–2,1 м. Під час робіт у цьому шарі виявлено залишки двох вогнищ. Перше мало овальну конфігурацію розмірами 1,3×1,4 м, потужністю 4–5 см. Друге було досліджено частково, і мало розміри 0,4×1,2 м, потужність – 2–

3 см. Навколо об'єктів зафіксовано значну концентрацію матеріалів, зокрема виробів із кременю. Незначна потужність культурного шару засвідчує тимчасовість заселення пам'ятки у той час. Дослідник віднайшов аналогії матеріалам шару С серед матеріалів пам'яток Молодове I, Молодове V, і відніс його до кінця пізньої фази палеоліту і початку раннього мезоліту Подністер'я. Давні мисливці, які проживали на цій стоянці, використовували місцевий крейдянний кремій світло- та темно-сірого кольорів. Стоянку інтерпретовано як майстерню [Грибович, 1993, с. 19–22].

Рис. 5. Кормань. 1974 р. О. Черниш (крайній ліворуч), Р. Грибович (крайній праворуч) (Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 5. Korman. 1974. O. Chernysh (far left), R. Hrybovych (far right) (Archive of the Department of Archaeology of Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

Ще однією всевітньо відомою багатошаровою пам'яткою, на якій працював Р. Грибович, була багатошарова стоянка *Молодове I*. У 1920-х роках її відкрили румунські учені Й. Ботез та Н. Морошан. Пам'ятка знаходиться на правому березі р. Дністер, у відкладах другої надзаплавної тераси в ур. Байлова Ріпа, у центрі с. Молодове Дністровського (до 2020 р. – Сокирянського, до 1970-х років – Кельменецького) району Чернівецької області.

У 1955 р. розкопки стоянки розпочала Дністрянська палеолітична експедиція ІСН АН УРСР під керівництвом О. Черниша. Стаціонарні дослідження тривали з перервами до початку 1980-х років. Усього на пам'ятці зафіксовано 9 культурних шарів, які віднесено до доби середнього палеоліту (5), верхнього палеоліту (3) та мезоліту (1). Найдавніший поселенський горизонт датують віком близько 60 тис. років тому [Черниш, 1965, с. 28–77].

У 1974 р. Р.Грибович брав участь у дослідженні мезолітичного культурного шару пам'ятки. На площі 255 м² досягнуто глибини в 1 м. У мезолітичному культурному шарі знайдено вироби з кременю і каменю, кістки, фауністичні рештки. Серед виробів із кременю – нуклеуси, пластини, скребки, різці, проколки, ретушовані пластини, пластини зі скошеним краєм, пластини з виїмками, вістря. У центральній частині дослідженої площі виявлено сліди вогнища та скупчення матеріалів: виробів з кременю, каменю, кістки, фауністичних решток [Черниш, Грибович, 1975, с. 370–372].

Основною сферою наукових зацікавлень дослідника вже як самостійного фахівця на весь період його праці в інституті стали пам'ятки доби фінального палеоліту та мезоліту Заходу України. Цій тематиці була присвячена його дисертація «Мезоліт Волинського Полісся», яка, на жаль, не була захищена.

Рис. 6. Нобель І. Під час розкопок стоянки. 1973 р. Р.Грибович у центрі (сидить) (Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig.6. Nobel I. During excavations of the site. 1973. R. Grybovych in the center (sits) (Archive of the Department of Archaeology of Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

З 1971 р. Р.Грибович починає працювати як самостійний дослідник-польовик, проводячи роботи на території Прикарпаття, Волині та Подністер'я, зокрема стаціонарні розкопки пам'яток доби мезоліту Атаки VI та Нобель І. На Волині від початку 1970-х років діє Волинська мезолітична експедиція, яку він очолював. Коротко схарактеризуємо найважливіші стоянки, на яких науковець проводив стаціонарні дослідження.

Провідне місце у цьому списку належить багатошаровій стоянці Нобель І – першій пам'ятці, на якій Р. Грибович проводив наукові дослідження як керівник експедиції (рис. 6, 7). Стоянка розташована поблизу с. Нобель (Зарічнлянський, тепер – Вараський район Рівненської області) в ур. Заборок на залишках піщаних дюн, що простягаються з півночі на південь. Пам'ятку відкрив та обстежив у 1938 р. С. Круковський. На жаль, матеріали цих досліджень не були опубліковані. Роман Грибович починає розкопки пам'ятки у 1972–1973 рр.

У 1973 р. закладено розкоп на площі 260 м². У межах верхнього культурного шару на глибині 0,4–0,5 м виявлено чотири об'єкти, інтерпретовані як залишки вогнищ. Розташовані вони були на кутах об'єкта прямокутної форми, у якому зосереджувались матеріали: нуклеуси, скребки, різці, пластини з притупленим або зі скошеним краєм, проколки, сокироподібні вироби, верболисті та черешкові вістря. У нижньому культурному шарі на глибині 0,8–0,9 м виявлено два об'єкти, інтерпретовані як вогнища, поблизу зосереджувались матеріали: нуклеуси, скребки, різці, ретушовані пластини, сокироподібні вироби, вістря. Матеріали нижнього культурного шару за метричними показниками були масивнішими порівняно з матеріалами верхнього шару, що дало змогу попередньо датувати їх ранньомезолітичним та пізньомезолітичним періодом [Грибович, 1974, с. 264–265].

Рис. 7. Р. Грибович на базі експедиції у с. Нобель. 1973 р. (Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 7. R. Grybovych on the base of the expedition in Nobel. 1973 (Archive of the Department of Archaeology of Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

У 1974 р. дослідження стоянки продовжено. У верхньому культурному шарі виявлено сліди одного вогнища, у заповненні – вироби з кременю: нуклеуси, пластини, відщепи, скребки, різці, черешкові вістря, пластини з виїмками, з притупленим краєм, проколки, висока трапеція, сокироподібні вироби. У нижньому культурному шарі досліджено сліди трьох вогнищ, знайдено вироби з кременю: нуклеуси, пластини, відщепи, скребки, різці, вістря свідерського типу, пластини з крайовою ретушшю, сокироподібні вироби. Матеріали нижнього та верхнього культурних шарів аналогічно до попереднього сезону датовано добою раннього та пізнього мезоліту [Грибович, 1975, с. 271–272].

Назагал на стоянці розкрито майже 380 м² площі, досліджено два культурні шари, розділені стерильним шаром білого піску. Верхній шар залягав на глибині 0,4–0,5 м, у ньому зафіксовано сліди шести вогнищ. Крем'яний інвентар зосереджувався переважно навколо

вогнищ, він представлений такими категоріями: нуклеуси – 322, серед них пласкі, призматичні, конічні, сколи конкрецій та нуклеусів – 20, пластини та січення пластин – 1400, вироби з вторинною обробкою на пластинах, січеннях пластин, відщеплах, зужитих нуклеусах – 380, серед них скребки, різці, вістря свідерського типу, ретушовані пластини, скобелі, пластини з підтескою на січенні, проколки та вістря, пластини зі скошеними ретушшю краями, скреблоподібні та сокироподібні вироби, високі трапеції та відходи виробництва. За сировину слугував місцевий темно-сірий та сірий кремій. Нижній культурний шар залягав на глибині 0,7–0,9 м, тут зафіксовано сліди п'яти вогнищ, навколо яких зосереджувався крем'яний інвентар, представлений такими категоріями: нуклеуси (пласкі, призматичні, неправильно-призматичні, конічні, аморфні, різці, скребки, відбійники, сокироподібні знаряддя, скобелі, пластини та січення пластин, ретушовані пластини, пластини з притупленим краєм, вістря свідерського типу [Грибович, 1980, с. 54–62].

Роботи Р. Грибовича на стоянці *Атаки VI* стали продовженням досліджень, які започаткував О. Черниш. Пам'ятка розташована на правому березі р. Дністер на відстані 2 км вище за течією річки від с. Атаки Дністровського району Чернівецької області.

У 1949 р. стоянку відкрив О. Черниш під час розвідкових робіт, які проводили паралельно з розкопками іншої палеолітичної пам'ятки – *Бабин I*. Стоянку було обстежено також у 1950, 1953 та 1962 рр. У 1965 р. Дністрянська палеолітична експедиція ІСН АН УРСР під керівництвом О. Черниша провела стаціонарні дослідження стоянки. На площі 160 м² (розкопи А та Б) зафіксовано культурний шар мезолітичного часу (10–8 тис. рр. до н. е.), а також дві господарські ями та значну кількість артефактів пізніших періодів (доби енеоліту, ранньозалізного часу та доби раннього середньовіччя) [Черниш, 1973, с. 52–58]. У 1976 р. вивчення пам'ятки проводив Р. Грибович. Розкоп було закладено на площі 75 м². Мезолітичний культурний шар виявлено на глибині 1,55–1,75 м. У межах вогнищ зосереджувалися скупчення матеріалів: вироби з кременю, зокрема призматичні та олівцеподібні нуклеуси, кінцеві та округлі скребки, скребла, різці, пластини, відщепи відбійники та плитки, фауністичні рештки, залишки вохри. Досліджені об'єкти було інтерпретовано як виробничу периферію поселення періоду, який передував тарденуазу. [Грибович, 1977, с. 283–284].

Як керівник Волинської мезолітичної експедиції та мезолітичного загону Дністрянської палеолітичної експедиції Р. Грибович провів обстеження значних територій Рівненської, Волинської, Львівської, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Окремі пам'ятки досліджено стаціонарними розкопками. Серед них, наприклад, стоянка *Любинець*, розташована у Вараському районі Рівненської області, у південній частині ур. Заборок, на піщаній дюні. У 1972 р. тут було стаціонарно досліджено площу у 100 м². У верхньому культурному шарі, на глибині 0,4–0,5 м було виявлено рештки двох вогнищ, у заповненні вироби з кременю: верболисті вістря, черешкові вістря, скребки, різці, пластини зі скошеним краєм, з виїмками, з притупленим краєм, проколки та інші знаряддя. У нижньому шарі на глибині 0,8–0,9 м було знайдено нуклеуси, черешкові вістря, скребки, різці, пластини з виїмками, з ретушшю на краях. Нижній та верхній комплекси датовано раннім та пізнім мезолітом відповідно [Грибович, Ярошинский, 1973, с. 273–274].

Ще два пункти зафіксовано на околицях с. Красносілля (тепер – Вараський район Рівненської області). Стоянка *Красносілля I* знаходиться за 0,5 км на північ від села, на піщаній дюні вздовж дороги Красносілля–Зелене, в ур. Печинська Гора. Під час розвідкових робіт та стаціонарних досліджень 1977 р. було знайдено матеріали доби мезоліту та комарівської культури. У західній частині дюни на глибині 0,2–0,3 м було виявлено 14 скупчень виробів із кременю. Інвентар складають призматичні та олівцеподібні нуклеуси, пластини, кінцеві та округлі скребки, серединні та кутові різці, ретушовані пластини, листоподібні та черешкові вістря свідерського типу, проколки, пластини з виїмками, сегмент, відходи виробництва. Обробка кременю здійснювалась на місці, про що свідчить зосередження конкрецій, нуклеусів,

пластин та відходів у 1 та 2 скупченнях, а також зосередження знарядь праці у скупченнях 7–10, де також було знайдено сліди деревного вугілля. На відстані 0,3 км на північний захід від стоянки Красносілля I на піщаній дюні зафіксовано ще один пункт – *Красносілля II*. Пам'ятка була виявлена і досліджена стаціонарно у 1977 р. На глибині 0,20–0,25 м від рівня денної поверхні виявлено мезолітичні матеріали. Кременевий інвентар подібний до інвентарю стоянки Красносілля I [Грибович, 1978, с. 315–316].

Найбільш південним пунктом, на якому Р. Грибович проводив стаціонарні дослідження, була пам'ятка *Ланчин*, розташована на східній околиці однойменного села у Надвірнянському районі Івано-Франківської області, на місці четвертої надзаплавної тераси р. Прут. Стоянка досліджена стаціонарно у 1985 р. на площі 180 м². Культурний шар виявлено на глибині 0,4–0,5 м. Під час робіт було зібрано 685 виробів із кременю: призматичні та конічні нуклеуси, кінцеві скребки, кутові різці, проколки, пластини, та їх січення, відходи виробництва. Комплекс має мікролітичні риси, датовано пізнім мезолітом [Грибович, Конопля, Кочкин, 1986, с. 322].

На території Львівської області Р. Грибович проводив розкопки стоянок *Попівці* та *Реклинець I*. Перша пам'ятка знаходиться на південь від одноіменного села у Бродівському районі, на правому березі р. Іква, в ур. Бутин на підвищенні. Стоянка досліджена стаціонарно у 1985 р. У розкопі на глибині 0,5–0,6 м зафіксовано п'ять скупчень виробів із кременю та фрагментів сировини, у заповненні першого та другого скупчень знайдено конкреції зі слідами первинної обробки, пластини, відходи виробництва, у заповненні трьох останніх знайдено нуклеуси, пластини, кінцеві скребки, різці, ретушовані пластини. Це місцезнаходження Р. Грибович розглядав як ранньомезолітичне поселення-майстерню. За 200 м на захід від неї закладено ще один розкоп площею 180 м². На глибині 0,4–0,5 м у межах культурного шару тут знайдено вогнищеву пляму, навколо якої концентрувались вироби з кременю [Грибович, 1986, с. 321–322].

Пам'ятка *Реклинець I* знаходиться у Червоноградському районі, на північно-західній околиці села, на дюнах в ур. Манделюки. Стоянка виявлена і досліджена стаціонарно у 1979 р. на площі 100 м². У мезолітичному культурному шарі було виявлено вироби з кременю: пласкі, призматичні, клинцеві нуклеуси, різці, скребки, ретушовані пластини, пластини з притупленим краєм, трапеції, вістря свідерського типу, пластини з виїмками. Комплекс датовано пізнім мезолітом. Неподалік від пам'ятки, в ур. Гора на правому березі р. Солокія, на піщаній дюні зібрано вироби з кременю доби мезоліту [Грибович, 1980, с. 267].

Серед інших фінально палеолітичних та мезолітичних стоянок, які вивчав Р. Грибович: Волсвин (Червоноградський район, Львівська область), Гораймівка (Луцький район, Волинська область), Заріка, Набруска, Новосілки, Ветли (Камінь-Каширський район, Волинська область), Переволоки (Вараський район, Рівненська область), Вікняни (раніше – Білогірка, Івано-Франківський район, Івано-Франківська область), Вікторів, Мединя (Івано-Франківський район, Івано-Франківська область), Дідівка (Вараський район, Рівненська область), Дудин (Золочівський район, Львівська область), Черниця (Бродівський район, Львівська область), Накваша, Береги II (Золочівський район, Львівська область), Котира (Вараський район, Рівненська область), Лютка II (Ковельський район, Волинська область), Раделичі I (Стрийський район, Львівська область), Голуби, Шепетин, Птича (Дубенський район, Рівненська область), між селами Бегань і Рубче (Рівненський район, Рівненська область), Боровне (Камінь-Каширський район, Волинська область), Гредьки, Яревище (Ковельський район, Волинська область) [Грибович, Ярошинский, 1973, с. 273–274; Грибович, 1974, с. 264–265; Грибович, Петегирич, Павлів, 1977, с. 284–285; 1978, с. 316–317; Грибович, Конопля, 1985, с. 228–229; Грибович, 1986, с. 321–322; Аулих и др., 1987, с. 254].

Окрім пам'яток доби мезоліту, розвідковою експедицією під керівництвом Р. Грибовича досліджувались різночасові пам'ятки на території Волинської, Львівської та Івано-Франківської областей. Серед них пам'ятки доби неоліту: Вікторів, Мединя; доби енеоліту:

Тадані (культура лійчастого посуду), Птича; доби бронзи: Старий Загорів, Качин, Рачин, Нуйно, Деречин, Птича, Накваша-Береги III; римського часу – Свірж; поселення та городища давньоруського часу на околицях сіл Новосілки, Боровне, Волсвин, Городище, Грабів, Березець, Нові Кошари, Мельниця, Гредьки (знищене), Яревище, Миляновичі, Дуліби (знищене), Ключьк (знищене), Смідин, Підгородище, Отиневичі, Попівці; курганні могильники та окремі поховання на околицях Смідинського та Миляновицького городищ, у с. Майдан Липненський (Маневицький район, Волинська область) [Грибович, Ярошинський, 1973, с. 273–274; Грибович, Петегирич, Павлів, 1977, с. 284–285; 1978, с. 316–317; Грибович, 1982, с. 254; Грибович, Корчинський, 1984, с. 269; Грибович, 1985, с. 228; Грибович, 1986, с. 321–322; Аулих и др., 1987, с. 254; Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003а, с. 38–64].

Рис. 8. Околиці с. Ілів (Стрийський р-н, Львівська обл.) Під час обстеження курганних могильників Стільсько-Бібрського горбогір'я. Зліва направо – Дмитро Павлів, Володимир Петегирич, Роман Грибович. 1998 р. (з приватного архіву Д. Павліва)

Fig. 8. Near Iliv (Stryi district, Lviv region). During surveys of barrow complexes of Stilsko-Bibrka Uplands. From left to right – Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyrych, Roman Hrybovych. 1998 (from private archive of D. Pavliv)

Від початку 1990-х років Р. Грибович не проводить власних польових досліджень, однак продовжує брати активну участь у роботі інших археологічних експедицій. Упродовж майже десяти років, починаючи з 1992 р., Р. Грибович був учасником спільної Українсько-польської археологічної експедиції (рис. 8, 9). У межах угоди про наукову співпрацю між Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститутом археології та етнології Польської академії наук та мистецтв і Університетом м. Жешів проведено широкомасштабні розвідкові дослідження та розкопки на території Верхньої Наддністрянщини. Роман Грибович брав участь у розкопках курганного могильника культури шнурової кераміки в околицях с. Сіде (Самбірський район, Львівська область) [Цигилик та ін., 1999, с. 191–192] та в

обстеженнях території Підкарпатської височини з метою пошуку й уточнення локалізації різночасових курганних могильників та окремих курганів. Результатом останніх стало відкриття і картографування понад 2 000 насипів у межах Сянсько-Дністровської височини, Самбірської та Дрогобицької височин, Моршинського підгір'я, Присвіцької височини, Стільсько-Бібрського горбогір'я, Рогатинського опілля, Войнилівської височини [Павлів, Петегирич, Махнік, 2015, с. 329–340].

На початку 2000-х років Роман Грибович брав участь у дослідженнях пам'яток римського часу в складі експедиції під керівництвом Володимира Цигилика, яка також працювала у межах згаданої вище українсько-польської угоди про співпрацю. Зокрема, було проведено розкопки поселень Майнич III, Свірж та Стрілки I на Львівщині [Цигилик, Грибович, 2000, с. 143–156; Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003а, с. 38–64; 2003б, с. 56–57; 2004, с. 35–37].

Рис. 9. с. Ілів (Стрийський р-н, Львівська обл.) Під час археологічних розвідок. Зліва направо – Володимир Петегирич, Дмитро Павлів, Роман Грибович. 1999 р. (з приватного архіву Д. Павліва)
Fig.9. Near Iliv (Stryi district, Lviv region). During archaeological surveys. From left to right – Volodymyr Petehyrych, Dmytro Pavliv, Roman Hrybovych. 1999. (from private archive of D. Pavliv)

між двома етапами. Палеоботанічні дослідження Галини Пашкевич, проведені на пам'ятці, показали, що кліматичні умови того часу були доволі суворими, ландшафт складала не дуже

Результати своїх досліджень Р. Грибович опублікував у понад 30 наукових працях: статтях та розділах у колективних монографіях. Однією з перших узагальнюючих публікацій вченого стала стаття «Деякі дані про мезоліт та природне середовище мезолітичного часу Західної Волині», яка вийшла друком у інтердисциплінарному збірнику «Палеоекологія давньої людини», який вийшов за результатами X конгресу INQUA у 1977 р. У цій публікації автор схарактеризував пам'ятки мезоліту Західної Волині, а також тогочасне природне середовище. Учений виділив два хронологічні етапи розвитку місцевого мезоліту: нобельський ранньомезолітичний, датований початком верхнього дріасу, і сапанівський пізньомезолітичний, датований другою половиною дріасу. До першого етапу належать пам'ятки Нобель I (нижній культурний шар), Переволока I, Дідівка, Котира. Для виробничого інвентарю цього етапу характерно переважання черешкових вістер, великі нуклеуси, широка типологія скребків, масивні сокироподібні знаряддя. До другого етапу належать пам'ятки Сапанів, Гаї-Лев'ятинські, Нобель I (верхній культурний шар). Виробничий інвентар характеризується значною мікролітизацією виробів, з'являються нові типи виробів, зокрема трапеції, ромбоподібні вироби, мікрорізці. Сокироподібні вироби набувають більш довершених форм. Роман Грибович відзначив безперервний розвиток матеріальної культури регіону та генетичну спорідненість

густі соснові та березові ліси та степові ділянки поміж ними. Розташування стоянок на піщаних дюнах і низьких річкових терасах зумовлено кліматичними та господарськими чинниками. Потужність культурного шару досліджених стоянок засвідчила, що тривалість їх функціонування була незначною. Основними господарськими заняттями місцевого населення були полювання і збиральництво [Грибович, 1977, с. 129–133].

У 1980 р. вийшла друком підсумкова публікація матеріалів стоянки Нобель І. На підставі аналізу матеріалу та його стратиграфічного положення дослідник датував культурні шари пам'ятки раннім і середнім періодами мезоліту та звернув увагу на генетичний зв'язок між ними. Автор зробив припущення, що стоянка Нобель І та інші мезолітичні стоянки Західної Волині належить до кола пам'яток свідерської культурної області, що становлять окремий локальний варіант культури. Вчений також виділив ранній (нобельський) та пізній (сапанівський) етапи розвитку цього локального варіанту [Грибович, 1980, с. 53–62].

У 1981 та 1987 рр. опубліковано дві колективні праці відділу археології Інституту суспільних наук – «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку» та «Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття (кам'яна доба)». У цих роботах було узагальнено величезний масив інформації, накопиченої впродовж десятиліть польових досліджень. На довгий час вони стали найповнішим каталогом різночасових археологічних пам'яток на території Заходу України. В обох монографіях Р. Грибович написав підрозділи, присвячені мезолітичним пам'яткам Волині.

У 1993 р. побачила світ ще одна узагальнююча публікація Р. Грибовича, присвячена результатам багаторічних досліджень мезолітичних горизонтів пам'ятки Кормань ІV. У статті проаналізовано типологію крем'яного інвентарю пам'ятки, її стратиграфію, природне середовище, представлено висновки щодо хронологічної позиції культурних шарів, відзначено можливі аналогії для них серед синхронних стоянок регіону [Грибович, 1993, с. 19–22].

У 1996 р. була опублікована стаття Олександра Ситника у співавторстві з Романом Грибовичем на вшанування пам'яті Олександра Черниша. У статті, присвяченій основоположнику львівської палеолітичної школи, зроблено підсумки наукової діяльності видатного вченого, стисло висвітлено основні віхи життя та головні здобутки у галузі дослідження давньої кам'яної доби України [Ситник, Грибович, 1996, с. 129–131].

У 1995 та 2007 рр. вийшли друком дві статті за авторством Романа Грибовича та Віталія Конопля, які стали підсумком спільного дослідження пам'яток доби мезоліту Лютка ІІ на Волині та Раделичі І на Львівщині. У публікаціях детально проаналізовано типологію виробничого інвентарю стоянок, охарактеризовано технологічні особливості процесу обробки кременю і каменю, подано аналогії для місцевих індустрій, визначено хронологічні межі функціонування пам'яток [Конопля, Грибович, 1996, с. 32–47; Грибович, Конопля, 2007, с. 216–230].

У 2002 р. опублікована написана спільно з Леонідом Мацкевим невелика за обсягом стаття, присвячена підсумкам вивчення мезоліту Заходу України, яка стала останньою теоретичною публікацією за авторством Романа Грибовича. У статті відзначено провідну роль у дослідженні регіону Леона Козловського у першій половині ХХ ст. та Олександра Черниша у другій половині ХХ ст., важливість інтенсивних спеціалізованих досліджень, які, починаючи з 70-х років ХХ ст., проводили Роман Грибович, Леонід Залізник, Віталій Конопля, Леонід Мацкевий, Григорій Охріменко та інші вчені, завдяки яким у регіоні зафіксовано майже 600 мезолітичних пам'яток понад 100 із яких досліджено стаціонарно. Відзначено міждисциплінарний підхід у дослідженні мезолітичних пам'яток, завдяки якому вдалося виділити кілька груп пам'яток типу Незвисько-Оселівка, Нобель-Кунин, Кам'яниця-Мшана, Вороців-Старуня, Ломачинці І, зроблено короткі узагальнення стосовно господарства давнього населення, міжкультурних зв'язків та міграційних процесів за доби мезоліту [Мацкевий, Грибович, 2002, с. 53–60].

Рис. 10. Роман Грибович у колі родини та колег під час святкування 60-річчя. 2006 р.

Fig. 10. Roman Hrybovych among his family and colleagues during celebration of his 60th anniversary. 2006

Важливою сторінкою наукової біографії Р. Грибовича була його праця в Археологічному музеї Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Створений силами співробітників відділу археології інституту, музей став важливим центром популяризації наукових здобутків кількох генерацій археологів. Роман Грибович був у колективі ініціаторів цієї ідеї, серед тих, хто своїми руками та креативною думкою зробили можливою появу такого осередку. Упродовж 1993–1997 рр. Р. Грибович очолював музей, який у цей період перебував на етапі формування експозиції, а у 2005–2008 рр. обіймав посаду наукового співробітника Музею.

Роман Грибович помер 14 січня 2011 р. та був похований на Янівському цвинтарі у Львові. Результатом діяльності вченого стало суттєве розширення джерельної бази фінального палеоліту та мезоліту Заходу України. Дослідник відкрив та обстежив численні стоянки ранньої кам'яної доби регіону на високому фаховому рівні, зокрема співпрацюючи з ученими-природничниками, та ввів результати досліджень у науковий обіг у публікаціях і доповідях на конференціях. Вчений не обмежувався власною сферою зацікавлень, активно співпрацював із колегами, беручи участь у спільних експедиціях, зокрема міжнародних, зробив внесок у створення кількох колективних монографій, які донині є важливим довідковим джерелом для дослідників різних історичних епох, провадив різнобічну музейницьку та популяризаторську роботу.

Польові звіти та основні публікації

1973

Грибович, Р. Звіт про роботу Волинської мезолітичної експедиції в 1973 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 33 арк.

Грибович, Р., Ярошинский, Б. Археологические разведки в Прикарпатье и на Волыни. *Археологические открытия 1972 года*, 273–274.

1974

Грибович, Р. Звіт про роботу Волинської мезолітичної експедиції (стоянка Нобель Зарічянського р-ну, Ровенської обл.) Інституту суспільних наук АН УРСР в 1974 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 23 арк.

Грибович, Р. Исследование мезолитической стоянки Нобель I на Волыни. *Археологические открытия 1973 года*, 264–265.

1975

Грибович, Р. Звіт про роботу Волинського мезолітичного загону Ровенської археологічної експедиції. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 27 арк.

Черныш, А., Грибович, Р. Исследования на Днестре. *Археологические открытия 1974 года*, 370–372.

Грибович, Р. Исследование стоянки Нобель I. *Археологические открытия 1974 года*, 271–272.

1976

Грибович, Р. Звіт про роботу мезолітичного загону Дністрянської палеолітичної експедиції 1976 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 17 арк.

Черныш, А., Грибович, Р., Накельский, С. Исследования в Кормане и Молодове на Днестре. *Археологические открытия 1975 года*, 405–406.

1977

Грибович, Р. Звіт про роботу Волинського мезолітичного загону Інституту суспільних наук АН УРСР 1977 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 13 арк.

Грибович, Р. Исследование мезолитической стоянки Атаки VI на Днестре. *Археологические открытия 1976 года*, 283–284.

Грибович, Р. Некоторые данные о мезолите и природной среде мезолитического времени Западной Волыни. *Палеоэкология древнего человека*. Москва, 129–134.

Грибович, Р., Петегирич, В., Павлив, Д. Исследования на Волыни. *Археологические открытия 1976 года*, 284–285.

1978

Грибович, Р. Звіт про роботу мезолітичної ново будівної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР за 1978 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 6 арк.

Грибович, Р. Мезолитические памятники возле с. Красноселье. *Археологические открытия 1977 года*, 315–316.

Грибович, Р., Петегирич, В., Павлив, Д. Исследования на Волыни. *Археологические открытия 1977 года*. Москва, 316–317.

1979

Грибович, Р. Отчет о работе Свиржской раннеславянской новостроечной экспедиции ИОН АН УССР в 1979 г. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 22 арк.

Черныш, А., Грибович, Р. Исследования мустьерских слоев стоянки Молодова I. *Археологические открытия 1978 года*, 421.

1980

Грибович, Р. Звіт про роботу мезолітичного загону Дністрянської палеолітичної експедиції ІСН АН УРСР в 1980 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 10 арк.

Грибович, Р. Новые мезолитические памятники Волыни. *Археологические открытия 1979 года*, 267.

Грибович, Р. Мезолітична стоянка Нобель I на Волині. *Археологія*, 35, 53–63.

1981

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. АН УРСР, Ін-т сусп. наук. Герета, Р. Грибович, Л. Мацкевой та ін. (редкол.). О. Черниш (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 308 с.

Грибович, Р. Звіт про роботу Городецької новобудівної експедиції інституту суспільних наук АН РСРС за 1981 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 19 арк.

1982

Грибович, Р. Новое древнерусское городище на Львовщине. *Археологические открытия 1981 года*, 254.

1983

Грибович, Р. Звіт про роботу Перемишлянської новобудівної археологічної експедиції у 1983 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 36 арк.

1984

Грибович, Р., Корчинський, О. Звіт про археологічні дослідження 1984 р. на давньоруському городищі біля с. Стільського Миколаївського р-ну Львівської обл. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Київ, 37 арк.

Черныш, А., Грибович, Р. Продолжение исследований стоянки Молодова I на Днестре. *Археологические открытия 1982 года*, 340.

Грибович, Р., Корчинский, О. Исследования у с. Подгородище. *Археологические открытия 1983 года*, 269.

1985

Грибович, Р., Конопля, В. Исследования в Прикарпатье. *Археологические открытия 1984 года*, 228–229.

Грибович, Р. Работы Жидачовской экспедиции. *Археологические открытия 1984 года*, 228.

1986

Грибович, Р., Конопля, В., Кочкин, И. Исследования у с. Ланчин Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1985 года*, 322.

Грибович, Р. Исследования в верховьях р. Иквы. *Археологические открытия 1985 года*, 321–322.

Черныш, О., Грибович, Р. Звіт про дослідження Дністрянської палеолітичної експедиції Відділу археології західного регіону УРСР Інституту суспільних наук АН УРСР в 1986 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 30 арк.

1987

Аулик, В., Грибович, Р., Павлив, Д., Петегирич, В. Работы в центральных районах Волынской области. *Археологические открытия 1986 года*. Москва, 253–254.

Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). АН УССР, Ин-т обществ. наук АН УССР. Р. Грибович, Л. Мацкевой, Н. Пелещин и др. (редкол.). А. Черныш (отв. ред.). Киев: Наукова думка, 129 с.

1993

Грибович, Р. Дослідження багаточислової стоянки Кормань IV (Мезолітичні шари). *Studia archaeologica*, 1, 19–22.

1995

Конопля, В., Грибович, Р. Пам'ятка свідерської культури Лютка II. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 6, 32–47.

1996

Ситник, О., Грибович, Р. Пам'яті Олександра Черниша (1918–1993). *Археологія*, 3, 129–131.

1999

Цигилик, В., Грибович, Р., Гупало, В., Мацкевий, Л., Павлів, Д., Петегирич, В. Археологічні дослідження в околицях села Сіде на Прикарпатті. *Львівський археологічний вісник*, 1, 191–195.

2000

Цигилик, В., Грибович, Р. Звіт про роботу прикарпатської археологічної експедиції у 2000 році. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 53 арк.

Цигилик, В., Грибович, Р. Поселення в селі Майнич на Верхньому Дністрі. *A Turning of Ages*. Kraków, 143–156.

2002

Мацкевий, Л., Грибович, Р. Основні підсумки вивчення мезоліту Заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 8, 53–60.

2003

Цигилик, В., Грибович, Р. Звіт про археологічні дослідження поселення римської доби біля села Стрільки Перемишлянського району Львівської області у 2002 році. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 86 арк.

Цигилик, В., Касюхнич, В., Грибович, Р. Поселення Стрільки на Перемишлянщині. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2002 р. Інформаційний бюлетень*. Львів, 56–57.

Цигилик, В., Касюхнич, В., Грибович, Р. Поселення римської доби біля села Свірж Перемишлянського району Львівської області. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 6, 38–64.

2004

Цигилик, В., Касюхнич, В., Грибович, Р. Пам'ятка римської доби – поселення Стрільки І. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2003 р. Інформаційний бюлетень*. Львів, 35–37.

2006

Machnyk, J. Cyhylyk, V., Hupalo, V., Mackevyuj, L., Petehyryč, V., Sosnovska, E., Tunia, K., Hrybovych, R. Archeological Surface Survey in the Strvijaz River Valley. Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Kraków, 106–125.

2007

Грибович, Р., Конопля, В. Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі І у північно-східному Передкарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, 216–230.

ЛІТЕРАТУРА

Аулих, В., Грибович, Р., Павлив, Д., Петегирич, В. (1987). Работы в центральных районах Вольнской области. *Археологические открытия 1986 года*, 253–254.

Грибович, Р. (1974). Исследование мезолитической стоянки Нобель І на Волини. *Археологические открытия 1973 года*, 264–265.

Грибович, Р. (1975). Исследование стоянки Нобель І. *Археологические открытия 1974 года*, 271–272.

Грибович, Р. (1977). Некоторые данные о мезолите и природной среде мезолитического времени Западной Волини. *Палеоэкология древнего человека*. Москва, 129–134.

Грибович, Р. (1978). Мезолитические памятники возле с. Красноселье. *Археологические открытия 1977 года*, 315–316.

Грибович, Р. (1980). Мезолітична стоянка Нобель І на Волині. *Археологія*, 35, 53–63.

Грибович, Р. (1982). Новое древнерусское городище на Львовщине. *Археологические открытия 1981 года*, 254.

Грибович, Р. (1985). Работы Жидачовской экспедиции. *Археологические открытия 1984 года*, 228.

Грибович, Р. (1986). Исследования в верховьях р. Иквы. *Археологические открытия 1985 года*, 321–322.

Грибович, Р. (1993). Дослідження багатошарової стоянки Кормань IV (Мезолітичні шари). *Studia archaeologica*, 1, 19–22.

Грибович, Р., Конопля, В. (1985). Исследования в Прикарпатье. *Археологические открытия 1984 года*, 228–229.

Грибович, Р., Конопля, В. (2007). Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі I у північно-східному Передкарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, 216–230.

Грибович, Р., Конопля, В., Кочкин, И. (1986). Исследования у с. Ланчин Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1985 года*, 322.

Грибович, Р., Корчинский, О. (1984). Исследования у с. Подгородище. *Археологические открытия 1983 года*, 269.

Грибович, Р., Петегирич, В., Павлив, Д. (1977). Исследования на Волини. *Археологические открытия 1976 года*, 284–285.

Грибович, Р., Петегирич, В., Павлив, Д. (1978). Исследования на Волини. *Археологические открытия 1977 года*, 316–317.

Грибович, Р., Ярошинский, Б. (1973). Археологические разведки в Прикарпатье и на Волини. *Археологические открытия 1972 года*, 273–274.

Конопля, В., Грибович, Р. (1996). Пам'ятка свідерської культури Лютка II. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 6, 32–47.

Мацкевий, Л., Грибович, Р. (2002). Основні підсумки вивчення мезоліту Заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 8, 53–60.

Павлів, Д., Петегирич, В., Махнік, Я. (2015). Українсько-польська археологічна експедиція: наукові здобутки та перспективи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 19, 323–347.

Ситник, О., Грибович, Р. (1996). Пам'яті Олександра Черниша (1918–1993). *Археологія*, 3, 129–131.

Цигилик, В., Грибович, Р. (2000). Поселення в селі Майнич на Верхньому Дністрі. *A Turning of Ages*. Kraków, 143–156.

Цигилик, В., Грибович, Р., Гупало, В., Мацкевий, Л., Павлів, Д., Петегирич, В. (1999). Археологічні дослідження в околицях села Сіде на Прикарпатті. *Львівський археологічний вісник*, 1, 191–195.

Цигилик, В., Касюхнич, В., Грибович, Р. (2003а). Поселення римської доби біля села Свірж Перемишлянського району Львівської області. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 6, 38–64.

Цигилик, В., Касюхнич, В., Грибович, Р. (2003б). Поселення Стрілки на Перемишлянщині. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2002 р. Інформаційний бюлетень*. Львів, 56–57.

Черныш, А. (1965). Ранний и средний палеолит Приднестровья. *Труды комиссии по изучению четвертичного периода*, XXV. Москва: Наука, 137 с.

Черныш, О. (1973). Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я. *Археологія*, 12, 52–58.

Черныш, А. (1977). Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV*. Москва: Наука, 7–77.

Черныш, А., Грибович, Р. (1975). Исследования на Днестре. *Археологические открытия 1974 года*, 370–372.

Черныш, А., Грибович, Р., Накельский, С. (1976). Исследования в Кормане и Молодове на Днестре. *Археологические открытия 1975 года*, 405–406.

REFERENCES

Aulikh, V., Gribovich, R., Pavliv, D., & Petegirich, V. (1987). Raboti v tsentralnikh raionakh Volinskoj oblasti. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1986 goda*, 253–254. (in Russian).

Gribovich, R. (1974). Issledovanie mezoliticheskoi stoyanki Nobel I na Volini. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1973 goda*, 264–2265. (in Russian).

Gribovich, R. (1975). Issledovanie stoyanki Nobel I. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1974 goda*, 271–272. (in Russian).

Gribovich, R. (1977). Nekotore dannie o mezolite i prirodnoi srede mezoliticheskogo vremeni Zapadnoi Volini. *Paleoekologiya drevnego cheloveka*. Moskva, 129–134. (in Russian).

Gribovich, R. (1978). Mezoliticheskie pamyatniki vozle s. Krasnosele. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1977 goda*, 315–316. (in Russian).

- Hrybovych, R. (1980). Mezolitychna stoianka Nobel I na Volyni. *Arkheolohiia*, 35, 53–63. (in Ukrainian).
- Gribovich, R. (1982). Novoe drevnerusskoe gorodishche na Lvovshchine. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1981 goda*, 254. (in Russian).
- Gribovich, R. (1985). Raboti Zhidachovskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1984 goda*, 228. (in Russian).
- Gribovich, R. (1986). Issledovaniya v verkhovyakh r. Ikvi. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1985 goda*, 321–322. (in Russian).
- Hrybovych, R. (1993). Doslidzhennia bahatosharovoi stoianky Korman IV (Mezolitychni shary). *Studia archaeologica*, 1, 19–22. (in Ukrainian).
- Gribovich, R., & Konoplya, V. (1985). Issledovaniya v Prikarpatie. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1984 goda*, 228–229. (in Russian).
- Hrybovych, R., & Konoplya, V. (2007). Pamiatka piznoho mezolitu Radelychi I u pivnichno-skhidnomu Peredkarpatti. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 11, 216–230. (in Ukrainian).
- Gribovich, R., Konoplya, V., & Kochkin, I. (1986). Issledovaniya u s. Lanchin Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1985 goda*, 322. (in Russian).
- Gribovich, R., & Korchinskii, O. (1984). Issledovaniya u s. Podgorodishche. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1983 goda*, 269. (in Russian).
- Gribovich, R., Petegirich, V., & Pavliv, D. (1977). Issledovaniya na Volini. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1976 goda*, 284–285. (in Russian).
- Gribovich, R., Petegirich, V., & Pavliv, D. (1978). Issledovaniya na Volini. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1977 goda*, 316–317. (in Russian).
- Gribovich, R., & Yaroshinskii, B. (1973). Arkheologicheskie razvedki v Prikarpatie i na Volini. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1972 goda*, 273–274. (in Russian).
- Konoplya, V., & Hrybovych, R. (1996). Pamiatka sviderskoi kultury Liutka II. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 6, 32–47.
- Matskevyi, L., & Hrybovych, R. (2002). Osnovni pidsumky vyvchennia mezolitu Zakhodu Ukrainy. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 8, 53–60. (in Ukrainian).
- Pavliv, D., Petehyrych, V., & Makhnik, Ya. (2015). Ukrainsko-polska arkheolohichna ekspeditsiia: naukovi zdobutky ta perspektyvy. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 19, 323–347. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O., & Hrybovych, R. (1996). Pamiati Oleksandra Chernysha (1918–1993). *Arkheolohiia*, 129–131. (in Ukrainian).
- Tsyhylyk, V., & Hrybovych, R. (2000). Poselennia v seli Mainych na Verkhnomu Dnistri. *A Turning of Ages*. Kraków, 143–156. (in Ukrainian).
- Tsyhylyk, V., Hrybovych, R., Hupalo, V., Matskevyi, L., Pavliv, D., & Petehyrych, V. Arkheolohichni doslidzhennia v okolytsiakh sela Side na Prykarpatti. *Lvivskiy arkheolohichnyi visnyk*, 1, 191–195. (in Ukrainian).
- Tsyhylyk, V., Kasiukhnych, V., & Hrybovych, R. (2003). Poselennia rymaskoi doby bilia sela Svirzh Peremyslianskoho raionu Lvivskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 6, 38–64. (in Ukrainian).
- Tsyhylyk, V., Kasiukhnych, V., & Hrybovych, R. (2003a). Poselennia Strilky na Peremyslianshchyni. *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy v 2002 r. Informatsiinyi biuleten*. Lviv, 56–57. (in Ukrainian).
- Chernish, A. (1965). Rannii i srednii paleolit Pridnestrovyia. *Trudi komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda*, XXV. Moskva: Nauka, 137 p. (in Russian).
- Chernysh, O. (1973). Stoianka Ataky VI i deiaki pytannia mezolitu Podnistrovia. *Arkheolohiia*, 12, 52–58. (in Ukrainian).
- Chernish, A. (1977). Mnogosloinaya paleoliticheskaya stoyanka Korman IV i yee mesto v paleolite. *Mnogosloinaya paleoliticheskaya stoyanka Korman IV*. Moskva: Nauka, 7–77. (in Russian).

Chernish, A., &Gribovich, R. (1975). Issledovaniya na Dnestre. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1974 goda*, 370–372. (in Russian).

Chernish, A., Gribovich, R., &Nakelskii, S. (1976). Issledovaniya v Kormane i Molodove na Dnestre. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1975 goda*, 405–406. (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 01.09.2024

прийнята до друку 03.11.2024

ROMAN HRYBOVYCH – RESEARCHER OF MESOLITHIC OF THE WEST OF UKRAINE

Ruslan KOROPETSKYI, Volodymyr CHORNOBRYVETS

*¹Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: ruskor@ukr.net, czornobrywetz@ukr.net*

The article covers the stages of the biography and the main results of the scientific activity of Roman Hrybovych, a researcher of the Stone Age of Western Ukraine, and a representative of the Lviv Paleolithic School. Brief analysis of the scientist's recent publications, and his complete bibliography, including field reports are also presented. All his life, the scientist worked in the archeology department of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, where he worked his way up from a laboratory assistant to a research fellow. The scientist received his professional training under the guidance of his teacher, the outstanding researcher of Paleolithic Oleksandr Chernysh. As a participant of the expedition led by O. Chernysh, R. Hrybovych worked at Paleolithic sites of European significance – Korman IV, Molodovo I and V. Later, as an independent specialist, R. Hrybovych focused on the study of Mesolithic sites in the territory of Polissia and Sub-Carpathian region. From the beginning of the 1970s, the Volhynian Mesolithic Expedition under his direction simultaneously carried out survey work on large areas of the Volhyn, Lviv, Rivne, Ivano-Frankivsk regions and conducted excavations of the most perspective sites. Among recent are the multi-layered sites including Nobel I, Ataky VI, Krasnosillia I and II, Lanchyn, Popivtsi, Reklynets I, etc.

The result of the work was a significant replenishment of the source base of the settlement of Western Ukraine during the Final Paleolithic and Mesolithic, migrations and intercultural contacts of pre-historic communities, and the peculiarities of their economy. In addition to his research, the scientist participates in joint expeditions studying archeological sites of various ages in different micro-regions. A special place here belongs to the Ukrainian-Polish expedition organized within the framework of scientific cooperation between the Institute of Ukrainian Studies and Polish scientific and educational organizations. As part of it, R. Hrybovych researched barrows within the boundaries of the Upper Dnister region and settlements of the Roman Age in the Lviv region. Another area of R. Hrybovych's activity was the museum work. The researcher was one of the initiators of the creation of the Archaeological Museum at the Institute of Ukrainian Studies and briefly held the position of director of the museum.

Key words: Paleolithic, Mesolithic, Stone Age, history of research, archaeological surveys and excavations, Lviv Paleolithic school, Dnister region, Polissia, Volhyn.

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON MAIN OIL PIPELINES DURING THE INDEPENDENCE PERIOD

Mariya PADYUKA , Oleh OSAULCHUK

*Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: padyuka@nltu.edu.ua, osaul.ras@gmail.com*

Based on archival materials and scientific publications, the history of archaeological monument research within the framework of the construction of main oil pipelines in Ukraine is considered.

It has been established that archaeological investigations and excavations on these linear objects began only after Ukraine regained its independence. During the Soviet period, archaeologists were excluded from participating in such construction, which, hypothetically, led to the destruction of hundreds of unknown diverse archaeological monuments. Unique facts of destruction were recorded in 1995–1999 during inspections of the sites of existing Druzhba Oil Pipeline.

From 1996 to 2009, surveys and rescue excavations covered almost 1,200 km of new oil pipeline routes, resulting in the discovery and partial investigation of 187 archaeological sites from the Mesolithic to the Modern period.

The attention is drawn to the fact that oil pipelines construction has a significant negative impact on archaeological heritage and will continue to be a serious problem for the monument protection field.

It is emphasized that, for the effective protection of the archaeological heritage, it is important to provide proper scientific support for oil pipeline construction projects from the very beginning of their planning.

The leading role and experience of the Rescue Archaeological Service in conducting preventive archaeological research during the design and construction of new and reconstruction of existing oil pipelines are described.

Key words: history of archeology, archaeological research, archaeological supervision, cultural heritage protection, archaeological monuments/sites, settlement, main oil pipeline, Rescue Archaeological Service.

Introduction

Main oil pipelines are linear objects of engineering and transport infrastructure. The unique combination of a transport vehicle and a route is designed to move oil and oil products over long distances. In 2014, Ukraine ranked 5th in the world with more than 4,700 km of the oil pipelines.

The first oil pipeline in Ukraine, Dolyna – Drohobych, with a length of 58.4 km, was built in 1962. In 1960–1964 and 1969–1974, two strands (684 and 687 km long, respectively) of one of the world's largest transit oil pipelines «Druzhba», were laid through the Zhytomyr, Rivne, Lviv, and Zakarpattia regions. Its total length is about 5,200 km (fig. 1).

In the 1970s and the first half of the 1980s, the main network of domestic oil pipelines was formed around the provision of Ukrainian refineries needs such as Odesa, Lysychansk, Kherson, Kremenchug, with oil from deposits in the east of Ukraine, and increasing by Russia's export capacity through oil processing complexes in Odesa and Novorosiysk. To diversify oil supplies to Ukrainian refineries and expand Ukraine's transit capabilities, between 1993 and 2005, the Marine Oil Terminal «Southern», Odesa – Brody Oil Pipeline (674 km long), and especially Zhulyn – Nadvirna Oil Pipeline (110 km long) were built.

Due to their length, construction peculiarities, and operation, oil pipelines have a significant negative impact on the environment, particularly on cultural heritage. Every year, hundreds of archaeological sites are lost during the construction of oil pipelines.

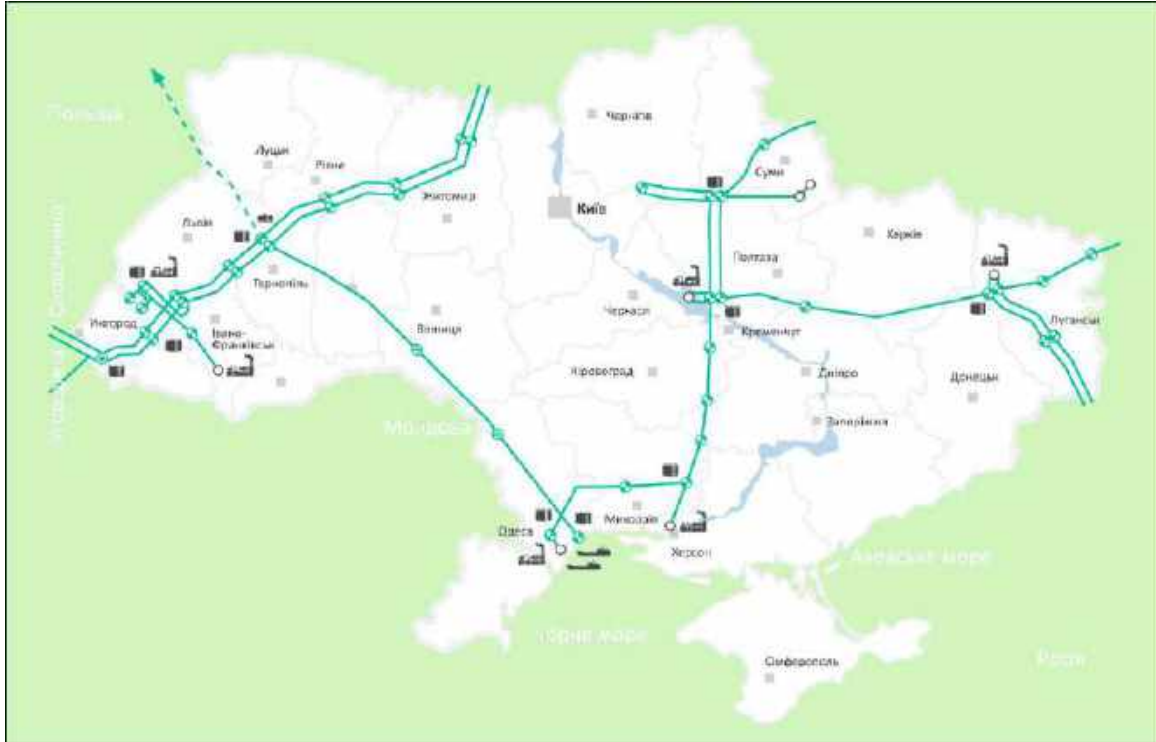

Fig. 1. Main oil pipelines network of Ukraine (<https://ukrtransnafta.com>)

Рис. 1. Мережа магістральних нафтопроводів України (<https://ukrtransnafta.com>)

The research object is the history of archaeological investigations and excavations within the limits of existing and planned main oil pipelines.

Unfortunately, the historiography of archaeological research on main oil pipelines is insignificant and poor, especially during the Soviet period. Since the vast majority of these oil pipelines were export-oriented, their construction was usually overseen by All-Union trusts from Moscow. Archaeologists were reluctantly allowed on the construction sites of such industrial facilities. At the same time, the «meliorative fever» of the 1960s and 1970s took up the entire personnel resource of the Institute of Archeology, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, and other specialized institutions. Moreover, the construction areas of oil pipeline right-of-way were too small compared to the thousands of hectares of meliorative systems.

Archaeological Research on Main Oil Pipelines in the 1990s

The first large-scale archaeological research on oil pipelines began after the restoration of Ukraine's independence. They were mostly related to the projects of the State Enterprise of Main Oil Pipelines «Druzhba»¹. Only in 1978 archaeologists post factum stated that the Druzhba Oil Pipeline was built without their participation. This was due to ineffective system of cultural heritage protection bodies and a lack of personnel archaeological potential [Телегін, 1978, с. 102–103].

¹ The State Enterprise was founded in October 1991 on the basis of a share of the All-Union production association «Druzhba». In 1998, the State Enterprise was reorganized into the State Joint Stock Company (SJSC). In 2002, SJSC «Druzhba» and SJSC «Prydniprovsk Main Oil Pipelines» became part of the newly created OJSC «Ukrtransnafta».

Therefore, during 1995–1999 (five field seasons) Ivan Franko State University of Lviv conducted historical and archaeological research work on the existing routes of the Druzhba Oil Pipeline, the Dolyna – Drohobych Oil Pipeline, and adjacent lands in Zhytomyr, Zakarpattya, Ivano-Frankivsk, Lviv, and Rivne regions [Пелещишин, 1995; 1996; 1997; 1998; Пелещишин, Рожик, 1999; Берест, Рудий, Довгань, 1996, с. 3–8; Довгань, 1996, с. 16–18; Касюхнич, Рожик, 1997, с. 29–32; Рудий, 2001, с. 209–210; Рудий, Касюхнич, Вітвіцька, 2003, с. 17].

The quality of research (investigations/surveys and excavation) during student archaeological practices left much to be desired. There are clear instances of archaeological sites being discovered far beyond the oil pipeline's technical corridors, and at the same time, famous monuments were destroyed by the builders. For example, a fortified settlement-fort of the 10th-13th centuries on the outskirts of Horodyshche village in Zvyagel district suffered great destruction when both lines of the oil pipeline were laid through its central part; another example is near Bondarivka village in Korosten district, where the southern part of a 9th-11th century settlement was completely destroyed [Пелещишин, Рожик, 1999, с. 14, 29, 34, рис. 2, 16]. According to archaeologist Mykola Peleshchyn, the scientific supervisor of the research project, the construction of the Druzhba Oil Pipeline was very fast and ignored any cultural heritage protection requirements [Пелещишин, 1995, с. 3–4].

In 1996–1997, the Upper Dniester archaeological expedition of the Ethnology Institute, National Academy of Sciences of Ukraine (hereinafter referred to as NASU) conducted a survey, followed an archaeological excavations and supervision during the NPS² Zhulyn – NPS Drohobych Oil Pipeline construction. Four archaeological sites were discovered on the 44 km long section [Корчинський, Осаульчук, 1996, с. 1–17, рис. 1]. Rescue archaeological research was conducted on a 128 m² area at the Mesolithic settlement Ulychne-2 [Осаульчук, 1997, рис. 1].

The largest implemented project of new pipeline construction after the restoration of Ukraine's independence was the 674 km long Connector Oil Pipeline NPK³ «Southern» – Western Ukraine, or the Odesa – Brody Oil Pipeline. It was built in 1996–2001 through the Lviv, Ternopil, Khmelnytskyi, Vinnytsia, and Odesa regions [Історія розвитку..., 2012; Нафтотранспортна система..., 2007].

In 1996–1997, a joint expedition of the Institute of Archeology of the NASU and the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology of the NASU (hereinafter referred to as Rescue Archaeological Service), with the involvement of scientists from the Vinnytsia Regional Museum of Local History, surveyed the oil pipeline route through five regions. 106 diverse archaeological sites were discovered, dating from the Paleolithic to the Modern period (17th–18th centuries). Among them, settlement remains made up 77 % of all monuments. In Lviv region, three archaeological sites were discovered; four in Ternopil, 37 in Khmelnytskyi, 26 in Vinnytsia, and 36 in Odesa region. Based on the archaeological investigations, it was recommended to lay the oil pipeline route bypassing the monuments or, at the construction customer's expense, to conduct excavations within up to 5 m wide trench installation limits [Левада, 1996; Звіт про..., 1997; Дзиговський, Івановський, Смолянинов, 1997].

During 1996–1996, 2000–2001 rescue archaeological excavations were conducted on a total area of 7,194 m² for 17 settlements within the pipeline right-of-way. The Rescue Archaeological Service investigated two multi-layered settlements, Lukashi and Salashka, in Lviv region [Филипчук, Войнаровський, 1996; Конопля, 1996; Конопля, Войнаровський, Филипчук, 2004], in Ternopil region – the Chernyakhiv settlement Ocheretne-II [Строць, 1996], in Khmelnytskyi region – the Bronze Age settlement Zbruchivka I and the Chernyakhiv settlement Hlyadky I [Филипчук, Шишак, 1997; Конопля, 1997; Конопля, Войнаровський, Онищук, 2004]. The expedition of the Institute of Archeology of the NASU excavated the Scythian settlement Stufchyntsi, the Trypillya settlement Snitivka-I, and the Chernyakhiv settlement Stufchyntsi-V in Khmelnytsky region [Гершкович, Рижов, 1997; 1998, с. 13–14; Колесников, Круц, 1997; Козак, 1997]. Four settlements in Vinnytsia

² NPS – abbreviation for Oil Pumping Station.

³ NPK – abbreviation for Oil Refining Complex.

region, namely Fedorivka, Sloboda Noskivetska, Strilnyky, Zhabokrych 1, were investigated by the Scientific and Research Institute of Monument Protection Research, Ministry of Culture and Arts of Ukraine [Левада, 2000; 2001]. A joint expedition of the Cultural Heritage Protection Office, the Odesa Regional State Administration, and the Institute of Archeology of the NASU investigated five settlements in Kotovsky district of Odesa region, such as Mala Kindrativka II, Fedorivka III, Чапаївка II, Oleksandrivka I, and Hiderim I [Дзиговський, Самойлова, Смольянинова, 2000].

Several important points in this construction site research should be noted. Firstly, excavations covered only 16% of the total number of discovered monuments, and there is no information about any monument protection measures for the other objects in the reports. Secondly, it is unknown whether rescue archaeological research was conducted in other districts of Odesa region. Thirdly, an atypical method of monuments research was applied within the pipeline recultivation strip by successive laying 2×2 m «pits-excavations» every ten meters [Дзиговський, Самойлова, Смольянинова, 2000, с. 2, 3, рис. 2.2, 8].

In 2001, the Chernihiv Regional Inspectorate for the Historical and Cultural Monument Protection surveyed construction routes of the Talalaivka – GPZ⁴ Hnidyntsi Oil Pipeline in the south of Chernihiv region and found 12 archeological monuments within the construction work zone that needed rescue archaeological research. While surveying, archaeologists observed that three barrows and the central part of the Chernyakhiv settlement Makushyha 1 had already been cut by the oil pipeline route [Жаров, Жарова, 2002, с. 116–117].

Rescue Archaeological Service Experience on the Oil Pipeline Routes Surveys and Excavation in the 2000s

Since 2002 all archaeological research for the State Enterprise of Main Oil Pipelines «Druzhba» was conducted by the Rescue Archaeological Service. In particular, in 2002, land plots were surveyed for the construction of auxiliary facilities of the connecting the NPK «Southern» – Western Ukraine Oil Pipeline in Lviv region [Осаульчук, 2002].

In 2003, Rescue Archaeological Service expeditions conducted archaeological investigations/surveys in Dnipropetrovsk, Ivano-Frankivsk, Kirovohrad, Lviv, Odesa, and Kherson regions. For instance, the 111 km long route of planned the Zhulyn – Nadvirna⁵ Oil Pipeline was surveyed. Six diverse archaeological sites were discovered in the pipeline right-of-way [Івановський, Осаульчук, Томенчук, Филипчук, 2003; Осаульчук, Милян, 2003]. For another project, the construction of the Brody – Plotsk Oil Pipeline (Ukrainian part), a preliminary conclusion about the availability of archaeological monuments was prepared, and then an archaeological survey was conducted within the right-of-way strip, up to 33 m wide and 104 km long [Івановський, Милян, Осаульчук, 2003]. As a result, 34 archaeological sites were located [Осаульчук, Войцещук, Милян, 2003; Осаульчук, Івановський, Филипчук, Войцещук, 2003; Осаульчук, Войцещук, Івановський, Милян, 2004, с. 282–309]. However, as the project wasn't implemented on time, it required updating and correction, and in 2012, the Rescue Archaeological Service prepared new initial data on the availability of archaeological monuments within the approved version of the 127 km long oil pipeline route [Вихідні дані про..., 2012, с. 7–8]. Due to russian political manipulation, this construction project was «frozen».

In the same year, 2003, the Rescue Archaeological Service, on the order of OJSC «Institute of Oil Transport», surveyed the construction site from km 154 of the Snigurivka – Odesa Oil Pipeline to the Marine Oil Terminal «Southern», with a total length of 52 km. Six diverse archaeological sites were found in the 23 m wide right-of-way strip [Козак, Осаульчук, Івановський, Милян, 2003]. Additionally, on other order from OJSC «Institute of Oil Transport», archaeological investigations

⁴ GPZ – abbreviation for Gas Processing Plant.

⁵ In September 2005, the first stage of the Zhulyn–Nadvirna Oil Pipeline on the Dolyna–Nadvirna section, was put into operation.

were conducted for the development of looping⁶ construction project in the direction of the Kremenchuk–Snigurivka and the Snigurivka– Augustivka Oil Pipelines. In Dnipropetrovsk, Kirovohrad, and Odesa regions, sections of the oil pipelines routes were surveyed, with a total length of 144.5 km, and 12 archaeological sites were located [Козак, Осаульчук, Івановський, Мілян, 2003, с. 5, рис. 1–3]. The investigation results of the oil pipeline route in Mykolaiv region, conducted by the Institute of Archaeology of the NASU, are unknown.

In 2004, the Rescue Archaeological Service continued works on the order of the State Enterprise of Main Oil Pipelines «Druzhba». A preliminary conclusion on the availability of archaeological monuments was prepared for the capital repair projects involving pipe replacement and removal from emergency zones of the Brody – State border Oil Pipeline. Ninety-one archaeological sites have been localized within the working strip, up to 4 km wide [Попереднє заключення про..., 2004, с. 6–7]. These materials became the basis for subsequent reconnaissance work on the oil pipeline.

During 2007–2008, a surface archaeological survey was conducted on sections of the Brody – State border Oil Pipeline (km 0 – km 17, km 108, km 157 – km 165, km 205 – km 220), and based on their results, reports with recommendations and monument protection proposals were prepared [Технічний звіт про..., 2007а; 2007б; 2007с; Археологічні вишукування, 2008]. Let's focus on two plots where the most interesting results were obtained.

The first plot involved the removal of the oil pipelines of the first and second stage (Du500 and Du700) on the section km 157 – km 165, bypassing the village Rozhirche (km 0.00 – km 11.7). Thanks to archaeological investigations at the design stage, it was possible to adjust the project decisions and change the oil pipeline route direction to bypass the archeological monument of local importance – the hillfort of the late Hallstatt period (8th–7th centuries B.C.) [Технічний звіт про..., 2007а, рис. 3].

The second plot is related to the capital repair of first stage with the replacement of the DN500 pipe on the section km 0.0 – km 17.6. As a result of survey, 12 objects of archeology, including ancient settlements and archaeological materials location, were localized within a strip 33 m wide [Археологічні вишукування, 2008, с. 8, рис. 1; Лазурко, Сало, Назар, Чорний, 2010]. In 2009, rescue archaeological excavations were conducted on eight of them within the framework of trench digging for pipes [Лазурко, Сало, Чорний, Назар, 2011; Лазурко, Сало, Назар, Чорний 2010, с. 259–275; Лазурко, Назар, Сало, Чорний, 2010, с. 259–261].

In the same technical corridor, next to the Druzhba Oil Pipeline, a main oil product pipeline for transporting diesel fuel was laid. According to the results of archaeological surveys conducted in 2006 within the route No.1 capital repair, plot 43, on the section km 69 – km 72, in Brody district, Lviv region five archaeological objects were identified. Three of them were excavated in 2008, and for other two, archaeological supervision was provided during the preparatory earthworks stage [Технічний звіт про..., 2006; Войцещук, Мілян, Осаульчук, 2006; Лазурко, Ткач, 2009; Лазурко, Назар, Сало, Чорний, 2010].

Conclusion

Based on the results of processing archival and bibliographic sources, we come conclude that in Ukraine, archaeological research within the framework of the oil pipelines construction began only after restoration of independence. During the Soviet period, scientists practically did not participate in oil pipelines construction, which led to the destruction of at least half a thousand unknown archaeological monuments.

Today, the largest volume of monument protection work for the design and construction of new oil pipelines, as well as reconstruction of existing ones, is carried out by the Rescue Archaeological Service.

From 1996 to 2009, investigations and rescue excavations covered almost 1,200 km of new oil pipeline routes, which is almost 25% of the total length of existing oil pipelines. A total of 187 archaeological sites were discovered and partially investigated. On average, there is 1 archaeological

⁶ Looping is a pipeline thread is laid in separate sections to increase the throughput of the main thread.

site per 6.2 km of the oil pipeline. In the mountain and steppe zones of Ukraine, ancient settlements, barrows, and other types of monuments occur much less frequently – 1 site per 8.7–18.5 km of the route.

Oil pipelines construction, due to its large scale and specificity, has a potentially significant negative impact on the environment and, in particular, on the archaeological heritage. The development and implementation of preservation measures to avoid or reduce such impact requires the involvement of scientists at all stages of the implementation of pipeline network development programs.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні вишукування. (2008). Нафтопровід «Броди – Держкордон». Капітальний ремонт I-ї черги з заміною труби DN 500 на ділянці км 0 – км 17,6 (Львівська область). Архів Науково-дослідного центру «Рятивна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Берест, Р., Рудий, В., Довгань, П. (1996). Охоронні археологічні дослідження на території Львівської області. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році*, 3.

Вихідні дані про наявність об'єктів археологічної спадщини. (2012). Будівництво нафтопроводу «Броди – Плоцьк» (українська частина). Архів Науково-дослідного центру «Рятивна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Войцещук, Н., Милян, Т., Осаульчук, О. (2006). *Звіт про підсумки археологічних розвідок (вишукувань) у зоні проведення капітального ремонту магістрального нафтопродуктопроводу на території Бродівського р-ну Львівської області у 2006 р.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Гершкович, Я., Рижов, С. (1997). *Звіт про розкопки поселення скіфського часу біля села Стуфчинці Хмельницького р-ну Хмельницької обл. у 1997 р.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Гершкович, Я., Рижов, С. (1998). Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці-9 на Поділлі. *Археологічні дослідження в Україні 1997–1998*, 13–14.

Дзиговський, О., Івановський, В., Смолянинов, С. (1997). *Звіт про роботу загону «Південний» експедиції «Дружба» в 1997 р.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Дзиговський, О., Самойлова, Т., Смолянинова, С. (2000). *Науковий звіт про охоронні дослідження археологічних пам'яток в зоні будівництва з'єднувального нафтопроводу НПК «Південний» Західна Україна у Кодимському та Котовському р-нах Одеської області.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Довгань, П. (1996). Нові матеріали до археологічної карти Золочівського і Бродівського районів Львівської області. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 1, 16–18.

Жаров, Г., Жарова, Т. (2002). Археологическая разведка на Черниговщине. *Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр.*, 116–118.

Звіт про проведені розвідкові археологічні дослідження в зоні будівництва з'єднувального нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна на території Одеської області для надання дозволу на право виконання будівельно-монтажних робіт. (1997). Архів Науково-дослідного центру «Рятивна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Івановський, В., Милян, Т., Осаульчук, О. (2003). *Попереднє заключення про наявність пам'яток археології в зоні проектування траси нафтопроводу Броди–Гданськ (Українська частина).* Архів Науково-дослідного центру «Рятивна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Івановський, В., Осаульчук, О., Томенчук, Б., Филипчук, М. (2003). *Звіт про підсумки пам'яткоохоронних археологічних досліджень (суцільних археологічних вишукувань) в зоні будівництва нафтопроводу Жулин – Надвірна у 2003 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятивна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Історія розвитку трубопровідного транспорту нафти і нафтопродуктів в Україні. (2012). URL: <http://oilcity.dp.ua/korisni-posilannya/istoriya-rozvitku-truboprovidnogo-transportu-nafti-i-naftoproduktiv-v-ukrayini>.

Касюхнич, В., Рожик, М. (1997). Рятівні розкопки в Закарпатті. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 2, 29–32.

Козак, Д. (1997). *Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні римського часу Стуфчинці–V Хмельницької обл. у 1997 році.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Козак, Д., Осаульчук, О., Івановський, В., Милян, Т. (2003). *Звіт про підсумки пам'яткоохоронних археологічних досліджень (суцільних археологічних вишукувань) в зоні будівництва лупінгів в напрямку нафтопроводів «Кременчук–Снігурівка», «Снігурівка–Августівка» у 2003 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Козак, Д., Осаульчук, О., Івановський, В., Милян, Т. (2003). *Звіт про підсумки пам'яткоохоронних археологічних досліджень (суцільних археологічних вишукувань) в зоні будівництва нафтопроводу «Км 154 нафтопроводу «Снігурівка – Одеса» – МНТ «Південний».* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Колесников, О., Круц, В. (1997). *Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні тринільської культури біля с. Снітівка Летичівського району Хмельницької області у 1997 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Конопля, В. (1996). *Звіт з роботи рятівної (новобудівної) археологічної експедиції по дослідженню багатощарового поселення Салашка у 1996 році.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Конопля, В. (1997). *Звіт про рятівні роботи на поселенні черняхівської культури Глядки-I в зоні будівництва нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна (с. Глядки Волочиського р-ну Хмельницької області).* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Конопля, В., Войнаровський, В., Онищук, Я. (2004). *Черняхівське поселення Глядки у верхів'ї Південного Бугу.* 59 с.

Конопля, В., Войнаровський, В., Филипчук, М. (2004). *Лукаші. Багатощарова пам'ятка на Брідщині.* 112 с.

Корчинський, О., Осаульчук, О. (1996). *Звіт про підсумки археологічних досліджень у 1996 році.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Лазурко, О., Назар, І., Сало, Б., Чорний, А. (2010). Рятівні дослідження на Бродівщині у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, 259–261.

Лазурко, О., Ткач, Є. (2009). *Звіт про результати археологічного нагляду під час капітального ремонту магістрального нафтопродуктопроводу на території Бродівського району Львівської області у 2009 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Лазурко, О., Сало, Б., Назар, І., Чорний, А. (2010). Рятівні археологічні дослідження на території Бродівського району у 2009 році. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 13, 259–275.

Лазурко, О., Сало, Б., Чорний, А., Назар, І. (2011). *Звіт про результати пам'яткоохоронних робіт в зоні капітального ремонту I-ї черги нафтопроводу «Броди – Держкордон» на ділянці км 0 – км 17,6 на території Львівської області.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Левада, М. (1996). *Звіт про проведення суцільних пам'яткоохоронних досліджень (археологічних розвідок) траси з'єднувального нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Левада, М. (2000). *Звіт про науково-дослідну роботу «Проведення охоронних археологічних досліджень (розкопок) у зоні будівництва з'єднувального нафтопроводу «НПК «Південний» – Західна*

Україна» у Вінницькій області. Частина 1. Проведення охоронних археологічних досліджень (розкопок) поселення Федорівка. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Левада, М. (2001). Звіт про науково-дослідну роботу «Проведення охоронних археологічних досліджень (розкопок) у зоні будівництва з'єднувального нафтопроводу «НПК «Південний» – Західна Україна» у Вінницькій області. Частина 2. Проведення охоронних археологічних досліджень (розкопок) поселень Слобода Носківецька, Стрільники та Жабокрич. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Нафтотранспортна система України. (2007). URL: <http://ukrexport.gov.ua/ukr/prom/ukr/18.html>.

Осаульчук, О. (2002). Звіт по результатах проведення археологічних обстежень (розвідок) земельних ділянок під будівництво допоміжних об'єктів з'єднувального нафтопроводу «НПК «Південний» – Західна Україна» на території Бродівського р-ну Львівської обл. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Осаульчук, О. (1997). Науковий звіт про підсумки рятівних археологічних досліджень по трасі нафтопроводу «НПС Жулин – НПЗ Дрогобич» на поселенні Уличне-2 Дрогобицького району Львівської області у 1997 році. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Осаульчук, О., Войцещук, Н., Івановський, В., Милян, Т. (2004). Результати археологічних вишукувань у зоні будівництва нафтопроводу Броди-Плоцьк (Українська частина) у 2003 р. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 7, 282–309.

Осаульчук, О., Войцещук, Н., Милян, Т. (2003). Звіт про підсумки пам'ятко-охоронних археологічних досліджень (суцільних археологічних вишукувань) у зоні будівництва нафтопроводу Броди – Плоцьк (українська частина) у 2003 р. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Осаульчук, О., Івановський, В., Филипчук, М., Войцещук, Н. (2003). Звіт про підсумки пам'яткоохоронних археологічних досліджень (суцільних археологічних вишукувань) в зоні будівництва нафтопроводу Броди – Плоцьк (українська частина) у 2003 р. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О., Милян, Т. (2003). Звіт про результати археологічного обстеження на території будівництва нафтопроводу «Жулин – Надвірна» на території Львівської та Івано-Франківської областей у 2003 р. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Пелецишин, М. (1995). Звіт про науково-дослідну роботу «Історико-археологічне дослідження території трас магістральних нафтопроводів «Дружба» та прилеглих до них земель на території Львівської області». Науковий архів Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка.

Пелецишин, М. (1996). Звіт про науково-дослідну роботу «Історико-археологічне дослідження території трас магістральних нафтопроводів «Дружба» та прилеглих до них земель в Закарпатській області» / НДЛ-81 ЛДУ. Науковий архів Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка.

Пелецишин, М. (1997). Звіт про науково-дослідну роботу в 1997 р. «Історико-археологічне дослідження території трас магістральних нафтопроводів «Дружба» та прилеглих до них земель Долина – Дрогобич та Великі Гаївці – Державний кордон з Угорщиною та Словаччиною» / НДЛ-81 ЛДУ. Науковий архів Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка.

Пелецишин, М. (1998). Звіт про науково-дослідну роботу в 1998 р. «Історико-археологічне дослідження території трас магістральних нафтопроводів «Дружба» та прилеглих до них земель на території України. Рівненська область» / НДЛ-81 ЛДУ. Науковий архів Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка.

Пелецишин, М., Рожик, М. (1999). Звіт про науково-дослідну роботу в 1999 р. «Історико-археологічне дослідження території трас магістральних нафтопроводів «Дружба» та прилеглих до них земель на території України. Рівненська область» / НДЛ-81 ЛДУ. Науковий архів Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка.

Попереднє заключення про наявність пам'яток археології в зоні проектування об'єкта «Капітальний ремонт з заміною труби та виносом з аварійнонебезпечних зон нафтопроводу Броди – Держжордон» по 4-х варіантах. (2004). Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Рудий, В. (2001). Археологічні розвідки на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 1999–2000*, 209–210.

Рудий, В., Касюхнич, В., Вітвіцька, Г. (2003). Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000–2001 роках. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 6, 16–37.

Строць, Б. (1996). *Звіт про розкопки черняхівського поселення Очеретне-II у 1996 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Телегін, Д. (1978). Закон про охорону пам'яток історії і культури та проблема організації охоронних розкопок археологічних об'єктів на Україні. *Археологія*, 26, 100–104.

Технічний звіт про підсумки археологічних розвідок (вишукувань) у зоні проведення капітального ремонту магістрального нафтопродуктопроводу траси №1 ділянки 43 на км 69-72 на території Бродівського району Львівської області у 2006 р. (2006). Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Технічний звіт про підсумки археологічних розвідок (вишукувань). (2007a). Нафтопровід «Броди – Держжордон». Винос нафтопроводів I-ї і II-ї черг Ду500 і Ду700 на ділянці км 157 – км 165 в обхід с. Розгірче (км 0,00 – км 11,7). Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Технічний звіт про результати археологічних вишукувань (розвідок). (2007b). Нафтопровід «Броди – Держжордон». Капітальний ремонт нафтопроводу із заміною труби DN 529 на ділянці км 205 – км 220. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Технічний звіт про результати археологічних вишукувань (розвідок). (2007c). Нафтопровід «Броди – Держжордон». Капітальний ремонт переходу через р. Дністер на км 108. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Филипчук, М., Войнаровський, В. (1996). *Звіт про археологічні дослідження Наквашанської госпдогвірної експедиції на території багатощарового поселення Лукаші Бродівського району Львівської області.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Филипчук, М., Шишак, В. (1997). *Звіт про рятівні роботи на поселенні Збручівка I в зоні будівництва нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна (Волочиський район Хмельницька область).* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

REFERENCES

Arkheolohichni vyshukuvannia. (2008). Naftoprovid «Brody – Derzhkordon». Kapitalnyi remont I-i cherhy z zaminoiu truby DN 500 na diliansi km 0 – km 17,6 (Lvivska oblast). Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Berest, R., Rudyi, V., & Dovhan, P. (1996). Okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Lvivskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 rotsi*, 3 (in Ukrainian).

Vykhidni dani pro naiavnist ob'ektiv arkheolohichnoi spadshchyny. (2012). Budivnytstvo naftoprovodu «Brody – Plotsk» (ukrainska chastyna). Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Voitseshchuk, N., Mylian, T., & Osaulchuk, O. (2006). *Zvit pro pidsumky arkheolohichnykh rozvidok (vyshukuvan) u zoni provedennia kapitalnoho remontu mahistralnoho naftoproduktoprovodu na terytorii*

Brodivskoho r-nu Lvivskoi oblasti u 2006 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Hershkovych, Ya., & Ryzhov, S. (1997). *Zvit pro rozkopky poselennia skifskoho chasu bilia sela Stufchyntsi Khmelnytskoho r-nu Khmelnytskoi obl. u 1997 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Hershkovych, Ya., & Ryzhov, S. (1998). *Poselennia rannoskifskoho chasu Stufchyntsi-9 na Podilli. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1997-1998*, 13-14 (in Ukrainian).

Dzyhovskiy, O., Ivanovskiy, V., & Smolianynov, S. (1997). *Zvit pro robotu zahonu «Pivdenneyi» ekspedytsii «Druzhba» v 1997 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Dzyhovskiy, O., Samoilova, T., & Smolianynova, S. (2000). *Naukovyi zvit pro okhoronni doslidzhennia arkheolohichnykh pam'iatok v zoni budivnytstva z'iednuvalnoho naftoprovodu NPK «Pivdenneyi» Zakhidna Ukraina u Kodymskom ta Kotovskom r-nakh Odeskoi oblasti.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Dovhan, P. (1996). *Novi materialy do arkheolohichnoi karty Zolochivskoho i Brodivskoho raioniv Lvivskoi oblasti. Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 1, 16-18 (in Ukrainian).

Zharov, H., & Zharova, T. (2002). *Arkheologicheskaya razvedka na Chernigovshchine. Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000-2001 rr.*, 116-118 (in Russian).

Zvit pro provedeni rozvidkovi arkheolohichni doslidzhennia v zoni budivnytstva z'iednuvalnoho naftoprovodu NPK «Pivdenneyi» – Zakhidna Ukraina na terytorii Odeskoi oblasti dlia nadannia dozvolu na pravo vykonannia budivelno-montazhnykh robot. (1997). Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Ivanovskiy, V., Mylian, T., & Osaulchuk, O. (2003). *Poperednie zakliuchennia pro naiavnist pam'iatok arkheolohii v zoni proektuvannia trasy naftoprovodu Brody-Hdansk (Ukrainska chastyna).* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Ivanovskiy, V., Osaulchuk, O., Tomenchuk, B., & Fylypchuk, M. (2003). *Zvit pro pidsumky pam'iatkookhoronnykh arkheolohichnykh doslidzhen (sutsilnykh arkheolohichnykh vyshukuvan) v zoni budivnytstva naftoprovodu Zhulyn – Nadvirna u 2003 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Istoriia rozvytku truboprovodnoho transportu nafty i naftoproduktiv v Ukraini. (2012). URL: <http://oilcity.dp.ua/korisni-posilannya/istoriya-rozvitku-truboprovodnoho-transportu-nafti-i-naftoproduktiv-v-ukrayini> (in Ukrainian).

Kasiukhnych, V., & Rozhyk, M. (1997). *Riativni rozkopky v Zakarpatti. Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 2, 29-32 (in Ukrainian).

Kozak, D. (1997). *Zvit pro riativni arkheolohichni doslidzhennia na poselenni rymkoho chasu Stufchyntsi-V Khmelnytskoi obl. u 1997 rotsi.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Kozak, D., Osaulchuk, O., Ivanovskiy, V., & Mylian, T. (2003). *Zvit pro pidsumky pam'iatkookhoronnykh arkheolohichnykh doslidzhen (sutsilnykh arkheolohichnykh vyshukuvan) v zoni budivnytstva lupinhiv v napriamku naftoprovodiv «Kremenchuk-Snihurivka», «Snihurivka-Avhustivka» u 2003 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Kozak, D., Osaulchuk, O., Ivanovskiy, V., & Mylian, T. (2003). *Zvit pro pidsumky pam'iatkookhoronnykh arkheolohichnykh doslidzhen (sutsilnykh arkheolohichnykh vyshukuvan) v zoni budivnytstva naftoprovodu «Km 154 naftoprovodu «Snihurivka – Odesa» – MNT «Pivdenneyi».* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Kolesnykov, O., & Kruts, V. (1997). *Zvit pro riativni arkheolohichni doslidzhennia na poselenni trypilskoi kultury bilia s. Snitivka Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti u 1997 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru

«Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1996). *Zvit z roboty riativnoi (novobudivnoi) arkhеolohichnoi ekspedytsii po doslidzhenniu bahatosharovoho poselennia Salashka u 1996 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Konoplia, V. (1997). *Zvit pro riativni roboty na poselenni cherniakhivskoi kultury Hliadky I v zoni budivnytstva naftoprovodu NPK «Pivdennyi» – Zakhidna Ukraina (s. Hliadky Volochyskoho r-nu Khmelnytskoi oblasti)*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Konoplia, V., Voinarovskiy, V., & Onyshchuk, Ya. (2004). Cherniakhivske poselennia Hliadky u verkhiv'i Pivdennoho Buhu. 59 s. (in Ukrainian).

Konoplia, V., Voinarovskiy, V., & Fylypchuk, M. (2004). *Lukashi. Bahatosharova pam'iatka na Bridshchyni*. 112 s. (in Ukrainian).

Korchynskiy, O., & Osaulchuk, O. (1996). *Zvit pro pidsumky arkhеolohichnykh doslidzhen u 1996 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Lazurko, O., Nazar, I., Salo, B., & Chorniy, A. (2010). *Riativni doslidzhenia na Brodivshchyni u 2009 r.* Arkhеolohichni doslidzhenia v Ukraini 2009 r., 259–261 (in Ukrainian).

Lazurko, O. & Tkach, Ye. (2009). *Zvit pro rezultaty arkhеolohichnoho nahliadu pid chas kapitalnoho remontu mahistralnoho naftoproduktoprovodu na terytorii Brodivskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2009 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Lazurko, O., Salo, B., Nazar, I., & Chorniy, A. (2010). *Riativni arkhеolohichni doslidzhenia na terytorii Brodivskoho raionu u 2009 rotsi*. *Arkhеolohichni doslidzhenia Lvivskoho universytetu*, 13, 259–275 (in Ukrainian).

Lazurko, O., Salo, B., Chorniy, A., & Nazar, I. (2011). *Zvit pro rezultaty pam'iatkookhoronnykh robit v zoni kapitalnoho remontu I-i cherhy naftoprovodu «Brody – Derzhkordon» na diliantsi km 0 – km 17,6 na terytorii Lvivskoi oblasti*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Levada, M. (1996). *Zvit pro provedennia sutsilnykh pam'iatkookhoronnykh doslidzhen (arkhеolohichnykh rozvidok) trasy z'iednuvalnoho naftoprovodu NPK «Pivdennyi» – Zakhidna Ukraina*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Levada, M. (2000). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu «Provedennia okhoronnykh arkhеolohichnykh doslidzhen (rozkopok) u zoni budivnytstva z'iednuvalnoho naftoprovodu «NPK «Pivdennyi» – Zakhidna Ukraina» u Vinnytskii oblasti. Chastyna 1. Provedennia okhoronnykh arkhеolohichnykh doslidzhen (rozkopok) poselennia Fedorivka*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Levada, M. (2001). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu «Provedennia okhoronnykh arkhеolohichnykh doslidzhen (rozkopok) u zoni budivnytstva z'iednuvalnoho naftoprovodu «NPK «Pivdennyi» – Zakhidna Ukraina» u Vinnytskii oblasti. Chastyna 2. Provedennia okhoronnykh arkhеolohichnykh doslidzhen (rozkopok) poselen Sloboda Noskivetska, Strilnyky ta Zhabokrych*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Naftotransportna systema Ukrainy. (2007). URL: <http://ukrexport.gov.ua/ukr/prom/ukr/18.html> (in Ukrainian).

Osaulchuk, O. (2002). *Zvit po rezultatakh provedennia arkhеolohichnykh obstezhen (rozvidok) zemelnykh dilianok pid budivnytstvo dopomizhnykh ob'ektiv z'iednuvalnoho naftoprovodu «NPK «Pivdennyi» – Zakhidna Ukraina» na terytorii Brodivskoho r-nu Lvivskoi obl.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Osaulchuk, O. (1997). *Naukovyi zvit pro pidsumky riativnykh arkhеolohichnykh doslidzhen po trasi naftoprovodu «NPS Zhulyn – NPZ Drohobych» na poselenni Ulychne–2 Drohobyt'skoho raionu Lvivskoi oblasti u 1997 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., Voitseshchuk, N., Ivanovskiy, V., & Mylian, T. (2004). Rezultaty arkhеolohichnykh vyshukuvan u zoni budivnytstva naftoprovodu Brody-Plotsk (Ukrainska chastyna) u 2003 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 7, 282–309 (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., Voitseshchuk, N., & Mylian, T. (2003). *Zvit pro pidsumky pam'iatko-okhoronnykh arkhеolohichnykh doslidzhen (sutsilnykh arkhеolohichnykh vyshukuvan) u zoni budivnytstva naftoprovodu Brody – Plotsk (ukrainska chastyna) u 2003 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., Ivanovskiy, V., Fylypchuk, M., & Voitseshchuk, N. (2003). *Zvit pro pidsumky pam'iatkookhoronnykh arkhеolohichnykh doslidzhen (sutsilnykh arkhеolohichnykh vyshukuvan) v zoni budivnytstva naftoprovodu Brody – Plotsk (ukrainska chastyna) u 2003 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., & Mylian, T. (2003). *Zvit pro rezultaty arkhеolohichnoho obstezhennia na terytorii budivnytstva naftoprovodu «Zhulyn – Nadvirna» na terytorii Lvivskoi ta Ivano-Frankivskoi oblasti u 2003 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv (in Ukrainian).

Peleshchysyn, M. (1995). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu «Istoryko-arkheolohichne doslidzhennia terytorii tras mahistralnykh naftoprovodiv «Druzhba» ta prylehlykh do nykh zemel na terytorii Lvivskoi oblasti».* Naukovyi arkhiv Arkheolohichnoho muzeiu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka (in Ukrainian).

Peleshchysyn, M. (1996). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu «Istoryko-arkheolohichne doslidzhennia terytorii tras mahistralnykh naftoprovodiv «Druzhba» ta prylehlykh do nykh zemel v Zakarpatskii oblasti» / NDL-81 LDU.* Naukovyi arkhiv Arkheolohichnoho muzeiu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka (in Ukrainian).

Peleshchysyn, M. (1997). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu v 1997 r. «Istoryko-arkheolohichne doslidzhennia terytorii tras mahistralnykh naftoprovodiv «Druzhba» ta prylehlykh do nykh zemel Dolyna – Drohobych ta Velyki Haivtsi – Derzhavnyi kordon z Uhorschchynoiu ta Slovachchynoiu» / NDL-81 LDU.* Naukovyi arkhiv Arkheolohichnoho muzeiu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka (in Ukrainian).

Peleshchysyn, M. (1998). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu v 1998 r. «Istoryko-arkheolohichne doslidzhennia terytorii tras mahistralnykh naftoprovodiv «Druzhba» ta prylehlykh do nykh zemel na terytorii Ukrainy. Rivnenska oblast» / NDL-81 LDU.* Naukovyi arkhiv Arkheolohichnoho muzeiu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka (in Ukrainian).

Peleshchysyn, M., & Rozhyk, M. (1999). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu v 1999 r. «Istoryko-arkheolohichne doslidzhennia terytorii tras mahistralnykh naftoprovodiv «Druzhba» ta prylehlykh do nykh zemel na terytorii Ukrainy. Rivnenska oblast» / NDL-81 LNU.* Naukovyi arkhiv Arkheolohichnoho muzeiu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka (in Ukrainian).

Poperednye zaklyuchennya pro nayavnist' pam'yatok arkhеolohiyi v zoni proektuvannya ob'yekta «Kapital'nyy remont z zaminoyu truby ta vynosom z avariynonebezpechnykh zon naftoprovodu Brody – Derzhkordon» po 4-kh variantakh. (2004). Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Rudyy, V. (2001). Arkheolohichni rozvidky na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 1999–2000*, 209–210 (in Ukrainian).

Rudyy, V., Kasyukhnych, V., & Vitvits'ka, H. (2003). Arkheolohichni doslidzhennya NDL-81 L'vivskoho universytetu na Stryyshchyni v 2000–2001 rokakh. *Arkheolohichni doslidzhennya L'vivskoho universytetu*, 6, 16–37 (in Ukrainian).

Strotsen', B. (1996). *Zvit pro rozkopky chernyakhivs'koho poselennya Ocheretne-II u 1996 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkhеolohichna sluzhba» Instytutu arkhеolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy. Lviv (in Ukrainian).

Telehin, D. (1978). Zakon pro okhoronu pam'yatok istoriyi i kul'tury ta problema orhanizatsiyi okhoronnykh rozkopok arkhеolohichnykh ob'yektiv na Ukrayini. *Arkheolohiya*, 26, 100–104 (in Ukrainian).

Tekhnichnyy zvit pro pidsumky arkhеolohichnykh rozvidok (vyshukuvan') u zoni provedennya kapital'noho remontu mahistral'noho naftoproduktoprovodu trasy № 1 dilyanky 43 na km 69-72 na terytoriyi Brodivs'koho

rayonu L'vivs'koyi oblasti u 2006 r. (2006). Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Ryativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny. L'viv (in Ukrainian).

Tekhnichnyy zvit pro pidsumky arkheolohichnykh rozvidok (vyshukuvan'). (2007a). Naftoprovod «Brody – Derzhkordon». Vynos naftoprovodiv I–yi i II–yi chersh Du500 i Du700 na dilyantsi km 157 – km 165 v obkhid s. Rozhirche (km 0,00 – km 11,7). Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Ryativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny. L'viv (in Ukrainian).

Tekhnichnyy zvit pro rezul'taty arkheolohichnykh vyshukuvan' (rozvidok). (2007b). Naftoprovod «Brody – Derzhkordon». Kapital'nyy remont naftoprovodu iz zainoyu truby DN 529 na dilyantsi km 205 – km 220. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Ryativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny. L'viv (in Ukrainian).

Tekhnichnyy zvit pro rezul'taty arkheolohichnykh vyshukuvan' (rozvidok). (2007s). Naftoprovod «Brody – Derzhkordon». Kapital'nyy remont perekhodu cherez r. Dnister na km 108. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Ryativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny. L'viv (in Ukrainian).

Fylypchuk, M., & Voynarovs'kyy, V. (1996). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennya Nakvashans'koyi hospdohovirnoyi ekspedytsiyi na terytoriyi bahatosharovoho poselennya Lukashi Brodivs'koho rayonu L'vivs'koyi oblasti*. Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny. Kyiv (in Ukrainian).

Fylypchuk, M., & Shyshak, V. (1997). *Zvit pro ryativni roboty na poselenni Zbruchivka I v zoni budivnytstva naftoprovodu NPK «Pivdenyy» – Zakhidna Ukrayina (Volochnys'kyy rayon Khmel'nyts'ka oblast')*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Ryativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny. L'viv (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 21.09.2024
прийнята до друку 03.11.2024

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА МАГІСТРАЛЬНИХ НАФТОПРОВОДАХ ЗА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Марія ПАДЮКА, Олег ОСАУЛЬЧУК

*Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба»
Інституту археології Національної академії наук України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: padyuka@nltu.edu.ua, osaul.ras@gmail.com*

На основі архівних матеріалів та наукових публікацій розглянуто історію дослідження археологічних пам'яток в межах будівництва магістральних нафтопроводів.

Встановлено, що археологічні розвідки, розкопки на цих лінійних об'єктах почалися лише після відновлення незалежності України. У період радянської влади археологи були усунуті від участі у такому будівництві, що гіпотетично призвело до знищення сотень невідомих різночасових археологічних пам'яток. Непоодинокі факти руйнувань зафіксовано у 1995–1999 рр. під час обстеження ділянок діючого МНП «Дружба».

З 1996 до 2009 рр. розвідками та рятівними розкопками було охоплено майже 1200 км трас нових нафтопроводів та виявлено і частково досліджено 187 об'єктів археології від мезоліту до сучасності. Простежено, що у лісостеповій зоні об'єкти археології частіше потрапляють у межі будівництва, ніж у степовій і гірській зонах.

Акцентовано увагу на тому, що будівництво нафтопроводів має значний негативний вплив на стан збереження археологічної спадщини і надалі залишається серйозною проблемою для пам'яткоохоронної сфери.

Наголошено, що для ефективного захисту археологічної спадщини, важливо забезпечити належний науковий супровід проектів будівництва нафтопроводів від початку їх планування.

Описано провідну роль та досвід НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України у виконанні превентивних археологічних досліджень під час проектування і будівництва нових і реконструкції існуючих нафтопроводів.

Ключові слова: історія археології, археологічні дослідження, археологічний нагляд, охорона культурної спадщини, археологічні пам'ятки, об'єкти археології, поселення, магістральний нафтопровід, Рятівна археологічна служба.

АРХЕОЛОГІЧНА ВИСТАВКА «ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2023 р.»

Мабуть, однією з романтичних професій, яку собі уявляють більшість людей і яка завжди викликає усмішку є археологія. Кожен починає згадувати захоплюючі уривки з пригодницьких фільмів у пошуках скарбів, окремі любителі історії з захопленням розповідають про почуті колись легенди, перекази, часто надаючи їм міфічно-фантастичного змісту, а фразу, «такі черепки яких ви шукаєте, можна назбирати в моєї бабусі на городі» чув, мабуть, чи не кожен археолог. Насправді, це дуже важка і відповідальна робота, яка здебільшого не приносить очікуваних результатів, тому доводиться задовольнятися знахідками дрібних артефактів. Для того, щоб назбирати презентабельні експонати необхідно провести не один польовий сезон, тому кожна нова виставка – це подія.

Рис. 1. Афіша виставки

Fig. 1. Poster of the exhibition

Відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України є одним із головних наукових осередків країни у вивченні давніх історичних процесів Центральної та Східної Європи. Тут працюють фахівці з різних археологічних культур та періодів, що дає змогу робити певні узагальнення з розвитку давніх спільнот окресленого регіону. У минулорічному польовому сезоні співробітники відділу провели кілька експедицій, унаслідок яких здобули чималу кількість автентичних цікавих знахідок, які заслуговують на особливу увагу.

Рис. 2. Експозиція виставки «Польові дослідження 2023 р.»

Fig. 2. Exposition of the exhibition «Field research conducted in 2023»

Археологічний музей Інституту відкрився для відвідувачів 29 жовтня 2001 р. [Коропецький..., 2023, с. 49]. Тоді була представлена одна з найбільших археологічних колекцій країни, яка демонструвала предмети від доби палеоліту до пізнього середньовіччя. Ця експозиція постійно діюча. Вона вирізняється оригінальним підходом, основою якого є концепція натуралістичності подачі матеріалу, із реконструкціями жител, виробничих об'єктів, поховальних обрядів, із застосуванням макетів та розмальованими сценічними образами стін. За два десятиріччя експозиція відчутно «постаріла» і вимагає технічного оновлення. З огляду на це, від 2021 р. у музеї розпочалися поетапні ремонтні роботи [Коропецький..., 2023, с. 49]. Зважаючи на сучасні виклики, також було прийнято рішення згрупувати частину експозиції і вивільнити один зал для проведення тематичних виставок, активувавши комунікаційну функцію музею. Для цього інститут володіє значним фондовим ресурсом, а його працівники щороку здобувають нові артефакти. Отож, за першої ж можливості ми вирішили поділитися результатами польових досліджень сезону 2023 р., які відбувалися у співпраці з Історико-

краєзнавчим музеєм м. Винники, Історико-культурним заповідником «Стільське городище», Історико-краєзнавчим музеєм с. Словіта, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Львівським національним університетом ім. І. Франка, Тернопільським національним педагогічним університетом ім. В. Гнатюка, Жешувським університетом (Польща).

Рис. 3. Відвідувачі на відкритті виставки

Fig. 3. Visitors at the opening of the exhibition

Метою заходу було не лише представити для загального огляду предмети, а й наголосити на їхній науковій значимості. Такий підхід є незвичним з огляду на першість у впровадженні авторських здобутків виголошенням рефератів на конференціях чи публікацією статей. Проте він є виправданим у контексті ознайомлення наукової громадськості з найважливішими актуальними відкриттями сьогодення, так би мовити вже і зараз. Ключовим моментом є можливість побачити це наживо, а дослідникам потримати артефакти в руках і сформувати власну думку про них. Бо, як правило, такі матеріали не є експозиційні і рідко коли будуть представлені на якихось виставках, а їх презентація на слайдах доповідей, текстах та рисунках публікацій не дають такого сприйняття, як реальність. З плином часу, із певних об'єктивних чи суб'єктивних причин, інтерес до матеріалу втрачається. Інший важливий момент – комунікація, отримані враження й емоції.

Побудова експозиції. Експозиція була представлена в першій залі музею, розміром 6×3 м, високі чотири метрові стіни якої надавали кімнату більшого простору. Матеріали були виставлені на горизонтальній основі. Для цього зліва від входу було спеціально змонтовано полицю довжиною 3 м, шириною 40 см і товщиною 20 см на висоті 1,2 м. Тут були виставлені предмети з розвідок, а це переважно уламки посуду та крем'яні вироби, які належать до різних археологічних культур. Тому для їх відокремлення було використано підставки у формі дерев'яних ящиків, які використовуються для зберігання матеріалів, що надавало цій частині

експозиції атмосфери камерального опрацювання. Продовженням була колекція трипільських матеріалів зі Спасу, які чітко контрастували великими шматками посуду охристого кольору. Для окремих із них використано прозорі пластикові підставки, предмети на яких немов зависли у повітрі.

Рис. 4. Марія Войтович розпочинає екскурсію
Fig. 4. Maria Voitovych starts the excursion

нижчих рівнях на тканині сірого кольору. Окремо по периметру у ніші біля вікна на старій експедиційній залізній скрині поставлено велику зернотерку зі Спасу, з розтирачем та пшеницею. У темному кутку вона була спеціально підсвічена, що надавало їй певної таємничості в процесі реконструкції подрібнення зерна.

Експозиція супроводжувалася інформаційними банерами, розмірами 1×0,8 м, розвішаними над матеріалами відповідних експедицій. Під колекціями зроблено підписи, у яких зазначено пам'ятку та культурну приналежність. Важливо, що відвідувачі могли не лише прочитати текст, а й побачити світлини процесу розкопок і умов, із яких походять експонати. Освітлення було спеціально скероване на банери та експозицію, виділяючи їх на фоні стін темно-сірого кольору (рис. 2).

Із протилежного боку виставлено матеріали з двох пам'яток. Для основи експозиції взято столи шириною 70 см, висотою 80 см, виставлені вздовж стіни на 4 м. Для кращого огляду експонатів зроблено ще два горизонтальні рівні у вигляді сходинок висотою 18 і 15 см. Відповідно на них розставлені вінця горщиків більших розмірів, а також реконструйовані посудини з Винник. На нижній, ширшій площині, виставлено менші предмети, згруповані за орнаментом, призначенням, матеріалом виготовлення, специфічними ознаками. Основою для фону більшості експонатів (культура лійчастого посуду) обрано тканину темно-сірого кольору, що максимально відповідала кольору стін. Предмети іншої археологічної культури виставлено на дещо понижених сходинках висотою 15 і 12 см на фоні тканини темно-синього кольору, які мали не лише вирізнити цю колекцію, а також акцентувати на її ранішому хронологічному походженні. Особливо яскраво на цьому тлі виділялися реконструйовані білим гіпсом посудини. Наступною була збірка різночасового матеріалу з Ілова, виставлена ще на

Рис. 5. Яна Яковишина розповідає про трипільську культуру із поселення Спас
Fig. 5. Yana Yakovychyna tells about Trypillian culture from the settlement of Spas

Відкриття виставки відбулося 14 березня 2023 р. о 12 годині (рис. 1). Серед присутніх було чимало науковців, викладачів, музейних працівників, представників органів місцевого самоврядування, громадських організацій, любителів історії, журналістів, студентів, зокрема тих, хто брав участь у розкопках (рис. 3). Модератором виставки була завідувачка відділу археології, канд. іст. наук Наталя Булик, яка зазначила про відновлення роботи музею, про його перспективи, висловила подяку організаторам виставки за її проведення у такий важкий для країни воєнний час. Із вітальним словом виступила заступниця директора з наукової роботи, д-р. філол. наук Тетяна Ястремська, яка наголосила, що ця виставка є результатом важкої праці людей, відданих своїй справі, а сам захід можливо не випадково співпав із «Шевченківськими днями», адже наш величний Тарас Шевченко теж мав дотичність до археології і записав такі рядки про неї: «Я люблю археологію. Я поважаю людей, що присвятили себе цій таємничій матері історії». Від себе маємо додати, що й сама будівля де проходила виставка, до подій Другої світової війни, належала Науковому товариству ім. Шевченка. Наступною до слова була запрошена заступниця декана з навчально-виховної роботи історичного факультету Львівського університету ім. І. Франка, канд. іст. наук, доцент Наталя Білас, розповіла про багаторічну співпрацю у дослідженнях археології Винник та важливість студентських практик у формуванні майбутніх науковців. Також виступила директорка заповідника «Стільське городище» Ірина Іваночко, яка активно посприяла в дослідженнях Лівського годоша-святилища, висловила сподівання на плідне продовження співробітництва, перші результати якої стали несподіваними і важливими.

Зміст виставки. На виставці були представлені матеріали з чотирьох експедицій, проведених на території Львівської та Івано-Франківської областей. Екскурсію розпочала наукова співробітниця, канд. іст. наук Марія Войтович, яка очолювала розвідкову експедицію на межі слабо дослідженого району Малого Полісся та Волино-Подільської височини в межах

с. Словіта Львівської області (рис. 4). У процесі пошуків обстежено пам'ятки різного типу, відзначено вражаючі численні руйнування курганных насипів варварськими вкопами скарбошукачів. Із нововідкритих поселень зібрано предмети різних археологічних культур від доби палеоліту до періоду раннього заліза, серед яких вирізняються орнаментовані стінки культури лінійно-стрічкової кераміки, фрагменти шліфованих сокир культури кулястих амфор, вінця з розчосами межановицької культури, орнаментований посуд тшинецько-комарівської культури, грубостінне начиння ранньозалізного часу (сумарно представлено 80 предметів).

Рис. 6. Андрій Гавінський презентує здобутки розкопок у Винниках та Ілові
Fig. 6. Andriy Havinskyi presents materials collected during excavations in Vynnyky ad Iliv

Тематику виставки продовжують результати досліджень трипільського поселення Спас на Покутті старшої наукової співробітниці, канд. іст. наук Яни Яковишиної (рис. 5). Пам'ятка розташована на хребті, найдалі до південного сходу витягнутої гори – відгалудження Покутсько-Буковинських Карпат, на висоті 396,6 м н. р. м., має вигляд мису, який із північного, східного та південного боків закінчується стрімкими схилами, вкритими лісом. Західна сторона – напільна, саме із західної сторони площу пам'ятки обмежують фортифікаційні споруди – вал і рів. Роботи проводили на південному краю мису. Виявлено господарську яму та залишки спаленої, ймовірно, двоповерхової трипільської споруди. Зафіксовано один з її торців (на це вказують обриси розчищених решток та орієнтація відбитків колотої деревини на обмазці). Ширина будівлі – приблизно 4 м (можливо, вона була більша, але стан збереженості не дозволяє це простежити). Довжину визначити неможливо, оскільки більша частина споруди знищена урвищем. Інтер'єрних елементів не виявлено. Керамічний матеріал, а саме форми посуду, дають змогу визначити відносну хронологію поселення – етап Трипілля VI–VII кінця V тис. до н. е. (заліщицька група). Це найдалі висунута в Карпати пам'ятка цього часу. Із здобутих артефактів зацікавлення викликають шоломоподібні накривки, миски, крем'яні знаряддя, шліфовані сланцеві сокири (разом 18 предметів). Повсякденну діяльність трипільців доповнює величезна обпалена вогнем зернотерка.

Рис. 7. Андрій Гавінський демонструє посудину з пелюстками маліцької культури
Fig. 7. Andriy Havinskyi demonstrates a vessel with petals of Malicka culture

За годинниковою стрілкою й хронологічно наступною є презентація матеріалів з енеолітичного поселення культури лійчастого посуду Винники-Лисівка біля Львова, яке вивчає старший науковий співробітник, канд. іст. наук Андрій Гавінський вже дев'ятий польовий сезон (рис. 6). Цього разу, довгою траншеєю, досліджено центральну частину пам'ятки. Серед здобутих 6 000 знахідок до виставки було відібрано найбільш атракційні речі (155 виробів): гіпсові реконструкції горщика та опуклобокої амфори, орнаментовані вінця, приземкуваті черпаки з високими крильцеподібними ручками, незвичні посудинки типу фляг, які імітують макову голівку, модельку глиняної сокирки, уламок ложки, трубочку невідомого призначення, значну кількість глиняних пряслиць, шліфовані крем'яні сокирки, вістря стріли, ножеподібні пластини, «імпорти» трипільської культури. На увагу заслуговують уламки посуду зі слідами дьогтю, окремі з яких із широкими смугами розпису. Ключовою знахідкою цієї колекції став фрагмент посудини з орнаментом властивого для східної групи культури лійчастого посуду з районів середньої й нижньої течій Вісли і є першим таким предметом на території України. Він є свідченням того, що життя поселенців із Винник не було ізольованим, вони активно підтримували стосунки зі своїми західними родичами, а також зі своїми східними сусідами – трипільцями. Тобто вони були в курсі усіх тогочасних інновацій і моди.

Іншим несподіваним відкриттям на цій же пам'ятці стала яма маліцької культури кінця V тис. до н.е. заповнена битим посудом. Серед цього скупчення вирізняється кілька оригінальних за формою посудин: гостропрофільовані миски, прикрашені «нігтями», горщики з гудзками під вінцями, чаші на піддонах, «ванночка» з пелюстками (рис. 7). Особливими знахідками стали уламки трипільського посуду з заглибленим орнаментом у формі спіралей, що є першими імпортами на території поширення маліцької культури, є добрим датуючим джерелом і підтвердженням ранніх міжкультурних зав'язків між енеолітичними спільнотами заходу та сходу.

Рис. 8. Календарик виставки
Fig. 8. Pocket calendar of the exhibition

хвильками, який виявлений у господарській ямі. Про те, що тут існувало життя і в пізнішому часі свідчать характерні посудини, вістря спису і стріл XIII–XIV ст.

На завершення відкриття виставки гостям запропоновано взяти з собою календарик на згадку про цю подію. На ньому зображено орнаментований фрагмент посудини культури лійчастого посуду з рисами східної групи з поселення Винники, гора Лисівка (рис. 8).

У наступних кілька днів інформація про виставку розійшлася в інтернет ресурсах, зокрема на сторінці Zaxid.net розміщено статтю під назвою «Археологи показали артефакти трипільської культури, знайдені на Львівщині та Прикарпатті» авторства Ориси Шиян; на сайті Бюро спадщина – «У Львові відбулося відкриття виставки «Дослідження сезону 2023», присвяченій археологічним знахідкам»; на сторінці Національної академії наук України – «Львівські археологи Академії представили громадськості свої найновіші наукові результати».

Сподіваємося, що виставка стане щорічною і з часом об'єднає інші наукові осередки. Отриманий досвід є важливим в організації наступних заходів, які неодмінно будуть мати інтригу наукових відкриттів.

Інтернет ресурси про виставку:

- https://zaxid.net/tripilska_kultura_na_lvivshhini_ta_prikarpatti_arheologichni_znahidki_2023_n1581731
- <https://spadshchyna.lviv.ua/u-lvovi-vidbulosya-vidkryttya-vystavky-doslidzhennya-sezonu-2023-prysvyachenij-arheologichnym-znahidkam-2/>
- <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11155>

ЛІТЕРАТУРА

Коропецький, Р., Булик, Н., Войтович, М., Гавінський, А., Яковишина, Я., Луцик, І. (2023). Археологічний музей Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України: досвід та перспективи. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до Всеукраїнського дня пам'яток історії та культури та Міжнародного дня пам'яток і визначних місць: "Управління археологічною спадщиною та музейні практики"*. 18 квітня 2023 року. Залізіці, 49–50.

REFERENCES

Koropetskyi, R., Bulyk, N., Voitovych, M., Havinskyi, A., Yakovyshyna, Ya., Lutsyk, I. (2023). Arkheolohichni muzei Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy: dosvid ta perspektyvy. *Zbirnyk tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, pryurochenoi do Vseukrainskoho dnia pamiatok istorii ta kultury ta Mizhnarodnoho dnia pamiatok i vyznachnykh mists: "Upravlinnia arkheolohichnoiu spadshchynoiu ta muzeini praktyku"*. 18 kvitnia 2023 roku. Zaliztsi. 49–50. (in Ukrainian).

Андрій ГАВІНСЬКИЙ ,
Марія ВОЙТОВИЧ ,
Яна ЯКОВИШИНА